T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HADİS DOKTORA PROGRAMI

VI.-VII./XII.-XIII. ASIRLARDA DIMAŞK'TA KURUMSAL HADİS EĞİTİMİ

Doktora Tezi

HATİCE BÜŞRA PAKSOY

İstanbul, 2026

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HADİS DOKTORA PROGRAMI

VI.-VII./XII.-XIII. ASIRLARDA DIMAŞK'TA KURUMSAL HADİS EĞİTİMİ

Doktora Tezi

HATİCE BÜŞRA PAKSOY

Tez Savunma Jürisi

1. Tez Danışmanı : Prof. Dr. Ayşe Esra ŞAHYAR
2. Üye : Doç. Dr. Rahile KIZILKAYA YILMAZ
3. Üye : Doç. Dr. Harun YILMAZ
4. Üye : Prof. Dr. Halit ÖZKAN
5. Üye : Doç. Dr. Fatma Betül ALTINTAŞ

İstanbul, 2026

ÖZET

VI.-VII./XII.-XIII. ASIRLARDA DIMAŞK'TA KURUMSAL HADİS EĞİTİMİ

VI.-VII. (XII.-XIII.) asırlar, hadis eğitiminin kurumsal hüviyet kazandığı ve dârülhadislerin ortaya çıktığı bir dönemi ifade etmektedir. Hicri VI. asırda ilk müstakil dârülhadisin Dımaşk'ta kurulması, şehrin hadis eğitimi bakımından öne çıkan merkezlerden biri hâline gelmesinde etkili olmuştur. Bu tez, hicri VI-VII. asırlarda Dımaşk'ta hadis eğitiminin kurumsal yapısını, bu yapının etrafında teşekkül eden ilmî çevreleri ve hadis tedrisine konu olan literatürü incelemektedir. Araştırmada hadis eğitimi dârülhadislerle sınırlandırılmamış; medreseler, camiler ve hankâhlarda yürütülen faaliyetler de dikkate alınarak Dımaşk'taki hadis tedrisinin bütüncül görünümü ortaya konulmaya çalışılmıştır. Tabakât ve terâcim eserleri, şehir ve kurum tarihleri, kronikler, fehrese türü eserler ve semâ kayıtları başta olmak üzere klasik kaynaklardan istifade edilmiş; farklı kaynak türlerinden elde edilen veriler birlikte değerlendirilerek Dımaşk'taki kurumsal hadis tedrisinin yapısı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırma neticesinde Dımaşk'ın hicri VI-VII. asırlarda hadis eğitiminin önde gelen merkezlerinden biri hâline geldiği tespit edilmiştir. Bu süreçte siyâsî istikrarın, vakıf temelli kurumlaşmanın, ilmî rıhlelerin ve şehirde teşekkül eden muhaddis çevrelerinin belirleyici olduğu görülmüştür. Hadis eğitiminin cami merkezli ders halkalarından kurumsal yapılara doğru genişlediği, ancak kurumsallaşmanın hoca-talebe merkezli tedris anlayışını ortadan kaldırmadığı anlaşılmıştır. Dârülhadisler başta olmak üzere farklı eğitim kurumlarında görev yapan muhaddislerin hadis öğrenimi ve öğretiminde semâ, kıraat ve icâzet gibi tahammül ve edâ yollarına başvurdukları; şeyhu'l-hadîs ve kâriu'l-hadis gibi mansıpların ise hadis tedrisinin kurumsal boyutunu yansıttığı görülmüştür. Muhaddislerin ilmî faaliyetleri incelendiğinde hadis mansıplarının bazı ailelerde kuşaktan kuşağa intikal ettiği, kadın muhaddislerin ders halkalarına iştirak ederek hadis rivayetinde bulunduğu ve mezhebî mensubiyetin hadis tedrisi bakımından mutlak belirleyicilik taşımadığı tespit edilmiştir. Semâ kayıtları üzerinden yapılan incelemeler, aynı kurumda farklı muhaddislerin ders verebildiğini, hadis dışındaki bazı metinlerin de okutulduğunu ve kadınlar ile çocuklar dâhil olmak üzere toplumun farklı kesimlerinin hadis meclislerine iştirak ettiğini göstermektedir. Ders halkalarında okutulan eserlerle şeyhu'l-hadîslerin telif faaliyetleri birlikte değerlendirildiğinde, hadis tedrisi ile telif faaliyetleri arasında karşılıklı bir ilişkinin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: hadis eğitimi, hicri VI.-VII. asır, Dımaşk, dârülhadis, hadis ders halkaları

ABSTRACT

INSTITUTIONAL HADITH EDUCATION IN DAMASCUS IN THE 6th-7th/12th-13th CENTURIES

The 6th-7th/12th-13th Islamic centuries represent a period during which ḥadīth education acquired an institutional character and dār al-ḥadīths emerged as specialized institutions. The establishment of the first independent dār al-ḥadīth in Damascus during the 6th century AH contributed significantly to the city's rise as one of the leading centers of ḥadīth education. This dissertation examines the institutional structure of ḥadīth education in Damascus during the 6th-7th centuries AH, the scholarly circles that developed around this structure, and the literature that constituted the subject matter of ḥadīth instruction. The study does not restrict ḥadīth education to dār al-ḥadīths alone; rather, it seeks to present a comprehensive picture of ḥadīth instruction in Damascus by also considering educational activities conducted in madrasas, mosques, and khānqāhs. The research draws primarily upon classical sources, including ṭabaqāt and tarājim works, city and institutional histories, chronicles, fahrasa literature, and samāʿ records. By bringing together evidence derived from these diverse source materials, the study reconstructs the structure of institutional ḥadīth instruction in Damascus. The study demonstrates that Damascus became one of the foremost centers of ḥadīth education during the 6th-7th centuries AH. Political stability, the expansion of waqf-based institutions, scholarly travel (riḥla), and the formation of influential circles of muḥaddithun all played a decisive role in this development. It is shown that ḥadīth instruction expanded from mosque-based study circles to institutional settings, while institutionalization did not eliminate the teacher–student-centered nature of the educational process. Muḥaddithun serving in various educational institutions, particularly dār al-ḥadīths, employed modes of transmission and reception such as samāʿ, qirāʾa, and ijāza in the teaching and learning of ḥadīth. Furthermore, positions such as shaykh al-ḥadīth and qāriʾ al-ḥadīth reflected the institutional dimension of ḥadīth education. An examination of the scholarly activities of muḥaddithun further reveals that certain ḥadīth-related positions were transmitted within particular scholarly families across generations, that female muḥaddithun participated in teaching circles and engaged in the transmission of ḥadīth, and that madhhab affiliation did not constitute an absolute determinant in the field of ḥadīth instruction. The analysis of samāʿ records also indicates that different muḥaddithun could teach within the same institution, that certain non-ḥadīth texts were included in the curriculum, and that individuals from various segments of society -including women and children- attended ḥadīth sessions. Finally, a comparison between the texts studied in teaching circles and the writings produced by shaykhs al-ḥadīth demonstrates the existence of a reciprocal relationship between ḥadīth instruction and scholarly authorship.

Keywords: hadith education, the 6th-7th centuries AH, Damascus, dār al-ḥadīth, hadith study circles

ÖNSÖZ

Bir ilmin tarihine yönelmek, eserler ve müelliflerin yanı sıra o ilmin öğretildiği ortamları da araştırma konusu hâline getirir. Hocalar ve talebeler arasındaki ilişkiler, ders halkaları, eğitim kurumları ve ilmî çevreler, ilmin nesilden nesile nakledilme sürecini farklı yönleriyle takip etmeye imkân verir. Hadis tarihi de bu bakımdan dikkat çekici bir araştırma alanı sunmaktadır. Zira muhaddisler ve eserler kadar hadis tedrisinin yürütüldüğü ders halkaları ve eğitim kurumları da hadis tarihinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır.

Üniversite eğitimimin ardından öğretmen olarak göreve başlamak ve ilerleyen yıllarda ders kitabı yazım komisyonlarında görev almak, eğitim faaliyetlerinin farklı boyutları üzerine daha fazla düşünmeme vesile oldu. Bu sayede sınıf içi öğretim süreçlerine dair tecrübeler edinmenin yanı sıra eğitim faaliyetlerinin arka planında yer alan hazırlık süreçlerini ve kurumsal işleyişi de yakından gözlemleme imkânı buldum. Bu tecrübeler zamanla beni kendi çalışma alanımın geçmişine yöneltti ve hadis eğitiminin tarihî serüveni üzerine düşünmeye sevk etti. Bir muhaddisin ilmî serüveni nasıl başlıyordu? İlk derslerini kimlerden alıyor, hangi şehirleri dolaşıyor, hangi ders halkalarına iştirak ediyor ve ilmî birikimini hangi yollarla inşa ediyordu? Bu soruların peşinden giderken araştırmanın güzergâhı da zamanla belirginleşti. İlk aşamada Bilâdüşşâm bölgesini merkeze alan daha geniş bir çerçeve üzerinde düşünüyordum. Ancak kaynaklarla temasım arttıkça araştırmanın ağırlık merkezi giderek Dımaşk'a kaydı. Zira şehir pek çok muhaddisi, ders halkasını ve eğitim kurumunu bünyesinde barındırmasının yanı sıra müstakil dârülhadislerin teşekkül ettiği ilk merkez olarak da öne çıkıyordu. Ayrıca dârülhadislerin hicri VI. asırdan itibaren kurulmaya başlaması, araştırmanın zaman sınırlarının belirlenmesini sağladı. Böylece başlangıçta Bilâdüşşâm bölgesini esas alan araştırma, Dımaşk merkezinde hicri VI.-VII. asırları kapsayan bir mahiyet kazandı.

Hicri VI. ve VII. asır Dımaşk'ına odaklandıktan sonra araştırmanın en uzun safhalarından birini kaynak okumaları oluşturdu. Bu süreçte dönemin tarihî ve ilmî atmosferini takip edebilmek amacıyla Ebû Şâme, Zehebî ve İbn Kesîr başta olmak üzere çeşitli kaynaklara yöneldim. Bunlar arasında özellikle Ebû Şâme'nin *el-Müzeyyel*'i şehir halkını etkileyen hadiseler ile gündelik hayata dair ayrıntılara da yer vermesi bakımından ayrı bir yerde duruyordu. Çünkü daha önce biyografi kaynaklarında birbirinden bağımsız kayıtlar hâlinde tanıdığım birçok muhaddis, bu eserde aynı dönemin ve aynı şehrin bir parçası olarak karşıma çıkmaya başladı. Bu okumalar sırasında araştırmanın yönünü tayin eden mesele de açıklık kazandı: Hicri VI. ve VII. asırlarda Dımaşk'ta hadis tahsil eden bir talebenin yolu hangi hocalar, kurumlar ve eserlerle kesişiyordu?

Elinizdeki araştırma, bu soruların peşinden gitme çabasının bir ürünüdür ve araştırmanın bölümleri de bu arayışın izlerini taşımaktadır. Buna göre giriş ve sonuç bölümleri haricinde üç ana bölümden oluşan araştırmanın giriş bölümünde konu, yöntem ve kaynaklar ele alınmış; Dımaşk'ta hadis eğitiminin tarihsel arka planı ile şehrin söz konusu asırlardaki siyâsî ve sosyo-kültürel yapısı sonraki bölümlere zemin hazırlayacak şekilde değerlendirilmiştir.

Tezin birinci bölümünde ilk müstakil dârülhadislerin teşekkülü ve baş müderrisleri incelenmiş; devlet himayesinde kurulan, ulemanın şahsî teşebbüsleri sonucu hadis tedrisine tahsis edilen ve meskenden dönüştürülen dârülhadisler ayrı başlıklar altında sınıflandırılmıştır. Bunun yanı sıra medrese, cami ve hankâh gibi diğer eğitim mekânlarının hadis tedrisi içerisindeki yeri ve fonksiyonu incelenerek Dımaşk'taki hadis eğitiminin dârülhadislerle sınırlı olmayan çok merkezli bir yapı içerisinde yürütüldüğü tespit edilmiştir.

İkinci bölümde hadis eğitimi bağlamında muhaddislerin ilmî ve sosyal konumları ele alınmış; muhaddislerin Dımaşk'a yönelme sebepleri, tedris yöntemleri arasında semâ, kıraat ve icâzetin öne çıkışı, semâ ve imlâ meclisleri, çocuklara verilen icâzetler ile mektupla icâzet konuları incelenmiştir. Ayrıca muhaddislerin geçim kaynakları, ilmî mansıplarla irtibatları, ulema ailelerinin hadis eğitimindeki yeri, kadınların hadis öğrenme ve öğretme sürecine katılımı, muhaddislerin siyasal otoriteyle kurdukları ilişkiler üzerinden hadis eğitiminin toplumsal hayattaki karşılığı ele alınmıştır.

Üçüncü bölümdeyse Dımaşk dârülhadisleriyle medreselerinde okutulan eserler tespit edilmiş; eser tercihlerini belirleyen unsurlar tartışılmıştır. Ayrıca Dımaşk dârülhadislerinde görev alan ulema tarafından telif edilen hadis eserleri; râvi odaklı, rivayet odaklı ve teorik-metodolojik literatür başlıkları altında tasnif edilerek değerlendirilmiş; hadis eğitiminin kurumsal yapısı ile telif faaliyetleri arasındaki ilişkinin izleri takip edilmiştir.

Araştırmada kullanılan biyografik veriler, muhaddislerin ilmî hareketliliğine dair tespitler, meslek ve mansıp dağılımları, hadisle iştigal eden kadınlar ile eğitim kurumlarında okutulan eserlere ilişkin bilgiler, çalışmanın sonundaki ekler kısmında tablolar hâlinde bir araya getirilmiştir. Bu ekler, araştırmanın dayandığı veri zeminini toplu olarak görmeye imkân vermektedir.

Bir doktora tezinin yalnızca onu yazan kişinin emeğiyle ortaya çıkmadığı bu süreci yaşayan herkesin yakından bildiği bir gerçektir. Ben de bu çalışmanın farklı aşamalarında desteklerini gördüğüm kişileri burada zikretmek isterim. Öncelikle danışmanım Prof. Dr. Ayşe Esra Şahyar'a gönülden teşekkür ederim. Tez süreci boyunca çalışmayı titizlikle takip etmiş, her aşamada görüş ve önerileriyle bana rehberlik etmiştir. Ne zaman bir konuda tereddüt yaşasam yahut ilerlemekte zorlandığımı düşünsem kendisinden yolumu açan bir değerlendirme

aldım. Özellikle zorlandığım dönemlerde verdiği destek ve teşvik, araştırmayı sürdürme azmimi korumamda önemli bir paya sahiptir. Tezin ilk yıllarında danışmanlığımı üstlenen Doç. Dr. Mustafa Macit Karagözoğlu'na da ayrıca teşekkür borçluyum. Çalışmanın şekillenmeye başladığı dönemde görüşleri ve yönlendirmeleriyle araştırmanın istikamet kazanmasına katkıda bulunmuş, bunun yanında çalışma konumla ilgili karşılaştığı kitap, makale ve diğer yayınlardan beni haberdar ederek literatürü takip etmemi kolaylaştırmıştır. Araştırmalarını bir süre yurt dışında yürütmesi sebebiyle danışmanlık görevini devretmiş olsa da değerlendirmeleri ve tavsiyeleriyle desteğini esirgememiştir.

Tez izleme sürecinde görüş ve değerlendirmelerinden istifade ettiğim Dr. Öğr. Üyesi Fahreddin Yıldız'a teşekkür ederim. Son aşamada tez jürisinde yer almayı kabul eden kıymetli hocam Doç. Dr. Rahile Kızılkaya Yılmaz'a ayrıca teşekkür borçluyum. Yönelttiği sorular meseleleri farklı açılardan değerlendirmeme ve araştırmayı daha dikkatli bir şekilde gözden geçirmeme vesile olmuştur. Araştırma konumla ilgili karşılaştığı çalışmaları benimle paylaşması ve tez süreci boyunca gösterdiği ilgiyi de memnuniyetle hatırlıyorum. Tez izleme jüriliğini kabul eden Doç. Dr. Harun Yılmaz'a da ayrıca müteşekkirim. Jüri üyeliğinden önce de sorularımı cevaplamış özellikle çalıştığım dönem ve coğrafyaya dair bilgi ve tecrübelerini paylaşarak araştırmanın çeşitli safhalarında ufuk açıcı değerlendirmelerde bulunmuştur. Tezin savunma heyetinde yer alan Prof. Dr. Halit Özkan ve Doç. Dr. Fatma Betül Altıntaş'a da çalışmayı dikkatle değerlendirerek paylaştıkları görüş ve öneriler için teşekkürlerimi sunarım.

Tez sürecinin farklı aşamalarında destek ve teşvikleriyle yanımda olan kıymetli arkadaşlarımı da anmak isterim. Kitap komisyonundaki çalışmalarımız vesilesiyle tanıdığım ve yıllar içerisinde dostluğu ve meslektaşlığı benim için ayrı bir kıymet kazanan Halime Güney'e tez metnini titizlikle okuyarak yaptığı düzeltmeler, paylaştığı kıymetli görüşler ve bu çalışmaya ayırdığı vakit için müteşekkirim. Tez savunması günü yanımda bulunarak heyecanıma ortak olan, destekleri ve içtenlikleriyle bana güç veren kıymetli kardeşlerim Aişe Nida Yıldız ve Şeyma Betül Yılmaz'ı da şükranla anmak isterim. O gün varlıklarıyla hissettirdikleri moral ve güven unutamayacağım hatıralar arasında yer alacaktır.

Son olarak bugünlere gelmemde en büyük paya sahip olan anneme, babama ve ablama duyduğum minneti ifade edecek kelimeleri bulmakta zorlanıyorum. Hayatım boyunca sevgileri, emekleri ve dualarıyla yanımda bulunan ailem, bu çalışmanın tamamlanmasında da en büyük dayanağım olmuştur. Sevinçlerimi ve kaygılarımı paylaşarak her zaman yanımda yer almaları, bu uzun ve meşakkatli süreci tamamlamamda büyük bir teselli ve destek kaynağı olmuştur. Bu çalışma her ne kadar benim adımla anılacak olsa da satır aralarında onların emeği, sabrı, fedakârlığı ve duası bulunmaktadır. Bana duydukları güven, gösterdikleri anlayış ve hiçbir

karşılık beklemeden sundukları destek, hayatım boyunca taşıyacağım en kıymetli miraslardan biridir. Üzerimdeki haklarını ödemem mümkün değildir. Bu vesileyle annem Selvi Paksoy'a, babam Bünyamin Paksoy'a ve biricik ablam aynı zamanda meslektaşım Zeynep Kübra Paksoy'a en içten sevgi, hürmet ve şükranlarımı sunuyorum.

Nihayetinde bütün hamd Allah'a mahsustur. Bu çalışmada bulunan doğruluk ve güzellikler O'nun lütfu sayesinde; hata ve noksanlıklar ise bana aittir. Ve mâ tevfîkî illâ billâh, aleyhi tevekkeltü ve ileyhi unîb.

Hatice Büşra PAKSOY

İstanbul, 2026

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **i**
ABSTRACT ..... **ii**
ÖNSÖZ ..... **iii**
İÇİNDEKİLER ..... **vii**
KISALTMALAR ..... **xi**
GÖRSELLER LİSTESİ ..... **xii**
GİRİŞ **13**
KONU, YÖNTEM, KAYNAKLAR VE TARİHİ ARKA PLAN **13**
I. KONU, YÖNTEM VE KAYNAKLAR **14**
A. KONU VE YÖNTEM 14
B. KAYNAKLAR 18
1. Klasik Kaynaklar 18
2. Çağdaş Literatür 21
II. DIMAŞK'TA HADİS EĞİTİMİNİN TARİHSEL ARKA PLANI **28**
III. HİCRİ VI.-VII. ASIRLARDA DIMAŞK'IN SİYASİ VE SOSYOKÜLTÜREL YAPISI **33**
BİRİNCİ BÖLÜM **44**
HADİS EĞİTİM KURUMLARI **44**
I. HADİS İLMİNİN YÜKSELİŞİ VE DÂRÜLHADİSLERİN TEŞEKKÜLÜ **45**
A. Devlet Erkânı Tarafından Vakfedilenler 51
1. Nûriyye Dârülhadisi 51
a. Nûreddin Zengî'nin Himâyesinde Teşekkülü 52
b. Baş Müderrisleri ve Tarihsel Serencamı 55
2. Fâzıliyye Dârülhadisi 64
a. Kadı Fâzıl'ın Himâyesinde Teşekkülü 64
b. Baş Müderrisleri ve Tarihsel Serencamı 65
3. Eşrefiyye Cevvâniyye Dârülhadisi 70
a. el-Melikü'l-Eşref'in Himâyesinde Teşekkülü 70
b. Baş Müderrisleri ve Tarihsel Serencamı 73
4. Eşrefiyye Berrâniyye Dârülhadisi 81
a. el-Melikü'l-Eşref'in Hanbelîlere Tahsisi 81
b. Baş Müderrisleri ve Tarihsel Serencamı 82
5. Nâsıriyye Dârülhadisi 85
a. el-Melikü'n-Nâsır'ın Himâyesinde Teşekkülü 85

b. Baş Müderrisleri ve Tarihsel Serencamı 87
6. Devâdâriyye Dârülhadisi 90
B. Ulemanın Şahsî Sermayesiyle Vakfedilenler 91
1. Urviyye Dârülhadisi 92
2. Ziyâiyye Dârülhadisi 95
3. Âlime Dârülhadisi 101
C. Şehir Eşrafından Hayır Sahipleri Tarafından Vakfedilenler 105
1. Kerevvesiyye Dârülhadisi 105
2. Kûsiyye Dârülhadisi 107
3. Şükayşakiyye Dârülhadisi 110
4. Sükkeriyye Dârülhadisi 112
5. Nefîsiyye Dârülhadisi 116
6. Sâmeriyye Dârülhadisi 118
II. HADİS EĞİTİMİNİN DİĞER KURUMSAL MEKÂNLARI 121
A. Medreseler: Mezhebî Aidiyet Taşıyan Kurumlarda Hadis Tedrisi 121
B. Camiler: Emevî ve Muzafferî Camii Örnekliğinde Hadis Halkaları 129
C. Hankâh, Ribat ve Zâviyeler: Hadis Eğitimine Ev Sahipliği Yapan Tasavvufî Mekânlar 138
İKİNCİ BÖLÜM 144
MUHADDİSLERİN İLMÎ VE SOSYAL KONUMU 144
I. MUHADDİSLERİN DIMAŞK'A YÖNELME SEBEPLERİ 145
A. Siyâsî Çalkantılardan Kaçış: Dımaşk'ın Güven Ortamı 149
B. Meşhur Muhaddislerden İcâzet Alma Geleneği 154
C. Eğitim Kurumlarının Açılması ve İlmî Canlılık 158
D. Âli İsnada Ulaşma Arzusu 159
II. İLMÎ BİRİKİMİN MUHAFAZASI VE İNTİKALİ: MUHADDİSLERİN TEDRİS METODLARI 162
A. Hadis Rivayetinin Odak Noktası: Semâ ve Kıraat 163
1. Semâ Meclislerinin Eğitim Kurumlarına Yönelmesi 165
2. İmlâ Meclisleri: Yazılı Hafızanın Oluştuğu Zemin 168
B. İcazetin Yaygınlaşması: İlmî Yetkinliğin Belgesi mi? Toplumsal Statü Aracı mı? 173
1. Çocuklara Verilen Hadis İcazetlerinin İlmî Hayata Yansıması 177
2. Uzak Mesafelere Mektupla Bildirilen Rivayet İzni: el-Kitâbetü'l-mukterine bi'l-icâze 181
III. İLİM, TOPLUM VE SİYASETİN KESİŞİMİNDE MUHADDİSLERİN KONUMU 183

A. Sosyal Hayatta Muhaddis Profili 183
1. Muhaddislerin Geçim Kaynakları: Zanaatkârlık ve Ticarî Faaliyetler 184
2. Muhaddislerin İlmî Mansıpları..... 187
B. Mansıp Sahibi Olma Hususunda Mezhebî Mensûbiyetin Rolü 191
C. Hadis Mansıplarının Kuşaklar Arasındaki İntikâli: Ulema Aileleri..... 196
1. Şâfiî Hadis Geleneğini Kurumsallaştıran Benî Asâkir Ailesi 199
a. Geleneğin İlk Halkası: Sikadüddin Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan 201
b. Geleneğin Vârisleri: Bahâeddin Kâsım, Fahreddin Abdurrahman ve Zeynülümenâ 205
c. Son Temsilciler: Tâceddin Abdülvehhâb ve oğlu Ebü'l-Yümn Abdüssamed..... 209
2. Hanbelî Hadis Geleneğini Dımaşk'a Taşıyan Makdisîler..... 212
D. Kadınların Hadis İlmi Bağlamındaki Rolü: Kurumlar ve Sosyo-Kültürel Etkiler..... 219
E. İlim ve Siyasetin Koordinasyonu: Muhaddislerin Devlet Yetkilileriyle İlişkisi 234
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 245
KURUMLARDA OKUTULAN ESERLER, TEDRİS VE TELİF GELENEĞİ..... 245
I. KURUMLARDA OKUTULAN ESERLER VE TEDRİS FAALİYETLERİ 246
A. Hadis Eğitim Kurumlarında Okutulan Eserlerin Niteliği ve Türsel Özellikleri 246
B. Okutulan Eserlerin Müelliflerinin Kronolojik ve Coğrafî Dağılımı 257
C. Tedris Halkalarının Eser Seçiminde Etkili Kriterler..... 260
D. Semâ Kayıtlarına Göre Tedris Geleneğine Dair Tespitler..... 264
II. TELİF TÜRLERİ VE GAYELERİ..... 272
A. Kurumlarda Tedris Faaliyetleri ve Hadis Telifatı..... 273
B. Dımaşk Çevresinde Hadis Telif Türleri 274
1. Râvi Odaklı Telifler 274
a. Dımaşk Ulemâsını Kayda Geçiren Tarih ve Tabakât 275
b. Ulema İrtibatını İsnadlarla Gösteren Mucem/Meşyeha Çalışmaları 280
2. Rivayet Odaklı Telifler..... 284
a. Belirli Konular Üzerine Yapılan Hadis Derlemeleri 284
b. Âlî İsnada Verilen İlmî Değeri Gösteren Avâlîler..... 288
c. Hıfz ve İrşadı Hedefleyen Kırk Hadis Derlemeleri 291
d. Bilginin Yaygınlaşması Amacıyla İsnâdı Hazfeden Hadis Eserleri..... 294
3. Teorik–Metodolojik Literatür 297
a. Hadis Istılahlarını Tanımlayan Usul Metinleri 298
b. Talebe Odaklı ve Öğretimi Kolaylaştıran Muhtasarlar 300
c. Ders Halkalarında Şekillenen Şerh Geleneği..... 302

d. Dinî Meselelerde Hadisleri Kaynak Gösteren Fetvâ Âdâbı 307
SONUÇ 312
KAYNAKÇA 317
Ek-1: Dımaşk'ın Yerlisi Muhaddislerin Listesi 337
Ek-2: Dımaşk'ın Yerlisi Muhaddislerin Rıhleleri 339
Ek-3: Dımaşk'a Yerleşenler ve Menşeleri 340
Ek-4: Dımaşk'ın Yerlisi ve Dımaşk'a Yerleşen Ulemanın Resmi Görev ve Meslekleri 342
Ek-5: Dımaşk'tan Taşınanlar ve Yerleştikleri Yerler 346
Ek-6: Dımaşk'a Uğrayan Ulema 346
Ek-7: Hadisle İştigal Eden Kadınların Listesi 347
Ek-8: Dımaşk Dârülhadislerinde Okutulan Eserler 351
Ek-9: Dımaşk Medreselerinde Okutulan Eserler 362

KISALTMALAR

bk. : Bakınız

çev. : Çeviren

ed. : Editör

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

İFAV : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları

İSAM : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi

nşr. : Neşreden

ö. : Ölüm tarihi

s. : Sayfa numarası

SBE : Sosyal Bilimler Enstitüsü

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

thk. : Tahkik eden

trc. : Tercüme eden

ts. **:** Tarihsiz

vd. **:** Ve diğerleri

GÖRSELLER LİSTESİ

Harita 1 *: Nûreddin Zengî döneminde Dımaşk şehir planı ve vakıf kurumları.....37*

Harita 2 *: Eyyûbîler döneminde Dımaşk şehir planı ve vakıf kurumları.....40*

Harita 3 *: 1. Nûriyye, 2. Fâzıliyye, 3. Eşrefiyye Cevvâniyye, 4. Urviyye, 5. Şükayşakiyye, 6. Nefîsiyye, 7. Devâdâriyye.....50*

Harita 4 *: 8. Kerevvesiyye, 9. Sâmeriyye, 10. Sükkeriyye.....50*

Harita 5 *: 11. Nâsıriyye, 12. Âlime, 13. Eşrefiyye Berrâniyye, 14. Ziyâiyye.....51*

Şema 1 *: Sümeysâtiyye Hankâhı'nın şeyhleri.....140*

Grafik 1 *: Dımaşk menşeli ulemanın yolculuk yaptığı başlıca şehirler.....146*

Grafik 2 *: Dımaşk menşeli ulemanın taşındığı başlıca şehirler.....147*

Grafik 3 *: el-Kitâbetü'l-mukterine bi'l-icâzenin coğrafi dağılımı.....183*

Grafik 4 *: Dımaşklı muhaddislerin görev alma eğilimleri.....191*

Grafik 5 *: Şeyhu'l-hadîslerin mezhep dağılımı.....194*

Şema 2 *: Benî Asâkir ailesinin fertleri.....211*

Şema 3 *: Benî Kudâme ve Makdisîlerden mansıp üstlenen fertler 216*

Grafik 6 *: Hadis ilmiyle meşgul olan kadın sayısı.....219*

Şema 4 *: Benî Asâkir ve Benî Kureşî ailesinin hadis ilmiyle iştigal eden kadın mensupları..... 224*

Şema 5 *: Benî Kudâme ailesinin hadis ilmiyle iştigal eden kadın mensupları.....228*

Grafik 7 *: Dımaşk'ta hadis rivayetiyle meşgul kadınlar hakkında kullanılan sıfatlar.....230*

Grafik 8 *: Okutulan eserlerin tür dağılımı.....247*

Grafik 9 *: Okutulan eser türleri bağlamında dârülhadis ve medreseler.....254*

Grafik 10 *: Okutulan eserlerin müelliflerinin kronolojik dağılımı 258*

Grafik 11 *: Eser müelliflerinin coğrafî dağılımı 259*

Grafik 12 *: Eser seçiminde etkili kriterler.....264*

Grafik 13 *: Tedris faaliyetleriyle irtibatlı telif gayeleri.....274*

Grafik 14 *: İbn Asâkir'in Târih'indeki biyografi telif metodu.....277*

GİRİŞ

KONU, YÖNTEM, KAYNAKLAR VE TARİHİ ARKA PLAN

I. KONU, YÖNTEM VE KAYNAKLAR

Araştırmanın ele aldığı konu, izlenen araştırma yöntemi ve başvurulan temel kaynaklar bu başlık altında ana hatlarıyla tanıtılmaktadır. İncelemenin kapsamı ve sınırları ile verilerin hangi esaslar doğrultusunda derlenip değerlendirildiği ortaya konularak araştırmanın ilerleyen bölümlerinde takip edilecek yaklaşımın genel çerçevesi belirginleştirilmektedir.

A. KONU VE YÖNTEM

Hadis eğitim tarihine dair yapılacak bir çalışmanın belirli bir zaman dilimiyle bir coğrafyanın sınırlandırılması; bu sınırlara bağlı olarak ortaya çıkan değişimlerin, eğitim kurumlarının ve ders mekânlarının kuruluş, işleyiş ve temel fonksiyonları çerçevesinde değerlendirilmesi için gereklidir. Zira belirli bir dönem ve merkez esas alınarak yapılan genellemeler, farklı tarihsel ve mekânsal bağlamlara taşındığında bu durum yanıltıcı sonuçlara götürebilmektedir. Örneğin; hicri IV. asırda Bağdat medreseleri üzerinden yapılan tespitlerin siyâsî yapı ve ilmî teşkilatlanma bakımından farklı dinamiklere sahip başka bir bölgede geçerli olması beklenmemelidir. Bu sebeple araştırmada ileri sürülecek değerlendirme, tespit ve çıkarımlar belirli zaman aralığı ve coğrafî çerçeveyle sınırlı tutulacaktır.

Hicri VI. ve VII. asırlarda Dımaşk şehriyle sınırlandırılan bu tez, hadis eğitiminin kurumsal yapısını, bu yapının etrafında teşekkül eden ilmî aktörleri ve tedris faaliyetleriyle telif geleneği arasındaki ilişkiyi hadis ilmini merkeze alarak incelemeyi amaçlamaktadır. İncelenen dönem, hadis eğitiminin kurumsallaşma sürecinde bir eşik teşkil eden Nûriyye Dârülhadisi'nin kuruluşundan İlhanlılar'ın Dımaşk'ı işgaline kadar uzanan zaman dilimini esas almakla birlikte bu dönemin ilmî çevresini ortaya koyabilmek amacıyla hicri 500-699 (1106/1299) yılları arasında yaşamış Dımaşklı muhaddislerin biyografileri de konu edilmiştir.

Hadis eğitiminin kurumsal bir nitelik kazandığı Dımaşk, bu araştırma kapsamında ilmî havza olarak değerlendirilmiştir. Bu çerçevede şehirde hadis rivayetinin belirli mekânlar ve ulemâ etrafında yoğunlaştığı, ilmî mansıpların çeşitlendiği ve hadis öğretiminin münferit hadis naklinin yanı sıra kitap merkezli bir mahiyet kazandığı görülmektedir. Ayrıca Dımaşk'ın dârülhadis adıyla anılan ilk müesseselere ev sahipliği yapmasıyla Zengî, Eyyûbî ve Memlük dönemlerinde sağlanan siyâsî istikrarın ilmî hayata yansıması onun hadis eğitiminin seyrini incelemek açısından temsil gücü yüksek ve elverişli bir örnek hâline getirmektedir.

Tez, giriş ve sonuç bölümleri dışında üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Dımaşk'ın siyâsî ve sosyokültürel yapısı tasvir edilerek hadis eğitiminin geliştiği zeminin tarihsel arka planı belirginleştirilmiştir. Tezin birinci bölümü "Hadis Eğitim Kurumları" başlığını taşımaktadır. Bu sebeple öncelikle çalışmada kullanılan "kurum" kavramının

kapsamının açıklanması gerekir. Günümüz Türkçesinde "kurum" kavramı çoğu zaman belirli bir tüzel kişiliğe, bürokratik yapıya, hiyerarşik teşkilatlanmaya, yazılı mevzuata ve idarî organizasyona sahip örgütlenmeleri çağrıştırır. Hicri VI. ve VII. asırlar bağlamında "kurum" kavramının kullanımı, modern döneme özgü teşkilatlanma biçimlerinin tarihsel bağlama taşınmasına ve buna bağlı anakronik değerlendirmelere yol açma riskini taşımaktadır. Ancak bu çalışmada "kurum" kavramı, tedris faaliyetlerine tahsis edilmiş ve kaynaklarda mansıplarıyla birlikte izlenebilen yapıları aynı başlık altında değerlendirebilmek amacıyla tercih edilmiştir. Dolayısıyla kavramın bu kullanımı, modern kurum anlayışından bağımsız olarak değerlendirilmelidir.

Meselenin diğer boyutu ise bu çalışmada "kurum" kavramıyla neyin kastedildiğidir. Öncelikle kurum kavramı, eğitim amacıyla kurulmuş ve bu işleve tahsis edilmiş müstakil mekânlarla sınırlandırılmamış; hadis tedrisinin belirli bir mekânda uzun süre devam etmesi, bu faaliyetin belirli mansıplar tarafından yürütülmesi ve kaynaklardan takip edilebilmesi anlamında kullanılmış ve bu bağlamda iki temel ölçüt esas alınmıştır. Bunlardan ilki, tek seferlik veya münferit hadis meclislerinden farklı olarak hadis tedrisine uzun vadeli imkân tanıyan sabit bir mekânın bulunmasıdır. İkinci ölçüt, hadis tedrisinin söz konusu mekânda geçici bir faaliyet olarak kalmayıp devamlılık kazanmış olmasıdır. Bu devamlılık, vakıf veya resmî tahsisle, tedris mansıbının ihdasıyla, uzun süre devam eden ders halkalarıyla sağlanmıştır. Bu ölçütler bütün yapı türlerinde aynı biçimde tezahür etmemektedir. Dârülhadis ve medreselerde hadis tedrisi, mekânın eğitim faaliyetine tahsis edilmesi ve belirli tedris mansıplarının ihdas edilmesiyle daha düzenli bir yapıya kavuşurken hankâhlarda ikamet, tasavvufî terbiye ve tedris faaliyetleri bir arada yürütülmüştür. Emevî ve Muzafferî Camii gibi merkezî camiler ise hadis halkalarına uzun süre ev sahipliği yapmaları ve tedris faaliyetinin bu mekânlarda yerleşik bir nitelik kazanması sebebiyle araştırmaya dâhil edilmiştir. Buna karşılık ev, bahçe ve çarşı gibi hadis meclislerine zaman zaman ev sahipliği yapan mekânlar, hadis tedrisinin bir parçasını teşkil etmekle birlikte eğitim amacıyla vakfedilmiş veya sürekli tedris faaliyetlerine tahsis edilmiş mekân niteliği taşımamaları nedeniyle inceleme dışında bırakılmıştır.

İnceleme sürecinde dârülhadisler, mimarî özelliklerinden ziyade bânileri ve bunlar hakkında kısa bilgiler, bina tarihleri, kurumların coğrafi konumları, farklı adlandırmaları, vakıfları ve vakfeden kişiler ile bu kurumlarda görev yapan hocalar ve hocalara dair kurumla irtibatlı kısa açıklamalar çerçevesinde belirli bir metin planı dâhilinde sunulmuş; farklı ilmî ihtiyaçlara cevap veren kurumlar bağlamında hadis eğitiminin hangi müesseselerde yürütüldüğü tespit edilmiştir. Bununla birlikte hoca-talebe ilişkisinin merkezde olduğu bu

dönemde, mekânlara yüklenen rollerin mutlaklaştırılmasının yanıltıcı olabileceği göz önünde bulundurulmalı, her ne kadar dârülhadis, cami veya hankâh gibi farklı mekânlardan söz edilse de hicri VI. ve VII. asır Dımaşk'ında bu mekânlarda icra edilen hadis tedrisinin hocalar ve okutulan eserler açısından ortak özellikler taşıdığı da dikkate alınmalıdır.

Tezin ikinci bölümünde muhaddisler, münferit biyografik ayrıntıların ötesinde hadis eğitiminin işleyişini yansıtan müşterek hususlar üzerinden değerlendirilmiştir. Bu tercih, araştırmanın biyografi derlemesine dönüşmesini engelleyerek dönemin hadis eğitim yapısını bütüncül şekilde ortaya koymayı hedeflemektedir. Öte yandan bu bölümde Dımaşk'ta hadis eğitimiyle irtibatlı muhaddislerin hadis öğrenme ve öğretme faaliyetleri; rıhleleri, başvurdukları tahammül ve edâ yolları, semâ ve kıraat meclislerine iştiraklerine odaklanılmış; muhaddislerin geçim yolları, hadis ilmiyle irtibatlı mansıplarla kurdukları ilişki, mezhebî mensubiyetleri ve hadis mansıplarının kuşaklar arasındaki intikâli hususları üzerinde durulmuştur. Muhaddis kimliğinin ailevi süreklilik içerisinde nasıl korunduğu ve kadın muhaddislerin hadis tahammül ve edâsında üstlendikleri rol de bu bölümün inceleme alanına dâhil edilmiştir. Ancak hicri VI. ve VII. asırlarda Dımaşk'ta yaşayan bütün ulema ailelerini kapsama iddiası taşınmamış; hadis eğitimi açısından temsil gücü yüksek örnekler üzerinden değerlendirme yapılmıştır. Ayrıca muhaddislerin devlet erkânıyla kurdukları ilişkiler, ilmî faaliyetlerin sürdürülmesi ve kurumsal yapıların devamlılığı açısından konu edilmiş; hadis eğitimi ilmî olduğu kadar toplumsal ve siyâsî bağlamı içinde ele alınmıştır.

Tezin üçüncü bölümünde Dımaşk'ta hadis derslerinin yapıldığı dârülhadis ve medreselerde hangi eserlerin, kimler tarafından, hangi mekân ve zaman dilimlerinde okutulduğu tespit edilmekte; bu bağlamda metin, hoca ve kurum arasındaki ilişki örnekler üzerinden görünür hâle getirilmektedir. Ayrıca bu dönemde şeyhu'l-hadîs mansıbını üstlenen muhaddislerin telif ettikleri eserler, ders halkalarında yürütülen hadis tedrisiyle irtibatı bakımından değerlendirilmektedir. Bu yönüyle telif faaliyetlerinin kurumsal hadis eğitiminin ihtiyaçları ve amaçlarıyla nasıl şekillendiği ortaya konulmaktadır.

Araştırmada izlenen yöntem, Dımaşk'ta hadis eğitiminin kurumsal yapılara intikaliyle birlikte teşekkül eden ilmî zemini anlamlandırmayı hedeflemektedir. Bu doğrultuda tezin temel veri kaynaklarını hicri VI. ve VII. asırlara dair bilgi ihtiva eden klasik dönem tabakât ve terâcim, kronolojik tarihler, müesseselere dair eserler, şehir tarihleri, adâb ve ahlak türü eserler ve semâ kayıtları literatürü oluşturmaktadır.

Çalışmanın ilk aşamasında Dımaşk'ın yerli ulemasından Abdurrahmân b. İsmail Ebû Şâme el-Makdisî'nin (ö. 665/1267) *el-Müzeyyel*,[1] Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'sı[2] ile şehre sonradan göç ederek yerleşen Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-nihâye*'si[3] hadis ilmindeki ilmî kimlik, rivayet geleneği ve ailevi intikal olgusunu yansıtan kavramları tespit etmek amacıyla taranmış; bu doğrultuda *muhaddis, müsnid, hâfız, şeyh, i'tenâ bi'l-hadîs, min beyti'r-rivâye, min beyti'l-meşyeha ve's-salâh, talebü'l-hadîs binefsihî* gibi niteleyici ifadeler özel olarak dikkate alınmıştır. Bu tarama süreci, yalnızca isimlerin kayda geçirilmesiyle sınırlı tutulmamış; her bir muhaddisin ilmî faaliyeti, dâhil olduğu eğitim ortamları ve rivayet ilişkileri kendi bağlamı içinde konumlandırılmıştır.

Araştırmanın ikinci aşamasında elde edilen verilerden hareketle kapsamlı bir ulema envanteri teşkil edilmiştir. Bu envanterde muhaddisler; ad ve künyeleri, lakap ve sıfatları, doğum ve vefat yerleri, memleketleri, ilmî yolculukları, önde gelen hoca ve talebeleri, hadis dersi icra ettikleri mekânlar, üstlendikleri ilmî mansıplar, mezhebî mensûbiyetleri, okudukları ve okuttukları eserler, hadis tahammül ve edâ yolları ile devlet ricâli ve diğer âlimlerle olan irtibatları gibi başlıklar altında tasnif edilmiştir. Bu çok katmanlı yapı, verilerin betimleyici bir çerçevede kalmasını engellemiş; karşılaştırmalı ve analitik çözümlemelere imkân tanımıştır.

Araştırmanın üçüncü aşamasında, kurum tarihleri başta olmak üzere tabakât, terâcim ve şehir tarihi literatürü dikkate alınarak hadis eğitiminin Dımaşk'ta icra edildiği kurumsal mekânlar tespit edilmiştir. Bu kapsamda dârülhadisler başta olmak üzere medreseler, camiler ve hankâhlar, hadis eğitimiyle kurdukları ilişki bağlamında incelenmiştir. Araştırmanın dördüncü aşamasında ise hadis eğitiminin Dımaşk'ta kazandığı kurumsal yapının hadis literatürü üzerindeki yansımaları, semâ kayıtları ile tabakât ve terâcim eserleri esas alınarak ele alınmış; kurumlarda yürütülen tedris faaliyetleri, özellikle kurum-hoca-metin ilişkisi ekseninde değerlendirilmiştir. Ders halkalarında tercih edilen eserler râvi odaklı, rivayet odaklı ve teorik-metodolojik metinler şeklinde sınıflandırılmıştır.

Bu çalışmada biyografi eserleri, semâ kayıtları ve diğer Arapça kaynaklarda yer alan hicri tarihler, Türk Tarih Kurumu'nun tarih çevirme kılavuzu esas alınarak milâdî karşılıklarıyla

[1] Ebû Şâme, Abdurrahman b. İsmâîl el-Makdisî, *el-Müzeyyel ale'r-Ravzateyn*, I-II, thk. ez-Zeybek, İbrahim, Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1431/2010.

[2] Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, I-XXIII, thk. Şuayb el-Arnaût vd., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401-1405/1981-1985.

[3] İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XVII, thk. Muhyiddin Deyb Misto, Ali Ebû Zeyd vd., Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1434/2013.

birlikte verilmiş, hicri asırlar akademik yazımda yaygın kullanımı dikkate alınarak roma rakamlarıyla (VI., VII. asır vb.) gösterilmiştir. Arapça terkiplerden oluşan dârülhadis, Bâbüşşarkî ve dârülkur'ân gibi yerleşik kullanımlarda kelimeler apostrofla ayrılmamış, metnin akıcılığını korumak ve Türkçedeki yerleşik yazımı muhafaza etmek amacıyla bu imlâ tercih edilmiştir. Dârülhadis kavramı, hadis tedrisi için vakfedilmiş veya kuruluş gayesi hadis öğretimi olarak belirlenmiş müesseseleri ifade etmek üzere kullanılmıştır. Son olarak eklerde sunulan muhaddis tablolarının tasnifinde Joan E. Gilbert'in Dımaşk ulemâsını yerli ulemâ, şehre yerleşenler, şehre bir süre uğrayan gezgin ulemâ ve Dımaşk'tan taşınanlar şeklinde sınıflandıran yaklaşımından yararlanılmıştır.[4]

B. KAYNAKLAR

Tezde kullanılan kaynaklar, çalışmanın konu ve yöntemi doğrultusunda klasik kaynaklar ve çağdaş literatür olmak üzere sınıflandırılmıştır. Klasik kaynaklar, Dımaşk'taki hadis eğitiminin kurumsal yapısını ve ilmî aktörlerini doğrudan yansıtan birincil malzemeyi sunarken; çağdaş literatür, bu verilerin tarihsel bağlam içinde analiz edilmesine ve yorumlanmasına imkân sağlamaktadır.

1. Klasik Kaynaklar

Dımaşk'ta hadis eğitimini konu edinen bu araştırmada ele alınan meselelerin çok katmanlı yapısı, kaynakların birbirini tamamlayan ve iç içe geçen bir bütünlük içerisinde kullanılmasını gerekli kılmıştır. Bu çerçevede herhangi bir bölümün yalnızca belirli bir literatür türüne tahsis edilmesinden ziyade farklı kaynak gruplarının aynı analitik düzlemde birlikte değerlendirilmesi esas alınmıştır. Başka bir ifadeyle, kaynak kullanımı her bölümün iç yapısı dikkate alınarak belirlenmiş ve buna uygun bir yöntem izlenmiştir.

Tarih ve tabakât literatürü, muhaddislerin ilmî temâyüllerini ve hoca-talebe ilişkilerini tespit etmeye imkân veren temel kaynak kümesini oluştururken; dârülhadisler, medreseler ve diğer eğitim müesseselerine dair kaleme alınmış eserler, hadis eğitiminin kurumsal zemininin izini sürebilmeyi mümkün kılan bilgiler sunmaktadır. Bunun yanında semâ kayıtları, metin-hoca-mekân ilişkisini belgeleyen usulleriyle hadis tedris sürecinin fiilî işleyişini tespit etmeye imkân veren somut veriler olarak bu metodolojik çerçevenin merkezinde yer almaktadır.

Hadis ders halkalarının teşekkül ettiği eğitim kurumlarının ele alındığı birinci bölümle muhaddislerin ilmî konumlarını ve sosyal-siyasal bağlam içerisindeki rollerini inceleyen ikinci bölümde başat kaynak grubunu tabakât literatürü ile kurum tarihleri oluşturmaktadır. Söz

[4] Gilbert, *The Ulama of Medieval Damascus*, s. 23.

konusu literatür, Dımaşk'taki ilmî müesseselerin teşekkül sürecini, bu müesseselerde ihdas edilen mansıpları ve mansıpları üstlenen muhaddislerin ilmî profillerini aydınlatan temel malzemeyi ihtiva etmektedir. Bu bağlamda genel tabakât eserleri arasında İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-a'yân*'ı[5] ile Safedî'nin (ö. 764/1363) *el-Vâfî bi'l-vefeyât*'ı[6] farklı ilmî çevrelere mensup muhaddislerin biyografilerinin tespitini mümkün kılmaktadır. Belirli zümrelere mahsus tabakâtlar kapsamında ise Sübkî'nin (ö. 771/1370) *Tabakâtü'ş-şâfiiyye*'si[7] ile İbn Receb el-Hanbelî'nin (ö. 795/1393) *ez-Zeyl alâ Tabakâti'l-Hanâbile*'si[8] mezhebî aidiyetlerin hadis eğitimiyle kurduğu ilişkiyi görünür hâle getirmektedir.

Kaynak grubu içerisinde kronolojik tarih eserleri de önemli bir yer işgal etmektedir. Bu çerçevede İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi't-târîh*'i[9], Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 654/1256) *Mirâtü'z-zamân*'ı[10], Ebû Şâme el-Makdisî'nin (ö. 665/1267) *el-Müzeyyel*'i, İbn Vâsıl'ın (ö. 697/1298) *Müferricü'l-kürûb*'u[11], Birzâlî'nin (ö. 739/1339) *el-Muktefî*'si[12], Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* ve *Târihü'l-İslâm*'ı[13] ile İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye*'si hadis eğitiminin zamansal seyri ile kurumsal yapıyla kurduğu irtibatın takip edilmesine imkân vermektedir. Diğerlerine göre daha geç bir dönemde kaleme alınmış olmakla birlikte İbnü'l-İmâd'ın (ö. 1089/1679) *Şezerâtü'z-zeheb*'i[14] biyografileri tamamlayıcı bir perspektifle değerlendirmeye elverişli bir zemin sunmaktadır.

---

[5] İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Bermekî, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, I-VII, thk. İhsan Abbâs, Beyrut: Dârü Sâdır, 1431/2010.

[6] Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, I-XXIX, thk. Ahmed el-Arnaût-Türkî Mustafa, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420/2000.

[7] Tâceddin es-Sübkî, *Mu'îdü'n-ni'am ve mübîdü'n-nikam,* çev. Harun Yılmaz, Muhammet Enes Midilli, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.

[8] İbn Receb el-Hanbelî, Abdurrahman b. Ahmed, *ez-Zeyl alâ Tabakâti'l-Hanâbile,* I-V, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn, Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1425/2005.

[9] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* I-X, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1417/1997.

[10] Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Yusuf b. Kızoğlu, *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân,* I-XXII, thk. Muhammed Berekât vd., Dımaşk: Dârü'r-Risâleti'l-İlmiyye, 1434/2013.

[11] İbn Vâsıl, Muhammed b. Sâlim b. Nasrullah, *Müferricü'l-kürûb fî ahbâri Benî Eyyûb*, I-V, thk. Hasaneyn Muhammed Rebi', Saîd Abdülfettâh Âşûr, Kahire: Dârü'l-kütüb ve'l-vesâik, 1377/1957.

[12] Birzâlî, Ebû Muhammed Alemüddin Kâsım b. Muhammed, *el-Muktefî 'alâ Kitâbi'r-Ravzateyn,* I-V, thk. Muhammed b. Sâlih el-Useymîn, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1440/2019.

[13] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, I-LIII, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1418/1997.

[14] İbnü'l-İmâd*,* Abdülhay b. Ahmed es-Sâlihî, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb,* I-XI, thk. Mahmûd el-Arnaût, Abdülkâdir el-Arnaût, Dımaşk: Dârü İbn Kesîr, 1406/1986.

Kurum tarihleri arasında Nuaymî'nin (ö. 927/1521) *ed-Dâris*'i[15] ile İbn Tolun'un (ö. 953/1546) *el-Kalâidü'l-cevheriyye*'si[16] Dımaşk'taki eğitim müesseselerinin kuruluş süreçlerini ele alarak hadis eğitiminin kurumsal çerçevesini belirginleştirmektedir. Öte yandan Hanbelî çevreye dair tespitlerde mezhebin kendi iç literatürünün sunduğu veriler özellikle dikkate alınmıştır. Bu bağlamda Muhammed Ahmed Dehmân'ın tahkik sürecinde *el-Kalâidü'l-cevheriyye*'ye düştüğü açıklayıcı notlar; ayrıca İbn Receb el-Hanbelî'nin *ez-Zeyl*'i Hanbelî muhaddislerin ilmî konumlarını ve Dımaşk'taki hadis eğitim yapısı içerisindeki yerlerini daha net biçimde tayin etmeye imkân vermektedir. Buna ilâveten şehir tarihleri ve coğrafya literatürü kapsamında İbn Cübeyr'in (ö. 614/1217) *Rıhle*'si[17], Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-büldân*'ı[18] ve İbn Şeddâd'ın (ö. 684/1285) *el-A'lâku'l-hatîre*'si[19] ilmî faaliyetlerin şehir dokusu içindeki mekânsal dağılımının tespit edilmesine katkı sağlamaktadır.

Son olarak âdâb ve ahlâk literatürü, mansıplara ve ders halkalarının işleyişine dair normatif çerçeveyi yansıtması bakımından önem arz etmektedir. Bu kapsamda Sübkî'nin (ö. 771/1370) *Mu'îdü'n-ni'am*'ı[20] ile Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) *Edebü'l-imlâ ve'l-istimlâ*'sı[21] ilim meclislerinde benimsenen genel üslubu ve ilmî bir mansıbın hangi yetkinlik ve sorumlulukları ifade ettiğine dair bilgiler ihtiva eden metinler arasında yer almaktadır.

Hadis eğitim kurumlarında okutulan hadis eserlerinin tespitine odaklanan üçüncü bölümde okutulan metinlerin ders halkaları bağlamında izlenebilmesi amacıyla semâ kayıtları da önem arz etmektedir. Bu çerçevede fehreseler ve şahıs merkezli biyografik eserlere müracaat edilmiştir. Zira fehreseler muhaddislerin rivayet ettikleri kitapları isnadlarıyla birlikte kaydetmeleri sebebiyle, okutulan hadis metinlerinin ilmî tedavülünü ve rivayet silsilelerini

---

[15] Nuaymî, Abdülkâdir b. Muhammed en-Nuaymî, *ed-Dâris fî târîhi'l-medâris,* I-II, thk. İbrahim Şemseddin, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990.

[16] İbn Tolun, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ali, *el-Kalâidü'l-cevheriyye fî târîhi's-Sâlihiyye*, thk. Muhammed Ahmed Dehmân, Dımaşk: Mecma'u'l-Lüğati'l-Arabiyye, 1980.

[17] İbn Cübeyr, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed, *Rıhletü İbn Cübeyr*, Beyrut: Dâru Beyrut, 1431/2010.

[18] Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I-VI, Beyrut: Dâru Sâdır, 1431/2010.

[19] İbn Şeddâd, İzzeddin Muhammed b. Ali b. el-Ensârî el-Halebî, *el-A'lâku'l-hatîre fî zikri ümerâi'ş-Şâm ve'l-Cezîre*, thk. Sami ed-Dehhân, Dımaşk: el-Ma'hedü'l-Fransî li'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, 1375/1956.

[20] Sübkî, Tâceddin, *Mu'îdü'n-ni'am ve mübîdü'n-nikam,* çev. Harun Yılmaz, Muhammet Enes Midilli, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.

[21] Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed, *Edebü'l-imlâ' ve'l-istimlâ'*, thk. Max Weisweiler, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1401/1981.

ortaya koymaktadır. Bu bakımdan Alâî'nin *İsâratü'l-fevâid*'iyle[22] İbn Hacer'in *el-Mecma'u'l-müesses*'i[23] ve *Tecrîdü esânîdi'l-kütübi'l-meşhûre* ismiyle de zikredilen *el-Mu'cemu'l-müfehres*'i[24] kendisine başvurulan başlıca fehrese eserleri arasında zikredilmelidir. Ayrıca bir âlimi merkezî bir bağlama yerleştirerek okuduğu ve telif ettiği eserleri tespit etme konusunda kolaylık sağlayan biyografi derlemelerinden Nevevî hakkında kaleme alınan İbnü'l-Attâr'ın *Tuhfetü'l-tâlibîn*'iyle[25] Sehâvî'nin *el-Menhelü'l-azbü'r-revî*'sine[26] değinilmelidir.

2. Çağdaş Literatür

Klasik kaynakların sunduğu verilerin çağdaş literatürde yer alan araştırmalarla desteklendiği bu çalışmada özellikle Suriye merkezli ilim çevrelerinde kaleme alınmış eserlerden istifade edilmiştir. Dımaşk'taki hadis eğitim kurumları ve ulemâsına dair arşiv niteliği taşıyan çalışmalarıyla öne çıkan Muhammed Ebü'l-Ferec el-Hatîb ve Muhammed Mutî' el-Hâfız'ın eserleri çağdaş literatürün temel referanslarını oluşturmuştur. Hâfız, müstakil dârülhadis monografileri, kurum, şahıs ve mekân ilişkisini merkeze alan çalışmalarıyla klasik kaynaklarda dağınık hâlde bulunan bilgileri sistematik bir bütünlük içerisinde sunmaktadır. Bu kapsamda Muhammed Mutî el-Hâfız'ın *Dârü'l-hadîs ez-Ziyâiyye*[27], *Dârü'l-hadîs el-Eşrefiyye*[28], *Dûru'l-hadîsi'ş-şerîf bi-Dımaşk*[29] ve *el-Mehâsinü's-sultâniyye*[30] adlı çalışmaları, Dımaşk'taki dârülhadislerin kuruluş süreçleri, vakıf yapıları, müderris kadroları ve sonraki dönemlerdeki işlevleri hakkında ayrıntılı bilgiler sunmaları sebebiyle başvurulan temel çağdaş eserler arasında yer almıştır. Nûriyye Dârülhadisi'nin 19. yüzyıldan itibaren hâmiliğini ve müderrisliğini yürüten Hatîb ailesinden Muhammed Ebü'l-Ferec'in *Dârü's-sünne: Dârü'l-*

---

[22] Alâî, Ebû Saîd Selâhaddin Halil b. Keykeldî, *İsâratü'l-fevâidi'l-mecmûa fi'l-işâreti ile'l-ferâidi'l-mesmûa*, I-II, Mektebetü'l-ulûm, 1425/2004.

[23] İbn Hacer, *el-Mecma'u'l-müesses li-Mu'cemi'l-müfehres*, thk. Yusuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1413-1415/1992-1994.

[24] İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-müfehres: Tecrîdü esânîdi'l-kütübi'l-meşhûre,* Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1998.

[25] İbnü'l-Attâr, Alâüddin Ali b. İbrahim b. Dâvûd, *Tuhfetü't-tâlibîn fî tercemeti'l-İmam en-Nevevî*, Ammân: ed-Dârü'l-Eseriyye, 1428/2007.

[26] Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Abdurrahmân, *el-Menhelü'l-azbü'r-revî fî tercemeti kutbi'l-evliyâ en-Nevevî*, ts.

[27] Hâfız, Muhammed Mutî', *Dârü'l-hadîs ez-Ziyâiyye ve mektebetuhâ bi-Sâlihiyyeti Dımaşk*, Dımaşk: Dârü'l-Beyrûtî, 1427/2006.

[28] Hâfız, *Dârü'l-hadîs el-Eşrefiyye bi-Dımaşk,* Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1421/2001.

[29] Hâfız, *Dûrü'l-hadîsi'ş-şerîf bi-Dımaşk*, Dımaşk: Dârü'l-Mektebî, 1431/2010.

[30] Hâfız, *el-Mehâsinü's-sultâniyye fî Dâri'l-hadîsi'n-Nûriyye*, Dımaşk: Dârü'l-Beyrûtî, 2006.

hadîsi'n-Nûriyye[31] adlı çalışması da tarihsel gelişimini ve ilmî işlevini merkeze alan yaklaşımıyla başvurulan eserler arasındadır. Ayrıca Muhammed Kürd Ali'nin (ö. 1953), *Hıtatu'ş-Şam*'ı ve Abdülkâdir Bedrân'ın (ö. 1957) *Münâdemetü'l-atlâl*'ı eğitim kurumlarının 20. yüzyıldaki durumlarını ve geçirdikleri dönüşümü ortaya koyan önemli başvuru eserleri olarak değerlendirilmiştir.

Öte yandan fehreseler ve şahıs merkezli biyografik eserlerin yanında Leder, Sawwâs ve Şağarcî'nin 550-750/1155-1349 yıllarına ait Dımaşk merkezli semâ kayıtlarını derledikleri *Mu'cemü's-semâ'âti'd-Dımaşkiyye*[32] üçüncü bölümün temel başvuru kaynakları arasında yer almıştır. Suriye Millî Kütüphanesi'nde muhafaza edilen on bini aşkın yazma arasından seksen dokuzunda tespit edilen semâ kayıtlarını içeren eserdeki bu sema kayıtlarının hangi ölçütlere göre seçildiği açıkça belirtilmemekte; örneklemin büyük ölçüde Dımaşk'ın Sâlihiyye semtindeki Ömeriyye Camii'den gelen yazma nüshalardan oluşması, temsiliyet bakımından sınırlı bir çerçeveye işaret etmektedir. Bununla birlikte müellifler, bu kataloğu Dımaşk semâ kayıtlarının tamamını incelemeye yönelik ilk adım olarak tasarladıklarını belirtmiş; semâ edilen eser, rivayet eden şeyh, kıraat eden kişi veya kişiler, meclise katılanların sayısı ile tarih ve mekân gibi eğitim sürecinin aslî unsurlarını tespit edilebilir hâle getirmişlerdir. Her ne kadar bu unsurların tamamı her kayıtta eksiksiz biçimde yer almamış ve tarihle mekân bilgileri kimi zaman zikredilmemiş olsa da eserde verilen semâ kayıtları eğitim faaliyetinin işleyişine dair doğrudan bilgi sunmaları bakımından Dımaşk'ta okutulan eserleri tespit etmeye katkı sağlamaktadır. Bu minvalde başlıca başvuru kaynaklarından bir diğeri, Hamburg Üniversitesi Yazma Eser Kültürlerini Araştırma Merkezi'nde Prof. Dr. Konrad Hirschler başkanlığında yürütülen proje kapsamında geliştirilen *Audition Certificates Platform* (version 6) olmuştur.[33] Yazma eserlerde yer alan semâ kayıtlarını dijital ortamda bir araya getiren bu veri tabanı,

---

[31] Muhammed Ebü'l-Ferec Hatîb, *Dârü's-sünne*: Dârü'l-hadîsi'n-Nûriyye bi-Dımaşk târîhuha ve terâcimu şüyûhiha, Dımaşk: Dârü'l-Beşâir, 1423/2002.

[32] Leder, Stefan vd., *Mu'cemü's-semâ'âti'd-Dımaşkiyye*, Dımaşk: el-Ma'hedü'l-Fransî, 1996. Davidson'un *Mu'cemü's-semâ'âti'd-Dımaşkiyye*'de yer alan 1306 semâ kaydı üzerine yaptığı incelemeye göre bu kayıtların 401'inde herhangi bir mekân bilgisi bulunmamakta; mekân kaydı içeren örneklerin 106'sı ise İskenderiye'den İsfahan'a uzanan geniş bir coğrafyada Dımaşk dışında icra edilen semâ meclislerini yansıtmaktadır. Geriye kalan 799 semâ kaydı Dımaşk'ta gerçekleştirilen meclislere ait olup bunların mekânsal dağılımı Dımaşk'ta hadis rivayetinin ev, çarşı ve sokak dahil olmak üzere şehrin gündelik hayat dokusu içinde çok çeşitli mekânlarda sürdüğünü göstermektedir. Mohammad Gharaibeh, *Beyond Authenticity, Alternative Approaches to Hadith Narrations and Collections*, vol. 203 (2023), Chapter 10: Garrett Davidson, "Where Was Hadith Read in Damascus?", s. 316-357.

[33] https://www.audition-certificates-platform.org/?page=1 (erişim tarihi: 30.06.2026)

Dımaşk'taki hadis meclislerinin hoca, talebe, eser ve icra edildiği mekânlar bakımından takip edilmesine imkân sağlamıştır.

Araştırmada Zengî ve Eyyûbî dönemlerindeki ilmî ve sosyal çevreyi ele alan çağdaş İngilizce literatürden yararlanılmıştır. Konrad Hirschler'in semâ kayıtlarını prosopografik bir kaynak olarak değerlendirdiği çalışması[34], Zengî ve Eyyûbî dönemlerinde Dımaşk'taki ilmî çevreler ile aile bağlarının hadis rivayetine etkisini ortaya koymaktadır. Garrett Davidson'un hadis rivayet geleneğinin on asırlık gelişimini ele aldığı *Carrying on the Tradition*[35] adlı eseri ile semâ kayıtları üzerinden Dımaşk'taki hadis meclislerinin gerçekleştirildiği mekânları incelediği makalesi[36], hadis tedrisinin mekânsal boyutlarının değerlendirilmesine katkı sunmuştur. Dımaşk'ın ilmî ve sosyal yapısını medrese, dârülhadis ve tasavvufî müesseselerin yaygınlaşması, ulemânın profesyonelleşmesi ve ilmî faaliyetlerin kurumsallaşması çerçevesinde ele alan Joan E. Gilbert'in doktora tezi[37], Sâlihiyye Mahallesi'nin tarihî gelişimini ve şehirleşme sürecini inceleyen Toru Miura'nın çalışması[38] da araştırmada yararlanılan İngilizce çağdaş kaynaklar arasında yer almaktadır. Ayrıca Suleiman A. Mourad'ın İbn Asâkir'i Haçlılar dönemi sünnî söylemi bağlamında ele aldığı monografisi[39] ile James E. Lindsay ile kaleme aldığı kitap bölümünden[40] yararlanılmış; bu eserlerde ileri sürülen bazı iddialar ilgili bölümde tartışılmıştır. Sack Dorothée'nin Dımaşk'ın tarihî topografyasına dair araştırmasında[41]

---

[34] Hirschler, Konrad, "Reading Certificates (samāāt) as a Prosopographical Source: Cultural and Social Practices of an Elite Family in Zangid and Ayyubid Damascus", Chapter in: Manuscript notes as documentary sources, 2011, s. 73-92.

[35] Davidson, Garrett, *Carrying on the tradition: a social and intellectual history of Hadith transmission across a thousand years*, Leiden: Brill, 2020.

[36] Davidson, Garrett, "Where Was Hadith Read in Damascus?: Audition Notices and the Loci of Hadith Transmission in Medieval Damascus", *Beyond Authenticity: Alternative Approaches to Hadith Narrations and Collections*, ed. Mohammad Gharaibeh, Leiden: Brill, 2023, s. 316-357.

[37] Gilbert, Joan E., *The Ulama of Medieval Damascus and the International World of Islamic Scholarship, 600–850 A.H./1200–1450 A.D.* (Yayımlanmamış doktora tezi), University of California, Berkeley, 1978.

[38] Miura, Toru, *Dynamism in the Urban Society of Damascus: The Sālihiyya Quarter from the Twelfth to the Twentieth Centuries*, Leiden-Boston: Brill, 2015.

[39] Mourad Suleiman A., Lindsay James, *The Intensification and Reorientation of Sunni Jihad Ideology in the Crusader Period*, Leiden: Brill, 2013.

[40] Mourad, Suleiman A., *Ibn 'Asakir of Damascus: Champion of Sunni Islam in the Time of the Crusades*, Oxford, UK: Oneworld, 2021.

[41] Dorothée, Sack, *Dımaşk: tatavvur ve bünyân medîne meşrikiyye İslâmiyye*, Dımaşk: el-Ma'hedü'l-Fransi li'ş-Şarki'l-Edna, 2005.

yer alan haritalardan eğitim müesseselerinin şehir içindeki konumlarının belirlenmesinde istifade edilmiştir.

Türkçe literatür taramasında öncelikle hadis tarihine dair genel nitelikli çalışmalar gözden geçirilerek incelenen dönem bağlamında hadis eğitiminin Türkçe literatürdeki yeri ve ele alınış biçimi irdelenmiştir. Buna göre tezin ele aldığı döneme doğrudan odaklanmamakla birlikte hadis tarihini bütüncül bir çerçevede ele alan bazı eserlerde dârülhadis kurumuna sınırlı biçimde temas edildiği görülmektedir. Bu çalışmalarda genellikle "dârülhadis" başlığı altında kurumun kavramsal çerçevesi çizilmekte; ilk olarak nerede ve kim tarafından kurulduğuna dair bilgiler verilmektedir. Ancak söz konusu eserlerde hicri VI. asır ve sonrasına müstakil bir dönem olarak yer verilmemekte, kurumsallaşmanın bu safhası ayrıntılı biçimde ele alınmamaktadır. M. Tayyip Okiç'in *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler*[42], Subhi es-Sâlih'in *Hadis İlimleri ve Istılahları*[43], Ali Yardım'ın *Hadis I–II*[44], Ali Osman Koçkuzu'nun *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*[45] ve Hasan Cirit'in *Hadise Giriş*[46] adlı eserleri bu gruba dâhil edilebilecek çalışmalardır.

Tespit edilebildiği kadarıyla hicri VI. ve VII. asırları doğrudan dönemleştirme konusu yapan çalışmalar sınırlı sayıdadır. Bu bağlamda Muhammed Ebû Zehv'in *el-Hadîs ve'l-muhaddisûn* adlı eseri,[47] söz konusu asırlara temas eden çalışmalar arasındadır. Müellif, "Hicrî 300–656 Yılları Arasında Hadis" ve "Hicrî 656 Yılından Günümüze Kadar Hadis" başlıklı bölümlerde dönemin siyâsî şartlarına temas etmekte; bu şartların hadis ilmi üzerindeki etkilerini ve ortaya çıkan literatürü genel hatlarıyla değerlendirmektedir. Ancak eserin yaklaşımı, belirli bir şehir veya kurum merkezli bir hadis eğitim tarihini ortaya koymaktan ziyade literatür ekseninde ilerlemektedir. Tezin ele aldığı dönem açısından incelenen bir diğer çalışma Ahmet Yücel'in *Hadis Tarihi* adlı eseridir.[48] Müellif, "Nakil Dönemi" başlığını taşıyan ikinci bölümde hadis eğitiminde kurumsallaşma süreci ve bunun ilmî hayata yansımaları, temel hadis kaynaklarının otorite kazanması, bu eserler etrafında literatürün teşekkül etmesi, hadis kavramlarının tanımlanması ve hadislerin sıhhatini belirlemede *Kütüb-i Sitte*'nin esas alınması

---

[42] Okiç, Muhammed Tayyip, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler,* İstanbul: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1959.

[43] Subhi es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Istılahları,* çev. Mehmet Yaşar Kandemir, İstanbul: İFAV, 1996.

[44] Yardım, Ali, *Hadîs I–II,* İstanbul: Damla Yayınevi, 2000.

[45] Koçkuzu, Ali Osman, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1983.

[46] Cirit, Hasan, *Hadise Giriş,* İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013.

[47] Muhammed Ebû Zehv, *el-Hadîs ve'l-muhaddisûn*, Kahire: Matbâatu Mısır, 1958.

[48] Yücel, Ahmet, *Hadis Tarihi¸* İstanbul: İFAV, 2011.

gibi meseleleri ele almaktadır. Bu yönüyle eser, hadis ilminin kurumsal ve metodolojik dönüşümüne işaret etmektedir.

Türkçe kaleme alınmış akademik çalışmalar incelendiğinde Osmanlı öncesi dönemde İslam eğitim müesseselerine dair dikkate değer bir literatürün teşekkül ettiği görülmektedir. Bu çalışmaların bir kısmında eğitim-öğretim kurumları genel bir çerçeve içerisinde ele alınmış; cami, mescid, dârülhadis, ribât, hankâh ve medrese gibi yapılar, İslâm ilim geleneği içerisindeki işlevleri bakımından tanıtılmıştır. Bu kapsamda zikredilmesi gereken çalışmalardan biri, Abdullah Hikmet Atan tarafından 1993 yılında Marmara Üniversitesi'nde hazırlanan *Dâru'l-hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve İlk Dönem Dımaşk Dâru'l-hadisleri*[49] başlıklı yüksek lisans tezidir. Hadis Anabilim Dalı'nda hazırlanan ve iki ana bölümden müteşekkil olan çalışmanın ilk bölümünde Dımaşk şehri, siyâsî, sosyal ve kültürel yapısı itibariyle genel hatlarıyla tanıtılmış; ilk bölümde Dımaşk şehri siyâsî, sosyal ve kültürel yapısı itibariyle genel hatlarıyla ele alınmıştır. İkinci bölümde ise Zengîler, Eyyûbîler ve Memlükler dönemlerinde tesis edilen on üç dârülhadis tasnif edilerek incelenmiştir. Bu çerçevede dârülhadislerin şehir içindeki konumları, inşa tarihleri ve bânileri, mimarî özellikleri ile bu kurumlarda görev yapan muhaddislerin kısa biyografilerine yer verilmiştir. Söz konusu yüksek lisans tezinde kurumlar ve müderrisler hakkında genel nitelikli bilgilere yer verilmekle birlikte yazar dârülhadisleri bir bakıma hadis fakülteleri olarak nitelendirmiş; bu kurumlarda lisans, yüksek lisans ve doktora düzeyinde ilmî faaliyetlerin yürütüldüğünü ifade etmiştir. Dolayısıyla hadis ihtisas kurumları olarak dârülhadislerin genel bir envanteri çıkarılırken hadis eğitiminin icra edildiği medrese ve diğer ilmî müesseselere de temas edilmemiş; dârülhadislerin mansıp düzeni, ders halkalarında esas alınan eserler hakkında tahlil sunulmamıştır.

Araştırma konusuyla irtibatlı çalışmalar arasında yer alan Aksakal'ın *Zengîler Dönemi Dımaşk'ta Hadis* başlıklı yüksek lisans tezi[50], Zengî hâkimiyeti sırasında Dımaşk'taki eğitim kurumlarını, şehirle ilişkilendirilen muhaddisleri ve bu isimlere nispet edilen hadis eserlerini bir araya getiren tasvirî ve bibliyografik bir çalışmadır. Araştırmacı, Nûriyye Dârülhadisi'nin kuruluşunu hadis ilminin gelişiminde belirleyici bir unsur olarak görmüş; medrese, cami, hankâh ve ribât gibi eğitim mekânlarını tanıtmış, muhaddisleri listelemiş ve eserlerini türlerine göre tasnif etmiştir. Ancak Zengîler devriyle sınırlı olduğu belirtilen kronolojik çerçeve yer yer

[49] Atan, Abdullah Hikmet, *Dâru'l-hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve İlk Dönem Dımaşk Dâru'l-hadisleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 1993.

[50] Aksakal, Recep Tolga Yüksel, *Zengîler Dönemi Dımaşk'ta Hadis* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi SBE, Ankara 2023.

Eyyûbî ve Memlük dönemlerine taşmış[51], Dımaşk'ta kısa süre bulunanlarla şehirde kalıcı bir ilmî çevre oluşturanlar aynı kategoride değerlendirilmiştir. Bu araştırma ise söz konusu çalışmadan zaman aralığı, kaynak çeşitliliği ve araştırma soruları bakımından ayrılmaktadır. Zira hadis eğitiminin hicri VI. ve VII. asırlarda hangi kurumlar, hocalar, metinler vasıtasıyla kurumsal bir yapı kazandığını incelemektedir. Bu amaçla dârülhadis, medrese, hankâh ve camilerdeki fiilî ders faaliyetleri semâ kayıtları üzerinden takip edilmiş; müsmi', okutulan eserler ve meclis tarihleri birlikte değerlendirilmiştir.

Öte yandan Türkçe literatürde belirli bir müessese türünü yahut tekil bir kurumu müstakil bir araştırma konusu hâline getiren çalışmaların büyük ölçüde Osmanlı dönemiyle sınırlı kaldığı görülmektedir. Bu bağlamda Salih Karacabey'in *Hadis öğretiminde Medrese ve Dârü'l-hadislerin Yeri*[52] başlıklı yüksek lisans tezi, hadis öğretiminde kurumların konumunu daha ziyade teorik bir çerçeve içerisinde ele alırken; Ahmet Gül'ün *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-öğretim ve Bunlar Arasında Dârü'l-hâdislerin Yeri*[53] adlı çalışması, Osmanlı medrese sistemi bünyesindeki dârülhadisleri tarihsel süreklilik içerisinde değerlendirmiştir. Ekrem Yücel'in *Osmanlı Devri Dârü'l-Hadisleri ve Hadis Eğitimi*[54] başlıklı doktora tezi ile Mehdin Çiftçi'nin *Süleymaniye Dârülhadisi (XVI–XVII. Asırlar)*[55] adlı çalışması da Osmanlı merkezli kurum tarihi araştırmalarının örnekleri arasında yer almaktadır.

Dımaşk'ı merkez alarak eğitim müesseselerini devlet merkezli bir çerçevede inceleyen ve Zengîler, Eyyûbîler ile Memlükler dönemlerine odaklanan çalışmalar, Türkçe literatürde belirli bir yekûn teşkil etmektedir. Bu çerçevede Abdurrahman Kurt tarafından hazırlanan *Eyyûbîler Devrinde Hadis: Dımaşk (570–658/1174–1260)*[56] başlıklı doktora tezi, Eyyûbîler döneminde hadis faaliyetlerini devlet ve dönem merkezli bir perspektifle ele almakta, hadis ilmine dair genel bir panorama sunmayı amaçlamaktadır. Harun Yılmaz'ın *Zengîler ve*

---

[51] Nûriyye Dârülhadisi müderrislerine ilişkin listede Zengî dönemi sonrasına ait isimlere de yer verilmiş ayrıca bazı muhaddislerin ilmî faaliyetlerinin önemli bir kısmının Eyyûbî döneminde gerçekleştiğinin belirtilmesine rağmen bu şahıslara nispet edilen eserler de Zengîler dönemi hadis literatürü içinde değerlendirilmiştir. Aksakal, Recep Tolga Yüksel, *Zengîler Dönemi Dımaşk'ta Hadis*, s. 35-36, 59-61.

[52] Karacabey, Salih, *Hadis Öğretiminde Medrese ve Dârü'l-hadislerin Yeri,* Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa 1984.

[53] Gül, Ahmet, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-öğretim ve Bunlar Arasında Dârü'l-hâdislerin Yeri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri 1989.

[54] Yücel, Ekrem, *Osmanlı Devri Dârü'l-Hadisleri ve Hadis Eğitimi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2012.

[55] Çiftçi, Mehdin, *Süleymaniye Dârülhadisi,* İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013.

[56] Kurt, Abdurrahman, *Eyyûbîler Devrinde Hadis: Dımaşk (570–658/1174–1260),* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi SBE, Kahramanmaraş 2019.

Eyyûbîler Döneminde Dımaşk'ta Medrese: 1154-1260[57] başlıklı doktora tezi ise Dımaşk'taki ilmî çevreleri ve medrese yapısını sosyal tarih perspektifiyle incelemekte; Zengî ve Eyyûbî hâkimiyeti altındaki Dımaşk'ta medrese merkezli bir yaklaşım benimseyerek ulemâ-siyaset ilişkilerini ve bu ilişkinin kurumların dönüşümüne etkisini irdelemektedir. Rıdvan Kalaç tarafından kaleme alınan *Kudâme Ailesi ve Hadis*[58] adlı doktora tezi Eyyûbî ve Memlük dönemlerinde Dımaşk'ta etkin olan Kudâme ailesini merkeze almakta; aile temelli bir yaklaşım çerçevesinde Hanbelî geleneğin hadis ilmi içerisindeki temsiline ve bu ailenin Dımaşk ilmî hayatındaki rolüne odaklanmaktadır. Ayrıca çalışma, hicri VI. asırdan IX. asra kadar uzun bir zaman dilimini ihtiva etmektedir. Nagihan Emiroğlu tarafından hazırlanan *Türk (Bahrî) Memlükler Döneminde Hadis İlmi (Hicrî VII–VIII. Asırlar)*[59] başlıklı doktora tezi ise hadis ilmini Memlükler dönemi bağlamında devlet merkezli bir yaklaşımla ele almakta; Dımaşk'ın yanı sıra Halep ve Kahire gibi farklı merkezleri kapsayarak daha ileri bir zaman dilimine odaklanmaktadır. Ömer Elbeyli'nin *Hicrî IV. (X.) yüzyılda Dımaşk'ta Ulemâ ve İlmî hayat*[60] adlı doktora tezi Dımaşk'ta eğitim ve öğretim mekânlarına temas etmekle birlikte hicri IV. asrı konu edinmesi ve hadis eğitimi, imlâ meclisleri ve tedris metotlarına sınırlı bir bölüm ayırması sebebiyle daha ziyade tarihsel arka plan sunan bir kaynak niteliği taşımaktadır.[61]

Memlük dönemi Kahire'sindeki hadis sema ve imla meclisleri ve muhaddislerin ilmî faaliyetlerine dair tespitleriyle Halit Özkan'ın *Memlüklerin Son Asrında Hadis* adlı eseri[62], hicri

---

[57] Yılmaz, Harun, *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese*, İstanbul: Klasik yayınları, 2017.

[58] Kalaç, Rıdvan, *Eyyûbî ve Memlûk Dımaşk'ında Hadis*, Ankara: Fecr Yayınları, 2023.

[59] Emiroğlu, Nagihan, *Türk (Bahrî) Memlükler Döneminde Hadis İlmi*, İstanbul: Timaş Akademi, 2023.

[60] Elbeyli, Ömer, *Şam Havzası: X. Yüzyılda Dımaşk'ta Ulemâ ve İlmî Hayat,* İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2021.

[61] Konuya temas eden müstakil makale ve bildiriler için bk. Yardım, Ali, Temel Kültür Müesseselerimizden Dârülhadisler, *Ekrem Hakkı Ayverdi Hâtıra Kitabı*, 1995, s. 59-119; Yücel, Ekrem, "Dâru'l-Hadîslerin Doğuşunu Hazırlayan Sebepler", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, XIII/1 (2015), s. 95-115; a.mlf., "Nûriyye Dâru'l-Hadisi ve İlkliği Meselesi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXII (2017), s. 77-103; Emiroğlu, Nagihan, "Kadınların Hadis Okuttuğu Mekânlar: el-Câmiu'l-Muzafferî Örneği", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, XXXVIII (2017), s. 33-70; Demir, Abdulalim, "Bir Hadis İhtisas Medresesi Olarak Eşrefiyye el-Cevânîyye Dâru'l-Hadis'i ve İhtisaslaşmaya Katkısı", *VI. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı*, Muş 2017, IV, s. 59-72; Kalaç, Rıdvan, "Bir Hadis İhtisas Kurumu Olarak Ziyâiyye Dârülhadisi", *III. Uluslararası Battalgazi Bilimsel Çalışmalar Kongresi Tam Metin Kitabı*, Malatya 2019, s. 1132-1139; a.mlf., "Bir Hadis İhtisas Kurumu Olarak Nûriyye ve Eşrefiyye Dârülhadisi", *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, IX (2020), s. 67-82. Ayrıca bk. Uluslararası Katılımlı Sempozyum: Anadolu'da Hadis Geleneği ve Dârü'l-Hadisler (30 Nisan-1 Mayıs 2011) ve Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Uluslararası Sempozyumu (5-7 Ekim 2012).

[62] Özkan, Halit, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.

VI-VIII. asırlarda yaşanan siyasî ve askerî gelişmelerin hadis ilmi üzerindeki etkilerini inceleyen Selim Demirci'nin *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum* adlı eseri, Dımaşk'taki Hanbelî çevrelerin teşekkülüne ve gelişimine dair Muhammed Üsame Onuş'un *VI.-VII. Asırlarda Dımaşk Hanbelîliği* adlı doktora tezi[63], ulemâ ailesi kavramını tanımlaması ve Hanefî ulemâ ailelerini tespit etmesi bakımından Muhammed Yakup Kepenek'in *Memlük Kahire'sinde Hanefî Alimlerin Hadis İlmine Katkıları* adlı doktora tezi[64] ise araştırmada yararlanılan çalışmalar arasında yer almaktadır.

Son olarak M. Macit Karagözoğlu'nun "Yeni Dijital Veri Tabanlarından Audition Certificates Platform ve Hadis Araştırmalarına Muhtemel Katkısı" başlıklı makalesi[65], *Audition Certificates Platform*'un sunduğu verilerin mahiyetini, kullanım yöntemini ve hadis araştırmalarındaki imkânlarını açıklaması sayesinde bu platformun araştırmada etkin biçimde kullanılmasına zemin hazırlamıştır. Harun Yılmaz yürütücülüğünde Muhammet Enes Midilli'nin araştırmacı ve Yunus Uğur'un danışman olarak yer aldığı "Selçuklular'dan Osmanlılar'a Dımaşk'ta Eğitim Kurumları Tipolojileri: Nuaymî'nin Medrese Tarihi (1079-1516)" başlıklı TÜBİTAK projesi[66] ise beş makale çıktısıyla Dımaşk'taki eğitim müesseselerinin mekânsal dağılımı, tipolojileri ve vakıf yapısına ilişkin sunduğu dijital haritalar ile mekânsal analizler bakımından araştırmada başvurulan temel çalışmalardan biri olmuştur.

II. DIMAŞK'TA HADİS EĞİTİMİNİN TARİHSEL ARKA PLANI

İslam dünyasında eğitim ve öğretim faaliyetleri, hicri ilk beş asır boyunca çok merkezli bir yapı arz etmiştir. V. asırda Bağdat'ta medreselerin kurulmasıyla vakıf temelli eğitim kurumları ortaya çıkmış olmakla birlikte ilmî faaliyetler yalnızca bu kurumlarla sınırlı kalmamış; küttâb, cami ve mescidler, ulema evleri farklı ilim dallarının tedris edildiği mekânlar olarak varlıklarını sürdürmüştür. George Makdisi (ö. 2002), medreselerden önceki eğitim kurumlarını, "İslâmî ilimlere" ve "yabancı ilimlere" ev sahipliği yapmaları bakımından tasnif etmiş[67], Emevî

[63] Onuş, Muhammed Üsame, *Dımaşk Hanbelîliği: Mezhebin Tarihsel ve Doktriner Gelişimi (5-7./11-13. Asırlar)*, İstanbul; Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM); Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2025.

[64] Kepenek, Muhammed Yakup, *Memlük Kahire'sinde Hanefî Âlimler ve Hadis İlmi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2026.

[65] Karagözoğlu, M. Macit, "Yeni Dijital Veri Tabanlarından Audition Certificates Platform ve Hadis Araştırmalarına Muhtemel Katkısı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 69/2025, s. 415-424.

[66] Yılmaz, Harun (yürütücü), "Selçuklular'dan Osmanlılar'a Dımaşk'ta Eğitim Kurumları Tipolojileri: Nuaymî'nin Medrese Tarihi (1079-1516)", *TÜBİTAK 1002 Hızlı Destek Programı Projesi*, Aralık 2022-Aralık 2023.

[67] Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 43.

Camii'ni hadis, fıkıh ve Kur'ân merkezli öğretimin yürütüldüğü kurumlar arasında sayarken[68] kütüphaneler ve bîmâristanları tıp ve felsefî ilimlerin okutulduğu merkezler olarak değerlendirmiştir.[69] Ona göre hicri VI. asra gelindiğinde medresenin ilmî hayatta kazandığı merkezî konum, eğitim kurumlarının daha belirgin ihtisas alanları etrafında teşekkül etmesine zemin hazırlamış; bu süreçte fıkıh için medrese, hadis için ise dârülhadis müessesesi ortaya çıkmıştır. G. Makdisi, dârülhadislerin zuhûrunu hadis ilminin kurumsal hüviyet kazanması ve muhaddislerin ilmî hiyerarşide fakihlerle mukayese edilebilecek bir mevkie yükselmesi şeklinde yorumlamıştır.[70]

G. Makdisi'nin dârülhadislerin ortaya çıkışını hadis ilminin müstakil bir kurumsal hüviyet kazanmasıyla ilişkilendiren tespiti, bu kurumların ortaya çıkışını açıklayan bir yorum olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte Dımaşk'taki hadis tedrisi, dârülhadislerin yanı sıra cami, medrese ve hankâh gibi farklı mekânlarda da sürdürülmüştür. Dolayısıyla dârülhadislerin ortaya çıkışı, yeni hadis tedris geleneğinin doğuşundan ziyade mevcut olanın müstakil kurumlara taşınması olarak görülebilir.

Dârülhadisler, medreseler ve camiler hadis öğretiminin safhalarını temsil eden kurumlar sayılmakla beraber bu kurumlarda yürütülen tedris faaliyetlerinin öncesinde daha erken yaşlarda başlayan bir eğitim süreci bulunmaktaydı. Diğer ilimlerde olduğu gibi hadis tedris geleneğinde de ilk basamak küttâblardı. Hatta erken yaşlarda ilk öğrenimin görüldüğü ve kaynaklarda genellikle küttâb yahut sıbyân mektepleri olarak anılan bu eğitim mekânlarının İslam öncesi Arap toplumunda da mevcut olduğu belirtilmiştir.[71]

Mısırlı eğitim ve medeniyet tarihçilerinden Ahmet Çelebi (ö. 2000), İslâm eğitim tarihine dair değerlendirmelerinde küttâb kurumunun ortaya çıkışı, işleyişi ve müfredatı hakkında bazı tespitlerde bulunmaktadır. Ona göre ilk dönemlerde görülen küttâblar daha çok okuma-yazma öğretimine tahsis edilmiş mekânlar iken Kur'ân-ı Kerim merkezli eğitim veren küttâblar daha sonraki süreçte teşekkül etmiştir.[72] İslâm'ın ilk dönemlerinde çocuk eğitimi büyük ölçüde aile çevresinde yürütülmekteydi. Zira çocuklar temel bilgileri ebeveynlerinden, yakın akrabalarından veya özel hocalardan öğreniyor, bir kısmı da mescidlerde kurulan ilmî halkalara katılarak eğitim alıyordu.[73] Çelebi'nin üzerinde durduğu bir diğer husus, hicri II.

[68] Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 55-56.

[69] Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 66.

[70] Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 44.

[71] Kazıcı, *Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, s. 17.

[72] Çelebi, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, s. 35-38.

[73] Çelebi, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, s. 41.

asırdan itibaren küttâbların İslâm coğrafyasının hemen her bölgesinde yaygınlık kazanması ve kurumsallaşma süreciyle küttâb müfredatının merkezine Kur'ân-ı Kerîm'in yerleşmesidir. Ayrıca küttâb eğitiminde bütün İslâm dünyasında geçerli yeknesak bir program bulunmadığını vurgulamaktadır. İbn Haldûn'un tasnifinden hareketle Mağrib'de Kur'an öğretiminin ön plana çıktığını, Endülüs'te dil, şiir ve hat eğitimine daha fazla ağırlık verildiğini, İfrîkıye'de hadis ve dinî ilimlerin müfredata dâhil edildiğini, Meşrik bölgelerinde ise bir çok başlıktan oluşan çok yönlü bir eğitim anlayışının benimsendiğini belirtmektedir.[74] Bu durum, küttâbın ortak bir eğitim kurumu olmakla birlikte bölgesel ihtiyaç ve geleneklere göre farklılaşabilen esnek bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

Dımaşk'taki eğitim yapısı modern anlamda ilkokul, ortaöğretim ve yükseköğretim şeklinde kesin sınırlarla ayrılmış resmî kademelerden oluşmamakla beraber talebenin ilmî inkişafını yönlendiren tedricî bir seyir takip etmekteydi. Bu sürecin ilk basamağını, şehirde yaygın biçimde faaliyet gösteren küttâblar teşkil etmekteydi. Nitekim kaynaklarda Emevî Camii çevresinde vakfedilmiş çok sayıda küttâbın varlığından söz edilmektedir.[75] Çocuklar burada Kur'an-ı Kerîm, temel dinî bilgiler ve yazı eğitimi aldıktan sonra ilmî tahsillerini cami ve mescidlerde kurulan ders halkalarında sürdürmekteydi. Böylece ilk öğretim mahiyetindeki eğitimin ardından daha geniş ilmî çevrelere intikal eden talebe, temel bilgilerini derinleştiriyor; zamanla ilgi ve kabiliyetine göre belirli ilim dallarına yönelerek o sahada temâyüz etmiş âlimlerin halkalarına iştirak ediyordu.[76]

İslâm dünyasının önde gelen ilim ve kültür merkezleri arasında yer alan Emevî Camii, farklı mezheplere mensup âlimlerin ders halkaları kurduğu canlı bir ilmî muhit barındırıyordu. İbn Cübeyr'in tasvirine göre camide Şâfiî, Mâlikî ve Hanefîlerin ders halkaları için müstakil mekânlar tahsis edilmiş, müderrislere vakıflardan düzenli tahsisat ayrılmış, talebelerin istinsah ve mütalaa faaliyetleri de çeşitli zâviyeler aracılığıyla desteklenmiştir.[77]

Emevî Camii'nde teşekkül eden bu ilmî atmosfer, dönemin önde gelen muhaddislerinin burada ders halkaları kurmasını sağlamıştır. Bu camide hadis dersleri veren âlimlerden biri de 456/1063 yılında büyük bir ders halkası kuran Hatîb el-Bağdâdî'dir. Kaynakların bildirdiğine göre her sabah camide onun etrafında kalabalık bir dinleyici topluluğu bir araya gelir, hadis

[74] Çelebi, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, s. 47-49.

[75] Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 146.

[76] Elbeyli, *Şam Havzası*, s. 152.

[77] İbn Cübeyr, *Rihle*, s. 244-245.

metinlerini bizzat okuyan Hatîb el-Bağdâdî'nin sesi, caminin en uzak noktalarına kadar ulaşırdı.[78]

Netice itibariyle dârülhadislerin teşekkül ettiği VI. asır öncesinde Dımaşk'taki ilmî faaliyetlerin büyük ölçüde Emevî Camii merkezli ders halkaları üzerinden yürütüldüğü söylenebilir.[79] Bu süreçte eğitim, sabit bir müfredat çerçevesine bağlı olmaktan ziyade hocaların ilmî birikimi ve itibarıyla talebenin ilgisi doğrultusunda şekilleniyor, bazı âlimler tek bir ilim dalında ders verirken, bazıları birden fazla sahada tedris faaliyetinde bulunuyordu. Bu esnek yapı, hadis eğitimi açısından da belirleyici olmuş; hadis kimi zaman fıkıh veya kıraatle birlikte, kimi zaman ise müstakil ders halkalarında okutulmuştur.[80] Sözü edilen vasıfları bünyesinde toplayan halkalardan biri hicri V. asırda Emevî Cami'nin batı zâviyesinde kurulan ders halkasıdır. Nasr b. İbrahim el-Makdisî'ye (ö. 490/1097) nispet edilen bu ders halkası, hadisle birlikte Şâfiî mezhebi doğrultusunda yürütülen fıkıh tedrisiyle temayüz etmiştir.

Şâfiî fıkıh geleneğinin önde gelen simalarından aynı zamanda zühd hayatıyla tanınan Nasr b. İbrahim el-Makdisî, aslen Nabluslu olup ilmî faaliyetlerini bir süre Kudüs'te sürdürmüştür. 471/1078 yılında Dımaşk'a gelerek kısa bir müddet ikamet etmiş ardından Sûr'a geçmiş ve burada yaklaşık on yıl kaldıktan sonra 480/1087 yılında yeniden Dımaşk'a dönmüştür.[81] Hayatının son on yılını Dımaşk'ta geçiren Nasr el-Makdisî, Emevî Camii'nin kuzeybatı kesiminde kurduğu ders halkasında ilmî faaliyetlerini sürdürmüş; vefatının ardından bu ders halkası bir süre onun ismiyle anılmaya devam etmiştir. Nitekim Ebû Şâme, 572/1176 yılında el-Melikü'n-Nâsır tarafından Nasr el-Makdisî'ye nispet edilen bu ders halkasında şer'î

---

[78] Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I, 391; Safedî, *el-Vâfî*, VII, 129.

[79] Yılmaz'ın Nuaymî'nin *ed-Dâris* adlı eserinde kaydedilen Emevî Camii'ndeki vakıf destekli ders halkalarına dair incelemesi, bu ders halkalarının Dımaşk'taki ilmî hayat içerisinde mühim bir yer işgal ettiğini ortaya koymaktadır. Cami bünyesinde belirli mekânlarda kurulan ve isimlerini bânilerinden, ilk müderrislerinden, müderrislerin mezhebî mensubiyetlerinden, bulundukları mahallerden yahut burada ders veren tanınmış âlimlerden alan ders halkalarında hadis ve fıkıh başta olmak üzere çeşitli ilim dalları tedris edilmiştir. Söz konusu ders halkaları, vakıf gelirleri ve ilmî mansıplar vasıtasıyla ulemâ nezdinde rağbet gören kurumlar hâline gelmiş, bu yönüyle Dımaşk'taki eğitim yapılanmasındaki başlıca unsurlardan birini teşkil etmiştir. Yılmaz, "Cami, Vakıf ve Eğitim: V.-X. (XI.-XVI.) Yüzyıllarda Dımaşk Emeviyye Camii'nde Vakıf Temelli Eğitim Kurumları", *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 60/2026, 179-180, 184.

[80] Ebyad, "Tanzîmu't-ta'lîm fi'l-mescidi'l-cami' bi-Dımaşk", *et-Türâsü'l-Arabî,* s. 204.

[81] Kaynaklarda onun, ilmî yetkinliğini zâhidâne bir yaşayışla mezceden, dünya nimetlerine karşı mesafeli bir tavır benimseyen bir şahsiyet olduğu nakledilmektedir. Nitekim şehir eşrafından ve devlet erkânından gelen ihsanları kabul etmemiş, maişetini Nablus'taki mülklerinden elde edilen mahsulle temin etmeyi tercih etmiştir. İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, LXII, 15-16.

ilimlerle iştigal edenlere, fakihlere ve ders halkasına devam eden talebelere vakıf tahsis edildiğini belirtmiş, burada tedriste bulunacak kimselerin İmam Şâfiî'nin mezhebini benimseyen âlimler arasından seçileceğini de eklemiştir.[82] Nuaymî'nin naklettiğine göre Ebû Hâmid el-Gazzâlî (ö. 505/1111) Dımaşk'a geldiğinde bir müddet Nasr el-Makdisî'nin ders halkasının toplandığı Emevî Camii'nin batı tarafındaki zâviyede ikamet etmiş, bu sebeple söz konusu mekân kaynaklarda *Zâviyetü'l-Gazâliyye* adıyla da zikredilmiştir.[83]

Çocukluk ve gençlik yıllarını Dımaşk'ın ilmî çevreleri içerisinde geçiren Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir, Emevî Camii çevresinde teşekkül eden ders halkalarına katılmıştır. Zira İbn Asâkir'in yetiştiği dönemde Emevî Camii kıraat, hadis ve vaaz halkalarının düzenlendiği şehrin başlıca ilim merkezlerinden biri konumundaydı. İbn Asâkir de erken dönem ilmî faaliyetlerini büyük ölçüde bu çevrede sürdürmüş; ders halkalarına katılmasının yanı sıra vaaz meclislerini de takip etmiştir. Bu minvalde onun yetiştiği ilmî muhitin önemli unsurlarından birini teşkil eden Nasr el-Makdisî'nin ders halkası, dönemin Şâfiî ilmî çevrelerinin toplandığı başlıca mekânlardan biri durumundaydı.[84] Ayrıca 505/1111 yılında inşa edilen ve Dımaşk'taki ilk Şâfiî medresesi kabul edilen Emîniyye Medresesi, İbn Asâkir'in ilmî teşekkülünde önemli bir yere sahip olmuştur. Zira bu medresede ders veren hocası Cemâlü'l-İslam Ali b. el-Müsellem İbn Şehrezûrî es-Sülemî (ö. 533/1138) ile burada onun adına muîdlik vazifesini yürüten ağabeyi Sâinüddin Hibetullâh b. Hasan (ö. 563/1167)[85] İbn Asâkir'in söz konusu ilmî çevre içerisinde yetişmesinde etkili olmuştur.[86]

Bu arka plan dikkate alındığında Dımaşk'ta hadis eğitiminin kurumsal çerçeveye geçişinin medreselere nazaran geç bir tarihte gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Zira şehirde bilinen ilk medrese, 491/1098 yılında Emevî Camii'nin batı kapısı yakınında inşa edilen Sâdiriyye

---

[82] Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, II, 430.

[83] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 314. Nasr el-Makdisî'ye nispetle Nâsıriyye diye anılan bu zâviyenin kaynakların çoğunda Gazzâliyye Medresesi olarak anıldığına dair bk. Yılmaz, "Cami, Vakıf ve Eğitim: V.-X. (XI.-XVI.) Yüzyıllarda Dımaşk Emeviyye Camii'nde Vakıf Temelli Eğitim Kurumları", *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 60/2026, 189-190.

[84] Müneccid, Mukaddime (*Târîhu medîneti Dımaşk*'ın içinde), s. 11.

[85] Sâinüddin, güvenilirliğiyle tanınan bir fakih olup Kur'an'ı farklı kıraat vecihleriyle okumuş ve devrinin önde gelen muhaddislerinden hadis semâ etmiştir. Dımaşk'ta fıkıh tahsil ettikten sonra Bağdat'a rıhlede bulunmuştur. Dımaşk'a dönüşünde Emîniyye Medresesi'nde muîdlik ve Gazzâliyye Medresesi'nde müderrislik yapmış; fetva faaliyetlerinde bulunmuş ve çeşitli eserler telif etmiştir. Şehir hatipliği teklifini kabul etmeyen Sâinüddin, özellikle Kur'ân ilimleri, nahiv ve dil sahalarındaki birikimiyle temâyüz etmiştir. İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, LXXIII, 361-362; Zehebî, *Siyer*, XX, 495-496.

[86] İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, LXXIII, 362.

Medresesi'dir.[87] Buna karşılık hadis ilmine tahsis edilmiş dârülhadis, hicri VI. asırda Nûreddin Zengî'nin kurduğu Nûriyye Dârülhadisi'yle ortaya çıkmıştır. Bu kronoloji, hadis tedrisinin uzun bir süre cami çevresinde teşekkül eden ilmî halkalar vasıtasıyla sürdürüldüğüne işaret etmektedir.

III. HİCRİ VI.-VII. ASIRLARDA DIMAŞK'IN SİYASİ VE SOSYOKÜLTÜREL YAPISI

Dımaşk'ın siyâsî ve sosyokültürel dokusunu betimleyen tarihî ve coğrafi kaynaklar, konuya giriş mahiyetinde şehir isminin kökenine dair rivayetlere yer vermiştir. Dımaşk isminin kökenine dair kaynaklarda yer alan rivayetler, bu isimlendirmenin şehrin ilk kurucusuna nispeti, inşasının süratle gerçekleştiği yönündeki anlayış ve bölgenin coğrafî özellikleri olmak üzere üç temel unsura dayandığını göstermektedir. Nitekim birinci unsur kapsamında yer alan rivayetlerde Dımaşk, Hz. Nûh'un oğlu Sâm'ın soyundan geldiği belirtilen Dımaşk b. Kânî'ye nispet edilmekte, Dımaşk b. Rûd b. Kenân ya da İskender'in şehri inşa etmekle görevlendirdiği hizmetkârı Dımaşkîn'le de irtibatlandırılmaktadır.[88] İkinci unsurda Dımaşk kelimesi hız, acele ve çabukluk anlamlarıyla ilişkilendirilmekte; Arapların **ناقَةٌ دَمْشَقٌ** (hızlı yürüyen dişi deve), **دَمْشَقَ الضرب** (hafif ve hızlı vurmak), **دَمْشِقْ لنا شَيْئاً** (bizim için hızlandır) ifadeleri bu manayı desteklemektedir.[89] Modern dönemde yapılan bir araştırma, bu rivayetlere mesafeli durarak Dımaşk isminin bölgenin coğrafi karakteri sebebiyle türetildiğini ileri sürmektedir. Buna göre **ذو/ذا** işaret ismiyle korunaklı yer anlamındaki **ميسيك** kelimesinin birleşiminden türetilen Dımaşk; sulanmış arazi, suyla beslenen toprak anlamına gelmektedir.[90] Dolayısıyla Hz. Ömer döneminde Hâlid b. Velîd ve Ebû Ubeyde b. Cerrâh tarafından fethedilen, Emevîler zamanında İslam devletinin merkezine dönüşen bu kadim şehrin isminin farklı etimolojik değerlendirmelere konu olduğu söylenebilir. Ayrıca şehir 927/1521'de Osmanlı topraklarına katılmasının ardından Şam diye anılmaya başlamış olmakla birlikte tarihî kaynaklarda Dımaşk ismi semantik, coğrafî ve siyâsî kimliğini ifade eden temel adlandırma olma niteliğini muhafaza etmiştir. Zira Arapça kaynaklarda Şam, günümüzde Suriye, Filistin, Lübnan ve Ürdün'ü içine

[87] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 413.

[88] İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, I, 56; İbn Şeddâd, *el-A'laku'l-hatîre*, s. 18-19.

[89] Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 463-464; İbn Şeddâd, *el-A'laku'l-hatîre*, s. 14-16.

[90] el-Bahnessî, "Dımaşk akdemu medîne fi'l-âlem", *et-Türâsü'l-Arabî,* s. 234.

alan geniş bir bölgeyi ifade eden Biladüşşam şeklinde de kullanılmakta olup Dımaşk bu bölgenin başlıca şehirlerinden biri olarak öne çıkmaktadır.[91]

Dımaşk ismine dair etimolojik çerçevenin akabinde hicri VI. ve VII. asırlarda şehrin siyâsî ve sosyokültürel yapısını genel hatlarıyla değerlendirmek yerinde olacaktır. Zira ulemanın yaşadığı, ilim halkalarının teşekkül ettiği ve hadis eğitim kurumlarının inşa edildiği bu çevreyi tasvir etmek, dönemin ilmî faaliyetlerinin nasıl bir mekânsal ve tarihî bağlamda şekillendiğini anlamak için gerekli bir arka plan sunmaktadır.

Hicri VI. asırda Dımaşk'ta ortaya çıkan siyâsî yapılanmayı hazırlayan süreçlere kısaca temas etmek bu dönemin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.[92] Nitekim 359/970 yılında şehrin Fâtımî hâkimiyetine girmesi, Dımaşk'ın siyâsî konumunda belirgin bir kırılmaya yol açmıştır. 358/969 yılında Mısır'da hâkimiyet kuran Fâtımîler, kısa süre içerisinde Suriye'ye yönelik askerî ve siyâsî faaliyetlerini yoğunlaştırarak Dımaşk'ı da ele geçirmiştir.[93] Şehirde Abbasî hilafeti adına okunan hutbeye son verilmişse de bu dönüşüm Dımaşk halkı tarafından kolaylıkla kabul edilmemiştir. Zira şehir halkı Fâtımî kuvvetlerine karşı mukavemet göstermiş, çatışmalar sırasında yağma ve yangın hadiseleri yaşanmış, ancak nihayetinde şehir yeniden Fâtımî idaresi altında tutulmuştur.[94] 360/971 yılı başlarında muhalif unsurların tasfiye edilmesi Fâtımî otoritesinin Dımaşk'ta nispeten istikrar kazanmasını sağlamışsa da aynı yıl Karmatîlerin bir müddet şehri ele geçirmiş olmaları, Dımaşk'ın farklı güç merkezleri arasındaki rekabetin odağında bulunduğunu göstermektedir.[95]

Selçuklu Türkmen beylerinden Atsız b. Uvak'ın (ö. 471/1079) Dımaşk'ı Fâtımîlerden alarak Abbâsî halifesine ve Büyük Selçuklu sultanı Melikşah'a bağlılık bildirmesi, şehirde Selçuklu nüfuzunun hissedilmeye başlandığı bir döneme işaret etmektedir. Ancak bu gelişme

---

[91] Tomar, "Şam", *DİA*, XXXVIII, 311. Dımaşk'ın fetih sonrasında askerî ve idarî teşkilatlanmanın merkezlerinden biri hâline gelişini, cünd sistemi içerisindeki konumunu ve Bizans döneminden devralınan idarî mirasın Müslümanların hâkimiyeti döneminde nasıl sürdürüldüğünü inceleyen makale için bk. Yılmaz, "İslam'ın Erken Döneminde Şam Bölgesindeki Askerî-İdarî Bölgelerin (Cünd/Ecnâd) Oluşumu ve Bizans (Doğu Roma) Toprak Sisteminin Etkisi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2021/45, s. 69-102.

[92] Hicri VI. ve VII. asır Dımaşk'ının siyasî yapısını Eyyûbîler, Memlükler, Haçlılar, Moğollar, Anadolu Selçukluları, Kilikya Ermenileri ve diğer bölgesel aktörlerle ilişkileri çerçevesinde inceleyen ve bu gelişmelerin Dımaşk'ın siyasî, sosyal ve ekonomik hayatına etkilerini değerlendiren çalışma için bk. Özalp, Hicri ve VI ve VII. Yüzyıllarda Dımaşk'ın Siyasi Durumu, *Doğu Akdeniz'in Geleceği ve Türkiye Uluslararası Sempozyumu*, s. 223-233.

[93] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 249-250.

[94] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VII, 280-282.

[95] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VII, 299-300.

ani bir askerî başarı neticesinde gerçekleşmemiştir. Nitekim Atsız, 463/1071 yılında Filistin'e yönelerek önce Remle'yi ardından Beytülmakdis'i ele geçirmiş; Askalân dışındaki Filistin topraklarının önemli bir kısmını hâkimiyeti altına aldıktan sonra Dımaşk üzerine yürümüştür.[96] İlk kuşatma teşebbüsünden sonuç alamayan Atsız, takip eden yıllarda şehrin çevresini sistemli biçimde baskı altında tutarak uzun vadeli bir yıpratma siyaseti izlemiştir. Hasat mevsimlerinde Dımaşk'ın kırsalına akınlar düzenlemesi, ikmal yollarını kesmesi ve tarımsal üretimi sekteye uğratması, şehir ekonomisini giderek zayıflatmıştır.[97] 467/1075 yılında gerçekleştirdiği ikinci kuşatma başarısızlıkla sonuçlanmışsa da bu süreçte şehirde idarî otorite sarsılmış, askerî ve toplumsal huzursuzluklar artmış, uzun süren abluka ve kıtlık sebebiyle ekonomik şartlar ağırlaşmıştır. Nihayet şehirde ortaya çıkan siyâsî çözülme ve iç karışıklıklardan faydalanan Atsız, 468/1076 yılında Dımaşk'ı üçüncü kez kuşatmış ve aynı yıl şehre girerek burayı Fâtımî hâkimiyetinden çıkarmayı başarmıştır.[98]

İbn Kesîr'in ifadesine göre Atsız b. Uvak'ın Dımaşk'a girişi, yalnızca siyâsî hâkimiyetin el değiştirmesiyle sınırlı kalmamış, sünni kimliğin yeniden öne çıkmasını sağlamıştır. Zira o, Fâtımî döneminden beri devam eden bazı uygulamalara son vererek ezanlardan "Hayye alâ hayri'l-amel" ibaresini kaldırmış, cami ve mescitlerin kapılarında bulunan sahâbeye yönelik tahkir ve lânet ifadelerini sildirmiş, müezzinlerle hatiplerin sahâbe hakkında hayırla yâd edici ifadeler kullanmaları emretmiştir.[99]

Fâtımîlerin şehri geri almak için düzenledikleri saldırılar üzerine Atsız'ın yardım çağrısına icabet eden Selçuklu beyi Tâcüddevle Tutuş (ö. 488/1095), 471/1079'da Dımaşk'ı ele geçirerek Suriye Selçuklu Devleti'ni kurmuştur.[100] Tutuş ve oğlu Şemsülmülûk Dukak'ın (ö. 497/1104) vefatlarını müteakip fillî yönetimi üstlenen Tâcülmülûk Böri b. Zâhir Tuğtekin (ö. 526/1132), Dımaşk merkezli Börî hâkimiyetini tesis etmiştir.[101] Böylece şehir, önce Selçuklu hâkimiyetine ardından Tuğtegin ve oğulları döneminde mahallî atabeylik idaresine girmiş; Fâtımî nüfuzunun gerilemesiyle birlikte Dımaşk'ta sünnî siyâsî ve dinî kimliğin tahkimi

[96] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 239.

[97] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 226.

[98] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 256; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIX, 312.

[99] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 193.

[100] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, I, 295; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 250-251.

[101] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, I, 295-296; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, I, 9.

hedeflenmiştir. Bu süreçte devlet ricaliyle ulema arasındaki irtibat kuvvetlenmiş; medrese inşası bu siyasetin başlıca tezahürleri arasında yer almıştır.[102]

Suriye ve el-Cezîre bölgelerini tek otoriteye bağlamayı hedefleyen ve Börîleri kendine tabi kılan Musul atabegi İmâdüddin Zengî b. Aksungur (ö. 541/1146) bu idealini gerçekleştiremeden şehit edilmiştir.[103] Onun bu ideali, oğlu Nûreddin Mahmûd Zengî (ö. 569/1174) tarafından hayata geçirilmiş; II. Haçlı Seferi sonrasında Nûreddin'in 549/1154'te Dımaşk'ı ele geçirmesiyle şehir, yeniden siyâsî merkez niteliği kazanmıştır.[104] Zengî yönetimi, Emevîlere benzer şekilde Dımaşk'ı siyâsî, sosyokültürel ve ekonomik açıdan bir odağa dönüştürmüş; şehirde nüfus artışına paralel olarak yeni yerleşim birimleri, bîmaristan, cami, medrese ve dârülhadis inşa edilmiştir. Bu süreçte şehir ticarî ve ilmî bakımdan da bölgenin önde gelen merkezlerinden biri haline gelmiştir.[105]

[102] Nâsırüddevle Tarhan'ın (ö. 520/1126) emriyle inşa edilen Tarhâniyye; Emînüddevle Gümüştegin (ö. 541/1146) tarafından kurulan Emîniyye; Muînüddin Üner'in (ö. 544/1149) vakfettiği Muîniyye ve Mücâhidüddin Bozan (ö. 555/1160) tarafından yaptırılan Mücâhidiyye Cevvâniyye Medreseleri Börî hâkimiyetinde Börîler döneminde emirler eliyle tesis edilen eğitim kurumlarının örnekleri arasında sayılabilir. Safedî, *el-Vâfî*, XXIV, 276; Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 343; 415, 451.

[103] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 143; Zehebî, *Siyer*, XX, 190-200.

[104] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 446. Bu konuda ayrıca bk. Polat, "Nureddin Zengi'nin Dımaşk Hâkimiyeti ve Bilâdüşşâm'da Birliğin Sağlanması", *Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi,* 2019/3, s. 1-15. Suriye Selçukluları, Zengîler, Eyyûbîler ve Memlükler dönemlerinde Dımaşk idarecilerinin Haçlılarla kurdukları siyasî ilişkileri inceleyen ayrıca bu ilişkilerin İslâm dünyasındaki güç dengelerine yansımalarını ve Nûreddin Zengî ile el-Melikü'z-Zâhir Baybars'ın sağladığı siyasî istikrarı ele alan makale için bk. Karakuş, "Miladî XII. ve XIII. Asırda Dımaşk ve Haçlılar", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 2018/22, s. 189-213.

[105] İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, LVII, 118-124; Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, I, 32.

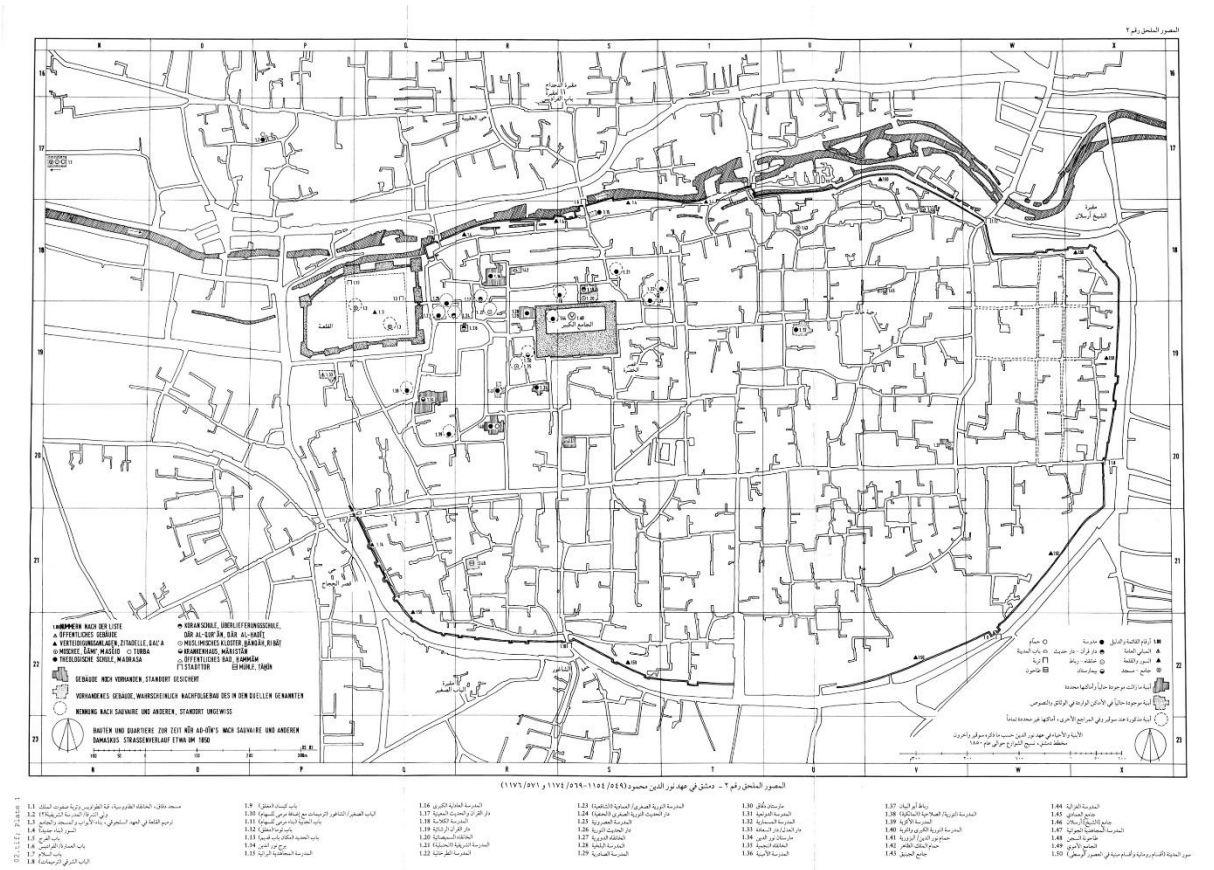

Harita 1: Nûreddin Zengî döneminde Dımaşk şehir planı ve vakıf kurumları.[106]

Nûreddin'in vefatını takiben 570/1174'te Selâhaddin Eyyûbî'nin (ö. 589/1193) Dımaşk'ta hakimiyetini tesis etmesiyle şehir Eyyûbî idaresine intikal etmiştir.[107] Eyyûbiler döneminde Haçlılarla mücadelede stratejik bir karargâh olarak kullanılan Dımaşk'ta imar faaliyetleri kesintiye uğramamış; cami, medrese, dârülhadis, hankâh gibi vakıf temelli kurumların inşasına devam edilmesi, şehrin kültürel ve dinî hayatın merkezlerinden biri olma hüviyetini korumasını sağlamıştır.

Selâhaddin Eyyûbî'nin vefatını izleyen süreçte Dımaşk'ın idaresi, 592/1196 yılında kardeşi el-Melikü'l-Âdil'e (ö. 615/1218) geçmiştir.[108] Döneminin ilmî ve edebî çevrelerini koruyup destekleyen bir hükümdar olarak tanınan el-Melikü'l-Âdil, Nûreddin Zengî'nin inşasını başlattığı medreseyi tamamlamayı arzu etse de bu girişimi sonuçlandırmaya ömrü yetmemiştir.[109] el-Melikü'l-Âdil'in vefatı üzerine şehrin yönetimini oğlu el-Melikü'l-Muazzam

[106] Dorothée, *Dımaşk: tatavvur ve bünyân medîne meşrikiyye İslâmiyye*, s. 113. Ayrıca bk. https://www.archnet.org/publications/10042

[107] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 404; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, II, 19-20.

[108] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, X, 140.

[109] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 222.

İsa üstlenmiştir. İlmî faaliyetlere yakınlığıyla temayüz eden el-Melikü'l-Muazzam İsa, çeşitli ilim meclislerine katılarak devrin ulemasıyla irtibat kurmuştur. Babasının tamamlayamadığı ve daha sonra Âdiliyye Kübrâ ismiyle anılan medreseyi ikmal etmiş ayrıca Sâlihiyye'de kendi adına izafe edilen Muazzamiyye Medresesi'ni Hanefîlere vakfetmiştir.[110] el-Melikü'l-Muazzam İsa'nın vefatından sonra Dımaşk'ın idaresi hususunda aile içinde kısa süreli mücadele yaşanmış, bu süreçte şehrin yönetimi el-Melikü'n-Nâsır Dâvud'a intikal etmiştir.[111] Nadir eserleri toplamak ve ilim meclisleri tertip etmek suretiyle şehrin ilmî canlılığına katkı sağlayan el-Melikü'n-Nâsır Dâvud'un hadis ve aklî ilimler sahasında tahsil gördüğüne değinilmiş, meclislerine felsefe ve mantık ilmiyle meşgul olan Eş'arî kelamcısı Seyfeddin el-Âmidî'nin katılması, bu ilimlere duyduğu ilginin göstergesi olarak değerlendirilmiştir. Zira İbn Kesîr, bu dönemde şehir halkı arasında *ulûmü'l-evâil* diye tanınan aklî disiplinlere yönelimin kayda değer biçimde arttığını, el-Melikü'n-Nâsır Dâvud'un söz konusu alanlara temayülü sebebiyle onun ilmî yönelişine dair kuşku ve tartışmaların ortaya çıktığını kaydetmiştir.[112]

el-Melikü'n-Nâsır Dâvûd'un 626/1229'da Dımaşk'tan uzaklaştırılmasıyla şehir yönetimi el-Melikü'l-Eşref Musa'ya (ö. 635/1237) devredilmiştir.[113] el-Melikü'l-Eşref Musa'nın hâkimiyeti, Dımaşk'ın ilmî hayatının yeniden biçimlendiği bir dönem olarak öne çıkmış, bu süreçte halkın aklî ve felsefî ilimlerle meşgul olması yasaklanmış; tedrisin tefsir, hadis ve fıkıh ilimlerine yönelmesi teşvik edilmiştir.[114] Bu politika, hadis ve fıkıh ulemâsına güçlü bir destek sunarken mantık ve kelâm ile meşgul olan âlimlere karşı ihtiyatlı ve zaman zaman dışlayıcı bir tavır sergilenmesine sebep olmuştur. Nitekim Azîziyye Medresesi'nde müderrislik yapan Seyfeddin el-Âmidî, sâbık hükümdar el-Melikü'n-Nâsır Dâvûd'la haberleştiği iddiasıyla görevden alınmış ve hayatının geri kalanını evinde göz hapsinde geçirmiştir.[115]

Öte yandan, el-Melikü'l-Eşref devrinde tasavvufî hareketlere yönelik genel bir baskının bulunduğuna dair bazı iddialar dikkatle ele alınmalıdır. Bu çerçevede Dımaşk'ta ortaya çıkan Kalenderiyye Cevlekiyye diye bilinen tasavvûfî zümreden ve bu zümrenin kurucusu Cemâleddin-i Sâvî'den (ö. 630/1232-33) bahsetmek gerekmektedir. Zira Sâvî'nin Dımaşk'a gelişiyle birlikte Kâsiyûn'daki Şeyh Osman er-Rûmî'nin zaviyesinde bir süre ikamet ettiği

[110] Zehebî, *Siyer,* XXII, 120-121; Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 271.

[111] Zehebî, *Siyer,* XXIII, 376-381; İbnü'l-İmâd*, Şezerâtü'z-zeheb,* VII, 475-476.

[112] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 170.

[113] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, X, 434-435; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXII, 300.

[114] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 170.

[115] İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 41; İbn Kesîr, *Tabakâtü fukahâi'ş-Şâfi'iyye*, s. 834.

buradan ayrıldıktan sonra zühdî bir hayatı tercih ederek Bâbüssağîr kabristanında inzivaya çekildiği nakledilmiştir. İnzivası sırasında Sâvî, saç ve sakalını tamamen traş ederek daha sonra zümre içinde *çârdarb* diye adlandırılan bir uygulamayı başlatmıştır. Çârdarbın bazı kimseler tarafından örnek alınması ve bu zümrenin marjinal addedilen davranışlarının yayılması üzerine halk nezdinde tepkiler yoğunlaşmış ve el-Melikü'l-Eşref döneminde Kalenderiyye mensupları Dımaşk'tan sürgün edilmiştir.[116] Ancak bu durum, tasavvufa topyekûn bir karşıtlık olmaktan ziyade şehirdeki hankâh, ribat, zâviye gibi tasavvûfî kurumların ötesine taşan ve alışılmış normları zorlayan bir yapılanmaya yönelik tedbir olarak değerlendirilmelidir. Nitekim Eyyûbîler döneminde tasavvufî hayatın canlılığını koruduğu, hatta Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) gibi önemli sûfî şahsiyetlerin Dımaşk'a yerleşerek burada ilmî ve tasavvufî çevrelerin etkileşimine katkıda bulunduğu bilinmektedir.[117]

el-Melikü'l-Eşref Musa'nın ardından Dımaşk'ın idaresini bir süre kardeşi el-Melikü'l-Kâmil (ö. 635/1237) sürdürmüş; onun vefatıyla Dımaşk üzerinde kimin söz sahibi olacağına dair Eyyûbî hanedanı içinde rekabet süreci yeniden başlamıştır. Dımaşk'ın Eyyûbî dönemindeki son hâkimi, ilmî ve sosyal yapıyı güçlendirme gayretiyle çeşitli eğitim kurumlarını faaliyete geçiren el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddin Yûsuf'tur (ö. 658/1260).[118] Zira o, kendi ismine izafe edilen bir dârülhadis[119] ve medrese[120] inşa edilmesini emretmiştir. Ancak onun hâkimiyeti uzun sürmemiş, 658/1260'ta Moğol ordularının Dımaşk'ı işgaliyle Eyyûbî dönemi sona ermiştir.[121]

[116] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* XIII, 948-949; Yazıcı, "Çârdarb", *DİA*, VIII, 226-227.

[117] İbnü'l-Mülakkın, *Tabakâtü'l-evliyâ,* s. 469.

[118] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* XIV, 922-924.

[119] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 85.

[120] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 300.

[121] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 348- 349.

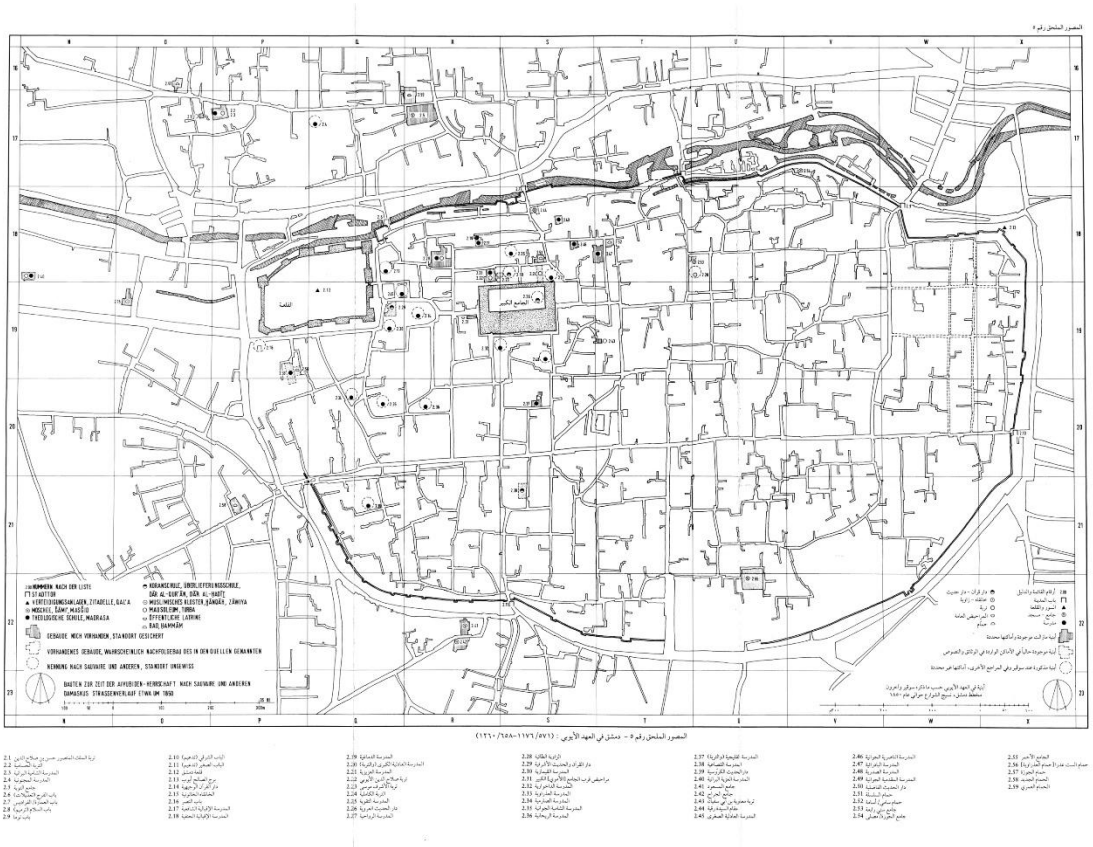

Harita 2: Eyyûbîler döneminde Dımaşk şehir planı ve vakıf kurumları.[122]

658/1260 tarihinde Aynı Câlût zaferiyle Moğol işgalinden kurtarılan şehirde[123] Memlük dönemi resmen başlamıştır. Memlük hâkimiyetiyle birlikte Dımaşk'ta kendine özgü bir idari yapı ortaya çıkmış; Memlük sultanı el-Melikü'z-Zâhir Baybars (ö. 676/1277)[124], taht değişiklikleri sırasında şehirde isyan çıkma ihtimaline karşın ikili yönetim tesis ederek Dımaşk nâib-i saltanasını kale nâibi vasıtasıyla denetim altında tutmuştur.[125] Ancak Memlük devrinde de iç karışıklıklar yaşanmış; 679/1280'de halk desteğiyle kendisini hükümdar ilan eden Dımaşk nâibi Sungur el-Eşkar (ö. 691/1291), kısa süre sonra Kahire'den gönderilen birlikler tarafından etkisiz hâle getirilmiştir.[126]

---

122 Dorothée, *Dımaşk: tatavvur ve bünyân medîne meşrikiyye İslâmiyye*, s. 120. Ayrıca bk. https://www.archnet.org/publications/10044

123 Yûnînî, *Zeylü Mir'âti'z-zamân*, I, 366.

124 el-Melikü'z-Zâhir Baybars'ın Memlük Devleti'nin gerçek kurucusu olarak nitelendirilmesi ve devlet teşkilatını yeniden yapılandıran en önemli hükümdarlardan biri kabul edilmesine ilişkin değerlendirme için bk. Ayaz, *Memlükler*, s. 34-36.

125 Yûnînî, *Zeylü Mir'âti'z-zamân*, I, 373-374.

126 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 728.

699/1299 yılında İlhanlı hükümdarı Gazân Han'ın (ö. 703/1304) Suriye'ye yönelmesiyle Dımaşk yeniden bir sarsıntı yaşamış; şehrin nâibi Seyfeddin Kıpçak'ın (ö. 710/1310) İlhanlılarla iş birliği yapması üzerine Dımaşk onlara teslim edilmiştir. Buna karşılık Dımaşk kale komutanı direnince şehir ikiye bölünerek sur içi İlhanlıların kontrolüne geçmiş, kaleyse Memlüklerin elinde kalmıştır.[127] İlhanlılarla yapılan savaş sırasında Dımaşk kalesiyle Emevî Camii arasındaki bölgenin tahrip edildiği zikredilse de şehrin kısa süre içinde Memlük idaresine dönmesi ve Memlüklerin seleflerinden devraldıkları imar politikalarını sürdürmesi sayesinde Dımaşk'taki eğitim kurumlarının sayısı artmaya devam etmiştir.[128] Bu tablo, Memlüklerin Dımaşk'ı ilmî merkez haline getirme çabalarının somut bir göstergelerinden sayılabilir.

Siyâsî arka planının ardından Dımaşk'ın sosyokültürel dokusuna yöneldiğimizde ele alınan dönemin en sahih tasvirlerinin şehri bizzat dolaşmış seyyahların gözlemlerinde belirginleştiği görülmüştür. Buna göre en eski yerleşim birimlerinden biri olarak nitelendirilen Dımaşk, coğrafî konumu ve tabiî imkanlarının şekillendirdiği canlı bir şehir hayatına sahiptir. Coğrafya alanında eser veren İslâm âlimi Şerîf İdrisî'nin (ö. 560/1165) Dımaşk'ı Şam beldelerinin en değerlisi, Endülüs asıllı seyyah İbn Cübeyr'in (ö. 614/1217) doğunun cenneti olarak tavsif etmesi onun İslam şehirleri arasındaki konumuna işaret etmektedir.[129]

Seyyahların kayıtlarında Dımaşk'la ilgili üzerinde durdukları konulardan biri, şehrin kapıları olmuştur. Kapıların sayısı ve adlandırılmasındaki farklılıklar, seyyahların Dımaşk'a farklı tarihlerde gelmeleriyle ayrıca nüfus artışı ve sur dışı yerleşim yerlerinin genişlemesiyle ilişkilidir. İbn Cübeyr'in zikrettiği Babüşşarkî, Bâbü Tûmâ, Bâbüsselâme, Bâbülferâdis, Bâbülferec, Bâbünnasr, Bâbülcâbiye ve Bâbüssağîr olmak üzere sekiz kapı, askerî sevkiyatın, kervan yollarının ve ziyaret güzergahlarının bağlantı noktalarını teşkil etmekteydi.[130] Bunun yanı sıra surları ve kalesi şehrin güvenliğini pekiştiren ana unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Kalenin yüksek duvarlarla tahkim edildiğine dair kayıtlar, etrafına kazılan hendeklerin ihtiyaç halinde suyla doldurularak şehrin askerî savunmasında kullanıldığını ifade etmektedir.[131]

Surlarla örülü şehir yapısına dair gözlemlerden sonra seyyahların dikkatini çeken bir diğer unsur, Dımaşk'ın kamusal alanları olarak nitelendirilebilecek meydanlarıdır. Nitekim

[127] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 708-709; Birzâlî, *el-Muktefî*, III, 474; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 621.

[128] Tomar, "Şam", *DİA*, XXXVIII, 314.

[129] İdrisî, *Nüzhetü'l-müştâk,* I, 366; İbn Cübeyr, *Rıhle,* s. 234.

[130] İbn Cübeyr, *Rıhle,* s. 254-255.

[131] Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd*, s. 183.

şehrin güneyinde konumlanan *Meydânü'l-hassâ*'da cumartesi günleri halk mesire ve eğlence amacıyla bir araya gelmiş; batı tarafındaki *Meydânü'l-ahdar* ise hac kafilelerinin toplanma ve uğurlanma noktası olarak öne çıkmıştır. Bu meydanın Memlük askerî birliklerinin dizildiği bir alan olarak da kaydedilmesi, bu alanların çok işlevli biçimde kullanıldığını ortaya koymaktadır.[132]

Dımaşk'ın mahalleler etrafında teşekkül eden yapısı, Fâtımî hâkimiyetinde belirgin hale gelmiştir. Bu dönemde halkın Fâtımî otoritesine karşı yer yer direniş göstermesi, Dımaşk toplumunun çeşitli zümrelerinin dinî, etnik veya meslekî mensubiyetleri etrafında bir araya gelmesine zemin hazırlamıştır. Zamanla siyâsî idareden kısmen ayrışan bu gruplar kendi küçük çarşılarını ve konutlarını barındıran mahalleler kurmuştur.[133] Buna karşılık Makdisîlerin Dımaşk'a göç etmesi neticesinde şehir merkezinin dışında kurulan Sâlihiyye, hicri VII. asırdan itibaren cami, medrese ve darülhadisiyle ilmî faaliyetlerin yoğunlaştığı bir havzaya dönüşmüştür.[134] Nitekim Sâlihiyye'nin Eyyûbîler döneminde ortaya çıkışını ve zamanla Dımaşk'ın en önemli yerleşim merkezlerinden birine dönüşümünü inceleyen Miura, bu süreci Hanbelî muhacir ailelerin iskânı, vakıf destekli kurumsallaşma ve devam eden göç hareketlerinin müşterek tesiriyle açıklamıştır.[135]

Dımaşk'ın ticarî yapısı, çarşılar ve daha küçük ölçekli hânûtlardan meydana gelen yerleşik bir ekonomik düzenden oluşmaktadır. Seyyahların tasvirlerinde çarşı ve hânûtlar, üretim ve satışın yürütüldüğü mekânlar olmalarının yanında şehir halkı arasındaki gündelik temasın ve haber akışının gerçekleştiği alanlar olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca bu yapıların Emevî Camii çevresinde yoğunlaşması, meslek gruplarının belirli bölgelere toplandığını ve esnaf örgütlenmesinin şehir içinde belirgin bir düzen oluşturduğunu göstermektedir.

İpek, pamuk ve keten dokumacılığı gibi alanlarda üretim geleneğine sahip olan Dımaşk'taki cam işçiliği dönem seyyahlarının dikkatini çeken başlıca zanaatlardan biri olmuştur. Aynı zamanda üretim çeşitliliği ve zanaat kapasitesi, Dımaşk'ın ekonomik yapısının gelişmesine katkı sağlamış ve şehrin bölgesel ticaret yollarındaki stratejik konumunu pekiştirmiştir.[136]

---

[132] Khader Eid al-Sarhan, *Dımaşk min hilâli kütübi'r-rıhlât,* s. 113-114.

[133] Khader Eid al-Sarhan, *Dımaşk min hilâli kütübi'r-rıhlât,* s. 115-116.

[134] İbn Battûta, *Rıhle*, I, 326-327.

[135] Miura, *Dynamism in the Urban Society of Damascus*, s. 50-57.

[136] Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 463-466; İbn Battûta, *Rıhle*, I, 312.

Dımaşk'ın sosyal yapısı, siyâsî istikrarı ve iktisadî imkanlarıyla birleşen çok yönlü göç hareketleriyle şekillenmiştir. Farklı coğrafyalardan gelen nüfus akımları sırasında ulemanın Dımaşk'a yönelmesi, şehrin ilmî merkez olma hüviyetini pekiştirmiştir. Bu minvalde Dımaşk'ın sosyokültürel yapısının yöneticiler, halk ve ulema olmak üzere üç temel gruptan oluştuğu söylenebilir. Yöneticiler, askerî ve idari yapılanmalar aracılığıyla şehrin düzenini tesis ederken, halkın esnaf, zanaatkâr ve tüccar kesimi Dımaşk'ın iktisadi sürekliliğini sağlayan unsurlar olarak öne çıkmıştır. İlmî faaliyetlerin odağında yer alan ulema ise ders halkalarıyla şehre kültürel ve ilmî bir atmosfer kazandırmış; özellikle dârülhadis ve medreseler tedris geleneğinin kurumsal bir zeminde yürütülmesine imkân tanıyan vakıf kurumları olarak dikkat çekmiştir.[137]

[137] İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, LVIII, 321; Elbeyli, Şam Havzası, s. 84-85. Miladi XVI. ve XVII. yüzyıllarda Şam'ı ziyaret eden Batılı seyyahların seyahatnamelerini karşılaştırmalı biçimde inceleyerek Osmanlı dönemi Şam'ının fizikî, sosyal, dinî ve iktisadî yapısını inceleyen çalışma için bk. İstek, Emrah, "Batılı Seyyahların Gözüyle Şam (Dımaşk) Şehri (XVI ve XVII. Yüzyıllar)", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi,* 2020/9, s. 117-142.

BİRİNCİ BÖLÜM

HADİS EĞİTİM KURUMLARI

I. HADİS İLMİNİN YÜKSELİŞİ VE DÂRÜLHADİSLERİN TEŞEKKÜLÜ

Hicri VI. asırda İslam dünyasında ilk müstakil dârülhadisin Dımaşk'ta tesis edilmesi, çok boyutlu bir sürecin ürünüdür. Bu çerçevede "neden Dımaşk?" sorusu, hadis ilminin kurumsallaşmasının hangi toplumsal, ilmî ve siyâsî zemin üzerinde mümkün hâle geldiğini anlamaya imkân tanıyan temel bir problem alanı sunar. Dârülhadislerin Dımaşk'ta ortaya çıkışını tek bir sebeple açıklamak mümkün görünmemekle birlikte kaynakların işaret ettiği bazı hususlar bu gelişmeyi hazırlayan şartların ve dinamiklerin anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.[138]

Şehirde dârülhadislerden önce teşekkül etmiş hadis geleneği, bu süreci açıklayan temel unsurlardan biri olarak görünmektedir. Nitekim Nûriyye Dârülhadisi'nin kuruluşundan önce şehirde hadis tedrisi çeşitli ilmî halkalar aracılığıyla sürdürülmekteydi.[139] Özellikle Emevî Camii çevresinde teşekkül eden hadis halkaları[140], Dımaşk'ın uzun süre muhaddisler için

---

[138] Selim Demirci, dârülhadislerin hadis ilminin hıfz, kitâbet, tedvin ve tasnif gibi aşamalardan geçerek ulaştığı kurumsallaşma sürecinin tabiî bir sonucu olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca Haçlı Seferleri ve Moğol istilası sonrasında Dımaşk'ın güvenli bir ilim merkezi hâline gelmesi, farklı bölgelerden gelen muhaddislerin şehirde toplanması ve Sünnî ilim geleneğinin güçlendirilmesi gibi unsurların da dârülhadislerin yaygınlaşmasına katkı sağladığını ifade etmektedir. Demirci, *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum*, s. 43-45. Araştırmamızda ulaşılan sonuçlar, dârülhadislerin tarihî ve ilmî birikimin ürünü olduğunu teyit ederken ortaya çıkışlarının kriz dönemleriyle sınırlı bir çerçevede değerlendirilmesinin yeterli olmadığını da düşündürmektedir. Bu bakımdan Dımaşk örneği, dârülhadislerin ortaya çıkışının siyâsî gelişmeler kadar şehirde daha önce teşekkül eden hadis birikimi, muhaddis çevreleri ve vakıf temelli eğitim geleneğiyle birlikte ele alınmasını gerekli kılmaktadır.

[139] Ebü'l-Kâsım İsmail b. Kâsım el-Halebî'ye ait hadis cüzünün rivayet ve tedris süreci, farklı şehir ve mekânlarda takip edilebilmektedir. Eser ilk olarak 390/1000 yılında müellifinden Humus'ta bir camide semâ edilmiştir. Humus asıllı olup daha sonra Dımaşk'a yerleşen Müsedded b. Ali (ö. 431/1039) aynı eseri 425/1034 yılında kendi evinde Ebû Abdullah Hasan b. Ahmed İbn Ebî'l-Hadîd'e (ö. 482/1089); İbn Ebî'l-Hadîd ise bu hadis cüzünü Ali b. Asâkir b. Sürûr el-Makdisî'ye 480/1087 yılında iplik, yün ve dokuma ticareti yapılan Sûku'l-Gazl'deki bir mescidde nakletmiştir. Dolayısıyla söz konusu cüzün, bir asra yaklaşan süreç içerisinde Humus'taki camiden hususî bir meskene, oradan da Dımaşk'taki bir mescide intikal ederek okutulmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Ebü'l-Kâsım el-Halebî, *Hadîs*, s. 2.

[140] 456 yılı Zilkade ayında Hatîb el-Bağdâdî, kendi telifi olan *el-Esmâ'ü'l-mübheme fi'l-enbâ'i'l-muhkeme* adlı eserini Emevî Camii'nde düzenlenen bir semâ meclisinde bizzat okutmuştur. Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Berlin State Library, Ms. Or. Oct 3574, 149v, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2776, accessed June 6, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611). Emevî Camii'nde 448 yılı Zilhicce ayı ile 449 yılı Muharrem ayı arasında tertip edilen semâ meclislerinde *el-Muvatta'*ın okutulduğuna dair bk. Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Syrian National Library, 3780, 15r, N. 1, ed. Covadonga Baratech, with contribution by Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5572, accessed June 6,

önemli bir buluşma ve tedris merkezi olarak işlev gördüğünü göstermektedir. Dolayısıyla dârülhadislerin ortaya çıkışı, uzun süredir devam eden hadis tedris faaliyetlerinin müstakil kurumlara taşınmasının bir neticesi olarak değerlendirilmelidir.[141] George Makdisi de VI./XII. yüzyılı, hadis ilminin müstakil kurumlar vasıtasıyla kurumsal bir hüviyet kazandığı "dârülhadis yüzyılı" olarak nitelendirmiş; bu dönemde hadis hocalarının ilmî statü bakımından fıkıh hocalarıyla aynı seviyeye yükseldiğini ileri sürmüştür.[142]

Dârülhadislerin Dımaşk'ta ortaya çıkışını hazırlayan unsurlardan biri de muhaddislerin ilmî yolculuklarında şehrin giderek daha fazla tercih edilen bir merkez hâline gelmesi ve şehirde geniş bir muhaddis çevresinin teşekkül etmiş olmasıdır. Hadis tahsili, erken dönemlerden itibaren rıhle geleneğiyle yakından irtibatlı olduğundan, bir şehrin ilmî itibarı büyük ölçüde sahip olduğu hocalar ve hadis birikimiyle ölçülmekteydi. Hicri VI. asra gelindiğinde Dımaşk, bünyesinde barındırdığı muhaddisler sayesinde hadis talebelerinin yöneldiği önemli merkezlerden biri hâline gelmiştir. Semâ kayıtlarında Endülüs, Mağrib, Mısır, Harran, Musul, Halep ve Erbil'den gelen hocaların hadis sema meclislerinde yer alması[143], şehrin ilmî hareketliliğe sahip olduğunun göstergesi sayılabilir. Özellikle âlî isnada sahip muhaddislerin Dımaşk'ta bulunması[144], hadis talebeleri açısından şehri cazip kılan başlıca unsurlar arasında yer almıştır. Böylece Dımaşk, kendi ilmî çevresinin yanı sıra çeşitli beldelerden gelen talebelerin hadis tedrisi amacıyla yöneldiği ilmî merkez hüviyeti kazanmıştır.[145]

2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611). Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Syrian National Library, 3780, 178r, N. 4, ed. Covadonga Baratech, with contribution by Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5585, accessed June 6, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[141] Bu konuda ayrıca bk. Atan, Daru'l-Hadislerin Ortaya Çıkışı ve Hadis Öğretimine Katkısı, *Uluslararası Katılımlı Sempozyum: Anadolu'da Hadis Geleneği ve Daru'l-Hadisler*, s. 110.

[142] Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 44.

[143] Dımaşk dârülhadisleri ve medreselerinde ders veren muhaddisler için bk. *Ek-8* ve *Ek-9*.

[144] Dımaşklı muhaddis Ali b. Hasan b. Hüseyin İbnü'l-Mevâzînî es-Sülemî (ö. 514/1120) hakkında "isnadı teferrüd etmiş ve âlî bir seviyeye ulaşmıştı" (**وَتَفَرَّدَ وَعَلَا إِسْنَادُهُ**) ifadelerine yer verilirken Lazkiyeli Nasrullah b. Muhammed b. Abdülkavî el-Missîsî (ö. 542/1147) için ise "Dımaşk'ta âlî isnad onunla nihayet buldu" (**انْتَهَى بِدِمَشْقَ إِلَيْهِ عُلُوُّ الإِسْنَادِ**) denilmiştir. Zehebî, *Siyer*, XIX, 437; XX, 119.

[145] Joan E. Gilbert, hicri VI. ve VII. yüzyıllarda ilmî seyahatlerin yalnızca bilgi edinme amacıyla gerçekleştirilen bireysel faaliyetler olarak değerlendirilmemesi gerektiğini ileri sürmektedir. Ona göre bu dönemde bir âlimin ilmî hayatı genellikle doğduğu şehirde aldığı ilk eğitimle başlıyor, ardından tahsilini ilerletmek ve ilmî ehliyetini belgeleyen icâzetler elde etmek amacıyla farklı ilim merkezlerine yöneldiği rıhlelerle devam ediyordu. Yeterli ilmî birikime ulaştıktan sonra ise bulunduğu yerlerde ders vermek suretiyle öğrendiği bilgileri

Öte yandan semâ kayıtlarında farklı meslek gruplarına mensup kişiler, aile fertleri, kadınlar ve küçük yaştaki çocukların yer alması,[146] dar bir ihtisas çevresiyle sınırlı kalınmadığını, hadis ilminin toplumun çeşitli kesimleri nezdinde de karşılık bulduğunu göstermektedir. Söz konusu ilmî ve sosyal canlılığın, sonraki dönemde dârülhadislerin teşekkül ettiği ortamla irtibatlı olduğu düşünülebilir.

Dımaşk'ta dârülhadislerin ortaya çıkışını mümkün kılan bir diğer unsur, şehirde vakıf temelli ilmî kurumsallaşmanın ulaştığı seviyedir. Hicri VI. asır, Dımaşk'ta medrese, hankâh, ribât ve çeşitli eğitim kurumlarının sayısında belirgin artışın yaşandığı bir dönemdir.[147] Bu gelişme, ilmî faaliyetlerin ferdî teşebbüslerden çıkarak vakıf müesseseleri bünyesinde yürütülmesine imkân sağlamıştır. Nûreddin Mahmûd Zengî döneminde hız kazanan bu süreç, hadis tedrisinin de müstakil bir kurumsal yapıya kavuşmasının önünü açmış denilebilir. Bu bakımdan Nûriyye Dârülhadisi'nin kuruluşu münferit bir teşebbüs olmanın ötesinde Dımaşk'ta vakıf eksenli ilmî teşkilatlanmanın ulaştığı aşamanın bir tezahürü olarak değerlendirilmelidir. Nitekim sonraki dönemlerde dârülhadislerin sayısının artması da hadis tedrisinin belirli vakıflar tarafından desteklenen müesseseler aracılığıyla sürdürüldüğünü göstermektedir. Böylece hadis ilmi, mevcut tedris geleneğini muhafaza etmekle birlikte bunu kalıcı mekânlar ve düzenli mansıplar üzerinden devam ettirebilecek bir kurumsal zemine kavuşmuştur.

Dımaşk'ta müstakil dârülhadislerin zuhûrunu kolaylaştıran etkenlerden bir başkası da hadis ehlinin şehirde sahip olduğu ilmî itibar ile gördüğü siyâsî himâyedir.[148] Zira hicri VI. asırda muhaddisler, şehirdeki ilmî hayata yön veren aktörler arasında yer almaktaydı. Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir başta olmak üzere dönemin önde gelen muhaddislerinin geniş talebe halkalarına sahip olmaları, şehir dışından gelen ilim ehlinin onlardan hadis öğrenmek istemesi

---

başkalarına naklediyor, aynı zamanda yeni hocalardan istifade ederek tahsilini sürdürüyordu. Gilbert, *The Ulama of Medieval Damascus*, s. 17-18.

[146] Hirschler'in dikkat çektiği üzere semâ kayıtları, tabakât ve terâcim literatüründe adına rastlanmayan çok sayıda kişinin ilmî faaliyetlere iştirakini tespit etmeye imkân vermektedir. Hirschler, "Reading Certificates (samā'āt) as a Prosopographical Source, s. 74. Bu mahiyetteki örneklere çalışmanın üçüncü bölümünde ayrıca yer verilecektir.

[147] Yılmaz, "Medrese Nedir? XII. ve XIII. Yüzyıllarda Dımaşk Medreseleri Üzerine Bir İnceleme", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 40/2016, s. 35.

[148] Nûreddin Zengî'nin ulemaya yönelik himayesini şahsî dindarlığının ötesinde sünnîliği güçlendirmeyi, toplumsal istikrarı sağlamayı, Haçlılar ile Fâtımîler karşısında dinî ve siyasî desteği tahkim etmeyi amaçlayan bir devlet politikası olarak değerlendiren çalışma için bk. Yılmaz, Nureddin Zengi ve Ulemanın Himayesi, *İslam Tarihçiliğinde Bir Ulu Çınar Mustafa Fayda II*, ed. Vural Kaya (Konya; İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları; İFAV, 2025), s. 198-215.

ve sema meclislerinin düzenli biçimde sürdürülmesi, muhaddislerin Dımaşk'taki itibarını ortaya koymaktadır.[149] Semâ kayıtlarında görülen kalabalık katılımlar[150], farklı sosyal çevrelerden insanların aynı meclislerde bir araya gelmeleri[151] ve bazı muhaddislerin vefatlarından sonra eserlerinin talebeleri aracılığıyla okutulmaya devam etmesi[152] hadis ehlinin şehir hayatındaki nüfuzunu yansıtmaktadır. Böyle bir ilmî ortamda Nûreddin Mahmûd Zengî'nin hadis tedrisine mahsus bir kurum tesis etmesi, yeni bir ilmî yöneliş oluşturma çabasından ziyade şehirde zaten güçlü bir karşılığı bulunan hadis geleneğini destekleme ve sürekliliğini temin etme teşebbüsü olarak yorumlanabilir. Bu sebeple Dımaşk'taki ilk dârülhadisin kuruluşu, devlet iradesi ile muhaddis çevrelerinin ilmî itibarının kesiştiği bir zeminde gerçekleşmiştir.

---

[149] Talebelerine dair liste için bk. Zehebî, *Siyer*, XX, 556-557. Muhammed Mutî el-Hâfız, İbn Asâkir'in ilmî şahsiyetini müstakil bir başlık altında ele alarak hocaları, talebeleri ve muasırlarının onun hakkındaki değerlendirmelerini derlemiş ve onun hadis ilmindeki konumuna atıfta bulunmuştur. *el-Hâfız İbn Asâkir: Muhaddisü'ş-Şâm ve Müerrihuha'l-kebîr*, s. 370-376. Ayrıca resmî bir mansıp üstlenmemesine rağmen Berekât b. İbrâhim el-Huşûî (ö. 598/1201) etrafında geniş bir talebe halkası teşekkül etmiştir. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XII, 1136-1137.

[150] Kalabalık katılımlı semâ meclislerine örnek olarak, 13 Muharrem 676 Perşembe günü ikindi vakti Eşrefiyye Berrâniyye Dârülhadisi'nde gerçekleştirilen Ziyâeddin el-Makdisî'nin *el-Fevâid* adlı eserinin üçüncü cüzüne ait semâ meclisi zikredilebilir. Bu mecliste 63 kişi eserin tamamını semâ etmiş, 4 kişiyse ilk sayfalardaki kısmı kaçırarak meclise iştirak etmiştir. Böylece mecliste kaydedilen katılımcı sayısı 67'ye ulaşmıştır. Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Bibliothèque nationale de France, Suppl Turc 986, 49r, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/730, accessed June 7, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[151] Âdiliyye Kübrâ Medresesi'nde 4 Ramazan 690 Perşembe günü başlayıp 25 Ramazan 690 Perşembe günü tamamlanan dokuz oturumluk semâ meclisine, idarî ve askerî çevrelerden gelen şahısların yanı sıra fakihler, muhaddisler, mukrîler ve hayyât (terzi) ile kehhâl (göz hekimi) gibi çeşitli meslek erbabı da iştirak etmiştir. Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Gotha Research Library, Ms. orient. A 590, 106v, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/834, accessed June 7, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[152] 1 Cemâziyelevvel 614 Pazartesi günü, *Târîhu medîneti Dımaşk*'ın altmış üçüncü cüzünün tamamı ile altmış dördüncü cüzün bir kısmı Zeynülümenâ Ebü'l-Berekât Hasan b. Muhammed'e okunmuştur. Böylece Nûriyye'nin ilk şeyhu'l-hadîsi Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'in ilmî mirası, sonraki kuşakta bu mansıbı üstlenen aile fertleri aracılığıyla kurum içerisinde tedavülde kalmaya devam etmiştir. Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Gotha Research Library, Ms. orient. A 1775, 75v, N. 1, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/782, accessed June 7, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

Bütün bu unsurlar birlikte değerlendirildiğinde ilk müstakil dârülhadisin Dımaşk'ta ortaya çıkışı; şehirde mevcut hadis birikimi, meşhur muhaddis çevreleri, ilmî yolculukların Dımaşk'a yönelmesi, vakıf temelli kurumlaşmanın gelişmesi ve hadis ehlinin sahip olduğu ilmî itibarın müşterek tesiriyle açıklanabilir. Dolayısıyla Nûriyye Dârülhadisi'nin kuruluşu, tarihî süreç içerisinde teşekkül eden hadis tedris geleneğinin kurumsal bir hüviyet kazanmasının ifadesi olarak görülmelidir.

Dârülhadislerin ortaya çıkışını hazırlayan şartlar ortaya konulduktan sonra bu kurumların şehir içerisindeki dağılımı, hadis tedrisinin hangi ilmî çevreler etrafında yoğunlaştığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Nitekim Yılmaz'ın Dımaşk medreselerinin mekânsal dağılımına dair tespitleriyle[153] Midilli'nin eğitim kurumlarının hâmileri ve vakıf tipolojisi üzerine yaptığı analizlerine[154] göre kurumsal eğitim faaliyetleri başta Emevî Camii çevresine yoğunlaşmış, özellikle Hanbelî Benî Kudâme ailesi başta olmak üzere Filistin'den gelen muhacir ulemânın Nûreddin Mahmûd Zengî'nin müsaadesiyle Sâlihiyye'ye yerleşmesinin ardından bu bölge de ilmî faaliyetler bakımından ön plana çıkmıştır. Dârülhadislerin konumları da bu genel dağılımla büyük ölçüde paralellik arz etmektedir.

Dârülhadislerin şehir içerisindeki dağılımını belirlemek amacıyla kurumların konumları *Google Earth* üzerinden işlenmiş[155] ve mekânsal yakınlıkları dikkate alınarak üç ayrı grup altında değerlendirilmiştir. İlk grup Emevî Camii çevresinde yer alan Nûriyye, Fâzıliyye, Eşrefiyye Cevvâniyye, Urviyye, Şükayşakiyye, Nefîsiyye ve Devâdâriyye Dârülhadislerinden oluşmaktadır. İkinci grupta cami merkezli ilmî havzanın biraz daha dışında kalan Kerevvesiyye, Sâmeriyye ve Sükkeriyye yer alırken üçüncü grupta ise Kâsiyûn Dağı eteklerinde teşekkül eden Sâlihiyye bölgesindeki Nâsıriyye, Âlime, Eşrefiyye Berrâniyye ve Ziyâiyye Dârülhadisleri bulunmaktadır.[156] Haritada kırmızı işaretler konumu kesin biçimde tespit edilebilen kurumları, sarı işaretler ise kaynaklarda yer alan bilgilerden hareketle yaklaşık konumu belirlenebilen

[153] Yılmaz, "Medrese-Mezhep İlişkisi: Nuaymî'nin ed-Dâris'inde Dımaşk Medreselerinin Mekânsal Dağılımı ve Tipolojileri", *İslâm Tetkikleri Dergisi*, 15/2025, s. 53.

[154] Midilli, "Dımaşk Eğitim Kurumlarının Hâmileri (11.-16. Yüzyıl): Vâkıf Tipolojisi ve Mekânsal Analiz", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27/2025, s. 71.

[155] Google Earth, "Damascus, Syria", erişim: 7 Haziran 2026, https://earth.google.com/

[156] Midilli'nin *ed-Dâris*'teki konum verilerinden hareketle ulaştığı sonuçlar da dârülhadislerin Emevî Camii çevresinde yoğunlaştığı, bunu Sâlihiyye bölgesinin takip ettiğini teyit etmektedir. Midilli, "Dımaşk Eğitim Kurumları Tipolojisi (11.-16. Yüzyıl): Geleneksel Tanımlar ve Değişen İşlevler", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 68/2025, 115.

kurumları göstermektedir. Ev sembolüyle işaretlenen yapılar ise başlangıçta mesken olarak inşa edilip daha sonra hadis tedrisine tahsis edilen dârülhadislerdir.

Haritada kurum isimleri yerine görsel bütünlüğü korumak amacıyla numaralandırma tercih edilmiş olup her sayı ilgili dârülhadisi temsil etmektedir.

Harita 3: 1. Nûriyye, 2. Fâzıliyye, 3. Eşrefiyye Cevvâniyye, 4. Urviyye, 5. Şükayşakiyye, 6. Nefîsiyye, 7. Devâdâriyye

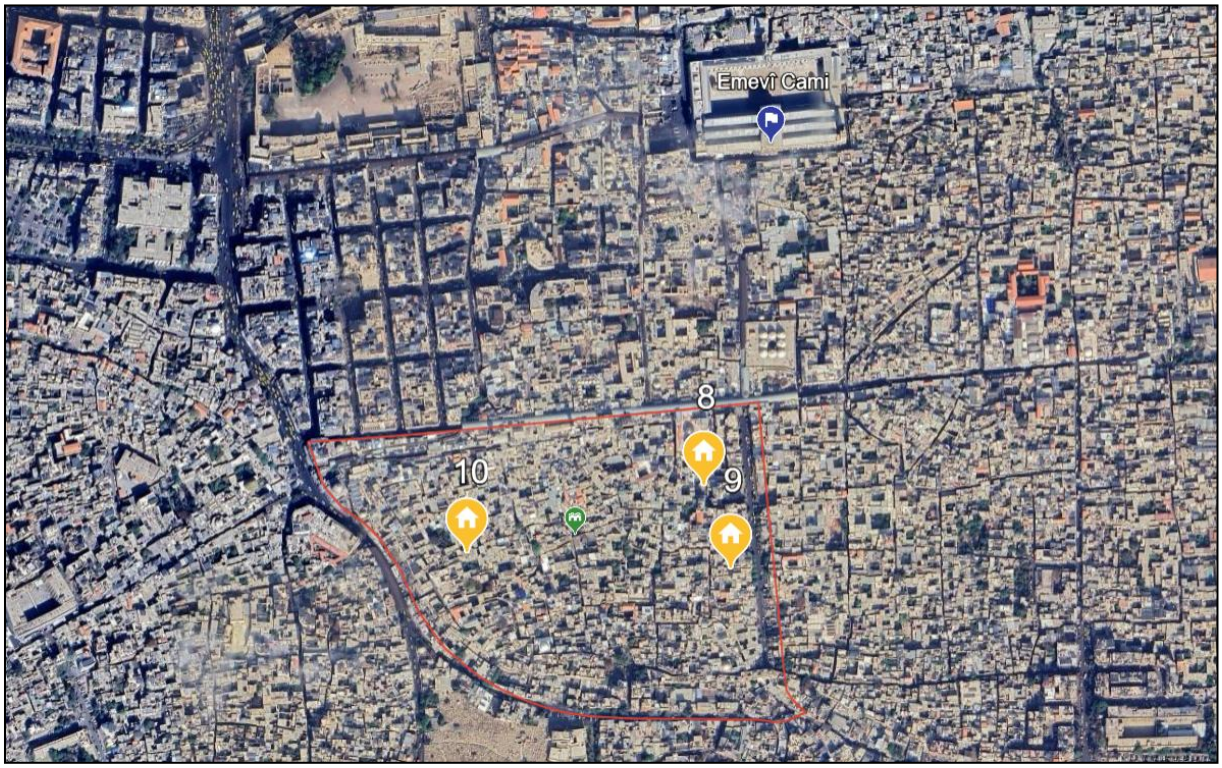

Harita 4: 8. Kerevvesiyye, 9. Sâmeriyye, 10. Sükkeriyye

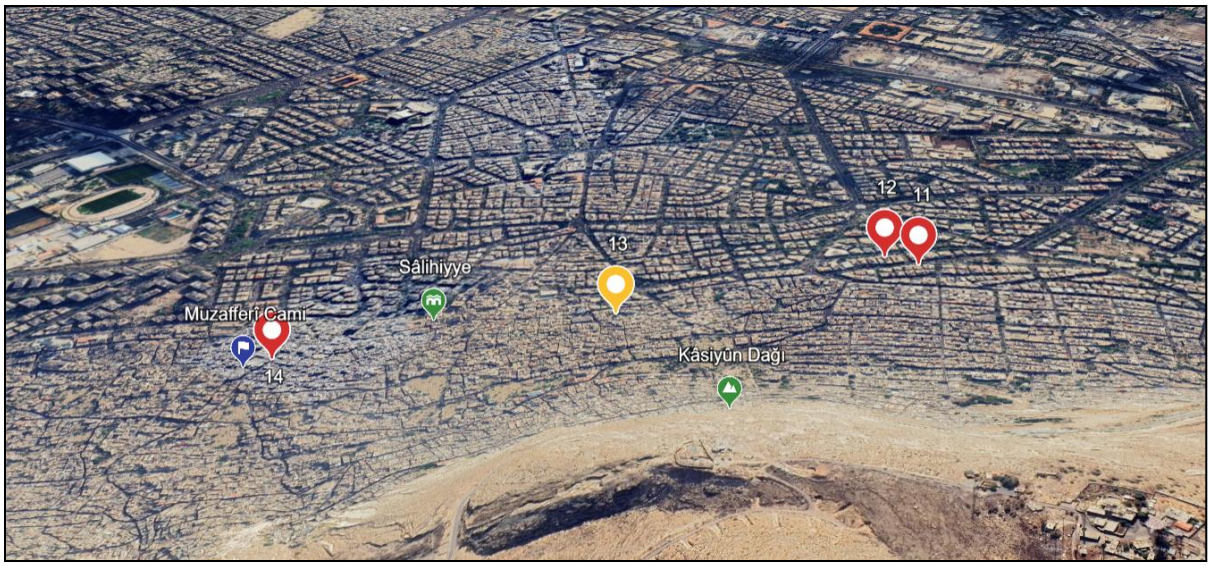

Harita 5: 11. Nâsıriyye, 12. Âlime, 13. Eşrefiyye Berrâniyye, 14. Ziyâiyye

Dârülhadislerin kuruluş süreçleri, bu kurumların hangi aktörlerin himayesinde ve ne tür teşebbüslerle hayata geçirildiğini ortaya koyması bakımından dikkate değerdir. Nitekim Nûreddin Mahmûd Zengî tarafından vakfedilen Nûriyye Dârülhadisi, devlet desteğiyle inşa edilen kurumların belirgin örnekleri arasında yer alırken Ziyâeddin el-Makdisî ve çevresindeki Hanbelî muhaddislerle irtibatlı bazı dârülhadisler, daha çok belirli ilmî çevrelerin faaliyetlerinin kurumsal bir devamı mahiyetinde teşekkül etmiştir. Bazı yapılar ise başlangıçta mesken olarak kullanılmış, daha sonra hadis tedrisine tahsis edilmiştir. Bu farklı teşekkül biçimleri dikkate alındığında Dımaşk'taki dârülhadisleri vâkıfları bakımından devlet eliyle kurulanlar, ulemânın sermayesiyle inşa edilenler ve hayır sahipleri tarafından vakfedilenler şeklinde tasnif etmek mümkündür.

A. Devlet Erkânı Tarafından Vakfedilenler

Devlet erkânının himayesinde dârülhadislerin inşa edilmesi, bu kurumların vakıf gelirleriyle desteklenmesini ve şeyhu'l-hadîslik gibi mansıplara düzenli tayinler yapılmasını mümkün kılmıştır. İnşa tarihine göre sıralanan Nûriyye, Fâzıliyye, Eşrefiyye Cevvaniyye, Eşrefiyye Berraniyye, Nâsıriyye ve Devâdâriyye Dârülhadisleri hicri VI. ve VII. asırlarda Dımaşk'ta siyâsî idare eliyle inşa edilmiş dârülhadislerdir.

1. Nûriyye Dârülhadisi

Hadis ilminin tedrisi uzun süre cami halkaları ve şahsî ilim meclisleri etrafında yürütülmüş olmakla birlikte zamanla bu faaliyetlerin belirli kurumlar bünyesinde teşekkül ettiği

görülmektedir. Kaynaklarda *Dârü's-sünne*, *Dârü'l-hadisi'n-Nûriyye*[157] ve *Dârü's-sünneti'n-Nûriyye* gibi farklı adlarla anılan[158] Nûriyye Dârülhadisi, bu dönüşüm sürecinin erken örneklerinden biri olarak Dımaşk'ta hadis ilminin kurumsal bir çerçeve içinde yürütülmesine zemin hazırlamıştır.[159]

a. Nûreddin Zengî'nin Himâyesinde Teşekkülü

Dımaşk ve Halep atabegi Nûreddin Mahmud b. Zengî Aksungur'un (ö. 569/1174) emriyle Dımaşk'ın meşhur muhaddislerinden Ebü'l-Kâsım Ali b. Asâkir (ö. 571/1176) için inşa edilen Nûriyye Dârülhadisi[160], hadis tedrisinin müstakil mekâna yönelmesinin ilk belirgin örneği olarak öne çıkmaktadır. Zira tarih ve tabakât alanında telif ettiği eserlerle tanınan İzzeddin İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) bilinen ilk dârülhadisin bânisi olarak Nureddin Zengî'yi

[157] İbn Bedrân, *Münâdemetü'l-atlâl*, s. 58

[158] Hâfız, *Dûru'l-hadîsi'ş-şerîf bi-Dımaşk*, s. 10.

[159] Nûriyye Dârülhadisi'nin İslâm dünyasında kurulan ilk dârülhadis olduğu yönündeki yerleşik kanaati problemleştiren Iraklı tarihçi Nâcî Ma'rûf (ö. 1977), Nîşâbur ve doğu İslâm dünyasının çeşitli merkezlerinde hicri dördüncü asra kadar uzanan bazı yapıları zikretmiş ve Nûriyye'den önce de hadis ilmi için tahsis edilmiş mekânların bulunduğunu ileri sürmüştür. Dolayısıyla Nûriyye Dârülhadisi'nin ilk değil daha sonraki örneklerden biri olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Ancak burada gözden kaçırılmaması gereken husus, hadis okutulan herhangi bir mekân ve dârülhadis adıyla kurumsallaşmış müessese arasında fark bulunduğudur. Ma'rûf'un ortaya koyduğu veriler, Nûriyye Dârülhadisi'nin ilkliğini doğrudan reddeden kesin bir hükme ulaşmaktan ziyade "ilk dârülhadis" nitelemesinin hangi ölçütlere göre belirlendiği meselesini tartışmaya açan bir katkı olarak değerlendirilmelidir. Ma'rûf, "Dûrü hadîsin kable dâri'l-hadîsi'n-Nûriyye", *Mecma'ü'l-'İlmiyyi'l-'Irâkî*, cilt 27 (1 Mart 1976), s. 180. Nûriyye Dârülhadisi'ni merkeze alarak "ilk dârülhadis" olma meselesini tartışan araştırmacılardan biri de Ekrem Yücel'dir. Yücel'e göre İslâm dünyasının tamamı dikkate alındığında "ilk dârülhadis" meselesi tartışmalı görünmekle birlikte bu öncülüğün Nûreddin Zengî'ye ve onun tesis ettiği Nûriyye Dârülhadisi'ne nispet edilmesi daha isabetli görünmektedir. bk. Yücel, "Nûriyye Dâru'l-Hadisi ve İlkliği Meselesi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22/2017, s. 77-103.

[160] Sübkî, Tabakât, VII, 223; Hâfız, Dûru'l-hadîsi'ş-şerîf bi-Dımaşk, s. 9. Nûreddin Zengî'nin inşa ettirdiği medrese ve dârülhadisin aynı adı taşıması bazı karışıklıklara yol açsa da bu kurumların ayrı ayrı bina edildiği unutulmamalıdır. Zira Dımaşk'taki bu medreselerden biri, içerisinde Nûreddin Zengî'ye ait kabrin bulunduğu Hayyâtîn çarşısındaki Nûriyye Kübrâ Medresesi, diğeri Dımaşk Kalesi yakınlarındaki Nûriyye Suğrâ Medresesi'dir. Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 57. Modern dönem Suriyeli tarihçi Muhammed Kürd Ali'nin (ö. 1953) Nûriyye Dârülhadisi'ni aynı zamanda Nûriyye Kübrâ olarak nitelendirmesi, aynı ismi taşıyan bu üç kurumu karıştırdığını göstermektedir. *Hıtâtu'ş-Şâm*, VI, 73-74.

kaydetmiştir.[161] Daha önce camilerde[162] ve hususi meclislerde[163] sürdürülen hadis dersleri mevcut olmakla birlikte hadis ilmine artan ilgi[164] bu faaliyetin belirli bir mekânda temsil edilmesi ihtiyacını görünür kılmıştır. Nûriyye'nin bu bağlamda Dımaşk'taki hadis ortamında geçici veya tali bir girişimden ziyade hadis ilmine tahsis edilmiş bir mekânın mümkün ve gerekli görüldüğü bir eşikte ortaya çıktığı düşünülebilir. Ayrıca bu teşekkülün camilerdeki halka açık hadis meclislerini ortadan kaldırdığı söylenemez. Bilakis Nûriyye Dârülhadisi, halka açık ders halkalarıyla ihtisas gerektiren hadis faaliyetlerini belirli bir merkezde yoğunlaştıran bir kurum olarak değerlendirilmelidir.

Öte yandan bu dârülhadisin teşekkülünde siyâsî iradenin belirleyici olduğu görülmektedir. Kaynaklarda bânisi olarak Dımaşk atabegi Nûreddin Mahmud b. Zengî zikredilmekte bazı rivayetlerde ise İsmet Hatun'un (ö. 581/1186) katkılarından

[161] İbnü'l-Esîr, *Târîhu'l-bâhir*, s. 172.

[162] Emevî Camii'ndeki örnekler için bk. İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, XVI, 437; XXXVI, 317; XLV, 500. Dımaşk'taki camilerde düzenlenen hadis meclislerine bir diğer örnek 2 Rebîülâhir 563 tarihli semâ kaydıdır. Söz konusu meclis, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdülvâhid el-Kinânî (ö. 571-580/1175-1184 yılları arasında) riyasetinde Bâbülcâbiye'deki Füskar Mescidi'nde icra edilmiştir. Bu kayıt, dârülhadislerin teşekkülünden önce cami merkezli hadis tedrisinin sürdürüldüğünü gösteren örneklerdendir. Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Bibliothèque nationale de France, Suppl Turc 986, 209r, N. 1, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/700, accessed June 8, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[163] Nûriyye'nin teşekkülünden önce hususi mekânlarda icra edilen hadis meclislerine dair örneklerden biri, 7 Receb 565 tarihli semâ kaydıdır. Mizze'de Benî Asâkir ailesine ait bir bahçede icra edilen mecliste Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir, *Erbaûne hadîsen fi'l-hass ale'l-cihâd* adlı eserini okutmuş; meclisin kârisi oğlu Kâsım, kâtibiyse yeğeni Zeynülümenâ Hasan b. Muhammed (ö. 627/1229) olup bu mecliste 17 kişi hazır bulunmuştur. bk. Leder vd., *Mu'cemü's-semââti'd-Dımaşkiyye,* s. 77 (1592:3, 79/b, 3. semâ kaydı). Bir diğer örnek Sâinüddin İbn Asâkir'in Zilhicce 558 tarihinde kendi evinde tertip ettiği meclistir. Metni bizzat kendisinin okuduğu meclise yeğenleri Ebü'l-Feth Hasan b. Ali (ö. 601/1204) ve Zeynülümenâ iştirak etmiştir. bk. Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Syrian National Library, 3744/12, 111r, N. 1, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1173, accessed June 8, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611). 10 Receb 526 tarihli başka bir semâ kaydı için bk. Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Syrian National Library, 3752/5, 54r, N. 1, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1586, accessed June 8, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[164] Bu husus "Hadis İlminin Yükselişi ve Dârülhadislerin Teşekkülü" başlığı altında ele alınmıştır.

bahsedilmektedir.[165] Ancak mevcut bilgilere göre esas kurucu irade Nûreddin'e aittir; İsmet Hatun var olan yapıya ilaveler ve bağışlarla destek sunmuştur.[166]

Adaleti ve dindarlığı sebebiyle el-Melikü'l-Âdil[167], katıldığı savaşlarda şehid olmayı çok istediği için Şehîd lakabıyla anılan[168] Nûreddin Zengî, siyâsî ve askerî alanda kazandığı başarıların yanında ilmî yönüyle de tanınmıştır. Nûreddin'in Hanefî fıkhını bilen, hadis semâ meclislerine katılan ve ulemayı himaye eden bir hükümdar olarak tasvir edilmesi[169], Nûriyye Dârülhadisi'nin bir hayır eseri olmanın ötesinde hadis ilmine hizmet eden bir müessese olarak tasarlandığına işaret etmektedir.

Kuruluş tarihine dair kesin bir kayıt bulunmamakla birlikte bânisi Nûreddin Zengî'nin Dımaşk yönetimini ele aldığı 549/1154 yılıyla vefat ettiği 569/1174 yılları arasında kurulduğu söylenebilir.[170] Ancak Zâhiriyye Kütüphanesi'nde tespit edilen 566/1170 tarihli semâ kayıtları[171], Nûriyye'nin bu tarihte fiilen faaliyette olduğuna işaret etmektedir. Söz konusu kayıtlar, dârülhadisin sema kayıtlarıyla belgelenebilir tedris faaliyetine mekân teşkil ettiğini göstermesi bakımından ayrıca önem arz etmektedir. Bu itibarla Nûriyye, Dımaşk'ta hadis eğitiminin müesseseleşmiş bir zemine intikal ettiği en erken dârülhadis örneklerinden biri olarak temâyüz etmektedir. Ayrıca dârülhadisin kurulduğu mekânın şehir içindeki konumu da söz konusu ilmî işlevi tahkim eden bir unsur olarak değerlendirilebilir.

Nûriyye Dârülhadisi'nin Bâbülberîd ile Dımaşk Kalesi arasında Asrûniyye çarşısına giden yol üzerinde yer alması ve çevresinde medreseler ile diğer ilmî yapılarla komşu olması[172] onu şehir içi ilmî dolaşımın merkezlerinden birine yerleştirmiştir. Zira bu konum hem yerli hem de şehre uğrayan muhaddislerin kuruma erişimini kolaylaştırmış; dârülhadisi ders yapılan bir mekân aynı zamanda ilmî temas ve konaklama merkezi hâline getirmiştir. Nitekim Dımaşk'a göç eden Kurtubalı Şâfiî fakihi ve hadis kârii Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali'nin (ö. 596/1200)

---

[165] İbn Bedrân, *Münâdemetü'l-atlâl*, s. 59.

[166] Nuaymî, *ed-Dâris,* I, 74; İbn Azzûz, *Medresetü'l-hadîs fî bilâdi'ş-Şâm*, s. 214; Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 56.

[167] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 239.

[168] Zehebî, *Siyer*, XX, 537.

[169] İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, LVII, 121, 123; Kök, "Nûreddin Zengî, Mahmud", *DİA*, XXXIII, 261.

[170] Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 57.

[171] Hâfız, *Dûru'l-hadîsi'ş-şerîf bi-Dımaşk*, s. 10.

[172] Doğusunda Asrûniyye Medresesi, batı tarafında Eşrefiyye Cevvâniyye Dârülhadisi, karşısında ise Âdiliyye Suğra Medresesi'nin bulunduğu belirtilmiştir. İbn Bedrân, *Münâdemetü'l-atlâl*, s. 58; Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 32-33; Hâfız, *Dûru'l-hadîsi'ş-şerîf bi-Dımaşk*, s. 9; Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 56.

Nûriyye Dârülhadisi'nde misafir olarak konaklaması[173], hadis âlimi Cemâleddin Ahmed b. Ya'kûb İbnü's-Sâbûnî'nin (ö. 731/1330) burada dünyaya gelmesi kaynaklarda bahsedilen örnek olaylardır.[174]

İslam coğrafyasını dolaşarak çeşitli şehirleri gezen ve gözlemlerini seyahatnamesinde kaydeden İbn Cübeyr (ö. 614/1217), 580/1184 yılında Dımaşk'ı ziyaret etmiş ve bu süre zarfında Nûriyye Dârülhadisi'nde konaklamış; orada yapılan derslere değinmese de üst katında hadis hocaları, öğrenciler ve ziyaretçilere ayrılan bölümler olduğuna dair rivayetlerde bulunmuştur.[175] Bu örnekler de dârülhadisin ders yapılan bir eğitim kurumu olmasının yanında öğrenci, hoca ve ziyaretçiler için yaşam merkezi şeklinde tasarlandığı izlenimini vermektedir.

Kurumsal başlangıç noktası sayılması itibariyle hadis tarihi için önemli bir konuma sahip olan Nûriyye Dârülhadisi'ne, bânisi Nûreddin Zengî tarafından hadis ilmiyle meşgul olan öğrenciler için pek çok vakıf tahsis edildiğine değinilmiştir.[176] Ancak Nûriyye'ye tahsis edilen vakıfların zamanla yetersiz kaldığı ve hatta bazı vakıf arazilerinin zarar gördüğü anlaşılmaktadır.[177] Zira el-Melikü'l-Eşref Musâ döneminde (627-635/1229-1237) Eşrefiyye Cevvâniyye Dârülhadisi'nin gelirlerinden buraya tahsis yapılması[178] gelir sıkıntısının giderilmesine yönelik bir tasarruf olarak değerlendirilebilir.

b. Baş Müderrisleri ve Tarihsel Serencamı

Nûriyye Dârülhadisi'nde şeyhlik görevini üstlenen isimler incelendiğinde bu görevin uzun süre Benî Asâkir ailesine mensup muhaddisler tarafından yürütüldüğü görülür. Nitekim Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'in vefatının ardından sırasıyla oğlu Bahâeddin Kâsım b. Ali (ö.

[173] Safedî, *el-Vâfî*, VII, 135; Makrizî, *el-Mukaffa*, I, 322.

[174] Safedî, *A'yanu'l-asr*, I, 434; *el-Vâfî*, VIII, 179; İbn Hâcer, *ed-Dürer*, I, 399.

[175] İbn Cübeyr, *Rıhle,* s. 234; Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 57.

[176] İbnü'l-Esîr, *Târihu'l-bâhir*, s. 172.

[177] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 72.

[178] Bedreddin İbn Kâdî Şühbe, *el-Kevâkibü'd-dürriyye,* s. 37-38; Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 74; Sübkî, *Fetâva*, II, 110.

600/1203)[179], Fahreddin Abdurrahman b. Muhammed (ö. 620/1223)[180], Zeynülümenâ Hasan b. Muhammed (ö. 627/1230)[181], Tâceddin Abdülvehhâb b. Hasan (ö. 660/1262)[182] ve oğlu Ebü'l-Yümn Abdüssamed (ö. 686/1287)[183] bu görevi üstlenmiştir. Yaklaşık bir asra yayılan bu mansıp intikali, kurumun ilmî idaresinin aile içinde kaldığına işaret etmektedir. Benî Asâkir ailesinden Nûriyye Dârülhadisi'nin şeyhliğini sürdüren bu isimlere tezin ikinci bölümünde değinilecektir.

Nûriyye'de uzun süre Benî Asâkir ailesine mensup muhaddisler tarafından üstlenilen şeyhu'l-hadîslik mansıbına, sonraki dönemlerde aile dışından âlimler de tayin edilmiştir. Aile fertlerinin akabinde tayin edilen isimlerin başında Zeynüddin Hâlid b. Yûsuf b. Sa'd en-Nablûsî (ö. 663/1265) gelmektedir.[184] Nablus'ta 585/1189 yılında dünyaya gelen Zeynüddin en-Nablûsî, erken yaşlarda Dımaşk'a yerleşmiş ve burada hadis tahsiline yönelmiştir. Eğitim sürecinde Bahâeddin Kâsım b. Ali İbn Asâkir başta olmak üzere dönemin önde gelen muhaddislerinden istifade etmiş[185], ilmî faaliyetlerini Dımaşk'la sınırlı tutmayarak Bağdat ve Halep'e uzanan seyahatler gerçekleştirmiştir.[186] Bağdat'ta bulunduğu sırada Nizâmiyye

---

179 Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, I, 157; Zehebî, *Siyer*, XXI, 408; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 488; Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 75. Dımaşk dârülhadisleri üzerine müstakil bir çalışma kaleme alan Muhammed Mutî' el-Hâfız, Bahâeddin Kâsım b. Ali'den sonra oğlu İmâdüddin Ali b. Kâsım'ı (ö. 616/1219) Nûriyye şeyhleri arasında zikretmektedir. *Dûru'l-hadîsi'ş-şerîf bi-Dımaşk*, s. 12. Ancak müellifin işaret ettiği kaynakta söz konusu şahsın Nûriyye'de şeyhlik yaptığına dair sarih bir kayıt bulunmamaktadır. bk. Sübkî, *Tabakât,* VIII, 296-297. Ayrıca Ebû Şâme, Zehebî ve İbn Kesîr gibi müelliflerin biyografik anlatılarında onun Nûriyye şeyhliğine dair bir atıf yer almamaktadır. Bu hususa dikkat çeken Kurt, İbnü'l-Müstevfî'nin *Târîhu Erbil*'inde yer alan bir kayıttan hareketle söz konusu nispetin temellendirilmeye çalışıldığını belirtmektedir. Ancak ilgili metinde Nûriyye Dârülhadisi'ne açık bir atıf bulunmayıp Erbil'deki bir dârülhadisten söz edilmektedir. bk. Kurt, *Eyyûbîler Devrinde Hadis,* s. 82. Dolayısıyla İmâdüddin Ali b. Kâsım'ın Nûriyye şeyhliğine dair nispetin ihtiyatla değerlendirilmesi gerekmektedir.

180 Nuaymî'nin tasnifinde Nûriyye şeyhleri arasında Fahreddin İbn Asâkir'e yer verilmemiş olmakla birlikte diğer kaynaklarda onun bu görevi icra ettiğini gösteren kayıtlar mevcuttur. bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 130; Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 216.

181 Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, II, 19; İbnü's-Sâbûnî, *Tekmileti İkmâli'l-İkmâl*, s. 219; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 176; Nuaymî, *ed-Dâris,* I, 77.

182 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 935; Yûnînî, *Zeylü Mir'âti'z-zamân*, II, 176-177; Nuaymî, *ed-Dâris,* I, 77; İbnü'l-İmâd*, Şezerâtü'z-zeheb,* VII, 524.

183 Nuaymî, *ed-Dâris,* I, 78.

184 Nuaymî, *ed-Dâris,* I, 78-79.

185 İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, VII, 3211; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 84; İbn Kesîr, *Tabakâtü fukahâi'ş-Şâfi'iyye*, s. 887.

186 İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, VII, 3211-3212.

Medresesi'nde ikamet ettiği ve bu esnada Dımaşk'taki Bâderâiyye Medresesi'nin bânisi Abdullah b. Ebü'l-Vefâ el-Bâderâî (ö. 655/1257) ile ders halkalarına katıldığı nakledilmektedir.[187] Hadis sahasındaki birikiminin yanında özellikle râvi isimleri ve garîbü'l-hadis konularındaki vukûfiyetiyle tebârüz eden[188] Zeynüddin en-Nablûsî, Eyyûbî sultanı el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddin Yûsuf'un (ö. 658/1260) yakınlık gösterdiği âlimler arasında zikredilmektedir.[189] İlmî faaliyetleri çerçevesinde Nûriyye Dârülhadisi'nin yanı sıra Azîziyye Berrâniyye Medresesi'nde de hadis şeyhliği görevini yürütmüştür.[190] Kaynaklar onun ilmî şahsiyetinin yanında mütevazı ve latifeye meyilli mizacını da kaydetmektedir.[191] 663/1265 yılında Dımaşk'ta vefat eden Zeynüddin en-Nablûsî'nin ardından Nûriyye Dârülhadisi'ndeki görevine talebesi Tâceddin Abdurrahman b. İbrâhim el-Fezârî (ö. 690/1291) getirilmiştir.[192]

624/1227 yılında doğan Tâceddin el-Fezârî, aslen Mısırlı olup ilmî hayatını büyük ölçüde Dımaşk'ta sürdürmüştür. Hadis rivayeti yanında özellikle fıkıh sahasındaki vukûfiyeti sayesinde genç yaşta Şâfiî fakihleri arasında temâyüz etmiş[193], fetvalarına başvurmak üzere uzak bölgelerden gelen kimselerin bulunduğu kaydedilmiştir.[194] Dönemin önde gelen âlimlerinden ders alan Tâceddin el-Fezârî, çağdaşı olan Nevevî ile de ilmî çevreler vasıtasıyla irtibat hâlinde bulunmuş; Nevevî'nin Dımaşk'a gelişinin ardından Revâhiyye Medresesi'ne yerleşmesinde rol oynamıştır.[195] Fiziksel bir özelliğinden dolayı "Firkâh" lakabıyla anıldığı[196], bazı harfleri farklı telaffuz etmesine[197] rağmen ilmî birikimi ve dindarlığı sebebiyle toplum nezdindeki itibarını muhafaza ettiği zikredilmektedir.[198] 648/1250 yılında henüz yirmili yaşlarındayken medreselerde ders vermeye başlayan Tâceddin el-Fezârî, tedris faaliyetlerini Dımaşk'taki çeşitli ilmî kurumlarda sürdürmüştür. Kaynaklarda onun ilk olarak 654/1256

---

187 İbn Kesîr, *Tabakâtü fukahâi'ş-Şâfi'iyye*, s. 887.

188 Sıddîk Hasan Han, *et-Tâcü'l-mükellel,* s. 148.

189 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 84.

190 İbn Kesîr, *Tabakâtü fukahâi'ş-Şâfi'iyye*, s. 888.

191 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 84; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 404.

192 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 404; Nuaymî, *ed-Dâris,* I, 80.

193 İbn Kesîr, *Tabakâtü fukahâi'ş-Şâfi'iyye*, s. 921.

194 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 660.

195 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 661.

196 Bacak yapısında incelik ve hafif bir eğrilik bulunması sebebiyle bu lâkabıyla meşhur olmuştur. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 660; İbn Kesîr, *Tabakâtü fukahâi'ş-Şâfi'iyye*, s. 921.

197 Râ harfini ğayn gibi telaffuz etmesine sebep olan bir peltekliğe sahip olduğundan bahsedilmiştir. Sıddîk Hasan Han, *et-Tâcü'l-mükellel,* s. 150.

198 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 660.

yılında inşa edilen Nâsıriyye Cevvâniyye Medresesi'nde mûidlik görevini üstlendiği zikredilmektedir. Daha sonra Mücâhidiyye Medresesi'nde müderrislik yapmış;[199] hocası Zeynüddin en-Nablûsî'nin vefatının ardından ise Nûriyye Dârülhadisi'nin meşîhatine getirilmiştir.[200] Bununla birlikte ilerleyen yıllarda Mücâhidiyye'deki görevinden ayrılmış ve 676/1277 yılında Bâderâiyye Medresesi'nin müderrisliğine tayin edilmiştir. Tâceddin el-Fezârî, ilmî faaliyetlerini bundan sonra büyük ölçüde bu medresede sürdürmüş; ayrıca Emevî Câmi'ndeki ders halkalarından kendisine tahsis edilen maaş dışında başka bir görev üstlenmemiştir.[201] Bu bilgi, vefatından önce Nûriyye'deki meşîhat görevinden ayrılmış olduğunu göstermektedir.[202] Nitekim 677/1278 yılında vefat ettiği sırada hâlen Bâderâiyye Medresesi'nde tedris faaliyetini sürdürmekte olup vefatı da burada gerçekleşmiştir.[203]

Tâceddin el-Fezârî henüz hayattayken Nûriyye Dârülhadisi'nin meşîhatine tayin edilen Şerefeddin Yûsuf b. Hasan b. Bedr en-Nablûsî'nin (ö. 671/1273) bu göreve tam olarak hangi tarihte başladığı bilinmemektedir.[204] 603/1206 yılında Dımaşk'ta dünyaya gelen ve aslen Nablus kökenli bir aileye mensup olan Şerefeddin Yûsuf en-Nablûsî[205], Nûriyye Dârülhadisi'nin hocalarından Zeynülümenâ İbn Asâkir başta olmak üzere dönemin önde gelen muhaddislerinden istifade etmiştir. İlmî birikimini arttırmak amacıyla Bağdat, Halep ve Mısır'a seyahat ederek bu merkezlerdeki âlimlerden hadis dinlemiştir.[206] Kaynaklarda kendisinin hadis ilminde sika ve hâfız olarak nitelendirildiği aynı zamanda dindarlığı ve güzel ahlâkıyla temâyüz ettiği belirtilmiştir.[207] 671/1273 yılında vefatının ardından Nûriyye'deki görevine İbnü's-Sâbûnî lakabıyla tanınan Cemâleddin Ebû Hâmid Muhammed b. Ali (ö. 680/1282) tayin edilmiştir.[208]

604/1207 yılında Dımaşk'ta doğan[209] Cemâleddin Ebû Hâmid Muhammed b. Ali b. Mahmûd es-Sâbûnî'nin ailesi Basra'ya bağlı Fars kökenli Cevvîs köyüne nispet

---

199 İbn Kesîr, *Tabakâtü fukahâi'ş-Şâfi'iyye*, s. 921.

200 Nuaymî, *ed-Dâris,* I, 80.

201 İbn Kesîr, *Tabakâtü fukahâi'ş-Şâfi'iyye*, s. 921-922.

202 Şerefeddin Yûsuf en-Nablûsî'nin vefat tarihi dikkate alındığında meşihat görevini Tâceddin el-Fezârî henüz hayattayken üstlendiği anlaşılmaktadır. Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 76.

203 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 662; Sübkî, *Tabakât,* VIII, 163.

204 Nuaymî, *ed-Dâris,* I, 81.

205 Ziriklî, *el-A'lâm,* VIII, 224.

206 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 233; Birzâlî, *el-Muktefî*, I, 370.

207 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 233.

208 Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 81.

209 Makrizî, *el-Mukaffa*, VI, 191.

edilmektedir.[210] Hadis âlimi ve vâiz İsmail b. Abdurrahman b. Ahmed es-Sâbûnî'nin (ö. 449/1057)[211] soyundan gelmesi sebebiyle[212] kaynaklarda çoğunlukla "İbnü's-Sâbûnî" lakabıyla anılmıştır.[213] Aile fertlerinin el-Mahmûdî nisbesiyle de zikredilmesi büyük dedelerinin Selçuklu sultanı Mahmûd b. Muhammed Tapar (ö. 525/1131) ile irtibatına dayanmaktadır.[214] Küçük yaşlarda Dımaşk'ta ilim tahsiline başlayan[215] Cemâleddin İbnü's-Sâbûnî Halep, Kudüs ve Mısır'da çeşitli âlimlerden hadis öğrenmiş ve rivayetlerinde güvenilirliğiyle tanınmıştır.[216] Uzun bir ömür sürmesi sebebiyle rivayetleri zamanla âlî isnad vasfı kazanmış, hadis ilmi sahasında İbn Nukta'nın (ö. 629/1231) *İkmâl*'ine zeyl olarak kaleme aldığı *Tekmiletu İkmâli'l-İkmâl* adlı eseriyle ricâl literatürüne katkı sunmuştur.[217] Bu yönleriyle İbnü's-Sâbûnî'nin Dımaşk'taki önde gelen muhaddisler arasında zikredilmesi mümkündür. Nitekim Zehebî, hâfız ve muhaddis diye nitelendirdiği hocası İbnü's-Sâbûnî'den 673/1274 yılında icazet aldığını belirtmiştir. Buna rağmen hocasının vefatından yaklaşık bir yıl önce ihtilâta düştüğünü de kaydetmiştir.[218] Bu kayıt, söz konusu ihtilatın İbnü's-Sâbûnî'nin hayatının son dönemine ait olduğunu göstermekte dolayısıyla bundan önceki süreçte rivayetlerinin güvenilir biçimde nakledildiğine işaret etmektedir. Nûriyye Dârülhadisi'nin hocalarını sıralarken İbnü's-Sâbûnî'nin ardından Mecdüddin Yûsuf b. Muhammed b. Abdullah el-Mısrî'nin (ö. 685/1287) adını zikreden Nuaymî, Mecdüddin Yûsuf'un bu göreve ne zaman tayin edildiğine dair herhangi bir bilgi vermemektedir.[219]

---

[210] Nitekim babası Alemüddin Ebü'l-Hasen Ali b. Mahmûd (ö. 639/1241), Basra'nın dışında yer alan Cevvîs'te doğmuştur. Cevvîs, Basra yakınlarında bulunan büyük bir yerleşim merkezi olup iki yerleşim arasında Dicle Nehri bulunmaktadır. Zehebî, *Siyer*, XXIII, 83.

[211] İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, IX, 3, 9.

[212] İbnü's-Sâbûnî nisbesi, Cemâleddin Muhammed b. Ali'nin dedesi Ebü'l-Feth Mahmûd b. Ahmed el-Mahmûdî'nin (ö. 581/1185) anne tarafından dedesi olan Şeyhülislâm Ebû Osman es-Sâbûnî'ye dayanmaktadır. Zehebî, *Siyer*, XXI, 163. Öte yandan Ebü'l-Feth Mahmûd, Dımaşk'a geldiğinde Nûreddin Zengî tarafından ziyaret edilerek şehirde kalması için davet edilmiştir. Ancak o, asıl maksadının İmam Şâfiî'nin kabrini ziyaret etmek olduğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine Nûreddin onu 560/1164'lü yılların ortalarında Emîr Necmeddin Eyyûb ile Mısır'a göndermiştir. Daha sonra Necmeddin Eyyûb ile dostluk kurduğu, oğulları Selâhaddin ve Seyfüddin'in de kendisine saygı gösterdiği nakledilmektedir. Zehebî, *Siyer*, XXI, 164.

[213] Ziriklî, *el-A'lâm,* VI, 282.

[214] Zehebî, *Siyer*, XXI, 164.

[215] Makrizî, *el-Mukaffa*, VI, 191.

[216] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 401.

[217] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 401; Safedî, *el-Vâfî*, IV, 134.

[218] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 401-402.

[219] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 82.

İbnü'l-Mihtâr lakabıyla tanınan Mecdüddin Yûsuf b. Muhammed b. Muhammed b. Abdullah, aslen Mısır kökenli olup 610/1213 yılında doğmuştur. Daha sonra Dımaşk'a yerleşerek ilmî faaliyetlerini burada sürdürmüş ve özellikle hadis rivayeti sahasında tebârüz etmiştir.[220] Çok sayıda hadis dinlediği ve rivayet ettiği belirtilen İbnü'l-Mihtâr'ın düzgün ve okunaklı hattı sayesinde istinsah ettiği rivayetlerden geniş bir çevrenin istifade ettiği vurgulanmıştır.[221] Nûriyye Dârülhadisi'nde hadis şeyhliğini yürütmesinin yanı sıra Eşrefiyye Cevvâniyye Dârülhadisi'nde hadis kârîliği görevini üstlenmiş ayrıca Dımaşk'ın kuzey kapısı Bâbülferâdis'in iç kısmında bulunan camide imamlık yapmıştır.[222] Dindarlığı ve takvâsına dikkat çekilen İbnü'l-Mihtâr, hayatının son döneminde görme yetisini kaybetmiştir.[223]

İbnü'l-Mihtâr'dan sonra Nûriyye Dârülhadisi'nin şeyhliğine Fahreddin Abdurrahman b. Yûsuf el-Ba'lebekkî (ö. 688/1289) tayin edilmiştir.[224] Böylece kurum tarihinde ilk defa Hanbelî bir muhaddis bu görevi üstlenmiştir. 611/1214 yılında günümüzde Lübnan sınırları içindeki Ba'lebek'te doğan[225] Abdurrahman b. Yûsuf, hadis rivâyeti konusundaki istek ve azmiyle tanınmış, doğduğu şehir Ba'lebek başta olmak üzere yaptığı yolculuklar sayesinde çok sayıda hadis öğrenmiştir. İbnü's-Salâh'ın *Ulûmü'l-hadîs* isimli usûl eserini ezberlemiş ve bizzat müellifinin yanında ezberinden okumuştur.[226] Hadis ilminin yanında fıkıh ve nahiv alanlarında da temâyüz eden Abdurrahman b. Yûsuf, Ba'lebek'in meşhur âlimi Takiyüddin Muhammed b. Ahmed el-Yûnînî (ö. 658/1259) ile yakınlık kurmuştur. Öyle ki Yûnînî'nin onu çocuklarından üstün tuttuğu ve bu muhabbeti sebebiyle Kudüs'teki Mescidü'l-Hanâbile'ye imam olarak atanmasına vesile olduğu nakledilmiştir.[227] Daha sonra Dımaşk'a yerleşen Abdurrahman b. Yûsuf Cevziyye, Sadriyye ve Mismâriyye Medreselerinde niyâbeten ders vermiştir. Sadriyye Medresesi'nde hadis okuttuğu belirtilmiş, bunun dışında Urviyye ve Nûriyye Dârülhadislerinde

---

[220] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 563; Safedî, *el-Vâfî*, XXIX, 156; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 521.

[221] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 521.

[222] Birzâlî'nin kaydettiğine göre İbnü'l-Mihtâr'ın vefatı Mescidü'r-Re's'te gerçekleşmiştir. *el-Muktefî*, III, 196. Söz konusu mescidin Dımaşk'ın kuzey kapısı olan Bâbü'l-Ferâdîs'in iç kısmında bulunduğu bilinmektedir. Kuteybe eş-Şihâbî, *Mu'cemü Dımaşk et-Târîhî*, II, 254. Dolayısıyla İbnü'l-Mihtar'ın Bâbü'l-Ferâdîs içinde yer alan bir mescidde imamlık yaptığına dair bilgiler dikkate alındığında görev yaptığı mescidin Mescidü'r-Re's olması muhtemel görünmektedir.

[223] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 563; Safedî, *el-Vâfî*, XXIX, 156.

[224] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 82.

[225] Birzâlî, *el-Muktefî*, II, 419.

[226] Zehebî, *Mu'cemü'ş-şüyûh*, I, 386; İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* IV, 222.

[227] İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* IV, 223.

hocalık vazifesini üstlenmiştir. Emevî Camii'nde ders halkasının bulunduğu[228] ve Dımaşk'ın doğu kapısı Bâbü Tûmâ'nın iç tarafındaki İbn Umeyr Camii'nde imamlık yaptığı da zikredilmiştir.[229] Abdurrahman b. Yûsuf'un Nûriyye Dârülhadisi'ne tayini, mezhebî mensubiyetin hoca seçiminde belirleyici olmadığını göstermekte onun ilmî birikimi ve hadis alanındaki yetkinliğinin bu göreve getirilmesinde rol oynadığı anlaşılmaktadır.

Abdurrahman b. Yûsuf'un 688/1290 yılında vefatından sonra Şerefeddin Ahmed b. Ahmed b. Ni'me el-Makdisî (ö. 694/1295) dârülhadisin meşîhat görevine seçilmiştir.[230] Babasının Kudüs'te hatiplik yaptığı dönemde 622/1225 yılında doğduğu söylenen[231] Şerefeddin Ahmed b. Ni'me hadis, fıkıh, usûl ve Arap dili sahalarında geniş bilgi birikimine sahip bir âlimdir. Keskin zekâsı ve güzel yazısıyla tanınmış; kaynaklarda tashih ve tanziminde mahir bir hat üstadı olarak tavsif edilmiştir.[232] Şâfiî fukaha içinde öne çıkan Şerefeddin Ahmed b. Ni'me, Dımaşk'a yerleştikten sonra çeşitli ilmî ve idarî görevler üstlenmiştir. Bu çerçevede kadılık görevini niyâbeten yürütmüş aynı zamanda Emevî Camii'nde hatip, Nûriyye Dârülhadisi'nde şeyh ve Gazzâliyye Medresesi'nde müderris olarak görev almıştır. Şâmiyye Berrâniyye Medresesi'nde de bir süre ders verdiği zikredilmektedir.[233] Dımaşk kadısı olarak görev yaptığı dönemde Takıyyüddin İbn Teymiye'nin (ö. 728/1328) aralarında bulunduğu bir grup âlime fetva verme izni vermiştir. İbn Teymiyye'ye fetva yetkisi tanımış olması sebebiyle memnuniyet duyduğu ve bunu dile getirdiği belirtilmektedir.[234] Bu kayıt, Şerefeddin Ahmed b. Ni'me ile İbn Teymiyye arasında ilmî yakınlık ve karşılıklı takdir ilişkisi bulunduğuna işaret etmektedir. İlmi faaliyetlerinin yanı sıra mütevazı kişiliği, güzel ahlâkı ve talebe yetiştirme konusundaki sabrıyla da tanınan Şerefeddin Ahmed b. Ni'me, 694/1294 yılında vefat etmiştir.[235]

Tezin konu edindiği hicri VI. ve VII. asırlarda Nûriyye Dârülhadisi'ne hadis şeyhi olarak atanan isimler sırasıyla zikredildiğinde şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır:

	Lakap	Künye	İsim	Memleket	Doğum Tarihi	Vefat Tarihi
1	Sikadüddin, Sadrülhuffâz	Ebü'l Kâsım	Ali b. Hasan	Dımaşk	499/1105 Dımaşk	571/1176 Dımaşk

[228] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 608; Safedî, *el-Vâfî*, XVIII, 188.

[229] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 609.

[230] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 83.

[231] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 781; Safedî, *el-Vâfî*, VI, 145.

[232] Kütübî, *Fevâtü'l-Vefayât*, I, 57.

[233] Kütübî, *Fevâtü'l-Vefayât*, I, 57; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 587.

[234] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 587.

[235] Kütübî, *Fevâtü'l-Vefayât*, I, 58; Sübkî, *Tabakât,* VIII, 15.

2	Bahâeddin	Ebû Muhammed	Kâsım b. Ali	Dımaşk	527/1132 Dımaşk	600/1203 Dımaşk
3	İmâdüddin	Ebü'l-Kâsım	Ali b. Kâsım	Dımaşk	581/1185 Dımaşk	616/1219 Bağdat
4	Fahreddin	Ebû Mansûr	Abdurrahman b. Muhammed	Dımaşk	550/1155 Dımaşk	620/1223 Dımaşk
5	Zeynülümenâ	Ebü'l-Berekât	Hasan b. Muhammed	Dımaşk	544/1149 Dımaşk	627/1229 Dımaşk
6	Tâceddin	Ebü'l-Hasan	Abdülvehhâb b. Hasan	Dımaşk	590/1193 Dımaşk	660/1261 Dımaşk
7	Emînüddin	Ebü'l-Yümn	Abdüssamed b. Abdülvehhâb	Dımaşk	614/1217 Dımaşk	686/1287 Medine
8	Zeynüddin	Ebü'l-Bekâ	Hâlid b. Yûsuf	Nablus	585/1189 Nablus	663/1265 Dımaşk
9	Tâceddin	Ebû Muhammed	Abdurrahman b. İbrahim el-Fezârî	Mısır	624/1227	690/1291 Dımaşk
10	Şerefeddin	Ebü'l-Muzaffer	Yûsuf b. Hasan	Nablus	603/1206 Dımaşk	671/1273 Dımaşk
11	Cemâleddin	Ebû Hâmid	Muhammed b. Ali	Basra (Cevvîs)	604/1207	680/1282 Dımaşk
12	Mecdüddin	Ebû Abdullah	Yûsuf b. Muhammed	Mısır	610/1213	685/1287 Dımaşk
13	Fahreddin	Ebû Muhammed	Abdurrahman b. Yûsuf	Ba'lebek	611/1214 Ba'lebek	688/1290 Dımaşk
14	Şerefeddin	Ebü'l-Abbâs	Ahmed b. Ahmed b. Ni'me	Kudüs	622/1225 Kudüs	694/1295 Dımaşk

Şerefeddin Ahmed b. Ni'me'nin 694/1294 yılında vefatından sonra Nûriyye şeyhlerinden Cemaleddin İbnü's-Sâbûnî ile İbnü'l-Mihtâr'a talebelik yapmış Alâeddin Ali b. İbrahim b. Dâvud el-Attâr (ö. 724/1324) atanmıştır.[236] Sonraki yıllarda Alemüddin el-Birzâlî (ö. 739/1339), Birzâlî'nin öğrencisi ve arkadaşı Mizzî (ö. 742/1341), Mizzî'nin oğlu Abdurrahman b. Yûsuf el-Mizzî (ö. 749/1348), Şemseddin Muhammed b. Muhammed İbn Nübâte (ö. 750/1349), Mizzî'nin öğrencisi İbn Râfi' (ö. 774/1372), damadı İbn Kesîr (ö. 774/1373), Muhammed b. Musa el-Lahmî (ö. 792/1389), İbn Kesîr'in oğlu Bedreddin Muhammed b. İsmail'in (ö. 803/1400) Nûriyye Dârülhadisi'nde ders verdiği zikredilmiştir.[237]

Nûriyye Dârülhadisi'nin tarihsel serencamı, kuruluşundan itibaren kesintisiz biçimde devam eden tedris faaliyetinden ziyade zaman zaman kesintiye uğrayan ve yeniden canlandırılan bir sürece işaret etmektedir. Zira 19. yüzyılda dârülhadisi yeniden faaliyete geçiren Emevî Camii hatibi Muhammed Ebü'l-Ferec el-Hatîb (ö. 1311/1893) ile Dımaşk eğitim kurumları üzerine çalışmalarıyla öne çıkan Suriyeli alim Muhammed Mutî' el-Hâfız'ın

[236] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 83.

[237] Hâfız, *Dûru'l-hadîsi'ş-şerîf bi-Dımaşk*, s. 15-19.

belirttiği üzere kaynaklarda Timur'un Dımaşk'a saldırısından sonra Nûriyye'de yürütülen tedris faaliyetlerinden söz edilmemektedir.[238] Bu husus, hicri VIII. asrın sonunda gerçekleşen Timur istilasıyla birlikte dârülhadisin kullanılamaz hâle gelmesi ve burada eğitim faaliyetlerine uzun süre ara verilmesiyle açıklanabilir.

Öte yandan Dımaşk'taki tarihî yapıları, ilmî kurumları ve eski mahalleleri tanıtmak üzere topografya çalışması hazırlayan Abdülkâdir İbn Bedrân (ö. 1927), Nûriyye Dârülhadisi'nin zamanla çeşitli değişimlere uğradığını belirtmiştir. Buna göre yapı bir süre mesken olarak kullanılmış, mescidinin mihrabı ortadan kaldırılmış ve avlusunda bulunan su havuzu doldurulmuştur. Yapılan bu müdahaleler neticesinde dârülhadisin özgün mimarî düzeni büyük ölçüde ortadan kalkmıştır.[239] Ancak Muhammed Ebü'l-Ferec el-Hatîb'in ilgi ve gayretleri sayesinde Nûriyye Dârülhadisi uzun bir aranın ardından 1270/1853 yılında yeniden inşa edilmiştir.[240]

Son yüzyıllarda Nûriyye Dârülhadisi'nin ihyâ edilerek tedris faaliyetlerine başlamasında mühim payı bulunan Hatîb ailesi, bu kurumdaki ilmî sürekliliğin günümüze kadar sürmesini sağlamıştır. Nesepleri Hz. Hasan'a dayandığı için el-Hasenî, Emevî Camii başta olmak üzere Şam'daki çok sayıda camide hatiplik görevini üstlenmeleri dolayısıyla el-Hatîb diye anılan Şâfiî ulema ailesinden Nûriyye'nin şeyhliğini üstlenen ilk kişi Muhammed Ebü'l-Ferec el-Hatîb'dir.[241] Tahribe uğrayan dârülhadisi yeniden inşa etmesi ve halkın fetva talebiyle kendisine yönelmesi neticesinde *Medresetü'ş-Şeyh Ebü'l-Ferec el-Hatîb* ismiyle tanınan kurum onun şahsiyetinde temsil edilir hâle gelmiş[242]; vefatıyla hadis derslerine oğlu Abdülkâdir Hilmi (ö. 1932)[243], onun akabinde kendisiyle aynı ismi taşıyan torunu devam etmiştir.[244] Suriye'de son yıllarda yaşanan kriz sürecinde kesintiye uğradığı düşünülen tedris faaliyetlerinin 2025 yılına ait resmî kayıt duyurusuna göre Şeyh Muhammed Mucîr el-Hatîb'in idaresinde başlatılması[245], Nûriyye'nin asıl misyonunu sürdürdüğüne işaret sayılabilir.

---

[238] Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 290; Hâfız, *Dûru'l-hadîsi'ş-şerîf bi-Dımaşk*, s. 19.

[239] İbn Bedrân*, Münâdemetü'l-atlâl,* s. 58.

[240] Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 290.

[241] Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 303; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 393.

[242] Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 309.

[243] Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 327.

[244] Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 343.

[245] Kurum tarafından düzenlenen derslere ilişkin kayıt amacıyla hazırlanan çevrim içi başvuru formu için bk. https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSftsYacM1fHOM2tVtVXp0EdUx9RozVEPsAIYGHFXpiN_rmDA/closedform

2. Fâzıliyye Dârülhadisi

a. Kadı Fâzıl'ın Himâyesinde Teşekkülü

Fâzıliyye Dârülhadisi, Selâhaddin Eyyûbî'nin veziri ve dönemin önde gelen devlet adamlarından Kadı Fâzıl Abdürrahîm b. Ali el-Beysânî (ö. 596/1200) tarafından inşa ettirilmiştir.[246] Kaynaklarda yapının kesin inşa tarihine dair açık bir kayıt bulunmamakla birlikte Azîziyye Medresesi'nden sonra kurulduğuna dair bilgiler dikkate alındığında 592/1195 ile Kadı Fâzıl'ın vefat tarihi olan 596/1200 yılları arasında inşa edilmiş olması muhtemel görünmektedir.[247] Bu kurumun bânisinin yüksek dereceli bir devlet adamı olması, Fâzıliyye Dârülhadisi'nin teşekkülünde siyâsî elitlerin rolünü göstermesi bakımından dikkat çekicidir. 529/1134 yılında Askalan'da doğan Kadı Fâzıl, babasının kadı olarak atanması sebebiyle Beysân'a taşınmış; daha sonra Selâhaddin Eyyûbî ve Fâtımî veziri Esedüddin Şirkûh gibi devlet adamlarının güvenini kazanarak vezirlik ve inşâ kâtipliği görevlerini üstlenmiştir.[248] Bu görevler ona önemli bir ekonomik imkân sağlamış ve bu imkânı ilmî müesseselerin inşasında değerlendirmiştir.[249]

Kadı Fâzıl bürokratik görevlerinin ötesinde edebî yönü güçlü bir şahsiyettir. Şiir ve belâgat alanındaki mahareti kaynaklarda özellikle vurgulanmış[250]; bunun yanı sıra devrinin muhaddislerinden hadis semâ ettiği de kaydedilmiştir.[251] Bu kayıtlar onun doğrudan hadis tedrisiyle meşgul bir muhaddis olmaktan ziyade hadis çevreleriyle irtibatı bulunan bir ilim hâmisi olduğunu göstermektedir.

---

[246] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 67.

[247] Bu değerlendirme için bk. Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 82. Bu hususta ayrıca bk. Kurt, *Eyyûbîler Devrinde Hadis,* s. 83.

[248] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 158; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XII, 1073.

[249] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XII, 1078. Kadı Fâzıl, Dımaşk'taki Fâzıliyye Dârülhadisi'ne ilâveten Kahire'de de aynı adla anılan bir medrese kurmuştur. Şâfiî ve Mâlikî mezheplerine mensup fakihlerin tedris faaliyetlerine tahsis edilen bu kurumla birlikte yetimlere yönelik bir kütüphane de tesis etmiştir. Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, IV, 473; Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 83.

[250] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 159; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XII, 1073. Ayrıca Ebû Şâme, Kadı Fâzıl'ın faziletleri ve şahsiyeti hakkında kapsamlı bir tasvirde bulunmaktadır. bk. *er-Ravzateyn*, IV, 472-477.

[251] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XII, 1077. Filistin kökenli Orta Çağ İslâm tarihçisi ve akademisyen Hadiye Dücânî Şekil tarafından kaleme alınan müstakil çalışma Selâhaddin Eyyûbî'nin siyâsî ve askerî faaliyetlerinde Kadı el-Fâzıl'ın üstlendiği planlayıcı rolü, dîvânü'l-inşâdaki konumunu ve fetihlerin idaresindeki katkılarını klasik tarih kaynakları ile biyografi literatürü çerçevesinde ele almaktadır. Hadiye Dücânî Şekil, *el-Kadı el-Fazıl Abdürrahim el-Beysani el-Askalani (526-596h /1131-1199m): devruhü't-tahtiti fi devleti Selahaddin ve fütuhatih*, Beyrut: Müessesetü'd-Dirasati'l-Filistiniyye [Institute for Palestine Studies], 1993.

Fâzıliyye Dârülhadisi'nin şehir içindeki konumu, onun hadis tedrisi bakımından üstlendiği işleve dair ipuçları sunmaktadır. Zira yapı, Emevî Camii'nin kuzey duvarı ile Selâhaddin Eyyûbî'nin türbesinin bulunduğu Azîziyye Medresesi arasında yer almakta olup daha sonra Kadı Fâzıl tarafından cami kompleksine dâhil edilmiştir.[252] Ebû Şâme, Selâhaddin'in vefatını anlattığı bölümde türbenin konumunu tarif ederken bu mekânın Kadı Fâzıl'ın Emevî Camii'ne kattığı bölümün civarında bulunduğunu belirtmektedir.[253] İbn Şeddâd ise söz konusu yapının cami kompleksi içindeki Kellâse'de yer aldığını ve burada hadis halkaları için özel olarak tahsis edilmiş bir mekân bulunduğunu aktarmaktadır.[254] Netice olarak bu konum, dârülhadisin Emevî Camii merkezli ilmî çevreyle irtibat kurmasını sağlamış ve hadis halkalarının cami çevresinde yoğunlaşan tedris faaliyetleriyle bütünleşmesine imkân tanımış görünmektedir.

Mevcut kaynaklarda Fâzıliyye Dârülhadisi'ne ait vakıf belgelerine dair bir kayıt tespit edilememekle birlikte dârülhadise tahsis edilmiş vakıf arazilerine değinilmiştir. Bertâyâ mezrası olarak anılan bu arazi, Dımaşk'ın doğusunda Ğûta bölgesinde yer almakta ve Hammuriyye köyünün topraklarına bitişik bulunmaktadır.[255] Bu bilgi, Fâzıliyye Dârülhadisi için vakfedilmiş bir arazi bulunduğunu göstermesi bakımından kurumun gelir kaynaklarına dair işaret sunmaktadır.

b. Baş Müderrisleri ve Tarihsel Serencamı

Fâzıliyye Dârülhadisi'nde meşîhat makamına getirilen ilk kişi, Takiyyüddin Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebü'l-Fehm Abdülmun'im el-Yeldânî'dir.[256] 558/1162'de Dımaşk'ın köylerinden Yeldân'da dünyaya geldiği için Yeldânî nisbesiyle tanınmaktadır.[257] İlk tahsilini memleketi Dımaşk'ta tamamladıktan sonra Mekke, Bağdat ve Musul'a ilmî seyahatlerde bulunmuş, bu seyahatleri dolayısıyla "rahhâl" lakabıyla anılmıştır.[258] Hocalarına

[252] Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 82; Hâfız, *Dûru'l-hadîsi'ş-şerîf bi-Dımaşk*, s. 23.

[253] Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, IV, 368.

[254] İbn Şeddâd, *el-A'laku'l-hatîre*, s. 85; Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 67. Fâzıliyye Dârülhadisi'nin konumu ve Emevî Camii ile ilişkisine dair bk. Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 82. Ayrıca bk. Kurt, *Eyyûbîler Devrinde Hadis*, s. 83.

[255] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 69; Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 83. Vakıf arazisinin bulunduğu yer için bk. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 306.

[256] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 69.

[257] Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 441; Hüseynî, *Sılatü't-Tekmile li-Vefeyâti'n-nakale*, I, 345.

[258] Zehebî, *Siyer*, XXIII, 311.

dair kaleme aldığı "meşyeha" türü eserinin üç ciltten oluştuğu dikkate alınırsa hocalarının çokluğu hakkında fikir sahibi olunabilir.[259]

Yeldân köyünde ikamet eden ve hatiplik yapan Yeldânî, Fâzıliyye'de hocalık mansıbını üstlenmiş; hayatı boyunca çok sayıda talebeye hadis rivayetinde bulunmuştur.[260] Nitekim Alemüddin el-Birzâlî, onun hadis ilmiyle çokça meşgul olduğunu ve bu yönüyle de tanındığını belirtmiştir.[261] Yeldânî'nin kendi el yazısıyla kaleme aldığı kitaplarının ve mu'cemlerinin çoğu Kellâse'deki Fâzıliyye Dârülhadisi'nin kütüphanesine vakfedilmiştir.[262] Günümüzde Zâhiriyye Kütüphanesi'nde muhafaza edilen hadis yazmaları arasında Yeldânî'nin 631/1233 yılında kendi hattıyla istinsah ettiği ve sonuna sema kaydını da eklediği *Cüzün fîhi mine'l-fevâidi'l-müntekâ ve'l-garâib* isimli hadis cüzünün bulunduğu söylenmektedir.[263] Yeldânî, 655/1257 yılında doğduğu yer olan Yeldân köyünde vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir.[264] Vefat ettiği sırada yüz yaşına yaklaşmış olan muhaddisin mesmûâtının büyük bölümünün âli isnada sahip olduğu belirtilmektedir.[265]

Yeldânî'den sonra Fâzıliyye Dârülhadisi'nin meşîhatine Necmeddin el-Muzaffer b. Muhammed b. İlyâs getirilmiştir.[266] İbnü'ş-Şîracî[267] adıyla da tanınan Necmeddin el-Muzaffer, 587/1191 yılında Dımaşk'ta doğup yetişmiş; Fâzıliyye'deki hadis şeyhliğinin[268] yanında Dımaşk muhtesibliği ve Emevî Camii'nde dîvan nâzırlığı görevlerinde bulunmuştur.[269] Birzâlî'nin kendisinden övgüyle bahsettiği Necmeddin el-Muzaffer, 657/1259 yılında Dımaşk'ta vefat etmiştir.[270] Nuaymî ve Muhammed Mutî' el-Hâfız, Necmeddin el-Muzaffer

---

[259] Hüseynî, *Sılatü't-Tekmile li-Vefeyâti'n-nakale*, I, 346.

[260] Zehebî, *Siyer*, XXIII, 312; Safedî, *el-Vâfî*, XVIII, 104; Birzâlî, *Meşyehatü İbn Cemâ'a*, I, 306.

[261] Birzâlî, *Meşyehatü İbn Cemâ'a*, I, 305.

[262] İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XV, 307; Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şâm*, VI, 188.

[263] Elbânî, *Fihrisü'l-mahtûtâti'z-Zâhiriyye fî ilmi'l-hadîs*, s. 579; Ali Rıza Karabulut, Ahmet Turan Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-türasi'l-İslamî fî mektebati'l-âlem*, III, 1657. Konuya dair ayrıca bk. Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 84.

[264] Hüseynî, *Sılatü't-Tekmile li-Vefeyâti'n-nakale*, I, 345; Zehebî, *Siyer*, XXIII, 312.

[265] Hüseynî, *Sılatü't-Tekmile li-Vefeyâti'n-nakale*, I, 346; Birzâlî, *Meşyehatü İbn Cemâ'a*, I, 307.

[266] İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XV, 346; Nuaymî, *ed-Dâris,* I, 70; Hâfız, *Dûru'l-hadîsi'ş-şerîf bi-Dımaşk,* s. 24.

[267] Bağdat'ta susam yağına şîrac adı verilmiş ve susam yağı satan kimseler de şîracî nisbesiyle anılmıştır. Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII, 223.

[268] İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XV, 346.

[269] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, II, 138.

[270] Birzâlî, *Meşyehatü İbn Cemâ'a*, II, 525.

İbnü'ş-Şîracî'den sonra Fâzıliyye meşîhatine Zehebî'nin getirildiğini söyleseler[271] de bunu doğru kabul etmek mümkün görünmemektedir. Zira Necmeddin el-Muzaffer'in vefat tarihi olan 657/1259 ile Zehebî'nin doğum tarihi 673/1274 yılı[272] arasında on altı yıllık bir fâsıla söz konusudur.[273] Ayrıca bizâtihi Zehebî, Cemâleddin el-Fâzılî ile Ebû Bekir el-Kinânî'nin biyografilerini verirken bu isimlerin Fâzıliyye'de hocalık yaptıklarını ifade eder.[274] Bu durum, Necmeddin el-Muzaffer'den sonra sırasıyla Cemâleddin el-Fâzılî, Ebû Bekir el-Kinânî ve Zehebî'nin hadis meşîhati görevini devraldığı kanaatini güçlendirmektedir. Öte yandan Zehebî vefat ettiğinde söz konusu dârülhadis de dâhil olmak üzere Urviyye, Nefîsiyye ve Tenkiziyye Dârülhadisleriyle Ümmü Sâlih Türbesi'nde hadis hocalığı vazifesini yürüttüğü de bilinmektedir.[275]

Fâzıliyye Dârülhadisi'nde hadis kârîsi olarak görev yapan Cemâleddin el-Fâzılî, Takiyyüddin el-Yeldânî'nin düzenlediği semâ meclislerinin önemli bir kısmına iştirak etmiş, daha sonra aynı kurumda hadis şeyhliğine tayin edilmiştir. Tam adı İbrâhim b. Dâvûd b. Zâfir b. Rebîa' olan Cemâleddin el-Fâzılî, 622/1225 yılında Dımaşk'ta dünyaya gelmiştir.[276] Aslen Askalanlı olan babası, Eyyûbî bürokrasisinin önde gelen isimlerinden Kadı el-Fâzıl ile irtibatlı kişiler arasında yer aldığından kendisi de "Fâzılî" nisbesiyle tanınmıştır.[277] Birçok muhaddisten hadis semâ etmiş olmakla birlikte hocaları arasında Alemüddin es-Sehâvî'nin (ö. 643/1245) yeri ayrıdır. Nitekim sekiz yıl boyunca hocasının yanında kalarak ondan kıraat ilmini tahsil etmiş; tefsir, hadis ile edebiyat sahalarında onun ilmî birikiminden faydalanmıştır.[278] Cemâleddin el-Fâzılî, Fâzıliyye Dârülhadisi'nde sürdürdüğü hadis kıraati faaliyetinin ardından kurumun şeyhliğine getirilmiş; ayrıca İmâdüddin el-Mevsılî'den sonra Ümmü Sâlih

---

[271] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 70; Hâfız, *Dûru'l-hadîsi'ş-şerîf bi-Dımaşk*, s. 24.

[272] Sübkî, *Tabakât*, IX, 101; el-Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr,* V, 123.

[273] Bu kronolojik fâsılaya dikkat çeken değerlendirme için bk. Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 85. Söz konusu tespit literatürde tekrar edilmekle birlikte temelde Atan'ın ortaya koyduğu verilere dayanmaktadır. Ayrıca bk. Kurt, *Eyyûbîler Devrinde Hadis*, s. 83.

[274] Zehebî, *Târihu'l-İslam*, XV, 744; XV, 830.

[275] bk. Zehebî, *Beyânü zeğali'l-ilm ve't-taleb,* s. 11. (muhakkik Muhammed b. Nâsır el-Acmî'nin girişi); *et-Temessük bi's-sünen ve't-tahzîr mine'l-bida',* s. 65 (muhakkik Muhammed Bâkerîm b. Muhammed Bâabdullâh'ın girişi); *Tezhîbü Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, I, 26 (muhakkik Guneym Abbas Guneym ve Mecdî Seyyid Emîn'in girişi); *Siyer*, Mukaddime, 44 (muhakkik Şuayb el-Arnavut'un girişi).

[276] Birzâlî, *el-Muktefî*, III, 128.

[277] Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr,* I, 95.

[278] Zehebî, *Târihu'l-İslam*, XV, 744; Birzâlî, *el-Muktefî*, III, 128.

Türbesi'nin hadis meşîhatini de üstlenmiştir.[279] Bu görevleri sırasında Dımaşk'taki hadis çevreleri içinde önemli bir konum kazanmış; Birzâlî, Mizzî ve Zehebî gibi önde gelen muhaddisler kendisinden semâ eden isimler arasında yer almıştır. Zehebî, hocasından Sehâvî'nin tecvîde dair *Nûniyye* adlı manzumesini dinlediğini ve bütün rivâyetlerinin icazet hakkını elde ettiğini kaydetmektedir. Ömrünün son yıllarında Zehebî'nin de aralarında bulunduğu bir grup öğrencisiyle evinde ders yaptığı sırada felç geçirmiş; bu hastalık sonrasında ihtilât derecesine ulaşmasa da hafızasında belirgin bir zayıflama meydana gelmiştir.[280] Hayatının büyük kısmını Dımaşk'ta geçiren Cemâleddin el-Fâzılî, 692/1292 yılında yaklaşık yetmiş yaşındayken vefat etmiş ve Kâsiyûn dağı eteklerinde hocası Alemüddin es-Sehâvî'nin türbesine defnedilmiştir.[281]

Fâzıliyye Dârülhadisi'nde hadis hocaları arasında zikri geçen isimlerden biri de Ebû Bekir b. Abdurrahman b. Mansûr el-Kinânî'dir. Aslen Musul'a mensup olan Ebû Bekir el-Kinânî, ilmî tahsilinin bir kısmını burada sürdürmüş daha sonra Dımaşk'a yerleşmiştir.[282] Bağdatlı meşhur muhaddislerden Ömer b. Taberzed (ö. 607/1210) başta olmak üzere pek çok muhaddisten rivayette bulunmuştur. İleri yaşlarında bilhassa semâ meclislerine katıldığı ve mütalaa yoluyla ilmî vukûfiyetini muhafaza ettiği kaydedilmektedir. Dımaşk'a yerleşmesinin ardından bir müddet Âdiliyye Kübrâ Medresesi'nde imamlık görevini yürüten Ebû Bekir el-Kinânî, Cemâleddin el-Fâzılî'nin ardından Fâzıliyye Dârülhadisi'nin hadis şeyhliğine getirilmiştir.[283] Bu görev, onun şehirdeki hadis çevreleri içindeki ilmî itibarı ve güvenilirliği bakımından dikkat çekici bir konum işgal ettiğini göstermektedir. Zehebî, sakin mizacı, zühd ve tevazuu ile tanınan hocası Kinânî'den takdirle söz etmiş; kendisine bütün rivayetleri için icâzet verdiğini de özellikle belirtmiştir.[284] Kaynaklarda sâlih ve zâhid bir muhaddis olarak

---

[279] Zehebî, *Târihu'l-İslam*, XV, 744; Safedî, *el-Vâfî*, V, 227.

[280] Zehebî, *Târihu'l-İslam*, XV, 744; Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr,* I, 95.

[281] Birzâlî, *el-Muktefî*, III, 128. Nuaymî'nin verdiği meşîhat silsilesi, tabakât türü eserlerde zikredilen isimlerden farklılık göstermektedir. Zira ona göre Fâzıliyye Dârülhadisi'nin meşîhati, İbnü'ş-Şîrâcî'nin ardından Zehebî'ye intikal etmiş; daha sonra sırasıyla onun talebesi Takıyyüddin Ebü'l-Me'âlî Muhammed b. Râfi' (ö. 774/1373) ve Şemseddin Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Mevsılî (ö. 774/1373) tarafından sürdürülmüştür. Nuaymî, bu silsilede Cemâleddin el-Fâzılî ve Ebû Bekir el-Kinânî'den söz etmediği gibi meşîhatin İbnü'l-Mevsılî'den sonraki seyrine dair herhangi bir kayıt sunmamaktadır. Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 70-71.

[282] Birzâlî, *el-Muktefî*, III, 271.

[283] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 830.

[284] Zehebî, *Mu'cemü'l-muhtas*, s. 305.

tavsif edilen Ebû Bekir el-Kinânî, yetmiş yaşını biraz aşmış halde 695/1295 yılında vefat etmiş; cenaze namazının Emevî Camii'nde kılınmasının ardından sûfi mezarlığına defnedilmiştir.[285]

Fâzıliyye Dârülhadisi'nde hadis meşîhatine tayin edilen isimler sırasıyla zikredildiğinde şöyle bir tabloyla karşılaşılmaktadır:

	Lakap	Künye	İsim	Memleket	Doğum Tarihi	Vefat Tarihi
1	Takiyyüddin	Ebû Muhammed	Abdurrahman b. Ebü'l-Fehm el-Yeldânî	Dımaşk (Yeldân)	558/1162 Yeldân	655/1257 Yeldân
2	Necmeddin	Ebû Gâlib	Muzaffer b. Muhammed	Dımaşk	587/1191 Dımaşk	657/1259 Dımaşk
3	Cemâleddin	Ebû İshak	İbrahim b. Dâvud el-Fâzılî	Askalan	612/1215 Dımaşk	692/1292 Dımaşk
4	Mecdüddin	-	Ebû Bekir b. Abdurrahman el-Kinânî	Musul	622/1225 Dımaşk	695/1295 Dımaşk

Günümüzde Fâzıliyye Dârülhadisi'nden herhangi bir iz kalmadığı söylenebilir. Nitekim İbn Bedrân, dârülhadise ait vakıf arazilerinin zamanla el değiştirdiğini aktarır. Buna göre söz konusu mülkler bir dönem Halep asıllı tüccar İbn Müzellik diye tanınan Şemseddin Muhammed b. Ali'nin (ö. 848/1444)[286]; 915/1509 yılına gelindiğinde ise Dımaşk ordu nâzırı Muhibbüddin'in tasarrufuna geçmiştir.[287] İbn Bedrân'ın verdiği bilgiler, yapının Memlükler döneminde tahrip edildiğini ve bu süreçten sonra dârülhadis olarak işlevini yitirerek mesken olarak kullanılmaya başlandığını göstermektedir. Nitekim Atan, bir süre Hımsî ailesinin bu yapıda ikamet ettiğini daha sonraki dönemlerde ise söz konusu evin Türk hâkimiyetinin sonlarına doğru tamamen ortadan kalktığı ifade etmektedir.[288] İbn Bedrân ayrıca kendi döneminde dârülhadisin artık eski hüviyetini kaybettiğini Selâhaddin Eyyûbî'nin türbesi ile Emevî Camii arasında konutlara açılan bir sokaktan başka belirgin bir kalıntı görülmediğini belirtir. Bununla birlikte yapıdan geriye kalan unsurlar arasında bir eyvan, buna bitişik iki oda ve bir mutfaktan oluşan mimarî düzenin izlerini gözlemlediğini de kaydetmektedir.[289] Bu

[285] Muhammed b. İbrâhim el-Cezerî, *Havâdisü'z-zamân*, I, 306; Birzâlî, *el-Muktefî*, III, 128.

[286] Memlükler döneminde Dımaşk'ta etkili olan Benî Müzellîk adlı tüccar ailesinin, kurucusu kabul edilen Şemseddin Muhammed b. Ali öncülüğünde sosyal, ekonomik ve siyâsî yükselişini ve hayır faaliyetleri yoluyla şehir hayatındaki rollerini ele alan çalışma için bk. Erkoç, Murat, "15. Yüzyıl Dımaşk'ında Yerel Güç ve Aile Ağları: Benû Müzellîk Örneği", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 24 Aralık 2025, 208-228.

[287] İbn Bedrân*, Münâdemetü'l-atlâl,* s. 48-49.

[288] Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 83.

[289] İbn Bedrân*, Münâdemetü'l-atlâl,* s. 48-49.

veriler, Fâzıliyye Dârülhadisi'nin zamanla ilmî fonksiyonunu kaybederek şehir dokusu içinde sıradan bir meskene dönüştüğünü göstermektedir. Nitekim Muhammed Kürd Ali (ö. 1953) de İbn Bedrân'ın açıklamalarını destekler mâhiyette Fâzıliyye Dârülhadisi'nin sonraki dönemlerde konut olarak kullanıldığını ifade etmektedir.[290]

3. Eşrefiyye Cevvâniyye Dârülhadisi

a. el-Melikü'l-Eşref'in Himâyesinde Teşekkülü

Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Eşref Musa'nın (ö. 635/1237) himayesinde teşekkül eden Eşrefiyye Cevvâniyye Dârülhadisi'nin inşa sürecine 628/1230 yılında başlandığı ve yaklaşık iki yıl içerisinde tamamlanarak[291] 15 Şaban 630 (27 Mayıs 1233) tarihinde faaliyete geçtiği nakledilmektedir.[292] el-Melikü'l-Eşref Musa'nın ilmî muhitlerle kurduğu irtibatın Eşrefiyye Dârülhadisi'nin teşekkülü esnasında daha müşahhas bir zemine oturduğu söylenebilir. Nitekim inşanın tamamlandığı yıl Dımaşk'a gelen Bağdatlı muhaddis Zebîdî'yi (ö. 631/1233) davet ederek[293] ondan sekiz günde[294] *Sahîh-i Buhârî*'yi dinlemesi hadis ilmine yönelik ilgisinin göstergelerindendir.[295] Ayrıca muhaddislere ve bilhassa Hanbelî ulemaya meylinden de söz edilmektedir.[296]

Kurumun bânisi el-Melikü'l-Eşref Musa, Selâhaddin Eyyûbî'nin üstâdârı[297] Emir Sârimüddin Kaymaz b. Abdullah'a (ö. 596/1199) ait konut ve hamamın bulunduğu araziyi satın almış, bu mülkleri yıktırarak konutun yerine dârülhadis, hamamın yerine ise dârülhadiste görev

---

[290] Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şâm*, VI, 73.

[291] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 15.

[292] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXII, 319; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 190. Bu hususta ayrıca bk. Hâfız, *Dârü'l-hadîsi'l-Eşrefiyye bi Dımaşk*, s. 22; Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 92; Kurt, *Eyyûbîler Devrinde Hadis,* s. 87; Emiroğlu, *Türk (Bahri) Memlükler Döneminde Hadis İlmi*, s. 39; Demir, "Bir Hadis İhtisas Medresesi Olarak Eşrefiyye el-Cevvânîyye Dârü'l-Hadis'i ve İhtisaslaşmaya Katkısı", *6. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı*, 4/2017, s. 60; Kalaç, "Bir Hadis İhtisas Kurumu Olarak Nûriyye ve Eşrefiyye Dârülhadisi"*, Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 9/2020, s. 74.

[293] İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, VI, 2735; Kurt, *Eyyûbîler Devrinde Hadis,* s. 88.

[294] Zehebî, *Siyer*, XXII, 123.

[295] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXII, 318; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 196.

[296] Zehebî, *Siyer*, XXII, 126.

[297] Diğer adıyla üstâdüddâr, sultana ait imar faaliyetleri, sarayın güvenliği, vergilerin toplanması gibi çeşitli vazifeleri üstlenen yetkililerdir. Sübkî, *Mu'îdü'n-ni'am,* s. 60.

yapacak hocaların konaklaması için ev yaptırmıştır.[298] Kaynaklarda bu arazinin Dımaşk Kalesi'nin doğu kapısına yakın bir mevkide; Asrûniyye Çarşısı'nın ortasından geçen yolun güneyinde yer aldığı belirtilmektedir.[299] Ayrıca batısında Asrûniyye Medresesi, kuzeyinde ise Kaymâziyye Medresesi'nin bulunduğu da zikredilir.[300] Bu konum, dârülhadisin surların iç kısmında inşa edildiğini gösterir. Dolayısıyla Şâfiîlere tahsis edilen[301] ve bânisinin lakabı sebebiyle Eşrefiyye diye tanınan bu dârülhadis Cevvâniyye ismiyle birlikte anılmıştır.[302]

Öte yandan kaynaklar dârülhadisin açılışını İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) burada gerçekleştirdiği hadis imlâ meclisiyle birlikte zikretmiş ayrıca el-Melikü'l-Eşref'in kuruma vakıflar tahsis ettiğini de kaydetmiştir.[303] Dârülhadisin günümüze ulaşmış kapı ve duvar kitâbeleri, kurumun kimliğine ve vakıflarına dair bilgi vermektedir. İç duvar kitâbesinde vakıf gelirlerinin ayrıntılı biçimde zikredilmiş olması, bünyesinde ders veren hocalar ve yetişen öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere çok sayıda vakıfla desteklendiğini göstermektedir. Kaynaklarda nakledildiğine göre söz konusu kitâbenin metni şöyledir:

> "Bismillâhirrahmânirrahîm. Sultan el-Melikü'l-Eşref Ebü'l-Feth Musa b. el-Melikü'l-Âdil'in -Allah ona rahmet eylesin- bu mübarek dârülhadis için vakfettikleri şunlardır: Hazrama köyünün üçte biri, Kaysâriyyetü'l-Âdil'in[304] tamamı, on dükkân, iki fırın, yakınlarındaki bir ağıl ve iki dükkân, Meryem Kilisesi civarında bir oda, Bâbüberîd'e yakın dört dükkânda dört hisse, ipekçiler çarşısındaki iki dükkânda iki hisse ve demirciler çarşısındaki dükkân bir hisse."[305]

---

[298] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 456; Mâzin el-Mübarek, "Medresetü Dâri'l-Hadîsi'l-Eşrefiyye İ'dâdiyyetü Dâri'l-Hadîsi'n-Nebeviyyi'ş-Şerʿiyye li'l-Benîn", *Mecelletü Mecma'i'l-Lügati'l-Arabiyye bi Dımaşk*, cilt 94, 3-4/2021, s. 455.

[299] İbn Bedrân*, Münâdemetü'l-atlâl,* s. 24.

[300] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 15; İbn Bedrân*, Münâdemetü'l-atlâl,* s. 24; Kürd Ali, *Hıtâtu'ş-Şâm*, VI, 71; Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 92.

[301] İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XV, 214.

[302] İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-gumr,* I, 53 (muhakkikin notu); Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 92.

[303] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXII, 319; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 190. Vakıf ödemelerine dair ayrıntılı bilgi için bk. Emiroğlu, *Türk (Bahri) Memlükler Döneminde Hadis İlmi*, s. 39-40; Kalaç, "Bir Hadis İhtisas Kurumu Olarak Nûriyye ve Eşrefiyye Dârülhadisi"*, Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 9/2020, s. 77-78.

[304] Kaysâriyye, genellikle ortasında açık bir avlu, etrafında çok sayıda dükkân ve atölye bulunan üzeri kapalı çarşıyı ifade etmektedir. Kuteybe eş-Şihâbî, *Muʿcemü Dımaşk et-târîhî*, II, 134.

[305] Sübkî, *Fetâvâ*, II, 108; Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 93-94.

el-Melikü'l-Eşref Musa, gelir sağlayan maddi vakıfların yanında Hz. Peygamber'e ait olduğu söylenen na'l-i şerîfi bağışlayarak dârülhadise manevi açıdan değer kazandırmıştır.[306] Dımaşklı muhaddis Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Osman b. Ebü'l-Hadîd es-Sülemî (ö. 625/1227)[307] aile yadigârı olarak muhafaza ettiği bu kutsal emanetin sultan tarafından satın alınma talebini geri çevirmiş[308] ancak vefatına yakın bu emanetin sultana verilmesini vasiyet etmiştir.[309] el-Melikü'l-Eşref Musa, bu emanetin ağaçtan bir sandık içinde muhafaza edilerek Eşrefiyye'nin kıble duvarındaki mihrabın üzerine konulmasını sağlamış, ayrıca temizliği ve korunması için bir görevli tahsis etmiştir.[310] Bu manevi vakfın muhtemel sebebi, Hz. Peygamber'e ait eşyanın hadis okutulan bir kurumda bulunmasıyla bu dârülhadise rağbetin artacağı düşüncesidir. Bununla birlikte Safedî, Endülüslü mütebahhir âlim İbn Reşîd el-Sebtî'nin (ö. 721/1321) dârülhadiste na'l-i şerîfi görmesi üzerine kaleme aldığı beyitlerde bunu manevî bir vuslat ve bayram sevinci olarak tasvir ettiğini nakletmiş[311], benzer şekilde Tâceddin es-Sübkî (ö. 771/1370) de babası Takıyyüddin es-Sübkî'nin (ö. 756/1355) dârülhadiste ikamet ettiği dönemde teheccüd namazını kıble yönündeki na'l-i şerîfin huzurunda kıldığını ifade etmiştir.[312] Bu örnekler, kutsal emanetlerin âlimler nezdinde büyük bir hürmetle karşılandığının göstergesidir.

Öte yandan Eşrefiyye Dârülhadisi'ne ait vakıf belgelerinden bazılarının günümüze kadar ulaşması sayesinde kurumdaki mansıblar ve mansıb sahipleri hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Takiyyüddin es-Sübkî, 29 Ramazan 632 (17 Mayıs 1234) tarihinde kaleme alınan bu vakfiyenin 745/1344 yılında istinsah edilen bir nüshasına ulaşmış ve *Fetâvâ* isimli eserine

---

[306] Hz. Peygamber'in na'l-i şerîfine dair kaynaklarda zikredilenlerin tasviri için bk. Hâfız, *Dârü'l-hadîsi'l-Eşrefiyye bi Dımaşk*, s. 32. Ayrıca Eşrefiyye'ye na'l-i şerîfin vakfedilmesi hususunda bk. Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 95; Emiroğlu, *Türk (Bahri) Memlükler Döneminde Hadis İlmi*, s. 41. Öte yandan Eşrefiyye'deki na'l-i şerîfin sol tarafa ait olduğu, sağ nâ'lin ise Demmâğiyye Medresesi'nde bulunduğu ifade edilmiştir. Eşrefiyye'deki nâ'lin akıbeti hakkında 803/1401 yılında Timur'un Dımaşk'ı istilâsı sırasında vuku bulan fitnede kaybolduğu kaydedilmiştir. Ahmed Teymur Paşa, *el-Âsârü'n-Nebeviyye*, s. 116; Hâfız, *Dârü'l-hadîsi'l-Eşrefiyye bi Dımaşk*, s. 30.

[307] Münzirî, *et-Tekmile*, III, 222; Zehebî, *Siyer,* XVII, 184.

[308] İbn Ebi'l-Hadîd es-Sülemî, her ne kadar na'lin bir kısmının verilmesine muvafakat göstermişse de el-Melikü'l-Eşref bunun ilerleyen süreçte kutsal emanetin parçalanmasına yol açabileceğinden endişe etmiş ve bu tasarruftan vazgeçmiştir. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIII, 790; Makrizî, *el-Mukaffa*, I, 320.

[309] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIII, 790; Safedî, *el-Vâfî*, VII, 118.

[310] Makrizî, *el-Mukaffa*, I, 320.

[311] Safedî, *el-Vâfî*, IV, 200.

[312] Sübkî, *Tabakât,* VIII, 396; Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 95.

dâhil etmiştir.[313] Dârülhadisin iç düzeni ve işleyişini anlamak açısından önem arzeden vakfiyedeki bilgilere tezin ikinci bölümünde "Sosyal Hayatta Muhaddis Profili" başlığı altında yer verilecektir.

Vakfiyenin ortaya koyduğu çerçeve, kurumun sürdürülebilirliğini teminat altına almışsa da dârülhadisin ilmî fonksiyonunu ve toplum nezdindeki itibarını tayin eden esas unsur, burada görev üstlenen muhaddislerin nitelikleridir. Bu bağlamda Eşrefiyye'de meşîhat görevini hem rivayet hem de dirayet ilimlerine vâkıf olan ulemanın üstlenmesi şart koşulmuş, her iki vasfı taşıyan muhaddisler arasında seçim yapma mecburiyetinde kalınırsa rivayet yönüyle güçlü olanın dirayet yönüyle güçlü olana tercih edilmesi gerektiği ifade edilmiştir.[314] Bu yaklaşım, dönemin hadis merkezli ilmî anlayışını yansıtması bakımından dikkat çekicidir. Zira hadis eğitiminde rivayet esaslı metot ön planda olmakla birlikte hadis usulüne dair çalışmalar yapılmış[315], ayrıca hadislerin anlaşılması ve yorumlanmasına yönelik şerh ve derleme faaliyetleriyle dirâyete de alan açılmıştır.[316] Hadis eğitiminde bu yaklaşımın nasıl tezahür ettiğini görmek amacıyla dârülhadiste ders veren müderrislerin kimlikleri ve ilmî vasıflarından kısaca şöyle söz edilebilir:

b. Baş Müderrisleri ve Tarihsel Serencamı

Kaynakların ittifakla belirttiğine göre Eşrefiyye Dârülhadisi'nin açılışıyla tedris görevi dönemin önde gelen muhaddislerinden İbnü's-Salâh ismiyle tanınan Ebû Amr Osman b. Selâhaddin eş-Şehrezûrî'ye (ö. 643/1245) tevdi edilmiştir.[317] Günümüzde Irak'ın Süleymaniye şehrine bağlı olan Şehrizor'da dünyaya gelen İbnü's-Salâh, ilim yolculuğunu Nîşâbur, Merv,

---

[313] Sübkî, *Fetâvâ*, II, 113.

[314] Nuaymi, *ed-Dâris,* I, 16. Bu konuda ayrıca bk. Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 97; Kurt, *Eyyûbîler Devrinde Hadis,* s. 88; Emiroğlu, *Türk (Bahri) Memlükler Döneminde Hadis İlmi*, s. 40-41.

[315] İbnü's-Salâh'ın *Ulûmü'l-hadîs* adlı eseri, 630-634/1232-1236 yılları arasında Eşrefiyye Dârülhadisi'nde talebelerine imlâ ettirdiği derslerin tedvini neticesinde yazılmıştır. İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs,* s. 17-18 (muhakkikin girişi).

[316] Nevevî'nin *Minhâcü'l-muhaddisîn* adını taşıyan *Sahih-i Müslim* şerhi, 664/1265 yılında kaleme alınmaya başlanmış; ilk cildi 666/1267 son ciltleriyse 675/1276 yılında tamamlamıştır. Bu telif süreci, Nevevî'nin Eşrefiyye Dârülhadisi'ndeki müderrislik dönemine tekabül etmektedir. Acet, "Nevevî ve Müslim Şerhi Minhâcü'l-muhaddisîn", *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*, ed. Nail Okuyucu (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2022, s. 474.

[317] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXII, 319; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 190; Nuaymi, *ed-Dâris,* I, 15. Bu hususta ayrıca bk. Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 97; Kurt, *Eyyûbîler Devrinde Hadis,* s. 88; Emiroğlu, *Türk (Bahri) Memlükler Döneminde Hadis İlmi*, s. 39.

Hemedan, Bağdat, Musul, Halep ve nihayetinde Dımaşk gibi ilim merkezlerinde sürdürmüş[318], bu birikimiyle döneminin hadis ve fıkıh otoriteleri arasında müstesna bir konuma yükselmiştir.[319] Kudüs'teki Salâhiyye Medresesi'nde bir süre tedris faaliyetinde bulunduktan sonra Haçlı saldırıları sebebiyle Dımaşk'a hicret etmiştir. İbnü's-Salâh'ın Dımaşk'a yerleşmesi hadis, fıkıh ve tefsir başta olmak üzere birçok ilmî disiplinde sahip olduğu vukûfiyetin Dımaşk'ın ilmî ortamına taşınmasını sağlamıştır. Nitekim şehre geldikten sonra Revâhiyye ve Şâmiyye Cevvâniyye Medreselerinde[320] üstlendiği müderrislik görevi Dımaşk ilmî çevresine intisabını temsil ederken Eşrefiyye Dârülhadisi'nin kurulmasıyla şeyhu'l-hadîs mansıbına atanmasıysa[321] ilmî liyakatinin kurumsal düzeyde teyid edildiğinin göstergesi olarak değerlendirilebilir. Ayrıca Eşrefiyye'de görev yaptığı dönemde hadis usûlü literatürünün kurucu metinlerinden *Ulûmü'l-hadîs*'i imla etmesi[322] ve Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sını sayısı yüzleri bulan sema meclislerinde okutması[323] İbnü's-Salâh'ın şahsî gayretinin ve Eşrefiyye'nin hadis ilmi için üstlendiği kurumsal rolün tezahürü olarak düşünülebilir.

İbnü's-Salâh, Şâfiî fıkhına bağlılığı, fetvâlarındaki istikrar ve meseleleri tahlilde gösterdiği isabetli yaklaşımıyla temâyüz eden bir fakih olarak tanımlanmaktadır.[324] Bununla birlikte onun ilmî şahsiyetinin ayırt edici yönlerinden biri, mantık ve felsefeye karşı geliştirdiği müteşeddid tavırdır. Nitekim bu alanları zihinleri karıştıran, hakikati gölgeleyen ve bidate kapı aralayan bir unsur olarak görmüş; mantık terimlerinin şer'î meselelerin tartışmalarına dâhil edilmesini "çirkin ve yersiz bir bidat" şeklinde değerlendirmiştir.[325] Bu yaklaşım, yalnızca teorik bir reddiye olarak kalmamış; aynı zamanda onun tedris anlayışını da belirlemiştir. İbnü's-Salâh'a göre sahâbe, tabiîn, müçtehid imamlar ve selef-i sâlihîn mantıkla uğraşmayı ne öğretmiş ne de buna izin vermişler; felsefe ve mantıkla uğraşmanın kimseye fayda sağlamadığını belirtmişlerdir. Dolayısıyla bu alanlara yönelen kişiler toplumu doğru yoldan saptırdıkları için ilmî muhitlerden tecrit edilmeli ve tedris faaliyetleriyle meşgul olmalarına izin verilmemelidir.

---

[318] Sübkî, *Tabakât,* VIII, 326.

[319] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 243

[320] Sübkî, *Tabakât,* VIII, 327.

[321] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 244.

[322] Bikâî, *en-Nüketü'l-vefiyye,* II, 436.

[323] Hâfız, *Dârü'l-hadîsi'l-Eşrefiyye bi Dımaşk*, s. 81; Özşenel, "Bir Kriz Dönemi Âlimi Olarak İbnu's-Salâh ve Eseri Ulûmü'l-Hadis", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/2007, s. 57.

[324] Zehebî, *Siyer*, XXIII, 142-143.

[325] Zehebî, *Siyer*, XXIII, 143.

Eğer bu alanda eğitim veriyorlarsa da görevlerinden uzaklaştırılarak zararlı fikirlerini yaymamaları için gereken tedbirler alınmalıdır.[326]

Öte yandan İbnü's-Salâh'ın Eşrefiyye Dârülhadisi'ndeki faaliyetleri dikkate alındığında tedris anlayışının rivayeti merkeze alan ve ehl-i hadis çizgisiyle örtüşen bir çerçevede şekillendiği anlaşılmaktadır. Zehebî'nin İbnü's-Salâh'ı kelâmcıların metodolojisinden uzak duran bir âlim olarak tavsif etmesi de bu durumu teyit eder mahiyettedir. Bununla birlikte hakkında kullanılan "selefî" nitelemesi[327], onun te'vilden kaçınarak nass merkezli bir yaklaşım benimsemesiyle irtibatlı olup yaşadığı dönemde özellikle Fâtımî ve bâtınî çevrelerin felsefe ve mantığı polemik aracı olarak kullanmalarına karşı geliştirdiği ilmî bir reaksiyon çerçevesinde değerlendirilmelidir.[328]

Eşrefiyye Dârülhadisi'nin açılışından 643/1245 yılında vefatına kadar görevini sürdüren İbnü's-Salâh'ın ardından müderrislik makamı İmâdüddin Abdülkerîm b. Abdussamed İbnü'l-Harestânî'ye (ö. 662/1262) intikal etmiştir.[329] İmâdüddin İbnü'l-Harestânî'nin ailesi, günümüzde Suriye'nin başkenti Şam'ın kuzeydoğusundaki kırsal bölgeye bağlı (*Muhâfazatü Rîf-i Dımaşk*) Harestâ'dan[330] göç etmiştir. Zira dedesi ve babası Cemâleddin Abdüssamed b. Muhammed (ö. 614/1217) Dımaşk şehrinin kuzeydoğusunda yer alan Bâbü Tûma'ya gelmiş, söz konusu bölgede yer alan Mescid-i Zeynebî'de[331] önce dedesi, ardından babası imamlık vazifesini sürdürmüştür.[332] *Müsnidü'ş-Şam* diye nitelendirilen[333] Şâfiî fakihi Cemâleddin İbnü'l-Harestânî, şehrin ilmî ve idarî yapısında daha üst makamlara yükselerek Dımaşk'ta hatiblik ve kâdılkudâtlık görevlerini üstlenmiştir.[334] İmâdüddin İbnü'l-Harestânî hadis ve fıkıh alanında ders aldığı babasının yerine kadılık görevini üstlenmiş olsa da bu görevde uzun süre kalamamıştır. Ancak Dımaşk hatipliği mansıbını devralmış aynı zamanda Gazzâliyye Medresesi'nde ders vermiştir. Bununla birlikte onun ilmî şahsiyetini öne çıkaran husus,

---

[326] İbnü's-Salâh, *Fetâvâ*, I, 209-210.

[327] Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, IV, 149.

[328] Özşenel, "Bir Kriz Dönemi Âlimi Olarak İbnu's-Salâh ve Eseri Ulûmü'l-Hadis", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/2007, s. 60-61.

[329] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 56; İbn Kesîr, *Tabakâtü fukahâi'ş-Şâfi'iyye,* s. 894; Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 17.

[330] Haresta'nın günümüzdeki konumu görmek için bk. https://www.geonames.org/169897/harasta.html

[331] İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, II, 300.

[332] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, I, 291; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIII, 413.

[333] Zehebî, *Siyer,* XXII, 80.

[334] Sübkî, *Tabakât,* VIII, 198.

Eşrefiyye Dârülhadisi'nin meşîhatine tayin edilmesi ve bu görevi vefatına kadar yirmi yıla yakın bir süre ifa etmesidir.[335]

İmâdüddin İbnü'l-Harestânî'nin vefatının ardından Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1267) görevlendirilmiştir.[336] Sol kaşının üstünde belirgin bir bene sahip olması dolayısıyla Ebû Şâme diye tanınan Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. İsmail, Kudüs asıllı bir aileden geldiği için el-Makdisî nisbesiyle kaydedilmiştir.[337] Ancak kendisi Dımaşk'ta dünyaya gelmiş; kıraat, hadis, fıkıh, Arap dili gibi çeşitli alanlarda eser kaleme alan mütebahhir bir âlim olarak yetişmiştir.[338] Öğrencilik yıllarında Dımaşk'ın önde gelen ulemasının ders halkalarına katılmış; Emevî Camii'nde Alemüddin es-Sehâvî'nin, Kubbetü'n-Nesr'de Fahreddin İbn Asâkir'in, Azîziyye Medresesi'nde Seyfeddin el-Âmidî'nin (ö. 631/1233), Revâhiyye Medresesi'nde İbnü's-Salâh'ın derslerini takip etmiştir. Âdiliyye Kübrâ Medresesi'nde uzun süre talebe olarak ikamet eden Ebû Şâme, ders okutma ve fetva verme ehliyeti kazanmış Şâfiî fakihi olarak Dımaşk uleması arasında itibarlı bir yer edinmiştir.[339]

630/1232 yılı dolaylarında otuzlu yaşlarındayken hadis rivayeti ve tedrisine yoğunlaşan[340] Ebû Şâme'nin ilmî hayatında öne çıkan başlıklardan biri Eşrefiyye Dârülhadisi'yle irtibatıdır. Nitekim o, Dımaşk 658/1260 yılında Moğol istilasına uğrayınca başka bir şehre göç etmemiş; Aynicâlût zaferiyle (658/1260) şehrin işgalden kurtuluşuna ve Memlük sultanı el-Melikü'z-Zâhir Baybars'ın (ö. 676/1277) hâkimiyetini tesis edişine şahit olmuştur.[341] Siyâsî kargaşanın yaşandığı 658/1260 yılında bir cenaze vesilesiyle Eşrefiyye Dârülhadisi'ni ziyaret etmiş; şeyhlik makamında İmâdüddin İbnü'l-Harestânî'nin bulunduğu bu dönemde dârülhadisi zâhiren ve mânen harap hâlde gördüğünü ifade etmiştir. Zira vakıf gelirleri nüfuzlu kimselerin tasarrufuna geçerek amacı dışında kullanılmaya başlanmış, ilmî canlılık büyük ölçüde kaybolmuş, harap vaziyetteki kurumun işlevi görünüşte varlığını korumaktan öteye geçememiştir. Bu tablo karşısında derin bir hüzne kapılan Ebû Şâme, İbnü's-

[335] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 56; İbn Kesîr, *Tabakâtü fukahâi'ş-Şâfi'iyye*, s. 894; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyye*, II, 138.

[336] Zehebî, *el-İber*, III, 305; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 397; Nuaymi, *ed-Dâris,* I, 18.

[337] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, I, 136.

[338] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 114-115.

[339] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, I, 138. Ebû Şâme'nin öğrencilik yıllarında katıldığı ders halkaları ve okuduğu kitaplara dair ayrıntılar için bk. İbrahim ez-Zeybek, *Ebû Şâme Müerrihu Dımaşk fî asri'l-Eyyûbîn*, s. 35-48.

[340] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 114; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefayât*, II, 270.

[341] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, II, 149-153; İbrahim ez-Zeybek, *Ebû Şâme Müerrihu Dımaşk fî asri'l-Eyyûbîn*, s. 251, 256-257.

Salâh'ın çeyrek asır evvelki meclislerine atıfta bulunarak Eşrefiyye'nin düştüğü duruma dair hissiyatını beyitlerle dile getirmiştir.[342] Bununla birlikte Ebû Şâme'nin ifadelerinden dârülhadisin geldiği hâli İmâdüddin İbnü'l-Harestânî'nin şahsına bağlamadığı, mesuliyeti vakıf düzenindeki aksaklıklara yüklediği anlaşılmaktadır.

Vakıf kurumlarının işleyişindeki aksaklıkları gerekçe göstererek inzivaya çekilen Ebû Şâme, bu sürede maişetini ziraattan sağlamıştır. Söz konusu dönemde haksız uygulamaları sebebiyle şehir halkının şikayetçi olduğu Dımaşk kâdılkudâtı Necmeddin İbn Seniyyüddevle'nin (ö. 679/1280) azledilip yerine Şemseddin İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) tayin edilmesi onun yeniden tedrise dönmesine vesile olmuş; Eşrefiyye Dârülhadisi'nde İbnü's-Salâh'ın hadis meclislerinde birlikte ders aldığı yeni Dımaşk kâdılkudâtı İbn Hallikân'ın teklifiyle 660/1261 yılında Rükniyye Cevvâniyye Medresesi'ne müderris olarak atanmıştır.[343] Ancak ders halkalarında ilmî müzakereler yapan, talebe yetiştiren hakiki âlimlerin vakıf gelirlerinden mahrum bırakılmasına ve liyakatsiz kimselerin önemli görevlere getirilmesine kızan Ebû Şâme, kısa bir süre sonra Rükniyye'deki derslerini bırakıp bahçesine ve inziva hayatına geri dönmüştür. Bu süreçte uzun bir kaside kaleme alan Ebû Şâme, geçim kaynağı olarak ziraatı överken vakıf düzenindeki bozulmalara yönelik eleştirilerini de dile getirmiştir.[344] 662/1262 yılında İmâdüddin İbnü'l-Harestânî'nin vefatı üzerine Dımaşk kâdılkudâtı tarafından Eşrefiyye'nin meşîhatine tayin edilmiş, dârülhadisin vakıf gelirlerine dokunmama şartıyla bu mansıbı üstlenmiştir.[345] Buna karşılık Eşrefiyye'deki şeyhlik görevini üç yıl sürdürebilmiş; 665/1267 yılında Dımaşk şehir surları dışındaki evinde ikamet ettiği sırada fetva sorma bahanesiyle gelen iki kişi tarafından saldırıya uğramıştır. Bu saldırı hayatının en çetin dönüm noktalarından biri olmuştur.[346] Ancak yaşadığı bu hâdiseyi eserlerinde tafsilata girmeden mihne olarak kaydetmekle yetinmiş, kimseden şikayetçi de olmamıştır.[347] Bu durum, ilmî ve ahlâkî

---

[342] Ebû Şâme'nin dile getirdiği beyitler şöyledir:

"Artık ne dârülhadis kaldı, ne fayda ve felâh
Zintar öldü, ardından göçtü İbnü's-Salâh
Biri vakfın direğiydi, diğeri ulûmü's-sıhâh."

Beyitte geçen Zintâr, el-Melikü'l-Eşref tarafından dârülhadisin inşası, vakıf gelirlerinin düzenlenmesi ve kutsal emanetin muhafazası için görevlendirilmiştir. Onun döneminde dârülhadis, vakıf gelirleriyle güç kazanmış böylece ilmî faaliyetler de canlanmıştır. Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, II, 156-157.

[343] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, II, 165-168.

[344] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, II, 182.

[345] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, II, 195-196.

[346] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 115; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefayât*, II, 271.

[347] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, II, 223-224.

duruşunu koruma çabası olarak yorumlanabileceği gibi mevcut siyâsî ve adlî yapıya güvenmediğine işaret de sayılabilir.

Saldırıdan kısa bir süre sonra vefat eden Ebû Şâme'nin[348] ardından Eşrefiyye'nin hadis hocalığını Dımaşk'ın hadis ve fıkıh sahasındaki otoritelerinden Nevevî (ö. 676/1277) üstlenmiştir.[349] Dedesi Hizâm'dan dolayı Hizâmî nisbesi de bulunan Yahyâ b. Şeref, ailesinin Nevâ köyüne yerleşmesi sebebiyle Nevevî nisbesiyle meşhur olmuştur.[350] Babasının desteğiyle küçük yaşlardan itibaren ilme yönelen Nevevî, 649/1251 yılında on dokuz yaşındayken Dımaşk'a taşınmış ve Revâhiyye Medresesi'ne yerleşmiştir. İlimdeki gayreti ve inzivaya meyilli hayat tarzı, hocası Şâfiî fakihi Ebû İbrahim İshâk b. Ahmed el-Mağribî'nin (ö. 650/1252) dikkatini çekmiş; hocası onu ders halkalarında muîd olarak görevlendirmiştir.[351]

Hadis ilmine ve Şâfiî fıkhına vukufiyetiyle öne çıkan Nevevî'nin genç yaşında henüz hocaları hayattayken Eşrefiyye Dârülhadisi'ne tayin edilmesi kaynaklarda vurgulanan hususlardandır.[352] Başlangıçta kabul etmediği bu görevi ancak ısrarlı telkinler neticesinde üstlenen Nevevî, Eşrefiyye'de hocalık vazifesini ifa ettiği süre zarfında kurumun ve Dımaşk şehrinin ilmî hareketliliğine katkıda bulunmuş; çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Bununla birlikte *Mir'âtü'z-zamân* üzerine meşhur bir zeyl kaleme alan Dımaşklı tarihçi Kutbüddin el-Yûnînî'ye göre (ö. 726/1326) Nevevî'yi muasırlarından hatta kendisinden daha fakih kabul edilen kişilerden ayıran asıl husus, ilmî liyakatiyle birlikte dünyaya karşı zühdü ve dinine olan bağlılığıdır.[353] Dımaşk kâdılkudâtı İbn Hallikân adına İkbâliyye, Felekiyye ve Rükniyye Medreselerinde fıkıh dersleri de veren[354] Nevevî'nin 676/1277 vefatının ardından Eşrefiyye'ye Zeynüddin Abdullah b. Mervân el-Fârıkî (ö. 703/1303) tayin edilmiştir.[355]

Şâfiî fakihi ve muhaddis Zeynüddin el-Fârıkî, Emevî Camii'nde hatiplik ve Şâmiyye Berrâniyye'de müderrislik görevlerinde bulunmuş ancak onu da dönemindeki ulema arasında

---

[348] Ebû Şâme, mihne olarak tanımladığı bu saldırının 665 yılının Cemâziyelâhir ayında gerçekleştiğini kaydetmiştir. *el-Müzeyyel*, II, 223. Mihnenin gerçekleştiği yılın Ramazan ayında ise vefat etmiştir. Safedî, *el-Vâfî*, XVIII, 68.

[349] Aynî, *'İkdü'l-cümân*, II, 15; Sehâvî, *el-Menhel*, s. 21.

[350] Nevevî, Hizâmî nisbesinin sahâbî Ebû Hakîm'in babası Hizâm'a dayandırıldığı yönündeki iddiaları bizzat reddetmiştir. Sehâvî, *el-Menhel*, s. 1.

[351] İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn*, s. 45-47.

[352] Topgül, "Nevevî'nin Hadis Usûlü Alanındaki Eserleri ve Literatüre Katkısı", *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*, ed. Nail Okuyucu (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2022, s. 421.

[353] Yûnînî, *Zeylü Mir'âti'z-zamân*, III, 288.

[354] Yûnînî, *Zeylü Mir'âti'z-zamân*, III, 283-284.

[355] İbn Kesîr, *Tabakâtü fukahâi'ş-Şâfi'iyye*, s. 948; Nuaymi, *ed-Dâris,* I, 20.

öne çıkaran husus Eşrefiyye'de üstlendiği şeyhlik vazifesi olmuştur. Bu vazifeyi yaklaşık yirmi yedi yıl boyunca sürdüren Zeynüddin el-Fârıkî hem kurumun idaresinde hem de hadis tedrisinde belirleyici rol üstlenmiştir.[356] Nitekim 699/1299 yılında İlhanlı hükümdarı Gâzân Han'ın (ö. 703/1304) Dımaşk'ı işgali sırasında şehirdeki birçok vakıf müessesesi gibi Eşrefiyye de zarar görerek neredeyse işlevsiz hâle gelmiş;[357] bu dönemde şeyhlik makamında bulunan Zeynüddin el-Fârikî, Eşrefiyye'nin yeniden imarı ve ihyası için yoğun çaba sarf etmiştir. Dârülhadisin kapısının üzerinde yer alan kitabede onun nezaretinde 702/1302 yılında kurumun yeniden inşa edildiği kaydedilmiştir.[358] Zeynüddin el-Fârikî'nin bu gayreti, bir binanın onarımından ziyade Dımaşk'ın hadis tedrisindeki köklü geleneğinin devamına imkân veren stratejik bir müdahale olarak değerlendirilmelidir.

Araştırmanın sınırlandırıldığı tarih aralığı dikkate alındığında Eşrefiyye Cevvâniyye'nin hadis hocalarına dair ortaya çıkan tablo şöyledir[359]:

	Lakap	Künye	İsim	Memleket	Doğum Tarihi	Vefat Tarihi
1	Takiyyüddin	Ebû Amr	Osman b. (Salâh) Abdurrahman	Şehrezor (Irak)	577/1181 Şehrezor	643/1245 Dımaşk
2	İmâdüddin	Ebü'l-Fedâil	Abdülkerîm b. Abdussamed	Harestâ (Dımaşk kırsalı)	577/1181 Dımaşk	662/1263 Dımaşk
3	Şehâbeddin	Ebü'l-Kâsım	Abdurrahman b. İsmail	Dımaşk	599/1202 Dımaşk	665/1267 Dımaşk
4	Muhyiddin	Ebû Zekeriyya	Yahya b. Şeref	Nevâ (Deraa)	631/1233 Nevâ	676/1277 Dımaşk
5	Zeynüddin	Ebû Muhammed	Abdullah b. Mervân	Dımaşk	633/1235 Dımaşk	703/1303 Dımaşk

Günümüze kadar muhaddislerin idaresinde ilmî faaliyetlerin sürdürüldüğü Eşrefiyye, bu tarihi süreç içerisinde de yenilenmeye ihtiyaç duymuştur. Nitekim 19. yüzyılın ortalarında büyük ölçüde tahribata uğrayan dârülhadis, Fas asıllı âlim Bedreddin Yûsuf b. Abdurrahman el-Mağribî'nin (ö. 1862) teşviki ve Emir Abdülkâdir el-Cezâiri'nin (ö. 1882) desteğiyle

[356] Safedî, *A'yanu'l-asr*, II, 734; Birzâlî, *el-Muktefî*, IV, 151-152.

[357] Gâzân Han'ın Dımaşk seferinde Eşrefiyye'nin yıkımı söz konusu olmuş, bu dönemde Zeynüddin el-Fârıkî devreye girerek kısmen harap durumda bulunan kurumu yağmadan muhafaza etmiştir. İbn Bedrân, *Münâdemetü'l-atlâl,* s. 29.

[358] Birzâlî, *el-Muktefî*, IV, 151-152; İbn Bedrân, *Münâdemetü'l-atlâl,* s. 31.

[359] Muhammed Mutî' el-Hâfız, İbn Nâsırüddin ed-Dımaşkî (ö. (ö. 842/1438) ile Nuaymî'nin verdiği bilgilerden hareketle Eşrefiyye Cevvâniyye Dârülhadisi'nde hadis şeyhliği görevini üstlenen muhaddisleri karşılaştırmalı olarak listelemiş ayrıca sonraki dönemlerde bu görevi üstlenen isimleri de tespit etmiştir. *Dârü'l-hadîsi'l-Eşrefiyye bi Dımaşk*, s. 72-73.

yenilenmiştir.[360] Emir, şahsî kaynaklarını kullanmak suretiyle dârülhadisin binasını satın almış, vakıf statüsüyle Yûsuf el-Mağribî ve ailesine tahsis etmiştir. Mısırlı hayırsever Sâdullah el-Hallâbe'nin de katkılarıyla gerçekleştirilen bu onarım sayesinde kurum yeniden işlerlik kazanmıştır. Bu dönemde Eşrefiyye'nin ilmî ve mimarî sahada geçirdiği yenilenme hareketleri, dârülhadisin kapısında bulunan kitâbelerde kayda geçirilmiş; kurumun *Hadis-i Mustafa* ile irtibatını vurgulayan ve onarım faaliyetlerini üstlenen kadı ve hayır sahiplerini övgüyle anan 1266/1849 ve 1300/1882 tarihli beyitlere yer verilmiştir. Bu beyitlerde aynı zamanda dârülhadisin hocalarından Nevevî ve Takiyyüddin es-Sübkî'nin zikredilmesi hem onların ilmî otoritelerine hem de kurumun Şâfiî mezhebiyle bağlantısına işaret etmesi açısından dikkat çekicidir. Bu vurguyla Eşrefiyye'nin ilmî sahada temayüz eden ulemanın menzili olarak tanımlandığı ayrıca hadis ve fıkıh sahasındaki rolüne atıfta bulunulduğu söylenebilir.[361]

Eşrefiyye Dârülhadisi'nin modern dönem serencamı, 20. yüzyılın başında Bahâeddin Ahmed b. Yûsuf el-Mağribî (ö. 1912) ve Bedreddin Muhammed b. Yûsuf el-Mağribî'nin (ö.

---

[360] Kökeni Fas'ın Merakeş şehrine dayanan Mâliki fıkıh ve hadis âlimi Yusuf el-Mağribî, Mısır'da dünyaya gelmiş, ilmî yolculuğunun son durağı olarak Dımaşk'a yerleşmiştir. Hitabet yeteneği ve yönetici zümre karşısında gösterdiği cesaretiyle tanınan Yusuf el-Mağribî, Dımaşk'a yerleşince Eşrefiyye Dârülhadisi'nin gayrimüslim bir şahıs tarafından gasp edildiğini ve İmam Nevevî'nin hadis tedrisinde bulunduğu mekâna bitişik kısmın içki fıçıları için depo hâline getirildiğini görmüştür. Bu durum karşısında şehirdeki yöneticilere başvurmuş sonuç alamayınca İstanbul'a giderek dârülhadise ait mekânın iadesine dair bir ferman almayı başarmıştır. Ancak bu ferman, Şam'daki idareciler tarafından uygulamaya geçirilmeyince âlim ve sufî kimliğinin yanında Fransız işgaline karşı direnişiyle öne çıkan Emir Abdülkâdir b. Muhyiddin el-Cezâirî'ye durumu arz etmiştir. Emir Abdülkâdir el-Cezâirî, dârülhadise ait mekânı gayrimüslim şahıstan yüksek bir bedelle satın alarak binanın ve mescidinin tadilatını yaptırmış; tedris vazifesini üstlenme hakkını Yusuf el-Mağribî ve ailesine bırakmıştır. Bu yenilenme sürecinin ardından Yusuf el-Mağribî'nin huzurunda *Sahih-i Buhârî* okutulmuş, 1858 yılının Şevval ayında Emir Abdülkâdir el-Cezâirî'nin katılımıyla hatim merasimi düzenlenmiştir. Ziriklî, *el-A'lâm,* VIII, 237; Hâfız, *Dârü'l-hadîs el-Eşrefiyye*, s. 206-210.

[361] İbn Bedrân*, Münâdemetü'l-atlâl,* s. 31. Eşrefiyye Dârülhadisi'nin 1266/1849 yılındaki yenileme çalışmalarına şu beyitlerle tarih düşülmüştür:

> Bu, Mustafâ'nın dârülhadisidir, Allah her daim salât eyler ona
> Kadı'l-kudât onu yenilemeye girişti, âlemlerin Rabb'ine yöneldi ihlâsla
> Sadullah ehline seslendi, bu kapıdan esenlikle, güven içinde girin
> Sa'yine mükâfat yazsın Allah, ihsan eylesin nusret ve feth-i mübîn
> Bu mekân, büyük âlimlerin ufkudur, Nevevî ve Sübkî gibi otoriteler için
> Beyitlere tarih böyle düşüldü: Hâzâ Es'ad, ne güzel ecirdir müjde-i âmilîn.

Hâfız, *Dârü'l-hadîs el-Eşrefiyye*, s. 35.

1935)[362] şeyhlik vazifesini sürdürmesiyle devam etmiştir.[363] Onların ardından öğrencilerinin gayretiyle ayakta kalan kurum, 1952 yılında bir grup hayırsever tüccarın girişimiyle kapsamlı bir onarım geçirmiş, 1953 yılında ise dârülhadis adına bir dernek kurulmuş ve 20 Ağustos 1954 tarihli Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi'yle Eşrefiyye Dârülhadisi, özel statülü yatılı şer'î ortaokul olarak resmen tanınmıştır. Muhammed Mu'tî'nin kaydettiğine göre 1996–1997 öğretim yılına gelindiğinde kırk dört yıllık bu eğitim süreci, yüksek tahsile devam eden pek çok âlim, mürşid, vâiz, hatip, imam ve müderrisin mezun olmasına vesile olmuştur.[364] Suriye'de son yıllarda yaşanan zorlu koşullar sebebiyle Eşrefiyye'nin faaliyetlerinin eski canlılığını sürdürüp sürdürmediği belirsiz olmakla birlikte Dımaşk'ın ilmî hafızasında köklü bir kurum olarak anılmaya devam ettiği söylenebilir.

4. Eşrefiyye Berrâniyye Dârülhadisi

a. el-Melikü'l-Eşref'ın Hanbelîlere Tahsisi

Ömrünü babası el-Melikü'l-Âdil (ö. 615/1218) ve kardeşleriyle birlikte Haçlılara karşı mücadeleyle geçiren ama aynı zamanda idare ettiği şehirleri imar etmekten de geri durmayan el-Melikü'l-Eşref Musa'nın emriyle Dımaşk'ta inşa edilen ikinci dârülhadistir. Kâsiyûn dağı eteklerinde Yezîd nehri kıyısında konumlandırılan ve 634/1236 yılında inşası tamamlanan dârülhadisin doğusunda Hanefîlere tahsis edilmiş Mürşidiyye Medresesi, batısında Şâfiîlere ait Atabekiyye Medresesi ve karşısında vezir Takiyyüddin Tevbe b. Ali et-Tikritî'nin (ö. 698/1298) kendisi adına yaptırdığı türbe yer almaktadır.[365]

Kurucusuna nispetle Eşrefiyye adı verilen bu dârülhadis aynı hükümdarın tesis ettiği iki ayrı kurumu ayırt etme ihtiyacından Eşrefiyye Berrâniyye veya Eşrefiyye Makdisiyye diye

---

[362] Atan'ın kaydettiğine göre Şeyh Bedreddin el-Hasenî'nin meşihatı sırasında 1330/1912 yılında Eşrefiyye'de meydana gelen yangın kurum açısından ağır bir tahribata yol açmıştır. Bu felâketin en acı tarafıysa dârülhadis bünyesinde muhafaza edilen ve nadir yazma eserlerle tanınan kütüphanenin yanarak yok olmasıdır. Bk. Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 99; Kurt, *Eyyûbîler Devrinde Hadis,* s. 88; Kalaç, "Bir Hadis İhtisas Kurumu Olarak Nûriyye ve Eşrefiyye Dârülhadisi"*, Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 9/2020, s. 75; Mâzin el-Mübarek, "Medresetü Dâri'l-Hadîsi'l-Eşrefiyye İ'dâdiyyetü Dâri'l-Hadîsi'n-Nebeviyyi'ş-Şerʿiyye li'l-Benîn", *Mecelletü Mecmaʿi'l-Lügati'l-Arabiyye bi Dımaşk*, cilt 94, 3-4/2021, s. 458.

[363] Hâfız, *Dârü'l-hadîs el-Eşrefiyye*, s. 221-222.

[364] Hâfız, *Dârü'l-hadîs el-Eşrefiyye*, s. 297.

[365] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 36. Bu konuda ayrıca bk. Hâfız, *Dûru'l-hadîsi'ş-şerîf bi-Dımaşk*, s. 67-68; Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 112; Kalaç, *Eyyûbî ve Memlûk Dımaşk'ında Hadis*, s. 98-99; Kurt, *Eyyûbîler Devrinde Hadis,* s. 90.

isimlendirilmiştir.[366] Berrâniyye nitelemesi, dârülhadisin Dımaşk surları dışında inşa edilmesiyle Makdisiyye ise Kudüs asıllı Hanbelî ulemaya vakfedilmesiyle ilişkilidir. Ayrıca bazı kaynaklarda aynı ismi taşıyan bu iki dârülhadisin bina tarihi esas alınarak şehir merkezinde kurulana Eşrefiyye el-Ûlâ, şehrin dışına doğru kurulan bu dârülhadise de Eşrefiyye es-Sâniye denilmiştir.[367]

Eşrefiyye Berrâniyye'nin kapısının üzerine yerleştirilmiş taş kitâbede bânisi tanıtılmış, vakıf gelirlerine dair bilgiler kaydedilmiştir. Buna göre günümüzde Lübnan sınırları içerisinde kalan Bikâ' bölgesindeki birçok köy ve mülkten elde edilen gelirler bu dârülhadise bağışlanmıştır.[368] Öte yandan kitâbenin bir başka satırında dârülhadisin Hanbelîlere vakfedildiğinin bildirilmesi, Cemâleddin Abdullah b. Abdülganî el-Makdisî'nin hadis okutması amacıyla inşa edildiği bilgisiyle örtüşmektedir. Ancak el-Melikü'l-Eşref Musa'nın ilk hadis hocası olarak onu tayin etme isteği, dârülhadisin yapım işleri henüz tamamlanmadan 629/1231 yılında vefat etmesi üzerine gerçekleşmemiştir.[369] Bunun üzerine bir başka Hanbelî muhaddis Şemseddin Abdurrahman b. Ebû Ömer İbn Kudâme (ö. 682/1283) şeyhlik mansıbına tayin edilmiştir.[370]

b. Baş Müderrisleri ve Tarihsel Serencamı

Sâlihiyye bölgesinde ikâmet eden Hanbelî Kudâme ailesinin mütebahhir ulemasından Ebû Ömer Muhammed'in (ö. 607/1210) oğlu olan Abdurrahman İbn Kudâme küçük yaşlardan itibaren hadis ve fıkıh ilimlerinde tedris görmüş, bir grup âlimden icazet almıştır. Dımaşk'ta Hanbelî kâdılkudâtlığına getirilen ilk isim olarak öne çıkan Abdurrahman İbn Kudâme'nin[371] Eşrefiyye Berrâniyye'nin meşîhatini de üstlenen ilk kişi olduğu belirtilmektedir. Nitekim Nuaymî ve İbn Tolun, onun Eşrefiyye Berrâniyye'nin ilk müderrisi olduğu hususunda ittifak etmektedir.[372] Ancak Kurt, dârülhadisin kuruluş tarihiyle Abdurrahman İbn Kudâme'nin göreve başlama tarihi arasında bir uyumsuzluk bulunduğunu ileri sürerek bu tespiti problemli görmektedir. Zira ona göre dârülhadisin kuruluş tarihi dikkate alındığında 665/1267 yılında bu

[366] İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye,* s. 155; Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 112.

[367] Takiyüddin el-Âdemî, *Kitabü'l-münevver*, s. 52.

[368] İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye,* I, 164; İbn Bedrân*, Münâdemetü'l-atlâl,* s. 33; Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 113.

[369] Zehebî, *Siyer*, XXII, 319; Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 37. Bu hususta ayrıca bk. Kalaç, *Eyyûbî ve Memlûk Dımaşk'ında Hadis*, s. 99; Onuş, *Dımaşk Hanbelîliği*, s. 92-93.

[370] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 37; Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 115.

[371] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* XV, 469-470; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 508.

[372] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 37; İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye,* s. 157.

göreve tayin edilen Abdurrahman İbn Kudâme'den önce başka muhaddislerin söz konusu görevde bulunmuş olmaları muhtemeldir. İbn Cemâa da hocaları arasında zikrettiği Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdüddâim el-Makdisî'nin (ö. 668/1269) Eşrefiyye'de bir müddet görev yaptığını zikretmektedir.[373]

Öte yandan Melik el-Eşref'in bu dârülhadisi Cemâleddin Abdullah b. Abdülganî el-Makdisî için inşa ettirmesi ve onun zürriyetine maaşla mesken tahsis etmesi[374], kurumun başlangıçta belli bir âlimin etrafında teşekkül etme amacını taşıdığını göstermektedir. Bu minvalde Abdurrahman İbn Kudâme'nin Cemâleddin ile anne tarafından akraba olması[375] Eşrefiyye'de meşîhat görevinin aynı ilmî çevre içinde sürdürüldüğüne işaret etmektedir. 668/1269 yılında vefat eden Ahmed b. Abdüddâim'in[376] ise daha erken dönemde meşîhat görevini yürüttüğü anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Kurt'un işaret ettiği kronoloji dikkate değer olmakla birlikte klasik kaynakların Abdurrahman İbn Kudâme'yi ilk müderris diye anmasını kronolojik öncelikten ziyade kurumsal dönüşüme işaret eden bir kullanım olarak okumak daha isabetlidir.

Abdurrahman İbn Kudâme'nin vefatıyla Eşrefiyye Berrâniyye'nin meşîhatini İbnü'l-Kemâl diye de bilinen Şemseddin Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî (ö. 688/1289) devralmıştır.[377] Ziyâiyye Dârülhadisi'nin bânisi ve ilk hocası Ziyâeddin el-Makdisî'nin yeğeni olan Şemseddin İbnü'l-Kemâl, erken yaşlarda hadis ilmine yönelerek yaklaşık kırk yıl rivayet ve tedris faaliyetiyle meşgul olmuş; Eşrefiyye'nin yanı sıra Ziyâiyye Muhammediyye Medresesi'nde de hadis dersleri vermiştir. Ayrıca Haçlılara karşı cihada katılmış; yaşadığı

---

[373] Kurt, *Eyyûbîler Devrinde Hadis,* s. 90-91. Ayrıca Onuş, Şâfiî âlim Ebû Şâme el-Makdisî'nin (ö. 665/1267) bu dârülhadiste hadis şeyhliğini üstlendiğini belirtmiştir. Ancak mevcut veriler bu bilginin yeniden değerlendirilmesini gerektirmektedir. Zira Ebû Şâme, Kellâse'de inşa edilen Melik Eşref Musa'ya ait türbede kıraat alanında meşîhat görevini üstlenmiştir. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* XV, 115; Nuaymî, *ed-Dâris*, II, 228. Söz konusu atfın isim, vazife ve kurumların karıştırılmasından kaynaklanmış olabileceği ihtimal dahilindedir. bk. Onuş, *Dımaşk Hanbelîliği*, s. 93-94.

[374] Zehebî, *Siyer*, XXII, 319.

[375] Cemâleddin Abdullah el-Makdisî, Hâfız Abdülganî el-Makdisî'yle Râbia bint Ahmed b. Kudâme'nin (ö. 620/1223) oğludur. Abdülganî el-Makdisî, *el-İktisâd fi'l-itikâd*, s. 14 (neşredenin girişi). Dolayısıyla dayısı Ebû Ömer'in oğlu olan Abdurrahman İbn Kudâme ile anne tarafından akrabadır. Bu akrabalık bağının daha net anlaşılması için ikinci bölümde "Kadınların Hadis İlmi Bağlamındaki Rolü: Kurumlar ve Sosyo-Kültürel Etkiler" başlığı altında yer alan Şema 5'e müracaat edilebilir.

[376] Birzâlî, *Meşyehatü İbn Cemâ'a*, I, 145.

[377] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 38; İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye,* s. 157; Hâfız, *Dûru'l-hadîsi'ş-şerîf bi-Dımaşk*, s. 70; Kalaç, *Eyyûbî ve Memlûk Dımaşk'ında Hadis*, s. 99; Onuş, *Dımaşk Hanbelîliği*, s. 93.

dönemde ulemanın toplumdaki ilim, irşad ve fiilî cihad boyutlarıyla çok yönlü bir rol üstlendiğini göstermiştir.[378]

Şemseddin İbnü'l-Kemâl'in vefatıyla Eşrefiyye'deki hadis hocalığı mansıbı Kudâme ailesinden Ebû Ömer'in torunu Şerefeddin Ebü'l-Fazl Hasan b. Abdullah İbn Kudâme (ö. 695/1295) tarafından üstlenilmiştir. Dedesi Ebû Ömer'in Sâlihiyye'de kurduğu Ömeriyye Medresesi'nde müderris olan Şerefeddin Hasan İbn Kudâme aynı zamanda Dımaşk Hanbelî kâdılkudâtıdır.[379]

İncelenen dönem bağlamında Eşrefiyye Berrâniyye'de şeyhu'l-hadîs mansıbına tayin edilen muhaddisler şöyle sıralanabilir:

	Lakap	Künye	İsim	Memleket	Doğum Tarihi	Vefat Tarihi
1	Şemseddin	Ebü'l-Ferec	Abdurrahman b. Ebû Ömer	Kudüs	597/1200 Dımaşk	682/1283 Dımaşk
2	Şemseddin	Ebû Abdullah	Muhammed b. Abdürrahîm	Kudüs	607/1210 Dımaşk	688/1289 Dımaşk
3	Şerefeddin	Ebü'l-Fazl	Hasan b. Abdullah	Kudüs	638/1240 Dımaşk	695/1295 Dımaşk

Şerefeddin Hasan İbn Kudâme'den sonra Eşrefiyye'deki vazife aynı aileden Hanbelî kâdılkudâtları Takiyyüddin Süleyman b. Hamza (ö. 715/1315),[380] oğlu İzzeddin Muhammed b. Süleyman (ö. 731/1330)[381] ve torunu Bedreddin Hasan b. Muhammed (ö. 770/1368)[382] silsilesiyle nesilden nesile intikal etmiştir. İlerleyen yıllarda bu kurumdaki tedris görevi Hanbelî kadılığıyla bağlantısını sürdürmüş; kadılık makamına tayin edilenler Eşrefiyye Berrâniyye'nin meşîhatini de üstlenmiştir. Ancak meşîhat görevinin kadıya bağlı bir teâmül hâline dönüşmesi, tedris ehliyeti taşımayanların da bu göreve atanması gerekçesiyle tenkit edilmiştir.[383]

İlhanlıların Dımaşk'ı işgali sırasında (699/1300) Sâlihiyye Mahallesi'yle birlikte yağmalanan Eşrefiyye Berrâniyye Dârülhadisi'nde ders verilmeye devam etse de bu tahribat, kurumun sonraki yüzyıllarda maruz kalacağı bakımsızlık ve ihmal sürecinin de başlangıcı sayılabilir. Zira 1910 yılında Eşrefiyye'yi ziyaret ettiğini belirten Abdülkâdir İbn Bedrân, gördüğü manzarayı teessürle tasvir etmiştir. Onun ifadelerine göre VII. asırda inşa edilen

[378] Safedî, *el-Vâfî*, III, 203; İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye,* s. 157-158; Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 116.

[379] Birzâlî, *el-Muktefî*, III, 299-300; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 595.

[380] Birzâlî, *el-Muktefî*, III, 302; İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye,* s. 159.

[381] Safedî, *A'yanu'l-asr*, IV, 458; İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, II, 417.

[382] İbn Hacer, *ed-Dürer*, II, 143.

[383] İbn Bedrân*, Münâdemetü'l-atlâl,* s. 33; Kalaç, *Eyyûbî ve Memlûk Dımaşk'ında Hadis*, s. 99.

ihtişamlı dârülhadis, mesken ve bahçelere dönüştürülerek harap ve bakımsız hâle getirilmiştir. Eşrefiyye Cevvâniyye'ye kıyasla daha sağlam ve mimârî açıdan estetik olan bu dârülhadis ihyâ edilmeye muhtaç durumdadır.[384] İbn Bedrân'ın ziyaretinden bir süre sonra 1919 yılında *el-Mecmau'l-ilmiyyü'l-Arabî* adıyla akademi kurarak başkanlığını üstlenen Muhammed Kürd Ali, burayı bölge halkının istifade edeceği bir kütüphaneye çevirmek istemiş ancak mâlî imkanların yetersizliği bu teşebbüsü sonuçsuz bırakmıştır.[385] Dımaşk'ın şehir tarihiyle özelde ise Sâlihiyye bölgesiyle ilgili araştırmalar yapan Hanbelî âlim Muhammed b. Dehmân (ö. 1988) dârülhadisin 20. yüzyıldaki hâlini ayrıntılarıyla nakletmiş; Osmanlı sonrası Fransız mandası döneminde kurulan *Dâiretü'l-evkâfi'l-İslâmiyye* vasıtasıyla vakıf eserlerinin tahribatına göz yumulduğunu söylemiştir.[386] Buna karşılık Dımaşk'ın arkeolojik mirasının belgelenmesi amacıyla araştırmalar yapan Suriyeli hekim ve fotoğrafçı Kuteybe eş-Şihâbî (ö. 2008), Eşrefiyye Berrâniyye Dârülhadisi'nin 1999 yılı civarında onarımdan geçirildiğini ifade etmiştir.[387] Ayrıca temizlik ve kısmi tadilata ihtiyaç duymakla birlikte dârülhadise ait binanın Sâlihiyye'deki restorasyon çalışmaları esnasında yenilendiği bilgisi, dârülhadisin bazı bölümlerinin hâlen varlığını sürdürdüğüne işaret etmektedir.[388]

5. Nâsıriyye Dârülhadisi

a. el-Melikü'n-Nâsır'ın Himâyesinde Teşekkülü

Nâsıriyye Dârülhadisi, Eyyûbîler'in Halep ve Dımaşk kolunun hükümdarı el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddin Yûsuf (ö. 658/1260) tarafından tesis edilmiştir.[389] Onun emriyle inşasına başlanan Nâsıriyye Medresesi'nin 654/1256 yılında tamamlanmasını müteakip bu dârülhadisin inşasına girişilmiş, aynı yıl içerisinde dârülhadis de ilmî faaliyetlere hazır hâle getirilmiştir.[390] Bu kurumsal teşekkül süreci, inşa edilen yapıların adlandırılmasında ve şehir içindeki

[384] İbn Bedrân*, Münâdemetü'l-atlâl,* s. 33.

[385] Kürd Ali, *Hıtâtu'ş-Şâm*, VI, 72.

[386] İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye,* I, 164-165 (İbn Dehman'ın notu).

[387] Kuteybe eş-Şihâbî, *Mu'cemü Dımaşk et-târîhî*, I, 269.

[388] Atan, Şam'a yaptığı ziyaret esnasında bu dârülhadisin yeniden kullanıma açılmış olarak gördüğünü kaydetmiş; binanın girişinden önce küçük ardından daha geniş bir salona geçildiğini ve bu alanların geçmişte namazgâh ve hadis okutulan mekânlar olarak kullanıldığını da eklemiştir. *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 114. Dârülhadisin güncel durumuna ilişkin tespit edilen son bilgi, Suriye Kültür Bakanlığı himayesinde 2015 yılında *Mevsûâtü'l-Âsâr fî Suriye* ismiyle hazırlanan ansiklopedinin ikinci cildinde yer almaktadır. https://arab-ency.com.sy/archeology/details/166206 (Erişim tarihi: 22.04.2026)

[389] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 86.

[390] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 300; Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 122.

konumlanışında da sultanın şahsiyeti etrafında şekillenmiş; el-Melikü'n-Nâsır'ın Dımaşk'ta yaptırdığı medrese, dârülhadis ve ribat onun lakabına nisbetle Nâsıriyye diye isimlendirilmiştir. Dımaşk surlarının iç kısmında yaptırılan medrese Nâsıriyye Cevvâniye, surların dışında inşa edilen dârülhadis ise Nâsıriyye Berrâniyye diye anılmıştır.[391]

İlmî ve sosyal hayata katkı sağlamak üzere eğitim kurumları yaptıran el-Melikü'n-Nâsır, Eyyûbîler döneminde Dımaşk'ın idaresini üstlenen son sultandır. 627/1229 yılında Halep'te doğmuş, babası el-Melikü'l-Azîz Muhammed'in 634/1236'da vefatının ardından henüz yedi yaşında Halep sultanı olmuş[392], 648/1250 yılında ise Dımaşk hakimiyetini elde etmiştir.[393] Saltanatı boyunca cereyan eden siyâsî ve askerî mücadelelere rağmen âdil, şefkatli ve cömert kişiliğiyle öne çıkmış, ulemâyı koruyup gözetmiştir.[394] Bu amaçla medrese, dârülhadis, ribat ve aşevi yaptıran el-Melikü'n-Nâsır, Moğollar'ın Dımaşk'ı istilası sırasında esir düşmüş, 658/1260 yılında Moğol hükümdarı Hülagü'nün emriyle öldürülmüştür.[395] Dolayısıyla Nâsıriyye Dârülhadisi'yle eş zamanlı inşa edilen ribatta kendisi için bir türbe hazırlanmış[396] olmasına rağmen oraya defnedilememiştir.[397]

Kâsiyûn Dağı'nın eteklerine kurulan Nâsıriyye Dârülhadisi, Yezîd ve Tûrâ nehirleri arasındaki Cisru'l-ebyad'ın[398] kuzeydoğu tarafında, Fevâhîr Mahallesi'nde[399] Efrem Camii'nin güneyinde konumlanmaktadır. Avlusuna bakan pencerelerinden Yezîd Nehri'nin göründüğü söylenen dârülhadis, el-Melikü'n-Nâsır'ın yaptırdığı ribat ve türbe ile mütalaa edilmektedir.[400] Nitekim İbn Tolun, Dımaşk'ın en güzel yapılarından biri olarak nitelendirdiği bu dârülhadisin

---

391 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 394; İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye*, I, 146.

392 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 393; Aynî, *'İkdü'l-cümân*, I, 282.

393 Zehebî, *Siyer*, XXIII, 205; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefayât*, IV, 361.

394 Kütübî, *Fevâtü'l-Vefayât*, IV, 362.

395 Zehebî, *Siyer*, XXIII, 206; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefayât*, IV, 364.

396 Aynî, *'İkdü'l-cümân*, I, 284.

397 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 393. Eşrefiyye Cevvâniyye'de hadis tedrisiyle meşgul olan Kemâleddin ez-Zemlekânî'nin (ö. 690/1291) bu büyük türbeye defnedildiği belirtilmektedir. Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 123.

398 Tûrâ nehri üzerinde yer alan bu köprü imar faaliyetleri neticesinde nehrin kapatılmasıyla yıkılmıştır. Günümüzde köprünün bulunduğu yere Cisru'l-Ebyad Meydanı denilmektedir. Kuteybe eş-Şihâbî, *Mu'cemü Dımaşk et-târîhî*, I, 140.

399 Geleneksel çömlekçilik ve seramik üretimi yapıldığı için bu mahalle çömlekçiler anlamına gelen fevâhîr adını almıştır. Sözü edilen yer günümüzde Sâlihiyye ile Muhâcirûn'un arasındaki eş-Şerkesiyye Mahallesi'ne bağlanmıştır. Kuteybe eş-Şihâbî, *Mu'cemü Dımaşk et-târîhî*, II, 165.

400 İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye*, I, 146.

arkasında bir türbenin, batı tarafında ise ribatın yer aldığından bahsetmiştir.[401] Bazı kaynaklar söz konusu dârülhadisi Nâsıriyye Ribâtı ismiyle tanıtmıştır.[402]

b. Baş Müderrisleri ve Tarihsel Serencamı

Nâsıriyye Darülhadisi'ndeki meşîhatın hangi sırayla yürütüldüğü hususunda kaynaklar net bir kronoloji sunmamaktadır.[403] Dolayısıyla şahısların yaşadıkları dönemler esas alınarak sıralama yapılmış ve incelemeye Cemâleddin Muhammed b. Ahmed eş-Şerîşî (ö. 685/1286) ile başlanmıştır. Endülüs'ün Şerîş (Jerez de la Frontera) şehrinde doğduğu için Şerîşî nisbesini alan Cemâleddin; İskenderiye, Bağdat, Erbil ve Halep'e yaptığı yolculuklarda pek çok âlimden hadis dinlemiş, farklı ilmî muhitlerle irtibat kurarak tefsir, fıkıh ve Arap dili alanlarında ciddi birikim elde etmiştir.[404] Cemâleddin eş-Şerîşî'nin Dımaşk'a gelişi, rıhle güzergâhının bir uzantısı olarak değerlendirilebilir. Ancak üstlendiği vazifeler, onun ilmî faaliyetlerinin Dımaşk'taki kurumsal yapılar içerisinde somutlaştığını göstermektedir. Nitekim el-Melikü'n-Nâsır'ın huzurunda Nâsıriyye Dârülhadisi'nde ders vermiştir.[405] Bu safhayı takiben Mısır'a intikal ederek Kahire'deki Fâzıliyye Medresesi'nde uzun süre müderrislik yapmış ve pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Kudüs'e seyahat eden ve bir süre de Mescid-i Aksâ'da meşîhat görevini[406] üstlenen Cemâleddin eş-Şerîşî, Dımaşk'a geri dönerek buraya yerleşmiştir. Dımaşk'ta Nâsıriyye Dârülhadisi'yle Ümmü Sâlih Türbesi'nde hadis şeyhliğine[407], Mâlikî Medresesi'nde müderrislik görevine getirilmiştir.[408] Cemâleddin Şerîşî'nin ilmî şahsiyeti, kaynaklarda mütebahhir[409], imâm ve allâme[410] gibi nitelemelerle tasvir edilmekte; hadis rivayeti yanında usûl, tefsir ve dil ilimlerinde derinlik sahibi olduğu vurgulanmaktadır.[411] Öte yandan İbn Teymiyye, Mizzî ve Zehebî gibi isimlerin ondan rivayette bulunması[412], Şerîşî'nin Dımaşk'taki

---

401 İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye,* I, 155.

402 İbn Mâce, *Sünen,* s. 40 (muhakkik Şuayb el-Arnavut'un girişi).

403 Nuaymî bu meselenin dikkatle değerlendirilmesi gerektiğini belirterek tarihçilerin meşîhatı üstlenen şahısları farklı sıralarla zikretmelerinin bir karışıklık izlenimi verdiğini ifade etmektedir. *ed-Dâris*, I, 89.

404 Birzâlî, *el-Muktefî*, II, 325; Zehebî, *el-İber,* III, 360; *Târîhu'l-İslâm*, XV, 549.

405 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 549.

406 Birzâlî, Cemâleddin eş-Şerîşî'nin Kudüs'te kaldığı süre boyunca üstlendiği bu mansıb için şeyhülharem unvanını kullanmıştır. *el-Muktefî*, II, 324.

407 Birzâlî, *el-Muktefî*, II, 324.

408 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 520.

409 Makrizî, *el-Mukaffa*, V, 148.

410 Birzâlî, *el-Muktefî*, II, 324.

411 Safedî, *el-Vâfî*, II, 94.

412 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 550.

hadis muhitinde tanınan ve müracaat edilen bir hoca konumunda bulunduğuna işaret sayılabilir. Hayatının son dönemlerinde kendisine Dımaşk Mâlikî kadılığı teklif edilmiş ancak zühd ve ibadete düşkünlüğü sebebiyle bu teklifi reddetmiştir. Bu tavır, onun meşîhatı tercih eden bir duruş sergilediğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Zira kaynakların belirttiğine göre bu makam onun hatırı için bir süre boş bırakılmıştır.[413] Vefatına kadar ders vermeyi sürdüren Cemâleddin eş-Şerîşî, 685/1286 yılında Dımaşk'ta vefat etmiştir.[414]

Nâsıriyye Ribâtı'nın nâzırı olan ve bu görevi hocası Alâeddin Ebü'l-Hasan Ali b. Abdülvâhid ez-Zemlekânî'nin (ö. 690/1291) vasiyeti üzerine yürüten Bedreddin Ali b. Abdullah en-Nâsırî, dârülhadisteki meşîhat görevine Şerefeddin el-Fezârî'yi (ö. 705/1305) tayin eden kişidir.[415] Dımaşk hatiplerinden Şerefeddin Ahmed b. İbrahim b. Siba' el-Fezârî, Fezâre kabilesine mensubiyeti dolayısıyla Fezârî nisbesiyle tanınmıştır.[416] Mısır menşeli bir aileye mensup olup 630/1232 yılında Dımaşk'ta doğan Şerefeddin el-Fezârî, Nûriyye'nin şeyhu'l-hadîslerinden Tâceddin el-Fezârî'nin kardeşidir.[417] Şerefeddin el-Fezârî, uzun yıllar boyunca kıraat ve nahiv alanlarında ders vermiş[418]; Nâsıriyye Medresesi'nde nahiv, Âdiliyye Türbesi'nde kıraat hocalığının yanında Âdiliyye Medresesi'nde imamlık görevlerini yürütmüştür.[419] 660/1262 yılından itibaren hadis ilmine yoğunlaşarak devrinin önde gelen ulemasından hadis rivayet etmek üzere icazetler almış[420] ve Nâsıriyye Dârülhadisi'ne hoca olarak görevlendirilmiştir. Bir müddet burada konaklayan[421] Şerefeddin el-Fezârî, kurduğu ders halkalarında etkili konuşma yeteneği, anlaşılır üslûbu ve öğrencilerine gösterdiği yakın ilgiyle dikkat çekmiştir.[422] Öte yandan bu dârülhadiste Şerefeddin el-Fezârî'den sonra hadis hocası olan Kemâleddin Ahmed b. Muhammed eş-Şerîşî'nin (ö. 718/1318)[423] on beş yıldan fazla bu görevi yürüttüğü göz önünde bulundurulursa Şerefeddin el-Fezârî'nin vefatına kadar bu

---

413 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 549; Safedî, *el-Vâfî*, II, 94.

414 Ziriklî, *el-A'lâm,* V, 323; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn,* IX, 9.

415 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 556; Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 89.

416 Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 212.

417 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 48; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyye,* II, 209.

418 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 48.

419 Birzâlî, *el-Muktefî*, IV, 232; Safedî, *A'yanu'l-asr*, I, 162.

420 Zehebî, *Mu'cemü'l-muhtas,* 7-8.

421 Birzâlî, *el-Muktefî*, IV, 232.

422 Birzâlî, *el-Muktefî*, IV, 233; Zehebî, *Mu'cemü'l-muhtas,* 8.

423 Nâsıriyye Darülhadisi'nin ilk hocası Cemâleddin eş-Şerîşî'nin oğludur. Babası Cemâleddin Mâliki mezhebine mensupken kendisi Şâfiî mezhebine geçmiştir. On beş yılı aşkın bir süre Nâsıriyye Darülhadisi'nde, sekiz yıl da Eşrefiyye Dârülhadisi'nde hocalık yapmıştır. İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyye,* II, 210.

mansıpta kalmadığı söylenebilir. Nitekim o, Cerrah Camii'ne[424] hatip olarak atanmış, daha sonra 703/1303 yılında Emevî Camii'nin hatipliğine geçerek ömrünün sonuna kadar bu görevi sürdürmüştür.[425] Ayrıca Bâderâiyye Medresesi'nde müderris olan kardeşi Dımaşk'ın önde gelen Şâfiî fakihlerinden Tâceddin Abdurrahman el-Fezârî'nin yerine vekillik yapmış[426], hayatının son dönemlerindeyse Zâhiriyye Medresesi'nde ders vermiştir.[427] Pek çok kurumda mansıb sahibi olan Şerefeddin el-Fezârî, 705/1305 yılında Dımaşk'ta vefat etmiştir.[428]

Nâsıriyye Dârülhadisi'nde hadis meşîhatine getirilen isimler[429], sırasıyla zikredildiğinde şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır:

	Lakap	Künye	İsim	Memleket	Doğum Tarihi	Vefat Tarihi
1	Cemâleddin	Ebû Bekir	Muhammed b. Ahmed eş-Şerîşî	Şerîş (Endülüs)	601/1204 Şerîş	685/1286 Dımaşk
2	Şerefeddin	Ebü'l-Abbas	Ahmed b. İbrahim b. Siba' el-Fezârî	Mısır	630/1232 Mısır	705/1305 Dımaşk

Nâsıriyye Dârülhadisi, İbn Tolun'un tasvirinden anlaşıldığı üzere Dımaşk'ın dikkat çeken yapılarından biridir. Yezîd Nehri üzerine kurulmuş olması yapının mimarî karakterini belirleyen temel unsurlardan biri olarak öne çıkmaktadır. Nitekim batı tarafında yer alan medâr sayesinde su, dârülhadisin kapısındaki hazneye ulaşmakta; buranın arkasında türbe, batı kısmındaysa ribât yer almaktadır. Ancak müellif, yapının bulunduğu mahallenin harap

[424] Selâhaddin Eyyûbî'nin 578/1182 yılında inşa edilen Cerrah Camii, yıllar içerisinde geçirdiği yangınlar neticesinde yıkılmış ve tekrar yapılmıştır. Günümüzde Şâğûr Mahallesi'nde Babü's-sağîr mezarlığının doğu kısmına bitişiktir. Mezarlığa yakınlığı sebebiyle çoğunlukla cenaze namazlarının kılındığı bu cami Mescidü'l-Cenâiz ismiyle de anılmaktadır. İbn Bedrân*, Münâdemetü'l-atlâl,* s. 372; Kuteybe eş-Şihâbî, *Mu'cemü Dımaşk et-târîhî*, I, 116-117.

[425] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 48.

[426] Birzâlî, *el-Muktefî*, IV, 233.

[427] İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 101.

[428] İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 102; İbnü'l-İmâd*, Şezerâtü'z-zeheb,* VIII, 23.

[429] Hâfız, Şerefeddin el-Fezârî'den sonra Nâsıriyye Dârülhadisi'nde sırasıyla şu isimlerin ders verdiğinden bahsetmiştir: Cemâleddin eş-Şerîşî'nin oğlu Kemâleddin Ahmed eş-Şerîşî (ö. 718/1318), torunu Bedreddin Muhammed eş-Şerîşî (ö. 769/1367), Hüsâmeddin Hasan b. Ramazan el-Yafiî (ö. 746/1345), Necmeddin Ebû Bekir b. Muhammed el-Bâlisî (ö. 746/1345) ve onun oğlu Nureddin Muhammed b. Ebû Bekir (ö. 765/1363), İbnü'l-Muhib Muhammed b. Abdullah el-Makdisî (ö. 789/1387), Şehâbeddin Ahmed b. Ahmed et-Tîbî (ö. 797/1394), Esedüddin b. Muînüddin eş-Şîrâzî (ö. 998/1589), Muhammed b. Ebû Bekir b. Dâvûd el-Hamevî (ö. 1016/1607) ve onun oğlu Muhibbullah b. Muhammed b. Ebû Bekir el-Hamevî (ö. 1047/1637). Hâfız, *Dûru'l-hadîs*, s. 163-167.

olmasıyla birlikte dârülhadisin de zamanla ortadan kalktığını belirtmiştir.[430] Müessesenin tarihsel serencamı, bu yönüyle şehir dokusunda meydana gelen değişimlerle yakından irtibatlı görünmektedir. İbn Kennân'ın Nâsıriyye'ye dair notu, yapının fizikî izlerinin büyük ölçüde kaybolduğunu ortaya koyarken[431] İbn Bedrân'ın gözlemleri bu sürecin daha ileri bir safhasına işaret etmektedir. Zira İbn Bedrân, Kâsiyûn eteğinde yer alan dârülhadis ve ribâtın tamamen ortadan kalktığını taşlarının ise nehir ıslahı ve yeni yapıların inşasında kullanıldığını kaydetmiştir.[432] Dârülhadisin bulunduğu mekânın "Büstânü'n-Nâsıriyye" adıyla anıldığından söz edilmişse[433] de günümüze intikal eden kaynaklarda bu isimle anılan bahçeye dair bir kayda rastlanmamaktadır.

6. Devâdâriyye Dârülhadisi

Devâdâriyye Dârülhadisi, Memlük emirlerinden Alemüddin Sencer ed-Devâdârî (ö. 699/1299) tarafından Bâbülferec[434] civarında bulunan ve kendisine ait olan bir mekânın dârülhadis ve medreseye tahsisi suretiyle kurulmuştur.[435] İbn Kesîr, 698/1298 yılı olayları arasında Alemüddin Sencer'in bu mekânı vakfettiğini, meşîhatine Alâeddin b. Attâr'ı (ö. 724/1323) atadığını ve bu münasebetle kadılar ve ileri gelen devlet ricâlinin katılımıyla bir ziyâfet düzenlediğini kaydetmiştir.[436] Dolayısıyla bu kayıt, dârülhadisin kuruluş tarihinin 698/1298 olarak tespit edilmesine imkân vermektedir.

Alemüddin Sencer, Memlük idaresindeki Halep, Dımaşk ve Kahire'de çeşitli idari görevler üstlenmiş döneminin kudretli emirlerindendir. 620/1223 yılında doğan Türk asıllı emir, cesareti, dindarlığı ve ilmî birikimiyle tanınmıştır.[437] Nitekim Zehebî, hocalarının biyografilerini içeren *Mu'cemü'ş-şüyûh* adlı eserinde Alemüddin Sencer'e de yer vermiş, onun fıkıh ve hadis bilgisine vurgu yapmıştır. Ayrıca Mekke, Medine, Halep, Dımaşk başta olmak üzere pek çok ilim merkezinde dinlediği hadisleri on dört cüzden oluşan *Mu'cem*'inde

[430] İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye,* s. 154-155.

[431] İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye,* s. 154 (muhakkikin dipnotu). Benzer değerlendirme için bk. Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 123.

[432] İbn Bedrân*, Münâdemetü'l-atlâl,* s. 61-62.

[433] Kürd Ali, *Hıtâtu'ş-Şâm*, VI, 74.

[434] Nûreddin Zengî, Dımaşk'ın iç kalesine bir cami yaptırmış ve kalenin kuzey tarafına Bâbülferec adı verilen bir kapı açtırmıştır. Kuteybe eş-Şihâbî, *Mu'cemü Dımaşk et-Târîhî*, I, 29.

[435] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 49.

[436] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 614.

[437] Safedî, *el-Vâfî*, XV, 290-291.

topladığını söylemiştir.[438] Hadis ilmine özel bir alaka gösteren Alemüddin Sencer'in herhangi bir savaşa katılacağı zaman birine cihad konulu hadisleri okuttuğundan bahsedilmiştir. Ayrıca o, ulemayla yakın ilişkiler kurarak çeşitli vakıflar ihdas etmiş ve halk tarafından saygı görmüştür. Zira Kudüs'te bir ribat ve medrese inşa ettirmesi, Dımaşk'ta dârülhadis ve medrese vakfetmesi, Kahire'de İbn Tolun Camii'nin vakıflarını düzenleyip burada fıkıh ve hadis dersleri vermesi bunun somut örneklerindendir. Altı defa hacca gittiği de ifade edilen Alemüddin Sencer, bu ziyaretlerden birinde Kâbe'nin örtüsünü taşıdığı için Mekke halkı tarafından es-Sütûrî diye isimlendirilmiştir.[439] Alemüddin Sencer'in bir askerî hadise sonrasında yaralandığı ve Halep'e ulaşamadan 699/1299 yılında Hısnü'l-Ekrâd'da vefat ettiği bildirilmektedir.[440]

İlme ve ulemaya yakın alaka gösteren bir Memlük emirinin vakfettiği Devâdâriyye Dârülhadisi'nin konumuna dair bilgiler, dolaylı gözlem ve çıkarımlara dayanmaktadır. Buna göre dârülhadisin Âdiliyye Kübrâ Medresesi'nin batısında, Asrûniyye Medresesi'nin karşısındaki dar sokakta bulunduğu söylenmiştir. Nitekim İbn Bedrân, Asrûniyye Medresesi'nin karşısındaki sokağa gittiğini ve burada medrese kapısına benzeyen bir kapı gördüğünü nakletmiştir.[441] Bu gözlem, dârülhadisin mezkûr sokak hattı üzerinde muhtemelen girişe yakın bir konumda bulunmuş olabileceğine işaret etmektedir.[442] Ancak 1982 yılında yapılan cadde düzenlemesi sırasında bu alanın büyük ölçüde ortadan kalktığı ve dârülhadise ait müstakil kalıntıların günümüze ulaşmadığı anlaşılmaktadır.[443]

B. Ulemanın Şahsî Sermayesiyle Vakfedilenler

Devlet himayesi dışında, hadis ilmiyle iştigal eden ve bunu destekleyecek maddî imkânlara sahip ulema tarafından kurulan dârülhadisler, Dımaşk'taki hadis eğitiminin mühim unsurlarından birini teşkil etmiştir. Bu müesseseler hadis meclislerinin sayısını artırmış,

---

[438] Zehebî, *Mu'cemü'ş-şüyûh*, I, 273.

[439] Safedî, *el-Vâfî*, XV, 291.

[440] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 856; Birzâlî, *el-Muktefî*, III, 514.

[441] İbn Bedrân*, Münâdemetü'l-atlâl,* s. 36.

[442] Kürd Ali, *Hıtâtu'ş-Şâm*, VI, 72.

[443] İbn Bedrân*, Münâdemetü'l-atlâl,* s. 35. Muhammed Kürd Ali, dârülhadisin yerinin kesin olarak tespit edilemediğini vurgulamakla birlikte Bahretü'd-Difâka'nın karşısına işaret etmektedir. Kürd Ali, *Hıtâtu'ş-Şâm*, VI, 72. Modern çalışmalar, Bahretü'd-Difâka'nın da zamanla fizikî dönüşüme uğrayarak ortadan kalktığı ifade etmektedir. Kuteybe eş-Şihâbî, *Mu'cemü Dımaşk et-târîhî*, I, 30; Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 140.

muhaddislere yeni ders halkaları açmış ve rivayet faaliyetlerinin şehrin farklı kesimlerine ulaşmasına vesile olmuştur.

1. Urviyye Dârülhadisi

Urviyye Dârülhadisi, Şerefeddin Muhammed b. Urve el-Mevsılî (ö. 620/1223) tarafından yaptırılmıştır.[444] Dımaşk Eyyûbî sultanı el-Melikü'l-Muazzam İsa'ya (ö. 624/1227) yakınlığıyla bilinen İbn Urve, Musul'da dünyaya gelmiş daha sonra Kudüs'e yerleşmiş ve ticaretle meşgul olmuştur. İbn Urve'nin Kudüs'te dervişâne hayat yaşayan kimselere kötü muamelede bulunduğu öne sürülmüştür.[445] Zira Arafat vakfesi esnasında sema eden dervişleri görünce kutsal topraklarda dansla ibadet ediyorlar gerekçesiyle bu durumu el-Melikü'l-Muazzam İsa'ya şikâyet etmiş; Sıbt İbnü'l-Cevzî, bu şikâyetin fitneye neden olduğunu ve bunun neticesinde meclislerine devamlı katılım gösteren yakın arkadaşı Şeyh Abdullah el-Ermenî'nin (ö. 629/1231) Kudüs'ten ayrılmak zorunda kaldığını belirtmiştir.[446] İbn Urve, Haçlılarla mücadeleler esnasında Kudüs şehrinin surlarının tahrip edilmesi sebebiyle Dımaşk'a göç etmiş, vefat edene kadar kısa bir müddet Dımaşk'ta kalmıştır.[447] Dolayısıyla Urviyye Dârülhadisi'nin 620/1223 yılından önce inşa edildiği söylenebilir.[448]

Dımaşk'a yerleşen İbn Urve, Emevî Camii'ne ait eşyaların muhafaza edildiği depoyu satın alarak temizlemiş, havuz ve mihrabın yanı sıra kütüphane olarak kullanılması için iki mahzen yaptırmıştır. Onarım ve bakımını tamamladıktan sonra hadis okutulması için vakfetmiş ve kurum hüviyeti kazanmasını sağlamıştır. Kendisine ait kitapları da dârülhadisin kütüphanesine bağışlamıştır.[449]

İbn Urve vefat edince dârülhadisin bulunduğu yere defnedilmiş, bu nedenle Urviyye Dârülhadisi kaynaklarda Emevî Camii içinde bulunan İbn Urve'ye ait mezar[450] şeklinde de tanımlanmıştır. Modern araştırmalar bu mekânın müstakil bir yapıdan ziyade Emevî Camii kompleksinin batı girişinde Bâbülberîd civarında konumlanan ve zaman içerisinde ilmî

---

[444] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, I, 359; Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 61-62.

[445] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXII, 271; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIII, 620.

[446] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXII, 331.

[447] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXII, 271; Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, I, 359.

[448] Bu hususta ayrıca bk. Yılmaz, "Cami, Vakıf ve Eğitim: V.-X. (XI.-XVI.) Yüzyıllarda Dımaşk Emeviyye Camii'nde Vakıf Temelli Eğitim Kurumları", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi,* 31/60, s. 186.

[449] Safedî, *el-Vâfî*, IV, 70; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 131; Uleymî, *el-Ünsü'l-celîl*, II, 240. Bu konuda ayrıca bk. Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 87.

[450] Hâfız Muhammed Mutî' tarafından nakledilen 668/1269 tarihli sema kaydında ilgili mekân "İbn Urve Meşhedi" olarak anılmaktadır. *Dûru'l-hadîsi'ş-şerîf bi-Dımaşk*, s. 39.

fonksiyon kazanan bir birim olduğunu ortaya koymaktadır.[451] Netice itibariyle Urviyye'yi bir mezar yeri aynı zamanda dârülhadis hüviyetini sürdüren bir ilim mahalli olarak tanımlamak mümkündür.

Urviyye Dârülhadisi'nin coğrafi konumuyla ilgili kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Ebû Şâme, Urve Meşhedi'nin Emevî Camii'nin batısında olduğunu belirtmiştir.[452] İbn Fazlullah el-Ömerî (ö. 749/1348) de bu bilgiyi teyit ederek yaşadığı yıllarda muhaddislerin toplanarak hadis müzakere ettikleri bu yerin Emevî Cami'nin batısında bulunduğunu kaydetmiştir.[453] Ancak Nuaymî söz konusu dârülhadisin Emevî Cami'nin doğusunda el-Halebiyye'nin karşısında bulunduğunu ve önceden Ali Meşhedi olarak bilindiğini söylemiştir.[454] Suriyeli muasır âlim Selâhaddin Müneccid, bazı sema kayıtlarında dârülhadisin konumu hakkında bilgi verildiğini tespit etmiş; 14 Rebiülâhir 622 Cuma (25 Nisan 1225) tarihli sema kaydında *"Dımaşk Camii'nin batısındaki Şerefeddin b. Urve'nin zâviyesinde yazıldı."* ibaresinin bulunduğunu belirtmiştir. 9 Rebiülâhir 686 Cuma (26 Mayıs 1287) tarihli başka bir sema kaydında da bu konum bilgisinin tekrarlandığını eklemiştir.[455] Sonuç olarak Nuaymî öncesi tarihçiler Urviyye Dârülhadisi'ni Emevî Camii'nin batı kısmına konumlandırmışlar, Nuaymî ise doğusunda bulunduğunu söylemiştir. Semâ kayıtlarında Urviyye Dârülhadisi'nin Emevî Camii'nin batısında bulunduğuna dair başka bir kayıt[456] da dikkate alınırsa Nuaymî öncesi tarihçilerin verdiği bilgiyi doğru kabul etmek mümkün görünmektedir.[457]

Urviyye Dârülhadisi'nde müderrislik vazifesini üstlenen ilk kişi, Dımaşk'ta Şâfiî fıkhının otoriteleri arasında yer alan Fahreddin İbn Asâkir'dir.[458] Dârülhadisin bina tarihi göz önünde bulundurulursa Fahreddin İbn Asâkir'in bu görevi ömrünün son yıllarında üstlendiği söylenebilir. Urviyye Dârülhadisi'nin açılışında ders veren Fahreddin İbn Asâkir, daha önce Cârûhiyye ve Takviyye Medreseleri'yle Kudüs'teki Salâhiyye Nâsıriyye Medresesi'nde

---

[451] Yılmaz, "Cami, Vakıf ve Eğitim: V.-X. (XI.-XVI.) Yüzyıllarda Dımaşk Emeviyye Camii'nde Vakıf Temelli Eğitim Kurumları", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi,* 31/60, s. 185.

[452] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, I, 359.

[453] İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâliku'l-ebsâr*, I, 253.

[454] Nuaymî, *ed-Dâris,* I, 61. Ğazzî ve Kürd Ali Urviyye dârülhadisinin konumuyla ilgili bilgileri aynı şekilde nakletmiştir. bk. Ğazzî, *el-Kevâkibu's-sâire*, I, 257; Kürd Ali, *Hıtat*, VI, 73.

[455] Müneccid, "Dârü'l-hadîsi'l-Urviyye", *Mecelletü Mecma'i'l-'İlmiyyi'l-'Arabî bi-Dımaşk*, XXIX (1954), s. 216-218.

[456] Hâfız, *Dûru'l-hadîsi'ş-şerîf bi-Dımaşk*, s. 39.

[457] Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 85-86.

[458] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 130; Nuaymî, *ed-Dâris,* I, 62.

müderrislik yapmıştır. Ancak el-Melikü'l-Muazzam İsa'yla arası açılınca Cârûhiyye Medresesi dışındaki kurumlardan azledilmiş, Nûriyye ve Urviyye Dârülhadisi'nde hadis dersleri vermeye devam etmiştir.[459]

Fahreddin İbn Asâkir'in vefatından sonra Urviyye Dârülhadisi'nde meşîhat görevini öğrencisi Zekiyyüddin Muhammed b. Yûsuf b. Muhammed el-Birzâlî el-İşbilî (ö. 636/1238) sürdürmüştür.[460] 577/1181 yılında İşbîliye'de (Sevilla) doğan Zekiyyüddin el-Birzâlî, muhaddis ve tarihçi Alemüddin el-Birzâlî'nin dedesidir. Zekiyyüddin el-Birzâlî Kahire, Bağdat, Nîşâbur, Herat ve İsfahan gibi birçok şehre seyahat ederek hadis dinlemiş, dinlediği hadisleri ezberlemiş ve hadis hâfızlarıyla müzakere etmiştir.[461] *et-Terğîb ve't-terhîb* eseriyle tanınan Münzirî (ö. 656/1258) Kahire'de hadis hâfızı İbnü'l-Mufaddal'ın (611/1214) yanında onunla beraber bir süre kaldıklarını ve birbirlerinden hadis sema ettiklerini söylemiştir.[462] 610/1213 yılında Dımaşk'a yerleşen Birzâlî, Meydan semtindeki Fülûs Mescidi'nde ikamet etmiş ve imam olarak görev almıştır.[463] Aynı zamanda Urviyye'de hadis şeyhliğini de üstlenmiş, çeşitli beldelere seyahat ederek öğrendiği hadisleri rivayet etmeye başlamıştır.[464] Kendi el yazısıyla Hatîb'in *Târîhu Bağdâd*'ı ve İbn Asâkir'in *Târîhu medîneti Dımaşk*'ı[465] başta olmak üzere çok sayıda eseri istinsah etmiştir. Yumuşak huylu ve sakin mizacıyla tanınan Zekiyyüddin el-Birzâlî'nin seyahatlerinde derlediği hadis nüshalarını ödünç alan İbnü'l-Enmâtî (ö. 684) bu kayıtları kaybedince üzüntüden ağladığı dile getirilmiştir.[466] Zekiyyüddin el-Birzâlî, Dımaşk'ta uzun süre ikamet ettikten sonra Haleb'e gitmiş, oradan Hama'ya geçmiş ve 636/1238 yılında Hama'da vefat etmiştir.[467]

Zekiyyüddin el-Birzâlî'den sonra hadis meşîhatine Abdurrahman b. Yûsuf el-Ba'lebekkî (ö. 688/1289) getirilmiştir.[468] Dımaşklı Şâfiî fakihi ve tarihçi İbn Kâdî Şühbe (ö.

---

[459] Zehebî, *Siyer*, XIII, 614; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 130-131. el-Melikü'l-Muazzam İsa ile Fahreddin İbn Asâkir arasında cereyan eden olaylar tezin ikinci bölümünde açıklanacaktır.

[460] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, II, 49.

[461] 605 yılında Dımaşk'a gelmiş ardından Mısır'a gitmiş sonra tekrar Dımaşk'a dönmüştür. Oradan Horasan ve Cebel bölgelerine seyahat etmiş ve beş yıl sonra Dımaşk'a gelerek yerleşmiştir. Safedî, *el-Vâfî*, V, 165.

[462] Münzirî, *et-Tekmile li Vefeyâti'n-nakale*, III, 514.

[463] Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz,* IV, 145; *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 225.

[464] Safedî, *el-Vâfî*, V, 165; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 225.

[465] İbn Asâkir'in *Târîh'*ini istinsah ederken metne bazı ilavelerde bulunduğu ifade edilmektedir. bk. Makrizî, *el-Mukaffa*, VII, 275.

[466] Birzâlî, *el-Muktefî*, I, 13 (neşredenin girişi); Makrizî, *el-Mukaffa*, VII, 275.

[467] İbnü'l-İmâd*, Şezerâtü'z-zeheb,* V, 318.

[468] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 536; Nuaymî, *ed-Dâris,* I, 65.

851/1448), 742/1341 yılında cereyan eden olayları anlatırken Mizzî'nin vefatıyla Urviyye şeyhliğini Zehebî'nin devraldığını kaydetmiştir.[469] Ancak Nuaymî, Ba'lebekkî'yi bu dârülhadisin son şeyhi olarak tanıtmıştır.[470] Zira ona göre Urviyye'nin şeyhliği ile Emevî Camii'nde ders halkaları kurarak hadis rivayet etmek birbirinden farklıdır.[471] Sonuç olarak Urviyye Dârülhadisi'nde görev alması hususunda ittifak edilen isimler şöyle sıralanabilir:

	Lakap	Künye	İsim	Memleket	Doğum Tarihi	Vefat Tarihi
1	Fahreddin	Ebû Mansûr	Abdurrahmân b. Muhammed	Dımaşk	550/1155 Dımaşk	620/1223 Dımaşk
2	Zekiyyüddin	Ebû Abdullah	Muhammed b. Yûsuf el-Birzâlî	İşbîliye (Sevilla/ İspanya)	577/1181 İşbîliyye	636/1238 Hama
3	Fahreddin	Ebû Muhammed	Abdurrahman b. Yûsuf	Ba'lebek (Lübnan)	611/1214 Ba'lebek	688/1289 Dımaşk

Günümüzde kurum olarak işlevini yitirmiş olsa da Urviyye Dârülhadisi'ne ait izlere rastlamak mümkündür. İbn Bedrân, Emevî Camii'nin Ceyrûn kapısından batıya yönelince sol tarafta Hz. Hüseyin Meşhedi'nin kuzeyde Ğazzî ailesine ait evin bulunduğunu söylemiştir. Ona göre Urviyye Dârülhadisi, Hz. Hüseyin Meşhedi'ne veya bahsedilen eve dahil edilmiştir.[472] Söz konusu dârülhadisin sonraki yıllarda Nakşibendî tarikatine bağlı tekke olarak kullanıldığından bahsedilmiştir.[473]

2. Ziyâiyye Dârülhadisi

Ziyâiyye Dârülhadisi, Hanbelî hadis âlimi Ebû Abdullah Ziyâeddin Muhammed b. Abdülvâhid el-Makdisî (ö. 643/1245) tarafından kurulmuştur.[474] Kurucusuna atfen *Dârü'l-hadîs ez-Ziyâiyye*[475], *Dârü'l-hadîs ez-Ziyâiyye el-Muhammediyye* ve *Dârü's-sünne ez-*

[469] İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe,* I, 210.

[470] Bu değerlendirme için ayrıca bk. Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 91.

[471] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 65.

[472] İbn Bedrân*, Münâdemetü'l-atlâl,* s. 48-49.

[473] Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 87.

[474] İbn Şeddâd, *el-A'laku'l-hatîre*, s. 258. Ziyâeddin el-Makdisî'nin hoca (müsmi') olarak bulunduğu bir semâ kaydı, bu dârülhadisin onun tarafından inşa ettirildiğine işaret etmektedir. bk. Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Bibliothèque nationale de France, Suppl Turc 983, 159r, N. 1, ed. Said Aljoumani, with contribution by Aydogan kars https://www.audition-certificates-platform.org/ac/355, accessed April 18, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[475] Hâfız, *Dûru'l-hadîsi'ş-şerîf bi-Dımaşk*, s. 48; *Dârü'l-hadîs ez-Ziyâiyye*, s. 11. Eren, Ziyâiyye Dâru'l-Hadis'inde Birden Fazla Hocanın Katılımıyla Yapılan Dersler, *Anadolu'nun İslamlaşma Sürecinde Dâru'l-Hadisler* (2013), s. 283.

Ziyâiyye[476] isimleriyle bahsedilen bu müessese bazı kaynaklarda medrese olarak adlandırılmıştır.[477] Söz konusu yapıyı maddi durumu müsait oldukça kısımlar hâlinde inşa eden Ziyâeddin el-Makdisî'nin muhaddis kimliğiyle öne çıkması[478] ve kurumda yapılan hadis dersleri[479] dârülhadis olarak isimlendirilmesinin sebebi görülebilirse de mescid ve kütüphanesiyle farklı işlevleri bünyesinde barındıran kompleks bir yapıdan söz edilebilir. Zira kaynaklarda dağınık hâlde bulunan bilgiler bir araya getirilince iki kattan oluşan bu yapının Dımaşk dışından gelen öğrencilerin konaklaması için odalara, bahçesinde bir mescide ve mescidin önünde kütüphane ve su kuyusuna sahip olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Ayrıca bu kurumu Sâlihiyye Mahallesi'ndeki dârülhadisler başlığı altında ele alan İbn Tolun, yaşadığı dönemde hadis dersleri için bir şeyhin, fıkıh dersleri için de müderrisin tayin edildiğini belirtmiştir.[480] Dolayısıyla kurumun hadis ve fıkıh ilimlerinin okutulması için vakfedildiğini söylemek mümkündür.

Ziyâiyye Dârülhadisi, Dımaşk'ın Kâsiyûn dağı eteklerinde bulunan genellikle Hanbelîlerin ikamet ettiği Sâlihiyye Mahallesi'nde Muzafferî Camii'nin doğusunda inşa edilmiştir.[481] Ziyâeddin el-Makdisî, doğudaki ilim merkezlerine yaptığı yolculuktan 602/1205 yılında Dımaşk'a dönmüş ve babasından miras kalan arazi üzerine kendi çabalarıyla bu

---

476 İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye,* I, 130.

477 Zehebî, Ziyâeddin el-Makdisî'nin bir medrese inşa ettiğini ardından dârülhadise çevirdiğini söylemiştir. *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 475. Kütübî (ö. 764/1363), Safedî (ö. 764/1363), İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393) ile kurumun tarihini ele alan Nuaymî ise bu kurumu medrese şeklinde isimlendirmeyi tercih etmiştir. Kütübî, *Fevâtü'l-Vefayât*, III, 426; Safedî, *el-Vâfî*, IV, 48; İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* III, 517; Nuaymî, *ed-Dâris*, II, 71. Hindistanlı âlim Sıddîk Hasan Han (ö. 1890) da medrese olarak inşa edilen yapının dârülhadise çevrildiğini kaydetmiş, Suriyeli biyografi âlimi Ziriklî (ö. 1976) ise medrese ve dârülhadis isimlerini birlikte kullanmıştır. Sıddîk Hasan Han, *et-Tâcü'l-mükellel,* s. 163; Ziriklî, *el-A'lâm,* VI, 255-256. Öte yandan Eren, Nuaymî'nin Ziyâiyye Muhammediyye ile Ziyâiyye Mehâsiniyye'yi iki ayrı medrese şeklinde tasnifine rağmen İbn Şeddâd'ı referans göstererek bunların aynı yapılar ve Ziyâiyye Dârülhadisi'nin farklı isimlendirmeleri olduğunu savunmaktadır. Eren, Ziyâiyye Dâru'l-Hadis'inde Birden Fazla Hocanın Katılımıyla Yapılan Dersler, *Anadolu'nun İslamlaşma Sürecinde Dâru'l-Hadisler* (2013), s. 285. Bu iddiayı değerlendiren Onuş, İbn Şeddâd'ın eserinde medreselerin farklı başlıklara ayrılarak müstakil yapılar olarak ele alındığını tespit etmiştir. Onuş, *Dımaşk Hanbelîliği*, s. 89-90.

478 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 475; İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* III, 516-517. Bu konuda ayrıca bk. Onuş, *Dımaşk Hanbelîliği*, s. 96 (71. dipnot).

479 İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* III, 517-518.

480 İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye,* I, 139-140; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VII, 389.

481 İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* III, 517-518; Nuaymî, *ed-Dâris*, II, 71; İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye,* I, 130. Bu hususta ayrıca bk. Kalaç, *Eyyûbî ve Memlûk Dımaşk'ında Hadis*, s. 92.

dârülhadisi inşa etmeye başlamıştır. Nitekim Muhammed Mutî‘ el-Hâfız, Ziyâeddin el-Makdisî’nin 603/1206 yılında hocası Ömer b. Taberzed’den burada hadis dinlediğine dair tespit ettiği sema kaydını dikkate alarak söz konusu yıllarda inşası tamamlanmasa da dârülhadisin mevcut olduğunu ifade etmektedir.[482] Talebeleriyle dârülhadisin inşaatında bizzat çalışan Ziyâeddin el-Makdisî, geçimini zor sağlayan biri olmasına rağmen bazı hayırseverler dışında kimsenin yardımını kabul etmemiş ve imkânı el vermeyince eksik kalan kısmı tamamlamak için para biriktirmeyi beklemiştir.[483] Bu duruma Dımaşk dışına yaptığı seyahatler de eklenince Ziyâiyye Dârülhadisi’nin inşası 620/1223 yılında tamamlanabilmiştir.[484]

Öte yandan Ziyâiyye Dârülhadisi’ne gelir kaynağı olarak çok sayıda dükkân, han, bahçenin vakfedildiği bilinmektedir. Bu vakıf arazileri arasında Sâlihiyye bölgesindeki Fevkâni Çarşısı’ndaki[485] çok sayıda dükkân, Dımaşk’ın batısında yer alan Neyrab[486] köyündeki bahçe ve dükkanlarla şehir merkezine yakın Sakba Kasabası’ndaki araziler sayılabilir.[487] Ayrıca Makdisîlerden İbnü’l-Buhârî olarak tanınan Fahreddin Ali b. Muhammed’in (ö. 690/1291) kendi malından bu dârülhadise bağışta bulunduğu söylenmiştir.[488]

Ziyâiyye Dârülhadisi’nin vâkıfı ve ilk hocası Ziyâeddin el-Makdisî, tam adıyla Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülvâhid b. Ahmed b. Abdurrahmân, 569/1174 yılında[489] Dımaşk’ın Kâsiyûn dağı eteklerinde bulunan Sâlihiyye bölgesinde doğmuş, ilimle meşgul

---

[482] Hâfız, *Dârü’l-hadîs ez-Ziyâiyye*, s. 13. 603 yılı Cemâziyelevvel ayının son on günü içinde perşembe günü toplanan bu sema meclisinde Bağdatlı hadis hafızlarından Muhammed b. Muzaffer b. Musa el-Bezzâz’a ait (ö. 379/989) *el-Fevâidü’l-müntekât ani’ş-şüyûhi’l-avâlî* isimli eser, Hafız Abdülganî el-Makdisî’nin oğlu Ebü’l-Feth Muhammed’in (ö. 613/1216) kıraatiyle okunmuştur. Bu sema kaydının aslına ulaşmak için bk. Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Syrian National Library, 3747/10, 141v, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1307, accessed April 18, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[483] İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* III, 518; Hâfız, *Dârü’l-hadîs ez-Ziyâiyye*, s. 12.

[484] Kürd Ali, *Hıtâtu’ş-Şâm*, VI, 97; Eren, Ziyâiyye Dâru’l-Hadis’inde Birden Fazla Hocanın Katılımıyla Yapılan Dersler, *Anadolu’nun İslamlaşma Sürecinde Dâru’l-Hadisler* (2013), s. 284; Onuş, *Dımaşk Hanbelîliği*, s. 90.

[485] Kuteybe eş-Şihâbî, *Mu‘cemü Dımaşk et-târîhî*, II, 47-48.

[486] Söz konusu yıllarda Neyrab köyü, Kâsiyûn dağının batı yamacındaki Sâlihiye Mahallesi’ne bağlı geniş bahçelerden oluşuyordu. Kuteybe eş-Şihâbî, *Mu‘cemü Dımaşk et-târîhî*, II, 331.

[487] İbn Tolun, *el-Kalâidü’l-cevheriyye,* I, 139; Nuaymî, *ed-Dâris*, II, 76; İbn Bedrân, *Münâdemetü’l-atlâl*, s. 243.

[488] İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* IV, 245.

[489] Nuaymî, 567/1171 yılında doğduğunu söylemişse de diğer tarih ve tabakât kitaplarında verilen bilgiler doğrultusunda bu tarih kabul görmemiştir. *ed-Dâris*, II, 72.

insanlardan oluşan bir aile ortamında yetişmiştir.[490] İlk öğrenimi babası başta olmak üzere aile fertlerinden alan Ziyâeddin el-Makdisî'nin hadis ilmine yönelmesinde meşhur hadis hâfızlarından Abdülganî b. Abdülvâhid el-Makdisî (ö. 600/1203)[491] ile dayıları Ebû Ömer Muhammed b. Ahmed b. Kudâme (ö. 607/1210)[492] ve Muvaffakuddin İbn Kudâme'nin (ö. 620/1223)[493] rolüne dikkat çekmek gerekmektedir. Zira Dımaşk'ın merkezindeki camilere giderken onu da beraberlerinde götürmüşler ve ders halkalarına katarak icâzet almasını sağlamışlardır.[494]

Genç yaşlarda ilim yolculuğuna başlayan Ziyâeddin el-Makdisî, 595/1199 yılında Mısır'dan başlamak üzere çok sayıda şehre seyahat etmiş[495], öyle ki Dımaşk'ın doğusuna yaptığı ilk yolculuktan döndüğünde temelini attığı Ziyâiyye Dârülhadisi'ni on sekiz yılda tamamlayabilmiştir. Hayatı boyunca resmî görev kabul etmeyen ve ilim yolculukları dışında zamanının çoğunu burada tedrîs, te'lîf ve ibadetle geçiren Ziyâeddin'in kurduğu bu dârülhadis Dımaşk'a gelen öğrencilerin uğradığı veya konakladığı meşhur bir yer hâline gelmiştir. Seyahatleri esnasında önemli hadis âlimlerinden faydalanmış, topladığı hadisleri titizlikle derleyerek birçok eser kaleme almıştır. Kendi eserleriyle kütüphanesindeki el yazmalarını dârülhadisin kütüphanesine vakfetmiştir.[496] Akranları, öğrencileri ve kendisinden sonra gelenler tarafından hadis ilmindeki otoritesinden övgüyle bahsedilen Ziyâeddin, 643/1245'te Dımaşk'ta vefat etmiş, çocukluk yıllarında onu ilim meclislerine götüren dayıları Ebû Ömer Muhammed ile Muvaffakuddin İbn Kudâme'nin kabirlerinin bulunduğu Kâsiyûn'a defnedilmiştir.[497]

Ziyâeddin el-Makdisî'den sonra meşîhat görevini Sâlihiyye'de ikamet eden Makdisîler sürdürmüştür. Nitekim ondan sonra hadis hocalığını Takiyyüddin Ebü'l-Abbas Ahmed b.

---

[490] Kudüs civarındaki Cemmâil beldesinden göç etmeleri sebebiyle Makdisî nisbesiyle tanınan Hanbelî mezhebine mensup bu aile hakkında ikinci bölümdeki "Hanbelî Hadis Geleneğini Dımaşk'a Taşıyan Makdisîler" başlığında bilgi verilecektir.

[491] Zehebî, *Siyer*, XXIII, 127; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefayât*, III, 426; Safedî, *el-Vâfî*, IV, 48.

[492] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIII, 177.

[493] İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* III, 294.

[494] Hâfız, *et-Tenvîh ve't-tebyîn*, s. 43.

[495] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 472; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefayât*, III, 426; Safedî, *el-Vâfî*, IV, 48.

[496] Zehebî, *Siyer*, XXIII, 128; Safedî, *el-Vâfî*, IV, 49; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 255; İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl*, III, 518. Söz konusu kütüphaneyle ilgili ayrıntılar için bk. Kalaç, *Eyyûbî ve Memlûk Dımaşk'ında Hadis*, s. 93.

[497] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, II, 75; İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* III, 521.

Muhammed el-Makdisî (ö. 643/1245) devralmış[498], Abdülganî el-Makdisî ile Muvaffakuddin İbn Kudâme'nin torunu olan bu muhaddis, erken yaşta vefat ettiği için bu görevi uzun süreli devam ettirememiştir.[499] Onun akabinde Şemseddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Muhammed b. Ahmed b. Kudâme (ö. 682/1283) bu görevi üstlenmiştir.[500] Ebû Ömer İbn Kudâme'nin oğlu olan Şemseddin Abdurrahman, hadis ilmiyle uzun yıllar iştigal etmiş; Ziyâeddin el-Makdisî'ye de öğrencilik yapmıştır.[501]

Şemseddin Abdurrahman İbn Kudâme'den sonra sırasıyla Ziyâeddin'in yeğeni ve öğrencisi Şemseddin İbnü'l-Kemâl[502], Ziyâeddin'in kendisi için pek çok kişiden icazet istediği yeğeni Fahreddin İbnü'l-Buhârî[503] hadis hocalığı yapmıştır. Dımaşk'a göç eden Makdisî ulemânın genel profiline uyarak hadis ve fıkıh ilminde derinleşen bu iki ismin belirli zamanlarda hadis okutmanın yanında fıkıh dersleri de verdikleri kaydedilmiştir.[504] Fahreddin İbnü'l-Buhârî'den sonra göreve gelen Dâvud b. Hamza b. Ahmed el-Makdisî'nin[505] döneminde 699/1299 yılında Dımaşk'ı işgal eden İlhanlılar, şehirde büyük bir tahribata neden olmuş; halkın sığındığı Ziyâiyye Dârülhadisi'ni de yıkmış ve kütüphanedeki kitapları yağmalamıştır.[506] Bu yıkıma rağmen dârülhadisin binası yeniden inşa edilerek eğitim faaliyetleri sürdürülmüştür.

---

[498] İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye*, s. 134.

[499] 643/1245 senesinin Rebîülâhir ayında Takiyyüddin Ahmed, Cemâziyelâhir ayında ise Ziyâeddin el-Makdisî vefat etmiştir. Dolayısıyla Ziyâeddin el-Makdisî vefat etmeden önce Takiyyüddin Ahmed'in dârülhadis şeyhliğini üstlendiği söylenebilir. Annesi tarafından dedesi Muvaffakuddin İbn Kudâme'nin yanında yetişen Takiyyüddin Ahmed'in fıkıh ve hadis ilimlerinde yetkin bir âlim olması bu göreve getirilmesini sağlamış olabilir. Zehebî, *Siyer*, XXIII, 212; İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl*, III, 506.

[500] İbn Şeddâd (ö. 684/1285) yaşadığı dönemde Ziyâiyye Dârülhadisi'nin meşîhatinde Şemseddin İbn Kudâme'nin bulunduğundan bahsetmiştir. *el-A'lakü'l-hatîre*, s. 258.

[501] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 508.

[502] İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl*, IV, 225.

[503] Muhammed Mutî' el-Hâfız, Fahreddin İbnü'l-Buhârî'ye nispet edilen ders halkalarının yoğunluğuna dikkat çekerek onu Ziyâiyye'nin şeyhleri arasında değerlendirilmesi gerektiği sonucuna ulaşmaktadır. *Dârü'l-hadîs ez-Ziyâiyye*, s. 78. Fahreddin İbnü'l-Buhârî'nin ders halkalarına dair tespit ettiği sema kayıtları ve bu kayıtların görselleri için ayrıca bk. *Dârü'l-hadîs ez-Ziyâiyye*, s. 79-132.

[504] Zehebî, *Mu'cemü'ş-şüyûh*, II, 214; İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, II, 211.

[505] Zehebî, *Mu'cemü'ş-şüyûh*, I, 238; İbn Useymîn, *Teshîlü's-sâbile*, II, 924.

[506] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 475; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefayât*, III, 427; Safedî, *el-Vâfî*, IV, 49.

Netice itibariyle araştırmanın konu edindiği zaman diliminde Ziyâiyye Dârülhadisi'nin meşîhatini üstlenen isimler sırasıyla zikredildiğinde şöyle bir tablo ile ortaya çıkmaktadır:[507]

	Lakap	Künye	İsim	Memleket	Doğum Tarihi	Vefat Tarihi
1	Ziyâeddin	Ebû Abdullah	Muhammed b. Abdülvâhid	Kudüs	569/1173 Dımaşk	643/1245 Dımaşk
2	Takiyyüddin	Ebü'l-Abbas	Ahmed b. Muhammed	Kudüs	591/1194 Dımaşk	643/1245 Dımaşk
3	Şemseddin	Ebü'l-Ferec	Abdurrahman b. Muhammed	Kudüs	597/1200 Dımaşk	682/1283 Dımaşk
4	Şemseddin	Ebû Abdullah	Muhammed b. Abdürrahîm	Kudüs	607/1210 Dımaşk	688/1289 Dımaşk
5	Fahreddin	Ebü'l-Hasan	Ali b. Ahmed	Kudüs	617/1220 Dımaşk	690/1291 Dımaşk
6	Nâsırüddin	Ebû Muhammed	Dâvud b. Hamza	Kudüs	629/1231 Dımaşk	701/1301 Dımaşk

Ziyâiyye Dârülhadisi'nin kaynaklarda ismi geçen son şeyhi İbnü'l-İmâd Abdülvehhâb b. Abdülhay el-Ukberî'dir (1128/1716).[508] Bu durum dârülhadisin 18. yüzyıla kadar faaliyetine devam ettiğinin göstergesi kabul edilse de sonraki yıllarda işlevini kaybettiği söylenebilir. Zira Sâlihiyye'de doğan tarihçi İbn Kennân (ö. 1153/1740) bu bölgeyi anlatırken dârülhadisin harap hâlde olduğunu dolayısıyla eğitim faaliyetlerinin de devam etmediğini söylemiştir.[509] Muhammed b. Dehmân da İbn Tolun'un (ö. 953/1546) *el-Kalâidü'l-Cevheriyye* isimli eserine 1949 yılında yaptığı tahkikte bu dârülhadisi on iki sene önce gördüğünü, yaşadığı dönemde oraya ed-Dılâ'iyye[510] denildiğini aktarmış, ancak eski yapısından geriye kuzey eyvan kemeri

[507] Ziyâiyye'nin hocaları için bk. Kalaç, *Eyyûbî ve Memlûk Dımaşk'ında Hadis*, s. 96. Ayrıca Muhammed Mutî' el-Hâfız, tarih ve tabakât eserleriyle semâ kayıtlarından yaptığı inceleme neticesinde Ziyâiyye Dârülhadisi'nde ders veren 22 hadis hocasının ismini tespit etmiştir. Hâfız, *Dârü'l-hadîs ez-Ziyâiyye*, s. 17-18.

[508] Dımaşk Hanefî müftüsü Murâdî (ö. 1206/1791), 12/18. yüzyılda yaşamış meşhur kişilere dair eserinde İbnü'l-İmâd'ın vefat tarihi olarak 1089/1679 yılına işaret etse de diğer biyografi eserleri bu bilgiyi doğrulamamaktadır. Murâdî, *Silkü'd-dürer*, III, 143. Öte yandan Ziyâiyye Dârülhadisi'nin son şeyhinin Hanbelî mezhebinden Hanefîliğe geçen bir isim olması da dikkat çekicidir. bk. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 642; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, VI, 222; Kümillâî, *el-Büdûru'l-mudıyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, XII, 138.

[509] İbn Kennân, *el-Mürûcü's-sündüsiyye*, s. 39.

[510] Ziyâiyye Medresesi olarak kullanılan bina için müteahhir dönemde kullanılan bir isimdir. bk. Kuteybe eş-Şihâbî, *Mu'cemü Dımaşk et-târîhî*, II, 73.

kalan dârülhadisin Muzafferî Camii'ne hizmet eden bir konak haline geldiğini belirtmiştir.[511] Buna göre dârülhadise ait kalıntıların 1937 yılına kadar varlığını sürdürdüğünü söylemek mümkündür. Öte yandan Muhammed Mutî' el-Hâfız, bu kalıntılar günümüzde ulaşsa da esas arazisi üzerine konutlar inşa edildiği bilgisini vermiştir.[512] Vakıf arazilerinin de benzer bir duruma maruz kaldığı düşünülebilir.

3. Âlime Dârülhadisi

Âlime Dârülhadisi, Emetüllatîf bint Nâsıhüddin el-Hanbelî'nin (ö. 653/1255) şahsî mal varlığını vakfetmesi suretiyle tesis edilmiştir.[513] İlmî birikime sahip bir ailede yetişen Emetüllatîf'in büyük dedesi Ebü'l-Ferec eş-Şîrâzî (ö. 486/1094), Hanbelî mezhebinin Dımaşk ve çevresinde tanınıp yaygınlaşmasında rol oynamış, bu nedenle soyundan gelenler "İbnü'l-Hanbelî" ismiyle anılmıştır.[514] Dedesi Ebü'l-Ferec Necmeddin Necm b. Abdülvehhâb (ö. 586/1190), yaşadığı dönemde Hanbelî mezhebinin önde gelen uleması arasında sayılmış[515]; babası Ebü'l-Ferec Nâsıhuddin Abdurrahmân b. Necm (ö. 634/1236) aynı ilmî geleneği sürdürerek Hanbelî fıkhında tebârüz etmiş ve bu konuda tedris faaliyetinde bulunmuştur.[516]

Dımaşk'ta doğup büyüyen Emetüllatîf, Selâhaddin Eyyûbî ile el-Melikü'l-Âdil'in kız kardeşi olan Rebîa Hatun'un (ö. 643/1245) Dımaşk'a yerleşmesinin ardından onun hizmetine girmiş ve Rebîa Hatun'u Hanbelîler için bir medrese inşa ettirmeye teşvik etmiştir.[517] Sâhibiyye ismi verilen bu medrese, Sâlihiyye bölgesinde inşa edilmiştir.[518] İbn Tolun, Rebîa Hatun'un bu vakfı sebebiyle iki kız kardeşinin tepkisiyle karşılaştığına hatta onlardan baskı gördüğüne değinmiştir. Tespit edilebildiği kadarıyla bu kız kardeşlerden biri, Şâfiîler için Şâmiyye

---

[511] İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye*, I, 139-140 (muhakkikin dipnotu). Zamanla atıl hâle gelen Ziyâiyye'nin kütüphanesinden günümüze ulaşabilen yazma eserlerin önemli bir bölümü Zâhiriyye Kütüphanesi koleksiyonları içerisinde korunmaktadır. Kalaç, *Eyyûbî ve Memlûk Dımaşk'ında Hadis*, s. 97.

[512] Hâfız, *Dârü'l-hadîs ez-Ziyâiyye*, s. 14; Eren, Ziyâiyye Dâru'l-Hadis'inde Birden Fazla Hocanın Katılımıyla Yapılan Dersler, *Anadolu'nun İslamlaşma Sürecinde Dâru'l-Hadisler* (2013), s. 286.

[513] İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye*, I, 140; İbn Kennân, *el-Mürûcü's-sündüsiyye*, s. 39.

[514] Zehebî, *Siyer,* XIX, 53; İbn Receb, *ez-Zeyl*, I, 161.

[515] İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, III, 53.

[516] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXII, 341-342.

[517] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 441; Safedî, *el-Vâfî*, XIV, 67; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 256.

[518] Söz konusu medrese, Emetüllatîf'in babası Nâsıhuddin İbnü'l-Hanbelî için inşa edilmiştir. İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* III, 428.

Medreselerini vakfeden Sittüşşâm Zümrüt Hatundur (ö. 616/1219).[519] İsmi zikredilmeyen diğer kız kardeş ise Hanefîlere tahsis edilmek üzere bir medrese inşa ettirmiştir.[520]

Emetüllatîf, Rebîa Hatun'un hizmetinde bulunduğu sırada hatırı sayılır bir servet biriktirmiş[521] ve bu birikimiyle Sâlihiyye'de Nâsıriyye Ribatı'nın doğusunda Efrem Camii'nin güneyinde bir dârülhadis yaptırarak Hanbelîlere vakfetmiştir.[522]

Kurucusunun âlime olarak nitelendirilmesi sebebiyle ona ithafen *Dârü'l-hadîs el-Âlime* ismiyle anılan bu kurum, kaynaklarda farklı isimlerle kaydedilmiştir. Nitekim Nuaymî bu kurumdan *el-Medresetü'l-Âlime* diye bahsederken[523] İbn Kennân *el-Medresetü'n-Nâsıhiyye el-Âlimiyye* şeklinde isimlendirmeyi tercih etmiştir. Ancak İbn Kennân'ın verdiği bir başka ayrıntı bu meselenin mahiyetini tayin bakımından daha açıklayıcı görünmektedir. Zira müellif, yapıdan geriye kalan kapının üzerinde bir kitâbenin bulunduğunu ve bu kitâbede "Bu, en-Nâsih İbnü'l-Hanbelî'nin kızına ait bir dârülhadis medresesidir." ifadesinin yer aldığını belirtmiştir.[524] Dolayısıyla söz konusu kurumdan hem dârülhadis hem de medrese olarak bahsedildiğini söylemek mümkündür. İbn Tolun'un söz konusu kurumu *Dârü'l-hadîs el-Âlime* olarak zikretmesi[525], onun hadis tedrisine tahsis edilmiş bir müessese olarak değerlendirilmesini mümkün kılmakla birlikte kaynaklarda medrese ve dârülhadis kavramlarının kesin sınırlarla ayrılmadığı, kimi durumlarda birbirini karşılayacak şekilde kullanılabildiği de göz önünde bulundurulmalıdır.

Kendisine ait eserleri ve hadis derlemeleri olduğu belirtilen Emetüllatîf, Rebîa Hatun'un vefatından sonra zorluklarla dolu bir dönemece girmiştir. Zira varlıklarına el konulmuş ve üç yıl boyunca Dımaşk Kalesi'ne hapsedilmiştir. Kaynaklarda bu durumun nedeni hakkında açıklama yapılmamıştır. Ancak aynı rivayetlerde Emetüllatîf'in Rebîa Hatun'a yakınlığı sayesinde hatırı sayılır bir servet elde ettiğinin vurgulanması,[526] bu servetin onun vefatının

[519] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 208; 227.

[520] İbn Tolun, Rebîa Hatun'un medreseyi inşa sürecine başladıktan sonra elinde kalan az bir miktarla vakıf arazisi satın aldığını dolayısıyla yapım sürecini iyi yönetemediğini söylemiş, kendisi dışında medrese vakfeden iki kız kardeşinin bulunduğunu ve önce vakıf satın alıp daha sonra inşa faaliyetine başladıklarını eklemiştir. *el-Kalâidü'l-cevheriyye,* I, 246.

[521] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 441; Safedî, *el-Vâfî*, XIV, 67.

[522] İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye*, I, 140.

[523] Nuaymî, *ed-Dâris*, II, 87.

[524] İbn Kennân, *el-Mürûcü's-sündüsiyye*, s. 39-40.

[525] İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye*, I, 140.

[526] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 441; Safedî, *el-Vâfî*, XIV, 67.

ardından müsadereye konu edilmesiyle birlikte değerlendirildiğinde[527] hapis sürecinin büyük ölçüde bu mal varlığıyla irtibatlı olabileceği düşünülmektedir.

Emetüllatîf, serbest kaldıktan sonra Rahbe ve Humus şehirlerinin hükümdarı el-Melikü'l-Eşref Musa b. İbrahim b. Şirkûh (ö. 662/1263) ile evlenmiş ve onunla Rahbe'ye ardından Tel Bâşir'e gitmiştir. Aile fertleri ve akrabalarından uzaktayken 653/1255 yılında vefat etmiş[528], vefatından sonra geriye yüklü miktarda mücevher ve değerli ziynet eşyası dışında gayrimenkuller ve vakıf arazileri bırakmıştır.[529] Onun Âlime Dârülhadisi'ne ait vakıf arazilerinden elde edilen gelirle yirmi öğrenciye dârülhadiste barınma imkânı sağlandığından bahsedilmiştir.[530]

Âlime Dârülhadisi'nde meşîhat görevini üstlendiği zikredilen ilk kişi, Hanbelî muhaddis Muhammed b. Abdülmün'im b. Ammâr'dır (ö. 671/1273).[531] 603/1207 yılında Harran'da doğan Muhammed b. Abdülmün'im, Bağdat, İskenderiye ve Kahire başta olmak üzere çok sayıda ilim merkezine yolculuk yaparak buralarda hadis dinlemiş daha sonra Dımaşk'a yerleşmiştir.[532] Hayatı boyunca hadis ilmine yoğun ilgi göstermiş, dolaştığı şehirlerde öğrendiği hadisleri yazarak çok sayıda kişiye rivayet etmiştir. İlmî mirası olarak nitelendirilebilecek eserlerini Ziyâiyye'nin kütüphanesine vakfetmiştir.[533] Dindar ve iyi ahlaklı bir kimse olduğu vurgulanan Muhammed b. Abdülmün'im Dımaşk'ta vefat etmiştir.[534]

Muhammed b. Abdülmün'im'den sonra Âlime Dârülhadisi'nde hadis hocalığı görevini yürüttüğü belirtilen diğer bir isim Hanbelî fakihi ve muhaddis Musa b. İbrahim b. Yahya eş-Şakrâvî'dir (ö. 702/1303).[535] Musa b. İbrahim, günümüzde Suudi Arabistan'ın Riyad Bölgesi'ne bağlı Şakra şehrinde yaşayan atalarına nisbetle Şakrâvî[536], Dımaşk'ın Sâlihiyye bölgesine yerleşmesi sebebiyle Sâlihî nisbesiyle anılmıştır.[537] Ziyâeddin el-Makdisî'nin

---

[527] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXII, 391; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 257.

[528] Ziriklî, *el-A'lâm,* II, 13; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn,* II, 319.

[529] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXII, 391; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 741; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 257.

[530] İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye,* I, 142; İbn Bedrân*, Münâdemetü'l-atlâl,* s. 248.

[531] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 231; Safedî, *el-Vâfî*, IV, 38.

[532] Birzâlî, *el-Muktefî*, I, 388; İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* IV, 107.

[533] İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* IV, 108; İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, II, 452.

[534] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 230; İbnü'l-İmâd*, Şezerâtü'z-zeheb,* VII, 584.

[535] Birzâlî, *el-Muktefî*, IV, 117; İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* IV, 341.

[536] Safedî, *A'yanu'l-asr*, II, 527.

[537] İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* IV, 341.

huzurunda hadis kıraatinde bulunmuş ayrıca güzel el yazısıyla pek çok eser istinsah etmiştir.[538] Hadisçi kimliğinin yanında dil ve edebiyat alanında da temâyüz eden Musa b. İbrahim eş-Şakrâvî, ders halkalarında hadis rivayetlerinin yanı sıra Arapça ve şiirle ilgili konulara da yer vermiştir.[539] Zehebî onun hadis, fıkıh, edebiyat alanlarında sahip olduğu birikimi överek kendisinden hadis rivayet etmiştir.[540] Âlime Dârülhadisi'nin dışında İzziyye Berrâniyye Medresesi'nde de hadis dersleri veren ve iyi bir mizah anlayışına sahip olduğundan bahsedilen Musa b. İbrahim eş-Şakrâvî 702/1303 yılında Dımaşk'ta vefat etmiştir.[541]

Âlime Dârülhadisi'nde meşîhat görevini üstlenen iki muhaddis vefat tarihlerine göre kronolojik sıralandığında şöyle bir tablo ile ortaya çıkmaktadır:

	Lakap	Künye	İsim	Memleket	Doğum Tarihi	Vefat Tarihi
1	Şemseddin	Ebû Abdullah	Muhammed b. Abdülmün'im b. Ammâr	Harran	603/1206 Harran	671/1272 Dımaşk
2	Necmeddin	Ebû İbrahim	Musa b. İbrahim b. Yahya	Şakrâ (Suudi Arabistan)	624/1226	702/1302 Dımaşk

Kaynaklarda âlime, sâliha ve fâzıla olarak nitelendirilen Emetüllatîf'in kendi imkânlarıyla kurduğu Âlime Dârülhadisi'nin hicri VIII. asırda da ilmî faaliyetlerin sürdürüldüğü bir yapı olarak varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Nitekim bu kurumda meşîhat görevini üstlenen isimler arasında Hanbelî kâdılkudâtı Şerefeddin Abdullah b. Hasan b. Abdullah b. Hâfız Abdülganî el-Makdisî (ö. 732/1331)[542] ve Yûsuf b. Yahyâ b. Nâsıhuddin Abdurrahman İbnü'l-Hanbelî (ö. 751/1350)[543] yer almaktadır. Sâhibiyye Medresesi'nin nezâretini de üstlenen ve her iki kurumda ders verdiği kaydedilen Yûsuf b. Yahyâ İbnü'l-Hanbelî, Emetüllatîf'in babası Nâsıhüddin İbnü'l-Hanbelî'nin torunudur.[544] Yûsuf b. Yahyâ'nın bir taraftan dedesinin ders halkalarının bulunduğu Sâhibiyye Medresesi'nde görev alması, diğer taraftan aile çevresiyle bağlantılı olan Âlime Dârülhadisi'nde tedris faaliyetinde bulunması, ilmî faaliyetlerinin yetiştiği ilmî çevrenin izlerini taşıdığını göstermektedir.

[538] Birzâlî, *el-Muktefî*, IV, 118; İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* IV, 341.

[539] İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* IV, 344.

[540] Zehebî, *Mu'cemü'ş-şüyûh*, II, 344; İbn Hacer, *ed-Dürer*, VI, 135-136.

[541] Zehebî, *Mu'cemü'l-muhtas*, s. 284.

[542] İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* V, 34.

[543] İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, III, 134.

[544] İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, III, 134-135; İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye,* I, 141-142.

Âlime Dârülhadisi'nin tespit edilen son şeyhu'l-hadîsi Takiyyüddin b. İbrahim b. Kundüs'tür (ö. 861/1456). Bu durum hicri IX. asra kadar dârülhadisin işler durumda olduğunu göstermektedir. Ancak İbn Tolun, yaşadığı dönemde dârülhadisi açık hâlde görmediğini ve binanın harabeye döndüğünü söylemiştir.[545] İbn Kennân, kapısı dışında dârülhadisten hiçbir izin kalmadığını ve buranın bahçeye çevrildiğini aktarmıştır. İbn Dehmân da dârülhadisten hiçbir iz kalmadığını dile getirerek bu bilgileri teyit etmiştir.[546]

C. Şehir Eşrafından Hayır Sahipleri Tarafından Vakfedilenler

Dımaşk'ta şehir eşrafından hayır sahipleri tarafından vakfedilen dârülhadisler, devlet erkânı ve ulemanın inşa ettirdiği örneklerden farklı olarak meskenlerin hadis eğitimine tahsis edilmesiyle teşekkül etmiştir. Vakfedenlerin iradesi doğrultusunda eğitim faaliyetlerine tahsis edilen bu yapılar, vakıf statüsü kazanarak ilmî hayata dâhil olmuş ve hadis tedrisinin devamlılığına hizmet eden müesseselere dönüşmüştür.

1. Kerevvesiyye Dârülhadisi

Kerevvesiyye[547] Dârülhadisi, Dımaşk muhtesibi Ebü'l-Mekârim Muhammed b. Akîl b. Abdülvâhid b. Kerevves es-Sülemî'ye (ö. 641/1243) nispet edilen bir müessesedir.[548] Mevcut kaynaklar başlangıçta bir mesken olarak kullanılan bu mekânın dârülhadis ve medrese olarak vakfedildiğini kaydetmektedir. Ancak ne zaman vakfedildiğine dair bilgi bulunamadığından

---

[545] İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye,* I, 142 (muhakkikin dipnotu).

[546] İbn Kennân, *el-Mürûcü's-sündüsiyye*, s. 40. Bu husus için ayrıca bk. Kurt, *Eyyûbîler Devrinde Hadis,* s. 91.

[547] Konu edilen dârülhadisin ismi, vâkıfın nisbesinin zabtına dair tercihlere bağlı olarak modern çalışmalarda farklı şekillerde kaydedilmiştir. Nitekim Hikmet Atan Kürûsiyye, Abdurrahman Kurt ise Kerevvesiyye Dârülhadisi diye başlıklandırmıştır. Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 119; Kurt, *Eyyûbîler Devrinde Hadis,* s. 91. Klasik kaynaklar tarandığında aynı nisbeyle anılan şahıslar hakkında da benzer bir çeşitlilik dikkat çekmektedir. Münzirî nisbenin okunuşunu fethalı kâf, açık (fethalı) râ, şeddeli (fethalı) vav ve sîn-i muhmeleyle okunacağını tarif ederek Kerevvesiyye okunuşunu esas almıştır. *et-Tekmile*, III, 630. Öte yandan Dımaşk asıllı hadis âlimi Ebû Ya'lâ Hamza b. Ahmed'in (ö. 557/1161) nisbesi, muhakkik Şuayb el-Arnaût tarafından "Kerrûs" diye harekelenmişse de (Zehebî, *Siyer*, XX, 392) çoğunlukla "Kerevves" okunuşu benimsenmiştir: XVII, 197, 562; XIX, 138, 178; XXI, 406; XXII, 152, 280, 283; XXIII, 35, 79. Dârülhadisin vâkıfı Muhammed b. Akîl'in biyografisindeyse Beşşâr Avvâd Ma'rûf nisbenin "Kerevves" okunuşunu benimsemiş ve bu tercihini dipnotta belirtmiştir. bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 396. Netice itibariyle dârülhadisin isminin vâkıfın nisbesine bağlı olması, farklı şekillerde kaydedilmesini de tabiî kılmaktadır. Ancak bu çalışmada klasik kaynaklarda daha yaygın karşılaşılan okunuşa bağlı kalınarak "Kerevvesiyye" zabtı tercih edilmiştir.

[548] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 73; İbn Bedrân*, Münâdemetü'l-atlâl,* s. 57; Kürd Ali, *Hıtâtu'ş-Şâm*, VI, 73.

vâkıfın vefat tarihi, kuruluş tarihi olarak kabul edilebilir. Zira mesken olarak kullanılan bir yapının aynı zamanda dârülhadis olarak kullanılmasının zorluğu göz önüne alınırsa vâkıfın vefatına yakın bir zamanda evinin dârülhadise dönüştürülmesini vasiyet ettiği düşünülebilir.[549]

Evini dârülhadis ve medrese olarak kullanılmak üzere vakfeden Muhammed b. Akîl, 564/1168 yılında Dımaşk'ta doğmuştur. Hakkında ayrıntılı bilgi verilmese de saygın bir ailede yetiştiğinin belirtilmesi; zeki, mütevazı ve güvenilir gibi nitelendirmeler yapılması[550] şahsiyetine dair genel kanaati yansıtmaktadır. Nitekim Dımaşk'ta hisbe teşkilatının başkanlığını üstlenmiş; vazifesi sırasında sergilediği tutum takdirle anılmıştır.[551] İdari kimliğinin yanı sıra hadis ilmiyle ilgilenmiş, yaşadığı dönemin meşhur muhaddislerinden Nûriyye şeyhi Bahâeddin Kasım İbn Asâkir'den hadis dinlemiş[552], kendisi de bir diğer Nûriyye şeyhu'l-hadîsi Ebû Hâmid İbnü's-Sâbûnî'ye rivayette bulunmuştur.[553] Ondan hadis rivayet edilmesi, bu ilimle meşguliyetinin sema etmekle sınırlı kalmadığını gösterir niteliktedir.

Muhammed b. Akîl, vefatının ardından dârülhadise dönüştürülen evine defnedilmiştir.[554] Bu evin günümüzde Emevî Camii'ne yakın Mi'zenetü'ş-Şahm Mahallesi diye bilinen yerin batı tarafında, Sülemî Sokağı'ndaki Sâmeriyye Dârülhadisi'nin yanında bulunduğu aktarılmıştır.[555]

Dımaşk'ta idareci zümreden bir kişinin vakfettiği Kerevvesiyye Dârülhadisi'ne resmî mansıp statüsünde atama yapıldığına dair kayda rastlanmamıştır. Nitekim Nuaymî de bu dârülhadiste kimlerin hadis hocası olarak atandığı hakkında bilgi sahibi olmadığını dile getirmiş,[556] Atan da bu müessesede şeyhu'l-hadîs mansıbına atanan kimseye rastlamadığına değinmiştir.[557] Ancak Muhammed Mutî' el-Hâfız, ulaştığı sema kayıtlarından hareketle İbnü'd-Derecî diye tanınan Ebû İshak İbrahim b. İsmail'in (ö. 681/1282) Kerevvesiyye'de hadis

---

[549] Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 119; Kurt, *Eyyûbîler Devrinde Hadis,* s. 91; Hâfız, *Dûru'l-hadîsi'ş-şerîf bi-Dımaşk*, s. 150.

[550] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXII, 379; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 244; İbnü'l-İmâd*, Şezerâtü'z-zeheb,* VII, 369.

[551] İbnü's-Sâbûnî, *Tekmiletü İkmâli'l-İkmâl*, s. 265.

[552] Münzirî, *et-Tekmile*, III, 630; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 396.

[553] İbnü's-Sâbûnî, *Tekmiletü İkmâli'l-İkmâl*, s. 265.

[554] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXII, 379; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 244.

[555] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 73; İbn Bedrân*, Münâdemetü'l-atlâl,* s. 57; Kürd Ali, *Hıtâtu'ş-Şâm*, VI, 73.

[556] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 74.

[557] Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 120.

okuttuğunu tespit etmiştir.[558] 599/1202 yılında Dımaşk'ta doğan İbnü'd-Derecî'nin pek çok âlimden sema ve icazet yoluyla hadis öğrendiği, kıraat ilmi konusunda güvenilir bir âlim olarak tanındığı ve Azîziyye Medresesi'nde imamlık görevini üstlendiği belirtilmiştir.[559]

Tespit edilebildiği kadarıyla Kerevvesiyye Dârülhadisi, hicri VIII. asra kadar varlığını sürdürmüştür. Nitekim Dımaşk asıllı tarihçi Cezerî (ö. 739/1338), 730/1329 yılında gerçekleşen olayları anlattığı bölümde, yirmi beş yaşında vefat eden hadis ve fıkıh âlimi Cemâleddin Abdullah b. Abdussamed el-Kureşî'nin Kerevvesiyye Dârülhadisi'nde ikamet ettiğinden bahsetmiştir.[560] Ancak bu dârülhadisin ilerleyen yıllarda yıkıldığını ve günümüzde tarihin tozlu sayfalarına karıştığını söylemek mümkündür. Zira İbn Bedrân, yerini bulmakta zorlandığı bu dârülhadisten geriye sadece doğu duvarının kaldığını, burada büyük taşlarla yapılmış bir havuz gördüğünü ve havuzun güney tarafında ise bânisi Muhammed b. Akîl'e ait olduğu söylenen bir mezara rastladığını belirtmiştir.[561] Muhammed Kürd Ali ise üç mezardan bahsetmiş ve dârülhadisin bir süre mesken olarak kullanıldığını eklemiştir.[562]

2. Kûsiyye Dârülhadisi

Kûsiyye Dârülhadisi, Dımaşk beytülmâlinde görev yapan Şehâbeddin İsmail b. Hâmid b. Abdurrahman el-Ensârî el-Kûsî'nin (ö. 653/1255) hadis tedrisi amacıyla vakfettiği meskeninin dönüştürülmesiyle teşekkül etmiştir.[563] Şehâbeddin el-Kûsî'nin evini ne zaman dârülhadise dönüştürdüğüne dair kaynaklarda bilgi bulunamadığından vefatına yakın vasiyet ettiği ihtimalinden hareket edilmiş ve 653/1255 yılı dârülhadisin kuruluş tarihi olarak belirlenmiştir.[564]

Soy ağacı ensarın önde gelenlerinden Sa'd b. Ubâde'ye (ö. 14/635) bağlandığı için Ensârî, Mısır'ın Kûs şehrinde dünyaya geldiği için Kûsî nisbesini alan Şehâbeddin el-Kûsî, 591/1195 yılında Dımaşk'a göç etmiş, ömrünün sonuna kadar Dımaşk'ta kalmıştır.[565]

---

[558] Hâfız, *Dûru'l-hadîsi'ş-şerîf bi-Dımaşk*, s. 151. Hâfız'ın tespit ettiği semâ kaydından söz eden bir diğer kaynak Kurt, *Eyyûbîler Devrinde Hadis,* s. 92.

[559] Yûnînî, *Zeylü Mir'âti'z-zamân,* IV, 148; Zehebî, *Mu'cemü'ş-şüyûh*, I, 130; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 445-446; Safedî, *el-Vâfî*, V, 215; Kümillâî, *el-Büdûru'l-mudıyye*, II, 30-31.

[560] Muhammed b. İbrâhim el-Cezerî, *Havâdisü'z-zamân*, II, 443; Hâfız, *Dûru'l-hadîsi'ş-şerîf bi-Dımaşk*, s. 151.

[561] İbn Bedrân*, Münâdemetü'l-atlâl,* s. 58

[562] Kürd Ali, *Hıtâtu'ş-Şâm*, VI, 73.

[563] Zehebî, *Siyer*, XXIII, 289; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 289; Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 72.

[564] Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 120. Bu hususta ayrıca bk. Kurt, *Eyyûbîler Devrinde Hadis,* s. 92.

[565] Zehebî, *el-İber,* III, 270; *Siyer*, XXIII, 288; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VII, 449.

Edebiyatçı kimliği ve etkili konuşmalarıyla tanınmış, bu yönüyle Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Âdil'in (597-615/1200-1218) veziri Safiyüddin b. Şükr (ö. 622/1225) ile yakın ilişki kurmuştur. Devlet ricâli nezdinde kazandığı itibar sayesinde sultan adına elçilik yapmış, beytülmal vekilliğine getirilmiştir.[566] Dinî ilimlere de ilgi duyan Şehâbeddin el-Kûsî, kendisinden ders aldığı hocaların biyografilerini bir araya getirdiği dört ciltlik bir kitap telif etmiş ve bu kitabı Eyyûbî vezirlerinden Halepli âlim ve şâir İbnü'l-Adîm'e (ö. 660/1262) göndermiştir. İbnü'l-Adîm, Şehâbeddin el-Kûsî'nin *Tâcü'l-mecâmi' ve'l-meâcim ve sirâcü'l-eâ'rib ve'l-eâ'cim* adını verdiği kitabında yaklaşık bin âlimin biyografisini ele aldığını belirtmiştir.[567] Ancak Ebû Şâme, kitaptaki bazı hocaların isimlerinin yanlış yazıldığını ve değiştirildiğini dolayısıyla bu kitabın birçok hata barındırdığını söylemiştir. Müellifin nesebini dayandırdığı Sa'd b. Ubâde b. Düleym yerine Sa'd b. Ubâde b. Sâmit yazarak ilk hatasını yaptığını da eklemiştir.[568]

Öte yandan nitelikli şiirler kaleme alması[569], kuvvetli bir mizah anlayışına sahip olması[570] ve Mısır'da yaygın olan giyim kuşam alışkanlıklarını benimsemesi[571] Şehâbeddin el-Kûsî'nin dikkate değer özellikleri arasında sayılabilir. 653/1255 yılında vefat eden Şehâbeddin el-Kûsî, dârülhadis olarak vakfettiği evine defnedilmiştir.[572] Bu ev, Dımaşk'ın doğu kapısı tarafındaki surların içinde günümüzde Şâğûr Mahallesi olarak bilinen yerin doğusunda, Islah Caddesi üzerindedir.[573] Kaynaklarda söz konusu mekândan İhşidiler döneminde Dımaşk hatipliği yapan Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Hâşimî'ye (ö. 348/959) nisbetle Rahbetü'l-hâtib ismiyle bahsedilmiştir.[574]

---

[566] İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, IV, 1632; Zehebî, *Siyer*, XXIII, 289; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VII, 449-450; Ziriklî, *el-A'lâm,* I, 312. Ayrıca bk. Yılmaz, "Cami, Vakıf ve Eğitim: V.-X. (XI.-XVI.) Yüzyıllarda Dımaşk Emeviyye Camii'nde Vakıf Temelli Eğitim Kurumları", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi,* 31/60, s. 192.

[567] İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, IV, 1632. İsmail b. Hâmid'in bahsi geçen eseri, el-Melikü's-Sâlih Eyyûb döneminde (638-1240/647-1249) Ba'lebek'te bir kaleye hapsedildiği sırada yazdığı söylenmiştir. Safedî, *el-Vâfî*, IX, 65.

[568] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, II, 105; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, I, 225.

[569] İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, IV, 1632-1634; Safedî, *el-Vâfî*, IX, 65.

[570] İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, IV, 1632.

[571] Zehebî, *Siyer*, XXIII, 289; Safedî, *el-Vâfî*, IX, 65.

[572] İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, IV, 1634; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VII, 450; Zehebî, *el-İber,* III, 270.

[573] Hâfız, *Dûru'l-hadîsi'ş-şerîf bi-Dımaşk*, s. 156; Kuteybe eş-Şihâbî, *Mu'cemü Dımaşk et-târîhî*, I, 327.

[574] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 202.

Vâkıfının nisbesine izâfeten Kûsiyye[575] adıyla anılan dârülhadis dışında aynı adla zikredilen başka ilmî yapılar da mevcuttur. Nitekim kaynaklarda bir taraftan Sâlihiyye'de Dımaşk Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Muazzam'ın (615/1218-625/1227) sır kâtipliğini yapan Cemâleddin Abdurrahîm b. Ali b. Hüseyin el-Kureşî (ö. 625/1227)[576] tarafından inşa ettirilen müstakil bir medreseden[577] diğer taraftan ise Emevî Camii bünyesinde teşekkül eden bir ders halkasından söz edilmektedir.[578]

Hadis ilmine önem veren ve çok sayıda âlimden hadis dinleyen Şehâbeddin el-Kûsî'nin[579] Emevî Camii'nde kendisine ait bir ders halkasının bulunduğundan bahsedilmiştir.[580] Nitekim İbn Kesîr, onun Emevî Camii'nin iç kapılarından Bâbüssancağın[581] karşısında yer alan ve Cemâlü'l-İslâm adıyla bilinen ders halkasında müderrislik yaptığına değinmiştir.[582] İbn Şeddâd, ne zaman kurulduğuna dair bilgi sahibi olmadığı bu ders halkasında Şehâbbeddin el-Kûsî'nin vefatına kadar müderrislik yaptığını söylemiştir.[583] Bu durum, Kûsiyye Dârülhadisi'nin Emevî Camii'ndeki ders halkalarıyla karıştırılmasına sebep olmuş ve bazı kaynaklar bu kurumu dârülhadis yerine ders halkası şeklinde tanıtmıştır.[584]

Kûsiyye Dârülhadisi'nde kuruluşundan itibaren kimlerin hadis hocası olarak atandığına dair kaynaklarda bilgi verilmese de bu görevi üstlenen dört isim tespit edilmiştir. Nuaymî, Nevevî'nin öğrencilerinden Alâeddin Ali b. İbrahim b. Dâvud el-Attâr (ö. 724/ 1324) ile

---

[575] İbn Nâsırüddin, *Tavzîhu'l-Müştebih*, VI, 230.

[576] Zehebî, *Siyer*, XXII, 301-302; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefayât*, II, 312; Safedî, *el-Vâfî*, XVIII, 231

[577] Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 121.

[578] Kûsiyye'nin bazı kaynaklarda medrese olarak kaydedilmesi, onun kurumsal bir yapı arz ettiği izlenimini vermekle birlikte, mevcut veriler bunun Emevî Camii'ndeki ders halkalarından biri olduğunu göstermektedir. Mahamid, "Memlükler Dönemi Suriye'de Yüksek Öğretim Müesseseleri Olarak Camiler", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014/41, s. 264; Yılmaz, "Cami, Vakıf ve Eğitim: V.-X. (XI.-XVI.) Yüzyıllarda Dımaşk Emeviyye Camii'nde Vakıf Temelli Eğitim Kurumları", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi,* 31/60, s. 191.

[579] İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, IV, 1631-1632; Safedî, *el-Vâfî*, IX, 65; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VII, 449.

[580] Zehebî, *Siyer*, XXIII, 289; İbn Bedrân*, Münâdemetü'l-atlâl,* s. 140; Kürd Ali, *Hıtâtu'ş-Şâm*, VI, 86.

[581] Eskiden Bâbülbürâde adıyla bilinen bu iç kapı Emevî Cami'nin avlusundan harim kısmına geçiş yapılmasını sağlamaktadır. Kuteybe eş-Şihâbî, *Mu'cemü Dımaşk et-târîhî*, I, 25.

[582] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 289. Gazzâlî'nin Dımaşk'ta ikâmet ettiği kısa dönemde yanından ayrılmayan Cemâlü'l-İslam Ali b. el-Müsellem (ö. 533/1138), onun takdirini kazanmış, Emevî Cami'nde kurduğu ders halkalarından sonra Emîniyye Medresesi'nde müderrislik yapmaya başlamıştır. Zehebî, *Siyer*, XX, 31-32.

[583] İbn Şeddâd, *el-A'laku'l-hatîre*, s. 247.

[584] İbn Bedrân*, Münâdemetü'l-atlâl,* s. 140. Bu değerlendirme için ayrıca bk. Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 121.

Takıyyüddin Muhammed b. Rafi‘ (ö. 774/1373) dışında başka bir isim bilmediğini dile getirmiştir.[585] İbn Kâdî Şühbe ise İbn Râfi‘nin bıraktığı bu görevi Dımaşklı Şâfiî fakihi Takiyyüddin Abdullah b. Ömer b. Dâvûd el-Küfeyrî'nin (ö. 770/1369) üstlendiğini söylemiş[586], onun ardından kısa süreli de olsa kardeşi Cemâleddin el-Küfeyrî'nin (ö. 776/1375) meşîhat makamına getirildiğini de eklemiştir.[587]

Dımaşk'ta devlet bürokrasisinde görevli bir kişinin gayreti sonucu kurulan Kûsiyye Dârülhadisi'nden günümüze herhangi bir iz kalmadığını ve dârülhadisin çevresinde bulunan yapıların değişikliğe uğradığını söylemek mümkündür.[588]

3. Şükayşakiyye Dârülhadisi

Şükayşakiyye Dârülhadisi, kaynaklarda İbn Şükayşıka diye anılan Ebü'l-Feth Nasrullah b. Ebü'l-İzz Muzaffer b. Ukayl eş-Şeybânî'ye (ö. 656/1258) ait bir meskenin dârülhadise tahviliyle teşekkül etmiştir.[589] Vakfiyenin kesin tarihi günümüze ulaşmamış olmakla birlikte "evini dârülhadis olarak vakfetti"[590] şeklindeki kayıtlar bu tasarrufun vâkıfın ömrünün son safhasında gerçekleştiğine işaret etmektedir. Dolayısıyla dârülhadisin kuruluşu müstakil bir inşa faaliyetinden ziyade mevcut bir meskenin ilmî bir müesseseye tahvili olarak değerlendirilmelidir. Buna bağlı olarak teşekkül tarihi, ihtiyat kaydıyla İbn Şükayşıka'nın vefatına yakın bir zaman dilimiyle irtibatlandırılabilir.[591]

Vâkıfının İbn Şükayşıka diye tanınmasının sebebi tespit edilememekle birlikte dârülhadis, vâkıfına nisbetle Şükayşakiyye diye anılmıştır. Şükayşıka, sözlükte **الشَّقْشِقَةُ** kelimesinin ismi tasğiridir ve devenin soluk alışverişi esnasında boğazında şişip inen deri parçası anlamına gelir. Bu anlamdan mülhem olarak kelime mecâzî kullanım kazanmış ve hitabet kabiliyetiyle temâyüz eden kimseleri niteleyen bir lakaba dönüşmüştür.[592]

Öte yandan kaynaklarda İbn Şükayşıka'nın ilmî yönüyle ilgili yeknesak bir değerlendirme bulunmamaktadır. Bazı müellifler onun hadisle iştigal ettiğini ve semâ meclislerine katıldığını kaydederken[593] bazıları onu cerh ederek rivayetlerinin ihtiyatla

---

[585] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 73.

[586] İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe,* III, 353.

[587] İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe,* III, 460.

[588] İbn Bedrân*, Münâdemetü'l-atlâl,* s. 140. Ayrıca bk. Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 121.

[589] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 61; İbn Bedrân*, Münâdemetü'l-atlâl,* s. 46.

[590] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 347.

[591] Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 125.

[592] İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab,* X, 185; Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, XXV, 521.

[593] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 849; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefayât*, IV, 185.

karşılanması gerektiğini vurgulamıştır.[594] Hakkındaki cerh kayıtlarına rağmen muhaddis olarak nitelenen İbn Şükayşıka, 580/1184'ten sonra Dımaşk'ta dünyaya gelmiş ve hayatını burada geçirmiştir. 600/1204 yılından itibaren hadis öğrenmeye başlamış, Dımaşk'taki pek çok âlimden hadis dinlemiştir.[595] Döneminin Dımaşk kâdılkudâtlarından Sadreddin Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Seniyyüddevle (ö. 658/1260) ile yakın ilişki kurmuş ve onun emriyle nikah memurluğu görevine getirilmiştir.[596] Kaynaklarda şühûd[597] diye bahsedilen bu görev; alışveriş, nikah gibi toplumsal meseleleri inceleyen mahkemelerde şahitlik yapmayı ve bunun karşılığında ücret almayı kapsamaktadır.[598] Fıkıh literatüründe kâtibü'l-adl olarak da bilinen şühûd, günümüzün noteri olarak değerlendirilebilir.[599] Öte yandan kişisel özellikleri ve dindarlığı hakkında karmaşık bir tablo çizen İbn Şükayşıka'nın bu mansıba getirilmesi halk arasında tepki ve şaşkınlık uyandırmıştır.[600] Nitekim muasırı Ebû Şâme, dinî vecibelerini yerine getirme hususunda mütesahil davrandığını ve yalan söylemekle meşhur olduğunu dolayısıyla şahitliğine ve rivayetine itibar edilmemesi gerektiğini belirtmiştir.[601] Zehebî ve İbn Hacer aynı ifadelerle İbn Şükayşıka'yı tenkit ederken[602] Aynî ise güvenilir olarak nitelendirmiştir.[603] Ayrıca Zehebî, rivayet ehliyeti hakkında olumsuz görüş bildirse de İbn Şükayşıka'nın fazilet sahibi, zarif ve hoş giyimli bir insan olduğunu da eklemiştir. Bununla birlikte kadılar nezdinde kabul gören ve iyi bir edip olarak nitelendirilen İbn Şükayşıka 656/1258 yılında vefat etmiştir.[604]

İbn Şükayşıka'nın biyografisini ele alan kaynaklarda dârülhadise dönüştürdüğü Banyas Yolu'ndaki evinin konumuna dair bazı işaretler bulunmaktadır. Ancak bu kayıtlar, dârülhadisin Dımaşk'ın hangi mıntıkasında yer aldığını belirlemeye imkân vermemektedir. Nitekim İbn Bedrân Banyas Yolu'nun konumunu bilmediğini ve bu hususta müracaat edebileceği bir kimse

[594] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, II, 130; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, IV, 254; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, VIII, 272.

[595] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 849.

[596] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 850; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 347.

[597] Zehebî, *el-İber*, III, 284; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefayât*, IV, 185; Safedî, *el-Vâfî*, XXVII, 27.

[598] Sübkî, *Mu'îdü'n-ni'am*, s. 116.

[599] Atar, "Noter", *DİA*, XXXIII, 210.

[600] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, II, 131.

[601] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, II, 130.

[602] Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, IV, 254; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, VIII, 272.

[603] Aynî, *'İkdü'l-cümân*, I, 193-194.

[604] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 850; *el-İber*, III, 285; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, VII, 492.

de bulamadığını belirtmiş[605]; Muhammed Kürd Ali ise söz konusu dârülhadisin şehir merkezinin dışında yer aldığı kanaatini dile getirmiştir.[606]

Şükayşakiyye Dârülhadisi'nde ilk olarak kimin ders verdiğine dair bilgiye ulaşılamamıştır.[607] Kütübî ve Safedî, dârülhadisin meşîhatine Mizzî'nin (ö. 742/1341) getirildiğinden bahsetmiş olsa da[608] İbn Kesîr, hocası Mizzî'nin Eşrefiyye Cevvâniyye Dârülhadisi'ne atanana kadar burada sadece ikâmet ettiğini söylemiş[609], Aynî de bu bilgiyi teyit etmiştir.[610] Zehebî, kendisine icâzet veren muhaddisler arasında zikrettiği Cemâleddin Ebû Muhammed Abdullah b. Yahyâ el-Gassânî el-Mağribî'nin (ö. 682/1283) Şükayşakiyye Dârülhadisi'nde vefat ettiğine dair kayıt[611] da bu bağlamda değerlendirilmelidir. Ancak bu kayıt tedris faaliyetinin yürütüldüğünü göstermekten ziyade buranın muhaddislerin ikâmet ettiği bir mekân olarak kullanıldığına işaret etmektedir. Bunun yanında İbn Kâdî Şühbe, 786/1384 yılında yıkılan ve zengin kimselerin yardımıyla tekrar inşa edilen Şükayşakiyye Dârülhadisi'nde arkadaşım diye tanıttığı Cemâleddin İbnü'ş-Şerâihî'nin (ö. 820/1417) ders verdiğini bildirmiştir.[612] Nuaymî ise bu dârülhadiste hadis hocası olan kimseye rastlamadığını ifade etmiştir.[613] Ayrıca Şükayşakiyye Dârülhadisi'nin zamanla harabeye dönüştüğü ve günümüzde izinin kalmadığı belirtilmiştir.[614]

4. Sükkeriyye Dârülhadisi

Sükkeriyye Dârülhadisi, İbnü's-Sükkerî adıyla bilinen Şerefeddin Ömer b. Muhammed b. Muzaffer es-Sülemî'nin (ö. 671/1272) hadis okutulması için vakfettiği evidir.[615] Vakfeden kişinin vefatına yakın vasiyet etmiş olabileceği düşüncesinden hareketle en geç 671/1272 yılının dârülhadisin kuruluş tarihi olduğu düşünülebilir. Ancak Sükkeriyye Dârülhadisi'nin Memlük Sultanı el-Melikü'z-Zâhir Baybars (ö. 676/1277) döneminde emir Zekiyyüddin Ahmed b. Talâi' (ö. ?) tarafından yenilendiği ve bu yenileme faaliyetinin 674/1275 yılında

---

605 İbn Bedrân*, Münâdemetü'l-atlâl,* s. 46.

606 Kürd Ali, *Hıtâtu'ş-Şâm*, VI, 73.

607 Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 126.

608 Kütübî, *Fevâtü'l-Vefayât*, IV, 185; Safedî, *el-Vâfî*, XXVII, 27.

609 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 347.

610 Aynî, *'İkdü'l-cümân*, I, 193.

611 Zehebî, *Mu'cemü'l-muhtas*, s. 131.

612 İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe,* III, 133. Ayrıca bk. Kurt, *Eyyûbîler Devrinde Hadis,* s. 94.

613 Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 61.

614 Kürd Ali, *Hıtâtu'ş-Şâm*, VI, 73; Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 126.

615 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 226.

gerçekleştiği de söylenmektedir.[616] Bu durumda dârülhadisin kuruluş tarihi 671/1272'den çok daha önceye de götürülebilir. Dârülhadisin vâkıfı İbnü's-Sükkerî hakkında ise hadis ilmiyle ilgilenmesi ve adil bir râvi olması dışında bir bilgiye rastlanmamıştır.[617] Nuaymî de İbnü's-Sükkerî'nin biyografisine ulaşamadığını belirtmiştir.[618]

Konumunu belirlemede farklı görüşlerin ileri sürüldüğü Sükkeriyye Dârülhadisi'nin eskiden şeker ticareti yapılan bir çarşıda yer aldığı öne sürülmüş, ayrıca Sükkeriyye Çarşısı'nın paralelinde bulunan Mithat Paşa Çarşısı'ndaki Sadât Mescidi'nin yerine kurulduğu da söylenmiştir.[619] Ancak genel kabul, Dımaşk'ın güneybatısındaki Bâbülcâbiye'nin içinde Kassâ'în denilen eski bir yerleşim yerinde bulunmasıdır.[620] Zira İbn Asâkir, Dımaşk'ın güney tarafındaki mescidleri sayarken Kassâ'în'deki eski bir mescidden bahsetmiş,[621] ilerleyen yıllarda bu eski mescidin yerine dârülhadisin kurulduğu varsayılmıştır. Kassâ'în, Sükkeriyye Dârülhadisi'nin kuzey tarafına 878/1473 yılında inşa edilen Haydariye Dârülkur'ân'ına nisbetle günümüzde Haydariyye Mahallesi olarak anılmaktadır. İbn Dehmân, yaşadığı dönemde bu mahalleye gittiğini ve dârülhadisin kuzeyine konumlandırılan bu dârülkur'ân'ın yerinde Haydariyye isminde bir camiye rastladığını ifade etmiştir.[622]

Sükkeriyye Dârülhadisi'nin bilinen ilk hadis hocası, Ebû Ahmed Şehâbeddin Abdülhalîm b. Abdüsselâm b. Abdullah (ö. 682/1283), Hanbelî mezhebinin önde gelen âlimlerindendir. Çok sayıda âlim yetiştiren İbn Teymiyye ailesine mensuptur.[623] 627/1229 yılında Harran'da doğmuş, babası Mecdüddin İbn Teymiyye (ö. 652/1254) başta olmak üzere yaptığı ilim yolculukları sırasında fıkıh ve hadis alanlarında muhtelif âlimlerden faydalanmıştır.[624] Harran'da müderrislik yapan Şehâbeddin İbn Teymiyye, babasının vefatından sonra şehrin şeyhi, hatibi ve hâkimi olarak tanınmıştır.[625] Ancak Moğollar'ın

[616] İbn Dehmân, "Dârülhadis es-Sükkeriyye", *Mecelletü'l-mecma'i'l-ilmî el-Arabî*, XIX (1944), s. 443. Bu hususta ayrıca bk. Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 128; Hâfız, *Dûru'l-hadîsi'ş-şerîf bi-Dımaşk*, s. 200.

[617] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 226; Birzâlî, *el-Muktefî*, I, 380.

[618] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 56.

[619] Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 127.

[620] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 56; İbn Bedrân*, Münâdemetü'l-atlâl,* s. 45; Kürd Ali, *Hıtâtu'ş-Şâm*, VI, 73.

[621] İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk,* II, 289.

[622] Bu hususta ayrıca bk. Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 127.

[623] Yûnînî, *Zeylü Mir'âti'z-zamân*, IV, 186; Safedî, *el-Vâfî*, XVIII, 42; İbnü'l-İmâd*, Şezerâtü'z-zeheb,* VII, 656.

[624] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 468; Safedî, *el-Vâfî*, XVIII, 42; İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* IV, 186.

[625] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 468; İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, II, 166.

Bağdat'ı ele geçirmesi ve akınlarının Harran'a kadar uzanması üzerine[626] 667/1268'de ailesiyle Dımaşk'a göç etmiştir.[627] Dımaşk'a geldiğinde ilmî birikimi ve şöhreti dolayısıyla Sükkeriyye Dârülhadisi'nin meşîhatine atanmış, ailesiyle buraya yerleşmiştir.[628] Bu sebeple dârülhadis, Şehâbeddin İbn Teymiyye ve kendisinden sonra göreve getirilen oğlu Takıyyüddin İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) ikametgâhı olarak meşhur olmuştur.[629] Aynı zamanda Emevî Camii'nde ders verdiğine ve cuma günleri ezberinden hutbe okuduğuna değinilen[630] Şehâbeddin İbn Teymiyye'nin dinî ilimlerin yanında ferâiz, matematik ve astronomi alanlarında üst düzey bilgiye sahip olduğu belirtilmiştir.[631] 682/1283 senesinde vefat etmiş, vefatından bir yıl sonra Emevî Camii'ndeki Hanbelî revakıyla[632] Sükkeriyye Dârülhadisi'ndeki şeyhlik görevini oğlu Takıyyüddin İbn Teymiyye devralmıştır.[633] Hadis şeyhi konumuna atandığında yirmi iki yaşında olan İbn Teymiyye'nin ilk dersine yoğun bir katılım olmuş, besmelenin şerhini yaptığı[634] bu derse Dımaşk kâdılkudâtı Bahâeddin İbnü'z-Zekî Yûsuf b. Yahya (ö. 685/1286), Nûriyye Dârülhadisi'nin hocalarından Tâceddin Abdurrahman el-Firkâh, Dımaşk hatibi Zeynüddin Ömer b. Mekkî İbnü'l-Murahhil (ö. 691/1291) ve Hanbelî fakih Zeynüddin el-Müneccâ b. Osman (ö. 695/1296) gibi devrin meşhur ulemâsı katılmıştır.[635] Aynı zamanda Emevî Camii'nde babasının kürsüsünden tefsir dersleri veren İbn Teymiyye, uzun vadede bu görevlerini sürdürmüştür.[636]

Halk ve yönetici zümre üzerinde geniş bir nüfuz sahibi olan İbn Teymiyye, dinî ve siyâsî görüş ayrılıklarının içinde yer alması neticesinde birçok kez tutuklanmış, 728/1328 yılında hapiste bulunduğu sırada vefat etmiştir.[637] Vefatının ardından meşhur öğrencilerinden Zehebî,

---

[626] Yûnînî, *Zeylü Mir'âti'z-zamân*, IV, 186. Moğolların Cezîre ve Harran'ı hâkimiyet altına alıp Fırat'ı geçerek Suriye içlerine yönelmeleri hakkında bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 342.

[627] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 468; Safedî, *el-Vâfî*, XVIII, 42; İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* IV, 187; İbnü'l-İmâd*, Şezerâtü'z-zeheb,* VII, 657.

[628] İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* IV, 187; İbnü'l-İmâd*, Şezerâtü'z-zeheb,* VII, 657.

[629] İbn Dehmân, "Dârülhadis es-Sükkeriyye", *Mecelletü'l-mecma'i'l-ilmî el-Arabî*, XIX (1944), s. 442.

[630] İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* IV, 189.

[631] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 468; İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* IV, 186; İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, II, 166.

[632] Yûnînî, *Zeylü Mir'âti'z-zamân*, IV, 203.

[633] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 509; İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* IV, 495.

[634] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 57.

[635] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 509-510; Birzâlî, *el-Muktefî*, II, 267.

[636] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 510; Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 57.

[637] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 58.

Sükkeriyye Dârülhadisi'nin hocalığına atanmıştır.[638] Zehebî'den sonra sırasıyla Sadreddin Süleyman b. Abdülhakem el-Mâlikî (ö. 749/1348)[639] ve İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393) bu göreve getirilen isimlerdir.[640]

Sükkeriyye Dârülhadisi, İbn Receb el-Hanbelî'nin (ö. 795/1393) hoca ve nâzır vasfıyla başında bulunduğu süreçte yenilenmiştir. Bu duruma sebep olarak, kuruma ait vakıf gelirlerinin yetersiz kalması sonucu yapının zamanla aşınması gösterilebilir.[641] İlk yenilemenin 674/1275'te yapıldığı hakkındaki bilgi doğru kabul edilirse dârülhadisin 785/1383 yılında ikinci defa tadilattan geçtiği söylenebilir. Nitekim İbn Dehmân'ın Zahiriyyye Kütüphanesi'nde ulaştığı bir belgeye göre bu tadilatı, Dımaşk'ın bilinen tüccarlarından Şemseddin Muhammed b. Abdülkerim et-Tedmürî (ö.?) yaptırmıştır. Evi Sükkeriyye Dârülhadisi'nin bitişiğinde bulunan Şemseddin et-Tedmürî bazı bölümleri yıkılmak üzere olan dârülhadisi onarmak ve eve dâhil etmek suretiyle genişletmek için dönemin kâdılkudâtı Şemseddin el-Makdisî'den gerekli izinleri talep etmiştir. Bu talep doğrultusunda dârülhadisin durumuyla ilgili şahitler huzurunda belge hazırlanmış ve Şemseddin et-Tedmürî'ye tadilat izni verilmiştir. Diğer yandan günümüze kadar varlığını sürdüremeyen Sükkeriyye Dârülhadisi'nin yerine evler ve çarşıya dâhil edilmek üzere dükkanlar inşa edildiğine değinilmiştir.[642]

---

[638] Nuaymî, İbn Teymiyye'den sonra hadis şeyhliğine Zehebî'nin getirildiğini aktarmıştır. bk. *ed-Dâris*, I, 59. Ancak *Târîhu'l-İslâm* isimli eseri tahkik eden Dr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, bu bilgiyi nüsha hatası şeklinde değerlendirmiş ve Zehebî'nin Sükkeriyye yerine Tenkiziyye Dârülhadisi'nde görevlendirildiğini açıklamıştır. bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, Mukaddime, s. 43-44.

[639] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 60; Hâfız, *Dûru'l-hadîsi'ş-şerîf bi-Dımaşk*, s. 201.

[640] Nuaymî'nin ifadesiyle dünya işlerinden uzak duran ve idarecilerle ilişki kurmaktan kaçınan İbn Receb el-Hanbelî, Kassâ'în'deki Sükkeriyye Medresesi'nde ikamet etmekteydi. bk. *ed-Dâris*, II, 60. İbn Dehmân ise söz konusu kurumun 785/1383 yılındaki yeniden inşası esnasında burada müderris ve nâzır olarak İbn Receb el-Hanbelî'nin bulunduğunu belirtmektedir. bk. İbn Dehmân, "Dârülhadis es-Sükkeriyye", *Mecelletü'l-mecma'i'l-ilmî el-Arabî*, XIX (1944), s. 443. Hâfız Muhammed Mutî' de onu doğrudan Sükkeriyye'nin hocaları arasında zikretmektedir. bk. *Dûru'l-hadîsi'ş-şerîf bi-Dımaşk*, s. 201.

[641] İbn Bedrân*, Münâdemetü'l-atlâl,* s. 46.

[642] İbn Bedrân*, Münâdemetü'l-atlâl,* s. 46; Sükkeriyye Dârülhadisi'nin yenilenme sürecine dair ayrıntılı bilgiler sunan İbn Dehmân, Takiyyüddin İbn Teymiyye'nin buradaki ikametini kurumun genişletilmesi ve ihyasıyla irtibatlandırmıştır. Ayrıca aynı müellif, Dımaşk medreseleri hakkında kapsamlı malumat veren eserlerde bu kuruma sınırlı ölçüde yer verilmesini Takiyyüddin İbn Teymiyye'ye yönelik menfî yaklaşımla birlikte değerlendirmiştir. bk. "Dârülhadis es-Sükkeriyye", *Mecelletü'l-mecma'i'l-ilmî el-Arabî*, XIX (1944), s. 443-445. Bu değerlendirme için ayrıca bk. Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 129.

5. Nefîsiyye Dârülhadisi

Nefîsiyye Dârülhadisi, Dımaşk nâzıru'l-eytâmı Nefîsüddin İsmail b. Muhammed el-Harrânî'nin (ö. 696/1297) kendi evinin dârülhadise tahviliyle teşekkül etmiştir. Bu ev vâkıfın vefatının ardından vasiyeti doğrultusunda dârülhadis olarak kullanılmaya başlanmış[643] bu sebeple dârülhadisin kuruluş tarihi olarak vâkıfın vefat yılı esas alınmıştır.[644]

Zenginliği aynı zamanda yardımsever kişiliğiyle tanınan Nefîsüddin İsmail b. Muhammed, 628/1230 yılında Harran'da doğmuş, daha sonra Dımaşk'a taşınıp yerleşmiştir.[645] Toplum nezdinde yetimlerin ve ihtiyaç sahiplerinin hâmîsi olarak itibar kazanmış; Dımaşk'ta nâzıru'l-eytâm görevine getirilmiştir. Hadis ilmiyle de hususen ilgilenen Nefîsüddin, *el-Muvatta'* başta olmak üzere sema ettiği hadis eserlerini kendisi de nakletmiştir. Ayrıca kaynaklarda zarafetiyle tavsif edilen evini hadis âlimleri ve öğrencilerinin istifadesine tahsis etmiştir.[646] İlmî faaliyetlere ve hayır işlerine olan katkılarından övgüyle söz edilen Nefîsüddin, 696/1297 yılında Dımaşk'ta vefat etmiştir.[647]

Kurucusunun lakabına nispetle Nefîsiyye adıyla anılan bu dârülhadisin konumu, Dımaşk tarihçileri tarafından büyük ölçüde müşterek bir tasvirle aktarılmıştır. Nitekim Nuaymî, İbn Bedrân ve Muhammed Kürd Ali, dârülhadisin Emevî Camii'nin ana kapılarından Bâbüzziyâde'den çıktıktan sonra yolun sağ tarafında kaldığını vurgulamıştır. Bu tarif, mekânın Emîniyye Medresesi'nin kuzeybatısında, dar bir sokakta konumlandığına işaret etmektedir.[648] İbn Bedrân'ın mekânsal tasviri, söz konusu sokağın Kamîm Sokağı adıyla bilindiğini göstermektedir.[649] Bu bilgiler birlikte değerlendirildiğinde Nefîsiyye Dârülhadisi'nin Emevî Camii'nin güney cephesine yakın bir konumda medrese ve çarşıyla iç içe bir çevrede yer aldığı düşünülmektedir.

---

643 Safedî, *A'yanu'l-asr*, I, 515; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 605; Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 85.

644 Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 136.

645 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 837; Safedî, *el-Vâfî*, IX, 127.

646 Safedî, *A'yanu'l-asr*, I, 515; *el-Vâfî*, IX, 127.

647 Nefîsüddin'in biyografisini nakleden kaynaklar arasında vefat tarihine dair birlik bulunmaktadır. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 837; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 605; İbnü'l-İmâd*, Şezerâtü'z-zeheb,* VII, 759. Bu kaynaklar arasında sadece Safedî, vefat tarihi olarak 698/1299 yılına işaret etmiştir. Safedî, *A'yanu'l-asr*, I, 515; *el-Vâfî*, IX, 127.

648 Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 84; İbn Bedrân*, Münâdemetü'l-atlâl,* s. 60; Kürd Ali, *Hıtâtu'ş-Şâm*, VI, 74.

649 İbn Bedrân'a göre Kamîm Sokağı olarak bilinen yer, geçmişte Zuttî Sokağı adıyla anılmaktaydı. *Münâdemetü'l-atlâl,* s. 60. Bu sokak, Sûkulharîr (İpek Hanı) içerisinde Emîniyye Medresesi'nin karşısında yer almakta olup Sâlihiyye'deki aynı isimli sokaktan farklıdır. Nitekim söz konusu sokak günümüze ulaşmamış ve zamanla ortadan kalkmıştır. Kuteybe eş-Şihâbî, *Mu'cemü Dımaşk et-târîhî*, I, 348.

Tespit edilebildiği kadarıyla Nefîsiyye Dârülhadisi'nin meşîhatiyle görevlendirilen ilk isim Alâeddin Ali b. Muzaffer b. İbrahim el-Kindî'dir (ö. 716/1316).[650] Memlük sultanı el-Melikü'z-Zâhir Baybars'ın (658-676/1260-1277) Şam bölgesinden sorumlu veziri Abdülazîz b. Mansûr b. Vedâa (ö. 666/1267) adına kâtiplik görevini üstlenmiş ve uzun süre İbn Vedâa'nın hizmetinde bulunduğu için el-Vedâî nisbesiyle tanınmıştır.[651] İbn Arefe ismiyle de anılan[652] Alâeddin el-Kindî, 640/1242 yılında İskenderiye'de doğmuş, daha sonra Dımaşk'a taşınmıştır.[653] Dinî ve edebî ilimlerde geniş birikime sahiptir. Nitekim yedi kıraat tarzını öğrenmesi, iki yüzden fazla hocadan hadis dinlemesi, Arap dilindeki yetkinliği sayesinde şiir yazma konusunda mahir olması ve yazı sanatında ustalaşması bu durumu kanıtlar niteliktedir. Ayrıca edebî metinler başta olmak üzere çeşitli ilim dallarıyla ilgili bilgiler içeren *Tezkiretü'l-Kindiyye* adında elli ciltlik bir eseri bulunmaktadır. Dımaşk'a taşındıktan sonra kaleme aldığı bu eserini Sümeysâtiyye Hankâhı'na vakfetmiştir.[654] Hayatı boyunca çeşitli görevlere getirilen Alâeddin el-Kindî, Nefîsiyye Dârülhadisi'nde hadis hocalığı dışında Emevî Camii'nde kurulan divanda şahitlik ile uzun süre almak için çaba sarfettiği dîvânü'l-inşâ'da kâtiplik görevlerini de üstlenmiştir.[655] Öte yandan Zehebî, Alâeddin el-Kindî'nin namazlarının edasında zaman zaman ihmalkâr davrandığını iddia etmiş ancak ondan hadis dinlemeyi de sürdürmüştür.[656] Alâeddin el-Kindî'nin şiirlerinden pasajlara yer veren Safedî ve İbn Hacer ise iddiaları farklı boyuta taşıyarak sert ve alaycı bir üsluba sahip olması ve kimseyi kötülemese de şiiliğe bağlılığı sebebiyle toplumun kendisinden uzaklaştığını söylemiştir.[657] Ömrünü ilmî faaliyetlerle geçiren ve yaklaşık on yıl Nefîsiyye Dârülhadisi'nde ders veren Alâeddin el-Kindî, 716/1316 yılında Dımaşk'ta vefat etmiştir.[658]

Alâeddin el-Kindî'den sonra Nefîsiyye Dârülhadisi'nin meşîhatine Alemüddin el-Birzâlî getirilmiştir.[659] Tabakât türü eserlerden yapılan tarama neticesinde Birzâlî'den sonra

---

[650] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 119; Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 85.

[651] İbn Hacer, *ed-Dürer*, IV, 157.

[652] Ziriklî, *el-A'lâm,* V, 23.

[653] Safedî, *el-Vâfî*, XXII, 124.

[654] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 119.

[655] Safedî, dîvânü'l-inşâ kâtipliğine ömrünün sonlarına doğru yaklaşık 711/1311 yılında getirildiğinden söz etmiştir. *el-Vâfî*, XXII, 124; İbn Hacer, *ed-Dürer*, IV, 155.

[656] Zehebî, *Mu'cemü'ş-şüyûh*, II, 58.

[657] Safedî, *el-Vâfî*, XXII, 124-125; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, VI, 30.

[658] Birzâlî, *el-Muktefî*, I, 52 (muhakkikin girişi); İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 119.

[659] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 85.

Nefîsiyye Dârülhadisi'nde hadis hocası olarak görev yaptığı tespit edilen isimler, görev sıraları kesin olarak belirlenemediğinden vefat tarihleri esas alınarak kronolojik bir düzen içerisinde sunulmuştur. Tespit edilebilen isimler şunlardır: Zehebî[660], Dımaşklı Hanefî hadis âlimi Şerefeddin Abdullah b. Muhammed el-Vânî (ö. 749/1349)[661], Dımaşk kâdılkudâtlarından Cemâleddin Yûsuf b. Ahmed el-Kefrî (ö. 766/1364)[662], Şâfiî fakihi ve biyografi yazarı Tâceddin es-Sübkî (ö. 771/1370)[663], Mısır kökenli Şâfiî fakihi ve muhaddis Şemseddin Muhammed b. Musa b. Sened (ö. 792/1389)[664] ve Alâeddin Ali b. Abdurrahman el-Makdisî (ö. 794/1391).[665]

Hicri VIII. asırdan itibaren meşîhatini üstlenen isimlere dair bilgiye rastlanmayan Nefîsiyye Dârülhadisi'nin zamanla işlevini yitirdiği ve civarındaki binalar içerisinde kaybolduğu anlaşılmaktadır. İbn Bedrân'ın kaydettiğine göre dârülhadis, zamanla civarındaki binalara dâhil edilerek meskenlere dönüşmüş; dârülhadise ait kapının ve üzerinde vâkıfın adını taşıyan kitabenin bir süre daha varlığını sürdürmesine rağmen bu iz de sonradan sıvanarak görünmez hâle getirilmiştir.[666] Aynı şekilde Muhammed Kürd Ali de kapı taşının bir dönem yerinde olduğunu ancak üzerinin çamurla kapatılması suretiyle yapının kimliğini ele veren son maddî izlerin ortadan kaldırıldığını aktarmaktadır.[667] Dolayısıyla Nefîsiyye Dârülhadisi'nden günümüze onu tanımlamaya imkân veren somut bir unsur ulaşmadığı söylenebilir.[668]

6. Sâmeriyye Dârülhadisi

Sâmerriyye Dârülhadisi, Seyfeddin Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed es-Sâmerrî'nin (ö. 696/1297) Dımaşk'ta ikamet ettiği konutunu vakfetmesiyle teşekkül etmiştir. Kaynakların ittifakla belirttiğine göre yontulmuş taşlarla inşa edilmiş bu konut daha önce "İbn Kavvâm'ın evi" diye bilinmektedir. Sâmerrî'nin Dımaşk'a yerleştikten sonra bu evi satın aldığı, vefatına

---

660 İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe,* I, 156.

661 Zehebî, vefatına yakın dönemde hastalığı sebebiyle Nefîsiyye Dârülhadisi'ndeki meşîhat görevini Şerefeddin el-Vânî'ye devretmiştir. *Siyer*, s. 45 (muhakikin girişi); İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe,* I, 510.

662 Hanefî kâdılkudâtlığına getirilen Cemâleddin el-Kefrî, Yelboğa Camii'nde hutbe okumuş ayrıca Nefîsiyye Dârülhadisi'nin meşihatını da üstlenmiştir. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 454.

663 İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe,* I, 548.

664 İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe,* III, 365.

665 İbn Hacer, *ed-Dürer*, IV, 70; İbn Useymîn, *Teshîlü's-sâbile*, III, 1200.

666 İbn Bedrân*, Münâdemetü'l-atlâl,* s. 61.

667 Kürd Ali, *Hıtâtu'ş-Şâm*, VI, 74.

668 Bu hususta ayrıca bk. Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 136.

kadar burada ikamet ettiği[669] ve daha sonra evi dârülhadis ile hankâh işlevlerini bir arada yürüten bir vakıf müessesesine dönüştürdüğü nakledilmektedir.[670] Dolayısıyla Dımaşk'ta satın aldığı evini ve kalan mal varlığını vakıf olarak bırakan Sâmerrî'nin vefat ettiği 696/1297 yılı[671] dârülhadisin kuruluş tarihi olarak kabul edilebilir.

Sâmerrî, 619/1222 yılında Abbâsîlerin Bağdat'tan sonra ikinci büyük başşehri Dicle nehri kıyısındaki Sâmerrâ'da doğmuş[672]; bu şehre nispetle Sâmerrî adıyla tanınmıştır. Bazı kaynaklarda İbnü'l-Huteytî[673] adıyla da zikredilen Sâmerrî, Bağdat'ın zengin tüccarları arasında sayılmasının yanında devlet nezdindeki itibarı ve şiirdeki yetkinliğiyle de tanınmıştır.[674] Bilhassa son Abbasî halifesi el-Müsta'sım-Billâh (639-656/1242-1258) döneminde vezir İbnü'l-Alkamî'nin (ö. 656/1258) desteğiyle itibar kazanmış ve halifeyi medheden kasideleri sebebiyle siyah hil'at giydirilerek taltif edilmiştir.[675] Bu taltif, onun siyâsîlerle kurduğu ilişkinin mahiyetini yansıtır niteliktedir. Halifenin vefatından sonra mal varlığını da alarak Dımaşk'a taşınan Sâmerrî, övgü dolu şiirleri vasıtasıyla el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf'un nezdinde de itibarlı bir konum elde etmiştir.[676] Ancak bu yakınlık, aynı zamanda saray çevresiyle gerilimli ilişkileri de beraberinde getirmiştir. Nitekim çeşitli teşebbüsler neticesinde Sâmerrî'nin malları müsadere edilmiş; buna mukabil kaleme aldığı hiciv tarzındaki urcûzesi rakiplerinin yirmi bin dinar gibi yüksek bir meblağ ile cezalandırılmasına yol açmıştır.[677]

Öte yandan Sâmerrî'nin ilmî şahsiyeti, hadis rivayetiyle temayüz etmiş bir muhaddis profilinden ziyade ilmî muhitlerle irtibat hâlinde bulunan ve bu çevrelere vakıf yoluyla katkı sağlayan bir şahsiyet olarak değerlendirilebilir. Nitekim çağdaşı Mısırlı muhaddis Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî (ö. 705/1306) *Mu'cemü'ş-şüyûh* adlı eserinde kârî olarak

---

669 Sâmerrî, vefatının ardından vakfettiği evine defnedilmiştir. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 604; Kürd Ali, *Hıtâtu'ş-Şâm*, VI, 72.

670 Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 55; İbn Bedrân*, Münâdemetü'l-atlâl,* s. 44. Ayrıca bk. Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 138.

671 Birzâlî, *el-Muktefî*, III, 363.

672 İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, II, 94; Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 54; Kürd Ali, *Hıtâtu'ş-Şâm*, VI, 72.

673 Makrizî, *el-Mukaffa*, I, 373.

674 Birzâlî, *el-Muktefî*, III, 363; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefayât*, I, 135.

675 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 605; Makrizî, *el-Mukaffa*, I, 373.

676 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 835; Safedî, *A'yanu'l-asr*, I, 349; Zirikli, *el-A'lâm*, I, 221.

677 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 605; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, II, 129.

bahsettiği Sâmerrî'nin Hz. Peygamber için yazdığı recez bahrindeki şiirlerinden kesitlere yer vermiştir.[678]

Sâmerrî'nin ilmî muhitlerle kurduğu irtibatın somut tezahürü olarak vakfettiği Sâmerriyye Dârülhadisi'nin konumu kaynaklarda tasvir edilmektedir. İbn Bedrân'ın naklettiğine göre medrese olarak anılan bu yapı, onun yaşadığı dönemde Mi'zenetü'ş-Şahm Mahallesi olarak bilinen yerin yakınlarında Sülemî Sokağı'ndaki Kerevvesiyye Dârülhadisi'nin yanında yer almaktadır.[679] Bazı kaynaklarda bu dârülhadis geniş vakıflara sahip olmasıyla dikkat çekmektedir. Zira Dımaşk'ın tarihi ve eski eserleri üzerine araştırmalar yapan Fransız şarkiyatçı Jean Sauvaget'in (ö. 1950), ortaya çıkardığı Sâmerriyye Dârülhadisi'ne ait vakıf kitabesinde şu ifadeler yer almaktadır:

> "Bismillah. Bu mübarek hankahı fakîr Ahmed b. Muhammed es-Sâmerrî vakfetti. Allah ona rahmet eylesin. O, Hüccâciyye köyündeki kırat, üçte bir kırat ve yirmi kırattan oluşan tüm hisseyi; Şâğûr tarlası, Dârü'r-rehâ ve Zenbekiyye köyü civarındaki bir bahçenin yarı hissesini, hankâha bitişik üçte ikisi tahılla dolu bir ambar, oturma salonu, mutfak ve ahır vakfetmiştir."[680]

Ticaret erbabından bir şahsın vasiyeti üzerine teşekkül eden Sâmerriyye Dârülhadisi'nde hadis hocalığı yapan iki isim tespit edilmiştir. Bunlardan ilki, İbn Kâdî Şühbe'nin biyografisine yer verdiği Dımaşk asıllı Şehâbeddin Ahmed b. Şa'bân el-Hanefî'dir (ö. 794/1391). Hanefî mezhebine bağlı kimselere ders verdiği zikredilen Şehâbeddin el-Hanefî, Sâmerriyye'de hadis şeyhliği yapmasına rağmen muhaddis olarak kabul görmediği söylenmiştir.[681] Tespit edilen ikinci isim, Şâfiî fakih ve muhaddis Şehâbeddin Ahmed b. Ali b. Kavvâm'dır (ö. 825/1421).[682] Sâmerriyye'de hadis tedrisiyle meşgul olan İbn Kavvâm'ın söz konusu dârülhadisle olan bu irtibatı sebebiyle kurumun "İbn Kavvâm'ın evi" olarak anıldığı söylenebilir. Öte yandan bu isimlerin yaşadıkları zaman dilimi göz önüne alınırsa dârülhadisin kurulmasından çok ileri bir tarihte görev yaptıkları anlaşılabilir. Ancak yapılan tarama neticesinde dârülhadisin kuruluşundan zikri geçen isimlere gelinceye kadar Sâmerriyye'de görev yapan başka bir isme rastlanmamıştır. Ayrıca günümüzde Sâmerriyye Dârülhadisi'nin

---

[678] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 836; Safedî, *A'yanu'l-asr*, I, 347.

[679] İbn Bedrân, *Münâdemetü'l-atlâl,* s. 44. Ayrıca bk. Kürd Ali, *Hıtâtu'ş-Şâm*, VI, 72.

[680] Sauvaget, *Répertoire chronologique d'épigraphie arabe*, XIII, 163-164. Ayrıca bk. Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 138.

[681] İbn Kâdî Şühbe, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe,* III, 434.

[682] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 56.

temel duvarlarından kalan birkaç taş dışında izlerinin silindiğinden ve bulunduğu yere zamanla meskenler yapıldığından bahsedilmiştir.[683]

II. HADİS EĞİTİMİNİN DİĞER KURUMSAL MEKÂNLARI

Dımaşk'ta hadis eğitimi, dârülhadis çatısı altında yürütülen bir faaliyet olmanın yanında medreseler, camiler ve hankâhların bünyesinde teşekkül eden ders halkaları aracılığıyla farklı mekânlara da intikal etmiştir. Bu mekânlar, sahip oldukları farklı fonksiyonlara rağmen hadis tedrisinin şehir geneline yayılmasında etkili olmuştur. Dolayısıyla söz konusu kurumlarda yürütülen hadis ders halkaları ve bu halkaların kurumsal yapıyla irtibatı çerçevesinde bir değerlendirme yapılacaktır.

A. Medreseler: Mezhebî Aidiyet Taşıyan Kurumlarda Hadis Tedrisi

Hicri VI. ve VII. asırlarda Dımaşk'ta kurulan medreseler, büyük ölçüde mezhep mensubiyeti esasına göre sınıflandırılmaktadır. Nitekim Nuaymî, Dımaşk medreselerini Şâfiî, Hanefî, Hanbelî, Mâlikî başlıkları altında kaydetmiş, ilmî mansıpları ve kurumların işleyişini fıkıh derslerini temel alarak açıklamıştır.[684] Bu yaklaşım, Dımaşk'ta kâdılkudâtlık başta olmak üzere çeşitli medreselerde mansıplar üstlenen Bedreddin İbn Cemâa'nın (ö. 733/1333) ilmin faziletinden bahsederken fıkıh ilmini tedrisin merkezine konumlandırmasını destekleyici niteliktedir.[685] Ayrıca Memlük döneminin Mısır'daki ilmî yapısını ele alan Makrizî'nin (ö. 845/1442) Nizâmiyye'yi fakihlere maaş tahsis edilen ilk medrese olarak nitelendirmesi[686], medreselerin kuruluş safhasından itibaren fıkıh merkezli bir kimliğe sahip olduğunun göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Aşağıda belirteceğimiz üzere Batı akademisinde eser veren araştırmacıların önemli bir kısmı medreselerin kuruluşunda fıkıh ilminin merkezî rol oynadığı görüşünü dile getirmiştir. Zira medreseyi fıkıh ve kelâm mezheplerinin tarihi seyriyle birlikte inceleyen G. Makdisi'ye göre İslam'da ilmî kurumların en itibarlısı konumundaki medrese, şer'î ilimlerin merkezinde yer alan fıkıh eğitimi için tesis edilmiştir.[687]

İslam diniyle ilgili çalışmalar yapan Hollandalı dinler tarihçisi Jacques Waardenburg (ö. 2015) fıkıh eğitimini kurumsallaştıran medreselerin kadı ve müftü gibi dinî otoriteler

---

[683] İbn Bedrân*, Münâdemetü'l-atlâl,* s. 44. Ayrıca bk. Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 139.

[684] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 96, 326; II, 3, 23.

[685] İbn Cemâa, *Tezkiretü's-sâmi'*, s. 11-12.

[686] Makrizî, *el-Mevâ'iz ve'l-itibâr*, IV, 199.

[687] Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 43.

yetiştirerek topluma yön verdiğini ileri sürmüştür.[688] Buna karşılık Chamberlain (ö. 2017) medreselerin fıkhı merkeze alarak diğer ilimleri kapsam dışı bıraktığını doğrulayan kayıtların sınırlılığına dikkat çekmiştir.[689] Modern dönem İslam tarihçisi Roy Mottahedeh de (ö. 2024), Makdisi'nin medrese-fıkıh ilişkisi bağlamında dile getirdiği merkezilik iddiasına eleştirel perspektiften yaklaşarak medrese müfredatında bölgesel farklılıklara işaret etmiş; Doğu İslam coğrafyasında kurulan medreselerde fıkıh dersleri ağırlıklı olmakla birlikte İran, Hindistan ve Anadolu'daki medreselerin kelam, felsefe ve tıp derslerine yer verdiğini dile getirmiştir. Ayrıca Mottahedeh'e göre medreselerin teşekkül sürecinde Horasan ve Mâverâünnehir bölgesindeki hadis ilmine dair gelişmeler etkili olmuştur. Zira *Kütüb-i Sitte* müelliflerinden Buhârî, Müslim, Nesâî ve Tirmizî Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde; Ebû Dâvûd ve İbn Mâce ise Horasan'a yakın şehirlerde yetişmiştir. Ayrıca hadis eserlerinin fıkıh bablarına göre tertip edilmesi, fıkıh çalışmalarının hadis temeli üzerinde gelişmesini mümkün kılmış; bu zemin, belirli mezheplere bağlı ders halkalarını medrese adı verilen kurumsal yapılara dönüştürmüştür. Selçukluların Hanefîlik ve Şâfiîliği resmî olarak desteklemesiyse hadis-fıkıh merkezli eğitim modelinin Nizâmiyye medreseleri aracılığıyla Bağdat'a taşınmasını sağlamıştır.[690] Mottahedeh'in *Kütüb-i Sitte*'nin telifini örnek göstererek doğu İslam coğrafyasında hadis ilminin yükselişiyle medreselerin kurulması arasındaki bağlantıya vurgu yapması dikkat çekicidir. Ancak hadis-fıkıh ilişkisine yapılan bu vurgu medreselerin fıkıh merkezli yapısını açıklamada anlamlı olsa da söz konusu kurumların siyâsî destek, vakıf sistemi ve benzeri unsurlarla şekillenmiş çok boyutlu bir sürecin ürünü olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

Medreselerin kuruluş ve işleyişi hakkında bilgi veren kaynaklarla Stefan Leder, es-Sawwâs ve eş-Şağarcî tarafından yayımlanan *Mu'cemü's-semâ'âti'd-Dımaşkiyye*'deki semâ kayıtları birlikte değerlendirilmiş, ayrıca Hamburg Üniversitesi Yazma Eser Kültürlerini Araştırma Merkezi'nde Prof. Konrad Hirschler başkanlığında yürütülen proje kapsamında oluşturulan Audition Certificates Platform 6.0'daki verilerden istifade edilmiştir. Bu incelemeler sonucunda hicri VI. ve VII. asırlarda kurulmuş Dımaşk medreselerinin hangilerinde hadis derslerinin yapıldığı tespit edilmiştir. Bu medreselerde gerçekleştirilen hadis derslerine dair ayrıntılı bilgiler; ders hocası, okutulan eser ve ders tarihi esas alınarak tasnif edilmiş şekilde *Ek-9*'te sunulmuştur. Elde edilen veriler üzerinden aşağıdaki tabloda hadis

[688] Waardenburg, Some Institutional Aspects of Muslim Higher Education and Their Relation to Islam, *Nvmen*, XII (1965), s. 100.

[689] Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik*, s. 116.

[690] Mottahedeh, *In the Shadow of the Prophet: Essays in Islamic History,* s. 236-249.

derslerinin gerçekleştirildiği medreseler, mezhebî aidiyetleri ve tespit edilen sema meclislerinin yoğunluğu dikkate alınarak sıralanmıştır.

	Hanbelî Medreseler	Şâfiî Medreseler	Hanefî Medreseler	Mâlikî Medreseler
1	Ziyâiyye Muhammediyye (90)	Mücâhidiyye Cevvâniyye (20)	İzziyye Berrâniyye (15)	Salâhiyye (2)
2	Ömeriyye (14)	Âdiliyye Kübrâ (11)	Azîziyye (6)	
3	Sâhibiyye (9)	Takviyye (4)	Hâtuniyye Cevvâniyye (8)	
4	Sadriyye (3)	Zâhiriyye Cevvâniyye (4)	Zâhiriyye Cevvâniyye (4)	
5	Hanbeliyye (4)	Asrûniyye (1)	Kılıciyye (3)	
6	Cevziyye (3)	Atabekiyye (1)	Kaymâziyye (2)	
7	Müneccâiyye (3)	Emîniyye (1)	Alemiyye (1)	
8	Mismâriyye (2)	Nâsıriyye (1)	Mâridâniyye (1)	
9		Âdiliyye Suğrâ (1)	Mukaddemiyye Cevvâniyye (1)	

Tablodan anlaşıldığı üzere tespit edilen yirmi altı farklı medresenin dokuzu Şâfiî, dokuzu Hanefî sekizi Hanbelî ve biri Mâlikî mezhebine tahsis edilmiştir. Bu dağılım, Dımaşk'ta hadis eğitiminin dört Sünnî mezhepte kurumsal anlamda karşılık bulduğunun göstergesi sayılabilir.[691]

Hanbelî medreseleri arasında Ziyâiyye Muhammediyye Medresesi bünyesinde düzenlenen semâ meclislerinin yoğunluğuyla öne çıkmaktadır. Ziyâeddin el-Makdisî'nin gayretleriyle Kâsiyûn dağı eteklerinde inşa edilen bu medreseye ait kayıtlar hem *Mu'cemü's-semâ'âti'd-Dımaşkiyye*'de hem de Audition Certificates Platform 6.0 (ACP) veri tabanında kayıtlı sema meclislerinde dikkat çekici bir yoğunluk arz etmektedir. Ancak tablo değerlendirilirken kullanılan semâ kayıtlarının temsil gücü ve veri tabanlarının kapsamı göz önünde bulundurulmalıdır.

"Dımaşk'ta hadis nerelerde okunuyordu?" sorusundan hareket eden Garrett Davidson, *Mu'cemü's-semâ'âti'd-Dımaşkiyye*'de yer alan 1306 semâ kaydı üzerinden şehrin bir nevi hadis coğrafyasını belirlemekte diğer yandan eser başlığının kapsamlı bir derleme intibaı

[691] Dımaşk medreselerinin mezhebî tasnifi, kuruluşları, bânileri ve müderrisleri hakkında ayrıca bk. Yılmaz, *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese*, s. 73-114; Dündar, "Eyyûbîler Dönemi Dımaşk Medreseleri", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018/9, s. 113-147; Oflaz, Abdülalim, "Eyyûbîlerde Eğitim Sistemi ve Medreseler", *Eyyûbîler: Kültür ve Medeniyet*, ed. Ziya Polat; Ayşe Çekiç (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2022), s. 137-171.

vermesine rağmen Suriye Millî Kütüphanesi'ndeki yazmalar arasından seçilmiş sınırlı sayıdaki örneğe dayandığını zikretmektedir.[692] Buna karşılık Karagözoğlu'nun dikkat çektiği üzere ACP farklı kütüphanelerden aktarılan verilerle sürekli genişleyen bir veri tabanı niteliği taşımaktadır. Suriye Millî Kütüphanesi, Berlin Devlet Kütüphanesi ve Fransa Ulusal Kütüphanesi başta olmak üzere çeşitli koleksiyonlardan veri girişinin yapılmış olması semâ kayıtlarının daha geniş bir örneklem üzerinden değerlendirilmesine imkân sağlamaktadır.[693] Dolayısıyla ACP verilerinde de Ziyâiyye Muhammediyye Medresesi'nin yoğun biçimde temsil edilmesi bu medresenin hadis tedrisi bakımından belirgin bir konuma sahip olduğunu düşündürmektedir. Öte yandan medresenin konumunda dârülhadis, mescid ve kütüphanenin de yer alması, Ziyâiyye Muhammediyye Medresesi'ni hadis ve fıkıh eğitiminin birlikte yürütüldüğü çok işlevli bir merkez hâline getirmiştir.[694] Medresede hadis eğitim faaliyeti büyük ölçüde Hanbelî mezhebine mensup muhaddislerin katkısıyla yürütülmüş; bu bağlamda Ziyâeddin el-Makdisî, Şemseddin İbnü'l-Kemâl el-Makdisî ve Fahreddin İbnü'l-Buhârî öne çıkmıştır.

Kudâme ailesinin tanınmış âlimlerinden Ebû Ömer el-Makdisî'nin Sâlihiyye'de inşa ettirdiği Ömeriyye Medresesi;[695] Selâhaddin Eyyûbî ile el-Melikü'l-Âdil'in kız kardeşi Rebîa Hatun'un (ö. 643/1245) Emetüllatîf'in teşvikiyle vakfettiği Sâhibiyye[696]; Emevî Camii civarında Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin oğlu Bağdatlı âlim ve üstâdüddâr Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. Abdurrahman'ın (ö. 656/1258) vakfettiği Cevziyye Medresesi[697]; Dımaşk'ta hayır işleriyle tanınan Mısır asıllı Sadreddin Es'ad b. el-Müneccâ (ö. 657/1259) tarafından Emevî Camii yakınlarında kurulan Sadriyye Medresesi[698] hadis ders halkalarına yer verilen Hanbelî medreselerindendir. Emevî Camii'nde İbn el-Müneccâ ailesine nisbetle tanınan Müneccâiyye ise zâviye niteliğinde bir Hanbelî medresesidir.[699] Dımaşk'ın meşhur Hanbelî fakihi ve vâiz

---

[692] Garrett Davidson, "Where Was Hadith Read in Damascus?", *Beyond Authenticity, Alternative Approaches to Hadith Narrations and Collections*, vol. 203 (2023), Chapter 10: s. 317-318.

[693] Karagözoğlu, "Yeni Dijital Veri Tabanlarından Audition Certificates Platform ve Hadis Araştırmalarına Muhtemel Katkısı", *MÜİFD*, 69/2025, s. 418.

[694] İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye,* I, 139-140.

[695] Nuaymî, *ed-Dâris*, II, 77.

[696] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 257.

[697] Takiyüddin el-Âdemî, *Kitabü'l-münevver*, s. 58.

[698] Takiyüddin el-Âdemî, *Kitabü'l-münevver*, s. 60; Nuaymî, *ed-Dâris*, II, 67.

[699] Takiyyüddin el-Âdemî medresenin vakfını Osman b. Es'ad İbnü'l-Müneccâ'ya nisbet ederken İbn Şeddâd burada ders verdiği bilinen ilk kişinin Zeynüddin Müneccâ b. Osmân İbnü'l-Müneccâ (ö. 695/1296) olduğunu kaydetmektedir. İbn Kesîr ise Zeynüddin İbn Müneccâ'nın vefatına kadar Emevî Câmi'nde karşılıksız olarak

Şerefü'l-İslâm Abdülvehhâb b. Abdülvâhid eş-Şîrâzî'nin (ö. 536/1141) vakfettiği Hanbeliyye'yle[700] kıraat ve hadis ilimleriyle ilgilenen tüccâr Hasan b. Mismâr el-Hilâlî'nin (ö. 546/1151) şehir surları içinde yaptırdığı Mismâriyye Medreselerinde[701] kadın muhaddisler hadis tedrisinde bulunmuştur. Bu örnekler, Hanbelî medreselerinde kadın muhaddislere de alan tanındığını ve onların özellikle hadis cüzü okutma hususunda güvenilir kabul edildiğini göstermektedir.

Hanbelî medreselerine nazaran sema meclisleri açısından daha düşük bir yoğunluk arz etmekle beraber hadis okutulan Şâfiî, Hanefî ve Mâlikî Medreseleri de bulunmaktadır. Bu çerçevede hadis eğitimi verilen Şâfiî medreseleri arasında Dımaşk atabegi Emînüddevle Gümüştegin (ö. 541/1146) tarafından kurulan Emîniyye[702]; vakıf faaliyetleriyle tanınan Zengî devletinin kumandanlarından Mücâhidüddin Ebü'l-Fevâris el-Kürdî'nin (ö. 555/1160) yaptırdığı Mücâhidiyye Cevvâniyye[703]; Eyyûbîler'in Hama kolunun kurucusu el-Melikü'l-Muzaffer Takıyyüddin Ömer'in (ö. 587/1191) vakfı Takviyye[704]; Eyyûbî hanedanından el-Melikü'l-Âdil'in kızı Zehrâ Hâtun'un vakfı Âdiliyye Suğrâ[705] ve el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddin Yûsuf'un emriyle inşa edilen Nâsıriyye Medresesi[706] sayılmalıdır. Şehir surları içerisinde teşekkül eden bu Şâfiî medreselerine, sur dışında inşa edilen ve Musul hâkimi Nûreddin Arslan'ın kız kardeşi Türkân Hâtun tarafından vakfedilen Atabekiyye[707] ile Şâfiî kâdılkudâtı Şerefeddin Ebû Sa'd Abdullah b. Muhammed İbn Ebî Asrûn el-Mevsılî'nin kendi imkânlarıyla inşa ettirdiği Asrûniyye[708] de eklenmelidir.

Dımaşk idaresinde nâiblik vazifesini üstlenen Muînüddin Üner'in kızı İsmet Hâtun'un (ö. 581/1186) vakfettiği Hâtûniyye Cevvâniyye[709]; Eyyûbî idaresinde önemli mevkilerde bulunmuş Emir Sârimüddin Kaymaz en-Necmî'nin (ö. 596/1200) emriyle yapılan

---

ders vermeyi sürdürdüğünü belirtmektedir. Takiyüddin el-Âdemî, *Kitabü'l-münevver*, s. 62; İbn Şeddâd, *el-A'laku'l-hatîre*, s. 259; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 594.

[700] Nuaymî, *ed-Dâris*, II, 50.

[701] İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye,* I, 256.

[702] Safedî, *el-Vâfî*, XXIV, 276.

[703] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 343-344.

[704] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 162-163.

[705] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 278.

[706] İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye,* I, 244.

[707] İbn Şeddâd, *el-A'laku'l-hatîre*, s. 251; Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 96.

[708] İbn Şeddâd, *el-A'laku'l-hatîre*, s. 238; Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 303.

[709] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 388.

Kaymâziyye[710]; Emir Şemseddin Muhammed b. el-Mukaddem'in (ö. 583/1188) vakfı Mukaddemiyye Cevvâniyye[711] ve Zengî dönemi devlet adamlarından Emir Seyfeddin Ali b. Kılıç'ın (ö. 643/1245) vakfı Kılıciyye[712] hadis tedrisi yapılan sur içindeki Hanefî medreseleridir. Bu minvalde Sâlihiyye'de konumlanan ve el-Melikü'l-Azîz Osman b. el-Melikü'l-Âdil'in (ö. 630/1232) emriyle inşa edilen Azîziyye[713]; Emir Ebû Mansûr İzzeddin Aybek'in (ö. 646/1248) vakfı İzziyye Berrâniyye[714]; Dımaşk nâibi Emir Alemüddin Sencer el-Muazzamî'nin yaptırdığı Alemiyye[715] ile Eyyûbî hanedanından el-Melikü'l-Muazzam İsa'nın hanımı Azîzetüddin Ahşâ Hâtun tarafından vakfedilen Mâridâniyye[716] de zikredilmelidir. Selâhaddin Eyyûbî'nin inşasını tamamladığı Salâhiyye[717] ise hadis halkalarına ev sahipliği yaptığı tespit edilen yegâne Mâlikî medresesi olarak değerlendirilebilir.

Şâfiî, Hanefî ve Mâlikî medreselerinin, bânilerine göre iki ayrı çizgide belirginleştiği kanaati oluşmaktadır. Nitekim hadis okutulan Hanbelî medreseleri çoğunlukla ulemâ ve mahallî hayırseverlerin şahsî gayretleriyle kurulmuşken Şâfiî, Hanefî ve Mâlikî medreselerinin çoğu devlet himayesinde vakıf desteğiyle inşa edilmiştir. Dolayısıyla Hanbelî medreselerinde hadis tedrisinin daha ziyade hoca-talebe ilişkisi üzerinden esnek ve kişisel inisiyatifle yürütüldüğü diğer mezheplere ait medreselerde ise kurumsal bir alana taşındığı anlaşılmaktadır.

Son dönemde Dımaşk'taki eğitim kurumlarını dijital beşerî bilimler yöntemleriyle inceleyen çalışmalar, medreselerin kurumsal yapısı ve şehir içerisindeki dağılımına dair yeni değerlendirmelerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Nitekim Yılmaz'ın Dımaşk medreselerinin mezhebî dağılımı ile vâkıf profilleri üzerine yaptığı tespitlere göre Hanbelî medreseleri büyük ölçüde Hanbelî ulemâ eliyle teşekkül ederken Şâfiî ve Hanefî medreselerinde kurucu unsur daha ziyade sultanlar, devlet ricâli ve askerî-idârî çevrelerdir. Bu tablo, Dımaşk'taki medreseleşmenin mezhebî temâyüller dışında vakıf-siyaset-ulemâ ilişkileri üzerinden şekillendiğini göstermesi bakımından mühimdir.[718] Midilli'nin aynı proje kapsamında Dımaşk

[710] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 456.

[711] Nuaymî, I, 456.

[712] İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye,* I, 207.

[713] İbn Şeddâd, *el-A'laku'l-hatîre*, s. 239; Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 422.

[714] İbn Şeddâd, *el-A'laku'l-hatîre*, s. 221; Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 423.

[715] İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye,* I, 224.

[716] İbn Şeddâd, *el-A'laku'l-hatîre*, s. 227-228; Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 455.

[717] Nuaymî, *ed-Dâris*, II, 8.

[718] Yılmaz, "Medrese-Mezhep İlişkisi: Nuaymî'nin ed-Dâris'inde Dımaşk Medreselerinin Mekânsal Dağılımı ve Tipolojileri", *İslâm Tetkikleri Dergisi*, 15/2025, s. 57-58.

eğitim kurumlarının işlevsel yapısına dair yaptığı değerlendirmeler de medrese, dârülhadis, dârülkur'ân, hankâh ve zâviye gibi kurumlara ilişkin geleneksel isimlendirmelerin tek başına yeterli bir açıklama zemini sunmadığını göstermektedir. Zira bu kurumlarda okutulan dersler, ulemâya tahsis edilen mansıplar ve tedris faaliyetlerinin kapsamı zaman içerisinde farklılaşabilmiştir. Bu sebeple Midilli söz konusu kurumları yalnızca belirli bir ilme tahsis edilmiş yapılar olarak ele almak yerine "dar kapsamlı" ve "geniş kapsamlı" eğitim kurumları şeklinde yeniden düşünmeyi teklif eder.[719] Bu yaklaşım medreselerde yürütülen hadis derslerinin kurumsal mahiyetini ayrıca ele almayı gerektirir. Nitekim hadis derslerinin medrese bünyesindeki resmî tedris faaliyetleri içinde mi yer aldığı yoksa medrese mekânında teşekkül eden daha serbest ilmî halkalar şeklinde mi yürütüldüğü meselesi, kurumların fiilî işleyişini anlamak bakımından önemlidir. Bu mesele, dersleri icra eden muhaddislerin ilgili kurumlardaki resmî konumları üzerinden incelenebilir.

Ek-9'te yer alan veriler incelendiğinde medreselerde hadis dersi veren 62 farklı şahsiyetten 8'inin ilgili kurumun resmî müderrisi olduğu tespit edilmektedir. Bu müderrisler Emîniyye Medresesi'nde Cemâlü'l-İslâm Ali b. el-Müsellem es-Sülemî[720], Ömeriyye Medresesi'nde Muvaffakuddin İbn Kudâme[721], Hanbeliyye Medresesi'nde Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Necm İbnü'l-Hanbelî[722], Ziyâiyye Muhammediyye Medresesi'nde Ziyâeddin el-Makdisî ile Şemseddin Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî[723], Asrûniyye Medresesi'nde Kutbüddin Ahmed b. Abdusselam İbn Ebî Asrûn (ö. 675/1276)[724], Sadriyye Medresesi'nde Abdurrahman b. Yûsuf el-Ba'lebekkî[725] ve Kılıciyye Medresesi'nde Ebû Sâbir Eyyûb b. Ebû Bekir İbnü'n-Nehhâs el-Halebî (ö. 699/1299)[726] olarak sıralanabilir. Buna karşılık 54 kişinin herhangi bir resmî müderrislik mansıbına sahip olmaksızın medrese bünyesindeki semâ meclislerine iştirak etmesi, medrese içerisinde teşekkül eden hadis derslerinin daha serbest ilmî

[719] Midilli, "Dımaşk Eğitim Kurumları Tipolojisi (11.-16. Yüzyıl): Geleneksel Tanımlar ve Değişen İşlevler", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 68/2025, 126-127.

[720] Zehebî, *Siyer*, XXI, 423.

[721] Hâfız Muhammed Mutî' Ömeriyye Medresesi'nde ilk ders veren kişinin Ebû Ömer olduğunu ardından kardeşi Muvaffakuddin ve daha sonra da oğullarının burada tedris faaliyetini sürdürdüğünü zikretmektedir. Hâfız, *el-Medresetü'l-Ömeriyye bi-Dımaşk*, s. 235 (3. dipnot)

[722] İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, II, 114.

[723] Takiyüddin el-Âdemî, *Kitabü'l-münevver*, s. 61.

[724] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 306.

[725] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 536.

[726] Birzâlî, *el-Muktefî*, III, 541.

halkalar vasıtasıyla sürdürüldüğüne işaret etmektedir. Nitekim resmî müderrislerin toplam içerisindeki oranı yaklaşık %13'te kalırken ders verenlerin %87'sini kurum dışından gelen ve medresede resmî görev üstlenmeyen muhaddisler oluşturmaktadır. Bu tespit ayrıca medreselerin farklı ilmî çevreleri bir araya getiren hadis tedris mekânları hüviyeti taşıdığının göstergesi de sayılabilir.

Hicri VI. ve VII. asırlarda Dımaşk medreseleriyle ilgili değinilmesi gereken hususlardan biri hadis şeyhliği mansıbıdır. Bu mansıba dair önemli bir örnek el-Melikü'z-Zâhir Baybars'ın vefatı üzerine oğlu el-Melikü's-Sa'îd Bereke Han (ö. 678/1279) tarafından türbe ve medrese olarak inşa edilen Zâhiriyye Cevvâniyye Medresesi'dir.[727] Hanefî ve Şâfiîlere müştereken vakfedilmiş bu medresede hadis şeyhi mansıbını üstlenen Endülüslü muhaddis ve fakih Ebû İshâk İbrahim b. Abdülazîz (ö. 687/1288), Dımaşk Mâlikî kadılığı teklifini geri çevirmiş ancak Devâdâriyye Dârülhadisi'nin vâkıfı Alemüddin Sencer'in teşvikiyle medresenin hadis şeyhliği mansıbına tayin edilmiştir.[728] İbrahim b. Abdülazîz'in ardından bu göreve getirilen Şâfiî muhaddis Fahreddin Ebû Hafs Ömer b. Yahya el-Kerecî (ö. 690/1291), Irâk-ı Acem sınırındaki Kerec şehrinden genç yaşta Dımaşk'a gelmiş, burada İbnü's-Salâh'ın öğrencisi ve damadı olmuştur. *Sahîh-i Buhârî* rivayetiyle bilinen Ömer b. Yahya, hocasının *Ulûmu'l-hadîs*'ini Nevevî'ye okutmuş böylece Dımaşk'taki hadis usûlü tedrisinde bir halka teşkil etmiştir.[729] Ondan sonra bu göreve aslen Vâsıt şehrinden olup Dımaşk'a yerleşen Şâfiî fakihi ve muhaddis İzzeddin Ebü'l-Abbâs Ahmed b. İbrahim el-Fârûsî (ö. 694/1294) getirilmiştir. Kıraat ve tefsir ilimleriyle de meşgul olan Fârûsî, aynı zamanda Şehâbeddin es-Sühreverdî'ye (ö. 632/1234) bağlı bir sûfidir. 691/1291 yılında geldiği Dımaşk'ta Zâhiriyye Medresesi'nin şeyhliğinin yanında Emevî Camii'nde hatiplik vazifesini üstlenmiştir.[730] Fârûsî'nin hac yolculuğuna çıkması üzerine yerine vekaleten Hanbelî fakih ve muhaddis Takiyyüddin Ebû İshak İbrahim b. Ali el-Vâsıtî (ö. 702/1302) Zâhiriyye'ye hadis şeyhi olarak atanmıştır. Ömrünün son döneminde bu vazifeye tayin edilen Takiyyüddin el-Vâsıtî, uzun yıllar Sâhibiyye ve Ömeriyye Medreselerinde müderrislik yapmış âli isnad sahibi, emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker vazifesini yerine getiren sâlih bir kişi olarak tanıtılmıştır.[731] Bu kayıt, hadis şeyhliği mansıbının aynı zamanda ahlâkî ve toplumsal boyutlarıyla da tanımlandığını göstermektedir. Ayrıca

[727] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 263; İbn Bedrân, *Münâdemetü'l-atlâl,* s. 119.

[728] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* XV, 587.

[729] Birzâlî, *el-Muktefî*, II, 386; III, 20-21.

[730] Safedî, *el-Vâfî*, VI, 138-139; Birzâlî, *el-Muktefî*, III, 23.

[731] Birzâlî, *el-Muktefî*, III, 98; IV, 140.

Zâhiriyye Medresesi'nde Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî âlimlerin hadis şeyhliğine tayin edilmesi, bu mansıbın herhangi bir mezhebe tahsis edilmediğini aksine ilmî liyakat ve toplumsal itibarın esas alındığını ortaya koymaktadır.

Öte yandan hadis rivayeti ve tedrisiyle meşguliyetini üç nesil boyunca bir aileye mensup Dımaşklı muhaddis Ebû Tâlib Muhammed b. Abdullah İbn Sâbir es-Sülemî (ö. 637/1239) İzziyye Berrâniyye Medresesi'nde hadis şeyhi olarak görevlendirilen bir diğer isimdir.[732] Kılıciyye Medresesi'nde müderrislik yapan Hanefî fakih ve muhaddis Bahâeddin Ebû Sâbir Eyyûb b. Ebû Bekir el-Esedî (ö. 699/1299) ise bu medresede aynı zamanda hadis şeyhliği mansıbına getirilmiştir.[733]

Sonuç olarak medreseler kuruluş itibariyle ağırlıklı olarak fıkıh tedrisine tahsis edilmiş kurumlar görünümünde olsa da hicri VI. ve VII. asır Dımaşk'ında dört Sünnî mezhebe mensup medreselerde hadis derslerinin de okutulduğu anlaşılmaktadır. Semâ kayıtları, bazı medreselerde hadis şeyhliği için müstakil mansıpların tahsis edildiğini göstermesinin yanı sıra hadis tedris faaliyetlerinin vakıf şartlarıyla belirlenmiş resmî derslerle sınırlı kalmadığına da işaret etmektedir. Nitekim medrese bünyesinde teşekkül eden mansıp dışı semâ meclisleriyle muhaddisler farklı kurumlarda hadis rivayetini sürdürmüş böylece Dımaşk medreselerinde hadis eğitimi bir taraftan vakıf destekli ve kurumsal bir hüviyet kazanırken diğer taraftan hoca-talebe irtibatı etrafında şekillenen ilmî halkalar vasıtasıyla canlılığını ve çeşitliliğini muhafaza etmiştir.

B. Camiler: Emevî ve Muzafferî Camii Örnekliğinde Hadis Halkaları

Dımaşk'ın merkezinde toplumun bütün kesimlerine hitap eden ve yoğun katılım sağlayan ibadet mekânı olarak Emevî Camii ile Sâlihiyye bölgesinde ikamet eden Hanbelî ulemanın inşa ettiği Muzafferî Camii hadis halkalarıyla öne çıkmaktadır. Dolayısıyla Dımaşk'ta hadis tedrisinin yapıldığı kurumlar bağlamında bu iki camiye odaklanılmıştır. Zira Emevî Camii, şehir ölçeğinde ders halkalarıyla öne çıkan merkezî bir alan işlevi görmüş, buna karşılık Muzafferî Camii, belirli bir mezhep etrafında mahalle ölçeğinde tedris ortamı sunmuştur. Ancak her iki durumda da hadis talebesi ve hocaları derslerini farklı camilerde takip ve icra etme hususunda kısıtlanmamıştır. Bu esnekliğin arka planında dârülhadis, medrese ve camilerde kurulan ders halkalarında hoca-talebe eksenli tedris anlayışının sürdürülmesi yer almaktadır. Bu başlık altında odaklanılan iki caminin inşasına değinilerek hadis derslerinin

[732] Münzirî, *et-Tekmile li Vefeyâti'n-nakale*, III, 523; Zehebî, *el-İber*, III, 231.

[733] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 901; Safedî, *A'yanu'l-asr*, I, 672.

muhtevası ve hocaları tablolar aracılığıyla incelenecek, son aşamada camilerin günümüzdeki durumundan bahsedilecektir.

Dımaşk'ın Müslümanlar tarafından fethi sonrasında Aziz Yahyâ Kilisesi'nin bir bölümü camiye tahsis edilmiş, Emevî halifesi Velîd b. Abdülmelik (86-96/705-715) devrindeyse bütünüyle yeniden inşa edilerek bugünkü cami hüviyetini kazanmış ve kaynaklarda *Benî Ümeyye, Emevî, Dımaşk* ve *el-Câmi'u'l-ma'mûr* isimleriyle kaydedilmiştir.[734] Şehrin her cephesinden seçilen Kubbetü'n-Nesr[735] ve ders halkalarının kurulduğu revaklarıyla tanınan Emevî Camii'ni ziyaret eden İbn Cübeyr'e göre bu halkalarda bulunan talebe ve hocalara geniş tahsisatlar ayrılmıştır.[736] Ayrıca Şâfiî ve Hanefîlere ayrı mihraplar tahsis edilmiş, bu mekânlarda hem cemaatle namaz kılınmış hem de ilim meclisleri kurulmuştur.[737] Eyyûbîler döneminde Hanbelî âlimlerin şehirdeki varlığının belirginleşmesiyle 617/1220 yılında onlara mahsus bir mihrap eklenmiştir.[738]

Hicri VI. ve VII. asırlarda deprem ve yangınlarla sık sık zarar gören Emevî Camii, her defasında dönemin sultanları tarafından onarılarak kıraat, hadis, fıkıh ve tefsir gibi temel İslamî ilimlerin tedris edildiği çok yönlü yapısını korumuştur.[739] Süb' adı verilen kıraat halkalarında sabah namazına müteakip Kur'an-ı Kerim'in haftalık hatim taksimine göre belirlenen yedi bölümünden biri okunmuş[740]; ikindiden sonra Kevser suresinden başlayarak Kur'an'ın sonuna kadar tilavet edilmesi sebebiyle *Kevseriyye* diye anılan kıraat halkaları, Nureddin Mahmud Zengî'nin yaptığı düzenleme ile küçük çocuklara ve yetimlere vakfedilmiştir.[741] İbn Şeddâd'ın (ö. 684/1285) verdiği bilgiye göre yaşadığı dönemde Emevî Camii'nde kurrâsına vakıf gelirlerinden maaş tahsis edilen yüz yirmi kıraat halkası mevcuttur.[742] Bununla birlikte fıkıh ve

---

[734] Nuaymî, *ed-Dâris*, II, 285.

[735] İbn Battûta, şehre farklı yönlerden bakılsa da kubbenin bütün binaların üzerinde gökte asılıymış izlenimi vermesi dolayısıyla nesr diye adlandırıldığından bahsetmiştir. *Rıhle*, I, 308.

[736] İbn Cübeyr, *Rıhle,* s. 244-245.

[737] İbn Cübeyr, *Rıhle,* s. 239; Onuş, *Dımaşk Hanbelîliği*, s. 73.

[738] Nuaymî, *ed-Dâris*, II, 95; Emevî Camii'nde Hanbelîlerin mihrabı etrafında gelişen olaylar için bk. Onuş, *Dımaşk Hanbelîliği*, s. 72-77.

[739] Hatim Mahamid, Dımaşk'ta medreselerin çoğalmasına rağmen Emevî Camii'nin eğitimdeki merkezi konumunu kaybetmediğini ifade etmektedir. Mahamid, "Memlükler Dönemi Suriye'de Yüksek Öğretim Müesseseleri Olarak Camiler", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014/41, s. 264.

[740] Ebû Dâvûd'un Evs b. Huzeyfe'den naklettiği rivayette sahâbenin Kur'an'ı haftalık hatim amacıyla yedi bölüme ayırdığı belirtilmektedir. Ebû Dâvûd, Salât, 289 (1393. hadis).

[741] İbn Şeddâd, *el-A'laku'l-hatîre*, s. 82-85.

[742] İbn Şeddâd, *el-A'laku'l-hatîre*, s. 85.

hadis ilimlerinin tedris edildiği medrese ismiyle kaydedilen ilim halkalarından da bahsedilmiştir. Nitekim Ebû Bekir Abdurrahman b. İsmail İbnü's-Sâbûnî'ye (ö. 500/1106) nispet edilen *Şeyhiyye*, Şâfiî fakihi Ebü'l-Feth Nasrullah b. Muhammed'in (ö. 542/1147) ders verdiği *Gazzâliyye*, devlet ricalinden Esedüddin Şirkûh'un Şâfiîlere vakfettiği (ö. 564/1169) *Esediyye*; Hanbelîlerin şeyhi Ebü'l-Meâlî Es'ad İbnü'l-Müneccâ'ya (ö. 606/1209) nispet edilen *Müneccâiyye*; Hanefîlere ait *Kûsiyye, Sefîniyye*, *el-Maksûretü'l-kebîre*; Mâlikilere vakfedilen *Mâlikiyye* ile Şâfiîlere tahsis edilen *Kellâse* bu türden ders halkalarının örnekleri arasında zikredilebilir.[743]

Öte yandan vâkıflarının veya müderrislerinin isimleriyle tanınan ders halkaları Emevî Camii'nde önemli bir yekûnu teşkil etmektedir. Bu minvalde İbn Şeddâd, 24 kıraat (süb'), 11 fıkıh ve 3 hadis halkasının varlığına değinmiştir. Zikri geçen bu üç hadis halkası Fâzıliyye Dârülhadisi'nin bânisi Kâdî Fâzıl, Eyyûbî emirlerinden Seyfeddin Halil İbnü'l-Gars (ö. 657/1258) ve Mecdüddin İbn Teymiyye'nin isimleriyle mîâd olarak tanıtılmıştır.[744] Memlük Kahire'sinde ulemânın ve toplumun durumunu hadis ilmini merkeze alarak tahlil eden Özkan'a göre mîâd, her ne kadar muîdlerin vazifesini çağrıştırsa da muhtemelen sözleşmek anlamında haftanın belirli günlerinde yapılan düzenli dersleri ifade etmektedir.[745] Belli isimlerle anılan bu üç hadis halkasının yanında yapılan taramalar sonucunda tespit edilebilen 66 hadis halkası, caminin mekânları özelinde sınıflandırılmış, bu mekânlarda ders veren hocalar *Mu'cemü's-semâ'âti'd-Dımaşkiyye*'deki semâ kayıtlarıyla Audition Certificates Platform 6.0'daki veriler esas alınarak vefat tarihlerine göre kronolojik biçimde sıralanmış ve aşağıdaki tablo oluşturulmuştur.

Emevî Camii'nde Hadis Ders Halkaları				
Emevî Camii		**Muhaddisin Adı**	**Menşei**	**Mezhebi**
	1	Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir (ö. 571/1176)	Dımaşk	Şâfiî
	2	Ebü'l-Fehm Abdurrahman b. Abdülazîz el-Ezdî (ö. 576/1180)	Dımaşk	Şâfiî
	3	Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Meâlî el-Kettânî (ö. 592/1195)	Trablus	Mâlikî
	4	Ebû Muhammed Kâsım b. Ali İbn Asâkir (ö. 600/1203)	Dımaşk	Şâfiî
	5	Ömer b. Taberzed (ö. 607/1210)	Bağdat	*
	6	Ebû Mes'ûd Abdülcelîl b. Ebû Gâlib (ö. 610/1213)	İsfahan	*
	7	Fahreddin İbn Asâkir (ö. 620/1223)	Dımaşk	Şâfiî
	8	Zeynülümenâ İbn Asâkir (ö. 627/1229)	Dımaşk	Şâfiî
		Zekiyyüddin İbrahim b. Berekât el-Huşûî (ö. 640/1242)		
	9	Zeynülümenâ İbn Asâkir (ö. 627/1229)	Dımaşk	Şâfiî
		Ebü'l-Mekârim Abdülvâhid b. Abdurrahman (ö. 641/1243)		
	10	(Fahr) Ebû Bekir Muhammed b. Abdülvehhâb el-Ensârî (ö. 629/1231)	Dımaşk	*

[743] İbn Şeddâd, *el-A'laku'l-hatîre*, s. 84; Nuaymî, *ed-Dâris*, II, 315.

[744] İbn Şeddâd, *el-A'laku'l-hatîre*, s. 85.

[745] Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, s. 137.

	11	Ebü'l-Meâlî Es'ad b. Müsellem İbn Allân (ö. 636/1238)	Dımaşk	*
	12	Takiyyüddin Ali b. Mübârek el-Vâsıtî (ö. 632/1234)	Vâsıt	Şâfiî
	13	(Fahr) Muhammed b. İbrahim (ö. 633/1235)	Erbil	*
	14	Zekiyyüddin el-Birzâlî (ö. 636/1239)	Dımaşk	Şâfiî
	15	Ebü's-Senâ Mahmud b. Hemmam el-Ensârî (ö. 641/1243)	Dımaşk	Şâfiî
	16	(İzz) Muhammed b. Ahmed İbn Asâkir (ö. 643/1245)	Dımaşk	Şâfiî
	17	Ebû Bekir b. Ahmed el-Bağdâdî (ö. 643/1245)	Bağdat	*
	18	(Alem) Ali b. Muhammed es-Sehâvî (ö. 643/1245)	Sehâ	Şâfiî
		Muhammed b. Ebî Ca'fer Ahmed el-Kurtubî (ö. 643/1245)	Kurtuba	Mâlikî
		(Necm) Ebü'l-Hüseyin Abdurrahman b. Hızır (ö. 643/1245)	Dımaşk	*
		Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yûsuf et- Tilimsânî (ö. 655/1257)	Tilimsân	Mâlikî
		(Zeyn) İshak b. Hüseyin İbn Sasrâ (ö. ?)	Dımaşk	Şâfiî
	19	Ebü'l-Hasan Ali b. Yûsuf (ö. 654/1256)	Sûr	*
	20	Necmeddin Muzaffer İbnü'ş-Şîracî (ö. 657/1258)	Dımaşk	Şâfiî
	21	(Şems) Muhammed b. Abdülhâdî İbn Kudâme (ö. 658/1259)	Kudüs	Hanbelî
	22	(Şehâb) Ebü'l-Abbâs Hızır b. Ebû Tâlib (ö. 658/1259)	Hama	*
	23	Ebû İshak İbrahim b. Halil el-Âdemî (ö. 658/1259)	Dımaşk	Şâfiî
	24	(Tâc) Ebü'l-Hasan Abdülvehhâb b. Hasan İbn Asâkir (ö. 660/1261)	Dımaşk	Şâfiî
	25	İmâdeddin İbnü'l-Harestânî (ö. 662/1263)	Dımaşk	Şâfiî
	26	Zeynüddin Hâlid b. Yûsuf en-Nablûsî (ö. 663/1264)	Nablus	Şâfiî
	27	(Nizam) Ebû Muhammed Abdullah b. Yahyâ (ö. 663/1264)	Dımaşk	*
	28	Cemâleddin Muhammed b. Ali el-Mahmûdî (ö. 668/1269)	Dımaşk	Şâfiî
	29	Cemâleddin Muhammed b. Ali el-Mahmûdî (ö. 668/1269)	Dımaşk	Şâfiî
		Ebû Muhammed İsmail b. İbrahim et-Tenûhî (ö. 672/1273)		
	30	(Safiy) Eyyûb b. Mahmûd el-Ba'lebekkî (ö. 668/1269)	Ba'lebek	*
		Ebü'l-Kâsım Ali b. Balaban en-Nâsırî (ö. 683/1284)	Hama	
	31	(Safiy) Eyyûb b. Mahmûd el-Ba'lebekkî (ö. 668/1269)	Ba'lebek	*
		(Mecd) Abdülhamid b. Rıdvan (ö. 669/1270)	Mısır	
		(Seyf) Ali b. Abdurrahman el-Makdisî (ö. 692/1292)	Kudüs	Hanbelî
	32	Muhammed b. Es'ad el-Hemedânî (ö. 669/1270)	Hemedan	*
	33	Muhammed b. Abdülmun'im el-Harrânî (ö. 671/1272)	Harran	Hanbelî
	34	Muhammed b. Abdülmun'im el-Harrânî (ö. 671/1272)	Harran	Hanbelî
		Yahya b. Ebî Mansûr es-Sayrâfi (ö. 678/1279)		
	35	Bahâeddin Abdurrahman b. İbrahim el-Makdisî (ö. 624/1226)	Kudüs	Hanbelî
		(Şems) İbnü'l-Kemâl el-Makdisî (ö. 688/1289)		
	36	(Cemâl) Muhammed b. Ahmed eş-Şerîşî (ö. 685/1286)	Şerîş	Mâlikî
	37	İshak b. İbrahim el-Ba'lebekkî (ö. 693/1293)	Ba'lebek	*
	38	Şerefeddin Ahmed b. Ahmed b. Ni'me (ö. 694/1294)	Nablus	Şâfiî
	39	Ebü'l-Fidâ İsmail b. Abdurrahman el-Ferrâ (ö. 700/1300)	Dımaşk	Hanbelî
	40	Ebû İshak İbrahim b. İsmail İbnü'd-Derecî (ö. 700/1300?)	Dımaşk	Hanefî
	41	Abdurrahman b. Mahmûd en-Nusûlî (ö. ?)	-	Hanefî
	42	Abdülvehhâb b. Abdülvâhid İbn Haydere es-Sülemi (ö. ?)	Dımaşk	Hanbelî
Halkatü' l-Hanâbile		**Muhaddisin Adı**	**Menşei**	**Mezhebi**
	1	Muvaffakuddin İbn Kudâme (ö. 620/1223)	Kudüs	Hanbelî
	2	Nasr b. Rıdvân ed-Dârânî (ö. 641/1243)	Dımaşk	Hanbelî
	3	Musa b. Muhammed b. Râcih el-Makdisî (ö. 643/1245)	Kudüs	Hanbelî
	4	Abdurrahman b. Abdülganî el-Makdisî (ö. 643/1245)	Kudüs	Hanbelî
	5	Ziyâeddin el-Makdisî (ö. 643/1245)	Kudüs	Hanbelî
	6	Cemâleddin Abdurrahman b. Süleyman (ö. 670/1271)	Bağdat	Hanbelî
	7	(Şems) İbnü'l-Kemâl el-Makdisî (ö. 688/1289)	Kudüs	Hanbelî

Kellâse		**Muhaddisin Adı**	**Menşei**	**Mezhebi**
	1	Şemseddin Hüseyin b. Hibetullah İbn Sasrâ (ö. 626/1228)	Dımaşk	Şâfiî
	2	Bedreddin Ömer b. Muhammed el-Kirmânî (ö. 668/1269)	Nîşâbur	*
	3	Şerefeddin Ahmed b. Hibetullâh İbn Asâkir (ö. 699/1299)	Dımaşk	Şâfiî
	4	Bedreddin Hasan b. Ali el-Kalânîsî (ö. 702/1302)	Dımaşk	*
Kubbetünnesr ve Bâbüssâat		**Muhaddisin Adı**	**Menşei**	**Mezhebi**
	1	Cemâleddin Muhammed b. Ali el-Mahmûdî (ö. 668/1269)	Dımaşk	Şâfiî
		Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ömerî (ö. 675/1276)	Vâsıt	
	2	Ebü'l-Kâsım Ali b. Balaban en-Nâsırî (ö. 683/1284)	Kudüs	*
	3	Cemâleddin Abdülmelik b. Abdurrahman (ö. 700/1300)	Harran	*
	4	Ebü'l-Fidâ İsmail b. Abdurrahman el-Ferrâ (ö. 700/1300)	Dımaşk	Hanbelî
Kuzey Duvarı		**Muhaddisin Adı**	**Menşei**	**Mezhebi**
	1	Zeynülümenâ İbn Asâkir (ö. 627/1229)	Dımaşk	Şâfiî
	2	Ebû Muhammed İsmail b. İbrahim et-Tenûhî (ö. 672/1273)	Dımaşk	*
	3	Ömer b. Abdülmun'im İbnü'l-Kavvâs et-Tâî (ö. 698/1298)	Dımaşk	*
Hz. Yahyâ türbesi		**Muhaddisin Adı**	**Menşei**	**Mezhebi**
	1	(Necm) Ebü'l-Hüseyin Abdurrahman b. Hızır (ö. 643/1245)	Dımaşk	*
	2	Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yûsuf et- Tilimsânî (ö. 655/1257)	Tilimsân	Mâlikî
	3	Abdullah b. Berekât İbnü'l-Huşûî (ö. 658/1259)	Dımaşk	Şâfiî
Zeynelabidin meşhedi		(Şehâb) Ebü'l-Abbâs Hızır b. Ebû Tâlib (ö. 658/1259)	Hama	*
Batı zâviyesi		Zekiyyüddin İbrahim b. Berekât el-Huşûî (ö. 640/1242)	Dımaşk	Şâfiî
Hanefî mihrabı		Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed et-Tâhirî (ö. 696/1296)	Halep	Hanefî

**: Mezhebi kaynaklarda açıkça tespit edilemeyen şahısları göstermektedir.*

Tabloda görüldüğü üzere muhaddislerin mezhebî mensubiyetlerine dair kaynaklarda açık bir kayıt bulunmadığı durumlarda, bu husus tabloda zikredilmemiştir. Öte yandan hicri VI. ve VII. asırlarda Emevî Camii'nde kurulan hadis halkaları caminin ismi yerine Kellâse, Halkatü'l-Hanâbile, Kubbetü'n-Nesr, Bâbüssâat, Hz. Yahyâ'nın türbesi, Zeynelâbidin meşhedi, Batı zâviyesi ve Hanefî maksûresi gibi bölümlerinin ismiyle de kaydedilmiştir. Bu durum aynı muhaddisin caminin farklı bölümlerinde ders vermesiyle birlikte düşünüldüğünde hadis tedrisinin ihtiyaç ve imkâna göre şekillenen esnek bir mekânsal yapı içinde yürütüldüğünü ortaya koymaktadır. Diğer yandan hocaların mezhebî kimlikleri cami içinde dört mezhebe ait hadis halkalarının varlığına işaret etse de Şâfiî-Hanbelî çizgide yoğunlaştığını göstermektedir. Bunun muhtemel nedeni, Şâfiîlerden Benî Asâkir, Benî Sasrâ ve Huşûî; Hanbelîlerden Makdisîlerle Kudâme ailesine mensup muhaddislerin ders halkalarına öncülük etmesidir. Zira bu ailelerin birkaç nesil boyunca camide ders vermeye devam etmeleri, hadis tedrisinde ailevi sürekliliğin oluşmasını sağlamış, diğer mezheplerde benzer bir nesiller arası devamlılığa rastlanmamıştır. Ancak bazı hadis halkalarında farklı mezheplerden birden çok hocanın bulunması tedrisin mezhep taassubundan ziyade rivayet ehliyetine dayandığını ifade etmektedir.

Eyyûbîler dönemine tekâbül eden 640-670/1242-1271 aralığında hadis halkalarındaki bâriz artış, siyâsî istikrar ve güven ortamının temini, şehirdeki ilmî kurumsallaşma ve vakıf sisteminin güçlenmesiyle ilişkilendirilebilir. Ayrıca ders halkalarında Bağdat, İsfahan, Ba'lebek, Hama, Harran, Hemedan ve Tilimsân'a uzanan geniş bir coğrafyadan gelen muhaddislerin ders vermesi, rıhle güzergâhının Dımaşk'a yöneldiğine; Emevî Camii'nin de ilmî ağlarda birleşme noktası hâline geldiğine delalet etmektedir.

Öte yandan hicri VII. asrın ortalarında Memlük sultanı el-Melikü'z-Zâhir Baybars'ın emriyle Emevî Camii'nin vakıfları incelenmiş, buna göre ders halkalarında ilminden faydalanılmayan veya bu halkalara katkı sağlamayanın vakıf tahsisatı kesilmiş, ihtiyaç sahibi olanlara ise ödenek ayrılmıştır. Ayrıca ihmal edilen vakfiyeler bulunarak onarılmış ve kadıların huzurunda tasdik edilmiştir.[746] VIII. asırda Emevî Camii'ni ziyaret eden seyyah İbn Battûta, onun mimarî ihtişamını tasvir ederek ilmî canlılığını koruduğunu belirtmiştir.[747] Sonraki asırlarda caminin merkezinde konumlanan Kubbetü'n-Nesr, düzenli ve resmî hadis halkalarına ev sahipliği yapması sebebiyle hadis ilmi açısından önemini arttırmıştır. Zira burada ders verenler *müderrisü'l-kubbe* diye nitelendirilmiş, bu unvan Dımaşk'ın yüksek ilmî mevkilerinden sayılmıştır. Kubbetü'n-Nesr'deki Osmanlı dönemine tekâbül eden resmî hadis halkaları, genellikle şehrin ilmî geleneğe sahip köklü ailelerinden gelen ulema eliyle sürdürülmüştür.[748]

---

[746] İbn Şeddâd, *el-A'laku'l-hatîre*, s. 79-80.

[747] İbn Battuta, *Rıhle*, I, 306.

[748] Osmanlı döneminde Kubbetü'n-nesr'de ders veren Kettânî, Küzberî, Farfûr, Kâsımî, Attâr ve Şattî aileleri zikredilmektedir. bk. Çelik, Şam Emevî Camii ve 17. Yüzyıldan Günümüze Nesr Kubbesi Altında Hadis Halkaları, *Diyanet İlmi Dergi*, LIX, s. 178. Modern dönemde Abdurrezzâk b. Muhammed el-Halebî'nin (ö. 2012) hadis halkaları düzenlediği bu mekân, vefatının ardından öğrencisi Mustafa Dîb el-Boğa'nın meclislerine zemin teşkil etmiştir. Bu örnekler, Emevî Camii'nde derslerin devam ettiğine işaret etse de hâli hazırda mahiyeti hakkında kesin bilgiye ulaşmak zordur. Ancak 8 Aralık 2024'te Baas rejiminin son bulmasının ardından yeni yönetim, İslamî mirasın ihyası doğrultusunda bazı adımlar atmıştır. Nitekim Suriye Vakıflar Bakanlığı'nın himayesinde 2025 yılının Ağustos ayında başlatılan hadis sema meclisleri, Şeyh Dr. Safvân Dâvûdî önderliğinde sürdürülmektedir. Cuma günleri toplanan bu meclislerde *el-Muvatta*'ın Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî nüshası okutulmaktadır. Camideki yenileme ve bakım çalışmalarının başladığına, bu minvalde ülkemizde dokunan yeni halıların Şam'a ulaştırıldığına değinmek gerekir. Ayrıca nesiller boyu camide hatiplik görevini üstlenen Hatîb ailesinden Şeyh Muhammed Mucîr'in 14 Şubat 2025 tarihinde Cuma hutbesi irad etmesi hem ulema aile geleneğinin devamı hem de caminin tarihi minberinde yeni bir dönemin başlangıcı olarak değerlendirilebilir. Bütün bu gelişmeler, Emevî Camii'nin günümüzde hem fizikî hem de dinî açıdan yeniden canlanma sürecinde olduğunu göstermektedir. Bahsi geçen hutbe çevrim içi kaynaklarda yayınlanmıştır: https://www.youtube.com/watch?v=lwU5e9gpG3E&t=265s

Dımaşk'ın merkezindeki Emevî Camii'nden mahalli düzeye uzanan ilmî sirkülasyonun diğer halkasını Eyyûbî döneminde inşa edilen Muzafferî Camii oluşturmaktadır. Zira Emevî Camii'nde sonra Dımaşk'ın ikinci büyük camisi kabul edilmiş, Hanbelîlerin yerleşim mekânı Sâlihiyye'de Cuma hutbesi okunan ilk cami olarak kayıtlara geçmiştir. Muzafferî Camii'nin inşa faaliyeti, 598/1201 yılında Ebû Ömer Muhammed b. Ahmed b. Kudâme'nin öncülüğünde başlatılmış, ilk aşamada Ebû Dâvûd Mehâsin el-Fâmî adındaki bir tüccarın mali katkısıyla caminin çevresi duvarla çevrilerek Cuma ve bayram namazlarına mekân sağlanmıştır. Ancak maddi kaynakların tükenmesi neticesinde yarım kalan bu teşebbüs, Eyyûbîlerin Erbil hâkimi el-Melikü'l-Muazzam Muzafferüddin Kökböri'nin (ö. 630/1232) durumdan haberdar olup gereken meblağı göndermesiyle tamamlanmıştır. Ayrıca bu destek sayesinde camiye vakıf tahsis edilerek giderlerini karşılaması için yeni gelir kaynakları sağlanmıştır. 599/1202 yılında yapımı tamamlanan Muzafferî Camii'nin ilk hutbesi, inşaatıyla bizzat ilgilenen Ebû Ömer tarafından okunmuştur.[749]

Muzafferî Camii ile Ömeriyye Medresesi'nin bölgedeki ilk yapılar arasında sayan Miura, Muzafferî Camii'nin Sâlihiyye'de inşa edilen ilk yapı olduğunu, Ömeriyye Medresesi'nin ise onu takip ettiğini kaydeder. Ayrıca caminin inşası Dımaşk'taki Hanbelîlerin ortak teşebbüsü olarak değerlendirilebilir. Zira cuma namazlarının burada kılınmaya başlanmasıyla birlikte cami, Hanbelîlerin bir araya geldiği başlıca mekânlardan biri olmuş; kaynaklarda Câmiu'l-Hanâbile adıyla anılması da bu irtibatı yansıtmıştır.[750]

Günümüzde Şam vilayetine bağlı Sâlihiyye mıntıkasındaki Ebû Ceraş Mahallesi'nde yer alan camiye tarih boyunca farklı bağlamlarda isimler verilmiş; kaynaklarda çeşitli nispetlerle zikredilmiştir. Caminin bânisine nispetle kullanılan en eski ismi Muzafferî, tarih ve tabakât türü eserlerin yanında sema kayıtlarında da sıkça geçmektedir.[751] Sâlihiyye'ye izafetle Sâlihîn, bu bölgenin Kâsiyûn dağı eteklerinde yer alması dolayısıyla Cebel isimleriyle de anılmıştır.[752] Muzafferî Camii'de hadis dersi veren âlimler, *Mu'cemü's-semâ'âti'd-Dımaşkiyye* ve Audition Certificates Platform 6.0'da kayıtlı sema meclisleriyle Hâfız Muhammed Mutî'in *Câmi'u'l-Hanâbile el-Muzafferî* (s. 157-596) adlı eserindeki verilerden hareketle tespit edilmiş, ardından Sâlihiyye'ye yerleşenler ile bölgeye misafir olarak gelen ulemâ şeklinde tasnif edilerek vefat tarihlerine göre kronolojik biçimde sıralanmıştır.

Muzafferî Camii'ndeki Hadis Ders Halkaları

[749] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 474-475; İbn Kennân, *el-Mürûcü's-sündüsiyye*, s. 81-82.

[750] Miura, *Dynamism in the Urban Society of Damascus*, s. 60-63.

[751] İbn Kennân, *el-Mürûcü's-sündüsiyye*, s. 81-82.

[752] İbn Şeddâd, Câmiu'l-cebel şeklinde kaydetmiş fakat bu isim yaygınlık kazanmamıştır. *el-A'laku'l-hatîre*, s. 86.

		Muhaddisin Adı		Muhaddisin Adı
Sâlihiyye' ye Yerleşenler	1	(Şihab) Muhammed b. Halef el-Makdisî (ö. 618/1221)	19	(Şeref) Ahmed b. Ahmed el-Makdisî (ö. 687/1288)
	2	(Bahâ) Abdurrahman b. İbrahim el-Makdisî (ö. 624/1227)	20	(Şems) Muhammed b. Abdurrahîm el-Makdisî (ö. 688/1289)
	3	(Radiy) Abdurrahman b. Muhammed el-Makdisî (ö. 635/1237)	21	(Şems) Abdurrahman b. Ahmed el-Makdisî (ö. 689/1290)
	4	(Zeyn) Ahmed b. Abdülmelik el-Makdisî (ö. 640/1242)	22	(Fahr) Ali b. Ahmed el-Makdisî (ö. 690/1291)
	5	(Muhiy) Abdurrahman b. Abdülganî el-Makdisî (ö. 643/1245)	23	(Takiy) Ahmed b. Ebû Tâhir el-Makdisî (ö. 692/1293)
	6	(Bedr) Muhammed b. Ahmed el-Makdisî (ö. 643/1245)	24	(Takiy) İbrahim b. Ali el-Vâsıtî es-Sâlihî (ö. 692/1293)
	7	Ziyâeddin el-Makdisî (ö. 643/1245)	25	(Seyf) Ali b. Abdurrahman el-Makdisî (ö. 692/1293)
	8	(Şems) Muhammed b. Sa'd el-Makdisî (ö. 650/1252)	26	(Şems) Muhammed b. Hâzim el-Makdisî (ö. 696/1297)
	9	(Şehâb) Abdurrahman b. Abdülmü'min es-Sûrî (ö. 657/1259)	27	(Şems) Muhammed b. Hamza el-Makdisî (ö. 698/1299)
	10	(İmâd) Abdülhamîd b. Abdülhâdî el-Makdisî (ö. 658/1260)	28	Ali b. Muhammed el-Bağdâdî es-Sâlihî (ö. 698/1299)
	11	(Şems) Muhammed b. Abdülhâdî el-Makdisî (ö. 658/1260)	29	Ömer b. Ahmed el-Makdisî (ö. 699/1300)
	12	(İzz) Abdurrahman b. Muhammed el-Makdisî (ö. 661/1263)	30	Abdurrahman b. Ömer ed-Deyrkânûnî es-Sâlihî (ö. 699/1300)
	13	(Zeyn) Ahmed b. Cemîl el-Makdisî (ö. 665/1267)	31	Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Makdisî (ö. 699/1300)
	14	(İmâd) Ebû Bekr b. Muhammed es-Sâlihî (673/1274?)	32	Abdüddâim b. Ahmed el-Mehaccî es-Sâlihî (ö. 699/1300)
	15	(Kemâl) Abdurrahîm b. Abdülmelik el-Makdisî (ö. 680/1281)	33	(Cemâl) Ubeydullah b. Ahmed el-Makdisî (ö. 699/1300)
	16	Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ebû Abdullah el-Askalânî (ö. 682/1283)	34	(Şems) Muhammed b. Ali el-Vâsıtî (ö. 699/1300)
	17	(Bedr) Ahmed b. Şeybân eş-Şeybânî (ö. 685/1286)	35	(İmâd) İbrahim b. Ahmed el-Makdisî (ö. 699/1300)
	18	(Tâc) Abdüddâim b. Ahmed el-Makdisî (ö. 685/1286)	36	(İzz) Muhammed b. Abdurrahman el-Makdisî (ö. 699/1300)
		Muhaddisin Adı		**Muhaddisin Adı**
Misafir Ulemâ	1	Hanbel b. Abdullah er-Rasâfî (ö. 604/1207)	10	(Alem) Ali b. Mahmûd İbnü's-Sâbûnî (ö. 640/1242)
	2	Ömer b. Taberzed el-Bağdâdî (ö. 607/1210)	11	İshak b. Hızır es-Serûcî ed-Dımaşkî (ö. 642/1244)
	3	Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî ed-Dımaşkî (ö. 612/1215)	12	(Hatibu Merdâ) Muhammed b. İsmail el-Makdisî (ö. 656/1258)
	4	Ebü'l-Yümn Zeyd b. Hasan el-Kindî (ö. 613/1217)	13	(Bedr) Ömer b. Muhammed el-Kirmânî (ö. 668/1270)
	5	(Şems) Ahmed b. Abdullah es-Sülemî el-Bağdâdî (ö. 615/1218)	14	Muhammed b. Abdülmun'im el-Harrânî (ö. 671/1272)
	6	Hüseyin b. el-Mübarek ez-Zebidî (ö. 631/1233)	15	(Şeref) Yûsuf b. Hasan en-Nâblusî (ö. 671/1272)
	7	(Fahr) Muhammed b. İbrahim el-Erbilî (ö. 633/1235)	16	(Takiy) Ömer b. Yakub el-Erbilî (ö. 673/1274)
	8	Abdullah b. Ömer İbnü'l-Lettî (ö. 635/1237)	17	(Takiy) Ahmed b. Abdurrahman el-Harrânî (ö. 674/1275)
	9	Ca'fer b. Ali el-Hemedânî (ö. 636/1238)	18	(Nâsır) Ömer b. Abdülmun'im İbnü'l-Kavvâs (ö. 698/1299)

Tablodaki veriler, Muzafferî Camii'nin hicri VII. asır boyunca Dımaşk'ta en faal hadis tedris merkezlerinden biri olduğunu teyit eder niteliktedir. Kaydedilen isimlerin büyük çoğunluğu Hanbelî olup özellikle Makdisîlerin farklı kollarından muhaddislerin ardı ardına ders halkaları kurduğu anlaşılmaktadır. Bu süreklilik, caminin kısa sürede Makdisîlerin ilmî meclisi hâline gelmesine ve Hanbelî hadis geleneğinin kurumsal bir zemin kazanmasına imkân sağlamıştır.

Muzafferî Camii'nde hadis tedrisi hem Sâlihiyye'ye yerleşmiş Hanbelî ulemâ tarafından süreklilik içinde yürütülmüş, hem de farklı bölgelerden gelip Dımaşk'ta bir süre ikamet eden misafir muhaddislerin katkısıyla canlılık kazanmıştır. Ayrıca dikkat çekici bir husus olarak, camide sadece Hanbelî muhaddislerin değil, Hanefî ve Mâlikî ulemânın da belirli ölçüde yer aldığı görülmektedir. Hanefî Ebü'l-Yümn Zeyd b. Hasan el-Kindî[753] ve Mâlikî Ca'fer b. Ali el-Hemedânî[754] gibi muhaddislerin hadis halkalarında yer alması, Muzafferî Camii'nin mezhebî tekdüzelikten uzak olduğunu; tedrisin liyakate dayalı olarak mezhep farklarını aşan bir ilmî etkileşim ortamında sürdürüldüğünü göstermektedir.

Sâlihiyye çevresinde yetişmiş ve çoğu Makdisîlerden kadın muhaddislerin Muzafferî Camii'nde hadis rivayetinde bulunmaları üzerinde durulması gereken bir diğer hususdur. Muzafferî Camii'ne ait Memlük dönemi semâ kayıtlarını kadın muhaddisler bağlamında inceleyen Emiroğlu, Makdisî/Kudâme ailesinin bu camide icra ettiği çok hocalı hadis meclislerinde kadın muhaddislerin de hoca olarak yer aldığını tespit etmiştir.[755] Tezin incelediği zaman diliminde bu minvalde ders verdiği tespit edilen tek kadın muhaddis Ümmü Muhammed Hatice bint. Abdurrahman el-Makdisiyye (ö. 701/1301) Sâlihiyye'de yetişmiş; küçük yaşlardan itibaren huzur kaydıyla yer aldığı hadis meclislerine götürülmüş; sema ehliyeti kazandıktan sonra icazet hakkı elde etmiştir. Bu ilmî yetişme tarzı, kadınların hadis rivayetinde görünür ve etkin bir konum üstlenmesini sağlamıştır.[756]

Kuruluşundan itibaren ilmî hareketliliğin zaman zaman duraksadığı Muzafferî Camii, hicri VII. asırdan sonra çeşitli sebeplerle tahribata uğramıştır. Kaynaklarda ilk büyük tahribat olarak Gazan Han'ın Dımaşk'a girişi ve sonrasında yaşanan gelişmelere işaret edilmektedir.

---

[753] Zehebî, onun Hanbelî mezhebinden dünyevî gerekçelerle Hanefî mezhebine geçtiğini kaydetmektedir. *Târîhu'l-İslâm*, XIII, 366.

[754] Zehebî, *Siyer*, XXIII, 36.

[755] Emiroğlu, "Kadınların Hadis Okuttuğu Mekânlar: el-Câmiu'l-Muzafferî Örneği", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 37/ 2017, s. 44-45, 65.

[756] Birzâlî, *el-Muktefî*, V, 439-440.

Nitekim bu istilanın ana hedeflerinden Sâlihiyye ve civarında ciddi yıkımlar meydana gelmiş; bu süreçte halıları ve eşyaları yağmalanan Muzafferî Camii ciddi hasar almış hatta çok sayıda sema kaydı ve orijinal hadis nüshası kaybolmuştur. Sonraki yüzyılda Timur'un askerleriyle Dımaşk'a gelişiyle tekrarlayan yağmalar neticesinde camideki ilmî mirasın ağır darbe almasına sebep olmuştur.[757] Osmanlı idaresinin Şam ve çevresinde tesis edildiği 16. yüzyılda ise Şam beylerbeyi Canbirdi Gazâlî'nin (ö. 927/1521) bölgeyi ele geçirerek Memlük devletini yeniden kurma amacıyla çıkardığı isyan sırasında Sâlihiyye ve Muzafferî Camii büyük ölçüde zarar görmüştür.[758]

Muzafferî Camii, tarih boyunca istila, yağma ve isyanlardan zarar görmüş olmasına rağmen sahip olduğu vakıflar sayesinde varlığını muhafaza etmiştir. Nitekim 20. yüzyılda yapılan restorasyon ve rölöve çalışmaları caminin ana bölümleriyle ayakta kaldığını göstermektedir. Eyyûbî mimarisinin nitelikli örnekleri arasında sayılan bu cami, bugün Hanbelî Camii diye tanınmaktadır.[759] Bünyesinde uzun yıllar imam ve hatip olarak görev yapan Şâfiî âlim Fethi Ahmed Sâfî'nin (ö. 2019) fıkıh ve hadis başta olmak üzere şer'î ilimlere dair ders verdiği bilinse de camideki derslerin güncel durumu belirsizliğini korumaktadır.

Netice itibariyle Emevî ve Muzafferî camileri, hicri VI. ve VII. asırlarda hadis tedrisinin iki farklı ancak birbirini tamamlayan yönünü temsil etmektedir. Emevî Camii, şehrin tarihî, siyâsî ve dinî merkezinde konumlanmış mezhebî sınırların aşılabildiği çoğulcu bir ilmî ortam sunarken Muzafferî Camii, Hanbelî geleneğin ailevi sürekliliğini koruyan yerleşik bir eğitim çevresi olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca Muzafferî Camii'nin bir diğer ayırt edici yönü, kadın muhaddislere ait ders halkalarına da mekân teşkil etmesidir. Bu açılardan her iki cami birlikte değerlendirildiğinde Dımaşk'taki hadis tedrisinin ilmî aynı zamanda sosyal, mekânsal ve toplumsal boyutlarıyla çok yönlü bir karakter taşıdığı sonucuna ulaşılmaktadır.

C. Hankâh, Ribat ve Zâviyeler: Hadis Eğitimine Ev Sahipliği Yapan Tasavvufî Mekânlar

Vakıf düzenine bağlı olarak kurumsallaşmış hankâh, ribat ve zâviyeler ikamet, ibadet ve tedris işlevlerinin birlikte yürütülmesine imkân tanıyan yapılardır. Hankâh ve ribat terimlerinin bazı kaynaklarda müteradif olarak kullanılması, bu kurumların benzer çağrışımlar yaptığı izlenimi verse de coğrafî ve dönemsel bağlama göre terminoloji farklılaşmıştır. Zira hankâh, sûfîlerin bir şeyh etrafında toplandığı ve zikirle meşgul olduğu dergâh olarak tanımlanmış, ribât ilk safhada hudut gözetimi ve tahkimatla ilişkiliyken şehirlerde misafirhane,

[757] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 708-709; Birzâlî, *el-Muktefî*, III, 474.

[758] Hâfız, *Câmiu'l-Hanâbile el-Muzâfferî*, s. 56-57.

[759] Hâfız, *Câmiu'l-Hanâbile el-Muzâfferî*, s. 30-35.

ibadet ve ders işlevlerini üstlenmiştir. Zâviye ise daha mütevazı ölçekte, çoğu kez tek bir şeyhin etrafında teşekkül etmiştir.[760] Ancak şeyh-mürid ilişkisi temelinde zikir, irşad ve tedrisin eş güdümlü icrası, her üç kurum için de müşterek bir çerçeve sunmaktadır.

Hicri VI. ve VII. asırlarda Dımaşk'ta mevcut olan hankâh, ribat ve zâviye sayısı Şâfiî fakih Hasan b. Ahmed el-İrbilî'nin (ö. 726/1326) tuttuğu kayıttan anlaşılmaktadır. Buna göre söz konusu dönemde on ikisi şehir merkezinde on ikisi şehir dışında olmak üzere yirmi dört hankâh, kadın sufilerin ikâmet ettiği yirmi ribat bulunmaktadır.[761] Sonraki dönemlerde ise Nuaymî'nin kendi döneminde yirmi dokuz hankâh ve yirmi bir ribatın varlığından bahsetmesi, Eyyûbî ve Memlük idaresini kapsayan zaman aralığında Dımaşk'taki tasavvûfî kurumların sayıca arttığına işaret etmektedir.[762]

Dımaşk'taki tasavvûfî kurumlar, dönemin ilmî hayatında dârülhadislerle paralel bir işlev üstlenmiş ve sûfî çevrelerin hadis tedrisini kurumsal zemine taşıyan mekânlar olarak öne çıkmıştır. Ele alınan dönem kapsamında ise Nâsıriyye Hankâhı'nda hadis halkaları kurulduğu, Sümeysâtiyye'de ise daha düzenli şekilde sürdürüldüğü tespit edilmiştir.

Sûfî kurumlar arasında ayrıcalıklı bir konuma sahip Sümeysâtiyye Hankâhı, şehir merkezinde inşa edilen nadir hankâhlardandır. Tarihî kayıtlar, bu yapının aslında Emevî hanedanından Mısır valisi Abdülazîz b. Mervân'a (ö. 86/705) ait bir ev olduğunu; onu müteakiben mülkiyetin oğlu Emevî halifesi Ömer b. Abdülazîz'e (ö. 101/720) geçtiğini bildirmektedir. Emevî Camii'nin kuzey kapısı civarında bulunan bu ev, Sümeysat (Samsat) asıllı Ebü'l-Kâsım Ali b. Muhammed es-Sülemî (ö. 453/1061) tarafından hankâh olarak vakfedilmiş; sûfilerin ikamet ve tedrisine mahsus kılınarak kurumsal bir kimlik kazanmıştır. Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir, vâkıfının avlusuna defnedildiği bu evin kendi döneminde hankâh olarak kullanıldığını bildirerek söz konusu dönüşümü teyit etmiştir.[763]

Hicri V. asırda vakfedildiği anlaşılan Sümeysâtiyye Hankâhı, sonraki iki asır boyunca yenileme ve genişletme çalışmalarıyla kurumsal yapısını koruyarak Dımaşk'taki tasavvufî kurumların merkezi olmuştur. Zira şehirdeki tasavvûfî kurumları düzenlemek amacıyla şeyhüşşüyûh unvanıyla yeni bir mansıp ihdas eden Nûreddin Mahmûd Zengî, bütün hankâh, ribat, zâviye ve sûfî vakıflarının denetimini bu mansıba bağlamıştır. Dımaşk'ta hâkim olan

[760] Uludağ, "Hankah", *DİA*, XVI, 42-43; Kara, "Tekke", *DİA*, XL, 368-370. Bazı ribâtların zaman içerisinde kadın sûfîlere tahsis edilen mekânlar hâline geldiği belirtilmiştir. Yiğit, "Ribât", *DİA*, XXXV, 76-79.

[761] Hâfız, *el-Hankâhü's-Sümeysâtiyye*, s. 12.

[762] Nuaymî, *ed-Dâris*, II, 109-173.

[763] İbn Kesîr, IX, 211; Nuaymî, *ed-Dâris*, II, 118-119.

usule göre şeyhüşşüyûh aynı zamanda Sümeysâtiyye Hankahı'nın meşîhatini de üstlenmiştir. Zengîlerle başlayan bu teâmül[764], Eyyûbî ve Memlük idaresinde de devam etmiş; şehirdeki tasavvûfî kurum sayısı, bu kurumlarda ikamet eden kişilerin isimleri ve kendilerine tahsis edilen gündeliklere dair kayıtlar bu makam bünyesinde muhafaza edilmiştir.[765]

Şeyhüşşüyûh mansıbının teşekkülüyle bu göreve tayin edilen Ebü'l-Feth Ömer b. Ali İbn Hammûye el-Cüveynî (ö. 577/1181) ve çoğunluğu Hammûye ailesine mensup ulema tarafından Sümeysâtiyye şeyhliği üstlenilmiştir.[766] Şer'î ilimlere dair birikimlerini tasavvûfî terbiyeyle mezceden bu isimler, hadis halkaları kurarak kurumun manevî rehberlik ve ilmî tedris misyonunu aynı çatı altında toplanmasını sağlamıştır. Sümeysâtiyye'de hadis okutan şeyhler sırasıyla zikredildiğinde aşağıdaki şema oluşmaktadır.[767]

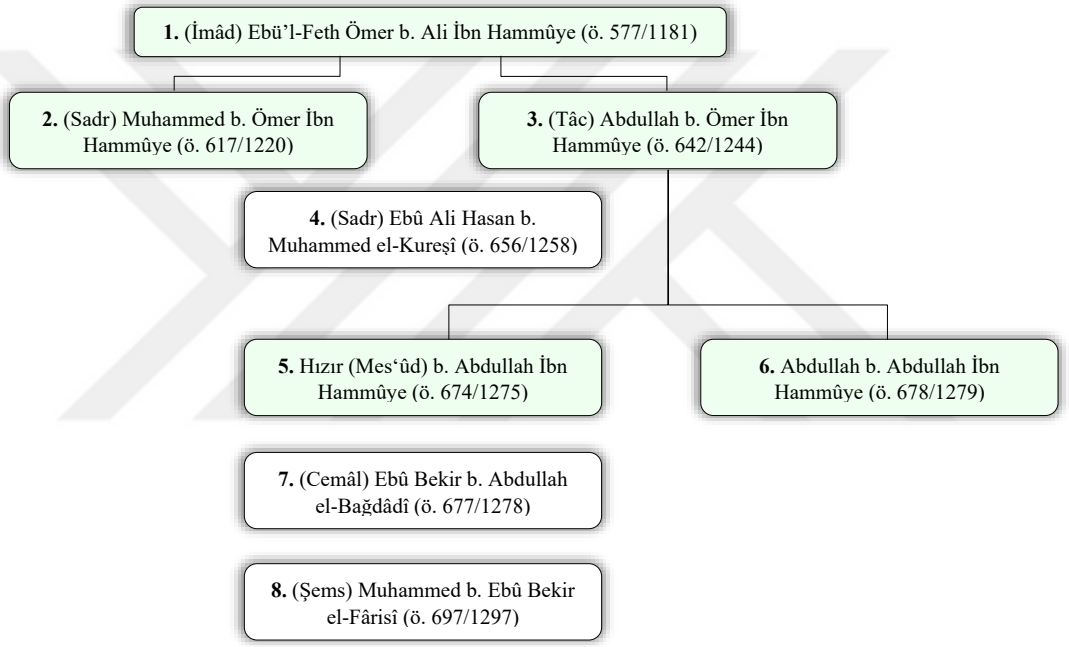

Şema 1: Sümeysâtiyye Hankâhı'nın şeyhleri

Sümeysâtiyye Hankâhı'nın şeyhleri, sûfî ve muhaddis kimliklerinin yanı sıra şer'î ve aklî ilimlerin çeşitli dallarında temayüz etmiş mütefennin âlimlerdir. Nitekim Ebü'l-Feth Ömer İbn Hammûye ve oğlu Sadreddin Muhammed Şâfiî fıkhındaki ihtisasıyla öne çıkarken[768] diğer oğlu Tâceddin Abdullah fıkhî müktesabatına ek olarak edebiyat, tarih, hendese ve tıp

[764] Nûreddin Zengî'nin Sümeysâtiyye Hankâhı şeyhliğini şehirdeki ribât ve zâviyelerin idaresiyle irtibatlandırması, Dımaşk'ta şeyhüşşüyûhluk makamının Zengîler döneminde teşekkül ettiğine işaret etmektedir. Nuaymî, *ed-Dâris*, II, 120.

[765] Hâfız, *el-Hankâhü's-Sümeysâtiyye*, s. 12.

[766] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XII, 215.

[767] Sümeysâtiyye'de şeyhüşşüyûh vazifesini üstlenen Hammûye ailesi mensupları yeşille işaretlenmiştir.

[768] Münzirî, *et-Tekmile li Vefeyâti'n-nakale*, III, 15.

sahalarındaki vukûfiyetiyle tanınmıştır.[769] Hankâhın şeyhleri arasında yer alan Ebû Ali Hasan b. Muhammed el-Kureşî, *Târîhu Medîneti Dımaşk'*a zeyl mahiyetinde bir eser yazmaya başlamış ancak eserini tamamlamaya ömrü vefa etmemiştir.[770] Hızır b. Abdullah İbn Hammûye[771] ile Abdullah b. Abdullah İbn Hammûye de tarih yazımıyla ilgilenmiş[772], Muhammed b. Ebû Bekir el-Fârisî ise mantık ve felsefe gibi aklî ilimlere yönelmiştir.[773] Bu durum Sümeysâtiyye'de tedrisin hadis meclisleriyle birlikte fıkıh, tarih ve aklî ilimlerle desteklenen geniş bir ilmî zeminde yürütüldüğüne işaret etmektedir.

Sümeysâtiyye'de yürütülen hadis tedrisi, şeyhüşşüyûhluk mansıbını üstlenen isimlerin faaliyetlerinin ötesine uzanan daha geniş bir ilmî zemine işaret etmektedir. Semâ kayıtları, çeşitli muhaddislerin bu kurumda sema meclisleri tertip ederek emâlî, erbaûn ve ricâl literatürüne dair eser okuttuklarını göstermektedir. Bu doğrultuda Dımaşk'taki hadis muhitinin önde gelen tedris mekânlarından biri olarak temâyüz Sümeysâtiyye'de tespit edilebilen bazı semâ meclisleri aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

	Dersi Veren Hoca	Okutulan Eser ve Müellifi	Dersin Tarihi
1	Ebü'l-Fadl Mansûr b. Ebü'l-Hasan el-Mahzûmî (ö. 595/1198)	Ebû Saîd Muhammed b. Yahyâ en-Nîsâbûrî (ö. 548/1153), *el-Erbaûn*	588 yılı Şaban ayının son günü Perşembe[774]
2	Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Kâmil el-Makdisî (ö. 537/1142)	Hatîb el-Bağdâdî, *el-Esmâ'ü'l-mübheme fi'l-enbâ'i'l-muhkeme*	20 Zilhicce 535 Cumartesi[775]
3	Ebü'l-Kâsım ez-Zencânî (ö. 625/1227)	Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr İbnü'l-Bahterî (ö. 330/941), *Emâlî*	20 Receb 623 Cuma[776]

[769] Münzirî, *et-Tekmile li Vefeyâti'n-nakale*, III, 637; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 413.

[770] Yûnînî, *Zeylü Mir'âti'z-zamân*, I, 124-125.

[771] Yûnînî, *Zeylü Mir'âti'z-zamân*, III, 162; Zehebî, *Mu'cemü'l-muhtas*, s. 91.

[772] Yûnînî, *Zeylü Mir'âti'z-zamân*, IV, 27.

[773] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 865; Birzâlî, *el-Muktefî*, III, 395; Nuaymî, *ed-Dâris*, II, 125.

[774] Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Syrian National Library, 3759/4, 54r, N. 1, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2389, accessed May 25, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[775] Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Berlin State Library, Ms. Or. Oct 3574, 130r, N. 2, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2774, accessed May 25, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[776] Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Syrian National Library, 3763/2, 31v, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3765, accessed May 25, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

4	Ebü'l-Kâsım ez-Zencânî	Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr İbnü'l-Bahterî (ö. 330/941), *Emâlî*	14 Safer 625[777]
5	Ebü'l-Feth Ömer b. Yakub el-İrbilî (ö. 673/1274)	Nasr b. İbrâhim el-Makdisî, *Meclis min emâlî Ebî'l-Feth el-Makdisî*	19 Şevval 671 Pazartesi akşamı[778]
6	Ebü'l-Feth Ömer b. Yakub el-İrbilî (ö. 673/1274)	Abdülhâlik b. Zâhir eş-Şehhâmî (ö. 549/1154), *Erbaûne hadîsen*	28 Rebîülâhir 672 Cuma[779]

Hicri V. asırda Dımaşk'ta dârülhadis adıyla anılacak müstakil kurumların henüz teşekkül etmediği dönemde faaliyet gösteren Sümeysâtiyye Hankâhı, hadis tedrisini kurumsal zemine taşımış; VI. ve VII. asırlarda bu işlevini sürdürmüştür. Memlük dönemine tekabül eden sonraki asırlarda da hankâh olarak kullanılan yapı, Osmanlı idaresindeyken 1173/1759 yılında meydana gelen deprem sırasında zarar görmüş ancak onarılarak yeniden hizmete açılmış ve vakıf statüsünü muhafaza etmiştir. 1910 tarihli resmî teftiş sırasında zeminde on altı, üstte on altı hücreyle fiilen çalıştığının kayda geçirilmesi, vakıf-tekke düzeninin modern şehir idaresi altında devamlılığını belgelemektedir. Sümeysâtiyye'ye ait bina, 1928-1931 yılları arasında Suriye Evkaf Dairesi'nde çıkan yangın neticesinde geçici merkez olarak kullanılmış, evkafın yerine taşındıktan sonra vaaz ve irşad çalışmalarıyla tanınan Şamlı âlim Muhammed Ali ed-Dakr (ö. 1943) ve talebesinin gayreti, Şam ulemasının önde gelen bir diğer ismi Muhammed Bedreddin el-Hasenî'nin (ö. 1935) desteğiyle ders mekânı hüviyetine geri dönmüştür. Şehirde resmî kurumların dinî karakterini yitirdiği bu dönemde din, ahlâk ve Arap dili öğretimini canlandırmak amacıyla çeşitli okullar ve enstitüler açan Muhammed Ali ed-Dakr, bu kurumlara mâli destek sağlamak üzere *el-Cemî'yyetü'l-garrâ* adıyla bir dernek kurmuş, Sümeysâtiyye bu derneğin girişimiyle ilkokul ve ortaokul şeklinde yapılandırılarak orta kısmı şer'î enstitü ve lise olarak iki kısma ayrılmıştır. İlkokul olarak kullanılan Sümeysâtiyye, 1992 yılında İhnâiyye Medresesi'yle birleştirilmiş, bu tarihten sonra erkek öğrenciler Sümeysâtiyye'de kız öğrenciler İhnâiyye'de öğrenim görecek şekilde iki ayrı binada öğrenime devam edilmiştir.[780] Yaklaşık bin yıl boyunca çok yönlü bir kurum olarak Dımaşk ilmî hafızasında iz bırakan ve mimari

[777] Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Syrian National Library, 3763/2, 32r, N. 2, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3767, accessed May 25, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[778] Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Syrian National Library, 3763/15, 181v, N. 1, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4104, accessed May 25, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[779] Leder vd., *Mu'cemü's-semââti'd-Dımaşkiyye,* s. 26 (955:2, 24/b, 15. semâ kaydı).

[780] Hâfız, *el-Hankâhü's-Sümeysâtiyye*, s. 15-19.

bütünlüğüyle günümüze ulaşan bu tarihi eser, günümüzde tasavvûfî kimliğini yitirse de bu geleneğin sessiz tanıdığı olarak değerlendirilebilir.

Dımaşk'ta hadis sema meclislerinin düzenlendiği tespit edilen bir diğer tasavvûfî mekân Nâsıriyye Hankâhı'dır. Kaynaklar aynı isimle anılan iki ayrı Nâsırıyye'den söz etmektedir. Bunların kronolojik olarak ilki, Selâhaddin Eyyûbî'nin Dımaşk valiliği esnasında kullandığı şehir merkezindeki evinin hankâh olarak vakfedilmesiyle onun lakabına nispetle Nâsırıyye diye anılan yapıdır. Diğeri ise yine Eyyûbî hanedanından el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddin Yûsuf tarafından Kâsiyûn dağı yakınlarında kendi türbesinin bitişiğinde inşa ettirilen hankâhtır.[781] Hadis derslerinin bu iki Nâsıriyye'den hangisinde yürütüldüğü kesin olarak belirlenememekle birlikte meclise nezaret eden muhaddisin mezhebî aidiyeti dikkate alındığında muhtemel adresin Kâsiyûn'daki Nâsıriyye olduğu ileri sürülebilir. Nitekim bahsi geçen Zeynüddin Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebi'l-Hayr ed-Dımaşkî (ö. 678/1279) Hanbelî bir hadis âlimidir ve Nâsıriyye Hankâhı'nın sakinlerinden biri olarak zikredilmektedir.[782]

Netice itibariyle *Hadis Eğitim Kurumları* başlığını taşıyan bu bölümde Dımaşk'ta hadis tedrisinin vakıf temelli eğitim kurumları çerçevesinde nasıl şekillendiği ve bu kurumların ilmî fonksiyonları üzerinde durulmuştur. Böylece şehrin ilmî dokusunu zenginleştiren kurumsal yapı ortaya konulurken hadis eğitiminin dârülhadislerle sınırlı kalmadığı, fıkıh merkezli medreseyle tasavvuf menşeli hankâhların da bu sürecin birer halkasını oluşturduğu gösterilmiştir. Dolayısıyla bu noktadan itibaren hadis eğitiminin kurumsal zemininden bireysel aktörlerine yani hicri VI. ve VII. asırlarda Dımaşk'ta faaliyet gösteren muhaddislere yönelmek gerekmektedir. Bu çerçevede bir sonraki bölümde muhaddislerin biyografileri; aralarındaki ilmî, mezhebî ve kurumsal ilişkiler ağı temelinde prosopografi yaklaşım esas alınarak değerlendirilecektir.

[781] Nuaymî, *ed-Dâris*, II, 138-139.

[782] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 357-358.

İKİNCİ BÖLÜM

MUHADDİSLERİN İLMÎ VE SOSYAL KONUMU

I. MUHADDİSLERİN DIMAŞK'A YÖNELME SEBEPLERİ

İslam dünyasında şehirlerin ilim merkezleri olarak öne çıkması, siyâsî, sosyal ve kültürel faktörlerle yakından ilişkilidir. Hicri VI. ve VII. asırlarda Zengî, Eyyûbî ve Memlük hâkimiyeti altında siyâsî istikrara kavuşan Dımaşk, ilmî yolculukların önemli durakları arasında yer almış, rıhlelerin amaçları ve temel motivasyonları değişkenlik gösterse de İslam dünyasının dört bir yanından gelen âlimleri, seyyahları ve tüccarları ağırlamış, hadis eğitiminin kurumsallaşma sürecinde muhaddislerin yetiştiği ve farklı coğrafyalardan gelen talebelerin buluştuğu bir merkez hâline gelmiştir. Şehrin ilmî cazibesinin somut göstergelerinden biri, Dımaşk'a yerleşen muhaddislerin menşe itibarıyla geniş bir coğrafî dağılım sergilemesidir. *Ek-3*'teki yer alan tablo, Bilâdüşşâm, Irak, Horasan, İran, Mısır, Mağrib ve Endülüs gibi İslam dünyasının farklı ilim havzalarından birçok muhaddisin Dımaşk'ta buluştuğunu ortaya koymaktadır.

Dımaşk, İslam coğrafyasının dört bir yanından gelen âlimlerin uğrak noktası olması vesilesiyle bir geçiş noktası özelliği taşımaktadır. Zira kaynaklarda *"rahhâl"*[783]*, "vâsiu'r-rıhle"*[784]*, "kesîru'l-esfâr"*[785] gibi övgü ifadeleriyle anılan gezgin âlimler, şehirde kısa veya uzun süre kalarak buradaki ilmî atmosferden faydalanmıştır. Özellikle hac yolu üzerinde bulunması, Dımaşk'ın geçiş noktası olarak önemini daha da artırmıştır. Hac yolculuğu sırasında buraya uğrayanlar ders halkalarına katılmak, hadis sema etmek, icazet almak ve ilmî müzakerelerde bulunmak gibi faaliyetlerle şehrin ilmî atmosferini değerlendirmiş, onlardan da şehrin yerlisi olan âlimler istifade etmiştir. Böylece Dımaşk hem ilim tahsil edilen hem de ilim nakledilen bir şehir olmuştur. Bununla birlikte ticaret yolları üzerinde bulunması sebebiyle sürekli bir hareketlilik içinde bulunan şehirde kurulan pazarlar, bir taraftan ticarî hayata canlılık kazandırırken ilmî sirkülasyonu da arttırmıştır. Zira hadis âlimlerinin bir bölümü geçimini sağlamak için ticaretle meşgul olmuş, bu amaçla yaptıkları seyahatlerde Dımaşk'a uğrayarak hadis rivayetinde bulunmuştur. Nitekim Şeyhülemîn diye nitelendirilen Ali b. Asâkir b. Sürûr el-Makdisî, ticaret maksadıyla Dımaşk'a gelmiş, ardından Haçlıların Beytülmakdis'i işgal etmesi üzerine bu şehre yerleşerek ilim faaliyetlerini burada sürdürmüştür.[786]

Dımaşk'a gelen çok sayıda âlimden söz ederken şehrin yerli ulemasının da çeşitli ilim merkezlerine seyahat ettiklerini göz önünde bulundurmak gerekir. Nitekim araştırmanın *Ek-2*

[783] Zehebî, *Siyer*, XIX, 162; XXIII, 55; *Târîhu'l-İslâm*, XV, 572

[784] Zehebî, *Siyer*, XX, 462.

[785] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIII, 100, 338; XIV, 252.

[786] İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, XLIII, 92; Zehebî, *Siyer*, XX, 356.

kısmında sunulan tablo esas alınarak yapılan incelemede Dımaşk menşeli ulemanın yolculuk yaptığı şehirler arasında Bağdat, Mısır ve Mekke'nin öne plana çıktığını görülmektedir.

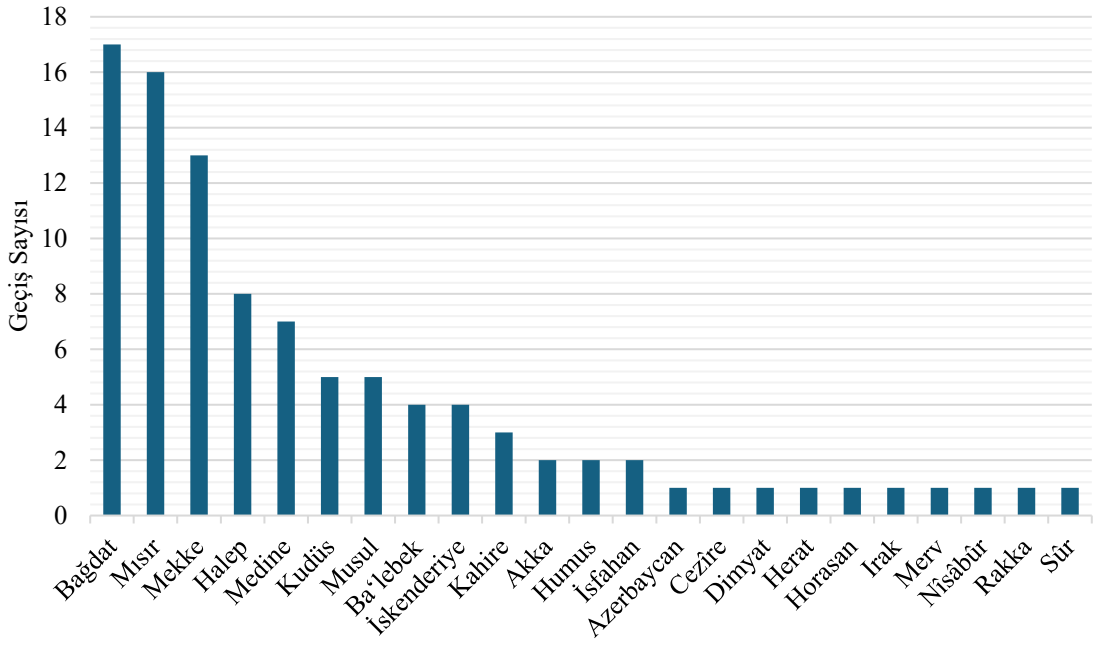

Grafik 1: Dımaşk menşeli ulemanın yolculuk yaptığı başlıca şehirler

Dımaşk menşeli ulemanın en sık yöneldiği merkezler arasında Bağdat, Mısır ve Mekke'nin yer alması, bu şehirlerin dönemin ilmî coğrafyasındaki konumlarıyla ilişkilendirilebilir. Mekke'ye yapılan yolculukların önemli bir kısmı hac ibadetiyle irtibatlı olmakla birlikte, hac mevsimlerinde İslam dünyasının farklı bölgelerinden gelen âlimlerle görüşme, semâ meclislerine iştirak etme imkânı da bu seyahatlere ilmî bir mahiyet kazandırmış olmalıdır. Bağdat'a yöneliş, şehrin Abbâsî döneminden itibaren teşekkül eden köklü hadis mirası, meşhur muhaddisleri ve âlî isnad elde etme imkânlarıyla açıklanabilir.[787] Mısır'ın tercih edilmesinde ise özellikle Memlükler devrinde Kahire'nin hadis tedrisi bakımından öne çıkması, bölgede faaliyet gösteren muhaddislerden istifade etme arzusu ve eğitim kurumlarının sunduğu imkânlar etkili görünmektedir.[788]

[787] Hatîb el-Bağdâdî, Medînetü's-selâm olarak andığı Bağdat'ta yaşamış yahut şehre gelmiş halifeleri, fakihleri, muhaddisleri, kurrâyı ve diğer ilmî şahsiyetleri kaydettiği *Târîhu Bağdâd* adlı eserinin mukaddimesinde hadis tahsilinin tedrîcî bir mahiyet arz ettiğini vurgulamaktadır. Buna göre talebenin öncelikle kendi şehrindeki hadis mirasını ve muhaddisleri tanıması, hadislerin sıhhat durumlarını ayırt edebilecek seviyeye ulaşması gerekir. Diğer ilim merkezlerine yapılacak rıhleler ise bu hazırlık safhasının ardından gelen ileri bir tahsil merhalesi olarak değerlendirilir. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 5-6.

[788] Memlükler dönemi Kahire'sindeki ilim kurumlarını İbn Tolun Camii örneği üzerinden inceleyen Midilli'ye göre söz konusu cami, kendisi için tesis edilen vakıf sayesinde birden fazla ilmin tedris edildiği ve ulemaya eğitim ile din hizmetlerine ilişkin çok sayıda mansıbın tahsis edildiği önemli bir ilim kurumuna dönüşmüştür.

Dımaşk'a gelen çok sayıda âlimden söz ederken ilmî hareketliliğin tek yönlü olmadığını da göz önünde bulundurmak gerekir. Nitekim *Ek-5*'teki veriler şematize edildiğinde Dımaşk menşeli bazı muhaddislerin ilmî faaliyetlerinin hayatlarının sonraki safhalarında Bağdat, Mısır, Kahire, Halep ve Mekke gibi merkezlerde yoğunlaştığı görülmektedir.

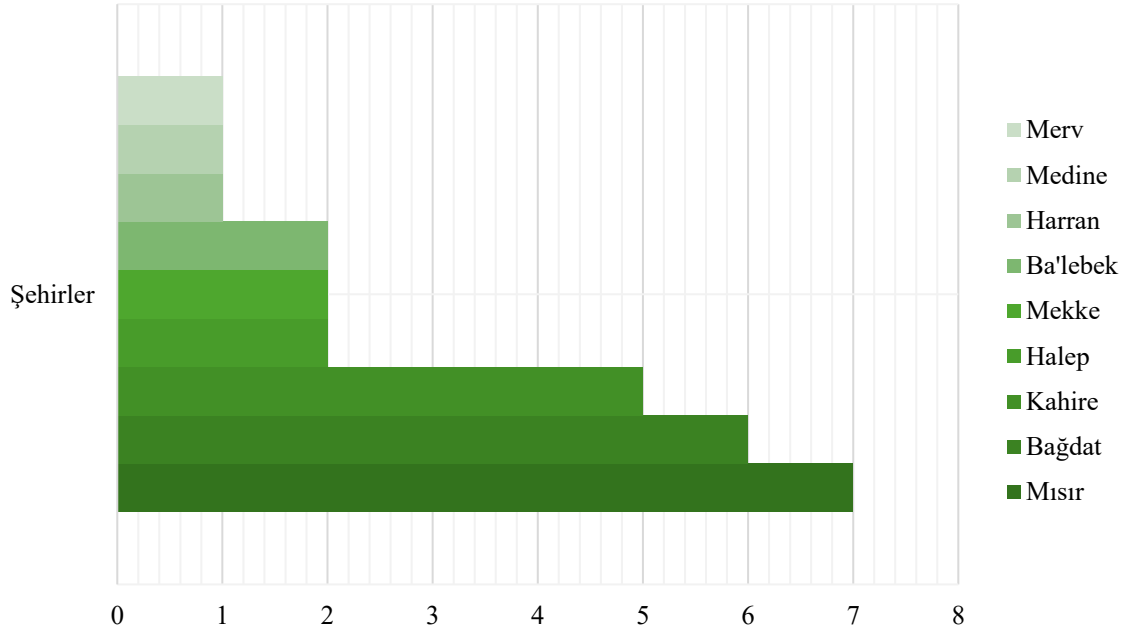

Grafik 2: Dımaşk menşeli ulemanın taşındığı başlıca şehirler

Yukarıdaki grafikte Mısır ve Bağdat'ın öne çıkması, Dımaşk ulemasının bu şehirlere yönelik ilmî seyahatlerinin yoğunluğuyla da uyumludur. Nitekim rıhle güzergâhlarında sıkça tercih edilen bu iki merkez, bazı muhaddislerin hayatlarının sonraki safhalarında yerleşmeyi tercih ettikleri şehirler arasında da başta gelmektedir. Ayrıca göç eden isimlerin önemli bir kısmının gittikleri yerlerde resmî göreve atanması ya da geçimlerini temin edecek işlerle meşgul olması, bu tercihin ardındaki sebebi açıklar mahiyettedir. Bu duruma örnek olarak, Yûsuf b. Halil b. Karacâ zikredilebilir. İlk tahsilini Dımaşk'ta tamamladıktan sonra Bağdat, İsfahan ve Mısır'a seyahat etmiş; ömrünün sonlarında Halep'e yerleşerek Halep Ulu Camii'de ders veren bir konuma gelmiş, şehrin hâfızı unvanıyla tanınmıştır.[789]

Hicri VI. ve VII. asırlarda Dımaşk özelinde irdelenen bu ilmî hareketlilik, rıhlenin yalnızca coğrafî bir yer değiştirme faaliyeti olarak değerlendirilmemesi gerektiğini de gösterir. Nitekim Ortaçağ İslam dünyasında seyahate yönelik müstakil bir çalışma kaleme alan muasır tarihçi Houari Touati, İslam âlimlerinin neden bu uzun ve meşakkatli yolculuklara çıktıkları

Midilli, "Memlükler Döneminde Bir İlim Kurumu: İbn Tolun Camii ve Ulemaya Sunduğu Mansıplar", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 44/2020, s. 43, 61.

[789] Zehebî, *Siyer*, XXIII, 151; Safedî, *el-Vâfî*, XXIX, 84; İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* III, 543.

sorusundan hareket etmiş, Müslüman âlimlerin bu seyahatleri bilgi edinmenin ötesinde bilginin doğrulanması ve ilmî meşruiyet kazanmasının vazgeçilmez bir unsuru olarak gördüklerini ileri sürmüştür. Ona göre rıhle, bir gelenek yahut alışkanlıktan ziyade metodolojik bir pratiğe dönüşmüştür. Touati ayrıca Goldziher'in rıhlenin muhaddisler tarafından başlatıldığı yönündeki görüşüne itiraz ederek hicri II. asırda henüz kurumsallaşmış bir muhaddis zümresinden söz etmenin mümkün olmadığını dolayısıyla rıhlenin ortaya çıkışını doğrudan hadis ilmine bağlamanın anakronik bir yaklaşım olduğunu belirtmiştir. Buna karşılık rıhleler, Batı düşüncesindeki gibi farklı ve yabancı dünyaları keşfetme arzusundan değil, İslam dünyasının çeşitli ilim merkezleri arasında dolaşarak ortak bir ilmî geleneğe iştirak etme düşüncesinden beslenmiştir.[790]

Öte yandan ilk dönemlerde gerçekleştirilen rıhlelerle hicri VI. ve VII. asırlardaki rıhleler arasında mahiyet bakımından bazı farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıkların başında ilk asırlarda münferit hadislerin tahammül ve edası öncelikli hedef iken sonraki dönemlerde bunun yanında hadis eserlerinin de isnadlarıyla birlikte nakledilmeye başlanması gelir. Zira belirli kitapların rivayet hakkını elde etmek, rıhlelerin temel gayelerinden biri hâline getirmiştir.[791] Nitekim Alâî'nin *İsâratü'l-fevâid* ve İbn Hacer'in *el-Mu'cemu'l-müfehres* isimli eserlerinde isnadlı eser rivayetine dair çok sayıda örnek bulmak mümkündür.[792] Bir diğer farklılık, sema ve kıraat yönteminin yanında icazetle rivayetin yaygınlaşmasında görülmektedir.[793] Tabakât ve meşyeha türü eserlerde âlimlerin ilmî yolculukları sürecinde bizzat ders aldığı hocalar ve okudukları kitaplar öncelikli olarak zikredilmiş; semâ edilen eserlerden sonra icazeti verilen

[790] Touati, *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat: Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi,* s. 9, 19, 39-40, 239-241.

[791] Hicri altıncı asırdan miladi on sekizinci yüzyıla kadarki süreci nakil dönemi olarak adlandıran Yücel, bu dönemin başlıca özellikleri arasında başta Kütüb-i Sitte olmak üzere temel hadis kaynaklarının eser olarak sema edildiğini ve eserlerin isnad zincirlerinin oluştuğunu belirtmektedir. *Hadis Tarihi*, s. 133. Erken dönemlerde yapılan rıhlelerle hicri dokuzuncu asırdaki rıhleleri mukayese eden Özkan, dokuzuncu asırdaki rıhlelerin tek tek hadis rivayetlerini elde etmekten ziyade bu rivayetlerin derlendiği eserlerin semâı maksadıyla yapıldığını belirtmektedir. *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, s. 157. Özkan'ın dikkat çektiği bu dönüşümün izleri, hicri VI. asırdan itibaren Dımaşk'a yönelen ilmî hareketlilikte de takip edilebilmektedir.

[792] Mesela söz konusu iki eserde Fâzıliyye Dârülhadisi'nin ilk hocası Takiyyüddin el-Yeldânî'nin on sekiz hadis eserini farklı hocalardan sema ettiği tespit edilmiştir. Alâî, *İsâratü'l-fevâid*, I, 293, 310, 315, 317; II, 460, 553, 612; İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-müfehres,* s. 62 ,83, 88, 106, 115, 122, 147, 266, 292, 321-322, 380.

[793] Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 134. Bunun sonraki asırlarda devam ettiğine dair bk. Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, s. 157-158.

eserlerin isimleri yer almıştır. Hatta yaygın olmamakla birlikte mektupla icazet verildiğine dair örnekler de mevcuttur.[794]

Hicri VI. ve VII. asırlarda rıhleler bağlamında görülen bir diğer farklılık, savaş ve istilalar sebebiyle yapılan zorunlu göçlerin ortaya çıkmasıdır. Zira Moğol istilalarının Bağdat'ta, Haçlı seferlerinin Kudüs ve çevresinde sebep olduğu güvensizlik ortamı pek çok âlimin ve ailenin Dımaşk'a göç etmesine yol açmış; VII. asrın ortalarındaysa Moğolların Dımaşk'a yönelmesiyle daha güvenli görülen Kahire'ye göçler başlamıştır. Güvenlik endişesi nedeniyle yapılan bu göçler, ulemanın gittikleri şehirlerde ilmî hareketliliği arttırmasını sağlamıştır.

Sonuç olarak önceki asırlarla kıyaslandığında, kişisel çabalar sonucunda yapılan rıhleler, ilmî hayatın merkezinde kalmaya devam etmiş; Dımaşk'ın hadis ilmi bakımından öne çıkan bir merkez hâline gelmesi, muhaddislerin ilmî yolculuklarında şehre yönelmelerini beraberinde getirmiştir. Bu yönelimi mümkün kılan ve süreklilik kazandıran çeşitli sebepler bulunmaktadır. Nitekim Yılmaz, Zengîler ve Eyyûbîler döneminde Dımaşk'a yönelimi siyâsî ve iktisadî istikrar, mansıp imkânlarının artışı ve şehrin ilmî şöhretinin yükselişi gibi başlıca unsurlar çerçevesinde izah etmektedir.[795] Söz konusu yaklaşımdan hareketle muhaddislerin Dımaşk'a yönelmelerinin temel sebepleri ve şehrin hadis eğitimindeki yeri incelenmelidir. Hadis öğrenmek üzere ulemayı Dımaşk'a yönlendiren faktörler nelerdir? Dımaşk'a seyahat eden muhaddisler hangi bölgelerden gelmiş ve bu hareketliliğin arkasında medrese, dârülhadis ve ilmî mansıpların nasıl bir etkisi olmuştur? Dımaşk'ın yerli uleması hangi ilim merkezlerine seyahat etmiştir ve bu tercihlerin ardında hangi ilmî veya kurumsal saikler bulunmaktadır? Söz konusu sorular çerçevesinde VI. ve VII. asırlarda Dımaşk'a yönelimin arka planında yer alan başlıca sebepler dört ana başlık çerçevesinde incelenecektir.

A. Siyâsî Çalkantılardan Kaçış: Dımaşk'ın Güven Ortamı

Hicri VI. ve VII. asırlar İslam coğrafyasının, batıdan Haçlı saldırıları doğudan Moğol istilalarıyla adeta iki ateş arasında kaldığı bir dönemdir. 489/1096'da başlayan birinci Haçlı Seferi sonucunda Kudüs'ün düşmesiyle (492/1099) müslüman toplumda büyük sarsıntı

[794] Nûriyye şeyhlerinden Ebû Hâmid İbnü's-Sâbûnî, Emîniyye Medresesi'nin muîdi İbnü'l-Hırakî hakkında bilgilerin yer aldığı bir mektup yazmıştır. Zehebî'nin bu mektubu naklederken "İbnü's-Sâbûnî'nin bana yazdığı mektupta" ifadesini kullanması ve doğum yılı olan 673/1274'te rivayetlerinin icâzetini aldığını belirtmesi söz konusu icâzetin mektupla gönderildiğine işaret olarak değerlendirilebilir. Zehebî, *Siyer*, XXI, 198; *Târîhu'l-İslâm*, XV, 402; *Mu'cemü'ş-şüyûh*, II, 247-248.

[795] Yılmaz, *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese*, s. 172-183.

yaşanmış; Kudüsle birlikte Haçlıların işgal ettiği Nablus ve Antakya gibi şehirlerde müslümanların can güvenliği riske girmiştir.[796] Dolayısıyla bu şehirlerde yaşayan halk ve ulemanın İslam beldelerinde bulunan güvenli şehirlere göç etmesi kaçınılmaz hâle gelmiştir.

İlim ve kültür hayatı bu savaş ve kargaşa döneminden etkilenirken Zengî ve Eyyûbî idareleri esnasında Dımaşk, büyük ölçüde korunaklı bir şehir konumundaydı.[797] Zira Tuğtekinliler döneminde Musul atabegi olan İmadüddin Zengî'nin Suriye bölgesini tek bayrak altında toplama ideali oğlu Nureddin Zengî tarafından gerçekleştirilmiş, İkinci Haçlı seferinin ardından 549/1154 tarihinde Dımaşk hâkimiyet altına alınmıştır.[798] Nûreddin Zengî'nin vefatının ardından Selâhaddin Eyyûbî'nin hâkimiyetiyle (570/1174) Eyyûbîler dönemi başlamış,[799] Selâhaddin döneminde Haçlı mücadelesine karşı bir askerî üs olarak kullanılmasına rağmen şehirdeki ilmî faaliyetler sekteye uğramadan devam etmiştir.[800] Selâhaddin'in ölümünün ardından aile arasında hâkimiyet mücadelelerine sahne olan Dımaşk yine de ulemayı bölgeye çekmeye devam etmiş ve ilmî açıdan önemini korumuştur.

Haçlıların ölüm tehdidinden kaçarak Dımaşk'a sığınan Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâîlî'nin (ö. 558/1162) hayatı yukarıda anlatılan durumu somut olarak yansıtan örneklerden biridir. Nablus yakınlarındaki Cemmâîl köyüne mensup olan Ahmed İbn Kudâme, köyünde hadis ve fıkıh dersleri veren bir âlim olarak tanınmakta, çevre köylerden çok sayıda insan, hutbelerini dinlemek üzere kendisine yönelmekteydi.[801] Ancak bu ilmî faaliyetler Haçlı yönetimi tarafından hoş karşılanmamıştı. Haçlılar bölgedeki Müslüman nüfusun bir araya gelmesini engellemek amacıyla Ahmed İbn Kudâme'yi hedef hâline getirmiş; derslerinin çiftçileri işlerinden alıkoyduğu öne sürülmüş hatta öldürülmesi gerektiği dile getirilmişti. Bu tehdidi fark eden Ahmed İbn Kudâme, 551/1156 yılında yeğenleri**,** kız kardeşinin kocası aynı zamanda Hâfız Abdülganî'nin babası Abdülvâhid b. Ali b. Sürûr el-Makdisî (ö. ?) ile dört kişilik küçük bir grup hâlinde Dımaşk'a göç etmiştir.[802] Şehre ulaşınca oğlu Ebû Ömer

---

[796] Demirkent, "Haçlılar", *DİA*, XIV, 525, 530.

[797] Yılmaz, *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese*, s. 173.

[798] İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, I, 7 (neşredenin girişi); İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 217.

[799] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, IX, 404-406.

[800] Selâhaddin Eyyûbî tarafından Dımaşk'ta inşa ettirilen Salâhiyye Medresesi bu bağlamda zikredilebilir. Bu medrese, Nûrîyye Bîmâristanı'nın yakınında konumlanan ve özellikle Mâlikî çevreyle irtibatlı bir eğitim müessesesi olarak temâyüz etmektedir. Nuaymî, *ed-Dâris*, II, 8.

[801] Safedî, *el-Vâfi*, VIII, 55; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XII, 136; *el-İber*, III, 29; İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, I, 172; İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* III, 110, İbnü'l-İmâd*, Şezerâtü'z-zeheb,* VI, 304.

[802] İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye,* I, 68.

Muhammed'e mektup yazarak ailenin diğer fertlerinin de Dımaşk'a göç etmeleri gerektiğini bildirmiştir. Mektubunda *"Ben asla kâfirlerin yönetimine geri dönmeyeceğim."* ifadesini kullanması ve *"...Şimdi kim bana uyarsa o bendendir. Kim de bana karşı gelirse, artık sen gerçekten çok bağışlayan, pek esirgeyensin."*[803] ayetine yer vermesi bu göçü hicret olarak nitelendirdiğini düşündürmektedir.[804]

Makdisîler Dımaşk'a gelince Bâbüşşarkî'nin dışındaki Ebû Sâlih Mescidi'ne yerleşmiş, iki yıl boyunca burada ikamet etmişlerdir. Ancak bir müddet sonra Bâbüşşarkî çevresindeki salgın hastalık nedeniyle Kâsiyûn dağı eteklerine yönelmişler, Ebû Sâlih Mescidi'ne yakın oldukları için oraya nisbetle "Sâlihiyyeliler" olarak anılmaya başlamışlardır.[805] Zamanla bölge onların adıyla Sâlihiyye olarak tanınmıştır. Bu bölge, Hanbelî ulemâsının merkezi haline gelmiş, ele alınan dönemin Dımaşk'ında Hanbelî hadis geleneğinin kökleşmesini sağlamıştır. Bunun yanı sıra Makdisîlerden birçok kişi, Kudüs'ü Haçlılar'dan kurtarmak için Hittîn Savaşı'na (583/1187) katılarak Selâhaddin Eyyûbî'nin zaferine katkı sunmuştur.[806] Bu minvalde bölgeye göçün sadece can ve mal emniyetini sağlamaktan ziyade ilim öğrenmek ve cihad ruhunu canlı tutmak gayesi taşıdığını da söylemek mümkündür.

Haçlı tehdidinin sonuçlarından biri de ilmî kadroların yer değiştirmesidir. İbnü's-Salâh'ın Dımaşk'a gelişi bu konuda verilecek örneklerin başında gelmektedir. Erbil'in Şehrezûr bölgesindeki Şerehân köyüne mensup aslen Kürt kökenli hadis âlimi ve Şâfiî fakihi olan İbnü's-Salâh, Kudüs'teki Salâhiyye Medresesi'nde müderrislik yaptığı esnada Kudüs yeniden Haçlı saldırılarının hedefi olmuştur. Dımaşk Eyyûbî sultanı el-Melikü'l-Muazzam, Haçlıların şehri ele geçirmesi durumunda burayı geri almanın güçleşeceğini öngörerek 616/1219'da şehir surlarının yıkılmasını emretmiştir.[807] Bu yıkım emri üzerine işgal endişesiyle Dımaşk'a göç eden İbnü's-Salâh, yeni kurulan Revâhiyye Medresesi'nde ders vermeye başlamıştır.[808]

---

[803] İbrâhim, 14/36.

[804] İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye,* I, 68-69. Bu hususta ayrıca bk. Yılmaz, *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese*, s. 174; Onuş, *Dımaşk Hanbelîliği*, s. 61-62. Hadis râvilerinin 100-330/718-941 yılları arasında siyâsî ve toplumsal sebeplerle gerçekleştirdikleri zorunlu rıhleleri inceleyen çalışma için bk. Başdemir, İbrahim Enes, *Hadis rivayetinde zorunlu rihleler (100-330/718-941)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2025.

[805] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, I, 214; Onuş, *Dımaşk Hanbelîliği*, s. 62.

[806] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, I, 215.

[807] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 95.

[808] Zehebî, *Siyer,* XXIII, 141.

İslam dünyası VI. ve VII. asırlarda Haçlı tehdidinin yanı sıra Moğol istilasının sebep olduğu baskı ve yıkımla da karşı karşıya kalınmıştır. Zira VII. asrın ortalarından itibaren Moğollar, yeni bir tehdit dalgası oluşturmuş ve 656/1258'de Abbâsî hilafetinin merkezi Bağdat, Hülagu Han tarafından işgal edilip yağmalanınca çok sayıda âlim Dımaşk'a iltica etmiştir. Bağdat'taki âlimlerin intikali neticesinde devraldığı bu ilmî mirası geliştiren Dımaşk şehri yeni bir merkez konumuna yükselmiştir.[809]

Moğol tehdidinin ilmî göçe etkisinin en bâriz örneği İbn Teymiyye ailesidir. Harran'da Hanbelî ilim anlayışını devam ettiren bu aile içerisinden pek çok âlim yetişmiştir. Nitekim Harran'da doğup büyüyen Mecdüddin Abdüsselâm b. Abdullah (ö. 652/1254) hadis ve fıkıh alanlarında eserler veren Hanbelî bir alimdir.[810] Oğlu Şehâbeddin Abdülhalîm b. Abdüsselâm (ö. 682/1283) Harran'da ilmî faaliyetlerini sürdürürken Moğol tehdidi baş göstermiş, şehirde güvensizlik artmıştır. Bunun üzerine 667/1268 yılında Dımaşk'a taşınmış[811], sahip olduğu ilmî donanımı ve tanınırlığı sayesinde Sükkeriyye Dârülhadisi'nde hocalık görevini üstlenmiştir. O dönemde küçük yaşlardaki oğlu İbn Teymiyye diye tanınan Takiyyüddin Ahmed b. Abdülhalîm (ö. 728/1328) de bu vesileyle Dımaşk'a yerleşmiştir.[812]

Rıhle meselesinin farklı bir boyutu nadir de olsa şehirden baskı altında çıkarılmak zorunda kalan âlimlerdir. Dımaşk müftüsü ve önde gelen muhaddislerinden Cemâlülislam İbnü'ş-Şehrezûrî'nin torunu aynı zamanda Emîniyye Medresesi'nin müderrisi Ali b. Muhammed b. Ali es-Sülemî (ö. 602/1205) vefatından bir yıl önce Dımaşk'tan sürgün edilmiş, Bağdat'a giderek divana başvurmuş ve geri dönebilmek için halifenin aracılığını talep etmiştir. Ancak dönüş yolunda Humus'ta kaldığı sürede vefat etmiştir.[813]

Daha geniş bir perspektiften bakıldığında siyâsî ve askerî koşullar nedeniyle Dımaşk'a yönelik göç hareketleri olduğu gibi Dımaşk'tan da tersine bir göç dalgası da yaşandığı görülmektedir. Zira 658/1260 yılında Bağdat'ı işgal eden Moğollar pek çok şehirle birlikte

---

[809] Dımaşk'ın en zorlu yılı olarak nitelendirdiği bu döneme işaret eden Yılmaz, Halep'te vuku bulan Moğol istilasının doğurduğu şiddet ve tahribatın haberinin Dımaşk'a ulaşmasıyla birlikte ulemânın da dâhil olduğu bir kaçış hareketinin ortaya çıktığını ancak Aynicâlût zaferiyle Dımaşk'ın Moğol hâkimiyetinden kurtulduğu yönündeki haberlerin yayılması üzerine bu muhacirlerin bir kısmının yeniden şehre dönerek eski yerleşimlerine intikal ettiğini belirtmektedir. Yılmaz, Dımaşk'ın En Zor Yılı: Şehrin Moğollar Tarafından İşgali (658/1260), *İslâm Araştırmaları Dergisi,* 37/2017, s. 89-92.

[810] Zehebî, *Siyer,* XXIII, 291-293.

[811] Yûnînî, *Zeylü Mir'âti'z-zamân*, IV, 186.

[812] İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* IV, 187; İbnü'l-İmâd*, Şezerâtü'z-zeheb,* VII, 657.

[813] Münzirî, *et-Tekmile*, II, 82; Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, I, 173-174; Zehebî, *Siyer*, XXI, 423-424.

Dımaşk'ı da ele geçirmiş ancak aynı yıl gerçekleşen Aynıcâlût Savaşı'nda Memlükler tarafından hezimete uğratılınca Dımaşk'ta hâkimiyetleri kısa sürmüş ve şehirden çekilmiştir. Ne var ki bu kısa sürede şehir halkına korkulu günler yaşatmışlar, bunun üzerine içlerinde âlimlerin de yer aldığı bir grup insan ya Mısır'a ya da Dımaşk'ın güneyine gitmiştir.[814] 25 Ramazan 658'de (3 Eylül 1260) Aynicâlût Zaferi'yle yaklaşık bir yıldır devam eden Moğol hâkimiyeti sona ermiş; Memlük yönetiminin tesis edilmesiyle birlikte Dımaşk tekrar emniyete kavuşunca şehirden ayrılanların bir kısmı geri dönmüş ve yeni gelenlerle birlikte şehirdeki ilmî faaliyetler devam etmiştir.[815]

Kaynaklarda şehirden ayrılan bazı âlimlerin şehit edildiğine dair bilgilere rastlanması Moğolların yıkıcı etkisini gözler önüne sermektedir. Bu duruma örnek olarak Kudâme ailesinden Hanbelî fakih ve muhaddis Şemseddin Muhammed b. Abdülhâdî el-Makdisî (ö. 658/1260) verilebilir. Dımaşk'ta çok sayıda âlimden hadis dinleyen Muhammed'in kendisi de şehirde bulunduğu 652/1254 yılında *Sahîh-i Müslim*'i rivayet etmiştir. Daha sonra memleketi Nablus'a bağlı Sâviye köyüne geri dönerek imamlık yapmaya başlamış fakat Nablus'u istila eden Moğollar tarafından şehit edilmiştir.[816] Şehit edildiğine yüz yaşını aştığı söylenen Muhammed[817], aynı zamanda Şühde el-Kâtibe (ö. 574/1178) ve Ebû Tâhir es-Silefî'den (ö. 576/1180) icâzet alan son hadis âlimlerindendir.[818]

VI. ve VII. asırlar boyunca çevrede savaş, istila ve yağmaların âlimleri coğrafî olarak yer değiştirmeye zorladığı, buna karşın ulemanın nispeten güvenli bir ortam sunması ve büyük ölçüde siyâsî istikrarını koruması nedeniyle Dımaşk'a yöneldiği anlaşılmaktadır. Zira bir şehrin ulema tarafından tercih edilmesinde güvenliğin belirleyici faktörlerden biri olması tabii bir durumdur.[819]

---

[814] Bu hususta ki örnekler için bk. Yılmaz, Dımaşk'ın En Zor Yılı: Şehrin Moğollar Tarafından İşgali (658/1260), *İslâm Araştırmaları Dergisi,* 37/2017, s. 89-92.

[815] Yılmaz, Dımaşk'ın En Zor Yılı: Şehrin Moğollar Tarafından İşgali (658/1260), *İslâm Araştırmaları Dergisi,* 37/2017, s. 92-94.

[816] Zehebî, *Siyer*, XIII, 342-343.

[817] Safedî, *el-Vâfi*, IV, 45.

[818] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 897; İbnü'l-İmâd*, Şezerâtü'z-zeheb,* VII, 510. Benzer şekilde Halep'te muhaddis Ebû İshâk İbrahim b. Halîl b. Abdullah ed-Dımaşkî (ö. 658/1260) ile Şâfiî fakihi Ebü'l-Fadl Muhammed b. Hâmid el-Kazvînî (ö. 658/1260) de Moğol saldırıları sonucu şehit edilen âlimler arasında zikredilebilir. Hüseynî, *Sılatü't-Tekmile li-Vefeyâti'n-nakale*, I, 474.

[819] Moğol tehdidinin doğu İslâm şehirlerinde yoğunlaştığı dönemde Dımaşk göç alan bir ilim merkezi hâline gelirken aynı tehdidin bu şehre yönelmesiyle daha emniyetli görülen Kahire'nin öne çıkması ilmî merkezlerin

B. Meşhur Muhaddislerden İcâzet Alma Geleneği

Hadis talebesinin seyahatlerindeki belirleyici unsurlardan biri ilmî otorite kabul edilen ve şöhreti İslam coğrafyasına yayılan muhaddislere ulaşma isteğidir. Hicri VI. ve VII. asırlarda pek çok meşhur muhaddisin Dımaşk'ta ikamet etmesi, rıhlelerin bu şehre doğru istikamet kazanmasını sağlamıştır. Zira bu dönemde Dımaşk, hadis alanında ilerlemek isteyen bir öğrencinin çeşitli ilim dallarında uzmanlaşmış, güvenilir ve *sahîhu's-semâ* diye nitelendirilen hocalardan icazet alabileceği bir şehirdir.[820]

Hadis ilmi açısından icâzet, sahih bir sened zincirini muhafaza etmenin ve ilmî geleneğin sürekliliğini sağlamanın yöntemlerinden sayılmıştır.[821] Ancak bir icazetin değeri, icazet alınan hocanın ilmî birikimi, saygınlığı ve rivayetinin sahihliğiyle doğru orantılı olarak değişmektedir. Zira meşhur muhaddislerden alınan icazetler, talebenin ilim çevrelerinde tanınmasına vesile olmuş; kendi ders halkalarını kurarak öğrenci yetiştirme imkânının yanında kadılık, müftülük, müderrislik ve hadis şeyhliği gibi ilmî ve idari mansıplara atanma hususunda referans işlevi görmüştür. Dolayısıyla devrin meşhur muhaddislerinden hadis sema etme ve icazet alma geleneğinin Dımaşk'ın ilmî sirkülasyonuna katkı sağladığı söylenebilir.

İslami ilimlerin çeşitli dallarında yetişen âlimlere ev sahipliği yapan Dımaşk'ta dünyaya gelen muhaddisler, İslâm dünyasının farklı ilmî merkezlerinde olduğu gibi[822] erken yaşlardan itibaren hadis tahsiline yönelerek dönemin önde gelen âlimlerinden semayla rivayet geleneği çerçevesinde eğitim alma imkânına sahip olmuş, müderrislik, müftülük, imamlık, hatiplik, kadılık veya vaizlik gibi muhtelif görevler üstlenmişlerdir. Ayrıca kendi ders halkalarında öğrenci yetiştirmenin yanında telif çalışmalarıyla uğraşanlar da bulunmaktadır. Bu çerçevede tarih ve tabakat türü eserlerde onların toplum içindeki itibarları vurgulanmış; *"Bakiyyetü'l-meşâyih"*[823]*, "Şeyhu Dımaşk"*[824]*, "Müfîdü'ş-Şâm"*[825]*, "eş-Şeyhü'l-celîl"*[826]*, "eş-Şeyhü's-*

güvenlik ekseninde yer değiştirebildiğini göstermektedir. Yılmaz, *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese*, s. 176.

[820] Zehebî, *Siyer*, XXI, 357.

[821] Akpınar, "İcâzet", *DİA*, XXI, 393-394.

[822] Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 55; Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali,* s. 41.

[823] Zehebî, *Siyer,* XXI, 163; XXII, 278.

[824] Zehebî, *Siyer,* XIX, 437; İbnü'l-İmâd*, Şezerâtü'z-zeheb,* VI, 155.

[825] Zehebî, *Siyer,* XIX, 576; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz,* s. 509.

[826] Zehebî, *Siyer,* XX, 357; XXII, 278; Hüseynî, *Sılatü't-Tekmile li-Vefeyâti'n-nakale*, I, 73.

sâlih"[827]*, "Allâme"*[828]*, "Müsnidü'ş-Şâm"*[829] unvanlarıyla anılmışlardır. Bu konumlarını ilmî birikimlerine, halk ve yönetici zümre nezdinde kazandıkları güvene bağlamak mümkündür.

VI. asrın ilk yarısında Şam müftüsü ve allâme diye nitelendirilen hadis ve fıkıh âlimi Cemâlülislâm Ebü'l-Hasan Ali b. Müsellem es-Sülemî'nin (ö. 533/1138) biyografisi Dımaşk'ın önde gelen yerli uleması bağlamında incelenebilir. İbnü'ş-Şehrezûrî diye tanınan muhaddis, yaşadığı dönemin meşhur Dımaşk ulemâsından Abdülazîz b. Ahmed el-Kettânî (ö. 466/1073), Ahmed b. Abdülvâhid İbn Ebi'l-Hadîd (ö. 469/1076), Ebû Nasr Hüseyin b. Muhammed İbn Tallâb (ö. 470/1077) ve Ali b. Muhammed el-Misîsî'den (ö. 487/1094) hadis dinlemiş, Şâfiî fakihi ve muhaddis Ebü'l-Feth Nasr b. İbrâhim el-Makdisî (ö. 490/1097) Dımaşk'a gelince onun yanından ayrılmamış hatta ders halkasında muîdlik vazifesini üstlenmiştir.[830] Çeşitli ilim dallarında temâyüz eden Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) Dımaşk'ta kaldığı süre boyunca derslerine katılan Cemâlülislâm İbnü'ş-Şehrezûrî, hocasının takdirini kazanmıştır. Hatta Gazzâlî *"Şam'da öyle bir genç bıraktım ki ömrü elverirse büyük makam sahibi olur."*[831] ifadesiyle övgüde bulunduğu öğrencisine hem Ebü'l-Feth Nasr el-Makdisî'nin hem de kendi ders halkasının müderrisliğini emanet etmiştir. Bu ders halkalarında tedris faaliyetini sürdüren Cemâlülislâm İbnü'ş-Şehrezûrî, daha sonra Emîniyye Medresesi'ne müderris olarak atanmıştır. 514/1120 yılında Selçuklulara bağlı Dımaşk atabegi Emînüddevle Gümüştegin'in (ö. 541/1146) emriyle inşa edilen Emîniyye Medresesi, Dımaşk'ta Şâfiîlere vakfedilen ilk medrese diye bilinmektedir. Emevî Camii'nin kapılarından Bâbüzziyâde'nin güney tarafında yer alan bu medresenin ilk müderrisi de Cemâlülislâm İbnü'ş-Şehrezûrî'dir.[832] Vefatına kadar bu medresedeki görevine devam eden Cemâlülislâm'ın kendisi de çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Öğrencileri arasında Dımaşk'ın önde gelen muhaddisleri Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir ve oğlu Kâsım, Berekât b. İbrahim el-Huşûî (ö. 598/1201) ve Ebü'l-Kâsım el-Harestânî yer almaktadır. Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir hocası hakkında *"Ondan çok sayıda hadis dinledik. Güvenilir bir râvi, mezheb bilgisine ve ferâiz (miras hukuku) ilmine vakıf bir âlimdi."* ifadelerini kullanmış, Irak'ta da şöhretinin yayıldığını ve fetva vermesi için ihtilaflı meselelerin kendisine sorulduğunu da eklemiştir.[833]

---

[827] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, II, 19

[828] Zehebî, *Siyer,* XX, 103, 554.

[829] Zehebî, *Siyer,* XXI, 355; *el-İber*, III, 121.

[830] İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, XLIII, 236; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XX, 318; Safedî, *el-Vâfî*, XXII, 122; Zehebî, *Siyer*, XX, 31-31; Sübkî, *Tabakât,* VII, 235.

[831] Bu ifade, Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir tarafından nakledilmiştir. *Târîh*, XLIII, 236-237.

[832] İbn Şeddâd, *el-A'laku'l-hatîre*, s. 231; Safedî, *el-Vâfî*, XXIV, 276; Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 132.

[833] İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, XLIII, 237.

Öte yandan şehrin yerlisi olmadığı halde Dımaşk'a yerleşen çok sayıda muhaddise rastlamak mümkündür. Buna örnek olarak Hanbelî mezhebinin önde gelen simalarından Ebü'l-Ferec Abdülvâhid b. Muhammed eş-Şîrâzî (ö. 486/1094) gösterilebilir. Harran'da doğup yetişen Ebü'l-Ferec, Dımaşk'a yerleşerek burada hadis sema meclislerine hem talebe ve hoca sıfatıyla katılmış; sultanların huzurunda kurulan ders halkalarında Eşarîlerle itikadî ve kelâmî tartışmalara girişmiştir. Hanbelî mezhebinin Dımaşk ve çevresinde yaygınlık kazanmasında önemli rol oynayan Ebü'l-Ferec[834], aralarında oğlu Şerefülislam lakabıyla tanınan Abdülvehhâb'ın da bulunduğu birçok talebe yetiştirmiştir. Şerefülislam Abdülvehhâb b. Abdülvâhid, babasından intikal eden bu ilmî itibarı kendi şahsi gayretiyle daha da pekiştirmiş[835]; Dımaşk'ta kurduğu Hanbeliyye Medresesi vasıtasıyla Hanbelîliğin şehirdeki kurumsal varlığını güçlendirmiş ayrıca şehrin ilmî canlılığına doğrudan katkı sağlamıştır. Buna mukabil medresenin inşa süreci, dönemin mezhebî hassasiyetleri ve siyâsî dinamikleriyle doğrudan ilişkilidir. Zira Dımaşk'ta nüfusun büyük çoğunluğunu teşkil eden Şâfiî çevrelerin tepkisi üzerine Zengî hanedanı mensubu Zümrüd Hâtûn inşaatın durdurulmasını istemiştir. Ancak Şerefülislam baskıya rağmen medresenin inşasını tamamlamıştır.[836] Bu tutumun Hanbelî geleneğin şehirdeki kurumsallaşma sürecine bir zemin kazandırdığı söylenebilir.

Hicri VII. asırda rıhle geleneğini titizlikle icra eden muhaddislerden biri, *et-Tergîb ve't-Terhîb* isimli eseriyle tanınan Zekiyyüddin Abdülazîm b. Abdülkavî el-Münzirî'dir (ö. 656/1258). Onun ders halkalarına katıldığı hocaları ve elde ettiği icazetleri *et-Tekmile li Vefeyâti'n-nakale* isimli eserinde kayda geçirmiş olması, ele alınan dönemde Dımaşk'taki hadis otoriteleriyle kurulan teması analiz etmeye imkân sağlamaktadır. Zehebî'nin hadis hafızları arasında zikrettiği Münzirî, 581/1185'te Mısır'da dünyaya gelmiştir.[837] Mısır topraklarındaki şehirler başta olmak üzere Mekke, Medine, Harran, Ruha, Gazze ve Kudüs'e seyahat eden Münzirî'nin Dımaşk'a muhtelif zamanlarda iki defa geldiği belirtilmiştir. Bu ziyaretlerin ilkinin 603/1206'da gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Zira Münzirî, en âlî isnadla sahip hocası Ömer b. Taberzed'le Dımaşk'ta görüştüğünü ve 603/1206 yılının Zilhicce ayında *el-*

[834] İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-hanâbile*, III, 461-462; Zehebî, *Siyer*, XIX, 52-53.

[835] Zehebî, *Siyer*, XX, 104; İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* I, 447.

[836] İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* I, 450-451.

[837] Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, IV, 153.

Ğaylâniyyât[838] isimli eseri hocasına kıraat ettiğini söylemiştir.[839] Ayrıca 604/1207 yılının Muharrem ayında hâlen Dımaşk'ta bulunmasından bu seyahatin bir süre uzadığı anlaşılmaktadır. Bu sırada Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'in öğrencisi Dımaşk muhaddislerinden Emîr Seyfüddevle Ebû Abdullah Muhammed b. Gassân'ın (ö. 632/1234) sema meclisinde bulunduğunu bizzat kendisi dile getirmiştir.[840] Öte yandan Seyfüddevle'den 632/1234 yılının Rebîülâhir ayında hadis dinlediğini söylemesi,[841] Dımaşk'a yönelik ikinci rıhlesinin tarihsel çerçevesini belirginleştirmektedir. Şehirde bulunduğu sürelerde İbnü'z-Zenf adıyla bilinen Ebü'l-Meâlî Muhammed b. Vehb (ö. 606/1209), Ebü'l-Abbâs Hızır b. Kâmil es-Serûcî (ö. 608/1211), Tâcülümenâ İbn Asâkir (ö. 610/1213), İmâdüddin İbrahim b. Abdülvâhid el-Makdisî (ö. 614/1217), Dımaşk Şâfiî kâdılkudâtı Cemâleddin İbnü'l-Harestânî (ö. 614/1217), Şemseddin Ahmed b. Abdullah es-Sülemî (ö. 615/1218)[842], İbnü'l-Enmâtî diye bilinen İsmail b. Abdullah el-Mısrî (ö. 619/1222), Muvaffakuddin İbn Kudâme, İbnü'l-Bünn adıyla meşhur Ebû Muhammed Hasan b. Ali (ö. 625/1227), Zeynülümenâ İbn Asâkir (ö. 627/1229), Nâsıhüddin Abdurrahman b. Necm (ö. 630/1232) başta olmak üzere çok sayıda âlimle bizatihi görüşerek kendilerinden icazet almıştır.[843]

Münzirî'nin 603/1206 yılından evvel de Dımaşk'taki ulemayla temas kurduğu ve onlardan icazet alma hususunda çaba sarfettiği söylenebilir. Nitekim Müsnidü'ş-Şam diye nitelendirilen hadis âlimi Ebû Tâhir Berekât b. İbrahim el-Huşûî'den (ö. 598/1201) mektup yoluyla icazet aldığını *"Biz ondan biri 595 yılı Safer ayında, diğeri aynı yılın Zilkade ayında Dımaşk'tan gönderilmiş iki ayrı icâzet aldık."*[844] sözleriyle kaydetmiştir. İçlerinde hadisçi kimliğiyle öne çıkan ulemanın yanında fakih, edîb, kıraat âlimlerinin de bulunduğu yüz otuş beşi aşkın kişiden icazet alan Münzirî, Dımaşk'ın ilmî atmosferinden azamî derecede

---

[838] Hadis literatürü içerisinde cüz türü eserlerden sayılan *el-Ğaylâniyyât*, ismini râvisi Ebû Tâlib Muhammed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Gaylân el-Bezzâz'dan (ö. 440/1049) almaktadır. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn,* V, 122.

[839] Münzirî, *et-Tekmile,* II, 207.

[840] Şeyhüşşüyûh Sadreddin Muhammed b. Hammûye'nin (ö. 617/1220) oğlu Mahmud b. Muhammed'in vefat ettiği sırada, 604 yılında Dımaşk'ta bulunduğunu bildirmiştir. *et-Tekmile,* II, 127. Ancak aynı yıl muhaddis ve Şâfiî fakihi Ebû Muhammed Vessâb b. Kussa, diğer adıyla İbnü'l-Mîrâsî'nin Mısır'da vefatı üzerine Münzirî'nin cenaze namazına katılmasından Mısır'a döndüğü anlaşılmaktadır. *et-Tekmile,* II, 145.

[841] Münzirî, *et-Tekmile,* III, 396.

[842] Bu hocasıyla Dımaşk'ta görüştüğü sırada Buhârî'nin *Sahîh*'i, Dârimî'nin *Sünen*'i ve Abd b. Humeyd'in *Müsned*'ini dinlediğini de eklemiştir. Münzirî, *et-Tekmile,* II, 439.

[843] Münzirî, *et-Tekmile,* II, 183, 232, 281, 413, 415, 439; III, 79, 107, 227, 258, 429.

[844] Münzirî, *et-Tekmile,* I, 419.

faydalanmıştır. Bu ilmî birikimin Kahire'deki Kâmiliyye Dârülhadisi'nde yirmi yıl boyunca hadis hocalığını üstlenmesi ve Sâlihiyye Medresesi'yle Câmiu'z-Zâfirî'de ders vermesine imkân sağladığı söylenebilir.[845]

C. Eğitim Kurumlarının Açılması ve İlmî Canlılık

Medreseleşme hareketinin hız kazandığı ve hadis eğitimi için ihdas edilen yeni kurumlar açıldığı Zengî, Eyyûbî ve devamında Memlüklerin ilk dönemini kapsayan hicri VI. ve VII. asırlarda Dımaşk'ta çok sayıda eğitim kurumunun bulunması, rıhlelerin Dımaşk'a yönelmesinde etkili olmuştur. Zira vakıflar aracılığıyla desteklenen kurumlar, muhaddislerin ilmî faaliyetlerini sürdürmesi için kolaylık sağlamış; müderrisler ve onların rahle-i tedrisinde bulunmak için gelen öğrenciler için barınma ve iâşe imkânı sunmuştur.[846]

Öte yandan dikkate değer sayıda eğitim kurumunun açılmasında dönemin devlet teşkilatı ve yönetiminin etkisinden de bahsetmek gerekir. Bu dönemde sultanlar, idareleri altındaki şehirlerde kendileri ya da yüksek dereceli emirleri aracılığıyla eğitim kurumları inşa etmiş; siyâsî ve kurumsal destek sayesinde ulemânın himaye edildiği ve ilmin teşvik edildiği bir ortam sunan Dımaşk, rıhlelerin odak noktası hâline gelmiş ve ilmî canlılığını uzun süre sürdürmüştür. Bununla birlikte şehirde altmış dört medresenin Şâfiî, Hanefî, Hanbelî ve Mâlikî mezhepleri arasında dağılması[847], dârülhadislerde çoğunluğu Şâfiî mezhebinden olmak üzere Hanefî ve Hanbelî muhaddislerin hadis meşîhatine getirilmesi[848] farklı mezhepten ulemanın şehre gelmesini teşvik eden etkenler olarak değerlendirilebilir.

Eğitim kurumlarının sayısının artması, hoca-talebe ilişkisi eksenli tedris faaliyetleri şehirler arası ilmî bağlantıyı sağlamlaştıran bir unsur olmuş; kaynaklarda buna dair çok sayıda örneğe yer verilmiştir. Bu isimlerden Mısırlı hadis ve fıkıh âlimi Tâceddin el-Fezârî, ilmî yolculuklarının son durağı olarak Dımaşk'a yerleşmiş, hocası Zeynüddin en-Nablûsî'nin ardından Nûriyye Dârülhadisi'nin meşîhatine getirilmiştir. Aynı zamanda Revâhiyye

---

[845] Zehebî, *Siyer*, XXIII, 319-322; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefayât*, II, 366-367; Sübkî, *Tabakât,* VIII, 259-262.

[846] Yılmaz'ın değerlendirmesine göre Dımaşk'ta vakıf gelirleriyle desteklenen ve yeni tesis edilen 64 medrese, buralarda görev alacak şeyh, müderris ve muîd kadrolarının da genişlemesine işaret etmektedir. Ancak medrese mansıplarıyla ulemâ arasındaki irtibatı kısmen açıklayan bu yaklaşım herhangi bir resmî mansıba sahip olmaksızın ders vermeyi sürdüren âlimlerin mevcudiyeti dikkate alındığında özellikle Zengî ve Eyyûbîler dönemi Dımaşk'ı için bütünüyle kuşatıcı görünmemektedir. *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese*, s. 177-178.

[847] Yılmaz, *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese*, s. 249.

[848] Dımaşk dârülhadislerinde görev yapan şeyhu'l-hadîslerin mezhebî dağılımı, bu bölümde "B. Mansıp Sahibi Olma Hususunda Mezhebî Mensûbiyetin Rolü" başlığı altında sunulan tabloda gösterilmiştir.

Medresesi'ne yerleşmesi için muasırı Nevevî'ye yardım etmiştir.[849] Nûriyye'nin ilk Hanbelî şeyhi, Ba'lebek doğumlu Abdurrahman b. Yûsuf, şehrin meşhur âlimi Takiyüddin el-Yûnînî'nin gözde öğrencilerindendir. Hatta şeyhinin kendisini çocuklarından üstün tuttuğu, bu sevgisinden ötürü de Hanâbile Mescidi'ne atanmasına vesile olduğu söylenmiştir.[850] Bu minvalde İbnü's-Salâh'ın *"Âlim, kendisinden ilim talep eden kişi için baba konumundadır, hatta ondan daha üstündür."*[851] ifadesini kullanması, hoca-talebe ilişkisinin entelektüel bir bağ olduğu kadar manevî boyut taşıdığını da göstermektedir. Jonathan Berkey de klasik İslâm eğitiminde kurumsal bir maaş sisteminin belirleyici olmadığını buna rağmen öğrencilerin belirli hocaların etrafında toplanarak onlardan semâ yoluyla ilim tahsil etmeyi tercih ettiklerini bu tercihte hocanın ilmî yetkinliği ve güvenilirliğinin tayin edici rol oynadığını belirtmiş nihayetinde *"önemli olan husus maaş değil, önde gelen bir hoca ile kurulan ilişkiydi"* sonucuna ulaşmıştır.[852] Benzer şekilde Michael Chamberlain, hocaların talebeleriyle kurduğu bağı şeyhlerin müridleriyle olan ilişkisine benzeterek bu irtibatın sadakat, mensûbiyet ve süreklilik boyutları taşıdığını vurgulamaktadır.[853]

D. Âli İsnada Ulaşma Arzusu

Hicri VI. ve VII. asırlarda rıhlelerin Dımaşk'a yönelmesini sağlayan önemli sebeplerinden biri şehrin âlî isnada sahip âlimlere ev sahipliği yapmasıdır. Nitekim muhaddisler erken dönemlerden itibaren *"İsnaddaki yakınlık, Allah'a yakınlıktır."*[854] prensibiyle Hz. Peygamber'e daha yakın bir râvi zincirine ulaşmaya manevi anlam yüklemişler, *"Âli isnadı araştırmak, bizden öncekilerin sünnetidir"*[855] ifadesiyle bu arayışa teşvik etmişlerdir.

Tabakat ve terâcim literatüründe âlimler tanıtılırken onların faziletleri arasında âli isnada sahip olmaları da sayılmış, zaman içerisinde âli isnadın azalmasıyla belli başlı şehirlerde

---

[849] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 660-661; Sübkî, *Tabakât,* VIII, 163-164; İbn Kesîr, *Tabakâtü fukahâi'ş-Şâfi'iyye*, s. 921-922; Sıddîk Hasan Han, *et-Tâcü'l-mükellel,* s. 150.

[850] İbn Şeddâd, *el-A'laku'l-hatîre*, s. 396; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 608-609; İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* IV, 221-224.

[851] İbnü's-Salâh, *Tabakâtü'l-fukahâi'ş-Şâfiiyye*, I, 75.

[852] Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, s. 30.

[853] Chamberlain, *Ortaçağda Bilgi ve Sosyal Pratik*, s. 142.

[854] Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî*, I, 123; Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî,* II, 606.

[855] Ahmed b. Hanbel, âli isnad talep edilmesi konusunda kendisine yöneltilen soruya bu cevabı vermiştir. Devamında *"Abdullah b. Mes'ûd'un öğrencileri, ilim öğrenmek Kûfe'den Medine'ye yolculuk eder, Ömer'den ilim öğrenir ve hadis dinlerlerdi."* ifadeleriyle âli isnad ve rıhle arasındaki bağlantıyı selefin sünneti ölçüsünde örneklendirmiştir. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî*, I, 123; Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî,* II, 605.

ikamet eden bazı âlimler "âli isnada sahip son kişi" sıfatıyla nitelendirilmiştir.[856] Bu tür ifadeler, âli isnadın ilmî seyahatleri şekillendiren unsurlardan biri olduğunu göstermektedir.

Söz konusu dönemde önemini muhafaza eden âli isnadla hadis rivayeti, bir muhaddisi çağdaşlarından ayıran unsurlardandır. Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir, hocası Silefî'den rivayet ettiği hadislere yer verdiği *el-Erbaûne'l-büldâniyye* isimli eserinde âli isnad aramanın değerini vurgulamış, hadis alanında otorite kabul ettiği Silefî'yi çağdaşları arasında en âli isnada sahip âlim olarak tanıtmıştır.[857] Öte yandan İbnü's-Salâh da yaşadığı dönemde muvâfakat, bedel, müsâvat ve musâfaha türleriyle ilişkili âli isnad konusuna yoğunlaşıldığını belirtmiştir.[858]

Hadis eğitiminin kurumsallaşma sürecinde âli isnad sahibi muhaddislerin dârülhadislerde sema meclisleri düzenlemesi desteklenmiştir. Eşrefiyye Cevvâniyye Dârülhadisi'nin vakfiyesinde belirtildiğine göre eğer şeyh, âli isnad nakletmek için Şam bölgesinin dışından gelmişse dârülhadiste konaklamasına izin verilir ve kendisine her gün iki dinar tahsis edilir, hadis rivayetini tamamlarsa da her biri dokuz dirhem değerinde otuz dinar sunulur. Şam bölgesinde ikamet edenlerden ise nâzırın kendisine takdir edeceği şekilde bu miktarın daha altında alabilir. Dımaşk'ta ikamet eden bir şeyh, hadislerini rivayet etmek üzere dârülhadise davet edilmişse nâzır tarafından kendisine on dinar ayrılabilir.[859]

Diğer yandan aile fertleri tarafından küçük yaşta sema meclislerine getirilen ve uzun ömür süren hadis râvileri, zamanla birçok kişinin ulaşma imkânı bulunmayan hadislerin rivayet hakkına sahip olabiliyordu. Dolayısıyla kaynaklarda "muammer" diye nitelendirilen bu âlimlerden hadis dinlemek veya icazet almak için yolculuk yapmak o dönemin şartlarında doğal karşılanan bir durumdur. Dımaşk'ın yerli ulemasından Ebû Tâhir Berekât b. İbrahim el-Huşû'î, erken yaşlardan itibaren semâ meclislerine dâhil edilmesi sebebiyle uzun ömürlü râvilerin ilmî konumunu anlamak açısından dikkat çekici bir örnektir. 510/1116'da dünyaya gelen Berekât b. İbrahim, çocukluk döneminden itibaren babası ve aile çevresi tarafından hadis meclislerine

---

[856] Zehebî, *Siyer*, XXIII, 243.

[857] İbn Asâkir, *el-Erbaûne'l-büldâniyye,* s. 19-20. İlim amacıyla gerçekleştirilen rıhlelerin telif geleneğine yansımalarından biri olan büldâniyye türünü konu edinen Altıntaş bu türün ortaya çıkışı, gelişimi ve ayırt edici özelliklerini Silefî, İbn Asâkir ve Sehâvî'nin eserleri üzerinden karşılaştırmalı olarak incelemiştir. Makalede Silefî ile İbn Asâkir'in büldâniyye türü eserlerinde Dımaşk'ın hadis tahsili amacıyla ziyaret edilen ilim merkezleri arasında yer alması, şehrin dönemin rıhle güzergâhlarındaki konumuna işaret eden örneklerden biri sayılabilir. Altıntaş, Seyahatten Telifata: Rihlelerin Semeresi Olarak Büldâniyyeler, *Bilimname*, s. 77, 81.

[858] İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 258. Dımaşk'ta şeyhu'l-hadîs mansıbını üstlenen muhaddislerin konuyla ilgili teliflerine tezin üçüncü bölümünde "Dımaşk Çevresinde Hadis Telif Türleri" başlığında yer verilecektir.

[859] Sübkî, *Fetâva*, II, 111.

götürülmüş; böylece henüz küçük yaşlarında Dımaşk'ın tanınmış muhaddislerinden semâ yoluyla rivayet alma imkânına kavuşmuştur. Ayrıca 512/1118 yılında *Makâmât* müellifi Basralı âlim Harîrî'den (ö. 516/1122) icazet aldığında dair kayıt, o sırada henüz iki yaşında olması sebebiyle mektup yoluyla gönderilen bir icazete işaret etmektedir. Hayatı boyunca semâ ve icâzet yoluyla hadis nakleden Berekât b. İbrahim, VI. asır Dımaşk'ında uzak bölgelerden gelen seyyah muhaddisler için aranan bir kaynak hâline gelmiştir. Ancak ilmî nüfuzu yalnız dışarıdan gelen talebelerle sınırlı kalmamış; ders halkalarına çocukları İbrahim, Abdülazîz, Abdullah, Sittülacem ve Sittühüm de katılmıştır. Bu durum ilmî mirasın nesiller arasında intikal ettiği Dımaşk ulema ailelerinin genel yapısını ortaya koymaktadır. Diğer taraftan semâ ve icazetlerinin sahih olduğuna vurgu yapılması, yalnızca uzun ömürlü bir râvi oluşu nedeniyle değil, rivayetlerinin güvenilirliği sebebiyle de rağbet gördüğüne delalet sayılabilir. 598 yılında vefat eden Berekât b. İbrahim el-Huşû'î seksen sekiz yıllık ömrünü hadis rivayetine adamış ve muammer râvilerin ilmî değerini temsil eden seçkin bir örnek olarak Dımaşk muhaddisleri arasında yerini almıştır.[860]

Küçük çocukların hadis sema meclislerine getirildiğine dair kayda değer sayıda örneğe rastlanan bu dönemde kız çocukları Dımaşk'ın yerli ulemasının yanında hadis rivayeti için dışarıdan gelen âli isnad sahibi hocalardan da istifade etmişlerdir. Bağdat'ın tanınmış muhaddislerinden İbn Taberzed adıyla bilinen Ömer b. Muhammed'in (ö. 607/1210) Dımaşk'taki sema meclisleri bu bağlamda ele alınabilecek örneklerdendir. Zira bu meclislere katılan Fâtıma bint Ali b. Kâsım b. Asâkir (ö. 683/1284)[861], Sittülarab bint. Yahyâ b. Kaymaz (ö. 684/1285)[862], Zeynep bint. Mekkî (ö. 688/1289)[863], Emetülhak Şâmiye bint. Hasan el-Bekrî (ö. 685/1286)[864] ve Hatice bint. Muhammed b. Halef el-Makdisî'nin (ö. ?)[865] ismi o sırada küçük yaşta oldukları için huzur kaydına yazılmıştır. Daha sonraki yıllarda hadisle iştigalini sürdüren bazı kadın muhaddisler, küçük yaşta rivayet hakkına sahip oldukları hadis ve eserlerin âli isnad kaynağı hâline gelmiş, bu durum hadis talebelerinin kendilerine yönelmesini sağlamıştır.

Ne var ki kendisinden hadis öğrenmek için yapılan uzun ve meşakkatli ilmî yolculukların sonunda yaşlı hadis râvilerinin vefat ettiğini öğrenmek de mümkündür. Bu

[860] Zehebî, *Siyer*, XXI, 355-358; Fâsî, *Zeylü't-Takyîd*, I, 489.

[861] Zehebî, *Mu'cemü'ş-şüyûh*, II, 112; İbnü'l-İmâd*, Şezerâtü'z-zeheb,* VII, 669.

[862] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 519; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân,* IV, 151; İbnü'l-İmâd*, Şezerâtü'z-zeheb,* VII, 672.

[863] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 606; Birzâlî, *el-Muktefî*, II, 432-433.

[864] Fâsî, *Zeylü't-Takyîd*, II, 377.

[865] İbn Hacer, *el-Mecma'u'l-müesses*, II, 259.

konuya değinen Hatîb el-Bağdâdî "Bir şeyhten âli isnad talep etmek amacıyla yolculuğa çıkan ancak maksadına ulaşamadan şeyhin vefat ettiğini öğrenen kimsenin zikri" başlığı altında sahâbeden başlayarak böyle bir olayla karşılaşan 14 kişiyi zikretmiştir.[866] Araştırma kapsamındaki zaman diliminde İbn Seyyidünnâs'ın (ö. 734/1334) rıhlesi bu kapsamda değerlendirilebilir. Kahire'den Dımaşk'a Fahreddin İbnü'l-Buhârî'yle (ö. 690/1291) görüşmek ve onun âli isnadından istifade etmek için gelmiş, ancak şehre varmadan iki gün önce İbnü'l-Buhârî'nin vefat ettiğini öğrenmiş ve fazlasıyla müteessir olmuştur.[867]

Âli isnad arayışı konusu[868], Batılı akademisyenlerin de ilgisini çekmiş görünmektedir. Hadis rivayetinin bin yıllık sürecini inceleyen Garrett Davidson, âli isnad arayışı hakkında değerlendirmelerde bulunmuş; bunun için yapılan yolculukların bir hadis alimine sosyal prestij sağladığını dolayısıyla IV. asırdan itibaren âli isnad vurgusunun arttığını iddia etmiştir.[869] Ancak hadislerin isnadlı rivayeti ve rıhle geleneğinin ilk asırlardan beri süregelen uygulamalar olduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Hâliyle IV. asır öncesinde de hadis râvileri âli isnad arayışı içerisinde olmuş ancak âli isnad, mutlak ölçüt olarak belirlenip sıhhat meselesi arka plana itilmemiştir. Muhaddisler, sadece senedin âli olmasını dikkate almamış, râvilerin güvenilirliğini de sorgulamışlardır. Ayrıca çeşitli beldelere yapılan rıhleleri, siyâsî, sosyal ve ilmî hayattan bağımsız âli isnad arayışıyla sınırlandırmak doğru görünmemektedir.

II. İLMÎ BİRİKİMİN MUHAFAZASI VE İNTİKALİ: MUHADDİSLERİN TEDRİS METODLARI

Hadis ilmi, erken dönemlerden itibaren rivayetin hangi tedris metotları çerçevesinde aktarıldığına özel bir önem atfetmiş; rivayetin güvenilirliğini teminat altına alma gayesiyle

---

[866] Hatîb el-Bağdâdî, *er-Rıhle fî talebi'l-hadîs,* s. 166.

[867] Safedî, *A'yanu'l-asr,* V, 202; İbn Hacer, *ed-Dürer*, V, 476. Bu konu çerçevesinde müstakil bir eser kaleme alan Muhammed Azzûz, biyografilerini vefat tarihlerine göre sıraladığı 39 muhaddise yer vermiştir. bk. *el-Haserât fîmen rehale li's-semâ alâ muhaddisin fe-vecedehû kadmât,* Beyrut: Daru İbn Hazm, 1426/2005.

[868] Hadis ilminde âlî isnad anlayışının ne olduğu, ne zaman ortaya çıktığı, nasıl geliştiği ve muhaddislerin neden âlî isnad peşinde koştuklarını hicri ilk dört asır üzerinden inceleyen bir araştırma için bk. Günaydın, Tuğçe, *Hadis Rivayetinde Âlî İsnadlar*, İstanbul: İFAV, 2026.

[869] Davidson ilgili eserinde tarih ve tabakât literatüründeki satır aralarını takip ederek hadis rivayetinin kazandığı yeni anlamları tarihsel düzlemde karşılaştırmalı olarak incelemiştir. Ancak iddialarını destekleyen tekil örnekler üzerinden genel yargılara varması çalışmanın handikapları arasında görünmektedir. Örneğin; Ortaçağın hadis yıldızı diye tanıtılan Ebû Abbas el-Haccâr'ın (ö. 730/1329) hikâyesi istisnâi bir vaka olmasına rağmen âli isnadın ticari meta hâline geldiği iddiası çerçevesinde kullanılmıştır. Davidson, *Carrying on the Tradition*, s. 29, 163.

geliştirilen semâ, kıraat, imlâ ve icâzet gibi yöntemler, zamanla belirli kurallar çerçevesinde uygulanarak hadis eğitiminin temel unsurları hâline gelmiştir. Bu tedris metotları, ilerleyen asırlarda ilmî birikimin muhafazası ve nesiller arası intikalini sağlayan başlıca vasıtalar olarak kullanılmaya devam etmiştir. Söz konusu sürekliliğin somut biçimde izlenebildiği dönemlerden biri olan hicri VI. ve VII. asırlarda Dımaşk'ta hadis tedrisinde öne çıkan metotlar ele alınacaktır.

A. Hadis Rivayetinin Odak Noktası: Semâ ve Kıraat

Hadisler tedvin edilmiş ve *Kütüb-i Sitte* başta olmak üzere hadis kaynakları telif edilmiş olmasına rağmen hicri altıncı ve yedinci asırların Dımaşk'ında şifahî hadis rivayeti canlı bir şekilde devam etmiş, isnad zincirinin korunması ve hadislerin sahih olarak nakledilmesi için sema ve kıraat yöntemlerinin etrafında yoğunlaşılmıştır. Öte yandan icâzetin yaygınlaşmasıyla birlikte diğer rivayet metotlarının kabul görmesi, semânın hadis tahammül yolları içerisindeki merkezî konumunu ortadan kaldırmamıştır. Zira semâ, rivayetin doğrudan hocadan alınmasını temin eden ve isnadın güvenilirliğini en üst düzeyde sağlayan yöntem olarak kabul edilmeye devam etmiştir.[870] Tabakât türü eserlerde muhaddislerin biyografileri verilirken hadis dinledikleri hocaların icazet aldıklarından önce zikredilmesi, zaman zaman hocalarından sema ettikleri hadislerin isnadıyla birlikte kaydedilmesi bu tespiti doğrular mahiyettedir.[871] Bununla birlikte ders halkalarında hadis metnini hocaya yüksek sesle okumak üzere bir kârînin görevlendirilmesi ilgili dönemde kıraat yönteminin de sıkça kullanıldığını göstermektedir. Semâ kayıtlarında meclislerin temel unsurlarından biri olarak kârîlerin isimlerinin zikredilmesi, bu görevin süreklilik kazandığına işaret etmektedir. Bazı şahısların farklı meclislerde tekrar tekrar kârî olarak yer alması[872], bu faaliyetin gelişi güzel yürütülmediği bilakis belirli bir

[870] Dımaşk merkezli semâ kayıtlarını inceleyen modern araştırmalar da hadis rivayetinin fiilî işleyişinde semânın merkezî rolünü sürdürdüğünü ortaya koymaktadır. Hirschler, "Reading Certificates (samā'āt) as a Prosopographical Source: Cultural and Social Practices of an Elite Family in Zangid and Ayyubid Damascus", *Manuscript Notes as Documentary Sources*, 2011, s. 74-75.

[871] Zehebî, *Siyer*, XXII, 80, 279, 358.

[872] Bu isimlerden biri olan ve *Müfîdü'ş-Şâm* lakabıyla tanınan Ebû Tâhir İsmail b. Abdullah İbnü'l-Enmâtî (ö. 619/1222) farklı tarihlerde ve çeşitli mekânlarda kurulan semâ meclislerinde kârî olarak yer almaktadır. Onun kârî olarak bulunduğu meclisler arasında 13 Zilhicce 594 tarihinde Nûriyye Dârülhadisi'nde Kâsım İbn Asâkir'in riyâsetinde Ebû Bekir Ahmed b. Yûsuf İbn Hallâd en-Nasîbî'ye (ö. 370/980) ait hadis cüzünün okunduğu meclis zikredilebilir. Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Syrian National Library, 3763/10, 117v, N. 1, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3722, accessed April 25, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611). Aynı görevi üstlendiği 7 Zilkâde 612 yılında Emeviyye Cami'ndeki ders halkası için bk. Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates

tecrübe ve ilmî ehliyet gerektirdiğini ortaya koymaktadır. Buna ilaveten hadis kârîliği mansıbının dârülhadislerde daha belirgin bir görev alanı olarak ortaya çıktığı[873] bazı medreselerde de benzer şekilde var olduğu[874] anlaşılmaktadır. Ancak bu görevin bütün eğitim kurumlarında sistematik ve yeknesak şekilde kurumsallaşmış bir mansıp niteliği taşıdığını söylemek güçtür.

Ev[875], bahçe[876], çarşı[877] türü nispeten serbest ortamlarda teşekkül eden ders halkalarının eğitim kurumlarının açılması ve zamanla sayılarının artmasıyla dârülhadis ve medreselerde de görülmeye başladığı anlaşılmaktadır. Semâ meclisleri, hocayla talebenin karşı karşıya geldiği bir ortam olmanın ötesinde mecliste kimlerin hazır bulunduğu, meclisin hangi gün ve nerede

---

Platform (version 6), audition certificate Leiden University Libraries, Or. 580, 13r, N. 1, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4773, accessed April 25, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611). Mücâhidiyye Medresesi'nde düzenlenen 2 Muharrem 614 tarihli semâ kaydı için bk. Leder vd., *Mu'cemü's-semââti'd-Dımaşkiyye,* s. 54 (1088:14, 231a, 19. semâ kaydı).

873 Dımaşk dârülhadislerinde hadis kârîliği görevini üstlenenlere dair örneklere bu bölümün "Muhaddislerin İlmî Mansıpları" başlığı altında yer verilecektir.

874 Ziyâiyye Muhammediyye Medresesi'nde hadis kârîliği görevini üstlenenler arasında Muvaffakuddin Ahmed b. Muhammed b. Abdürrahîm'i (ö. 693/1293) zikredilmekte ve onun hadis ilmine gösterdiği ihtimamı, hadis cüzlerini temin edişini ve bu alandaki ilmî birikimini vurgulanmaktadır. İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, I, 177; Nuaymî, *ed-Dâris*, II, 76.

875 Bu örnekler arasında 16 Ramazan 607 tarihinde Hanbelî hadis âlimi Muhammed b. Ebi'l-Feth el-Baʿlebekkî el-Hanbelî'nin (ö. 709/1309) evinde on kişinin toplandığı sema meclisi zikredilebilir. Muhammed b. Abdülmün'im el-Harrânî'nin müsmi' ve kari olarak yer aldığı meclisin kaydı da ev sahibi tarafından tutulmuştur. Leder vd., *Mu'cemü's-semââti'd-Dımaşkiyye,* s. 72 (1178:22, 229a, 14. semâ kaydı).

876 3 Safer 599 tarihli sema meclisi, Dımaşk Gûta'sında bulunan Bostânü'n-Necîb en-Nâcî'de düzenlenmiş ve İbn Sem'ûn adıyla tanınan Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed el-Bağdâdî'nin (ö. 387/997) *Emâlî*si okunmuştur. Bahçede düzenlenen bu meclise çocukların hatta üç ve dört yaşındakilerin de katıldığı, bazı katılımcıların metnin tamamını, bazılarının ise belirli bölümlerini dinlediği sema kaydına eklenen bilgilerdendir. Bahsedilen sema kaydı için bk. Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Syrian National Library, 3754/18, 198r, N. 2, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1744, accessed April 25, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611). 22 Zilkâde 639 tarihinde Kerîme bint Abdülvehhâb'ın bahçesinde sekiz kişinin katılımıyla gerçekleştirilen semâ meclisi, kişilere ait bahçelerde de semâ meclislerinin düzenlendiğini gösteren örneklerden biridir. Leder vd., *Mu'cemü's-semââti'd-Dımaşkiyye,* s. 69 (1150:7, 198b, 4. semâ kaydı).

877 Emevi Cami'nin güneyinde yer alan Nahhâsîn Çarşısı'nda toplanan meclisin 14 Rebîülevvel 664 tarihli sema kaydı için bk. Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Syrian National Library, 3740/13, 138r, N. 2, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1064, accessed April 25, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

icra edildiği, metnin kim tarafından okunduğu ve hangi şeyh tarafından tasdik edildiği gibi unsurların kayda geçirildiği bir ilmî zemin hüviyeti kazanmıştır. Nitekim bu kayıtlarda meclisi yöneten şeyh (müsmi‘), metni okuyan kişi (kârî), kaydı kaleme alan (kâtib), katılımcıların isimleri, okumanın kaç oturumda tamamlandığı, metnin hangi kısımlarına kimlerin iştirak ettiği, meclisin tarih ve mekânı gibi unsurların yer aldığı görülmektedir.[878] Her ne kadar uygulamada bu unsurların tamamının her zaman kaydedilmediği örnekler bulunsa da genel itibarıyla belirli bir kayıt düzeninin teşekkül ettiği söylenebilir.

Öte yandan Hirschler'in de dikkat çektiği üzere semâ kayıtları, rivayete dair teknik bilgiler sunmanın yanı sıra meclislerde hazır bulunan şahısları listelediği için hadis rivayetinin icra edildiği ilmî çevreyi daha somut biçimde takip etmeye imkân vermektedir. Bu yönüyle tabakât türü eserlerin çoğunlukla öne çıkardığı muhaddisler çerçevesinin ötesine geçerek meclislerde yer alan daha geniş bir katılımcı kitlesini görünür kılar.[879] Zikredilen genel çerçeveyi somutlaştırmak üzere bir sonraki başlıkta Dımaşk dârülhadisleri içerisinde Fazıliyye'ye kurulan semâ meclislerine ait sema kayıtlarından örnekler sunulacaktır.

1. Semâ Meclislerinin Eğitim Kurumlarına Yönelmesi

İlk asırlardan itibaren semâ, hadisi hocadan bizzat dinleyerek öğrenmenin ötesinde ilmî meclis düzeni içerisinde yürütülen ve kayıt altına alınan rivâyet yöntemi hâline gelmiştir. Öyle ki sema meclislerine iştirak eden hoca ve öğrencilerin uyması gereken kurallar ayrıntılı biçimde hadis usul eserlerinde ele alınmış, Dımaşk muhaddislerinden İbn Salâh, Nevevî ve Zehebî de eserlerinde bu konuyu müstakil başlık hâlinde incelemiştir.[880]

Hadis ilminin kurumlara taşındığı süreçte Dımaşk'taki sema meclisleri, hadis öğrenim ve öğretiminin merkezinde konumlanmıştır. Bu meclislerin sonunda tutulan sema kaydının icazetle ilişkisi göz önüne alındığında sema meclislerini şehirdeki ilmî etkileşimin ve sosyal bağların zemini olarak değerlendirmek mümkündür.

İlmî seyahatleriyle tanınan ve Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'e yol arkadaşlığı yapan Sem‘ânî'nin *Edebü'l-imlâ ve'l-istimlâ* isimli eseri sema meclislerinin yapısını anlamak açısından önem arz etmektedir. Zira Dımaşk'a gelerek İbn Asâkir'le görüşen Sem‘ânî'nin gözlemleri, altıncı asırda kurulan sema meclislerinin işleyişini aydınlatmaya yardımcı olmaktadır. Buna göre sema meclislerinde hoca, hadisleri ezberlerinden veya yazdığı nüshadan yüksek sesle okur yahut öğrencilerinden biri hocanın verdiği nüshadan hadisleri okur, hoca ise

[878] Hirschler, "Reading Certificates (samā‘āt) as a Prosopographical Source, s. 75.

[879] Hirschler, "Reading Certificates (samā‘āt) as a Prosopographical Source, s. 74.

[880] İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 236, 245; Nevevî, *et-Takrîb*, s. 79; Zehebî, *el-Mûkıza*, s. 65.

metni dinleyerek gerekli gördüğü yerde düzeltme yapardı. Tek oturumda tamamlanması mümkün olmayan hadis kitaplarıysa bölümler hâlinde birden fazla oturumda okunurdu. Meclisler genellikle Kur'an tilâvetiyle açılır, toplanma niyeti beyan edilir, sonunda hocanın duası, şiir ya da hikmetli sözlerle oturum kapanırdı. Dersin sonunda meclise katılanların isimleri sema kaydına yazılır böylece okunan hadislerin ya da eserin icazetini almaları sağlanırdı.[881]

Sema meclisleri, ilim taliplerinin yanında halkın katılımına açık olarak da düzenlenmiştir. Toplumun geniş kesimlerinin katıldığı bu tür sema meclisleri, zaman zaman devlet yetkililerini ağırlamış, böylece hadis sevgisini canlı tutan sosyal buluşma alanı hâline gelmiştir.[882] Ancak burada hadis talebesiyle halktan dinleyicileri birbirinden ayırmak gerekmektedir. Zira hadis talebesi bu ilimle meşgul olan belirli kabiliyetlere sahip kimseler iken, hadis dinleyicisi ilmî ehliyete sahip olsun ya da olmasın o mecliste hazır bulunanlardır.[883]

Öte yandan cami, mescid ve evlerde düzenlenen sema meclisleri, eğitim kurumlarının yaygınlaşmasına bağlı olarak sayıca çoğalmış; böylece şeyhu'l-hadîs mansıbını üstlenen hocaların gözetiminde belirli mekân ve zamanlarda gerçekleştirilmiştir. Ancak mansıbı bulunmadığı hâlde dârülhadise gelerek sema meclisi kuran muhaddisler de bulunmaktadır. Buna örnek olarak sema kayıtlarına ulaşılan Fâzıliyye Dârülhadisi'ndeki meclisler zikredilebilir. Zira Fâzıliyye, devlet himâyesinde kurulan bir dârülhadiste meclislerin teşekkülünü gösteren temsil kabiliyeti yüksek örneklerden biridir.

Bağdatlı Hanbelî muhaddis Hüseyin b. Mübarek ez-Zebîdî (ö. 631/1233) vefatına yakın Dımaşk'a gelmiş[884], 631/1233 yılının Muharrem ayında bir cuma günü Fâzıliyye Dârülhadisi'nde Lüveyn adıyla tanınan Muhammed b. Süleyman el-Esedî'ye (ö. 246/860) ait hadis cüzünü okutmuştur. Zebîdî'nin bu cüzü hangi isnadla aldığı bilgisinin yer aldığı[885] sema

---

[881] Sem'ânî, *Edebü'l-imlâ ve'l-istimlâ*, s. s. 10-12, 17-18, 23-24, 96-97, 112.

[882] Ordusunun geçiş güzergâhında Yezîd b. Hârûn'un imlâ meclisine tanık olan Halife Me'mûn "Asıl sultan işte budur" ifadesini kullanmıştır. Bu ifade meclislerin toplum nezdindekini prestijini gösteren örneklerdendir. Sem'ânî, *Edebü'l-imlâ ve'l-istimlâ*, s. 22.

[883] Semâ meclislerine iştirak etmek, tek başına bir kimseye ilmî yeterlilik atfetmek için kâfi değildir. Zira semâ yoluyla rivayet alan bazı kimselerin, isnad, râvilerin cerh ve tadili yahut metin tenkidi gibi hadis ilminin temel meselelerine vukufiyet sahibi olmadıkları görülmektedir. Bu sebeple, söz konusu kişiler ilim ehli kategorisine dâhil edilmemiştir. Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 97.

[884] Dımaşk'ta hadis meclisleri kurarak çok sayıda kişiye semaen hadis nakleden Zebîdî, Bağdat'a döndükten kısa bir süre sonra hastalanarak vefat etmiştir. Zehebî, *Siyer,* XXII, 359.

[885] Semâ kaydında genel olarak metnin huzurunda okunduğu kişinin (müsmi') adı yer alır. Bu kişi müellif olabileceği gibi başka bir şeyh de olabilir. Müellif dışındaki durumlarda metnin kendisine okunduğu müsmi'in

kaydına göre meclisin kârisi Şerefüddin Ebû Muzaffer Yûsuf b. el-Hasan en-Nablusî, kâtibi ise Abdülcelîl b. Abdülcebbâr el-Ebherî[886] ile evlatlığı İbrahim b. Abdülvehhâb el-Hemezânî'dir. Kadı Fâzıl'ın oğlu Kadı Bahâüddin Ahmed, iki kızı Savâb ile Reyhân, azatlı kölesi Fahrüddin İyâs b. Abdullah er-Rûmî'nin yanı sıra Takiyyüddin el-Yeldânî, İbrahim b. Dâvud el-Fâzılî gibi muhaddislerin de katıldığı sema meclisine gelenlerin sayısı kırk sekize ulaşmıştır. Muhammed b. Ebî Ca'fer b. Ali el-Kurtubî'nin beş yaşındaki oğlu Ebû Bekr Muhammed ile Zekiyyüddin Muhammed b. Yûsuf el-Birzâlî'nin üç yaşındaki oğlu Ahmed'in katılması, sema meclisinde huzur kaydına da yer verildiğini göstermektedir.[887]

Fâzıliyye'de kaydedilen diğer sema meclisi, 19 Rebiülâhir 630 tarihinde tek oturum hâlinde tertîb edilmiş, bu mecliste Ali b. Abdurrahman b. Aleyk en-Nîsâbûrî'nin (ö. 468/1075) *Cüzün fihi min fevâidi Ebî Kâsım Ali b. Aleyk* adlı eseri okunmuştur. Meclisin hocası, Dımaşk'a taşınarak ömrünün sonuna kadar orada ikâmet eden Yemenli muhaddis Ca'fer b. Ebi'l-Hasan Ali b. Hibetullah el-Hemdânî'dir (ö. 636/1238). Sekiz kişi katıldığı sema meclisinin kârîsi ise Kâdî Bahâüddin Ahmed'dir.[888]

Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'in öğrencilerinden Dımaşklı meşhur muhaddis, İbrahim b. Berekât b. İbrahim b. Tâhir el-Kureşî el-Huşûî (ö. 640/1242) ile Kellâse'nin imamı Muhammed b. Ebî Ca'fer Ahmed b. Ali el-Kurtubî (ö. 643/1245) de sema meclisi kurarak Fâzıliyye Dârülhadisi'nde hadis rivayet eden isimlerdendir. Bu sema meclislerinden birinde, İbn Asâkir'in *Zemmu zi'l-vecheyn ve'l-lisâneyn* isimli eseri okunmuştur. Sema kaydında Kurtubî'nin bu eseri hocasından dinlediği, İbrahim b. Berekât el-Huşûî'nin ise icazet yoluyla rivayet hakkını elde ettiği belirtilmiştir. 9 Rebîülevvel 634 Pazartesi günü tek oturumda tamamlanan sema meclisine yirmi yedi kişi katılmıştır. Sema meclisinde bu eseri, Zekiyüddin el-Birzâlî okumuş, kâtibliği ise Abdülcelîl b. Abdülcebbâr el-Ebherî ile evlatlığı İbrahim b. Abdülvehhâb el-Hemezânî üstlenmiştir.[889]

Aynı dârülhadiste Kurtubî, İbrahim el-Huşûî ve Ebû Muhammed Abdülazîz b. Osman el-İrbilî İmam Şâfiî'nin *Risâle*'sini bir topluluğa sema etmiştir. Eser, son oturumu 18 Şaban 635

---

isnadı ayrıca belirtilir. Aydın, "Kadîm Yazma Eserlerdeki Semâ' İcâzetleri (Salâhuddîn el-MÜNECCİD)", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 9/2011, s. 97.

[886] Ebherî nisbesi, kökeninin İran'daki Kazvin ile Zencan arasında bulunan Ebher'e bağlı olduğunu göstermektedir. Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 124-125.

[887] Leder vd., *Mu'cemü's-semââti'd-Dımaşkiyye,* s. 117. (3803:3, 36a, 16. semâ kaydı)

[888] Leder vd., *Mu'cemü's-semââti'd-Dımaşkiyye* , s. 135-136 (3823:10, 243a, 10. semâ kaydı).

[889] Hâfız, *Dûru'l-hadîs*, s. 31-32.

Cuma günü yapılmak üzere toplam on dokuz oturumda tamamlanmıştır.[890] Meclisin kârisi, Zekiyyüddin el-Birzâlî; kâtibi Abdülcelil b. Abdülcebbâr el-Ebherî'dir. Meclise katılanlar arasında Ebû Ali Hasan b. Ebî Abdullah es-Sıkıllî, Ümmü Sâlih türbesinde hadis hocalığında bulunan İmâdüddin Ahmed b. Yahya el-Makdisî ve ilerleyen yıllarda Fâzıliyye'de hadis meşîhatine getirilecek olan Cemâleddin el-Fâzılî gibi isimlerle birlikte toplam sayı 11 kişiye ulaşmaktadır.

Dımaşk'ta hadis sema meclislerinin düzenlendiği eğitim kurumlarında okutulan eserler, literatürdeki yerleri ve muhtevaları açısından "Kurumsallaşma Sürecinin Hadis Literatürüne Yansıması" başlığını taşıyan üçüncü bölümde incelenecektir.

2. İmlâ Meclisleri: Yazılı Hafızanın Oluştuğu Zemin

İslam ilim geleneğinde imlâ, bir âlimin talebelerine hadis veya usûl-i fıkıh, tefsir, akâid ve Arap dili alanlarındaki ilmî metinleri yazdırmasını ifade etmektedir. Güvenilir hadis öğrenme usulleri arasında sayılan imlâ yoluyla rivâyet, sema kapsamında değerlendirilmiş[891] ve ilk örneklerine Hz. Peygamber ve sahâbe döneminde rastlanan[892] imla meclislerinin icrasında muhaddisler öncü rol üstlenmiştir.[893] Bu meclisler vasıtasıyla birçok hadis eseri çoğaltılarak kuşaktan kuşağa nakledilmiştir.[894]

İmla meclisleri, dârülhadisler başta olmak üzere eğitim kurumlarının tesisinden sonra muhaddislerin geniş halk kitleleriyle temas kurduğu mecralardan birini teşkil ediyordu. Zira bu meclislere hadis ilmiyle meşgul olanların yanı sıra sadece hadis yazmak ya da dinlemek isteyen halk da katılabiliyordu.[895] Dolayısıyla imla meclisleri, toplumun hadis birikimine zemin hazırlayan mahfillerdendi.[896]

Hicri altıncı asırda Dımaşk, Ebü'l-Kasım İbn Asâkir'in gayretleriyle imla meclisi geleneğinin sürdürüldüğü ilim merkezlerinden biri olmuştur. Zira dört yüz sekiz imlâ meclisi düzenlediği ifade edilmiştir.[897] Nûriyye Dârülhadisi açılıncaya kadar İbn Asâkir'in imlâ

---

[890] Şâfiî, *er-Risâle*, s. 59-60 (muhakkik: Ahmed Muhammed Şâkir'in girişi)

[891] İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 132

[892] İmla geleneğinin Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiîn dönemine kadar uzandığını gösteren örnekler için bk. Sem'ânî, *Edebü'l-imlâ ve'l-istimlâ*, s. 12-15; Aydoğdu Demir, *Hadis Kültür Tarihinde İmlâ Meclisleri*, s. 30-33.

[893] Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî*, II, 55; Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, s. 124-125.

[894] Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî,* II, 574.

[895] İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 147-148.

[896] Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, s. 125.

[897] Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, IV, 1701; Zehebî, *Siyer*, XX, 562.

meclislerinin ana mekânı Emevî Camii olmuştur.[898] Nûreddin Zengî'nin bizzat meclislerine katıldığı, ona iltifat ettiği ve hatta Nûriyye Dârülhadisi'ni bu sebeple kurduğu zikredilmiştir.[899] İmlâ meclislerini bu iki mekânda sürdüren İbn Asâkir'in ilmî seyahatlerini tamamlayıp 535/1140 yılında Dımaşk'a dönmesinin ardından bu derslere başladığı söylenebilir. Özellikle Nûreddin Zengî'nin 549/1154 yılında Dımaşk'ta kontrolü sağlamasıyla şehirde güven ortamı oluşmuş, bu dönemde İbn Asâkir *Târîhu medîneti Dımaşk* isimli eserini telif ederken bir yandan halka açık hadis dersleri vermeye başlamıştır.[900]

İbn Asâkir'in imlâ meclislerin tam tarihleri ve hangi sıklıkla toplandığı kaynaklarda açıkça belirtilmemekle birlikte bu meclislerin haftada bir gün Cuma namazı sonrasında akdedildikleri söylenebilir.[901] Nitekim Süyûtî (ö. 911/1505), İbn Asâkir'in aralarında yer aldığı meşhur muhaddislere ait imlâ meclislerinin Cuma namazı sonrası yapılmasının gelenek hâline geldiğini, seleflerinin bu geleneğini kendisinin de sürdürdüğünü belirtmiştir.[902] Buna göre İbn Asâkir'in imlâ meclisleri, yaklaşık sekiz yıllık bir periyoda tekabül etmektedir. Kaynaklarda bu meclislere yoğun ilgi ve alakâ gösterildiğine işaret edilmiş, burada kaydedilen hadisler "Buhârî'nin titiz süzgecinden geçebilecek ve Müslim'in tasdikine layık görülecek" ifadesiyle nitelendirilmiştir. Ayrıca İbn Asâkir'in imla meclisine katılmak için çıkılan uzun ve meşakkatli yolculuğun elde edilen ilmî faydaya kıyasla makul bir bedel olduğu da belirtilmiştir.[903]

İmlâ meclislerinde hadis ilminin çeşitli konularını ele alan İbn Asâkir her meclisi müstakil bir cüz olacak şekilde bir konu başlığına ayırmış, ilgili konuya dair rivayetleri senediyle birlikte nakletmiş, bazı konularıysa birden fazla mecliste işlemiştir. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ* adlı eserinde İbn Asâkir'in düzenlediği bazı imlâ meclislerinin konularını ve sayılarını zikretmiştir. İbn Hacer de *el-Mu'cemu'l-müfehres: Tecrîdü esânîdi'l-kütübi'l-meşhûre* adlı eserinde İbn Asâkir'e ait imlâ meclislerinden bazılarını konu başlıklarıyla birlikte kaydetmiştir. Sonuç itibariyle hem günümüze ulaşan matbu ve yazma nüshalar hem de kaynaklarda varlığına işaret edildiği hâlde henüz ulaşılamamış nüshalar aşağıdaki tabloya yansıtılmıştır.

Meclis n.	Cüz İsmi	Konu Başlığı	Yazma/Matbu

[898] İbnü's-Salâh'a ait imlâ meclisleri de dâhil olmak üzere hicri VI. asır imlâ meclisleri için bk. Aydoğdu Demir, *Hadis Kültür Tarihinde İmlâ Meclisleri*, s. 62-68.

[899] Küçükaşçı, "İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım", *DİA*, XIX, 322.

[900] Zehebî, *Siyer*, XX, 555; Sübkî, *Tabakât,* VII, 216-217. Sıddîk Hasan Han, *et-Tâcü'l-mükellel,* s. 72.

[901] Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, s. 125.

[902] Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî,* II, 583.

[903] Sübkî, *Tabakât,* VII, 216.

14	*Zemmu men lâ ya'melu bi 'ilmih*	Ahlak	Matbu[904]
32	*et-Tevbe*	Ahlak	Matbu[905]
53	*Zemmu kureâni's-sû'*	Ahlak	Matbu[906]
101-123	*Keşfü'l-mugattâ fî fazli'l-Muvatta*	Fezâil	Matbu[907]
127	*Zemmu zi'l-vecheyn ve'l-lisâneyn*	Ahlak	Matbu[908]
137	*Fî si'ati rahmetillâh*	Akâid	Matbu[909]
221-222	*Fî fazli emîri'l-mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib*	Fezâil	Matbu[910]
238	*Fazlu Sa'd b. Ebî Vakkâs*	Fezâil	Matbu[911]
280	*Fazlu Abdullah b. Mes'ûd*	Fezâil	Matbu[912]
19	*Fî tahrimi'l-ebne*	Ahlak	Yazma[913]
51	*Fî fazli's-savm*	İbadet	Yazma[914]
138-139	*Fî nefyi't-teşbîh ve fî sıfâtillâh*	Akâid	Yazma[915]
366-367	*Fî fazli Receb*	Fezâil	Yazma[916]
405	*Fî fazli Ramazân*	Fezâil	Yazma[917]
-	*Fî fezâili Ebî Bekir es-Sıddîk*	Fezâil	Yâkut el-Hamevî'den naklen[918]
-	*Fî fezâili Ömer*	Fezâil	
-	*Fî fezâili Osmân*	Fezâil	
-	*Fî fezâili Ali b. Ebî Tâlib*	Fezâil	
-	*Zemmu'l-yahûd ve tahlîduhum fi'n-nâr*	Akâid	
339	*Fî neşri'l-'ilm*	Ahlak	İbn Hacer'den naklen[919]

[904] thk. Muhammed Mutî' el-Hâfız, Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1399/1979.

[905] thk. Ebû Abdullah Meş'al b. Bânî el-Mutayrî, Dımaşk: Dârü İbn Hazm, 1422/2001.

[906] thk. Muhammed Mutî' el-Hâfız, Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1399/1979.

[907] thk. Muhibbuddin Ebû Saîd Ömer el-Ömerî, Beyrut: Dârü'l-Fikr, Beyrut, ts.

[908] thk. Ebû Abdullah Meş'al b. Bânî el-Mutayrî, Dımaşk: Dârü İbn Hazm, 1422/2001.

[909] thk. Abdülhâdî Mansûr, Beyrut: Dârü'l-Beşâir, 1996.

[910] thk. Mes'ud Mehdizâde, Bağdat: Dârü'l-kütüb ve'l-vesâik, 1441/2020; thk. Hayrullah eş-Şerîf, *Mecelletü mecmai'l-luğati'l-Arabiyye,* LXXX (1. Kısım), ts., s. 77-100.

[911] thk. Sekîne eş-Şihâbî, *Mecelletü't-Türâsi'l-Arabî*, s. 11-12, Dımaşk, 1403/1983.

[912] thk. Sekîne eş-Şihâbî, *Mecelletü mecmai'l-luğati'l-Arabiyye*, s. 187-196, Dımaşk, 1403/1983.

[913] Elbânî, *Fihrisü'l-mahtûtâti'z-Zâhiriyye*, s. 114.

[914] Elbânî, *Fihrisü'l-mahtûtâti'z-Zâhiriyye*, s. 113.

[915] Elbânî, *Fihrisü'l-mahtûtâti'z-Zâhiriyye*, s. 114.

[916] Elbânî, *Fihrisü'l-mahtûtâti'z-Zâhiriyye*, s. 115.

[917] Elbânî, *Fihrisü'l-mahtûtâti'z-Zâhiriyye*, s. 114.

[918] İbn Asâkir'in dört büyük halifenin her biri hakkında nüshaları günümüze ulaşmayan on birer meclis düzenlediği kaydedilmiştir. Ayrıca Hz. Ebû Bekir'in faziletlerine dair yedi oturumluk imlâ meclisinden sonra bu silsileye ara vermiş, Yahudilerin yerilmesi ve cehennemde ebedî kalacaklarına dair meclisler tertip etmiştir. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ,* IV, 1701.

[919] İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-müfehres*, s. 57.

67	*Mâ yüd'â bihî 'inde'n-nevm*	İbadet	İbn Hacer'den naklen[920]
-	*Fî savmi yevmi'ş-şek*	İbadet	İbn Hacer'den naklen[921]
-	*Fî ittihâzi'l-minber*	İbadet	İbn Hacer'den naklen[922]
-	*Fî bulûği's-seb'în*	Ahlak	İbn Hacer'den naklen[923]

İbn Asâkir'in imlâ yoluyla aktardığı hadislerin bir araya getirilmesiyle oluşan bu nüshalar kaynaklarda topluca *Emâlî* ismiyle zikredilmiştir.[924] Tabloya göre İbn Asâkir'in imlâ meclislerinde sahâbenin ve mübarek ayların faziletleri, itikâdî konular, ahlakî öğütler, ibadet alanıyla ilgili meseleler başta olmak üzere geniş yelpazede konuların işlendiği anlaşılmaktadır.

İbn Asakir'in imla meclislerinde okuduğu hadislerin konusuyla ilgili ayetler ve kendi yazdığı bir şiirle imlâ meclislerini tamamladığı ifade edilir.[925] Bu yöntem hem Kur'an ile hadisler arasında kurdukları bağa ve nasların değindiği meseleleri edebiyata ve gündemlerine taşımalarına dair kıymetli bir usuldür. İbn Asâkir'in Dımaşk'ın yanı sıra Ba'lebek'te de bir imlâ meclisi düzenlediğine değinilmiştir. Buhârî'nin *Sahîh*'inin nüshaları üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan hadis âlimi Yûnînî'nin (ö. 701/1302) içinde yer aldığı isnada göre söz konusu Ba'lebek meclisi 551/1156 yılının Muharrem ayında gerçekleştirilmiştir.[926] Bu bilgi onun Dımaşk dışında davet üzerine gittiği başka bir şehirde halka açık hadis dersi verdiğini işaret etmektedir.

Hanbelî hadis âlimi Abdülganî el-Makdisî'nin (ö. 600/1203) perşembe akşamları ve cuma namazı sonrası Emevî Camii'nde halka açık hadis dersleri verdiği bilinmektedir.[927] Söz konusu hadis dersleri usul ve etki bakımından imlâ geleneğinin devamı niteliğinde sayılabilir. Hocanın hadisleri senediyle rivayet etmesi, belirli gün ve mekânda düzenli hadis halkası

[920] İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-müfehres*, s. 105.

[921] İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-müfehres*, s. 68.

[922] İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-müfehres*, s. 62.

[923] İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-müfehres*, s. 325.

[924] Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, IV, 1701; Zehebî, *Siyer*, XX, 562; Sübkî, *Tabakât,* VII, 216; Küçükaşçı, "İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım", *DİA*, XIX, 324.

[925] Sübkî, *Tabakât,* VII, 222.

[926] Zehebî'nin ifade ettiğine göre "Ebü'l-Hüseyin Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Yûnînî 693 yılında Ba'lebek'te bize haber verdi. Dedi ki: Bize Kadı Abdülvâhid b. Ahmed b. Ebi'l-Medâ' Hâfız Ebû Mûsa el-Makdisî'nin kıraatiyle 626 yılında Ba'lebek'te haber verdi. Dedi ki: Bize Ali b. Hasan eş-Şâfiî (İbn Asâkir) 551 yılında Ba'lebek'te bir imlâ meclisinde hadis sema ettirdi." *Siyer*, XX, 570.

[927] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 490; Abdülganî el-Makdisî'nin meclislerinin de zikredildiği hicri IV. asırda Emevî Cami'nde gerçekleştirilen imlâ meclislerine dair örnekler için bk. Aydoğdu Demir, *Hadis Kültür Tarihinde İmlâ Meclisleri*, s. 189-210.

oluşturması ve rivayetlerin talebelerce nakledilip yazıya aktarılması dolayısıyla bu dersler imlâ meclisinin temel unsurlarına uygundur. Öte yandan İsfahanlı hadis hâfızı Ebû Musa Muhammed b. Ömer el-Medînî'nin (ö. 581/1185) *el-Emâli'l-kebîr*'îne ait imla meclislerini içeren bir nüshada Abdülganî el-Makdisî adına düzenlenmiş temellük kaydı tespit edilmiştir. Tespit edilen diğer nüshada ise Abdülganî el-Makdisî'nin ders hocası olarak bulunduğu sema kaydına rastlanmıştır.[928]

Vaaz ve irşad yönü ağır basan bu derslere halkın yoğun ilgi gösterdiği, katılanların bu meclisleri bir daha bırakamadığı nakledilmiş, hatta zaman zaman Abdülganî el-Makdisî'nin ve dinleyicilerin bu derslerde gözyaşı döktüğü ifade edilmiştir. Bu durum meclisin manevî bir atmosfere sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca Ziyâeddin el-Makdisî'nin aktardığına göre Abdülganî el-Makdisî derse katılanların isteği üzerine hadisleri isnadıyla birlikte ezberinden rivayet etmiştir.[929]

Hicri VII. asra gelindiğinde Dımaşk'ta imlâ meclisleri, hadis rivayeti ve bu rivayetlerin müstakil eserler olarak yazılması yönüyle ilmî bir gelenek olarak varlığını sürdürmüştür.[930] Bu dönemin meşhur simalarından İbnü's-Salâh'ın 630-634/1232-1236 yılları arasında Eşrefiyye Cevvâniyye Dârülhadisi'nde düzenlediği imla meclisleri, *Ulûmü'l-hadîs*'in yazılmasına vesile olmuştur. Nitekim bu eserin her hafta cuma günü yaklaşık dört yıl devam eden söz konusu derslerin ürünü olduğu belirtilmiştir.[931] Hadis metinleri dışında usûle dair altmış beş konunun imla edilerek işlenmesi meclislerin gün geçtikçe içerik bakımından çeşitlendiğini de göstermektedir. Öte yandan özellikle bu tür meclisleri halka açık yapılan hadis derslerinden ziyade büyük ölçüde hadis ilmiyle iştigal eden talebelerin katıldığı ilmî toplantılar olarak düşünmek gerekir.

İbnü's-Salâh'tan sonra Eşrefiyye'de imla meclislerine devam eden Nevevî, *Kitâbü'l-emâlî fi'l-hadîs* adıyla bilinen küçük hacimli bir eser telif etmiştir. Nitekim Sehâvî'nin

---

928 Alsehail, *Ḥadīth-Amālī Sessions*, s. 122-123.

929 İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* III, 6, 12-13.

930 Aydoğdu Demir'e göre hicri VII. ve VIII. asırlarda imlâ faaliyetleri gerilemiş, mümlî ve müstemlî sayısı azalmıştır. Bu husus, rivayetin kitaba dayalı hâle gelmesi, tedvin sürecinin tamamlanması, meclislerin yerini kurumsal yapıların alması ve dönemin siyâsî-sosyal şartlarıyla ilişkilidir. Ancak imlâ meclisleri tamamen ortadan kalkmamış, daha çok eğitim kurumları bünyesinde varlığını sürdürmüştür. *Hadis Kültür Tarihinde İmlâ Meclisleri*, s. 68-69.

931 İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 6-7 (neşredenin girişi). İbnü's-Salâh bu metni, 17 Ramazan 630 Cuma günü imlâ etmeye başlamış ve 634 yılında Muharrem ayının son cuma günü tamamlamıştır. Leknevî, *Zaferu'l-Emânî*, s. 558 (Ebû Ğudde'nin dipnotu).

naklettiğine göre bu eser, 23 Rebîülâhir 666 Perşembe günü ikindi vakti Eşrefiyye'de "*İnneme'l-a'mâlü bi'n-niyyât*" hadisini okuttuğuna dair kısa hacimli bir emâlî çalışmasıdır. Sehâvî'nin metni birkaç sayfa hâlinde gördüğünü ve Nevevî'nin eseri tamamlayamadan vefat ettiğini belirtmesi, bu imlânın daha geniş bir çalışmanın başlangıcı mahiyetinde olduğunu ancak müellifin vefatı sebebiyle metnin öngörülen hacmine ulaşamadığını göstermektedir.[932] Hicri sekizinci asırda Dımaşk'ta Eşrefiyye şeyhlerinden Mizzî'nin gayretleriyle devam eden imlâ geleneği, takip eden asırda Kahire'de yoğun ve sistemli şekilde devam etmiştir.[933] Zira dokuzuncu asırda Kahire'de Zeynüddin el-Irâkî'nin imla meclisleri, bu geleneğin kaybolmadığını bilakis farklı şehirlere intikal ederek ulemanın katkılarıyla sürdürüldüğüne işaret etmektedir.

Netice itibariyle Dımaşk'ta bu meclislerin dönemsel olarak canlılık veya durgunluk göstermesi çeşitli faktörlerle ilişkilendirilebilir. Güvenli bir ortamın temin edilmesi, meşhur hadis âlimlerinin varlığı ve dârülhadislerin kurulması bu meclislerin ivme kazanmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim bu elverişli ortamda Nûriyye'nin hadis hocası İbn Asâkir ile Eşrefiyye Cevvâniyye'nin hadis meşîhatini üstlenen İbnü's-Salâh ve Nevevî imlâ meclisleriyle ön plana çıkmıştır. Bununla birlikte istila, kıtlık, veba salgını, deprem gibi felaketlerle karşılaşılan dönemlerde ilmî meclislerin devamlılığının zorlaştığı göz önüne alınmalıdır. Zira kaynaklarda 597/1200 yılında Emevî Camii'nin şerefelerinin yıkıldığı, Dımaşk dışında Nâblus, Akkâ, Trablus, Sur, Hama, Humus gibi pek çok şehrin zarar gördüğü şiddetli bir deprem hadisesinden bahsedilmiştir.[934] İbnü's-Salâh'ın vefat ettiği 643/1245 yılındaysa Dımaşk'ın Harzem askerleri tarafından muhasara edildiği ve bu durumun cenaze ve defin işlemlerini zorlaştırdığı aynı zamanda şehirde kıtlığa yol açtığı kaydedilmiştir.[935]

B. İcazetin Yaygınlaşması: İlmî Yetkinliğin Belgesi mi? Toplumsal Statü Aracı mı?

Hicri ikinci asırdan itibaren kullanılmaya başlanan icâzet[936], semâ ve kıraat yoluyla rivayetin gerçekleşmediği durumlarda da başvurulabilen, hadis rivayetine dair sözlü veya yazılı

---

[932] Nevevî, *el-İrşâd*, I, 30. (Abdülbârî es-Selefî'nin girişi)

[933] Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî,* II, 582.

[934] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, I, 96; Zehebî, XXII, 219-222.

[935] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, II, 66; Sübkî, *Tabakât,* VIII, 328.

[936] İcâzet yönteminin kullanıldığını gösteren erken tarihli örnekler arasında Mâlik b. Enes'in öğrencisine mektupla hadis nakletmesi ve bu yazışmanın icâzet hükmünde değerlendirilmesi; ayrıca Kadı İsmâil b. İshak el-Cehdamî'nin (ö. 282/895) Ahmed b. İshâk b. Bühlûl et-Tenûhî (ö. 318/929) için kaleme aldığı yazılı icâzet metni zikredilmektedir. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye,* s. 341.

izni ifade eder. İbnü's-Salâh "aslında zayıflık bulunan yöntem" olarak nitelendirdiği icazetle rivayetin belirli şartlara bağlı olarak geçerli sayıldığına değinmiştir.[937] Talebenin kendi nüshasıyla icazet aldığı hocasının nüshasını (asıl) karşılaştırmış olması, icazet veren hocanın güvenilir (adalet ve zabt sahibi) olması, icazet alan talebenin ilim ehli olması ve icazetin hem sözlü hem de yazılı olarak verilmesi bu şartların başında gelmektedir.[938] Bu yönüyle icazetin hoca-talebe ilişkisinin ve ilmî yetkinliğin yazılı teyidi anlamını taşıdığı söylenebilir.

Hicri VI. asır ve devamında dârülhadislerle birlikte başlayan kurumsallaşma sürecinde icazet yöntemi belirginlik kazanmış; esasen daha erken dönemlerde bilinen bir tahammül yolu olmakla beraber bu dönemde ilmî faaliyetlerin müesseseleşmesiyle daha görünür ve işlevsel bir mahiyet kazanmıştır. İcazet meselesini ele alan Düzenli, 33 hadis eseri üzerinde yaptığı tarama neticesinde icâzet yoluyla alınan rivayetlerin büyük ölçüde semâya ait lafızlarla aktarıldığını tespit etmiştir. Ayrıca ona göre söz konusu rivayetlerin yaklaşık %70'inin hicri beşinci asır ve sonrasına ait eserlerde yer alması, icâzetin tasnif döneminin ardından daha yaygın bir kullanım alanı bulduğuna işaret etmektedir.[939] İcâzetin yaygınlık kazanmasıyla birlikte muhaddislerin rivayet aldıkları meşâyihi kayıt altına alma yönündeki gayretleri de belirginlik kazanmıştır. Davidson'a göre hicri III. asırdan itibaren hadis âlimleri kendilerinden rivayet aldıkları şeyhleri kaydetmeye yönelmiş ve bu çaba da mu'cem, meşyeha, fihris ve sebet türü eserlerin teşekkülünde belirleyici olmuştur.[940] Nitekim Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir *Mu'cemü'ş-şüyûh* isimli eserinde hadis dinlediği ve icâzet aldığı şeyhlerinin isimlerini alfabetik olarak sıralamıştır.[941]

Muhaddisin talebesine verdiği icâzet, o talebenin hem rivâyet etme hakkı kazandığının hem de ilmî yetkinliğinin göstergesi sayılmıştır. Dönemin meşhur muhaddisleri Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'in 290[942], Ziyâeddin el-Makdisî'nin 45[943] farklı hocadan icâzet alması bu bağlamda değerlendirilebilir. Bununla birlikte ele alınan asırlarda icâzetin yaygın hâle gelmesi bazı

---

[937] İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 155.

[938] Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, I, 466-467.

[939] Düzenli, *Hadis Alma Yöntemi Olarak İcazet ve Münavele,* s. 149-155.

[940] Davidson, *Carrying on the Tradition*, s. 241.

[941] İbn Asâkir, *Mu'cemü'ş-şüyûh*, thk. Vefâ Takiyyüddin, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1995.

[942] Zehebî, *Siyer*, XX, 556.

[943] Hâfız, *et-Tenvîh ve't-tebyîn*, 149-151. Ziyâeddin el-Makdisî *Sebetü Mesmû'ât* isimli eserinde rıhleleri esnasında sema, kıraat ve icâzet yöntemleriyle ders aldığı hocalarından, rivayet hakkını elde ettiği eserlerden ve ders halkasına birlikte katıldığı arkadaşlarından bahsetmiştir. Bu eser, Muhammed Mutî' el-Hâfız tarafından neşre hazırlanmıştır. Ziyâeddin el-Makdisî, *Sebetü Mesmû'âti'l-İmâm el-Hâfız Ziyâeddîn el-Makdisî*, thk. Muhammed Mutî' el-Hâfız, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1419/1999.

etkenlerle açıklanabilir. Bu etkenlerin başında uzun ve meşakkatli ilim yolculukları ve zaman darlığı dikkate alarak hadis öğrenim ve öğretimini kolaylaştırmak gelir. Ayrıca Müslümanlara has bir yöntem olan isnad sistemini muhafaza etmek ve nesiller boyu devam eden rivâyet zincirini sürdürmek için icâzet yöntemi önem arzetmektedir. Nitekim altıncı asır meşhur hadis hâfızlarından Ebû Tâhir es-Silefî icâzetin önemine değinmiş; râvilerin ve hadis hâfızlarının zamanla azaldığı ve bu durumun isnadın devamlılığı için icâzete ihtiyacı arttığını ifade etmiştir. Bunun yanı sıra yolculuğa engel bir hastalığın ya da hocanın mekânsal uzaklığının da icâzet yönteminin öne çıkmasını sağladığını belirtmiştir.[944]

İcazet yönteminin yaygınlaşması, fonksiyonuyla ilgili bir takım görüş ayrılıklarını da beraberinde getirmiştir. Zira icâzetin ilmî ehliyet ve yetkinliğin belgesi mi yoksa sosyal statü aracı mı olduğu sorusuna verilecek cevap icâzetin veriliş şekli ve amacına göre değişmektedir. Öncelikle hadis alanındaki icazetleri diğer ilim dallarında verilen icazetlerden ayırmak amacıyla fetva verme ehliyetine sahip bir fakihin öğrencisine fetva verme yetkisi tanımasına icâzetü'l-iftâ, bir müderrisin eğitimini başarıyla tamamlayan talebesine artık kendisinin de müderrislik yapabileceğini bildiren belgeye ise icâzetü't-tedrîs adı verilmiştir. Bunun dışında icâzetü'l-irşâd (irşad etme yetkisi, icâzetü't-tıb (tıp icazeti), icâzetü'l-ferâiz (miras hukuku icazeti), icâzetü'l-hisâb (matematik icazeti), icâzetü'l-hat (yazı sanatı icazeti) gibi terkipler kullanılmıştır.[945]

İcâzetin sermaye ve kültürel prestij aracı olarak işlev gördüğünü ileri süren Chamberlain, G. Makdisî'nin icâzeti Batı'daki üniversite diplomasıyla mukayese ederek kurumsal bir çerçevede değerlendirmesini eleştirmektedir. Ona göre Dımaşk örneğinde icâzet, standartlaşmış kurumsal sertifika niteliği taşımaktan ziyade hoca-talebe ilişkisi içerisinde anlam kazanmaktadır. Nitekim icâzetin her zaman yazılı belgeyle teyit edilmemesi, farklı lafızlarla ifade edilebilmesi ve belirli bir metinle sınırlandırılmadan şeyhin sahip olduğu bilgi bütününü kapsayabilmesi formellikten uzak olduğunu göstermektedir. Ayrıca mansıp sahibi olmayan şeyhler tarafından da icâzet verilmesi, bunun şahsî otoriteye dayandığına işaret etmektedir. Dolayısıyla icâzet, belirli bir kurumsal yapıya giriş sağlayan resmî bir belge olmanın ötesinde şeyh ile talebe arasındaki ilmî ve sosyal bağın bir tezahürü niteliği taşımaktadır.[946]

---

[944] Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 227-228.

[945] Akpınar, "İcâzet", *DİA*, XXI, 393.

[946] Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik,* s. 117-119.

Hadis usulü eserlerinde icâzetin türleri, sıhhat şartları, hükümleri geniş şekilde açıklanmış,[947] ayrıca icâzet konusunu ele alan müstakil eserler yazılmıştır.[948] Dolayısıyla ilmî ölçütlere dayanan bir hadis rivayet yöntemi olarak icâzet, hoca ve talebenin güvenilirliğini esas alan bir ilmî yetkinlik belgesi şeklinde değerlendirilebilir.

Râvi biyografilerinde hoca ile talebe arasındaki icâzet ilişkisinin zaman zaman başka şahıslar vasıtasıyla tesis edildiğine dair örneklere de rastlanmaktadır. Bu maksatla çıktığı ilmî seyahatler sebebiyle el-İcâzâtî lakabıyla tanınan Bağdatlı hadis âlimi Ebü'l-Hasan Ali b. Nefîs'in (ö. 640/1242) bunu kendisine vazife edindiği söylenebilir. Bağdat ve İskenderiye arasında Dımaşk da dahil çok sayıda şehre seyahat ederek bu şehirlerde yaşayan hocaların icâzet belgelerini almış ve hadis talebelerine ulaştırmış, ticaretle ya da başka herhangi bir işle uğraşmadan bu uygulamayı yıllarca sürdürmüştür.[949] Bu uygulamanın örneklerinden biri de Münzirî'nin talebi üzerine Mısırlı muhaddis Ebû İmrân Mûsâ b. Yûsuf el-Attâr'ın (ö. 636/1238) bütün rivâyetlerinin icâzetini Nûriyye şeyhi Ebû Hâmid İbnü's-Sâbûnî'ye (ö. 680/1282) vermesidir.[950] Ayrıca aile fertlerinin özellikle de küçük çocuklarının icâzet almaları için talepte bulunan ve onları hadis sema meclislerine götüren muhaddisler mevcuttur. Küçük yaştaki çocukların semâ meclislerine götürülmesi ve onlar adına icâzet talep edilmesi, erken dönemlerden itibaren bilinen bir uygulama olup hicri VI. ve VII. asırların Dımaşk'ında da sürdürülmüştür. Nitekim Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir babası ve ağabeyi tarafından sema meclislerine götürülmüş ve küçük yaşlarda çok sayıda icâzet sahibi olmuştur.[951] İlerleyen yıllarda ise oğlu Kâsım için kendi hocalarından icâzet talep etmiştir. Ebû Şâme de oğulları Muhammed, Ahmed, İsmail ve kızı Fâtıma için şahsen bir araya geldiği hocalarından icâzet almıştır.[952]

---

[947] Hadis rivayetinde icâzet türlerini Hatîb el-Bağdâdî altı, İbnü's-Salâh ve Nevevî yedi, Zeynüddin el-Irâkî dokuz olarak belirlemiştir. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye,* s. 334-336; İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 151-162; Nevevî, *et-Takrîb*, s. 58-60 ; Irâkî, *et-Takyîd,* s. 170-190.

[948] Kaynaklarda icâzet konusunu müstakil olarak ele alan eserler arasında İbnü'l-Kayserânî'nin (ö. 507/1113) *el-İcâzât ve mezâhibühâ,* Necmeddin en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) *el-İcâzâtü'l-müterceme bi'l-hurûfi'l-mu'ceme* isimli eserleri zikredilmiştir. Ayrıca günümüze ulaşmış ve matbu halde bulunan eserler de mevcuttur. Bunlara örnek olarak Şemseddin İbn Tolun'un (ö. 953/1546) *Nevâdirü'l-İcâzât ve's-Semâ'ât* isimli eseri sayılabilir.

[949] Münzirî, *et-Tekmile li Vefeyâti'n-nakale*, III, 191; İbnü's-Sâbûnî, *Tekmiletü İkmâli'l-İkmâl,* s. 322.

[950] İbnü's-Sâbûnî, *Tekmiletü İkmâli'l-İkmâl,* s. 168.

[951] Zehebî, *Siyer*, XX, 554, 558.

[952] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, II, 47, 68, 140.

1. Çocuklara Verilen Hadis İcazetlerinin İlmî Hayata Yansıması

İcâzetin yaygınlaşmasıyla birlikte ortaya çıkan tartışmalardan biri de küçük çocuklara icâzet verilmesi meselesidir. İcâzeti alacak kişinin temyiz yaşına ulaşması yani duyduğunu anlayıp aklında tutabilecek ve sorulduğunda cevap verebilecek olgunluğa erişmesi gerektiği ulema nezdinde genel kabul görmüştür.[953] Ancak temyiz yaşına ulaşmamış küçük çocuklara icâzet verilip verilmeyeceği usûl âlimlerinin üzerinde durduğu konulardan biridir. İbnü's-Salâh öncesi hadis usûlü eserlerinde muhtelif başlıklar hâlinde tafsilatlı incelenen bu konu, onun eserinde derli toplu ve özet biçimde değerlendirilmiş, genel kurallara temas edilmiştir.[954] Bundan hareketle konuyla ilgili ihtilafların azaldığı ve bazı uygulamaların yaygınlık kazandığı sonucuna varılabilir.

İbnü's-Salâh, temyiz yaşından küçük çocukların sema meclislerine gelerek icâzet hakkını elde etmeleriyle ilgili farklı görüşleri naklettikten sonra yaşadığı dönemde yaygın uygulamayı esas almış ve rivâyet ehliyeti bağlamında muhaddisler arasında beş yaşın alt sınır olarak kabul edildiğini söylemiştir. Beş yaşından küçük çocukların da sema meclislerine getirildiğine ancak mecliste hazır bulunduklarını ifade etmek üzere yalnızca huzur kaydının tutulduğuna değinmiştir. Bununla birlikte yaştan ziyade temyiz gücü ve idrak yeteneğinin esas belirleyici olduğunu vurgulamıştır. Zira ona göre küçük bir çocuk zihinsel yeterliliğe sahipse dört yaşında da olsa hadis semâı geçerli sayılmış, bu yeterlilik yoksa râvinin yaşça büyük olması rivâyetin sahih kabul edilmesi için yeterli görülmemiştir. Bu yaklaşımını İbrahim b. Saîd el-Cevherî'nin (ö. 249/863) dört yaşındaki bir çocuğun halife Me'mûn'un huzuruna götürülmesi hakkındaki rivâyetiyle temellendirmiştir. Aynı şekilde Kadı Ebû Muhammed el-İsbahânî (ö. 446/1054) henüz dört yaşındayken Ebû Bekir el-Mukrî'nin (ö. 381/990) sema meclisine götürüldüğünü de zikretmiştir.[955] Nevevî de konuyla ilgili yeni bir görüş ileri sürmemiş, İbnü's-Salâh'ın tespitlerini özetlemekle yetinmiştir.[956]

Hicri altıncı ve yedinci asır Dımaşk'ında çocukların babası veya yakın akrabası tarafından semâ meclislerine götürülmesi ve orada hadis dinleyerek icâzet almasına dair örneklere rastlanmaktadır. Bu durumun özellikle ilimle iştigal eden aileler arasında yaygınlık kazandığı söylenebilir. Ele alınan döneme ait tabakât literatürünün incelenmesi sonucunda

---

[953] Hz. Hasan, İbn Abbas, Nu'man b. Beşir gibi sahâbîlerin henüz çocukken Resûlullah'tan hadis dinleyip büyüdüklerinde rivayet ettikleri bilinmektedir. Bu uygulamaya dayanarak temyiz yaşını geçmiş çocukların hadis derslerine katılmaları meşru görülmüştür. İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 128.

[954] İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 160; İbn Kesîr, *İhtisaru Ulûmi'l-hadîs*, s. 155-156.

[955] İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 130-131.

[956] Nevevî, *el-İrşâd*, s.102-103.

Dımaşk'la bağlantılı ulemadan çocuk yaşta icâzet alanlar tespit edilerek aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

	Talebenin Kimlik Bilgileri	Talebenin Yaşı	İcâzeti Veren Hoca	İcâzet Alınan Yer
1	Ebû Tâhir Muhammed b. Hüseyin el- Hinnâî ed-Dımaşkî (ö. 510/1116)[957]	6	Babası Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el-Hinnâî (ö. 459/1066)	Dımaşk
2	Ebü'l-Feth Nasrullah b. Muhammed el-Missîsî (ö. 542/1147)[958]	8	Hatîb el-Bağdâdî	Sûr
3	Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Harestânî (ö. 561/1165)[959]	9	Ebû Abdullah Hasan b. Ahmed İbn Ebi'l-Hadîd (ö. 482/1089)	Dımaşk
4	Ebü'l-Mekârim Abdülvâhid b. Muhammed el-Ezdî (ö. 565/1169)[960]	3	Ebü'l-Fadl Abdülkerîm b. Müemmel el-Kefretâbî (ö. ?)	Dımaşk
5	Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir (ö. 571/1176)[961]	5	Ebü'l-Kâsım Ali b. İbrahim en-Nesîb (ö. 508/1114)	Dımaşk
			Ebü'l-Vahş Sübey' b. Müsellem İbn Kîrât (ö. 508/1114)	
			Ebü'l-Ferec Kavvâm b. Zeyd el-Bekrî (ö. 509/1115)	
			Ebû Tâhir Muhammed b. Hüseyin el-Hinnâî (ö. 510/1116)	
			Ebü'l-Hasan Ali b. Hasan İbnü'l-Mevâzînî (ö. 514/1120)	
			Ebû Muhammed Hasan b. Hibetullah (ö. 519/1124)	
			Ebû Muhammed Hibetullah b. Ahmed İbnü'l-Ekfânî (ö. 524/1129)	
			Ebü'l-Hüseyin Hibetullah b. Hasan Sâinüddin İbn Asâkir (ö. 563/1167)	
6		5	Ebû Ali Hasan b. Ahmed el-Haddâd (ö. 515/1121)	İsfahan

[957] Zehebî, *Siyer*, XIX, 437.

[958] Dımaşk'ın âli isnada sahip alimlerinden biri olarak nitelendirilen Nasrullah b. Muhammed'in 448/1056'da dünyaya geldiği ve 456/1063'te Hatîb el-Bağdâdî'den semada bulunduğu kaydedilmiştir. Zehebî, *Siyer*, XX, 118-119.

[959] İcâzet verdiği eser, hadis âlimi Ebü'l-Fazl Abbâs b. Muhammed er-Râfıkî'ye (ö. 356/966) ait *Cüz'ü'r-Râfıkî* adlı hadis cüzüdür. Zehebî, *Siyer*, XX, 461.

[960] İcâzet verdiği eser, Hayseme b. Süleyman et-Trablusî'ye (ö. 343/955) ait *Cüz'ün min hadîsi Hayseme* adlı hadis cüzüdür. Zehebî, *Siyer*, XX, 499.

[961] İbnü'd-Dimyâtî, *el-Müstefâd*, XXI, 142.

	Ebû Tâhir Berekât b. İbrahim el-Huşûî (ö. 598/1201)[962]		Ebû Ali Muhammed İbnü'l-Mehdî (ö. 515/1121)	Bağdat
		2	Ebû Muhammed Kâsım b. Ali el-Harîrî (ö. 516/1122)[963]	Basra
		6	Ebû Tâlib Abdülkâdir b. Muhammed el-Yûsufî (ö. 516/1122)	Bağdat
		6	Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Atîk İbnü'l-Fehhâm (ö. 516/1122)	Mısır
		7	Ebû Sâdık Mürşid b. Yahyâ (ö. 517/1122)	Mısır
		-	Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyn el-Ferrâ (ö. 519/1125)	Mısır
		-	Ebû Abdullah Muhammed b. Berekât es-Saîdî (ö. 520/1126)	Mısır
7	Ebû Muhammed Kâsım b. Ali İbn Asâkir (ö. 600/1203)[964]	6	Amcası Sâinüddin İbn Asâkir	Dımaşk
			Babası Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir	Dımaşk
			Amcası Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan İbn Asâkir (ö. ?)	Dımaşk
			Hibetullah b. Ahmed b. Tayr (ö. 531/1136)	Bağdat
			Abdülmun'im b. Abdülkerim el-Kuşeyrî (ö. 532/1137)	Bağdat
			Ebû Abdullah Hüseyin b. Abdülmelik el-Hallâl (ö. 532/1137)	İsfahan
			Ebü'l-Kâsım Zâhir b. Tâhir en-Nîsâbûrî (ö. 533/1138)	Nişâbur
			Hibetullah b. Sehl el-Bistâmî (ö. 533/1138)	Nişâbur
			Ebû Muhammed Abdülcebbâr b. Muhammed (ö. 536/1141)	Nişâbur
			Ebü'l-Kâsım İsmail b. Ahmed İbnü's-Semerkandî (ö. 536/1141)	Bağdat
			Ebü'l-Meâlî Muhammed b. İsmail el-Fârisî (ö. 539/1144)	Nişâbur
			Ebü'l-Berekat Abdullah b. Muhammed el-Fürâvî (ö. 549/1154)	Nişâbur
			İbnü'l-Mâristâniyye Ebû Bekir Ubeydullah b. Ali (ö. 599/1203)	Bağdat
8	Ebü'l-Fadl Ahmed b. Muhammed İbn Seyyidihim el-Ensârî (ö. 616/1219)[965]	-	Ebü'l-Feth Nasrullah b. Muhammed el-Missîsî (ö. 542/1147)	Dımaşk

[962] Zehebî, *Siyer*, XXI, 355-356.

[963] İpek ticaretiyle meşgul olduğu için İbnü'l-Harîrî veya daha çok Harîrî nisbesiyle tanınan dil aliminin icazet verdiği eser, toplumsal meselelere dair kaleme aldığı *el-Makamât* isimli eseridir. Zehebî, *Siyer*, XI, 356.

[964] Münzirî, *et-Tekmile li Vefeyâti'n-nakale*, II, 8; Zehebî, *Siyer*, XXI, 405.

[965] Zehebî, *Siyer*, XXII, 78.

			Ebü'l-Kâsım Nasr b. Ahmed es-Sûsî (ö. 548/1153)	Sûs (Fas)
9	Ebü'l-Ganâim Sâlim b. Hasan İbn Sasrâ et-Tağlebî (ö. 637/1239)[966]	5	Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Mübarek (ö. 580/1184)	Bağdat
			Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ahmed (ö. 580/1184)	-
			Ebü'l-Kâsım Abdürrahîm b. İsmail en-Nîsâbûrî (ö. 580/1184)	Nîşâbur
			Ebü'l-Feth Ubeydullah b. Abdullah ed-Debbâs (ö. 581/1185)	Bağdat
			Ebü's-Saâdet Nasrullah b. Abdurrahman el-Kazzâz (ö. 583/1187)	Bağdat
10	Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Abdülganî el-Makdisî (ö. 643/1245)[967]	-	Ebû Tâhir Berekât b. İbrahim el-Huşûî (ö. 598/1201)	Dımaşk

Tablodaki veriler ışığında çocuklara verilen hadis icâzetlerinin ilmî geleneğin devamı ve manevi değeri açısından önemli fonksiyon üstlendiği söylenebilir. Zira yetişkinliklerinde müderris, hadis şeyhi, kadı gibi vazifeler üstlenebilmiş az sayıda örnek tespit edilmiştir. Bu örnekler arasında Nûriyye şeyhleri Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir ve oğlu Kâsım; şehirde vergi toplama vazifesini üstlenen İbn Seyyidihim el-Ensârî; Dımaşk kadı emîni Benî Sasrâ ailesine mensup Ebü'l-Ganâim Sâlim b. Hasan İbn Sasrâ ve Ömeriyye'nin müderrisi Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Makdisî yer almaktadır. Buna karşılık çoğunluğun herhangi resmî bir görev almaması, küçük yaşta alınan icazetin bir eğitim sertifikasından ziyâde teberrük amacı taşıdığına ve hoca-talebe ilişkisinin tezâhürü olarak değerlendirildiğine işaret etmektedir.

Küçük yaşta verilen bu icazetlere dikkat çeken Jonathan P. Berkey, yaşlı bir şeyhten alınan icazetin daha genç birinden alınana nazaran teorik olarak daha az râvi içerdiğini ve bu durumun muhaddisler nezdinde hadisin güvenilirliğini artıran unsurlardan sayıldığını belirtmiştir. Ayrıca küçük yaşta icâzet alan râvilerin hocalarının vefatından sonra uzun yıllar yaşaması durumunda ise isnadın son halkası hâline geldiğine değinmiştir.[968] Ancak râvi sayısının azlığı, isnadın hem Hz. Peygamber'e yakınlığını arttırdığı hem de rivayetin hata ihtimalini azalttığı için tercih edilmekle birlikte çocuklara verilen icâzetleri yalnızca âlî isnad temini çerçevesinde değerlendirmek, uygulamanın ilmî ve sembolik boyutlarını göz ardı etme riskini taşımaktadır.

[966] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 238-239.

[967] İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* III, 506.

[968] Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, s. 46.

2. Uzak Mesafelere Mektupla Bildirilen Rivayet İzni: el-Kitâbetü'l-mukterine bi'l-icâze

Uzun seyahat imkânı olmayan veya hocalarıyla şahsen görüşemeyen hadis talebesi için geliştirilen yöntemlerden biri kitâbettir. Hadis hocasının rivayetlerini kendi eliyle yazarak ya da bir başkasına yazdırarak öğrencisine göndermesi anlamına gelen kitâbet "Sana yazdığımı veya yazıp gönderdiğimi rivayet etmen için gerekli izni verdim" veya buna benzer icâzet ifadelerini içeriyorsa "el-kitâbetü'l-mukterine bi'l-icâze" diye isimlendirilmiştir.[969]

Mektupla birlikte verilen icâzetin hadis âlimleri nezdinde kabul gördüğünü ifade eden İbnü's-Salâh, mektubu alan kişinin (mektûb ileyh), mektup sahibinin el yazısını tanımasını yeterli saymıştır. Ayrıca *el-Ensâb* müellifi Ebû Sa'd es-Sem'ânî'nin mektupla verilen icâzeti, sözlü icazetten daha güvenilir bulduğunu, birçok usûl âliminin de bu görüşü benimsediğini eklemiştir.[970]

Hicri VI. ve VII. asırlarda öğrencilerin bu yöntemle hocalarından hadis öğrenmek istediklerine dair örnekler mevcuttur. Hocalarını tanıtmak amacıyla yazdığı *et-Tahbîr fî'l-Mu'cemi'l-kebîr* isimli eserinde 161 farklı hocadan mektupla icâzet aldığını belirten Sem'ânî, Nîşâbur, İsfahan, Hemedân, Rey ve Herat gibi çeşitli şehirlerin[971] yanı sıra Dımaşk'taki bazı meşâyihden de bu yolla icâzet almıştır. Bunlar arasında, Dımaşk kadılığı görevinde bulunan ve Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'in anne tarafından dedesi olan Ebü'l-Mufaddal Yahyâ b. Ali el-Kureşî de yer almaktadır.[972]

Sem'ânî, mektupla icâzet aldığı meşâyih arasında yakın arkadaşı Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'in aracılığıyla kendisi adına icâzet talep ettiği hocaları da zikretmiştir: Heratlı Ebû Muhammed Hâlid b. Muhammed ez-Zeğretânî (ö. 530/1135)[973], İsfahanlı hadis âlimi Ebû Tâhir Ravh b. Bedir er-Râzî (ö. ?)[974], Heratlı hadis âlimi Ebû Abdullah Semüre b. Cündeb eş-Şîrâcî (ö. 530/1135)[975], İsfahan Camii imamı Ebü'l-Alâ' Sâi'd b. Abdullah (ö. ?)[976], Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Fadl el-İsfahânî (ö. 533/1138)[977], Heratlı âlim Ebû Ali Abdülhamîd b. İsmail (ö.

[969] İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 173.

[970] İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 173-174.

[971] Sem'ânî, *et-Tahbîr,* I, 80, 93, 101, 102, 111, 116 vd.

[972] Sem'ânî, *et-Tahbîr,* II, 384.

[973] Zeğretânî, bütün rivâyetlerinin icâzet hakkını mektup yoluyla vermiştir. Sem'ânî, *et-Tahbîr,* I, 262.

[974] Sem'ânî, hocası Ebû Tâhir er-Râzî'den 532/1137 yılında icâzet aldığına değinmiştir. *et-Tahbîr,* I, 282.

[975] Sem'ânî, *et-Tahbîr,* I, 321.

[976] Sem'ânî, *et-Tahbîr,* I, 333-334.

[977] Sem'ânî, *et-Tahbîr,* I, 383.

530/1135)[978] ve İsfahanlı Ebû İbrahim Feth b. Ahmed el-Bündârî (ö. 575/1176)[979]. Bu isimlerin hiçbiriyle karşılaşmayan Sem'ânî, İbn Asâkir'in hocalardan talep ettiği icâzetler sayesinde onların hadislerini rivayet etme hakkına sahip olmuştur.

Sem'ânî'nin Dımaşklı bir diğer arkadaşı Ebû Ali Hasan b. Mes'ûd'un (ö. 543/1148) -ki dedesi Suriye Selçukluları'nın kurucusu Tutuş'un veziri olması dolayısıyla İbnü'l-Vezîr diye tanınır- vesilesiyle de Buharalı muhaddis Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ahmed el-Lü'lüî'den (ö. ?) icâzet almıştır.[980]

Sem'ânî'nin icâzet yoluyla ilim halkalarına ulaşmasını sağlayan İbn Asâkir de mektup yoluyla rivayet izni alan muhaddislerden biridir. *Mu'cemü'ş-şuyûh* isimli eserinde bu yöntemle hadis öğrendiği hocalarını zikretmiştir. Buna göre Bağdat'tan Ebü'l-Meâlî Ahmed b. Hasan[981] ve Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Hüseyin,[982] İsfahan'dan Ebü'l-Hayr Ahmed b. Hayr[983], Ebû Bekir Ahmed b. Ali[984] ve Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Hırakî[985], Kerec'den Ebü'l-Mekârim Ahmed b. Muhammed[986], Burûcerd'den Ebû Bekir Ahmed b. Nasr[987] ve Ebû Temmâm İbrahim b. Ahmed[988], Musul'dan Ebü'l-Kâsım Nasr b. Muhammed[989] ile toplam 47 âlimden mektup yoluyla icazet aldığını nakletmiştir.

Öte yandan İbn Asâkir'in mektuplu icâzetleriyle Sem'ânî'nin Dımaşklı muhaddisler aracılığıyla aldığı icazetler karşılaştırıldığında hangi şehirlerde yoğunlaşma olduğu ortaya çıkmaktadır. Elde edilen bu verilere dayanarak aşağıdaki grafik hazırlanmıştır.

---

[978] Bütün rivâyetlerinin icâzet hakkını vermiştir. Sem'ânî, *et-Tahbîr,* I, 436.

[979] Bütün rivâyetlerinin icâzet hakkını vermiştir. Sem'ânî, *et-Tahbîr,* II, 34.

[980] Sem'ânî, *et-Tahbîr,* II, 387.

[981] İbn Asâkir, *Mu'cemü'ş-şuyûh,* I, 24.

[982] İbn Asâkir, *Mu'cemü'ş-şuyûh,* I, 32.

[983] İbn Asâkir, *Mu'cemü'ş-şuyûh,* I, 34.

[984] İbn Asâkir, *Mu'cemü'ş-şuyûh,* I, 75.

[985] İbn Asâkir, *Mu'cemü'ş-şuyûh,* I, 90.

[986] İbn Asâkir, *Mu'cemü'ş-şuyûh,* I, 101.

[987] İbn Asâkir, *Mu'cemü'ş-şuyûh,* I, 129.

[988] İbn Asâkir, *Mu'cemü'ş-şuyûh,* I, 135.

[989] İbn Asâkir, *Mu'cemü'ş-şuyûh,* II, 1194.

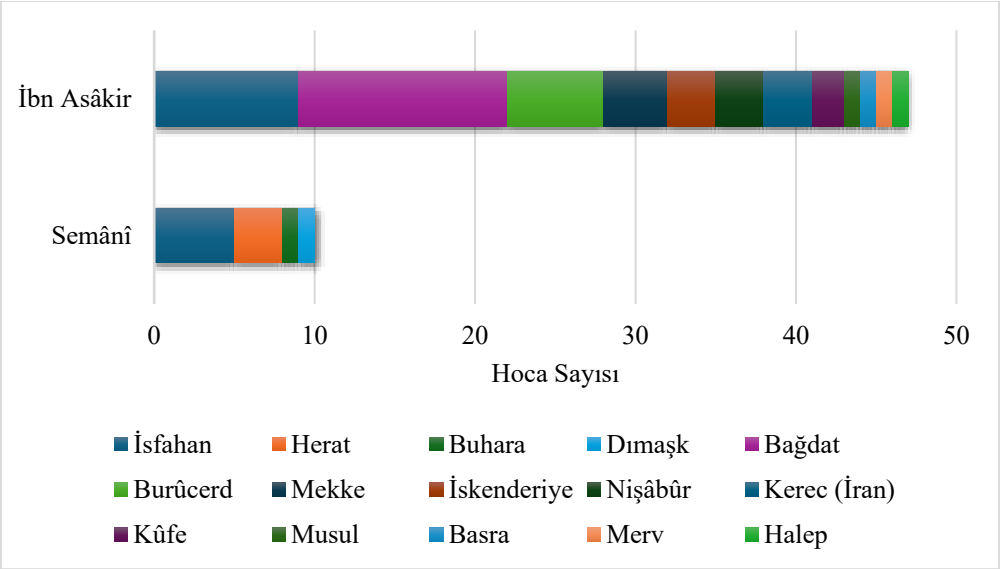

Grafik 3: el-Kitâbetü'l-mukterine bi'l-icâzenin coğrafî dağılımı

Grafiğe göre İbn Asâkir'in Bağdat ile İsfahan asıllı hocaları ön plana çıkarken Sem'ânî'nin hocaları arasında İsfahan ve Herat şehirleri belirginleşmiştir. Öte yandan İbn Asâkir'in bizzat rıhle yaptığı şehirlerden mektupla icâzet almış olması, hadis eğitiminde tahammül yollarının süreklilik arz eden bir ilmî ilişki biçimi hâline geldiğine işaret etmektedir. Bu yönüyle mektupla icâzetin rıhle geleneğinin bir devamı ve tamamlayıcısı niteliğinde olduğu söylenebilir.

III. İLİM, TOPLUM VE SİYASETİN KESİŞİMİNDE MUHADDİSLERİN KONUMU

Muhaddislerin hadis ilmi etrafında teşekkül eden otoriteleri, şehir hayatındaki konumlarını, toplumsal temsillerini ve siyâsî yapıyla olan temaslarını da şekillendirmiştir. Bu doğrultuda muhaddislerin ilmî kimlikleriyle toplumsal ve siyâsî rollerinin kesiştiği alanlar incelenecektir.

A. Sosyal Hayatta Muhaddis Profili

Hicri altıncı ve yedinci asırlarda Dımaşk'ta yaşamış muhaddislerin sosyal hayattaki konumları, geçimlerini nasıl sağladıkları ve ne tür mansıplar üstlendikleri sorularıyla yakından ilişkilidir. Bu çerçevede söz konusu asırlarda "Hadis âlimlerinin başlıca geçim kaynakları nelerdir? Dârülhadislerin açılmasıyla hadis ilmi sahasında ne tür mansıplar üstlenmişlerdir? Muhaddisler arasında bir mansıba atanmış olanlarla, resmî kurumlarda görev almaksızın yalnızca hadis rivayetiyle meşgul olanların sayısal dağılımı nasıldır?" soruları ele alınacak ve ortaya çıkan verilerin hadis eğitim sürecine etkisi değerlendirilecektir.

1. Muhaddislerin Geçim Kaynakları: Zanaatkârlık ve Ticarî Faaliyetler

Dımaşk'a gelen hadis talebesi, maddî yükümlülüğe bağlı olmadan istifade edilebileceği ulemaya ve hadis ilminin tedris edildiği ortamlara ulaşabilmekteydi. Ancak ilmî sahada derinleşmek ve tüm mesaisini bu alana hasretmek isteyen bir kimse için maddî imkâna sahip olmanın gerekliliği aşikârdır. Dolayısıyla hadis talebesi, ilmî faaliyetlerini sürdürürken geçimini temin edebilmek amacıyla meslekî uğraşlara yönelmiş, bu sayede ilim yolculuklarına çıkma, hadis eserlerini temin ve istinsah etme imkânlarına erişmiştir. Bu yönüyle ilmî faaliyet, çoğu zaman tam zamanlı bir meslekten ziyade diğer ekonomik uğraşlarla birlikte sürdürülen bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır.

468/1076-658/1260 yılları arasında Dımaşk'ın ilmî ve sosyal yapısını inceleyen Joan Elizabeth Gilbert'e göre miladi XII. ve XIII. yüzyıllarda medrese, dârülhadis ve tasavvufî müesseselerin yaygınlaşmasıyla birlikte ilmî faaliyetler kurumsal bir zemine kavuşmuş, maaşlı görevlerin ortaya çıkmasıyla ulemanın önemli bir kısmı ilmî faaliyetlerini düzenli gelir sağlayan mansıplar aracılığıyla sürdürmeye başlamış, bu süreç de ilmin profesyonel bir mahiyet kazanmasına zemin hazırlamıştır.[990]

Gilbert'in işaret ettiği kurumsallaşma ve profesyonelleşme eğilimi, Dımaşk'taki muhaddislerin tamamını kuşatan bir dönüşüm şeklinde tezahür etmemiştir. Zira bu çalışmada tabakât literatürünün taranması neticesinde Dımaşk'ta hadis ilmiyle iştigal edenlerin zanaatkârlıktan ticarete uzanan çeşitli meslek alanlarında faaliyet gösterdikleri belirlenmiştir. Bu durum muhaddislerin ilmî ve sosyal hayatı iç içe sürdürdüklerini ve toplum içinde işlevsel roller üstlenen şahsiyetler olduklarına işaret etmektedir. Nitekim Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'in hocalarından Abdülkerîm b. Hamza es-Sülemî (ö. 526/1131) demircilik[991], İbn Abdân ismiyle bilinen Hızır b. Hüseyin el-Ezdî (ö. 543/1148) bakırcılık[992], Hamza b. Ali es-Sa'lebî (ö. 555/1160) kumaş tüccarlığı[993], Ebü'n-Nedâ Hassân b. Temîm (ö. 560/1165) sarraflık[994] yaparak geçimini sağlayan Dımaşklı muhaddislerdendir. Aynı şekilde Hızır b. Kâmil es-Serûcî'nin (ö.

[990] Gilbert, Ortaçağ'da Şam'da İslami İlimlerin Kurumsallaşması ve İlmin Meslek Haline Gelişi, *MÜİFD*, 2009/2, s. 171-172, 177-178.

[991] İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, XXXVI, 435.; İbn Nukta, *et-Takyîd*, 366; Zehebî, *Siyer*, XIX, 600.

[992] İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, XVI, 434; Zehebî, *Siyer*, XX, 222.

[993] İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk,* XV, 211; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, VI, 2903; Zehebî, *Siyer*, XX, 307.

[994] İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, XII, 377; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXI, 53; Zehebî, *Siyer*, XX, 397.

608/1211) dellâllık[995], Muhammed b. Seyyid el-Ensârî'nin (ö. 623/1226) bakır ve kalay ustalığı[996], Ebû Muhammed Hasan b. Ali el-Esedî'nin (ö. 625/1227) marangozluk[997] mesleğini icra ettiği bilinmektedir. Dımaşklı bu muhaddisler aynı zamanda Zekiyyüddin el-Birzâlî (ö. 636/1239) ve Ziyâeddin el-Makdisî gibi dönemin meşhur hadis âlimlerine rivayette bulunmuştur.[998]

Farklı şehirlerden Dımaşk'a yerleşen muhaddislerin bir kısmı da belirli mesleklerle geçimlerini temin ederek ilmî faaliyetlerini sürdürebilmiştir. Nitekim Horasan'ın İsferâyin şehrinden olup Dımaşk'a taşınan Tâhir b. Sehl (ö. 531/1136) sarraflık mesleğini sürdürmüş, hadis âlimi Ebü'l-Meâlî Ahmed b. Ali el-Bağdâdî'nin (ö. 514/1120)[999] mevlâsı olarak bilinen Yâkût er-Rûmî (ö. 543/1148) ise ticaret amacıyla birçok kez uğradığı Dımaşk'a yerleşmiş; burada çok sayıda kişiye hadis rivayet etmiştir. Bu örnekler, bazı muhaddislerin ticaret yoluyla farklı şehirlerdeki ilmî çevrelere ulaşıp hadis rivayetinde bulunduklarını; ancak bu kimselerin ilmî ehliyetlerinin her zaman olumlu değerlendirilmediğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Nitekim Tâhir b. Sehl el-İsferâyînî, Kudâî'nin (ö. 454/1062) *Şihâbü'l-Ahbâr*[1000] adlı eserinden kardeşinin ismini kazıyarak yerine kendi adını yazmakla itham edilmiştir.[1001] Aynı şekilde Yâkût er-Rûmî de zâhiren güvenilir bir şeyh olarak tanımlansa da hadis ilmine dair vukûfiyeti zayıf diye tenkit edilmiştir.[1002]

Ticarî saiklerle Dımaşk'a gelen bazı şahsiyetlerin hadis alanında temayüz ettiklerini gösteren örnekler de mevcuttur. Geçimini odunculuk yaparak sağlayan Ebü'l-Hasan Ali b. Sürûr el-Makdisî (ö. 553/1158) Haçlıların Beytülmakdis'i ele geçirmesi üzerine ticaret amacıyla geldiği Dımaşk'a yerleşmiş; şehirdeki ilmî çevreden istifade etmenin ardından Ebü'l-

---

995 Zehebî, *Siyer*, XXII, 11. Sübkî'nin aktardığı bilgilere göre dellâllık, kitap, köle veya emlak satışında aracılık faaliyeti yürüten; ancak bu faaliyetlerinde ahlâkî, itikadî ve fıkhî sorumlulukları da gözetmesi gereken çok yönlü bir meslektir. Sübkî, *Mu'îdü'n-ni'am*, s. 260.

996 Münzirî, *et-Tekmile*, III, 171; Zehebî, *Siyer*, XXII, 298.

997 Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, II, 8; Zehebî, *Siyer*, XXII, 279.

998 Zehebî, *Siyer*, XXII, 11, 279, 299.

999 Bağdat'ta kumaş ticaretiyle uğraşan Ebü'l-Meâlî Ahmed b. Ali, özellikle Cuma günleri Mansûr Camii'nde buhûr yakmayı alışkanlık hâline getirmesi sebebiyle kaynaklarda İbnü'l-Buhûrî ismiyle anılmıştır. Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz,* IV, 35; Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs,* X, 134.

1000 Hadisleri kısmen alfabetik düzende sunan Kudâî'nin bu eseri, sonraki dönemlerde seçme hadis derlemelerine örneklik teşkil etmiştir. Efendioğlu, "Şihâbü'l-Ahbâr", *DİA*, XXXIX, 143-144.

1001 İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk,* XXIV, 450-451; Zehebî, *Siyer*, XIX, 591.

1002 İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk,* LXIV, 38; Zehebî, *Siyer*, XX, 179.

Kâsım İbn Asâkir ve oğlu Kâsım başta olmak üzere çok sayıda talebe yetiştirmiştir.[1003] Horasan ve civarında kumaş ticareti yapan Muhammed b. Ali el-Harrânî (ö. 584/1188) ise Dımaşk'a geldikten sonra hadis rivayetiyle meşgul olmaya devam etmiş ayrıca Hanbelî mezhebine mensup talebeye tahsis edilmek üzere bir medrese vakfetmiştir. Zehebî söz konusu medresenin kendi döneminde mevcut olmadığını ifade ederek bu yapının ya ortadan kalktığına ya da o tarihlerde artık faal olmadığına işaret etmiştir.[1004] Mısır ve Şam beldelerinde hem hadis sema eden hem de ticaretle meşgul olan Bağdatlı muhaddis Ebü'l-Yümn Zeyd b. Hasan el-Kindî (ö. 613/1217) de Dımaşk'a yerleşmiş, üst düzey devlet ricalinden Emîr İzzeddin Ferruhşah, el-Melikü'l-Efdal Nureddin (ö. 622/1225) ve el-Melikü'l-Muazzam İsa'nın (ö. 624/1227) katıldığı ders halkalarında hadis, fıkıh ve Arap diline dair eserler okutmuştur.[1005]

Hayatının büyük bölümünü Dımaşk'ta geçiren ve Bâbülferâdis dışındaki bölgede bir aktar dükkânı işleten Bağdatlı hadis âlimi Ahmed b. Abdullah es-Sülemî (ö. 615/1218) de bu yönüyle ticarî faaliyetlerle geçimini temin eden muhaddis profili çizmektedir.[1006] Benzer şekilde ticaret maksadıyla Mısır, Halep, Bağdat ve Dımaşk arasında sürekli seyahat eden ve bu seferler dolayısıyla Seffâr diye anılan Dımaşklı muhaddis Ebü'l-Mufaddal Mükrem b. Muhammed (ö. 635/1237), uğradığı şehirlerde hadis sema etmiş, bu vesileyle seyahatlerini ilmî maksatlarla değerlendirme imkânı bulmuştur.[1007]

Öte yandan bazı muhaddisler kendileri dışında müelliflerin kitaplarını tanıtıp duyurarak veya bizzat istinsah ettikleri eserleri ciltleyip satarak geçimlerini kitap ticaretiyle sağlamıştır.[1008] Kitap satışında aracılık olarak nitelendirilen bu meslek, kaynaklarda *ed-dellâl fi'l-kütüb* diye kaydedilmiştir. Bu unvanla anılan isimlerden Ebû Ya'lâ Hamza b. Hasan el-Ezdî (ö. 534/1139), Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'in Dımaşklı hadis hocalarındandır. İbnü's-Semerkandî diye tanınan Ebü'l-Kâsım İsmail b. Ahmed (ö. 536/1141), kitap satışlarında dellâllık yapan bir diğer isimdir. Dımaşk'ta doğup yetişen İbnü's-Semerkandî, ilmî rıhleleri neticesinde Bağdat'a yerleşmiştir. 580/1184 yılında Beytülmakdis'i ziyaret etmek üzere tekrar Dımaşk'a uğramış, burada kaldığı sürede ders halkalarına katılarak hadis dinlemiş, aynı zamanda kendisi de hadis rivayetinde bulunmuştur. Hicri üçüncü asırda Dımaşk'ın önde gelen fıkıh ve hadis âlimi Ebû Abdullah Muhammed b. Mübârek es-Sûrî'nin (ö. 215/829) hattıyla istinsah edilmiş tek cilt

[1003] İbn Asâkir, *Mu'cemü'ş-şuyûh*, II, 735; Zehebî, *Siyer*, XX, 355.

[1004] Zehebî, *Siyer*, XXI, 193-194.

[1005] Münzirî, *et-Tekmile*, II, 383; Zehebî, *Siyer*, XXII, 34.

[1006] İbn Nukta, *et-Takyîd,* s. 146; Münzirî, *et-Tekmile*, II, 439; Zehebî, *Siyer*, XXII, 84.

[1007] Münzirî, *et-Tekmile*, III, 482; Zehebî, *Siyer*, XXIII, 34-35

[1008] Sübkî, *Mu'îdü'n-ni'am*, s. 260.

hâlindeki *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* nüshasını yirmi dinara satmıştır. İbnü's-Semerkandî'nin kendi ifadesine göre bir kırat mâliyetle temin ettiği bu eserden kayda değer bir kâr elde etmesi, kitap ticaretinde mahir bir isim olarak nitelendirilmesine zemin hazırlamıştır.[1009] Şahsî ve ilmî hayatına dair ayrıntılı bilgiye rastlanmamakla birlikte Basra'da el-Kevvâz ismiyle tanınan aileye mensup Eyyûb b. Ebû Bekir el-Utrûş (ö. 685/1286) da geçimini kitap dellâllığı yaparak sağlamış, vefatının ardından Dımaşk'taki Bâbülferâdis Mezarlığı'na defnedilmiştir.[1010]

2. Muhaddislerin İlmî Mansıpları

Hicri altıncı ve yedinci asırlarda Dımaşk'ta ikamet eden muhaddislerin bir bölümü, vakıf temelli kurumlarda ilmî görevler üstlenerek geçimlerini temin etmiştir. Bu dönemde şehirde çok sayıda medrese, cami ve hankâhın tesis edilmesi, ulema için istihdam imkânı oluşturmuş, bu kurumlarda görev alanlara tahsis edilen maaşlar (câriye) vakıf gelirleriyle karşılanmıştır. Özellikle dârülhadislerin açılmasıyla birlikte hadis alanındaki yetkinliğiyle temâyüz etmiş ulemanın üstlenebileceği yeni mansıplar ortaya çıkmıştır. Zira dârülhadislerin başında yer alan *şeyhu'l-hadîs* veya *meşîhatü'l-hadis* unvanlarına sahip müderrisler, kurumsal düzeyde hadis eğitiminin yapılmasında merkezî rol üstlenmiştir. Günümüze ulaşan Eşrefiyye Cevvâniyye Dârülhadisi'ne ait vakfiyede yer alan kayıtlar, muhaddislerin vakıf temelli kurumlardaki konumlarını ve üstlendikleri görevleri ortaya koymak açısından veri sunmaktadır. Bu kayıtlar, Eşrefiyye'nin kendi teşekkül şartları ve vakfiyesinde belirlenen idari yapılanma çerçevesinde değerlendirilmelidir. Aşağıda sunulan tabloda ilgili vakfiye metni esas alınarak kurum bünyesinde yer aldığı tespit edilen başlıca mansıplar tasnif edilmiş; her bir mansıbın görev alanı, sorumlulukları ve işlevi tanımlanmıştır. Ancak bunun tüm dârülhadisler için zorunlu veya müşterek bir yapı arz ettiği şeklinde anlaşılmaması gerekir. Zira bu tasnif günümüze ulaşan vakfiye örneği üzerinden vakıf temelli hadis eğitim müesseselerinin işleyişine dair temsili bir kesiti yansıtmaktadır.

Mansıb	Görev ve Sorumluluklar	İşlevi
Nâzır[1011]	• Dârülhadisin fiziki bakımını ve onarımını yapmak • Kuruma ait vakıf arazilerinde çalışan çiftçilerin ihtiyaçlarını karşılamak	İdârî

[1009] İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, VIII, 357-358.

[1010] Birzâlî, *el-Muktefî*, II, 339.

[1011] Sübkî, *Fetâva*, II, 108-109. Ayrıca bk. Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 96.

	• Kütüphanede yer alan eserleri muhafaza etmek • Hadis meclislerinde kullanılmak üzere kâğıt, mürekkeb, kalem, divit vb. malzemeleri tedarik etmek • İhtiyaç hâlinde yeni eserler ve hadis cüzleri istinsah ettirmek • Kurumdaki görevlilerin maaşlarını temin etmek	
Şeyhu'l-hadîs[1012]	• Hadis rivayet etmek • Sema ve imla meclisleri düzenlemek	İdârî/ İlmî
Kâriu'l-hadîs[1013]	• Şeyhin rivayet hakkında sahip olduğu hadisleri veya hadis kitabını sema/imla meclislerinde okumak	İlmî
İmam[1014]	• Beş vakit namazı ve teravih namazlarını kıldırmak	Din Hizmeti
Kâriu'l-Kur'ân[1015]	• Kırâat-i seb'a'nın tâlimini yapmak • Kıraat ders halkası düzenlemek • Gerekli hallerde imamlık yapmak	İlmî
Müezzin[1016]	• Ezan okumak ve kâmet getirmek	Din Hizmeti
Hâzinü'l-kütüb[1017]	• Kütüphanedeki eserleri muhafaza etmek • Mütalaa amacıyla talep edilen kitapları bulmak • Gerektiğinde kitapların tamir ve bakımlarını yaptırmak	Hizmet
Kayyım[1018]	• Dârülhadisin günlük hizmet işlerini yürütmek	Hizmet
Bevvâb[1019]	• İlmî ve dinî maksatla gelenlere kapıyı açmak	Hizmet

Hadis ilmiyle doğrudan ilişkili mansıpların başında şeyhu'l-hadîs gelmektedir. Hicri altıncı ve yedinci asırlarda Dımaşk şehrinde kurulduğu tespit edilen on beş dârülhadiste kırk

[1012] Sübkî, *Fetâva*, II, 109, 111; Tâceddin es-Sübkî, *Mu'îdü'n-ni'am*, s. 206.

[1013] Sübkî, *Fetâva*, II, 112, 114; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 296.

[1014] Sübkî, *Fetâva*, II, 109.

[1015] Sübkî, *Fetâva*, II, 109.

[1016] Sübkî, *Fetâva*, II, 110, 112; Tâceddin es-Sübkî, *Mu'îdü'n-ni'am*, s. 212.

[1017] Sübkî, *Fetâva*, II, 109.

[1018] Sübkî, *Fetâva*, II, 110, 112. Ayrıca bk. Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 98-99.

[1019] Sübkî, *Fetâva*, II, 110, 112, 114; Tâceddin es-Sübkî, *Mu'îdü'n-ni'am*, s. 260.

şeyhu'l-hadîs tespit edilmiştir. Bunlar içerisinde şeyhlik ile nâzırlık vazifelerinin aynı şahısta toplandığı durumlara da rastlanmaktadır. Nitekim İbnü's-Salâh, Eşrefiyye kurulduğunda hem meşîhat makamını hem de nezaret görevini birlikte üstlenmiştir.[1020]

Hadis ilmiyle ilişkili mansıplardan bir diğeri, sema ve imlâ meclislerinde metinleri okumakla görevli *kâriu'l-hadîs*tir. Metnin doğru telaffuzu ve anlamın muhafazası açısından önem taşıyan ve ilmî vukufiyet gerektiren bu mansıp[1021] Dımaşk dârülhadislerinde bulunmaktadır. Ebü'l-Me'âlî Muhammed b. Câmi' et-Temîmî (ö. 632/)[1022], Nasr b. Ubeyd es-Sevâdî (ö. 676/1277)[1023], Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Kencî (ö. 682/1283)[1024] Urviyye'de; Muhammed b. Abdülmunim el-Harrânî (ö. 671/1272)[1025], Ahmed b. Sâme b. Kevkeb et-Tâî (ö. 703/1303)[1026] Âlime'de; Musa b. İbrahim eş-Şakrâvî (ö. 702/1302)[1027] Nâsırıyye'de; Ebû İshak İbrahim b. Abdullah el-Makdisî (ö. 660/1261)[1028] ile Ebû Muhammed Hasan b. Abdullah el-Makdisî (ö. 695/1295)[1029] ise Eşrefiyye Berrâniyye'de kârii olarak görev almıştır. Söz konusu şahısların ortak paydası, hadis rivayetiyle meşguliyetleri ve bu alandaki temâyüzlerinin dârülhadislerde mansıp sahibi olmalarına zemin hazırlamasıdır.

Eşrefiyye Dârülhadisi'ne ait vakfiyeye göre kurum bünyesinde bir kâriu'l-Kur'ân bulunmalıdır. Bu mansıbı, Kur'an-ı Kerim'i ve yedi kıraati ezbere bilen kişilerin üstlenmesi öngörülmüş, bu vasfı taşıyorsa dârülhadis imamının bu görevi yerine getirebileceği belirtilmiştir. Bu şartlar çerçevesinde Eşrefiyye'de *kâriu'l-Kur'ân* unvanıyla anılan ilk isim, meşhur kıraat âlimi Ebû İshak İbrahim b. Fellâh el-İskenderî'dir (ö. 702/1302).[1030] Aynı

[1020] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXII, 393.

[1021] Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 296.

[1022] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 84-85; Makrizî, *el-Mukaffa*, V, 259.

[1023] Birzâlî, *el-Muktefî*, II, 64; Fâsî, *Zeylü't-Takyîd*, II, 293.

[1024] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 484; Safedî, *el-Vâfî*, I, 182; Birzâlî, *el-Muktefî*, II, 257.

[1025] Birzâlî, *el-Muktefî*, I, 388; İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* IV, 106.

[1026] Birzâlî, *el-Muktefî*, IV, 152; İbn Hacer, *ed-Dürer*, I, 156.

[1027] Birzâlî, *el-Muktefî*, IV, 117; İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* IV, 340.

[1028] İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* IV, 91-92.

[1029] Zehebî, *Siyer*, XXIII, 344; Birzâlî, *el-Muktefî*, II, 451.

[1030] Hicri onuncu asra kadar Eşrefiyye'de kâriu'l-Kur'ân mansıbını üstlendiği tespit edilen kişiler şunlardır: Ebû Bekir b. Ömer el-Cezerî (ö. 713/1313), Muhammed b. Nasîr el-Mısrî (ö. 728/1327), Muhammed b. Ahmed er-Rakkî (ö. 742/1341), Ebû Bekir b. Abdullah el-Harîrî (ö. 747/1346), Ahmed b. Abdurrahman el-Ba'lebekkî (ö. 764/1362), Ebü'l-Meâlî Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkî (ö. 776/1374), Ahmed b. İbrahim el-Menbicî (ö. 782/1380), Ahmed b. Rebîa ed-Dımaşkî (ö. 803/1400), Şemseddin Muhammed b. Muhammed el-Cezerî (ö. 833/1429), Ahmed b. Ahmed er-Remlî (ö. 923/1517).

dönemde imamlık görevini üstlenen kişiler arasında Ebû Şâme'nin çağdaşı Şerefeddin Yahya b. Abdullah (ö. 661/1263) ardından İbnü's-Salâh'ın öğrencisi Muhammed b. Hüseyin el-Hamevî (ö. 680/1281) zikredilmektedir.[1031] Bu isimlerin ortak yönü hadis sema etmeleri, fıkhî birikim sahip olmaları ve birden fazla mansıp üstlenmeleridir. Dolayısıyla bu durum, ulemanın ilmî sahadaki çok yönlülüğünün yansıması olarak değerlendirilebilir.

Mansıplar ve maddî imkanlarla ilişkisini asgarî düzeyde tutarak zühd ve kanaât esaslı bir hayat sürdürmeyi tercih eden ulemanın varlığı da belirtilmesi gereken bir husustur. Bunlar arasında Eşrefiyye Dârülhadisi'nin şeyhliği gibi muhaddisler açısından dönemin itibarlı mansıplarından birine sahip olan Nevevî sayılabilir. Nitekim dârülhadiste kendisine tahsis edilen maaşı her yılın sonunda kurum nâzırına teslim etmiş, bazen bu meblağı kurum adına mülk ya da kitap satın alarak vakfetmiştir. Aynı şekilde şahsî ihtiyacı bulunmadıkça ve veren kişinin dindarlığına dair olumlu bir kanaate varmadıkça kendisine sunulan hediye ve hibeleri almaktan kaçınmıştır. Ancak aile fertleri ve yakın akrabaları istisna teşkil etmiş; annesi tarafından gönderilen elbiselerle babasının yolladığı erzağı kullanmakta sakınca görmemiştir.[1032] Dımaşk'a geldikten sonra vefatına kadar Revâhiyye Medresesi'ndeki odasında ikamet eden Nevevî'nin bu tutumu zühd anlayışının sosyal hayattaki yansıması niteliğindedir.

Diğer yandan verilen görevi kabul etmeyen veya resmî göreve tayin edilmemiş ancak ders halkaları kurarak talebe yetiştirmeyi sürdüren muhaddislerin varlığı da göz önünde bulundurulmalıdır. Ele alınan iki asırlık uzun zaman dilimi, hadis ilmi sahasındaki mansıpların dönemsel dağılımlarını izlenebilir kılmak amacıyla ellişer yıllık periyodlara bölünecek ve Dımaşk'ta yaşamış muhaddislerin görev alma eğilimi çizgi grafik üzerinden anlaşılmaya çalışılacaktır. Aşağıdaki grafikte yer alan veriler, araştırmanın *Ek-1, Ek-2* ve *Ek-3* başlıklarında sunulan ve Ebû Şâme'nin *el-Müzeyyel*, Zehebî'nin *Siyer* ve *Târîhu'l-İslâm*, İbn Kesîr'in *el-Bidâye* isimli eserlerinden elde edilen Dımaşk'ta yaşamış muhaddislere ait biyografik kayıtların derlenmesiyle oluşturulan tabloya dayanmaktadır. Dolayısıyla grafiğin günümüze ulaşan biyografik kayıtlarla sınırlı olduğu ve dolayısıyla dönemin bütün muhaddislerini kapsayan tam bir niceliksel temsiliyet iddiası taşımadığı da dikkate alınmalıdır. Ayrıca hatîb, kadı, kadı nâibi, muîd, müderris, kâriu'l-hadîs, şeyhu'l-hadîs, imam ve vâiz gibi görevler resmî mansıp

[1031] İmamlık mansıbı Ebû Zekeriyya Yahya b. Ömer (ö. 762/1360) ve daha sonra Yahya b. Abdullah el-Fârıkî (ö. 763/1361) tarafından üstlenilmiştir.

[1032] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 330; İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn*, s. 95. Bu konuda ayrıca Okuyucu, "İslâmî İlimlerin Dönüşüm Çağında Bir Fıkıh, Hadis ve Âdâb Âlimi Olarak İmam Nevevî", *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*, ed. Nail Okuyucu (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2022, s. 62.

kapsamında ele alınmış; saffâr, haşşâb, attâr ve benzeri zanaatkârlıklar, meslek grupları içerisinde değerlendirilmiştir.

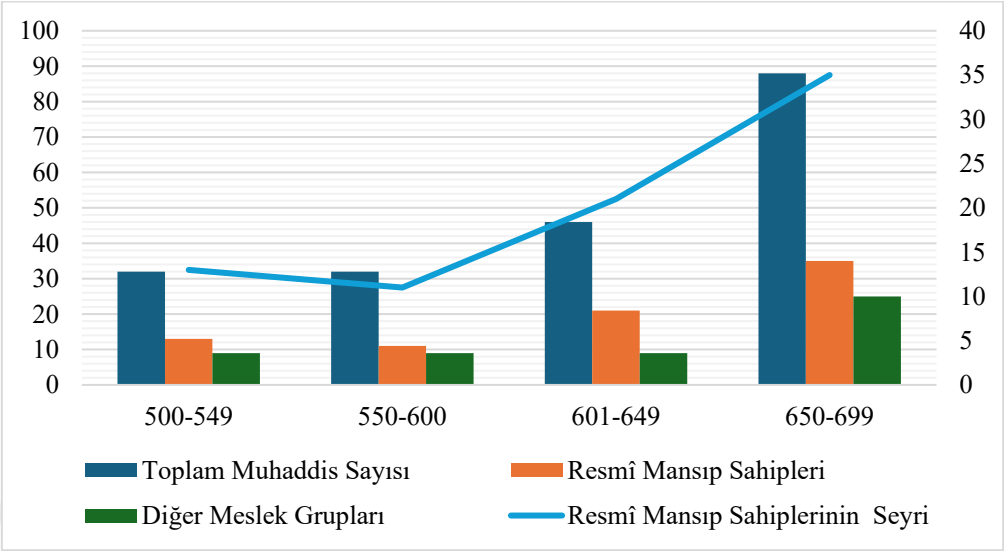

Grafik 4: Dımaşklı muhaddislerin görev alma eğilimleri

Grafikte görüldüğü üzere genel toplam içinde mansıp sahibi olan muhaddislerin sayısı düşük olmasına rağmen dönemsel dağılım açısından zamanla artan bir ivmeye sahiptir. Dârülhadislerin açılması ve çoğalmasının bu artışın etkenlerinden biri olduğu söylenebilir. Zira her yeni kurum, meşihat görevine tayin edilecek bir âlim için yeni mansıp imkânı sunmaktadır. Ayrıca mansıpların birkaç nesil boyunca aynı aile ulemaya tevdi edilmesi hem ulema ailelerinin teşekkülüne hem de mansıp sahibi kişi sayısındaki artışa zemin hazırlamış; mansıpların artışı da mezhebî mensûbiyetin bu duruma etkisini incelemeyi gerekli hâle getirmiştir.

B. Mansıp Sahibi Olma Hususunda Mezhebî Mensûbiyetin Rolü

Hadis eğitiminde kurumsallaşmanın başladığı süreç, muhaddislerin göreve tayin edilmelerinde mezhebî mensubiyetlerinin ne ölçüde etki ettiği incelemeyi gerektirmektedir. Bu nedenle araştırmanın bu başlığında "Dârülhadisler ve hadis okutulan medreselerde mansıp sahibi olma hususunda mezhebî mensubiyet ne tür rol oynamıştır? İlmî kadrolarda mezhebî dağılım açısından çeşitlilikten bahsedilebilir mi? Mezhebî dağılım bağlamında belirleyici faktörler nelerdir?" soruları çerçevesinde değerlendirme yapılacaktır.

Dımaşk medreselerinin belli bir mezhebin mensuplarına vakfedilmiş olması, bünyesinde görev yapan ulemanın mezhebî kimliğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Hadis dersleri yapılan medreseler ise mezhebî aidiyetlerine göre Hanbelîlere ait Ziyâiyye Muhammediyye, Ömeriyye, Cevziyye, Sadriyye, Hanbeliyye, Mismâriyye Medreseleri; Hanefîlere bağlı Hâtûniyye Cevvâniyye, Kaymâziyye, İzziyye Berrâniyye, Alemiyye ve Kılıciyye Medreseleri; Şâfiîlere tahsis edilen Emîniyye, Mücâhidiyye Cevvâniyye, Âdiliyye

Suğrâ ve Nâsıriyye Medreseleri; Mâlikîlere mahsus kılınan Salâhiyye Medresesi şeklinde sıralanabilir. Ayrıca Şâfiî ve Hanefî mezhep mensuplarına ortak olarak vakfedilen Zâhiriyye Cevvâniyye Medresesi'ne bu kapsamda değinilmelidir. Sayılan medreselerin büyük ölçüde Hanbelîlere ait olduğu ve onları sırasıyla Hanefî, Şâfiî ve Mâlikîlerin izlediği söylenebilir.

Eşrefiyye Cevvâniyye haricinde Dımaşk dârülhadislerine ait vakfiye metinlerinin eksikliği, kurumların mezhebî tahsisine dair net bir yargıda bulunmayı zorlaştırmaktadır. Ancak konuyla ilgili fikir vermesi açısından vefat tarihlerine göre kronolojik olarak sıralanan baş müderrislerin bağlı oldukları mezhepler aşağıdaki tabloya yansıtılmıştır.

	Dârülhadis	**Baş Müderris**	**Fıkhî**
1	Nûriyye	Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir	Şâfiî
2	Nûriyye	Ebû Muhammed İbn Asâkir	Şâfiî
3	Nûriyye	İmâdüddin İbn Asâkir	Şâfiî
4	Nûriyye/Urviyye	Fahreddin İbn Asâkir	Şâfiî
5	Nûriyye	Zeynülümenâ İbn Asâkir	Şâfiî
6	Urviyye	Zekiyyüddin el-Birzâlî	Şâfiî
7	Ziyâiyye	Ziyâeddin el-Makdisî	Hanbelî
8	Ziyâiyye	Takiyüddin Ahmed el-Makdisî	Hanbelî
9	Eşrefiyye Cevvâniyye	İbnü's-Salâh	Şâfiî
10	Fâzıliyye	Takiyyüddin el-Yeldânî	Şâfiî
11	Fâzıliyye	Necmüddin el-Muzaffer	Şâfiî
12	Nûriyye	Tâceddin İbn Asâkir	Şâfiî
13	Eşrefiyye Cevvâniyye	İmâdüddin İbnü'l-Harestânî	Şâfiî
14	Nûriyye	Zeynüddin Hâlid b. Yûsuf	Şâfiî
15	Eşrefiyye Cevvâniyye	Ebû Şâme el-Makdisî	Şâfiî
16	Nûriyye	Şerefeddin Yûsuf b. Hasan	Şâfiî
17	Âlime	Muhammed b. Abdülmün'im	Hanbelî
18	Eşrefiyye Cevvâniyye	Muhyiddin en-Nevevî	Şâfiî
19	Nûriyye	Cemâleddin İbnü's-Sâbûnî	Şâfiî
20	Kerevvesiyye	Ebû İshak İbnü'd-Derecî	Hanefî
21	Ziyâiyye	Şemseddin İbn Kudâme	Hanbelî
22	Eşrefiyye Berrâniyye	Abdurrahmân b. Ebû Ömer el-Makdisî	Hanbelî
23	Sükkeriyye	Şehâbeddin İbn Teymiyye	Hanbelî
24	Nûriyye	Mecdüddin İbnü'l-Mihtâr	Şâfiî

25	Nâsıriyye	Cemâleddin eş-Şerîşî	Mâlikî
26	Nûriyye	Emînüddin Abdüssamed İbn Asâkir	Şâfiî
27	Nûriyye/Urviyye	Abdurrahman b. Yûsuf el-Ba‘lebekkî	Hanbelî
28	Ziyâiyye/Eşrefiyye Berrâniyye	Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî	Hanbelî
29	Eşrefiyye Berrâniyye	Ahmed b. Abdurrahmân el-Makdisî	Hanbelî
30	Nûriyye	Tâceddin el-Fezârî	Şâfiî
31	Ziyâiyye	Ali b. Ahmed el-Makdisî	Hanbelî
32	Fâzıliyye	Cemâlüddin el-Fâzılî	Şâfiî
33	Nûriyye	Şerefeddin Ahmed b. Ni‘me	Şâfiî
34	Fâzıliyye	Mecdüddin el-Kinânî	Şâfiî
35	Eşrefiyye Berrâniyye	Hasan b. Abdullah el-Makdisî	Hanbelî
36	Ziyâiyye	Dâvud b. Hamza el-Makdisî	Hanbelî
37	Âlime	Musa b. İbrahim	Hanbelî
38	Eşrefiyye Cevvâniyye	Abdullah b. Mervân el-Fârikî	Şâfiî
39	Nâsıriyye	Şerefeddin el-Fezârî	Şâfiî
40	Nefîsiyye	Alâeddin el-Kindî	Şâfiî

Tablodaki veriler, Dımaşk dârülhadislerinde görev yapan muhaddislerin büyük ölçüde Şâfiî mezhebinde yoğunlaştığını göstermektedir. Dârülhadis ismiyle anılan ilk müessese Nûriyye’de yaklaşık bir asır boyunca Şâfiî-Eş‘arî Benî Asâkir ailesi tarafından eğitim verilmiş, bu süreklilik aynı zamanda ulema ailesinin ilmî mirasının kuşaklar boyunca aktarılmasını sağlamıştır. Nûriyye Dârülhadisi’nde mezhebî eğilimin dışına çıkan nadir bir örnek, Hanbelî muhaddis Abdurrahman b. Yûsuf el-Ba‘lebekkî’nin tayin edilmesidir. Her ne kadar bu tayinin ardından mansıp yeniden Şâfiî muhaddislere tevdi edilmiş olsa da söz konusu örnek, belirli durumlarda mezhebî mensubiyet dışındaki unsurların tayin sürecinde rol oynamış olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim Abdurrahman b. Yûsuf el-Ba‘lebekkî’nin, çoğunlukla Şâfiî muhaddislerin görev aldığı Urviyye Dârülhadisi’nde de hadis hocalığı yapması, onun ilmî itibarıyla farklı çevrelerde kabul gördüğüne işaret etmektedir. Bu durum tekil bir örnek olarak değerlendirilmekle birlikte tayin süreçlerinde mezhebî aidiyetin mutlak belirleyici olmadığına dair ihtiyatlı bir kanaat oluşturulmasına imkân tanıması bakımından dikkat çekicidir.

Dımaşk’ta Melikü’l-Eşref tarafından vakfedilmiş Cevvâniyye (iç) ve Berrâniyye (dış) ismiyle anılan iki ayrı Eşrefiyye Dârülhadisi’nin sûr içinde yer alanı Şâfiî, dışındaki ise Hanbelî muhaddisler tarafından yönetilmiştir. Bu durum dârülhadislerde mezhebî çeşitliliğin temsil

edilebildiğini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Nitekim Şâfiîlerin yanında Hanbelî muhaddisler de dârülhadislerde görev üstlenmiş, özellikle Makdisîlerin Dımaşk'a taşınması ve burada kendi gayretleriyle dârülhadis inşa etmeleri hadis sahasındaki ilmî faaliyetlerde üstlendikleri rolün kurumsal mahiyet kazanmasını sağlamıştır. Bu minvalde Hanbelî muhaddisler arasında ilmî itibarıyla tanınan Ziyâeddin el-Makdisî'nin şahsî gayretleriyle kurduğu ve hocalık vazifesini üstlendiği Ziyâiyye Dârülhadisi, Makdisîlerden oluşan hoca silsilesi sayesinde mezhebin hadis anlayışını temsil eden kurum hâline gelmiştir. Dımaşk'ta Hanbelî muhaddislerin kurumsal düzeyde temsil edildiği Eşrefiyye Berrâniyye Dârülhadisi'nde de Makdisî nisbesine sahip muhaddisler görevlendirilmiştir. Ayrıca hicri VII. asrın ortalarında Hanbelî muhaddis Şehâbeddin İbn Teymiyye'nin tayin edilmesiyle öne çıkan Sükkeriyye Dârülhadisi de bu kurumlardan biridir.

Hanefî ve Mâlikî mezhebine bağlı muhaddislerin Dımaşk dârülhadislerinde son derece sınırlı sayıda görev aldıkları anlaşılmaktadır. Hanefî ulemaya dair kaydedilen tek örnek, Ebû İshak İbnü'd-Derecî'dir. Bu zâtın Kerevvesiyye Dârülhadisi'nin mevcut kaynaklarda zikredilen ilk ve yegâne hadis hocası olması, Hanefî mezhebinin Dımaşk dârülhadislerindeki varlığının münferit ve geçici düzeyde kaldığını göstermektedir. Mâlikî bir âlimin dârülhadis müderrisliğine getirilmesine örnek olarak da Cemâleddin eş-Şerîşî zikredilmelidir. Endülüs'ün Şerîş (Jerez de la Frontera) şehrinden Dımaşk'a taşınan bu âlim, Nâsıriyye Dârülhadisi'nin ilk hadis hocasıdır. Vefatından sonra ilgili mansıbı Şâfiî muhaddis Şerefeddin el-Fezârî'nin devralması, bu temsiliyetin tek kişiyle sınırlı kalması anlamına gelse de bu örnek, Endülüs hadis geleneğinin Dımaşk'a taşınması açısından kayda değerdir.

Özetle ifade etmek gerekirse yandaki grafik, Dımaşk dârülhadislerinde görev alan şeyhu'l-hadîsin mezhep dağılımına dair nicel bir çerçeve çizmektedir. Bu dağılım hadis eğitiminin kurumsal yapısı içerisinde Şâfiî ardından Hanbelî mezhebinin öne çıktığını göstermektedir. Mezhebî mensubiyetin mansıp dağılımdaki rolü incelenirken dönemin sosyo-politik dinamiklerini de göz önünde bulundurmak gerekir.

Grafik 5: Şeyhu'l-hadîslerin mezhep dağılımı

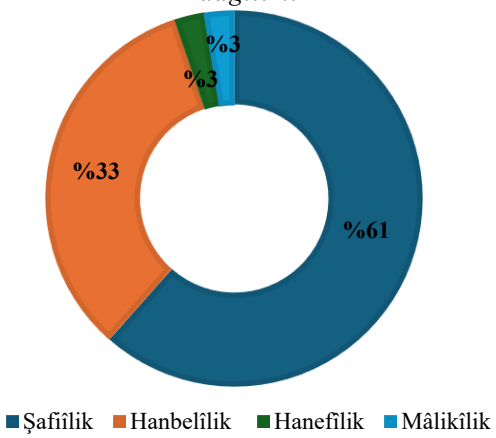

Nûreddin Zengî'nin Hanefî mezhebini, Selâhaddin Eyyûbî ile başlayan süreçte Eyyûbî hanedanının büyük ölçüde Şâfiî mezhebini tercih etmesi, ilmî kurumlarda mutlak bir imtiyaza veya diğer mezheplerin dışlanmasına yol açmamıştır. Hicri VI. ve VII. asır Dımaşk'ının siyâsî yapısı sünni politika etrafında şekillendiği

için eğitim kurumlarındaki mansıplar dağıtılırken dört fıkhî mezhebe mensup ulemaya da alan açılmıştır.[1033] Bununla birlikte dârülhadislerde Şâfiîlik diğer mezheplere kıyasla fiilî olarak öne çıkmıştır.

Dârülhadislerde görev alan bazı Şâfiî muhaddisler, hadis tedrisinin yanında fıkıh sahasında da temâyüz etmiş; çeşitli medreselerde müderrislik görevlerinde bulunmuşlardır. Nitekim Nûriyye Dârülhadisi'nin şeyhlerinden Tâceddin el-Fezârî Mücâhidiyye ve Bâderâiyye Medresesi'nde[1034]; Şerefeddin Ahmed b. Ni'me Gazzâliyye ve Şâmiyye Berrâniyye Medresesi'nde[1035]; Urviyye Dârülhadisi'nin şeyhi Fahreddin İbn Asâkir Câruhiyye ve Takviyye Medresesi'nde[1036]; Eşrefiyye Cevvâniyye Dârülhadisi'nin şeyhlerinden İbnü's-Salâh Revâhiyye ve Şâmiyye Cevvâniyye[1037]; Ebû Şâme Rükniyye Medresesi'nde[1038]; Nevevî İkbâliyye, Felekiyye ve Rükniyye Medresesi'nde[1039]; Nâsıriyye Dârülhadisi'nin şeyhi Şerefeddin el-Fezârî ise Zâhiriyye Medresesi'nde[1040] müderrislik vazifesi üstlenmiştir. Bunun yanında Nûriyye Dârülhadisi'nin şeyhlerinden Abdurrahman b. Yûsuf el-Ba'lebekkî Cevziyye, Sadriyye ve Mismâriyye Medresese'sinde[1041]; Eşrefiyye Berrâniyye'nin şeyhleri Şemseddin İbnü'l-Kemâl Ziyâiyye Medresesi'nde[1042]; Şerefeddin İbn Kudâme Ömeriyye Medresesi'nde[1043] müderrislik yapmış ve bu yönleriyle hem dârülhadis hem de medrese hocalığını bir arada yürüten Hanbelî muhaddisler arasında sayılmışlardır.

Meselenin bir diğer boyutu, Dımaşk'taki medrese dağılımının şehirdeki mezhebî temâyüllerle belirli ölçüde irtibatlı görünmesidir. Nitekim Zengî ve Eyyûbîler döneminde

---

[1033] Yılmaz, Zengî ve Eyyûbîler dönemindeki medreseleşme sürecini Sünnî ulemânın himayesiyle irtibatlandırmaktadır. *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese*, s. 245. Ayrıca Dımaşk'taki medreselerin Şâfiî, Hanefî, Hanbelî ve Mâlikî şeklinde mezhebî tasnife tâbi tutulması, dönemin Sünnî siyâsî yapısının dört fıkhî mezhebi kuşatan bir kurumsal çerçeve üzerine inşa edildiğine işaret sayılmalıdır. Nitekim söz konusu medreselerin şehir içerisindeki dağılımı da Dımaşk halkının mezhebî dağılımını yansıtacak bir görünüm arz etmektedir. *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese*, s. 73.

[1034] İbn Kesîr, *Tabakâtü fukahâi'ş-Şâfi'iyye*, s. 921-922.

[1035] Kütübî, *Fevâtü'l-Vefayât*, I, 57; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 587.

[1036] Zehebî, *Siyer*, XIII, 614; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 130-131.

[1037] Sübkî, *Tabakât,* VIII, 327.

[1038] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, II, 168.

[1039] Yûnînî, *Zeylü Mir'âti'z-zamân*, III, 283-284.

[1040] Birzâlî, *el-Muktefî*, IV, 232; Safedî, *A'yanu'l-asr*, I, 162.

[1041] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 608; Safedî, *el-Vâfî*, XVIII, 188.

[1042] Safedî, *el-Vâfî*, III, 203.

[1043] Birzâlî, *el-Muktefî*, III, 299-300; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 595.

kurulan medreselerin dört Sünnî mezhebe göre tasnif edildiği ve sayısal bakımdan Şâfiî medreselerinin öne çıktığı tespit edilmiştir.[1044] Bununla birlikte muhaddislerin farklı mezhebî kimliklere mensup olmalarına rağmen müşterek tahammül ve eda usulleri içerisinde faaliyet göstermeleri, hadis ilminde mezhebî aidiyetin belirleyici bir unsur olarak öne çıkmadığını destekler niteliktedir. Dımaşk'ın kuzeyinde yer alan Sâlihiyye'nin Eyyûbîler döneminde önemli bir ilim merkezine dönüşmesi ve bu bölgede Hanbelî ulemânın yoğunluk göstermesiyse mezhebî dağılımın şehir topografyasıyla da belirli ölçüde kesiştiğine işaret etmektedir.[1045] Dolayısıyla Dımaşk'ta Şâfiîlerin eğitim kurumları ve ilmî çevrelerde belirleyici konumda yer aldığı; Hanbelîlerin ise daha periferik alanlarda dinamik bir ilmî faaliyet zemini oluşturduğu söylenebilir.

Öte yandan mansıp sahibi olma hususunda ilmî birikimin beraberinde mansıpların nesiller boyu intikalini sağlayan ulema ailelerinin varlığı diğer bir etkendir. Zira aile içi intikal, hem mansıpların belli bir ailede kalmasını hem de aynı mezhep çizgisinde sürdürülmesini sağlamıştır. Bu minvalde dârülhadisler özelinde tespit edilen Şâfiî Benî Asâkir ailesiyle ve Hanbelî mezhebine mensup Makdisîler incelenecektir.

C. Hadis Mansıplarının Kuşaklar Arasındaki İntikâli: Ulema Aileleri

Hicri altıncı ve yedinci asırlarda aynı aileye mensup ulemanın hadis eğitim kurumlarında ardışık olarak görev üstlenmesi mansıpların ailevi süreklilik kazanmasını sağlamış; ilmî birikimin nesiller arasında intikal ettiği ulema ailelerinin kurumlar üzerindeki etkisini pekiştirerek ilmî nüfuzlarını genişletmiştir. Bu arka planda Dımaşk'ta sayıları zamanla artan ve belirli ilmî sahalarda temâyüz eden çok sayıda ulema ailesinden bahsetmek mümkündür.

İslâm tarihi kaynaklarında sıkça karşılaşılan "ulema ailesi" nitelemesinin birkaç nesil boyunca her kuşakta bir veya daha fazla âlim yetiştiren aileleri ifade ettiğini belirten Yılmaz, özellikle Zengî, Eyyûbî ve Memlük dönemlerinde vakıf temelli ilmî kurumların yaygınlaşmasıyla birlikte ulema ailelerinin sayısında dikkat çekici bir artış yaşandığını vurgulamaktadır. Ona göre şehirde medrese, dârülhadis ve hankah gibi eğitim kurumlarının sayısındaki artış, çeşitli bölgelerden âlimlerin Dımaşk'a yerleşmesini kolaylaştırmış; bu şahıslar elde ettikleri ilmî ve idarî mansıpları sonraki kuşaklara intikal ettirerek zamanla şehrin yerleşik ulema aileleri arasında konumlanmıştır. Böylelikle medreseleşme süreci ile ulema

[1044] Yılmaz, *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese*, s. 73.

[1045] Midilli, "Dımaşk Eğitim Kurumları Tipolojisi (11.-16. Yüzyıl): Geleneksel Tanımlar ve Değişen İşlevler", *MÜİFD*, 68/2025, s. 117.

ailelerinin teşekkülü arasında çift yönlü bir irtibat meydana gelmiştir.[1046] Dolayısıyla bazı mansıpların belirli ailelerle özdeşleşmesi veya aynı aile içerisinde nesilden nesile intikal etmesi, ulema ailelerinin teşekkülünü ve devamlılığını besleyen başlıca unsur olarak değerlendirilebilir.

Memlük Kahire'sindeki Hanefî ulema ailelerini inceleyen Kepenek de tabakat türü eserlerde "ilim ehli bir aile" olarak temâyüz edenlerin güçlü bir mansıp, toplumsal nüfuz, mansıbı devam ettirebilecek aile fertleri ve bu sürekliliği koruma iradesiyle öne çıktığını belirtmektedir. Ona göre telif ve tedris faaliyetleriyle ilmî meşguliyetin sürdürülmesi de ulema ailelerinin ayırt edici özellikleri arasında zikredilmelidir.[1047]

Dımaşk'taki hadis eğitim kurumları açısından bakıldığında da benzer bir yapı dikkat çekmektedir. Şehirde varlığını sürdüren ulema ailelerinin benzerlik arz eden yönlerinin başında çocukların küçük yaşlardan itibaren aile büyüklerine ait ders halkalarına katılarak icâzet alma imkânına ulaşması gelmektedir. Aile fertlerinin erken yaşlarda ilmî ortamın bir parçası hâline gelmeleri, tedris süreçlerini akranlarına nazaran daha kolay tamamlamalarını sağlamış, ailelerinin sahip olduğu ilmî nüfuz ve kurumsal ilişkiler sayesinde ilerleyen yıllarda göreve tayinleri kolaylaşmıştır.[1048] Bu bağlamda incelenen asırlarda varlığını sürdürdüğü tespit edilen ulema ailelerinin mezhebî mensubiyetleri, etkin oldukları dönem, nesiller boyu üstlendikleri mansıplar ve mansıbın bağlı bulunduğu kurumlar aşağıdaki tabloda özetlenmiş; mansıplar tabloya dâhil edilirken aynı kurumda üç kuşak süregelen ailevi devamlılık dikkate alınmıştır.

	Ulema Ailesi	Mezhebi	Etkin Dönem	Mansıplar	Menşei	Bağlı Oldukları Kurum
1	Benî Asâkir	Şâfiî	Zengî-Eyyûbî	Şeyhu'l-hadîs	Yerli	Nûriyye Dârülhadisi
2	Benî Asrûn	Şâfiî	Zengî-Eyyûbî	Kadı, Müderris	Mukîm	Asrûniyye Medresesi
3	Benî Harestânî	Şâfiî	Eyyûbî	Kadı, Hatip	Mukîm	-
4	Benî Kureşî	Şâfiî	Börî-Zengî-Eyyûbî	Kadı, Müderris	Yerli	Azîziyye Medresesi
5	Benî Sasra	Şâfiî	Börî-Zengî-Eyyûbî	Şühûd/Muaddil	Yerli	-

[1046] Yılmaz, *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese*, s. 195, 200-201; Yılmaz, "Bir Memlük Ulema Ailesinin Tahsil ve Tedris Serüveni: Sübkî Ailesi Örneği", *Memlükler Dönemi İlim Geleneği - II*, ed. Gürzat Kami vd. (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 2024), s. 55.

[1047] Kepenek, *Memlük Kahire'sinde Hanefî Alimler ve Hadis İlmi,* s. 114-116.

[1048] Ortaçağ Dımaşk'ındaki ilmî çevrelerin büyük ölçüde ailevi ve şahsî ilişkiler ağı üzerinden işlediğini söyleyen Gilbert, ulema ailelerine mensup kişilerin bu ilişkiler sayesinde ilmî çevrelere dâhil olarak sosyal ve meslekî bağlarını güçlendirdiklerini iddia etmektedir. Gilbert, "Ortaçağ'da Şam'da İslâmî İlimlerin Kurumsallaşması ve İlmin Meslek Haline Gelişi", *MÜİFD,* 37/2009, s. 173-174.

6	Benî Seniyyüddevle	Şâfiî	Eyyûbî	Kadı, Müderris	Yerli	İkbâliyye, Felekiyye, Rükniyye C.ve Nâsıriyye C. Medreseleri
7	Benî Sülemî	Şâfiî	Zengî-Eyyûbî	Müderris	Yerli	Emîniyye Medresesi, Emevî Camii
8	Benî Busrâvî	Hanefî	Eyyûbî sonu	Kadı, Müftü	Mukîm	-
9	Benî Ebyad	Hanefî	Eyyûbî	Kadı	Mukîm	-
10	Benî Ezrâî	Hanefî	Eyyûbî sonu	Kadı, Müftü	Mukîm	-
11	Benî Hasîrî	Hanefî	Eyyûbî	Müderris	Mukîm	Nûriyye Kübrâ Medresesi
12	Benî Kâsî	Hanefî	Zengî-Eyyûbî	Müderris	Mukîm	Esediyye Medresesi
13	Benî Mevsılî	Hanefî	Zengî-Eyyûbî	Kadı	Mukîm	-
14	Benî Sincârî	Hanefî	Zengî-Eyyûbî	Müderris	Mukîm	Hâtuniyye C. Medresesi
15	Makdisîler ve Benî Kudâme	Hanbelî	Zengî-Eyyûbî	Müderris, şeyhu'l-hadîs İmam	Mukîm	Ömeriyye Medresesi, Ziyâiyye ve Eşrefiyye Berrâniyye Dârülhadisi Muzafferî Camii
16	Benî Müneccâ	Hanbelî	Zengî-Eyyûbî	Müderris	Mukîm	Mismâriyye, Sadriyye Medreseleri
17	Benî Şîrâzî	Hanbelî	Zengî-Eyyûbî	Müderris	Mukîm	Hanbeliyye Medresesi
18	Benî Zevâvî	Mâlikî	Eyyûbî	Kadı, Müderris	Mukîm	Salâhiyye Medresesi
19	Benî Hammûye	Şâfiî/Sûfî	Zengî-Eyyûbî	Şeyhu'ş-şuyûh	Mukîm	Sümeysâtiyye Hankâhı

Tablodaki veriler, Dımaşk'ta kadılık, müderrislik, hadis şeyhliği ve hatiplik başta olmak üzere mansıpların kurumlar üzerinden kuşaktan kuşağa aktarıldığı aile merkezli bir yapıyı göstermektedir. Buna göre tespit edilen sekiz Şâfiî ailenin beşi Dımaşk'ın yerli ulemasından oluşurken geriye kalan üç aileyle birlikte yedi Hanefî, dört Hanbelî ve bir Mâlikî aileyse farklı bölgelerden gelerek Dımaşk'a yerleşmiş âlimlerden meydana gelmiştir. Bu dağılım, Zengî-Eyyûbî dönemlerinde Dımaşk'ın yerli Şâfiî gelenekle dışardan taşınan ilmî müktesebatın birleştiği bir ulemâ şehrine dönüştüğüne işaret etmektedir.

Öte yandan mansıplar ve bağlı bulundukları kurumlar birlikte değerlendirildiğinde Şâfiî ailelerin hadis ve fıkıh sahasında şehirdeki ana eksenlerden birini oluşturduğu söylenebilir.[1049]

[1049] İbn Ebî Asrûn diye tanınan Şâfiî kâdılkudâtı Şerefeddin Ebû Sa'd Abdullah b. Muhammed (ö. 585/1189), inşa ettirdiği Asrûniyye Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 371; Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 303. İbn Ebî Asrûn'dan sonra kadılık ve bu medresedeki tedris görevleri oğulları Muhyiddin Muhammed b. Abdullah (ö. 601/1204) ile Necmeddin Abdurrahman b. Abdullah'a (ö. 622/1225) daha sonra torunu Şerefeddin Ebû Amr Osman b. Muhammed'e (ö. 658/1259) intikal etmiştir. Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 305-306. İbnü'l-Harestânî adıyla tanınan Cemâleddin Ebü'l-Kâsım Abdüssamed b. Muhammed (ö. 614/1217), Dımaşk Şâfiî kâdılkudâtı mansıbını üstlenmiş; onun ardından bu görev oğlu İmâdüddin Ebü'l-Fezâil Abdülkerîm b.

Hanefî ailelerin medreselerde müderrislik vazifesini üstlenmesi, şehre sonradan yerleşmiş olsalar da ilim halkalarına intisap ettiklerini göstermektedir.[1050] Ayrıca kadılık gibi adlî ve idârî mansıplarda yoğunlaşmaları, bu ailelerin fıkhın tatbikî yönüyle; hüküm ve fetva sahasında temâyüz ettiklerini ortaya koymaktadır.[1051] Hanbelî aileler büyük ölçüde Sâlihiyye çevresinde konumlanarak imamet, tedris ve hadis rivayetini bir arada yürütürken[1052] şehirdeki varlıkları sınırlı kalan Mâlikîler ise kadı ve müderris mansıplarıyla Dımaşk ilmî muhitinde yer edinmiştir.[1053]

Netice itibariyle Dımaşk ilmî muhitinde şehir merkezindeki Şâfiî Benî Asâkir ile şehir surları dışındaki Hanbelî Makdisîler hadis tedrisi bakımından nesiller arası sürekliliği temsil etmeleri yönüyle öne çıkmaktadır. Söz konusu ailelere mensup ulemanın biyografileri; ailenin kimlerden oluştuğu, ulema ailesi kavramı çerçevesinde Benî Asâkir ve Makdisî ailelerinin hangi yönleriyle örneklik teşkil ettiği, mansıpların aile içinde muhafaza edilmesiyle ilgili ne tür ölçütler belirlenebileceği soruları çerçevesinde incelenecek, bu ailelerin ilmî otoritesi ve ulemanın toplumsal statüsünü nasıl şekillendirdiği ise konu sonunda ulaşılan bulgular doğrultusunda değerlendirilecektir.

1. Şâfiî Hadis Geleneğini Kurumsallaştıran Benî Asâkir Ailesi

Dımaşk'ta Nûriyye Dârülhadisi ile kurumsal bir hüviyet kazanan Şâfiî hadis geleneği, yaklaşık bir asır boyunca Benî Asâkir ailesinin nezâretinde muhafaza edilmiştir.[1054]

Abdüssamed'e (ö. 662/1263) intikal etmiştir. İmâdüddin bir müddet yürüttüğü kadılık görevinin dışında Dımaşk hatipliği vazifesini de üstlenmiş, hatiplik mansıbı daha sonra oğlu Muhyiddin Ebû Hâmid Muhammed b. Abdülkerîm'e (ö. 682/1283) geçmiştir. Zehebî, *Târihu'l-İslâm,* XIII, 411; XV, 56, 481.

[1050] İbnü's-Sâbûnî, İbn Nukta'nın "Hasîrî" nisbesi altında bazı şahısları zikrettiğini ancak bunlar arasında Ebû'l-Mehâmid Mahmûd b. Ahmed el-Buhârî el-Hasîrî'nin (ö. 636/1238) yer almadığını belirtmektedir. Müellif, Dımaşk'a yerleşerek vefatına kadar Nûriyye Medresesi'nde ders veren bu şahsı, İmam Ebû Hanîfe'nin ashabının reisi, fakih ve müftü olarak tavsif etmektedir. İbnü's-Sâbûnî, *Tekmileti İkmâli'l-İkmâl*, s. 126-128.

[1051] Bunlardan biri olan Busrâvî ailesinin kadılık, vezirlik ve çeşitli idarî görevlerde bulunan birçok şahsiyet yetiştirdiği, aile mensuplarının zamanla emirlik gibi yüksek siyâsî mevkilere kadar yükseldiği belirtilmektedir. İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâliku'l-ebsâr*, XI, 227.

[1052] "Hanbelî Hadis Geleneğini Dımaşk'a Taşıyan Makdisîler" başlığı altında örneklerine yer verilecektir.

[1053] Salâhiyye Medresesi'nde görev yapan Zevâvî ailesi mensubu müderrisler hakkında bk. Nuaymî, *ed-Dâris*, II, 8.

[1054] Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir ve onun ailesine mensup bazı âlimler, modern Türkçe akademik çalışmalara konu olmuştur. Benî Asâkir'in içinde bulunduğu ilmî ve sosyal çevreyi, aileye mensup öne çıkan bazı âlimlerin biyografilerini ele alan çalışmalar için bk. Atan, Abdullah Hikmet, *Dâru'l-hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve İlk Dönem Dımaşk Dâru'l-hadisleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi SBE,

Kaynakların çoğunda aile üyeleri "İbn Asâkir" diye anılmış fakat bu isimlendirmenin kökeni hususunda farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Ebû Şâme, aile nesebi içerisinde "Asâkir" adını taşıyan bir şahsa rastlanmadığına buna rağmen söz konusu ismin zamanla yaygınlaşarak aileyi temsil eden bir ad hâline geldiğine ve muhtemelen anne tarafından intikal eden bir adlandırma olabileceğine değinmiştir.[1055] Zehebî'ye göre "Asâkir" isminin aile silsilesindeki hangi şahısla irtibatlı olduğu açık olmamakla birlikte aile mensuplarından birine ait lakap yahut özel bir ad olabileceği ihtimal dâhilindedir.[1056] Modern dönemde meseleye temas eden Suriyeli hadis âlimi Muhammed Ebü'l-Ferec, "İbn Asâkir" isminin Ebü'l-Kâsım hayattayken kullanılmadığı sonucunun öne çıktığını belirtmiştir. Ne var ki ölümünün ardından yazılan mersiyelerde kendisinden İbn Asâkir diye bahsedilmesi, bu adlandırmanın kısa sürede yaygınlık kazandığını göstermesi bakımından önemlidir.[1057] Öte yandan Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir hakkında biyografik bir eser telif eden Hâfız Muhammed Mutî'ye göre onun etrafında teşekkül eden ders halkalarına ait semâ kayıtlarıyla kaleme aldığı eserler dikkatle incelendiğinde "ed-Dımaşkî eş-Şâfiî" nisbesinin öne çıktığı neticesine ulaşılmaktadır.[1058] Sonuç olarak Muhammed Ebü'l-Ferec'in işaret ettiği üzere Ebü'l-Kâsım'ın vefatının ardından "İbn Asâkir" isminin tedricen yaygınlık kazandığı ve aile fertlerini kuşatan müşterek bir kullanım hâline geldiği söylenebilir.

İstanbul 1993; Aksoy, Abdulvahap, *İbn Asâkir'in Hayatı ve Tarihu Medineti Dımaşk Adlı Eserinde Hadis Kullanma Yöntemi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Şırnak Üniversitesi SBE, Şırnak 2018. Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'in temas ettiği ilmî ve siyâsî ortam, hayatı, eserleri ve muhaddis kimliğini müstakil bir bölüm hâlinde ele alan bir diğer çalışma için bk. UULU, Zhanuzak TURAN, *Târîhu Dımaşk Özelinde Hicrî Üçüncü Asra Ait Hadis Kaynakları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi SBE, Ankara 2021. İbn Asâkir'in *Târîhu medîneti Dımaşk'*ında zikrettiği sahâbenin tespitine yönelik başka bir araştırma için bk. Uysal, Fatih, *İbn Asâkir'in Târîhu Medîneti Dımaşk'ında Sahâbe Bilgisi Başlangıçtan "Şın" Harfine Kadar* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi SBE, Denizli 2022. Ayrıca Adem Sarı tarafından hâlihazırda hazırlanmaya devam eden "6./12. Yüzyıl Dımaşk'ında Ansiklopedik Bir Şehir Tarihi: İbn Asâkir'in Târîhu Medîneti Dımaşk'ında Bilginin İntikali ve İlim Ağları" başlıklı doktora tezi bu grupta zikredilmelidir.

[1055] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, I, 360.

[1056] *Siyer*'in yirmi birinci cildinin tahkikini yapan Beşşâr Avvâd Ma'rûf, İbn Asâkir'in kendisiyle çağdaş müelliflerin aile mensupları için bu ismi kullanmadıklarını, bilakis ondan söz ederken daha ziyade "Ali b. Hasan b. Hibetullah ed-Dımaşkî" yahut "eş-Şâfiî" şeklindeki nisbeleri tercih ettiklerini dile getirmiştir. Nitekim yakın arkadaşı Ebû Sa'd es-Sem'ânî (ö. 562/1166) de bu nisbeleri benimsemiştir. Zehebî, *Siyer*, XXI, 405.

[1057] Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 167 (1. dipnot).

[1058] Hâfız, *el-Hâfız İbn Asâkir: Muhaddisü'ş-Şâm ve Müerrihuha'l-kebîr*, s. 41.

a. Geleneğin İlk Halkası: Sikadüddin Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan

Aileden şeyhu'l-hadîslik mansıbını üstlenen ilk kişi olan Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir[1059] 499/1105'te Dımaşk'ta dünyaya gelmiş, çocukluğunu babasıyla Dımaşk'ta nesiller boyu kadılık mansıbını üstlenen anne tarafının ilmî mirasının birleştiği bir aile atmosferinde geçirmiştir. Nitekim babası Hasan b. Hibetullah (ö. 519/1125)[1060], ağabeyi Sâinüddin Hibetullâh b. Hasan (ö. 563/1167)[1061], anne tarafından dedesi ve aynı zamanda Benî Zekî ailesinin de büyük dedesi olan Ebü'l-Fazl Yahyâ b. Ali el-Kureşî'nin (ö. 534/1139)[1062] himâyesinde yetişmiştir.[1063]

519/1125'te babasının vefatının ardından ilmî yolculuğa yönelip Bağdat'a gitmiş; Nizâmiyye Medresesi'nde fıkıh ve hilâf okuduysa da vaktinin büyük kısmını hadis semâı ve müzâkeresiyle geçirmiştir. 525/1130'da Dımaşk'a geri dönmüş ancak yeniden ilim yolculuğuna çıkmak istemesine rağmen annesinin izin vermemesi üzerine onun rızasını gözeterek bu niyetini ertelemiş; 529/1134'te annesinin vefatı üzerine ikinci seyahatine başlamıştır. Dört yıl süren bu seyahat boyunca kırktan fazla şehri ziyaret ederek güzergâhını günümüz Irak, Azerbaycan, İran, Türkmenistan ve Afganistan sınırlarına kadar uzatmıştır.[1064] İbn Asâkir'in sema, kıraat ve icazet yoluyla hadis aldığı şeyhlerini zikrettiği *el-Mu'cemü'ş-şüyûh* adlı eseri, bu ilmî temasların genişliğini ve isnadının çeşitliliğini yansıtan kaynaklardandır. Aynı zamanda döneminin farklı yaş ve ilmî düzeylerdeki birçok muhaddisiyle buluşmasını sağlayan bu seyahatler, ders

---

[1059] Ebû Şâme, "Asâkir" adının ailede bilinen bir şahsa dayanmadığını ve anne tarafından gelmiş olabileceğini belirtirken Zehebî nisbetin kaynağının bilinmediğini, bunun bir isim veya lakap olabileceğini söylemiştir. Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, I, 360; Zehebî, *Siyer*, XXI, 405.

[1060] Hasan b. Hibetullâh b. Abdullah eş-Şâfiî, Nasr el-Makdisî'ye uzun süre refakat etmiş, *Sahîh-i Buhârî* başta olmak üzere çeşitli eserleri ondan sema yoluyla öğrenmiştir. İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, XIII, 466.

[1061] Sâinüddin, güvenilirliğiyle tanınan bir fakih olup Emîniyye Medresesi'nde muîdlik ve Gazzâliyye Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, LXXIII, 361-362; Zehebî, *Siyer*, XX, 495-496.

[1062] Zehebî, *Siyer*, XX, 63-64.

[1063] Benî Asâkir ailesinin ilmî faaliyetleriyle temâyüz eden mensuplarını gösteren çeşitli liste ve tablolar için ayrıca bk. Hâfız, *el-Hâfız İbn Asâkir: Muhaddisü'ş-Şâm ve Müerrihuha'l-kebîr*, s. 58, 82-83; Mourad, *Ibn 'Asakir of Damascus: Champion of Sunni Islam in the Time of the Crusades*, s. 83-89; Hirschler, "Reading Certificates (samā'āt) as a Prosopographical Source", *Manuscript Notes as Documentary Sources*, s. 83.

[1064] İbn Asâkir'in rıhlelerini gösteren harita için bk. UULU, *Târîhu Dımaşk Özelinde Hicrî Üçüncü Asra Ait Hadis Kaynakları*, s. 106.

halkalarına bazen talebe bazen de hoca konumunda katılmasını sağlamış; Bağdat, Hicaz, İsfahan ve Nîşâbur gibi ilim merkezlerinde hadis öğretimiyle meşgul olmuştur.[1065]

İbn Asâkir, ikinci seyahatinde kendisine refakat eden ve kalıcı bir dostluk kurduğu Merv asıllı muhaddis Ebû Sa'd es-Sem'ânî'yle 529/1134'te Nîşâbur'da; 533/1138'de ise Bağdat'ta bir araya gelmiş; imlâ meclisleriyle tanınan bu iki âlim telif ettikleri bazı eserleri karşılıklı okuyarak müzâkere etmiştir. Zira Sem'ânî Dımaşk'a geldiğinde (535/1140) *Târihu Medîneti Dımaşk*'ı yazmakla meşgul olan İbn Asâkir'den bu eserin bazı bölümlerini dinlemiş; şehirden ayrıldıktan sonra bu dostluğun nişânesi olarak *Fartu'l-garam ilâ sâkini'ş-Şâm (Şam sakinine duyulan derin hasret)* başlığıyla bir mektup göndermiştir.[1066]

Bağdat'ta Ebü'l-Kâsım adı anıldığında zekâsı ve kavrayışıyla alev gibi parlayan kimse diye tanıtılan[1067] İbn Asâkir'in aldığı bu ve benzeri taltif ifadeleri, Dımaşk başta olmak üzere ilim merkezlerinde otorite olarak kabul edildiğini göstermektedir. Ayrıca Abdülganî el-Makdisî'nin *Târihu Medîneti Dımaşk*'ın bir kısmını incelediğinde müellifin ezber gücüne hayranlık ve ondan hadis dinleme fırsatını kaçırmış olmasına ise pişmanlık duyduğunu dile getirmesi[1068], İbn Asâkir'in vefatından sonra da ilmî kudretiyle muhaddisler nezdinde referans hâline geldiğine işaret sayılabilir.

Şam'ın muhaddisi diye meşhur olan İbn Asâkir'in ilmî şöhreti, Nûreddin Zengî'nin Dımaşk'ta hakimiyetini tesis etmesiyle daha da artmıştır. Zira ilim ve takvâ ehline derin bir muhabbet besleyen Nûreddin, onu devrinin en güvenilir hadis otoritesi olarak görmüş; ilmî meclislerinde büyük bir saygıyla ağırlamış, derslerine bizzat katılarak ondan dinlediklerini uygulamaya gayret etmiştir. Ayırca *Târih*'ini bitirmesi için teşvikte bulunduğu[1069] İbn Asâkir'i Nûriyye Dârülhadisi'ne görevlendirmek suretiyle bu kuruma ilmî prestij kazandırmıştır.[1070] Bu noktada İbn Asâkir'in dünyevî makamlara ve maddi imkanlara değer vermeyen bir âlim olduğuna değinmek gerekir ki o, sultanların yakınlığını talep eden biri değil bilakis ilmiyle onları yönlendiren bir rehberdi. Nûreddin'le ilişkisinde de bu tavrını korumuş, siyâsî otorite karşısında ilmî vakarını muhafaza etmiştir. Nûreddin'in Dımaşk halkına tanıdığı vergi muafiyetini övmesi, Mısır'ın fethi üzerine onu cihada teşvik eden şiirler kaleme alması ve cihad

[1065] Zehebî, *Siyer*, XX, 554-555; Sübkî, *Tabakât,* VI, 216.

[1066] Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 171.

[1067] Zehebî, *Siyer*, XX, 564; *Târîhu'l-İslâm*, XII, 498.

[1068] Zehebî, *Siyer*, XX, 568.

[1069] İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk,* I (müellifin girişi), s. 4.

[1070] Kâsım Muhammed Abdullah, "İdâât alâ Kitâbi Târîhi Dımaşk li'bni Asâkir", *el-Ma'rife*, 57/2019, s. 142.

konusunda derlediği kırk hadisi içeren *el-Erbâûn fi'l-hadîs ale'l-cihâd* adlı eserini ona ithaf etmesi rehberlik tutumunun örneklerindendir.[1071]

Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'i Sünnî siyasal söyleminin oluşumunda etkili bir figür olarak değerlendiren Suleiman A. Mourad, *el-Erbâûn fi'l-hadîs ale'l-cihâd* üzerinden çeşitli iddialar ileri sürmektedir. Bu iddiaların başında İbn Asâkir'in cihad konulu hadisleri toplama hususundaki meşguliyetine rağmen bir istisna dışında Dımaşk ulemasının rivayetlerine yer vermemesinin bilinçli bir tercih olduğu görüşü gelmektedir. Zira Mourad, bu tercihi İbn Asâkir'in hadis ilmindeki otoritesini yerli hocalardan bağımsız biçimde ortaya koyma çabasıyla ilişkilendirmektedir. Ayrıca eserin mukaddimesinden hareketle *el-Erbâûn*'un hadis derlemesinin ötesinde cihad fikrini yaymayı hedefleyen siyâsî-dinî bir propaganda metni olduğunu, "kâfirler" benzeri genel ifadelerin Haçlıların dışında Fâtımîler gibi Nûreddin'in siyâsî hâkimiyetine karşı çıkan yerel unsurları da kapsadığını, İbn Asâkir'in kendisini cihad düşüncesine rehberlik eden ilmî bir otorite olarak konumlandırdığını iddia etmektedir.[1072]

Mourad bu iddialarını James E. Lindsay ile yazdığı farklı bir eser bölümünde de sürdürmüş, bu bölüme değerlendirme kaleme alan Motzki ise Haçlılar dönemiyle birlikte Sünnî cihad düşüncesinde bir yoğunlaşma yaşandığı tezini tamamen reddetmemekle birlikte bu yaklaşımın yer yer indirgemeci bir karakter taşıdığına dikkat çekmiştir.[1073]

Mourad'ın söz konusu iddiaları, *el-Erbâûn* adlı eseri büyük ölçüde siyâsî bağlam üzerinden açıklaması bakımından bazı problemlere açıktır. Zira muhaddislerin eserlerine dahil ettikleri rivâyetler siyâsî veya ideolojik saiklerle şekillenmemekte âlî isnad elde etme arzusu, belirli rivayet yollarını önceleme temâyülü gibi hadis ilmine mahsus dinamikler de bu tercihlerde belirleyici olabilmektedir. Ayrıca cihadın en faziletli ameller arasında değerlendirilen dinî bir vecîbe olarak telakki edilmesi[1074] ve bu sahada erken dönemlerden itibaren müstakil telif geleneğinin teşekkül etmiş olması[1075], söz konusu eserin muhtevasını münhasıran dönemin siyâsî şartlarıyla irtibatlandıran yorumları ihtiyatla karşılamayı gerekli kılmaktadır. Bu sebeple Dımaşklı râvilerin eserde sınırlı biçimde yer almasını doğrudan siyâsî

[1071] Tomar, "İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım", *DİA*, XIX, 323.

[1072] Mourad, *Ibn 'Asakir of Damascus: Champion of Sunni Islam in the Time of the Crusades*, s. 56-59.

[1073] Motzki, "The Intensification and Reorientation of Sunni Jihad Ideology in the Crusader Period: Ibn 'Asākir of Damascus (1105-1176) and His Age, With an Edition and Translation of Ibn 'Asākir's The Forty Hadiths for Inciting Jihad, by Suleiman A. Mourad and James E. Lindsay", *Ilahiyat Studies* 4/1, s. 111.

[1074] Buhârî, "İman", 18; Müslim, "İman", 83-84.

[1075] Cihad ve fezâilü'l-cihâd bahislerine dair müstakil telifler hakkında geniş bilgi için bk. Kettânî, H*adis Literatürü*, s. 50-51.

bir tavır yahut yerel ilmî çevreden bilinçli uzaklaşma şeklinde yorumlamak ihtiyatla karşılanmalıdır. Aynı şekilde eserin cihad düşüncesini destekleyen bir muhtevaya sahip olması, onun bütünüyle propaganda amacıyla kaleme alındığını göstermemektedir. Nitekim fezâil, terğîb-terhîb ve cihad konulu hadis derlemeleri klasik hadis literatüründe müstakil bir telif geleneği olarak zaten yaygın biçimde mevcuttur.

Dımaşk'ın hâkimiyeti Selâhaddin Eyyûbî'ye intikal edince, o da selefi gibi İbn Asâkir'i ilmî meclislerinde ağırlamıştır. Fakat Selâhaddin'in huzurunda düzenlenen meclislerden birinde yapılan konuşmaların ciddiyetten uzaklaşması İbn Asâkir'in meclisi terk etmesine neden olmuş; Selâhaddin'in haber göndererek geri dönmesini istemesi üzerine mecliste ilmî vakar ve ciddiyetin kaybolduğunu, sözün değer görmediği bir ortamda bulunmanın ise ilme fayda sağlamayacağını belirtmiştir. Bu uyarıyı dikkate alan Selâhaddin çevresindekilere İbn Asâkir'in eleştirdiği tutumdan uzak durmalarını emretmiştir.[1076]

İbn Asâkir'in ilmî mirasının en somut ürünü olarak *Târihu Medîneti Dımaşk* sayılabilir. Zira müellif, 533/1138'de ikinci seyahatinden Dımaşk'a dönünce bu kapsamlı eseri derlemeye başlamış, yaklaşık yirmi beş yıl boyunca sürdürdüğü telif sürecini 559/1163'te tamamlamıştır.[1077] Üstün hafıza ve ilmî disiplin gerektiren böyle bir eseri telifi, İbn Asâkir'i müstesna bir konuma yerleştirmiştir. İbnü'n-Neccâr'ın (ö. 643/1245) naklettiğine göre İbn Asâkir bir gün yakın arkadaşı Sem'ânî'yle hadis dinlemek üzere bir hocanın yanına gitmişti. Sem'ânî, hocaya okumak istediği nüshayı yanındaki torbada bulamayınca üzülmüş, aradığı eserin İbn Ebî Dâvûd'a (ö. 316/929) ait *Kitâbü'l-Ba's* olduğunu öğrenen İbn Asâkir, eserdeki hadisleri ezberinden okumuştur. Aynı zamanda metinlerin karşılaştırılması ve en sahih nüshalara ulaşılması konusunda titizlik gösteren İbn Asâkir, ilmî seyahatleri esnasında istinsah ettiği birçok eseri Dımaşk'a taşımıştır. Buna rağmen onun bazı eserleri elde edememekten hayıflandığı ve üçüncü defa yolculuğa çıkmaya niyetlendiğinden bahsedilmiş ancak kısa süre sonra Kurtubalı muhaddis ve Şâfiî fakihi Ebü'l-Hasan Ali b. Süleyman el-Murâdî'nin (ö. 544/1149) Dımaşk'a gelişiyle bu arzusu fiilen gerçekleşmiştir. Zira *Sahihayn* ve Beyhakî'nin eserleri başta olmak üzere çok sayıda eser getiren Ebü'l-Hasan el-Murâdî, İbn Asâkir tarafından

[1076] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXI, 222.

[1077] Muhammed Ebü'l-Ferec'e göre *Târihu Medîneti Dımaşk*'ın Emevî Camii'nin doğu minaresinde okutulduğunu gösteren ve bilinen en erken semâ kaydı 559/1163 yılına aittir. *Dârü's-sünne*, s. 190 (4. dipnot).

memnuniyetle karşılanmıştır. Ebû Muhammed Kâsım babasının bu süreçteki gayretini bir cüz elde ettiğinde sanki bütün dünyayı kazanmış gibi sevinirdi, diye ifade etmiştir.[1078]

İbn Asâkir'in cemaatle namazı özrü olmadıkça terk etmediği, Ramazan ve Zilhicce aylarında Emevî Camii'nde itikafa girdiği ve sıklıkla Kur'an hatmi yaptığı kaynaklarda sıklıkla zikredilmiş; mülk edinme ve servet biriktirme arzusundan uzak kalması, kendisine teklif edilen imamlık ve hatiplik mansıplarını reddetmesi hatta kadıların huzurunda şahitlik yapmaktan kaçınması onun zâhidâne tutumunun yansıması olarak değerlendirilmiştir. Vefatıyla Dımaşk halkının derin üzüntü yaşadığı, Emevî Camii'nde diğeri Meydan bölgesinde iki defa cenaze namazı kılındığı ve cenazesinde Selâhaddin Eyyûbî'nin de hazır bulunduğu belirtilmiştir. Kaynaklarda ilk defin yeri olarak Babü's-sağîr Mezarlığı'nda Muaviye b. Ebî Süfyân'ın kabrinin doğu tarafına işaret edilmiştir.[1079] İbn Asâkir'in doğumunun 900. yılı münasebetiyle 2001 yılında harap hâldeki kabrinin yenilendiği ve günümüzde Babü's-sağîr Mezarlığı'nın hemen dışında demir parmaklıklarla çevrili şekilde açık bir alanda yer aldığı da verilen bilgiler arasındadır.[1080]

b. Geleneğin Vârisleri: Bahâeddin Kâsım, Fahreddin Abdurrahman ve Zeynülümenâ

İbn Asâkir'in vefatından sonra Nûriyye Dârülhadisi'nin idare ve tedrisi oğlu Bahâeddin Ebû Muhammed Kâsım b. Ali'ye tevdi edilmiştir.[1081] Kâsım henüz iki yaşındayken ikinci ilmî seyahatine çıkan babasının onun adına meşhur muhaddislerden icazet alması, beş yaşına geldiğinde amcaları Sâinüddin ve Ebû Abdullah Muhammed tarafından sema meclislerine götürülmesi onun küçük yaşlardan itibaren ilmî ortama dâhil edildiğini göstermektedir.[1082] Dolayısıyla Kâsım'ın Nûriyye şeyhu'l-hadîsliğini devralması, nesep yoluyla mansıp tesliminden ziyade ilmî mirasın muhafazası ve intikali anlamı taşımaktadır. Nitekim erken yaşlarda başlayan eğitim sürecinde babasının yönlendirmesi ve yakın ilgisi belirleyici olmuş; babasından rivayet ettiği hadislerin çokluğuna işaretle Ahmed b. Hanbel'in oğlunun dahi babasından bu ölçüde rivayette bulunmadığına değinen Zehebî'ye göre Kâsım ilmî seyahatlere ihtiyaç duymamış, babasından ve memleketindeki ulemâdan öğrendikleriyle iktifâ

[1078] İlim tahsili için Horasan'a giden Ebü'l-Hasan el-Murâdî, bir süre orada kaldıktan sonra Bağdat'a geçmiş; birçok eseri istinsah etme imkânı bulmuştur. 540/1145 civarında Dımaşk'a geldiğinde İbn Asâkir'in evinde misafir olmuş ve beraberinde getirdiği kitapları ona rivayet etmiştir. Zehebî, Siyer, XX, 188-189.

[1079] Zehebî, Siyer, XX, 562; Sübkî, *Tabakât,* VI, 223.

[1080] Hâfız, *el-Hâfız İbn Asâkir: Muhaddisü'ş-Şâm ve Müerrihuha'l-kebîr,* s. 529-530.

[1081] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 488; Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 75; Sübkî, *Tabakât*, VII, 223.

[1082] Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 208.

edebilmiştir.[1083] Ancak ilmî seyahatlere dair bu ifade, Dımaşk dışına hiç çıkmadığı anlamında değerlendirilmemelidir. Zira 555/1160 yılında hac farîzasını yerine getiren keza Mısır'a da uğrayan Kâsım gittiği yerlerde hadis sema etmiştir.[1084]

Uzun süre babasının yanında kalarak onun fıkıh ve hadis müktesebâtından istifade eden Kâsım, istinsah faaliyetindeki gayretine rağmen yazısının hareke ve noktalamadan yoksun olması ve hadis râvilerinin titiz ve düzenli hattına benzememesi sebebiyle tenkit edilmiştir.[1085] Buna mukâbil *Târîhu Medîneti Dımaşk*'ın müsveddelerinin temize çekilmesi ve tertip edilmesinde babasına büyük ölçüde yardımcı olmuş; bu katkısı sebebiyle babasının "*Allah ondan razı olsun, (Kâsım) olmasaydı Târîh tamamlanamazdı."* duasına mazhar olmuştur.[1086] Günümüzde neşredilen eserin temel alınan ana nüshası da onun eliyle istinsah edilip düzenlenen bu metindir.

Suriye asıllı modern dönem yazma eser araştırmacıları Said Aljoumani ile Feras Krimsti'nin *Târîhu Medîneti Dımaşk* nüshalarının teşekkülü ve rivayeti üzerine yaptıkları inceleme, bugün bilinen ana nüshanın oluşumunda Kâsım'ın üstlendiği role dikkat çekmektedir. Zira Ebü'l-Kâsım'ın ilerleyen yaşı sebebiyle eserini müsvedde hâlinden çıkarıp son şeklini vermekte zorlandığını belirten araştırmacılar, kitabın temize çekilmesi ve tertibinin büyük ölçüde Kâsım tarafından üstlenildiğini günümüzde esas alınan ana nüshanın da onun eliyle düzenlenen metne dayandığı belirtmektedir.[1087] Dolayısıyla Kâsım'ın katkısı bir müstensihin faaliyeti olmanın ötesinde değerlendirilmelidir.

Nûriyye'deki görevi süresince bu eseri okutmak amacıyla sema meclisleri düzenleyen Kâsım, bunların ilkini babasının vefatından üç hafta sonra başlatıp 582/1185 yılında tamamlamıştır. Eseri ikinci kez baştan sona naklettiği diğer meclisleri de 587-596/1191-1200 yılları arasında aynı kurumda toplamıştır.[1088]

Güvenilir, mütevazı, misafirperver aynı zamanda sohbeti hoş ve nüktedan bir âlim olarak zikredilen Kâsım, vefatına kadar Nûriyye Dârülhadisi'ndeki görevini sürdürmüş; kurum

---

[1083] Zehebî, Siyer, XXI, 406.

[1084] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, I, 157; Zehebî, Siyer, XXI, 407.

[1085] İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyye*, II, 34. Yazısına dair bu eleştirinin muhtemel sebebi olarak Kâsım'ın hızlı yazı yazması olarak gösterilmiştir. Aksoy, *İbn Asâkir'in Hayatı ve Tarihu Medineti Dımaşk Adlı Eserinde Hadis Kullanma Yöntemi*, s. 20.

[1086] Zehebî, *Siyer*, XXI, 410; Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 191.

[1087] Aljoumani, Feras Krimsti, "Târîhu Medîneti Dımaşk: el-İbrâzetü'l-ûlâ li-veledi'l-müellif: Rihletün fi'z-zamân ve'l-mekân", *al-Usul*, Vol. 2, s. 162, 176-177.

[1088] Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 209.

gelirlerinden kendisine tahsis edilen payı öğrencilere vakfetmiş; nakledildiğine göre kurumdan su içmekten ve abdest almaktan bile kaçınmıştır.[1089]

Kâsım'ın vefatından sonra talebesi Fahreddin Ebû Mansûr Abdurrahman b. Muhammed Nûriyye şeyhliğine getirilmiştir.[1090] Anne tarafından da köklü bir ilmî mirasa sahip olan Fahreddin'in annesi Benî Kureşî ailesinden Esma bint Muhammed b. Hasan el-Kureşiyye (ö. 594/1198), teyzesinin oğlu ise Dımaşk kadılığını nesiller boyu sürdüren Benî Zekî ailesinden Muhyiddin Muhammed b. Ali'dir (ö. 598/1202).[1091]

Küçük yaşta başladığı tahsilini amcaları Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir ve Sâinüddin'in yanında tamamlaması ve Dımaşk'ın ilmî atmosferinde yetişmesi[1092], Fahreddin'i Benî Asâkir'in diğer fertleriyle ortak bir çizgide buluşturmaktadır. Ancak Şâfiî mezhebinin önde gelen temsilcilerinden biri hâline gelmesi ve aynı dönemde birden fazla mansıbı başarıyla yürütmesi onu aile fertlerinden ayıran belirgin yönü olmuştur.[1093] Fıkıh eğitimini Dımaşk'ın meşhur Şâfiî fakihi Kutbüddin Mes'ûd en-Nîsâbûrî'den (ö. 578/1182) alan ve hocasının ilmî tesiri altında yetişen Fahreddin, onun ölümüyle Câruhiyye Medresesi'ndeki müderrislik görevini devralmış; bu medresenin bir bölümünde inşa ettiği ev, ömrünün sonunda kadar ikametgâhı olarak kalmıştır. 593/1197 yılında görevlendirildiği Azrâviyye Medresesi'nin ilk Şâfiî müderrisi olmuş ayrıca el-Melikü'l-Âdil (ö. 615/1218) tarafından Takviyye Medresesi'ne tayin edilmiştir.[1094] Takviyye'de yürüttüğü tedris, medreseye Nizâmiyye-i Şâm diye anılacak kadar büyük bir itibar kazandırmıştır. Aynı zamanda Kudüs'teki Salâhiyye Medresesi'nin müderrisliğine tayin edilince yılın bir kısmını Kudüs'te bir kısmını Dımaşk'ta geçirmeye başlamış; uhdesinde dört medresenin mansıbını üstlenerek Dımaşk Şâfiî geleneğinin önde gelen temsilcilerinden biri sayılmıştır.[1095]

Müderrisliğin yanında pek çok idarî görev de teklif edilen Fahreddin İbn Asâkir, bu tür mansıplardan daima uzak durmayı tercih etmiştir. el-Melikü'l-Âdil döneminde Dımaşk kadısı Zekiyyüddin Ali b. Muhammed'in (ö. 564/1168) azliyle onun yerine kadı olarak tayin edilmek istenmesine rağmen bu teklifi nezâketle geri çevirmiştir. Zira kaynaklarda nakledildiğine göre gece vakti saraya davet edilip sultan tarafından saygıyla karşılanan Fahreddin istihâre edeceğini

[1089] İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyye*, II, 34.

[1090] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 130; Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 213.

[1091] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 130; Yaşaroğlu, "İbn Zekiyyüddin", *DİA,* XX, 458.

[1092] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXII, 269; Sübkî, *Tabakât,* VIII, 177.

[1093] Münzirî, *et-Tekmile li Vefeyâti'n-nakale*, III, 102.

[1094] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 62; Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 215.

[1095] Zehebî, *Siyer*, XXII, 187-188.

söyleyerek kadılık teklifini değerlendirmek üzere süre istemiş, ertesi gün çağrıldığında görevi reddetmesine karşılık Dımaşk kadılığına *Müsnidü'ş-Şam* diye anılan Şâfiî fakihi Cemâleddin İbnü'l-Harestânî'yi (ö. 614/1217) önermiştir. Bu öneri, onun kadılık mansıbında ehliyet ve liyakat ilkelerini ön planda tuttuğunu göstermektedir. Kadılık mansıbına ehil gördüğü birini önermesine rağmen, zorla göreve getirileceğinden endişe eden Fahreddin ailesini Halep tarafına göndermeye niyetlenmiş, haberi alan el-Melikü'l-Âdil gösterdiği bu baskıcı tavırdan üzüntü duyarak geri dönmesini emretmiştir.[1096]

el-Melikü'l-Muazzam döneminde de Fahreddin'in siyasal otoriteyle arasına mesafe koyduğu anlaşılmaktadır. Nitekim o dönemde içki ticaretinin ve meşruiyeti tartışmalı vergilerin yeniden yürürlüğe konulmasını eleştirdiği nakledilmektedir. Bu tavrı nedeniyle Âdiliyye Kübrâ Medresesi'nin tedris görevinin kendisine tevdi edilmediği, Takviyye ve Salâhiyye medreselerindeki görevinden de uzaklaştırıldığı belirtilmektedir.[1097] Zikredilen kayıtlar, Fahreddin'in idarî otorite karşısında eleştirel tutumunu muhafaza ettiğine işaret sayılabilir.

Takviyye ve Salâhiyyye'deki görevlerinden ayrıldıktan sonra Câruhiyye Medresesi, Nûriyye ve Urviyye Dârülhadisleri'ndeki tedris görevine devam eden Fahreddin İbn Asâkir[1098], bu dönemden sonra hayatını Emevî Camii'nde ilim ve ibadetle geçirmiştir. Nitekim camideki sahâbe mihrabının yanında küçük hücrede ikamet etmeye başlamış, burada ibadetin yanı sıra fetva faaliyetleriyle meşgul olmuştur. Aynı zamanda pazartesi ve perşembe günleri amcası İbn Asâkir'in Kubbetü'n-Nesr altındaki hadis sema meclislerini devam ettirmiş[1099]; bu meclislerde Beyhakî'nin *Delâilü'n-Nübüvve*'si başta olmak üzere hadis eserleri okutmuştur.[1100]

Fahreddin İbn Asâkir, tevâzusu, ilmî vakarı ve mezhep taassubundan uzaklığıyla tanınan bir âlimdir. Ebû Şâme'nin naklettiğine göre Emevî Camii'nde Hanbelîler kendisine dil uzatır da günaha girerler endişesiyle onların revâkından geçmekten sakınırdı. Çünkü o dönemde Hanbelî halk, Şâfiî ve Eşarî geleneğinin önde gelen temsilcileri olarak gördükleri Benî Asâkir'i sevmezdi.[1101] Bu nakil, Benî Asâkir ailesinin mezhebî aidiyetini vurgularken dönemin toplumsal-dinî kutuplaşmalarına işaret etmekte ayrıca itidal çizgisini koruyan Fahreddin'in ahlâkî olgunluğunu ve ilmî vakarını yansıtmaktadır. Hayatının tamamını tedrise adayan Fahreddin İbn Asâkir'in kaleme aldığı fıkıh ve hadis eserleri geniş bir şöhret kazanmamışsa da

[1096] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, I, 25-26; 363.

[1097] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, I, 362; Zehebî, *Siyer,* XXII, 188.

[1098] Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 216.

[1099] Zehebî, *Siyer*, XXII, 188.

[1100] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 130.

[1101] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, I, 361

dönemin önde gelen pek çok âlimi onun talebeleri arasında yetişmiştir. Kendisinden sonra Nûriyye Dârülhadisi'ndeki görevini kardeşi Zeynülümenâ üstlenmiştir.[1102]

Tahsil süreci bakımından aile fertleriyle benzerlik taşıyan Zeynülümenâ Ebü'l-Berekât Hasan b. Muhammed beş yaşındayken semâ meclislerine iştirak etmeye başlamış[1103], amcaları Sâinüddin ile Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir, annesi Esmâ bint Muhammed b. Hasan el-Kureşiyye ve teyzesinin oğlu kadı Muhyiddin Muhammed b. Ali gibi yakınları başta olmak üzere Dımaşk hadis ulemasından hadis öğrenmiştir.[1104] Gençlik yıllarında vakıf ve kütüphane nâzırı olarak görev almasına karşın ilerleyen dönemlerde bu idârî mansıpları bırakarak ibadet ve tedrise yoğunlaşmıştır. Ayrıca amcasının oğlu Ebû Muhammed Kâsım'ın kâri olarak yer aldığı çok sayıda sema meclisine katılmış, uzun ömrü sayesinde kendi döneminde âlî isnadın başlıca temsilcilerinden biri hâline gelmiştir.[1105]

Ömrünün sonlarına doğru yürüme gücünü kaybetmesi Zeynülümenâ'yı ilmî faaliyetlerinden vazgeçirmemiş; Emevî Camii ve Nûriyye Dârülhadisi'ndeki ders halkalarını sedyeyle taşınarak sürdürmüştür. Namazlarını cemaatle kılması, nâfile ibadetlere devam etmesi ve vaktinin büyük kısmını namazla geçirmesi sebebiyle kendisine "Zeynülümenâ"[1106] ve "es-Seccâd"[1107] lakabı verilen muhaddisin cenazesine Dımaşk halkı yoğun ilgi göstermiştir. Bu bilgiler onun ahlâkî ve manevî yönüyle de temâyüz ettiğini göstermektedir.[1108]

c. Son Temsilciler: Tâceddin Abdülvehhâb ve oğlu Ebü'l-Yümn Abdüssamed

Zeynülümenâ'nın vefatından sonra Nûriyye'deki görevinin oğlu Tâceddin Abdülvehhâb b. Hasan tarafından üstlenilmesiyle kurum idaresi bir süre daha Benî Asâkir ailesinde kalmıştır.[1109] Dindar ve takva sahibi bir muhaddis olarak tavsif edilen Tâceddin, babasının ardından devraldığı ders halkalarında dönemin önde gelen âlimlerini ağırlamıştır.[1110] Ömrünün sonlarına doğru hac maksadıyla Hicaz'a yönelmiş, burada oğlu Emînüddin

[1102] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 78; Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 220.

[1103] Zehebî, *Siyer*, XXII, 285.

[1104] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, II, 19.

[1105] İbnü's-Sâbûnî, *Tekmileti İkmâli'l-İkmâl*, s. 219.

[1106] İbnü's-Sâbûnî, *Tekmileti İkmâli'l-İkmâl*, s. 219.

[1107] Zehebî, *Siyer*, XXII, 286.

[1108] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, 19; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIII, 834.

[1109] Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 218; Hâfız, *Dûru'l-hadîsi'ş-şerîf bi-Dımaşk*, s. 12.

[1110] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 935-936.

Abdüssamed'i ziyaret ettikten sonra bir müddet Mekke'de mücâvir olarak ikamet etmiş ve nihayet burada vefat etmiştir.[1111]

Tâceddin Abdülvehhâb'ın akabinde Nûriyye'de hadis derslerine devam eden oğlu Emînüddin Ebü'l-Yümn Abdussamed (ö. 686/1287) Benî Asâkir ailesinin Nûriyye'deki son temsilcisidir.[1112] Çocukluk yıllarından itibaren aile çevresinde kurulan hadis meclislerine iştirak ederek Dımaşk'ın önde gelen muhaddislerinden faydalanmış, çeşitli âlimlerden icâzet almıştır. Muhaddisliği ve Şâfiî fıkhındaki birikimiyle tebârüz eden Emînüddin, zâhidane yaşayışı ve güzel ahlâkıyla muasırları tarafından övülen bir âlimdir.[1113] Hac maksadıyla gittiği Mekke'ye yerleşip uzun yıllar Haremeyn'de mücâvir olarak yaşaması, Benî Asâkir ailesinin Nûriyye Dârülhadisi'ndeki temsilini sona erdirmiştir.[1114] Zira Medine'de vefat eden[1115] Emînüddin'in ardından Zeynüddin en-Nablûsî'yle devam eden meşîhate Benî Asâkir ailesinden başka bir kimsenin tayin edildiğine dair bilgiye rastlanmamıştır.[1116] Hatta Emînüddin'in ömrünün büyük kısmını Mekke'de geçirmesi meşîhatin daha o hayattayken Zeynüddin en-Nablûsî'ye intikal etme ihtimalini kuvvetlendirmekte; Zeynüddin en-Nablûsî'nin ondan yirmi üç yıl önce vefat etmesi de bu ihtimali tarihi verilerle desteklemektedir. Sonuçta ailenin kurumdaki varlığının fiilen daha erken bir tarihte sona erdiğini dolayısıyla Nûriyye Dârülhadisi'nin Benî Asâkir ailesinin nüfuz alanından çıktığını söylemek mümkündür.[1117]

Aşağıda sunulan tabloda yeşil renkle belirlenen isimler, Benî Asâkir'den Nûriyye Dârülhadisi'nde şeyhu'l-hadîs mansıbını üstlenen aile mensuplarını ifade etmektedir.

[1111] İbnü'l-İmâd*, Şezerâtü'z-zeheb,* VII, 656.

[1112] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 78.

[1113] Kütübî, *Fevâtü'l-Vefayât*, II, 328.

[1114] Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 220

[1115] Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, V, 236.

[1116] Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 78.

[1117] Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 220. Bu konuda ayrıca bk. Atan, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı*, s. 72.

Şema 2: Benî Asâkir ailesinin fertleri

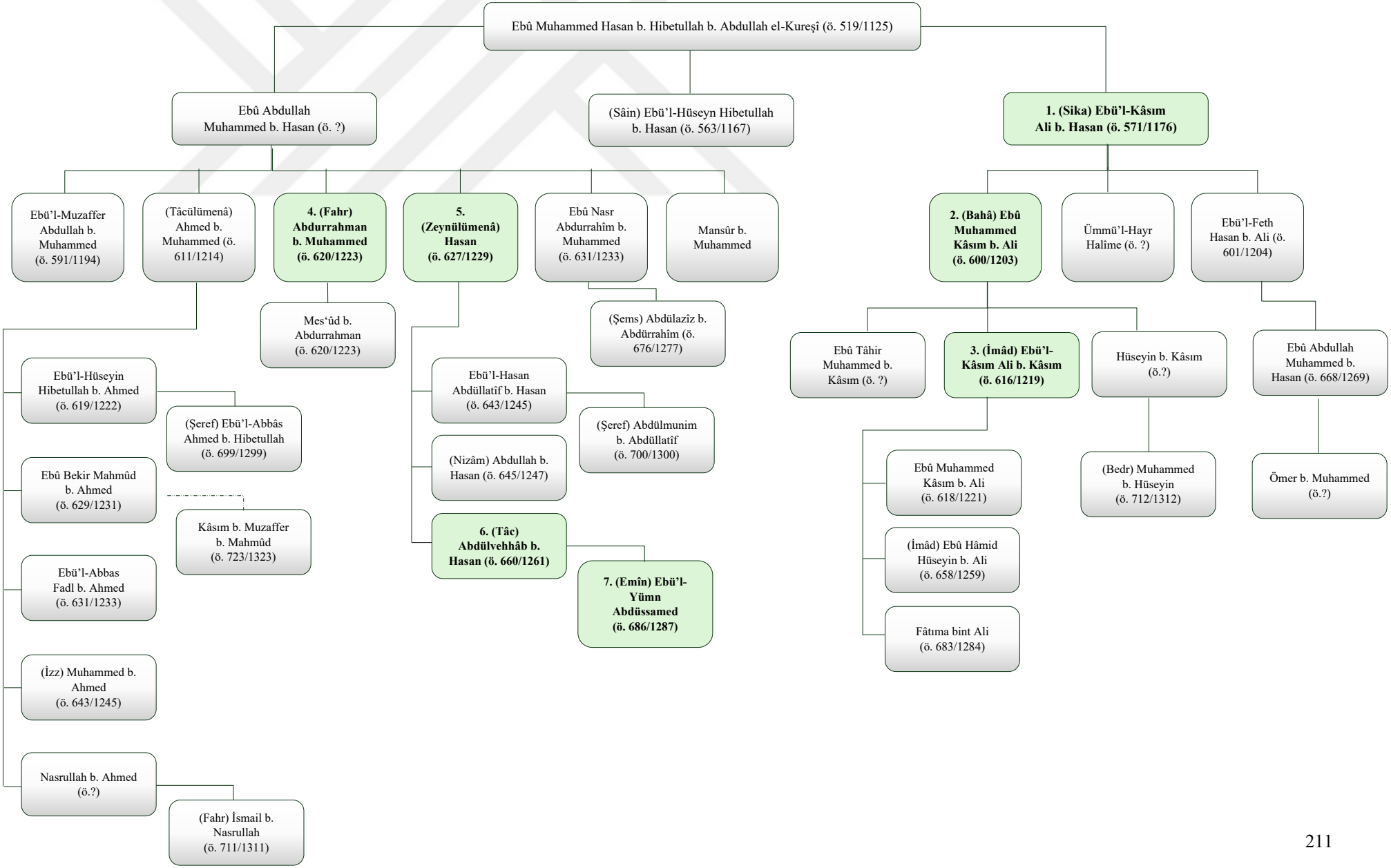

Nûriyye Dârülhadisi'nde şeyhu'l-hadîs mansıbının aynı aile fertleri arasında intikali; ilmî ehliyet, mezhebî istikamet ve kurumsal itibarın kuşaklar boyunca canlı tutulması sayesinde mümkün olmuştur. Benî Asâkir örneğinde görüldüğü üzere bu mansıbı üstlenen ilk üç isim, hadis bilgisini fıkıh sahasındaki birikimleriyle desteklemiş; Dımaşk'ın nüfuz sahibi Şâfiî fukahası arasında yer almıştır. Sonraki kuşaklarda fakih kimliği geri planda kalırken yerini zühd ve takvâ merkezli bir ilmî temsile bırakmış; muhaddis-fakih kimliğinin muhaddis-zâhid şeklinde değişmesiyse ailenin ilmî çevrelerdeki görünürlüğünü azaltarak dârülhadisteki yaklaşık bir asırlık kesintisiz meşîhat geleneğini sona erdirmiştir. Buna ek olarak Benî Asâkir ailesinin sonraki asırlarda ilmî temsilinin izini sürmek amacıyla yapılan incelemelerde Dımaşk asıllı Şâfiî fakihi İbn Kâdî Şühbe adıyla tanınan Takiyyüddin Ebû Bekir b. Ahmed'in (ö. 851/1448) anne tarafından bu aileye mensubiyetine dair kayıtlara rastlanmıştır.[1118] Bu kayıt, ailenin ilmî nüfuzu doğrudan mansıplarda görünür olmasa da nesebî bağlarıyla IX. asra uzandığını göstermektedir.[1119]

2. Hanbelî Hadis Geleneğini Dımaşk'a Taşıyan Makdisîler

Hicri beşinci yüzyılın sonlarına doğru Ebü'l-Ferec Abdülvâhid b. Muhammed eş-Şîrâzî'nin Bağdat'tan Kudüs'e gelişiyle şehirde belirgin bir ilmî hareketlilik yaşanmıştır. Zira uzun süre Kudüs'te ikamet ederek Hanbelî mezhebinin yayılmasını sağlayan Ebü'l-Ferec eş-Şîrâzî'nin çevresinde hem ilim talebesi hem de halktan oluşan geniş bir Hanbelî topluluk teşekkül etmiştir.[1120] Ebü'l-Ferec eş-Şîrâzî, daha sonra Dımaşk'a taşınmış ve vefatına kadar orada yaşamıştır.[1121] Öte yandan Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerine medreselerin tahsis

[1118] İbn Tolun, söz konusu bağlantıyı ayrıntılı biçimde zikrederek âlimin kendi hattıyla kaydedilmiş bir silsileye ulaştığını belirtmiştir. *Kudâtü Dımaşk*, s. 168.

[1119] Son yüzyıllarda Nûriyye Dârülhadisi'nin ihyâ edilerek tedris faaliyetlerine başlamasında mühim payı bulunan Hatîb ailesi, bu kurumdaki ailevi sürekliliğin günümüze kadar sürmesini sağlamıştır. Nesepleri Hz. Hasan'a dayandığı için el-Hasenî, Emevî Cami başta olmak üzere Şam'daki çok sayıda camide hatiplik görevini üstlenmeleri dolayısıyla el-Hatîb diye anılan Şâfiî ulema ailesinden Muhammed Ebü'l-Ferec el-Hatîb (ö. 1894) Nûriyye'nin şeyhliğini üstlenen ilk kişidir. Tahribe uğrayan dârülhadisi yeniden inşa etmesi ve halkın fetva talebiyle kendisine yönelmesi neticesinde *Medresetü'ş-Şeyh Ebü'l-Ferec el-Hatîb* ismiyle tanınan kurum, onun şahsiyetinde temsil edilir hâle gelmiş; vefatıyla hadis derslerine oğlu Abdülkâdir Hilmi (ö. 1932), onun akabinde kendisiyle aynı ismi taşıyan torunu devam etmiştir. Suriye'deki iç savaş sürecinde kesintiye uğradığı düşünülen hadis tedrisinin 2025 yılına ait resmî kayıt duyurusuna göre Şeyh Muhammed Mucîr el-Hatîb'in idaresinde başlatılması, Nûriyye'nin asıl misyonunu sürdürdüğünün işareti sayılabilir.

[1120] VI. asırdan sonra Dımaşk'taki Hanbelî çevrenin oluşumunu irdeleyen Onuş, İbnü'l-Hanbelî diye meşhur Şîrâzî ailesinin şehre yerleşen ilk Hanbelî aile olduğunu ifade etmektedir. *Dımaşk Hanbelîliği*, s. 55.

[1121] İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* I, 157.

edildiği ve camilerde ders halkalarının yaygınlaştığı bu dönem, 492/1099 yılında gerçekleşen Haçlı işgaliyle kesintiye uğramış; söz konusu işgal sırasında yetmiş bin kişinin katledildiği bunların içinde çok sayıda âlimin yer aldığı kaynaklarda zikredilmiştir.[1122]

Haçlılar yıkımın ardından Kudüs Krallığı ve diğer prenslikleri kurup toprakları Avrupa tarzı iktalara ayırmış; her bölgeye de bir kumandan tayin etmiştir. Kudüs ve civarındaki şehirlerde katliamlar sürerken, bazı köylerde Müslüman nüfus ağır vergiler getirilerek zirai üretim için zorlanmış ancak bir yandan küçük silahlı gruplar diğer yandan cihada teşvik eden vaaz ve dersleriyle âlimler Haçlılara karşı direnmeye çalışmıştır. Bu süreçte Cemmâil köyünün hatibi Kudâme b. Mikdâm öne çıkmış[1123]; onu oğlu Muhammed b. Kudâme ve torunu Ahmed takip ederek hatiplik görevini sürdürmüştür. Dımaşk'a hicret eden Makdisîlerin başında bulunan isim de Ahmed İbn Kudâme'dir.[1124]

Ahmed İbn Kudâme, Cemmâil'deki hutbeleriyle ağır vergilerle ezilen Müslümanları Haçlı zulmüne karşı uyararak dine sarılmaya, ilim talebine ve cihadın farziyetini idrak etmeye yönlendirmiş, bu açık tutumu sebebiyle Haçlıların kendisini öldürmek üzere plan yaptığını haber alan Ahmed İbn Kudâme, Dımaşk'a hicret etmeye karar vermiştir. Dımaşk'ı tercih etmesinde daha önce tanıştığı Şîrâzî ailesinden Hanbelî âlimlerin burada yerleşik olması önemli bir rol oynamıştır. 551/1156 yılında Dımaşk'a ulaşan Makdisîler, şehrin doğu kapısının dışında kalan Ebû Sâlih Mescidi'ne yerleşmiş, burada üç yılı aşkın ikamet ettikten sonra 554/1159'da Ahmed İbn Kudâme'nin gözetiminde Kâsiyûn dağı eteklerine taşınarak zamanla çok sayıda ev inşa etmiştir.[1125]

Ahmed İbn Kudâme'nin vefatıyla Dımaşk'taki Hanbelî topluluğun liderliğini oğlu Ebû Ömer Muhammed b. Kudâme üstlenmiştir. Nitekim Muvaffaküddin İbn Kudâme onu ahlâkî ve ilmî açıdan yetiştiren bir hoca; Dımaşk'a hicreti yöneten, medrese inşa ettiren, ilim talebesi için

---

[1122] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 425.

[1123] İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* I, 160.

[1124] İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye,* I, 68; Hâfız, *et-Tenvîh ve't-tebyîn*, s. 18.

[1125] İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye,* I, 67-68; İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* I, 160. Kudâme ailesinin Dımaşk'a yerleşme süreci ve Sâlihiyye'nin teşekkülü hakkında tafsilatlı bilgi için bk. Kalaç, *Eyyûbî ve Memlûk Dımaşk'ında Hadis*, s. 54-66; Onuş, *Dımaşk Hanbelîliği*, s. 61-68. Bir mahallenin yaklaşık sekiz asırlık serüveni üzerinden Dımaşk'taki şehir toplumunun işleyişini çözümlemeye çalışan Toru Miura'nın temel iddialarından biri, Sâlihiyye'nin bir mahalle olarak ortaya çıkışının yalnızca göç hareketiyle açıklanamayacağı, göçmen ulemânın oluşturduğu ilmî, mezhebî ve sosyal ağların zamanla kurumsallaşarak mahalleyi Dımaşk'ın önemli yerleşim merkezlerinden birine dönüştürdüğüdür. Miura, *Dynamism in the Urban Society of Damascus*, s. 53.

Bağdat'a rıhleyi planlayan, evliliklerini ve meskenlerini temin edip dünyevî sıkıntılardan uzaklaştıran bir lider olarak tasvir etmiştir.[1126] Bu süreçte Ebû Ömer'i destekleyen iki önemli isimden biri, Cemmâil'den Dımaşk'a hicret ettiğinde yaklaşık on yaşında olan ve ilerleyen yıllarda dönemin hadis hafızı ve muhaddisi diye şöhret kazanan o Abdülganî b. Abdülvâhid (ö. 600/1203); diğeriyse onun kardeşi, zühdü ve fıkıh ilmindeki derinliğiyle temayüz eden İbrahim b. Abdülvâhid'dir (ö. 614/1217).[1127] Bu kuşağın ardından gelen evlatları ve öğrencileriyle fıkıh, Kur'an ve hadis halkaları çoğalmış; medrese, cami ve dârülhadislerin inşasıyla ilmî faaliyet alanı genişlemiştir. Tedris, idare ve imamet mansıplarının evlilik yoluyla akrabalık kuran Makdisîler arasında kuşaktan kuşağa intikal ettiği bu kurumlardan Ziyâiyye ve Eşrefiyye Berrâniyye Dârülhadisleri hadis tedrisi açısından önem arz etmektedir. Dolayısıyla dârülhadis bünyesinde şeyhu'l-hadîs mansıbını üstlenenlerin biyografileri, Makdisî aileleri arasındaki mansıp intikali yönünden incelenecektir.

Sâlihiyye'de doğup büyümüş; muhaddis ve Hanbelî fakihi kimliğiyle tebârüz etmiş Ziyâeddin el-Makdisî'nin şahsî sermayesiyle inşa ettiği Ziyâiyye Dârülhadisi, aile içinde nesilden nesile nakledilen ilmî geleneğin müstakil bir kuruma taşınmasını sağlamıştır. Zira o, Makdisîlerin hoca-talebe ilişkisi çerçevesinde kurduğu tedris halkalarında yetişmiş; kendisini ilim öğrenmeye teşvik eden dayısı Ebû Ömer'in hadis, fıkıh, ferâiz ve nahiv dersleri verdiği halkalarına katılmış, zühd ve takvasını rehber edinerek öğrendikleriyle amel etme disiplini kazanmıştır.[1128] Ayrıca Ebû Ömer de yeğenine karşı şefkat ve özveriyle yaklaşmış; rıhle için görüşünü sorduğunda geçmişte ulemanın bir tek hadis için bile uzun yolculuklara çıktıklarını hatırlatarak onu desteklemiş, geride kalan ailesinin ihtiyaçlarıyla da bizzat ilgilenmiştir. Ebû Ömer'in vefatında hadis tahsili amacıyla İsfahan'da bulunan Ziyâeddin, dayısının aynı zamanda hocasının faziletlerini anlattığı müstakil risaleyle ona duyduğu derin sevgi ve bağlılığı ifade etmiştir.[1129]

Ziyâeddin'in hadis ve Hanbelî fıkhında vukufûyet kazanmasında henüz yedi yaşında ders halkalarına katılmaya başladığı diğer dayısı Muvaffaküddin İbn Kudâme'nin de etkisi büyüktür. Küçük yaşlardayken Emevî Camii'ndeki sema meclislerine Muvaffaküddin'in refakatinde götürülmüş, ilerleyen yıllarda her ilmî seyahatten dönüşünde dayısının ders halkasına katılmayı alışkanlık hâline getirmiştir. Uzun süre sohbet ve tedrisinde hazır bulunup

[1126] Zehebî, *Siyer,* XXII, 7; Hâfız, *et-Tenvîh ve't-tebyîn*, s. 19.

[1127] İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye,* I, 70-72; Hâfız, *et-Tenvîh ve't-tebyîn*, s. 20.

[1128] İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* III, 112.

[1129] Hâfız, *et-Tenvîh ve't-tebyîn*, s. 41-42.

kendisinden istifade ettiği hocalarından hadis ilminde emirü'l-mü'minîn diye nitelendirdiği Abdülganî b. Abdülvâhid el-Makdisî ve Sâlihiyye'deki çocukların ekseriyetine olduğu gibi kendisine de Kur'an okumayı öğreten İmâdüddin İbrahim b. Abdülvâhid bu minvalde zikredilmelidir.[1130]

Ziyâeddin'den sonra dârülhadisin meşîhatini üstlenen Takiyyüddin Ahmed b. Muhammed, Makdisîlerin ilmî irtibatıyla birlikte yakın akrabalık ilişkilerini görünür kılması itibariyle önem arz etmektedir. Takiyyüddin'in ilmî yönelişi, anne tarafından dedesi Muvaffaküddin İbn Kudâme'yle baba tarafından dedesi Abdülganî b. Abdülvâhid'in etkisiyle şekillenmiş; bu iki otoritenin rehberliğinde yetişen ve Makdisîler arasında Hanbelî fıkhında onun seviyesine ulaşan kimsenin bulunmadığı belirtilen Takiyyüddin de dârülhadiste çok sayıda talebeye ders vermiş; onun ardından Sâlihiyye'de yetişmiş Şemseddin Abdurrahman b. Ebû Ömer tayin edilmiştir.[1131]

Sâlihiyye'de Makdisîlerin lideri konumundaki Ebû Ömer'in oğlu olan Şemseddin Abdurrahman babası başta olmak üzere yakın akrabalarının ders halkalarında yetişmiş; Ziyâiyye'deki vazifesinin yanında Eşrefiyye Berrâniyye'nin şeyhu'l-hadîsi[1132], Muzafferî Camii'nin hatibi ve son olarak Dımaşk Hanbelî kâdılkudâtı mansıbına atanmıştır.[1133] Üstlendiği bu vazifeleri hiçbir maddi karşılık kabul etmeden yerine getiren Şemseddin Abdurrahman, Nevevî tarafından hocalarımın en değerlisi ifadesiyle taltif edilmiş; muhaddis ve fakih yönüyle otorite sahibi Dımaşk ulemasından sayılmıştır. Onun akabinde Ziyâiyye ve Eşrefiyye'deki şeyhlik mansıbına getirilen Şemseddin Muhammed b. Abdürrahîm de aynı ilmî ortamda büyümüş; amcası Ziyâeddin el-Makdisî'nin meclislerinde uzun süre devam ederek ilminden istifade etmiştir.[1134]

Aşağıdaki tabloda yeşil renkle belirlenen isimler, Makdisîler arasında Ziyâiyye ve Eşrefiyye Berrâniyye'de şeyhu'l-hadîs mansıbını üstlenen aile mensuplarını ifade etmektedir.

[1130] İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* III, 288-289; Hâfız, *et-Tenvîh ve't-tebyîn*, s. 42- 46.

[1131] Zehebî, *Siyer*, XXIII, 212; İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl*, III, 506.

[1132] İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl*, IV, 225-226.

[1133] İbn Şeddâd, *el-A'laku'l-hatîre*, s. 258.

[1134] İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, II, 455-456.

Şema 3: Benî Kudâme ve Makdisîlerden mansıp üstlenen fertler

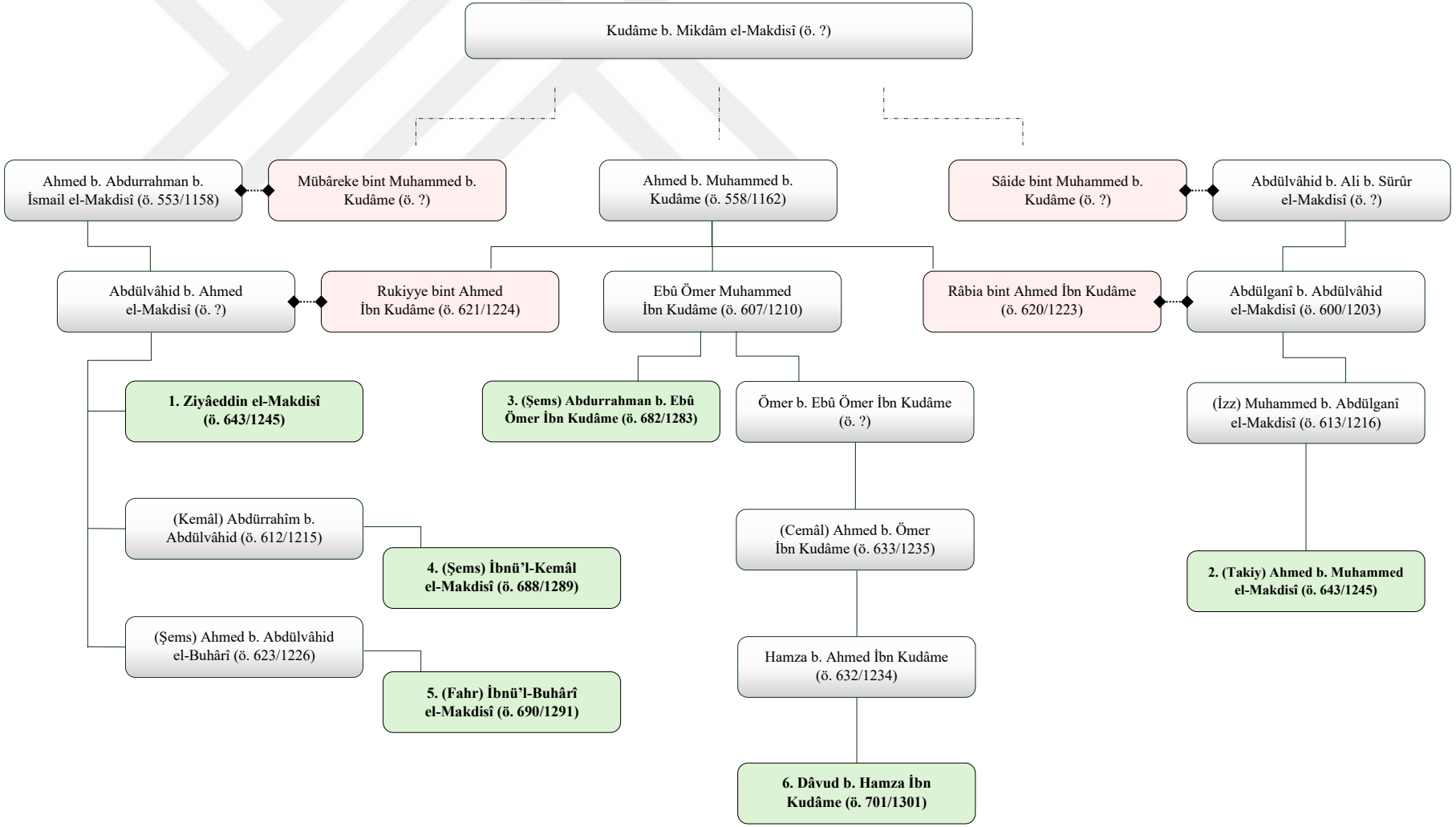

Şemseddin Muhammed b. Abdürrahîm'in ardından Makdisîlerin ilmî silsilesi Ziyâiyye'de Fahreddin İbnü'l-Buhârî[1135]; Eşrefiyye'de ise Şerefeddin Hasan b. Abdullah ile sürdürülmüştür. Müsnidü'd-dünya lakabıyla tanıtılan Fahreddin İbnü'l-Buhârî'nin adına henüz bir yaşındayken amcası Ziyâeddin el-Makdisî tarafından birçok muhaddisten icazet alınması, beş yaşına ulaştığında sema meclislerine götürülmesi yetiştiği ortamın niteliğini göstermektedir. Ayrıca ticaretle ailesinin geçimini sağlayarak ömrü boyunca vakıf gelirlerinden herhangi bir pay kabul etmemesi hatta görev yaptığı dârülhadise bağışta bulunması zühd ve takva anlayışının da tevarüs ettiğine işaret sayılabilir. Yaklaşık aynı zaman diliminde Eşrefiyye'de hadis dersleri veren Ebû Ömer'in torunu Şerefeddin Hasan b. Abdullah ise Dımaşk'ta Hanbelîlerin kadılığını üstlenmiş böylece şeyhu'l-hadîs ve kadılık mansıplarını mezceden ikinci isim olarak tebârüz etmiştir.[1136]

Dımaşk'taki Hanbelî ilmî yapılanmasını inceleyen Onuş'un değerlendirmesine göre Hanbelîler, şehre geldikleri erken dönemden itibaren kendi medreselerini kurmuştur. Ancak Şâfiî ve Hanefîlerde görülen devlet destekli medreseleşmeden farklı olarak Hanbelî ilmî çevreleri büyük ölçüde ulema ailelerinin öncülüğünde teşekkül etmiş; zamanla önde gelen Hanbelî aileleri, yönetimi ve tedrisi kendi aile çevrelerinde sürdürülen medreselere sahip olmuştur. Ayrıca Hanbelî tedris faaliyetleri belirli ve resmî bir müfredata bağlı olmadığı gibi medreselerle sınırlı kalmamış; bazı Hanbelî âlimleri herhangi bir medresede görev almadan ilmî faaliyetlerini sürdürürken, bazıları aynı anda birden fazla medresede tedris görevini üstlenmiştir. Bu durum, Dımaşk'taki Hanbelî ilmî çevrelerinin kurumsallaşma sürecine rağmen şahıs ve aile merkezli karakterini muhafaza ettiğinin göstergesidir.[1137]

Makdisîler arasında şeyhu'l-hadîs mansıbını nesiller boyunca sürdüren muhaddisler, küçük yaşlardan itibaren ilim halkalarına katılarak başladıkları tedris sürecine Sâlihiyye'de devam etmiş, görev aldıkları dârülhadislerin de bu bölgede bulunması ilmî faaliyetlerini Sâlihiyye merkezli sürdürmelerine zemin hazırlamıştır.[1138] Ancak bu durum ilmî geleneklerinin dışarıya kapalı bir vaziyette geliştiği zannını oluşturmamalıdır. Zira aile büyüklerinden

[1135] İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl*, IV, 241-250; İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, II, 210-213.

[1136] Birzâlî, *el-Muktefî*, III, 299-300; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 591.

[1137] Onuş, *Dımaşk Hanbelîliği*, s. 104.

[1138] Dımaşk genelindeki kurumlarla Sâlihiyye'dekileri yüzdelik oranlar üzerinden mukayese eden Kalaç'a göre nüfus ve fizikî büyüklük bakımından Dımaşk'ın sınırlı bir bölümünü teşkil eden Sâlihiyye; medrese, dârülhadis, mescid ve tasavvufî müesseselerin yoğunluğu bakımından şehir içerisinde dikkat çekici bir paya sahiptir. Bu oranlar, Sâlihiyye'nin bir yerleşim alanı olmanın ötesine geçerek Dımaşk'ın başlıca ilmî ve dinî merkezlerinden biri hâline geldiğine işaret etmektedir. Kalaç, *Eyyûbî ve Memlûk Dımaşk'ında Hadis*, s. 66-67.

Muhammed b. Kudâme'nin 486/1093 yılında Dımaşk'a gelerek hadis meclislerine katılması ardından Kudüs'e dönüp öğrendiklerini yayması, Makdisîler için rıhlenin yeni bir tecrübe sayılmayacağına işaret etmektedir. 561/1165'te Abdülganî b. Abdülvâhid ile Muvaffaküddin İbn Kudâme'nin Bağdat'a gitmesi,[1139] Ebû Ömer'in Mısır,[1140] Ziyâeddin'in babası Abdülvâhid b. Ahmed ve İmâdüddin İbrahim b. Abdülvâhid'in Bağdat seyahati[1141] ilmî kimliklerinin bir parçası olarak rıhle geleneğini sürdürdüklerini göstermektedir. Sonraki kuşaklarda artarak devam eden rıhleler sırasında karşılaşılan meşakkat ve geçim sıkıntısına rağmen çocukların da bu seyahatlere katıldıkları kaydedilmiştir. Nitekim Ebû Süleyman Abdurrahman b. Abdülganî'nin on yaşlarındayken babası hâfız Abdülganî b. Abdülvâhid'le birlikte Mısır'a gitmesi, erken yaşta başlayan tedrisin rıhle sayesinde fiili bir tecrübeye dönüştüğünü gösteren örneklerdendir.[1142]

Rıhle geleneğiyle erken yaşlarda başlayan ilmî terbiyenin yanında Sâlihiyye'deki dârülhadislerde eğitim veren muhaddislerin ibadete düşkünlüğü, dünyevî meyillerden uzak durma düşüncesine dayanan zühd anlayışı da ortak bir nitelik olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda zikredilen isimlerden ikisinin kadılık görevinde bulunması, genel olarak hadis rivayetiyle meşguliyetlerinin idârî ve adlî mansıplardan uzak durmalarında etkili olduğunu düşündürmektedir. Keza hadis okuttukları dârülhadislerden maddî karşılık kabul etmemeleri, zühd anlayışlarının eğitim kurumlarının işleyişine sirayet ettiğini ortaya koymaktadır.

Hicri VII. asırdan sonra Sâlihiyye'de ilmî faaliyetlerine devam eden Makdisîlerin nüfuzunun giderek zayıfladığı anlaşılmaktadır. Nitekim Ziyâiyye ve Eşrefiyye Berrâniyye'de şeyhu'l-hadîs mansıbını üstlendiği tespit edilen son kişi Abdülvehhâb b. Abdülhay el-Ukberî (ö. 1134/1722), *Şezerâtü'z-zeheb*'in müellifi olarak tanınan tarihçi İbnü'l-İmad'ın (ö. 1089/1679) oğlu olarak Sâlihiyye'de dünyaya gelmiş; Hanbelî mezhebine bağlı bir ailede tahsilini sürdürmüş olmasına rağmen Hanefîliğe intisap etmiştir.[1143] Diğer yandan Dımaşk'taki meşhur ailelerin derlendiği modern bir çalışmada Kudâme ailesinin son temsilcisi olarak

[1139] Zehebî, *Siyer*, XXII, 166.

[1140] Münzirî, *et-Tekmile,* II, 202.

[1141] İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl*, III, 199.

[1142] Zehebî, *Siyer*, XXI, 450.

[1143] Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 642; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, VI, 222; Kümillâî, *el-Büdûru'l-mudıyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, XII, 138.

Fransız manda yönetimine karşı Suriye milliyetçilerini destekleyen gazeteci Ahmed b. Muhammed Bedevî (ö. 1985) zikredilmiştir.[1144]

D. Kadınların Hadis İlmi Bağlamındaki Rolü: Kurumlar ve Sosyo-Kültürel Etkiler

Ulemanın çevresinde gelişen Dımaşk ilmî muhitinde kadınlar da temsîlî bir rol üstlenmiştir. Tabakât türü eserlerin titizlikle taranması neticesinde Dımaşk'ta hadis ilmiyle iştigal eden ve eğitim kurumları vakfeden toplam yüz kırk dört kadın tespit edilmiştir.[1145] Bu kişilerin biyografileri esas alınarak kadınların hadis rivayetine katılım oranları ve bunun iki asırlık zaman dilimi içerisindeki değişimi, hadis tahammül ve eda usulleri, hadis öğrenme konusundaki temel motivasyonları, kadınlar için kullanılan sıfatlar ve bu sıfatların ilmî alandaki karşılığı incelenecektir.[1146]

Grafik 6: Hadis ilmiyle meşgul olan kadın sayısı

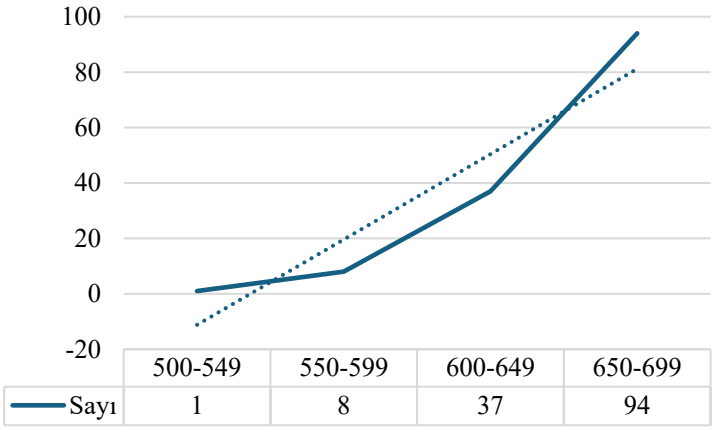

Dımaşk şehri özelinde araştırmanın kapsamını oluşturan hicri altıncı ve yedinci asırları elli yıllık dilimlere ayıran grafikte kaydedilen sayılar, kadın muhaddislerin sayısında zamanla belirli bir artışa işaret etse de bunun genel yekûn içerisinde sınırlı kaldığı düşünülebilir.[1147] Dolayısıyla söz konusu verileri kadınların hadis sahasında kitlesel bir görünürlük kazandığı şeklinde yorumlamak yerine bu artışın arka planındaki saikler üzerinde durmak daha isabetli görünmektedir. Bu noktada biyografi literatürünü esas alarak kadınların ilmî, sosyal ve dinî hayatta ne ölçüde yer aldığını

[1144] Muhammed Şerif, *Mevsûatü'l-üseri'd-Dımaşkiyye*, s. 111.

[1145] *Ek-7*'da Hicri VI. ve VII. asırlarda hadis ilmiyle iştigal eden kadınlar listelenmiştir.

[1146] Kadın ve hadis çalışmalarının Türkiye'deki genel seyri ile kadın muhaddisler üzerine yapılan araştırmaların mahiyeti hakkında bk. Erdoğan Marsak, "Türkiye'de Hadis İlminde Kadın Konulu Çalışmaların Meta-Sentez Analizi", *Hadith* 4, Temmuz/2020, 51-88.

[1147] Kadınların hadis ilmindeki faaliyetleri son yıllarda müstakil araştırmalara da konu olmuştur. Merve İleri tarafından hazırlanan *Hadis Kaynaklarında Kadın Muhaddislerin Eğitim-Öğretim Faaliyetleri (Hicrî V.-VII. Asır)* başlıklı doktora tezi bu çerçevede zikredilmesi gereken çalışmalardan biridir.

ve nasıl temsil edildiğini prosopografik yöntemle inceleyen Ruth Roded'in değerlendirmeleri dikkat çekicidir.[1148]

İslam toplumlarında kadınların konumuna dair modern dönemde ortaya çıkan genelleyici yaklaşımları eleştiren Ruth Roded, kadınların tamamen dışlanmış veya erkeklerle eşit ölçüde temsil edilmiş bir konumda bulunmadığını belirtmektedir.[1149] Roded'e göre hicri III. asırdan itibaren kaynaklarda kaydedilen kadın muhaddislerin sayısı sınırlı olmakla birlikte V. asrın sonlarından itibaren kadın muhaddislerin biyografik kaynaklardaki görünürlüğünde artış meydana gelmiştir. Ancak asıl yoğunlaşma VIII. ve IX. asırlarda biyografik literatüre yönelen muhaddis ve tarihçilerin faaliyetleri sayesinde ortaya çıkmıştır.[1150] Biyografik kaynaklarda kadın muhaddislerin sayısındaki artış, hadis rivayet usullerinde meydana gelen dönüşümle ilişkili ele alınmalıdır. Erken dönemlerde hadis tahsili hocayla fiilî temas ve uzun süreli mülâzemet esasına dayanırken sonraki dönemlerde isnad elde etme kaygısı giderek daha belirgin hâle gelmiştir. Küçük yaştaki çocukların semâ meclislerine götürülmesi, bazı kimselerin hocalarıyla fiilen görüşmeden onların "huzurunda bulunmuş" kabul edilmesi veya icâzet yoluyla rivayet hakkı elde edilmesi bu dönüşümün örnekleri arasında zikredilmelidir.[1151]

Roded'in kadın muhaddislerin erkeklere kıyasla sınırlı sayıda kalmasına rağmen hicri VI. asırdan itibaren biyografik kaynaklardaki görünürlüğünün arttığına dikkat çekmesi önemli bir tespittir. Ancak bu görünürlüğü yalnızca rivayet usullerindeki dönüşümle açıklamak meseleyi tek boyutlu değerlendirme riskini taşımaktadır. Zira Dımaşk örneğinde bu hususta belirleyici saiklerden biri, ulema geleneğini temsil eden bir aileye mensup olmak ya da ailesi tarafından ilmî faaliyetlere teşvik edilmektir. Zira Dımaşk'ta bazı aileler, kız çocuklarını küçük yaşlardan itibaren bizzat kendi ders halkalarında veya sema meclislerine götürerek hadis öğrenmelerini ve rivayet hakkı kazanmalarını sağlamıştır.[1152] Mevcut biyografik kayıtlara göre

---

[1148] Ruded, Ruth, *Women in Islamic Biographical Collections: From Ibn Sa'd to Who's Who*, USA: Gorgias Islamic Studies, 2018.

[1149] Ruded, Ruth, *Women in Islamic Biographical Collections*, s. 1.

[1150] Ruded, Ruth, *Women in Islamic Biographical Collections*, s. 84-86.

[1151] Ruded, Ruth, *Women in Islamic Biographical Collections*, s. 91-93.

[1152] Dımaşk'ta kadınların hadis ilmindeki varlığında önemli bir yere sahip olan aileler arasında Benî Asâkir, Benî Zekî, Benî Sasrâ, Benî Huşûî, Benî Tenûhî'nin isimleri zikredilmiş, bu ailelere mensup kız çocuklarının doğdukları andan itibaren ilmî faaliyetlerin sürdüğü bir muhit içerisinde yetiştikleri vurgulanmıştır. Kurt, *Eyyûbîler Devrinde Hadis*, s. 204. Kız çocuklarının erken yaşlardan itibaren hadis meclislerine katıldığını, yetişen kadın muhaddislerin ise hadis tedrisinde aktif rol üstlendiklerini hicri yedinci ve sekizinci asır Muzafferî Cami örnekliğinde inceleyen çalışma için bk. Emiroğlu, "Kadınların Hadis Okuttuğu Mekânlar: el-Câmiu'l-Muzafferî Örneği", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 37/ 2017, s. 44-63. Hicri altıncı ve yedinci asırlarda

tespit edilen kadın muhaddislerin tamamı aile ortamı ve teşviki sayesinde hadis tahsiline yönelmiştir. Bu konuda çok sayıda örnek bulunmakla birlikte Dımaşk'ta ön plana çıkan ulemayla irtibatlı ve hakkında daha detaylı malûmata ulaşılan kadın muhaddislere odaklanılacaktır. Bu kapsamda aile mensubiyetleri temel alınarak vefat tarihlerine göre kronolojik sıralandığında zikredilmesi gereken ilk isim, Emetülazîz Şükr bint Sehl b. Bişr (ö. 551/1156) ile kız kardeşi Sittülacem Fâtıma'dır (ö. ?). Babaları İsferâyin (İran) asıllı olan ve Dımaşk'a yerleşen hadis âlimi Ebü'l-Ferec Sehl b. Bişr'den (ö. 491/1098) hadis sema eden kız kardeşler hakkında Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir değerlendirmelerde bulunmuş; Emetülazîz'den az da olsa hadis dinlediğini ve rivayetlerinin sağlam olduğunu ancak Fâtıma'yla karşılaşmasına rağmen kendisinden hadis almadığını kaydetmiş, Fâtıma'nın camilerde vaaz vermekle meşgul olduğunu da eklemiştir.[1153]

Öte yandan Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir, hanımı Âişe bint Ali es-Sülemiyye (ö. 564/1169) ile çocuklarının Fâtıma bint Ali el-Ukberî'den (ö. ?) hadis sema etmelerini sağlayarak kendi ailesinden kadınların hadis öğrenme öğretme sürecine dahil olmalarına imkân tanımıştır. Ayrıca kızı Halîme'ye (ö. ?), 541/1146 yılında Muhammed b. Fudayl ed-Dabbî'ye (ö. 195/811) ait *Kitâbü'd-duâ* isimli eseri sema etmiş, oğlu Kâsımın da hazır bulunduğu bu sema meclisine dair söz konusu eserin mukaddimesine not düşmüştür.[1154]

Benî Asâkir ailesinden Zeynülümenâ'nın kızı Esmâ bint Hasan (ö. 680/1281)[1155], torunu Mevhûbe bint Abdülvehhâb (ö. 683/1284)[1156], yeğeni Sittülümenâ bint Abdürrahîm (ö. 689/1290)[1157] ve Ebû Muhammed Kâsım'ın torunu Ümmülarab Fâtıma bint İmâdüddin Ali (ö. 683/1284)[1158] hadis ilmiyle iştigal ettiği zikredilen isimlerdendir. Ümmülarab Fâtıma'nın 604/1207 yılında henüz altı yaşındayken Ömer b. Taberzed'in sema meclisine katıldığına, iki

yaşamış meşhur bazı muhaddislerin kadın hocaları hakkında bk. Eren, Mehmet, "Kadınların Hadis İlmine Katkıları", *AÜİF*, 44/1, 2003, s. 93-95.

[1153] İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, LX, 241; Zehebî, *Târihu'l-İslam*, XII, 29.

[1154] Dabbî, *Kitâbü'd-duâ,* s. 140.

[1155] Birzâlî, *el-Muktefî*, II, 215; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 388.

[1156] Birzâlî, *el-Muktefî*, II, 273; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 514.

[1157] Birzâlî, *el-Muktefî*, II, 469-470; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 632.

[1158] Birzâlî, *el-Muktefî*, II, 280; İbnü'l-İmâd*, Şezerâtü'z-zeheb,* VII, 669.

oturum hâlinde düzenlenen bu meclislerde *el-Gaylâniyyât*[1159] ve *el-Katîîyyât*[1160] isimli eserleri babasının kıraatiyle dinlediğine değinilmiştir. Bakiyyetü'l-müsnedîn lakabıyla tanınan Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inin râvisi Hanbel b. Abdullah'dan (ö. 604/1207) altı yaşında, Sittülketebe Ni'me b. et-Tarrâh'dan (ö. 604/1207) sekiz yaşında hadis dinlediği, ayrıca Sittülketebe'den *el-Meclisü'l-hamîs min Emâli'd-Dabbî*[1161]; Nîşâburlu muhaddis Ebü'l-Feth Mansûr b. Abdülmun'im el-Fürâvî'den (ö. 608/1211) ise *el-Medhal ile's-Sünen*[1162] isimli eserlerin icâzetini aldığı belirtilmiştir.[1163]

Benî Asâkir ailesiyle anne tarafından akrabalığı bulunan Benî Kureşî ailesinden Esma bint Muhammed b. Hasan el-Kureşiyye (ö. 594/1198) ve kız kardeşi Âmine (ö. 595/1199) hem hadis rivayeti hem de hayır faaliyetleriyle öne çıkan isimlerdendir. Esma, Dımaşk muhaddislerinden Abdülkerîm b. Hamza es-Sülemî (ö. 526/1131) ile dedesi Dımaşk kadısı Ebü'l-Fazl Yahya b. Ali el-Kureşî'den (ö. 534/1139) hadis dinlemiş, çocukları Zeynülümenâ Hasan İbn Asâkir ile Tâcülümenâ Ahmed İbn Asâkir'e rivayette bulunmuştur.[1164] Âmine ise babasının istinsah ettirdiği Ebû Dâvud'un *Sünen* adlı eserinin bir bölümünü Abdülkerîm b. Hamza es-Sülemî'den dinlemiş ayrıca fakir kadınların barınması için bir ribat vakfetmiştir.[1165]

Dımaşk'ta kadı mansıbını nesilden nesile devam ettiren Benî Kureşî ailesinden Zekiyyüddin Ali b. Muhammed'in (ö. 564/1168) torunu Hatice bint Hasan el-Kureşiyye (ö. 641/1243) hadis rivayetiyle birlikte fıkıh ilmine yönelmiş aynı zamanda Kur'an-ı Kerim hıfzı

[1159] Ebû Tâlib Muhammed İbn Gaylân'ın (ö. 440/1049), hocası Ebû Bekir eş-Şâfiî'den (ö. 354/965) aldığı rivayetleri bir araya getirerek telif ettiği hadis mecmuasıdır. Bu eser, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi'nde hazırlanan doktora tezi kapsamında Hilmî Kâmil Es'ad Abdülhâdî tarafından tahkik edilmiş, *Kitâbü'l-Fevâid eş-şehîr bi'l-Gaylâniyyât* ismiyle 1417/1997 yılında Suudi Arabistan'da yayımlanmıştır.

[1160] Bu eser, Ebû Bekir Ahmed b. Ca'fer el-Bağdâdî el-Katîî'ye (ö. 378/988-89) ait beş cüzlük hadis mecmuasıdır. Bağdat'ta Katîatü'd-dakîk denilen bir mahallede ikamet etmesi sebebiyle Katîî nisbesiyle tanınmıştır. Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah ile *el-Müsned*'e birçok rivayet ilave etmesiyle de bilinmektedir. Ziriklî, *el-A'lâm,* I, 107.

[1161] Zikredilen eser Ebû Abdullah Hüseyin b. Hârûn ed-Dabbî'ye (ö. 398/) aittir. Irak'ın çeşitli şehirlerinde kadılık yapan Ebû Abdullah ed-Dabbî'nin kaleme aldığı eserlerin büyük kısmının zayi olmuş, kalan rivayetlerinin çoğunu icazet yoluyla elde ettiğinden bu yolla nakletmiştir. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* VIII, 729.

[1162] Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *es-Sünenü'l-kübrâ'*sının mukaddimesi mahiyetindeki eser, Muhammed Ziyâürrahman el-A'zamî'nin tahkikiyle 1404/1984 yılında Kuveyt'te yayımlanmıştır.

[1163] Hâfız, *A'lamü'n-nisai'd-Dımaşkiyyât*, s. 193.

[1164] İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, LXIX, 30; Zehebî, *Târihu'l-İslam*, XII, 1014.

[1165] Zehebî, *Târihu'l-İslam*, XII, 1028-1029.

ve kıraatiyle meşgul olmuştur.[1166] Bu durum onun farklı ilmî disiplinlere vâkıf olduğunu göstermektedir.

Dımaşk kâdılkudâtı İbn Zekiyyüddin diye tanınan Muhyiddin Muhammed b. Ali'den (ö. 598/1202) rivayette bulunan kızı Fâtıma bint Muhammed (ö. 643/1245),[1167] bazı sema kayıtlarında ismi zikredilen torunu Hasene bint Muhyiddin Yahya (ö. 693/1293)[1168] Benî Kureşî ailesinden konu bağlamında zikredilmesi gereken diğer isimlerdir. Bununla birlikte İbn Zekiyyüddin'in diğer torunu Âmine bint Müntecebüddin Muhammed (ö. 694/1294), üç yaşında Cüzü İbnü's-Semmâk isimli hadis cüzünün okunduğu aile çevresindeki sema meclisine katılmış,[1169] Zeynep bint Muhyiddin Yahya (ö. 700/1300) ise aralarında meşhur mutasavvıf İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) bulunduğu hocalardan hadis dinlemiştir.[1170]

[1166] Safedî, *el-Vâfî*, XIII, 183; Zehebî, *Târihu'l-İslam*, XVI, 380.

[1167] Hüseynî, *Sılatü't-Tekmile li-Vefeyâti'n-nakale*, I, 123.

[1168] Birzâlî, *el-Muktefî*, III, 162.

[1169] Birzâlî, *el-Muktefî*, III, 220.

[1170] Zehebî, *Târihu'l-İslam*, XV, 952.

Şema 4: Benî Asâkir ve Benî Kureşî ailesinin hadis ilmiyle iştigal eden kadın mensupları

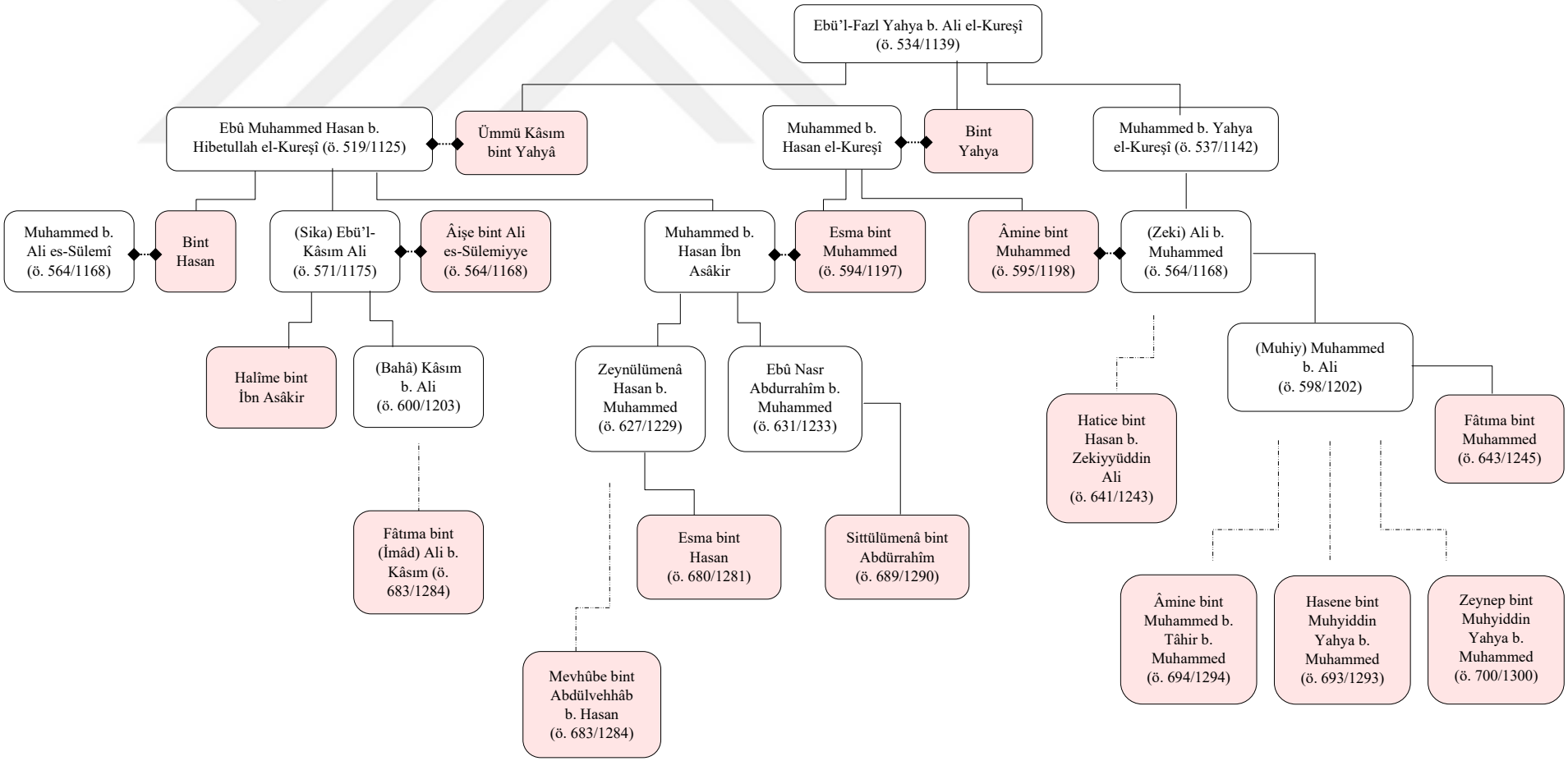

Dımaşk ilmî hayatına kadın mensuplarıyla da etki eden ailelerden bir diğeri Benî Sasrâ ailesidir. Sasarî, Sasarrâ, Sarsarî şeklinde farklı isimlerle telaffuz edilen ailenin kökenine dair kaynaklarda açık bilgiye rastlanmamakla birlikte tabakât türü eserlerde aile fertlerinin et-Tağlebî (Sa'lebî) nisbesiyle anılması, Musul civarında yaşayan bir kabileye ait olduklarını göstermektedir. Dımaşk'ta birçok âlim ve kadı yetiştiren bu aile, Ebü'l-Berekât Mahfûz b. Hasan'ın (ö. 545/1150) çocuklarıyla varlığını nesiller boyunca sürdürmüştür.[1171]

Mahfûz b. Hasan'ın torunu Safiyye bint Muhammed (ö. ?) bu ailenin hadis tahsilinde bulunan kadın fertlerindendir. Safiyye'nin ismi, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Ali es-Sülemî'den *Hadîsu Osman es-Semerkandî*[1172] isimli cüzün okunduğu iki ayrı sema meclisine ait kayıtlarda geçmektedir. Bu durum, kadın muhaddislerin tabakât literatürü dışında sema kayıtları gibi dolaylı kaynaklar aracılığıyla da tespit edilebildiğini göstermektedir. 570/1174 yılında toplanan ilk meclisin hadis kârii vazifesini Muhammed b. Yûsuf el-Birzâlî; kâtibliğini Sasrâ ailesinden Hasan b. Hibetullah üstlenmiştir. Sekiz kişinin katıldığı bu meclisin sema kaydına Safiye'nin ismi yerine künyesi Ümmü İbrahim yazılmıştır.[1173] Hasan b. Hibetullah'ın hem hadis kârii hem de kâtib olarak bulunduğu ikinci meclis ise 576/1180 yılında toplanmış, katılımcı sayısının on dörde ulaştığı bu mecliste Safiyye tam ismiyle kaydedilmiştir.[1174] İki kayıt arasındaki farklılık, kâtibin bireysel tercihlerinden ziyade meclisin büyüklüğü ve katılımcı kitlenin yapısıyla ilişkilendirilebilir. Zira sınırlı katılım, ilk meclisin daha dar bir çevrede icra edildiğini; buna karşılık ikinci meclisin artan katılımla birlikte daha umumi mahiyet kazandığını ve bu durumun râvi hakkında tutulan kayıtlara da yansıdığını düşündürmektedir.

Zikredilen ikinci sema meclisine katılan on dört kişi arasında Safiyye'nin amcasının kızı Sittülizz bint Hibetullah b. Mahfûz (ö. 632/1235) da bulunmaktadır. Sittülizz, Herat şehrinden âli isnad sahibi muhaddis Abdülcelîl b. Ebî Sa'd el-Herevî (ö. 562/) ile Begavî'nin (ö. 516/1122) meşhur öğrencilerinden *Şerhu's-sünne* adlı eserinin râvisi Tûs asıllı Ebû Mansûr Muhammed b. Es'ad Hafede el-Attârî'den (ö. 571/1175) icazet almıştır. Bu icazetin, Sittülizz'in erkek kardeşi Ebü'l-Mevâhib Hasan b. Hibetullah'ın (ö. 586/1190) da aynı hocadan hadis sema etmesi dolayısıyla kardeşi vasıtasıyla temin edildiği düşünülebilir. Nitekim uzak şehirlerden alınan icazetler, kadınların rıhle yapan yakın akrabaları sayesinde sened zincirine dâhil

[1171] Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs,* IV, 583-584.

[1172] Âli isnadın Mısır'daki son halkalarından Ebû Amr Osman b. Muhammed es-Semerkandî (ö. 345/956), Abdülganî el-Makdisî'nin en yaşlı şeyhidir ve 95 yaşında vefat etmiştir. Zehebî, *Siyer*, XV, 423.

[1173] Leder vd., *Mu'cemü's-semâât,* s. 109/367 (yazma) (3777:20, 307b, 1. sema).

[1174] Leder vd., *Mu'cemü's-semâât,* s. 109/368 (3777:20, 308a, 2. sema).

olduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla hadis ilmî sahasındaki kadın âlimlerin varlığı, mensubu bulundukları ailenin sağladığı imkânlarla ilişkili görünmektedir.

Benî Sasrâ ailesinden konu bağlamında zikredilmesi gereken diğer isim, Safiyye'nin yeğeni aynı zamanda Dımaşk kadı emîni Ebü'l-Ganâim Sâlim b. Hasan b. İbn Sasrâ'nın (ö. 637/1240) hanımı Rebîa bint Ali'dir (ö. 633/1236). Hadis öğrendiği metotların açıkça belirtilmediği Rebîa'nın ismi, 572/1176 yılında düzenlenen bir sema meclisinin kaydında geçmektedir. Yukarda bahsi geçen sema meclislerindeki gibi Ebü'l-Hüseyin es-Sülemî'ye Osman es-Semerkandî'nin hadis cüzünün okunduğu bu meclisin kârii ve kâtibi Ebü'l-Ganâim Sâlim'in babası Ebü'l-Mevâhib Hasan b. Hibetullah İbn Sasrâ'dır (ö. 586/1190). Rebîa'nın ardından ismi zikredilen Sâlim'in meclise dört yaşında katıldığı belirtilmiş ve ismi huzur kaydıyla yazılmıştır.[1175]

Dımaşk'a yerleştikten sonra Hanbelî mezhebinin şehirdeki temsiliyetini üstlenen Kudâme ailesi, hadis rivayetinde aktif rol oynayan kadın fertleriyle de ilmî hayata katkı sunmuştur. Ahmed b. Kudâme'nin (ö. 558/1162) kızları Râbia (ö. 620/1223) ile Rukiyye (ö. 621/1224); Ebû Ömer Muhammed'in (ö. 607/1210) kızları Hatice (ö. 631/1233), Âmine (ö. 631/1233), Habîbe (ö. 674/1275); torunları Âsiye bint Muhammed b. Râcih (ö. 633/1235), Sittülarab bint Abdurrahman b. Ebû Ömer (ö. 672/1273), Fâtıma bint Abdurrahman b. Ebû Ömer (ö. 685/1286); Muvaffaküddin İbn Kudâme'nin (ö. 620/1223) kızları Fâtıma bint Muvaffaküddin (ö. 643/1245), Safiyye bint Muvaffaküddin (ö. 643/1245); torunu Âişe bint İsa b. Muvaffaküddin (ö. 697/1297) ve torun nesillerinin devamında yer alan isimler Kudâme ailesinin hadis ilmi sahasında faaliyet göstermiştir. Kudâme ailesine mensup bu kadın muhaddislerin ortak vasfı, genellikle icâzet yoluyla hadis öğrenmeleri ve rivayette bulunmalarıdır. Nitekim kaynaklarda çoğunlukla bu usûle işaret edilmekte semâ yoluyla rivayete dair az sayıda örnek yer almaktadır. Bu örnekler arasında Fâtıma bint Muvaffaküddin ve 604/1207 yılında dört yaşındayken Ömer b. Taberzed'in sema meclisine katılarak *Hadisu Hâlid b. Mirdâs es-Serrâc*[1176] isimli cüzü dinleyen Habîbe bint Ebû Ömer sayılabilir.[1177] Benzer şekilde Safiyye bint İsa b. Muvaffaküddin 633/1235 yılında dört yaşında bulunduğu sırada babasının kıraatiyle Bağdatlı muhaddis Ebü'l-Müneccâ Abdullah b. Ömer'in (ö. 635/1237)

[1175] Leder vd., *Mu'cemü's-semâât,* s. 369 (3777:20, 308a, 3. sema).

[1176] Bu hadis cüzü Bağdatlı hadis râvisi Ebü'l-Heysem Hâlid b. Mirdâs es-Serrâc'a (ö. 231/845) aittir. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* IX, 248. Eserin yazma nüshası, eş-Şebeketü'l-İslâmiyye (islamweb.net) sitesine bağlı olarak hazırlanan Cevâmiu'l-kelîm adlı dijital programda yayımlanmış, ayrıca el-Mektebetü'ş-şâmile yazılımına matbu formatta dahil edilmiştir.

[1177] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* XV, 273-274.

Muzafferî Camii'ndeki meclisine katılmış, ayrıca bu camide çok sayıda hadis metnini dinleme imkânı bulmuştur.[1178] Bununla birlikte Zeynep bint Ahmed b. Ahmed b. Ubeydullah (ö. 693/1293) ile Âişe bint İsa b. Muvaffaküddin de sema usulüyle hadis öğrenenler isimlerdendir. 652/1254 yılından itibaren sema usülüyle hadis rivayet etmeye başlayan Âişe bint İsa, aynı zamanda kıraat usulünü de kullanmıştır. Zira 695/1295 yılında düzenlenen sema meclisinde öğrencisi Zehebî kendisine hadis kıraat etmiştir.[1179] Hadis öğretiminde sema usulünü kullanan diğer isim Fâtıma bint Ahmed b. Ahmed b. Ubeydullah ise (ö. 699/1299) meşhur muhaddis Birzâlî'nin yer aldığı bir grup öğrenciye sema usulüyle rivayette bulunmuştur.[1180]

[1178] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 467; Bu meclislerde Abdürrezzâk es-San'ânî'nin (ö. 211/826) *el-Emâlî'*sinin ikinci cüzü, İbn Ebü'd-Dünyâ'nın (ö. 281/894) *Kitâbu zemmi'l-melâhî*, İbn Ebî Dâvûd'un (ö. 316/929) *Kitâbü'l-Ba's*, Ebû Muhammed Yahya b. Sâid'den (ö. 318/929) nakledilen hadislere ait bir cüz, Hüseyin b. İsmail el-Mehâmilî'nin (ö. 330/942) *Emâli* adlı eserinin yedinci, sekizinci ve dokuzuncu cüzler, İbn Ebî Şüreyh'ten (ö. 392/1001) nakledilen hadislere ait bir cüz, Ebû Tâhir Muhallis Muhammed b. Abdurrahman'ın (ö. 393/1003) *el-Muhallis* adlı eserinin ilk cüzü okunmuştur. Leder vd., *Mu'cemü's-semâât,* s. 342 (3775:2, 33b, 2, 3, 4, 5. sema).

[1179] Fâsî, *Zeylü't-Takyîd*, II, 383; İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, II, 290.

[1180] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 963; Birzâlî, *el-Muktefî*, III, 549.

Şema 5: Benî Kudâme ailesinin hadis ilmiyle iştigal eden kadın mensupları

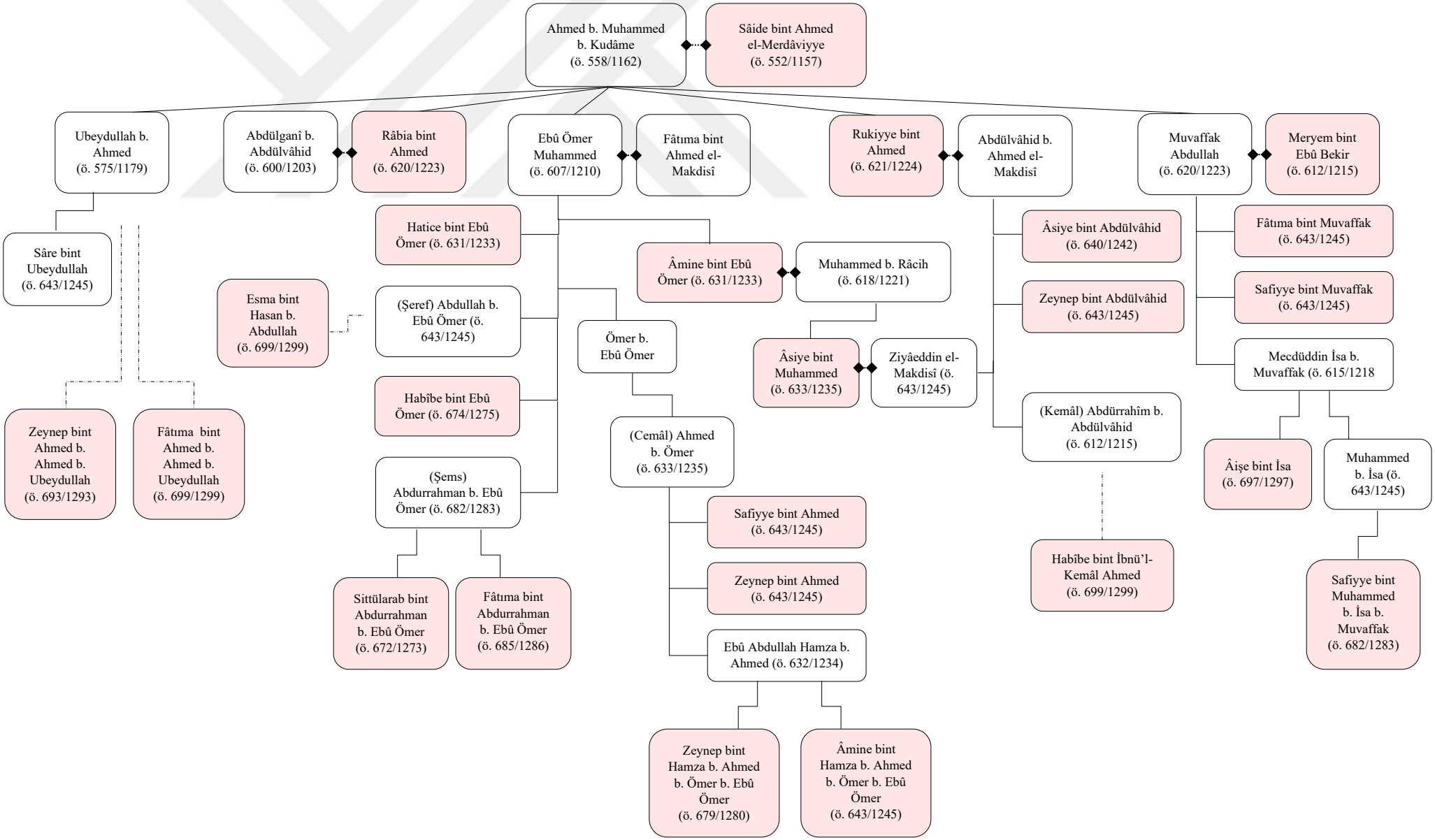

Hicri I. asırdan itibaren kadınların hadis ilmindeki rolünü toplumsal ve ilmî değişimler bağlamında inceleyen Asma Sayeed, İbn Asâkir'in *Târîhu medîneti Dımaşk* isimli eserini referans alarak ilk iki asırda elli, III. ve IV. asırlarda iki, V. ve VI. asırlarda ise on beş kadın râvi tespit ettiğini belirtmiş, V. asır ve sonrasında kadınların hadis rivayetinde yeniden görünür hâle geldiklerini öne sürmüştür.[1181] Nicel göstergelerin yanı sıra kadınların hadis rivayetine katılımına dair nitel tanımlardaki değişime dikkat çekerek birkaç hadis rivayet eden anlamındaki râviye teriminin yerine hadis eserlerini nakleden muhaddise teriminin kullanıldığını ifade etmiştir. Bu değişimi, üç ana sebebe bağlayan Sayeed'e göre *Kütüb-i Sitte* başta olmak üzere hadis eserlerinin otorite kazanması, yazılı icâzetin kabul görmesiyle rıhle zorunluluğu azalması ve ulema ailelerinin artması bu duruma zemin hazırlamıştır.[1182] Zira akrabalık bağları kadınların hadis öğrenme ve öğretme süreçlerinde kolaylık sağlamış, ilmî anlamda yetkinlikleri ve tanınırlıkları da mensubu bulundukları ailenin toplumsal statüsünü pekiştirmiştir. Ayrıca mezhebî farklılıkların belirleyici olduğu kelâm ve fıkıh gibi alanlara kıyasla hadis ilminin daha tarafsız ve ortak bir zemin sunması, kadınların bu sahada daha görünür ve etkin olabilmelerini mümkün kılmıştır.

Erken yaşlarda hadis meclislerine katılan kadınların uzun ömürleri sayesinde âlî isnad sağlayabilecek râvîler hâline geldiklerini ifade eden Asma Sayeed'in[1183] bu tespitini yineleyen Garrett Davidson, kadın râvilerin sened zincirlerini kısaltmada bir araç olarak rağbet gördüklerini; ancak çoğunluğunun hoca-talebe merkezli bir eğitim sürecinden geçmediği için ilmî yeterlilik kazanamadığını ileri sürmüştür.[1184] İddiasını desteklemek amacıyla Sehâvî'nin *ed-Dav'ü'l-lâmi* isimli eserinde zikredilen kadın râvileri rastgele seçtiği diğer râvilerle karşılaştıran Davidson'a göre kadın râvilerin ilmî konumlarından ziyade dindarlıklarını vurgulayan sıfatlarla nitelendirilmesi, resmî görev almamaları, mezhebî aidiyetlerine dair bilgi verilmemesi, eser te'lif etmemeleri hatta önemli bir kısmının okur yazar olmaması bu temsilin sınırlarını göstermektedir.[1185]

Hicri IV. asır sonrasında kadınların hadis rivayetindeki konumunu değerlendiren Davidson'un iddiaları, tekil örnekler üzerinden genellemeler yapması sebebiyle tartışmaya açık hâle gelmektedir. Zira hadis talebeleri tarafından âli isnad sahibi kadın râvilerin tercih edilmesi,

---

[1181] Sayeed, *Women and the Transmission*, s. 108.

[1182] Sayeed, *Women and the Transmission*, s. 119, 123, 126.

[1183] Sayeed, *Women and the Transmission*, s. 141.

[1184] Davidson, *Carrying on the Tradition*, s. 167, 181.

[1185] Davidson, *Carrying on the Tradition*, s. 176, 183-185.

senedi kısaltma amacından önce onların güvenilirliği konusunda oluşan kanaati yansıtmaktadır. Zehebî'nin kendi bilgi kaynakları dâhilinde yalancılıkla itham edilen ve rivayeti terkedilen kadın râviyle karşılaşmadığını söylemesi[1186] bunun bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Grafik 7: Dımaşk'ta hadis rivayetiyle meşgul kadınlar hakkında kullanılan sıfatlar

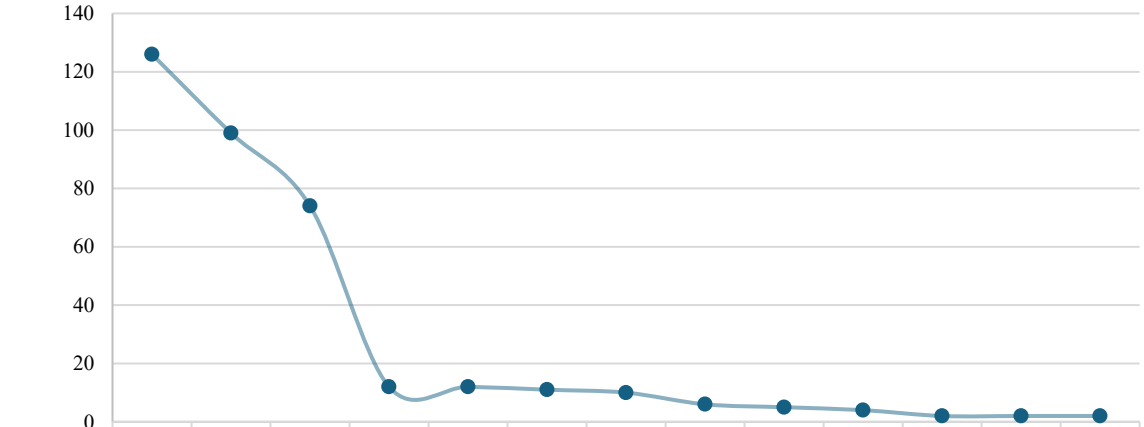

	Şeyha	Müsnide	Sâliha	Âbide	Asîle	Hayyire	Muam-mera	Deyyine	Zâhide	Fâzıle	Âlime	Fakîhe	Sûfiyye
Geçiş sayısı	126	99	74	12	12	11	10	6	5	4	2	2	2

Hicri VI. ve VII. asırlarda tabloda görüldüğü üzere Dımaşk kadın muhaddisleri hakkında şeyha ve müsnide sıfatları ağırlıklı olarak kullanılmıştır. Takva ve zühd merkezli sıfatlara gelince, erkek râvilere de benzer sıfatlar atfedildiği için bu durum cinsiyete özgü temsil biçimi olarak kabul edilmemelidir. Zira bu tür nitelendirmeler, biyografi yazımında râvilerin ilmî ve ahlakî vasıflarıyla bütüncül olarak değerlendirildiğini ortaya koymaktadır. Öte yandan, incelenen biyografi kaynaklarında erkek muhaddislerde yaygın olarak kullanılan "hâfız" unvanının kadın muhaddisler için kullanılmamış olması dikkat çekicidir. Klasik hadis literatüründe hâfız unvanı, rivayet ehli olmanın ötesinde hadis ilminde otorite ve belirli bir ilmî mertebeyi ifade eden teknik bir unvan olarak kullanılmaktadır.[1187] Hâfız unvanının belirli bir ilmî payeyi ifade eden teknik bir unvan hâline gelmiş olması ancak ilmî şöhretleriyle temayüz

[1186] Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, IV, 604.

[1187] Nitekim Şahyar, İbnü's-Salâh'ın "Yedi Hâfız" olarak adlandırdığı muhaddislerin bu unvanı hangi anlamda taşıdıklarını ve hadis tarihindeki yerlerini incelemiştir. Müellife göre bu yedi muhaddisi ortak bir kavram altında buluşturan başlıca hususlar hâfız unvanıyla anılmaları, eserlerinin sonraki hadis literatürü üzerinde belirleyici bir etki bırakması, mütekaddimûn döneminin son temsilcileri arasında yer almaları, âlî isnadlara sahip olmaları, mezhebî bakımdan büyük ölçüde Şâfiî geleneğine mensup bulunmaları ve kelâmî açıdan ortak bir çizgiyi paylaşmalarıdır. Ayrıca makalede klasik hadis literatüründe "hâfız" unvanının çok sayıda hadis rivayet eden kimseyi ifade etmenin ötesinde hadis ricâline vâkıf, sahih ile zayıf hadisi ayırt edebilen, sened ve metinlerdeki kusurları tespit edebilecek ilmî payeye sahip ulaşmış muhaddisler için kullanılan bir unvan olduğu vurgulanmaktadır. Şahyar, Hadis Tarihindeki Anlamı ve Kullanımı Bakımından Yedi Hâfız Kavramı ve Dönemi, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2013/11, s. 37-39.

eden kadın muhaddisler için dahi hâfize unvanına rastlanmaması bu unvanın kullanımının yalnızca ilmî yeterlilikle açıklanamayacağını düşündürmektedir. Bu durum, kadın ve erkek muhaddislerin biyografilerinde farklı terminolojik tercihlerin benimsenmiş olabileceğine işaret etmekle birlikte söz konusu farklılığın sebeplerini açıklayabilmek için biyografi literatürünün daha geniş ölçekte incelenmesine ihtiyaç vardır.

Muammera sıfatıyla anılan kadın muhaddisler hakkında ileri yaşlarına rağmen zabt açısından rivayet ehliyetlerini zedeleyen herhangi bir değerlendirmeye rastlanmamaktadır. Ayrıca muammera diye anılan kadın muhaddislerin biyografilerinde hocalarının isimleri, hadis öğrenme ve öğretme metodları, katıldıkları sema meclisleri, aldıkları icazetler, yetiştirdikleri talebeler, okuttukları hadis metinleri gibi ilmî faaliyetlerine dair ayrıntılar kaydedilmiştir. Bu çerçevede zikredilmesi gereken isimlerden biri Müsnidetü'ş-Şam diye tanınan Kerîme bint Abdülvehhâb el-Kureşiyye (ö. 641/1243) uzun ömrü vesilesiyle farklı kuşaklar arasında köprü kurabilmiş Dımaşklı kadın muhaddislerdendir.

Ailesiyle birlikte dört kuşak boyunca hadis rivayetiyle meşgul olan Kerîme bint Abdülvehhâb, Habakbak lakabıyla bilinen babası Abdülvehhâb b. Ali el-Kureşî (ö. 590/1193) başta olmak üzere birçok muhaddisten sema yoluyla hadis öğrenmiş, Bağdat ve İsfahan muhaddislerinden icâzet almıştır. Zekiyyüddin el-Birzâlî'nin (ö. 636/1239) Kerîme'ye sekiz cüzlük bir meşyeha hazırladığına değinen Zehebî, hazırlanan bu eseri dinlemiştir.[1188] Dârü'l-Kütübi'z-Zâhiriyye'de uzun yıllar görev yapan Ömer Rıza Kehhâle, kütüphanedeki yazma eserler üzerinden Kerîme bint Abdülvehhâb'ın şeyhlerinden sema ettiği on iki eser kaydetmiştir.[1189] Öte yandan Ebü'l-Vakt es-Siczî'den (ö. 553/1158) *Sahîh-i Buhârî*'yi icazetle rivayet eden son râvi diye tanıtılan Kerîme için âlimetü'l-hadîs ve'l-fıkh[1190] ifadesinin kullanılması, onun fıkhî meseleler hakkında da bilgi sahibi olduğuna işaret etmektedir. Ders halkalarına yoğun katılımın sağlandığı Kerîme'nin öğrencileri arasında dârülhadis şeyhlerinden Ziyâeddin el-Makdisî, Ebû Şâme, Cemâleddin İbnü's-Sâbûnî, Dâvud b. Hamza yer almaktadır.[1191] Dımaşk ve çevresinde altmış seneden fazla aktif olan Kerîme'nin uzun ömürlü kadın râviler arasında yer alan kız kardeşi Safiyye bint Abdülvehhâb el-Kureşiyye de (ö.

[1188] Zehebî, *Siyer,* XXIII, 93.

[1189] Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ*, IV, 242-243.

[1190] Ziriklî, *el-A'lâm,* V, 225.

[1191] Münzirî, *et-Tekmile*, III, 623; Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, II, 63; Zehebî, *Siyer*, XXIII, 92-93.

646/1248) amcası Ömer b. Ali el-Kureşî (ö. 575/1179) aracılığıyla aldığı icazetler sayesinde hadis rivayetine katılmıştır.[1192]

İlmî katkıları itibariyle bu minvalde değerlendirilmesi gereken Dımaşk kadın muhaddislerinden biri Fâzıliyye Dârülhadisi'nin hocalarından İbnü'ş-Şîracî'nin kız kardeşi Müdellele bint Muhammed eş-Şîracî'dir (ö. 670/1272). Kırk farklı hocadan icazet alarak rivayette bulunan Müdellele, kırk hadis derlemesiyle hadis edebiyatına katkı sağlamıştır.[1193] Aynı dönemde yaşayan Sittülarab bint Yahya (ö. 684/1285), beş yaşında başladığı hadis tahsilinden sonra uzun yıllar rivayet faaliyetini sürdürmüş, hadis alanında temayüz etmiş Dımaşk ulemasından Mizzî ve Zehebî'ye hocalık yapmıştır.[1194]

Altmış yılı aşkın hadis rivayetiyle ilgilenen Zeynep bint Mekkî el-Harrânî (ö. 688/1289) Dımaşk'ın Sâlihiyye bölgesinde doğmuş Hanbelî kadın muhaddislerindendir. Hadis tahsiline erken yaşta başlayan Zeynep, Bağdatlı muhaddis Hanbel b. Abdullah er-Rusâfî'den (ö. 604/1208) Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'ini; Ömer b. Taberzed'den İbnü'l-Mübârek'in (ö. 181/797) *Kitâbü'z-zühd ve'r-rekâik*, Vâkıdî'nin (ö. 207/823) *Kitâbü'l-megâzî*, Tirmizî'nin e*l-Câmi'u's-sahîh*, Ebû Davud'un *es-Sünen* isimli eserlerinin rivayet hakkını sema yoluyla almıştır. Kehhâle, kütüphanedeki yazma eserleri inceleyerek Zeyneb bint Mekkî'nin şeyhlerinden sema ettiği yirmi bir eserle kendisine sema edilen sekiz eseri listelemiştir.[1195] Bu liste, yaşadığı dönemde kadın muhaddisler arasında en âli isnada sahip kişi olarak tanıtılan Zeyneb'in hadis alanındaki otoritesini göstermektedir. Ayrıca kendisi için fakîhe sıfatının kullanılması hem bu alandaki birikimine hem de ilmî açıdan çok yönlülüğüne işaret etmektedir. Hadis talebelerinin yoğun ilgi gösterdiği ders halkalarında döneminin önde gelen ulemasından İbn Teymiyye, Mizzî, Zekiyyüddin el-Birzâlî ile oğlu Alemüddin el-Birzâlî'nin yanısıra Şükayşakiyye Dârülhadisi'nin vâkıfı İbn Şükayşıka da hazır bulunmuştur.[1196]

Farklı bölgelerden gelen kadın muhaddisler de Dımaşk ilmî ortamına katkı sağlamıştır. Nitekim nesebi Endülüs'ün Belensiye (Valencia) şehrine dayanan kadın fakih ve muhaddis Fâtıma bint Sa'dü'l-Hayr el-Ensâriyye (ö. 600/1203), bir süre bulunduğu Dımaşk'ta hadis rivayet etmiş,[1197] Bağdat'tan Dımaşk'a taşınan Fâtıma bint Ali el-Ukberî ise Ebü'l-Kâsım İbn

[1192] Zehebî, *Siyer*, XXIII, 270.

[1193] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 188; Ziriklî, *el-A'lâm,* VII, 197.

[1194] Zehebî, *Mu'cemü'ş-şüyûh*, I, 288; *Târîhu'l-İslâm*, XV, 519; Fâsî, *Zeylü't-Takyîd*, II, 375.

[1195] Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ*, II, 116-119.

[1196] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 606; Safedî, *el-Vâfî*, XV, 42; Birzâlî, *el-Muktefî*, II, 432; Ziriklî, *el-A'lâm,* III, 67.

[1197] Zehebî, *Siyer*, XXI, 412-413.

Asâkir'in kadın hocaları arasında yer almıştır.[1198] Bağdat'ta Hatîb el-Bağdâdî'ye ait birçok eserin icazetini alan Sittülketebe Ni'me bint Ali et-Tarrâh (ö. 604/1207), 601/1204 yılında ömrünün sonlarına doğru geldiği Dımaşk'ta dârülhadis şeyhlerinden Ziyâeddin el-Makdisî, Yeldânî, Abdurrahman b. Ebû Ömer, Fahreddin İbnü'l-Buhârî başta olmak üzere çok sayıda kişiye icazet vermiştir.[1199] Bağdat asıllı bir diğer isim Emetülazîz Hatice bint Yûsuf el-Bağdadiyye (ö. 699), Kur'an tilaveti, vaaz ve hat sanatıyla meşguliyetinin yanında hadis tahsilinde bulunmuş, daha sonra yerleştiği Dımaşk'ta Arap edebiyatına ait eserler okuturken bir yandan da hadis tedrisinde bulunmuştur.[1200]

Kadın muhaddislerin vakıf yoluyla Dımaşk'taki eğitim kurumlarının sürekliliğine katkıda bulunması ayrıca belirtilmesi gereken hususlardandır. Zira Dımaşklı Mâlikî fakihi Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Gassânî'nin (ö. 530/1135) kızı Fâtıma bint Ali el-Gassânî'nin (ö. 567/1171), hadis rivayet eden hanımlardan olup kız kardeşiyle Emevî Camii'ndeki Mâlikî mihrabında görev yapan imamlar ve fakihleri desteklemek üzere vakıf tahsis etmiştir.[1201] Kaleme aldığı telif eserler ve derlediği hadis cüzlerinden bahsedilen Emetüllatîf bint Nâsıhüddin, Hanbelîler için inşa ettirdiği Âlime Dârülhadisi'yle hadis eğitiminin kurumsallaşmasında pay sahibi olmuştur. Bununla birlikte Tuğtekin, Eyyûbî ve Zengî hanedanlarıyla yakın akrabalık bağları bulunan kadınlar, Dımaşk'ta vakfettikleri kurumlarla bu sürece dahil olmuştur. Nitekim Tuğtekinlilerden Şemsülmülûk İsmail ile Şehâbeddin Mahmûd'un annesi Zümrüd Hâtun (ö. 557/1161) sema yoluyla hadis öğrenmesi, Kur'ân tilâvetinde bulunması ve kitap istinsah etmesinin yanı sıra Hanefî ulema için Hâtuniyye Berrâniyye ismiyle anılan bir medrese vakfetmiştir.[1202] Nûreddin Zengî'nin hanımı İsmetüddin Hâtun (ö. 581/1186) Hanefîlere tahsis ettiği Hâtûniyye Cevvâniyye Medresesi'ni ve bu medreseyle aynı adı taşıyan Hâtuniyye Hankâh'ını yaptırmış[1203]; Selâhaddin Eyyûbî'nin yeğeni Azrâ Hâtun (ö. 593/1196) Şâfiî ve Hanefî ulemanın tahsil ve tedrisine yönelik Azrâviyye Medresesi'ni tesis etmiş, bu medrese aynı zamanda kadınlara mahsus vaaz/irşad meclislerine de ev sahipliği yapmıştır.[1204] Selâhaddin Eyyûbî ile el-Melikü'l-Âdil'in kız kardeşi Sittüşşâm Hâtun (ö. 616/1219) Şâfiî ulemâ için şehrin surları dışındaki Şâmiyye Berrâniyye ve iç

[1198] İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, LXX, 34.

[1199] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXII, 164; Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, I, 192; Zehebî, *Siyer*, XXI, 434.

[1200] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 907; Birzâlî, *el-Muktefî*, III, 521.

[1201] İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, LXX, 34.

[1202] İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, LXIX, 167; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XII, 124.

[1203] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XII, 736.

[1204] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, I, 72; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XII, 1002.

kısmındaki Şâmiyye Cevvâniyye Medreseleri'ni vakfetmiş, ayrıca oğlu Hüsâmeddin Muhammed b. Ömer'in (ö. 587/1191) vefatı üzerine Hüsâmiyye Hankâh'ını tesis etmiştir.[1205] Selâhaddin'in diğer kız kardeşi Rebîa Hâtun da (ö. 643/1245) Kâsiyûn dağı eteklerinde yaptırdığı Sâhibiyye Medresesi'ni Hanbelîlere tahsis etmiştir.[1206]

Hanedân mensubu kadınların ihdas ettiği kurumlar, ulemayla devlet yetkilileri arasındaki irtibatın bir boyutunu teşkil etmektedir.[1207] Bu irtibatın muhaddisler nezdindeki farklı yönleri müstakil başlık altında incelemeyi gerektirmektedir.

E. İlim ve Siyasetin Koordinasyonu: Muhaddislerin Devlet Yetkilileriyle İlişkisi

Hicri VI. ve VII. asırlarda Dımaşk şehrinde siyasal otoriteyle hadis âlimleri arasında tek yönlü bir himaye düzeninden ziyade yakın ilişki kurulduğu bir zemin oluşmuştur. Zira ulema ilmî faaliyetlerini sürdürebileceği güvenli bir ortama, mansıp ve vakıf destekleriyle talebe yetiştirmeye elverişli kurumsal imkânlara ihtiyaç duymuş, siyâsî idare ise ulema aracılığıyla toplumla bağ kurarak meşruiyetini pekiştirmiştir.[1208] Yılmaz'ın medreseler üzerinden dikkat çektiği bu karşılıklı ilişki biçimi, hadis ilmi çevrelerinde de görülmektedir. Zira idarecilerin dârülhadis açarak ulema için yeni mansıplar oluşturması, ulemaya hürmet göstermesi, onların ilmî meclislerine katılarak derslerinden istifade etmesi, ulemanın ise gerekli gördüğünde idarecileri uyarması, özellikle Haçlı işgali sonrasında toplumu cihada teşvik etmesi, bu amaçla cihad konulu hadisleri bir araya getiren eserler telif etmesi bu ilişkinin çok boyutlu yapısını yansıtmaktadır.

Hadis ilminin kurumsallaşma sürecinin devlet himayesinde açılan Nûriyye Dârülhadisi'yle başlaması, dönemin siyasal otoritesinin hadis eğitimine verdiği önemin somut göstergelerindendir. Eyyûbî melikleri tarafından inşa edilen Eşrefiyye Cevvâniyye, Eşrefiyye Berrâniyye ve Nâsıriyye Dârülhadisleri hadis âlimleri için resmî mansıp sağlayan, vakıf gelirleriyle desteklenen ve şehirde ilmî prestiji yüksek bir eğitim ortamı sunan örneklerdendir.

[1205] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, I, 320; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIII, 469; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 97-98; Nuaymî, *ed-Dâris*, II, 112.

[1206] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 441. Hanedan mensubu hanımların himâyesinde Şâfiîler için Âdiliyye Suğrâ, Atabekiyye ve Demmâğiyye Medreseleri; Hanefîler içinse Kûssâiyye, Mâridâniyye, Meytûriyye ve Mürşidiyye Medreseleri inşa edilmiştir. Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 96, 177, 278, 434, 443, 455, 464.

[1207] Eyyûbîler dönemi Dımaşk'ında kadınların dinî mimari ve ilmî kurumların teşekkülündeki rolünü ele alan Humphreys, bu müesseselerin %16'sının; medreselerin ise yaklaşık dörtte birinin kadınlar tarafından finanse edildiğini ve bilhassa sûfî kurumlarda kadın himayesinin daha yoğun hissedildiğini tespit etmiştir. Humphreys, R. Stephen, "Women as Patrons of Religious Architecture in Ayyubid Damascus," *Muqarnas*, 11/1994, 35-54.

[1208] Yılmaz, *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese*, s. 304-305.

Hicri VI. asırdan itibaren Dımaşk'ta yaygınlaşmaya başlayan bu dârülhadisler, müstakil hadis ihtisas kurumları olarak sonraki dönemlerde Memlük ve Osmanlı coğrafyasında gelişecek dârülhadis geleneğinin kurumsal zeminini hazırlamıştır.[1209]

Öte yandan dârülhadislerin açılmasıyla şeyhu'l-hadîs diye adlandırılan yeni mansıplar ihdas edilmiş; bu mansıplar sayesinde hadis âlimleri maaşla desteklenerek himaye altına alınmış ve ilmî faaliyetlerini maddî kaygılardan uzak biçimde sürdürebilmiştir. Buna karşılık idareciler de içte Şiî/Bâtınî hareketler, dışta Haçlılar şeklinde tezahür eden tehditlere karşı Sünnîliğin tahkimini sağlayabilmiştir.

Hicri VI. ve VII. asırlarda Dımaşk şehrini yöneten idareciler, açtıkları eğitim kurumlarıyla ulemayı desteklemenin yanı sıra onlara hürmet ve ihtimam göstermiştir. Dindarlığıyla tanınan Nureddin Zengî huzuruna gelen ulemayı ayağa kalkarak yakınlardan biri gibi karşılamış, ilmî meclisinde hemen yanına oturtmuş, sohbetlerini dikkatle dinlemiştir. Ebû Şâme, onun meclisini Resulullah'ın meclisine benzeterek ulemanın vakar ve edep içerisinde ağırlandığından bahsetmiştir. Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'in katıldığı bu meclislerdeki nezaketi Selâhaddin Eyyûbî'nin meclisleriyle kıyaslayarak dile getirmesi söz konusu ihtimamın dönemin yaşayanları tarafından da gözlemlendiğini göstermektedir. Öte yandan İbn Asâkir'in Selâhaddin Eyyûbî'nin meclislerinde karşılaştığı düzensizlik sebebiyle bu meclislere katılmaması, sultanın meclis düzenine riayet edilmesine yönelik tedbirler alınmasını sağlamıştır.[1210]

Ulemaya hürmet göstermekle yetinmeyen idareciler, aynı zamanda onların ders halkalarına katılarak hadis öğrenmiştir. Bu minvalde Nûreddin Zengî'nin *"Ümmetimden kim kırk hadis ezberlerse, Allah onu kıyamet gününde fakîh ve âlim olarak diriltir."*[1211] hadisinde müjdelenen kişilerden olma gayesiyle dinlediği hadisleri ezberlediği ayrıca sahîh ve sünen türündeki muteber hadis kitaplarını edinme konusunda özel gayret gösterdiği belirtilmiştir.[1212]

Nûreddin'in meclislerine katılan Nûriyye Dârülhadisi'nin müderrisi İbn Asâkir, Âdiliyye Kübrâ Medresesi'ni kendisi için inşa ettiği Şâfiî fakihi Kutbüddin Mesud en-Nîsâbûrî (ö. 578/1182)[1213], Nûriyye Kübrâ Medresesi'nin müderrisi Dımaşk Hanefî çevresinin önde gelen âlimi Bedreddin Asker (ö. 596/1200)[1214] ve divanında görevlendirdiği İmâdeddin

[1209] Ayaz, "Hadis İlimlerinin Tedrîsâtı Açısından Osmanlı Dârulhadisleri", *Osmanlı Araştırmaları*, 47/2016, s. 44.

[1210] Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, I, 48-49.

[1211] İbn Asâkir, *el-Erbâûne'l-büldâniyye*, s. 22.

[1212] İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, LVII, 123.

[1213] Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, II, 263-264.

[1214] Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, III, 270.

Muhammed el-İsfahânî (ö. 597/1201)[1215] Bağdat Nizâmiyye Medreseleri'nde eğitim görmüştür. Zikri geçen isimlerin Bağdat'taki Nizâmiye geleneği içerisinde yetişmiş olmaları ve Dımaşk'a dönüp orada önemli mansıplar üstlenmeleri, iki şehir arasındaki ilmî dolaşımın talebe hareketliliğiyle sınırlı kalmadığına işaret etmektedir. Bunun yanı sıra Nûreddin, ulaşabildiği dönemin bütün âlimleriyle yakın ilişkiler tesis etmeye özen göstermiştir. Nitekim farklı ilim dallarında eser vermiş Hanbelî âlim Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) onun ulemâya ve zâhid kimselere derin bir muhabbet beslediğine ve kendisine defalarca mektup gönderdiğine değinmiştir.[1216]

Hadisleri senedleriyle öğrenmeye önem veren Selâhaddin Eyyûbî, âli isnad sahibi bir şeyh hakkında bilgi edindiğinde bu kişi sultanın meclisine gelmeye alışkınsa onu davet etmiş; evlatlarının da hazır bulunduğu bir ortamda şeyhin rivayet ettiği hadisleri dinlemiştir. Bu meclislerde hadis okunduğu esnada ona duyulan hürmetin göstergesi olarak hazır bulunanların oturmalarını zorunlu tutmuştur. Ancak âli isnad sahibi şeyh, sultanların huzuruna çıkmayı âdet edinmeyen veya meclislerinden uzak duran biriyse Selâhaddin hadis dinlemek üzere şeyhin yanına gitmiştir.[1217] Nitekim İskenderiyye'ye giderek Ebû Tâhir es-Silefî'nin sema meclislerine katılmış,[1218] orada Mâlikî fakihi ve hadis âlimi Ebû Tâhir İsmail b. Mekkî'den (ö. 581/1185) *el-Muvatta*'ı dinlemiştir.[1219] Buna ilaveten hadisleri bizatihi okumaktan hoşlanan Selâhaddin, Bahâeddin İbn Şeddâd'ın naklettiğine göre kendisini hususî meclislerine çağırmış, hadis kitaplarından birini huzuruna getirerek hadisleri kendisi tilâvet etmiştir. Ahlâkî öğüt ve uyarı içeren bir rivayet geldiğinde ise duygulanmış ve gözleri yaşarmıştır.[1220]

İlim sevgisi ve Hanefî mezhebinin fıkhına vukûfiyetiyle tanınan el-Melikü'l-Muazzam İsa (ö. 624/1227), Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd* isimli eserinde Ebû Hanîfe'ye yönelik tenkitlere cevap vermek amacıyla bir reddiye kaleme almıştır.[1221] Fıkhî müktesebâtı ve eser telifiyle birlikte hadis ilmine de ilgi duymuş, Hanbel b. Abdullah'ın Kellâse'deki ders

[1215] Zehebî, *Siyer*, XXI, 346.

[1216] Ebü'l-Ferec, *el-Muntazam*, XVIII, 210.

[1217] Bahâeddin İbn Şeddâd, *en-Nevâdirü's-sultâniyye*, s. 36.

[1218] Ebû Şâme, *er-Ravzateyn*, IV, 377; Zehebî, *Siyer*, XXI, 279.

[1219] Zehebî, *Siyer*, XXI, 122.

[1220] Bahâeddin İbn Şeddâd, *en-Nevâdirü's-sultâniyye*, s. 37.

[1221] Bu eser, *Târîhu Bağdâd*'ın 22. cildinin zeyli olarak basılmıştır. el-Melikü'l-Muazzam İsa, *es-Sehmü'l-musîb fi'r-ref ale'l-Hatîb*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004.

halkasında Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'ini dinlemiştir.[1222] Ayrıca bu eserin fıkıh babları esas alınarak düzenlenmesi için Cemâleddin Abdullah b. Abdülganî el-Makdisî'yi (ö. 629/1231) görevlendirmiş; Cemâleddin bu görevi yerine getirmek üzere Şerefeddin Hüseyin b. İbrahim el-İrbilî'nin (ö. 656/1257) de aralarında bulunduğu muhaddis heyetiyle Kellâse'de çalışmaya başlamıştır. Ancak söz konusu çalışma neticeye ulaştırılmadan Melikü'l-Muazzam vefat etmiştir.[1223]

Hicri VII. asrın başlarında Dımaşk'ın siyâsî ve ilmî hayatında etkili olan el-Melikü'l-Eşref Musa, hadis ilmine ilgisi ve muhaddislere yakınlığıyla bilinen Eyyûbî sultanlarındandır. Ömer b. Taberzed'den sema yoluyla hadis öğrenen el-Melikü'l-Eşref'in ez-Zebidî'den *Sahîh-i Buhârî*'yi sekiz günde dinlediği ifade edilmiştir. Şehâbeddin el-Kûsî'nin hadis dinlediği hocalarını kaydettiği mu'cem türü eserinde onun ismine yer vermesi[1224] ve Ebü'l-Hüseyin el-Yûnînî'nin de (ö. 701/1302) ondan rivayet ettiği kırk hadisi bir araya getirmesi aynı zamanda râvi vasfını göstermektedir.[1225]

Ulemaya karşı tutum ve davranışları vesilesiyle el-Melikü'l-Eşref'ten sitayişle söz edilmiştir. Nitekim *Sahîh-i Buhârî*'nin okunduğu ders halkasında Hanbelî fakihi ve muhaddis Takiyyüddin Muhammed el-Yûnînî'ye (ö. 658/1259) yönelik tevazusu bunun örneklerindendir.[1226] Dımaşk Şâfiî ve Hanbelî uleması arasında Kelâmullah'ın mahiyeti konusunda çıkan ihtilafta Şâfiî fakihi İzzeddin İbn Abdüsselâm'ın (ö. 660/1262) Hanbelîleri siyâsî fitneyle suçladığı mektubuna mutedil bir üslupla cevap vermesi de el-Melikü'l-Eşref'in güzel hasletlerinden sayılmıştır.[1227]

Dinî meselelerde mezheplerin farklı yaklaşımları, ulemayla idareciler arasında bazı gerginliklere yol açmıştır. Emeviyye Camii'nde Hanbelîlere ayrılan kısımda halka açık hadis dersleri veren Abdülganî el-Makdisî, bu dersler esnasında akâidle ilgili kendi mezhebî görüşlerini dile getirince Dımaşk valisine şikâyet edilmiştir. Daha sonra meydana gelen olaylar

---

[1222] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXII, 162. Bu konuda ayrıca bk. Kılıç, "Âlim ve Devlet Adamı Olarak Eyyubî Meliki: "el-Melikü'l-Muazzam" (576-624/1180-1227)", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/2006, s. 339.

[1223] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXII, 284; İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, X, 425. el-Melikü'l-Muazzam İsa'nın ilmî çalışmaları teşvikine dair örnekler için bk. Yılmaz, *el-Melikü'l-Muazzam ve Döneminde Dımaşk'ta Kurulan Medreseler*, s. 41-42.

[1224] Kûsî, *Tâcü'l-mecâmi' ve'l-meâcim*, s. 492.

[1225] Zehebî, *Siyer*, XXII, 126; *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 196.

[1226] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 200.

[1227] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 199; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, V, 141-142.

neticesinde valinin emriyle camideki dersleri yasaklanmış, maruz kaldığı bu baskı ve sıkıntılar üzerine Mısır'a göç etmek zorunda kalmıştır.[1228] Dımaşk'tan ayrılmaya zorlanan İzzeddin İbn Abdüsselâm ise siyâsî sebeplerle anlaşmazlık yaşamış; Eyyûbilerin Dımaşk sultanı el-Melikü's-Sâlih İmâdüddin (ö. 648/1251) yeğeniyle yaşadığı siyâsî rekabet sebebiyle Haçlılarla ittifak kurmuştur. Bu ittifakın aleyhinde fetva veren İbn Abdüsselâm, Cuma hutbelerinde el-Melikü's-Sâlih'in adını da anmayınca onun bu tavrı hapisle sonuçlanmış; serbest bırakılmasının ardından Dımaşk'tan ayrılarak Mısır'a yerleşmiştir.[1229]

Hadis âlimleri yanlış gördükleri konularda emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker sorumluluğunu üstlenerek devlet yetkililerini uyarmaktan çekinmemiştir. Okuyucu'nun dikkat çektiği üzere Nevevî'nin ilim tasavvurunda amel merkezî bir konumda yer almakta nasihat ile emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker ise bu anlayışın fiilî tezahürünü oluşturmaktadır.[1230] Bu husus, ulemanın devlet yetkilileriyle ilişkisinin aslında karşılıklı mesuliyet esasına dayandığını göstermektedir. Eşrefiyye Dârülhadisi'nin hocalarından Nevevî'nin Memlük sultanı el-Melikü'z-Zâhir Baybars'a (ö. 676/1277) hitâben kaleme aldığı mektuplar bunun en belirgin örneklerindendir. Muhtasarü'n-Nevevî diye anılan meşhur talebesi İbnü'l-Attâr'ın naklettiğine göre hicri VII. asrın ortalarında Dımaşk'ta meydana gelen kıtlık, fiyatların yükselmesine ve halkın geçim sıkıntısı çekmesine yol açmış, söz konusu dönemde henüz Eşrefiyye'de şeyhlik görevine getirilmemiş olan Nevevî, bu sıkıntılı süreci sultana iletmek maksadıyla bir mektup yazmıştır. Mektubunda halkın içinde bulunduğu durumu ayrıntılı biçimde tasvir ederek ağır vergilerin kaldırılmasını istemiş, yöneticilerin halka adalet ve şefkatle muamele etmesi gerektiğini ayetlerle hatırlatmıştır. Dönemin önde gelen âlimlerinden Eşrefiyye Berrâniyye'nin şeyhi Hanbelî muhaddis Abdurrahman b. Ebû Ömer, Mâlikîlerden Dımaşk kadılkudatı Abdüsselâm b. Ali ez-Zevâvî (ö. 681/1282) ile Nâsıriyye Dârülhadisi'nin şeyhi Cemâleddin eş-Şerîşî, Dımaşk hatibi ve müftüsü Şâfiî âlim Ebû Hâmid Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Harestânî'nin (ö. 682/1283) imza atarak destek verdiği bu mektup sultana ulaştırılmıştır.[1231] Mektuba sert bir üslupla karşılık veren sultan, Moğolların Dımaşk'ı işgal ettiği dönemde ulemanın onlara böyle bir tepki göstermediğini ileri sürmüş, hâlen yürütülen cihad faaliyetlerinin ve savaşların beraberinde getirdiği masrafların bu vergileri zorunlu kıldığını

[1228] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, I, 87; Zehebî, *Siyer*, XXI, 459-461.

[1229] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 934.

[1230] Okuyucu, "İslâmî İlimlerin Dönüşüm Çağında Bir Fıkıh, Hadis ve Âdâb Âlimi Olarak İmam Nevevî", *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*, s. 101.

[1231] İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn*, s. 98-99.

savunmuştur.[1232] Bunun üzerine Nevevî, ikinci bir mektup yazarak gayrimüslim işgalcilerle müslüman hükümdarın kıyaslanamayacağını belirtmiş; cihad meselesinde şer'î hükmü ortaya koymuş, beytülmâlde imkân varken halktan vergi alınamayacağını vurgulamıştır. Ayrıca mektup sebebiyle halkın ve ulemanın tehdit edilmesine değinerek nasihatin dinen vacip olduğuna dikkat çekmiş, kendi adına tehditten çekinmeyeceğini de dile getirmiştir.[1233]

Nevevî'nin sultana karşı çıktığı bir diğer mesele, Moğol işgalinden kurtarıldığı gerekçesiyle verimli tarım arazilerine sahip Gûta bölgesini devlet mülkiyetine geçirilmek istenmesidir. Bölge halkı, başlıca geçim kaynakları arasında yer alan bu tarım arazilerine el konulmasını engellemek için ulemadan yardım isteyince Nevevî sultana başka bir mektup yazmıştır.[1234] Bu olayın yaşandığı 666/1267 yılında Eşrefiyye'de şeyhlik görevini sürdüren Nevevî mektup üzerinde sultan tarafından görevden alıkonulmakla tehdit edilmiş[1235] ancak geri adım atmamıştır. Nitekim darü'l-adl'de sultanın huzuruna çıkarak tesirli bir konuşma yapmış, ilmî otoritesi, dürüst ve kararlı duruşu sayesinde sultanın saygısını kazanmıştır.[1236]

Sultan Baybars'ı muhatap alarak yazdığı bir diğer mektubun konusu fukahânın birden fazla medresede görev almasının yasaklanmasıdır. Ayet ve hadislerle ulemanın faziletini delillendiren Nevevî, görevlerinden alınan fukahanın kendilerini ve ailelerini geçindirme konusunda sıkıntıya düşeceklerini dolayısıyla bu olumsuz tasarruftan kaçınmak gerektiğini vurgulamıştır. Ulema ve talebenin devletin manevi güç kaynağı olduğuna işaretle tarihte hayırla anılan hükümdarlara benzemek isteyenlerin onları himaye edip desteklemesi gerektiğini ima etmiştir.[1237] Öte yandan Nevevî'nin bâtıl ve dinen sakıncalı uygulamalara karşı çıkmak, toplumsal ve ahlâkî düzeni korumak, yöneticiyi yanlış uygulamalardan vazgeçmeye çağırmak

[1232] Sehâvî, *el-Menhel*, s. 127.

[1233] İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn*, s. 101-102; Sehâvî, *el-Menhel*, s. 126. Bu konuda tafsilatlı bilgi için bk. Okuyucu, "İslâmî İlimlerin Dönüşüm Çağında Bir Fıkıh, Hadis ve Âdâb Âlimi Olarak İmam Nevevî", *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*, s. 103-106.

[1234] İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn*, s. 108; Sehâvî, *el-Menhel*, s. 128; Birzâlî, *el-Muktefî*, I, 259.

[1235] İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn*, s. 157.

[1236] Sehâvî, *el-Menhel*, s. 131. Bu meseleye ilişkin kapsamlı değerlendirmeler için bk. Okuyucu, "İslâmî İlimlerin Dönüşüm Çağında Bir Fıkıh, Hadis ve Âdâb Âlimi Olarak İmam Nevevî", *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*, s. 106-108.

[1237] İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn*, s. 111; Sehâvî, *el-Menhel*, s. 133.

gayesiyle Dımaşk'ın mahallî idarecilerini muhatap aldığı başka mektuplarda yazdığı bildirilmiştir.[1238]

Dönemin siyâsî atmosferi, hadis âlimlerinin ilmî meclislerin dışında savaş meydanlarında etkin rol üstlenmelerine zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda muhaddislerin devlet yetkilileriyle ilişkisi cihâd ekseninde şekillenerek iki boyutta tezahür etmiştir. Bunlardan biri, elçi sıfatıyla farklı bölgelere giderek ve cihada katılarak fillî destek sağlamaları; diğeri müslümanları cihada teşvik etmeleridir. Bu teşvikin en öne çıkan ifade yöntemi ise cihâdın faziletine dair kırk hadis derlemelerinin telif edilmesidir.

Hanbelî mezhebinin Dımaşk'a yerleşmesinde öncü rol oynayan Şirâzî ailesinden meşhur fakih ve muhaddis Şerefülislam Abdülvehhâb İbnü'l-Hanbelî (ö. 536/1141), Dımaşk atabegi Tâcülmülûk Böri (ö. 526/1132) adına elçilik yapmış, Haçlı ordusu Dımaşk'a saldırınca elçi sıfatıyla Bağdat'a giderek Abbasî halifesinden yardım talebinde bulunmuştur.[1239] Onunla aynı dönemde Dımaşk'ta yaşayan Mağrib asıllı Mâlikî âlim Yûsuf el-Fendelâvî (ö. 543/1148) cihad mücadelesine katılarak Haçlıların Dımaşk kuşatması sırasında şehit olmuştur.[1240] Selâhaddin Eyyûbî'nin 583/1187 yılında Kudüs'ü fethettiği sefere iştirak ederek bu mücadelenin manevi ve ilmî cephesinde yer alan muhaddisler arasında Kudâme ailesinden Ebû Ömer Muhammed ile kardeşi Muvaffakuddin Ahmed[1241] ve Şirâzî ailesinden Nâsıhüddin İbnü'l-Hanbelî'yi[1242] de konu bağlamında zikretmek gerekir. Bununla birlikte Eşrefiyye Berrâniyye'nin hocalarından Abdurrahman b. Ebû Ömer[1243] ile oğlu Ahmed b. Abdurrahman'ın[1244] gayrimüslimlerle yapılan savaşlara katılan cesur kimseler olarak nitelendirilmesi, hadis âlimlerinin cihada katılım konusundaki isteklerini ortaya koymakta ayrıca Kudâme ailesinden pek çok ismin bu bağlamda zikredilmesiyle önem kazanmaktadır. Ailenin Dımaşk'a hicretini inceleyen Batılı araştırmacı Smarandache ise bu hicreti Haçlı

[1238] İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn*, s. 110; Sehâvî, *el-Menhel*, s. 133-134. Konu hakkında ayrıntılı değerlendirmeler için bk. Okuyucu, "İslâmî İlimlerin Dönüşüm Çağında Bir Fıkıh, Hadis ve Âdâb Âlimi Olarak İmam Nevevî", *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*, s. 110-111.

[1239] Zehebî, *Siyer*, XX, 103.

[1240] İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, LXXIV, 235; Zehebî, *Siyer*, XX, 210.

[1241] Zehebî, *Siyer*, XXII, 171; *Târîhu'l-İslâm*, III, 175.

[1242] İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* III, 427.

[1243] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 470.

[1244] İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl*, IV, 232.

baskısına indirgemeyip cihâd ideolojisi ve dinî-manevî motivasyonlar bağlamında değerlendirmiştir.[1245]

Hadis âlimleri, cihada teşvik faaliyetlerini fillî katılımlarıyla sınırlı tutmamış, bu konuda telif ettikleri eserler aracılığıyla da toplumdaki cihad şuurunun canlı tutulması için gayret göstermiştir. Cihada teşvik konusunda telif faaliyetlerinin kronolojik seyri, hicri VI. ve VII. asırlarda öne çıkan muhaddislerin eserleri üzerinden takip edilebilmektedir. Bu bağlamda öncelikle Ebü'l-Hasan Ali b. Tâhir es-Sülemî'nin (ö. 500/1106) cihadın farziyeti ve fazîletiyle ilgili rivayetlere yer verdiği *Kitâbü'l-cihâd* isimli yirmi cüzlük eseri zikredilmelidir.[1246] Günümüzde kadar ulaşan bazı cüzlerinin Şam Zâhiriyye Kütüphanesi başta olmak üzere beş farklı kütüphanede muhafaza edildiği kaydedilmiştir.[1247]

Nûreddin Zengî'nin talebi üzerine Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir, konuyla ilgili kırk hadis belirlemiş ve bunları *Erbaûne hadîsen fi'l-hassi ale'l-cihâd* isimli eserinde derlemiştir.[1248] Bu esere ait olduğu tespit edilen 565-627/1169-1229 yılları arasındaki sema kayıtları, söz konusu eserin farklı tarih ve mekânlarda düzenlenen sema meclislerinde okutulduğunu belgelemektedir. Bu mekânlar arasında ders halkalarının merkezi konumundaki Emevî Camii, daha sınırlı katılıma elverişli şahıslara ait özel bahçe, sûfîlerin eğitim ve irşad faaliyetlerini sürdürdüğü Hâtûniyye Hankâh'ı yer almaktadır.[1249] Mekân çeşitliliği eserin toplumun farklı kesimlerine ulaştığını göstermesi açısından önem arz etmektedir.

İbn Asâkir'in Erbaûne hadîsen fi'l-hassi ale'l-cihâd'ına ait sema kayıtları			
	Sema Tarihi	***Sema Mekânı***	***Meclisin Hocası***
1	7 Recep 565 Cumartesi	Dımaşk'ın kuzeyindeki Mizze köyünde bir bahçe	Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir
2	29 Ramazan 569 Cuma	Emevî Camii	Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir
3	25 Rebîülevvel 617 Cumartesi (kuşluk vakti)	Emevî Camii	Zeynülümenâ İbn Asâkir
4	9 Rebîülevvel 624 Cuma	Hâtûniyye Hankâhı	Ebû Tâhir Berekât b. İbrahim el-Huşûî
5	22 Rebîülevvel 624 Cuma	Emevî Camii	Fahreddin Muhammed b. Abdülvehhâb el-Ensârî
6	26 Rebîülevvel 624 Salı	Ebü'l-Feth Nasr b. İbrahim'in zâviyesi	Abdülazîz b. Hasan b. Ali b. Ebîh

[1245] Bogdan C. Smarandache, "The Hanbali Emigration of 551-569 AH/1156-1173 AD in the Context of the Legal Discourse on Muslim under Non-Muslim Rule", *The Muslim World*, 2018 (108), s. 528-47.

[1246] Elbânî, *Fihrisü'l-mahtûtâti'z-Zâhiriyye*, s. 213.

[1247] el-Mektebetü'ş-şâmile, *Hizânetü't-türâs*, LXIX, 992; Bağdatlı İsmail Paşa, İzâhu'l-meknûn, II, 287.

[1248] Elbânî, *Fihrisü'l-mahtûtâti'z-Zâhiriyye*, s. 113.

[1249] Leder vd., *Mu'cemü's-semââti'd-Dımaşkiyye*, s. 77-78.

		(Emevî Cami'nin batısı)	
7	13 Safer 626 Cuma	Emevî Camii	Fahreddin Muhammed b. Abdülvehhâb el-Ensârî
8	8 Cemâziyelevvel 626 Pazar	Emevî Camii	Zeynülümenâ İbn Asâkir ve Ebû Tâhir Berekât b. İbrahim el-Huşûî ve
9	2 Cemâziyelâhir 627 Pazar	Nûriyye Dârülhadisi	(İzz) en-Nesâbe Muhammed b. Ahmed İbn Asâkir

Öte yandan İbn Asâkir'in eserini *el-İctihâd fî ikâmeti farzi'l-cihâd* diye isimlendirdiğinden bahsedilmiştir. Bu isimlendirme, eserin telif maksadının cihadın farz oluşunu hadislerle delillendirmek ve bu farziyetin ihyası için toplumu teşvik etmek olduğunu ortaya çıkarmaktadır.[1250] Ancak İslam tarihi çalışmalarıyla öne çıkan modern dönem batılı araştırmacılar Suleiman A. Mourad ve James E. Lindsay'a göre İbn Asâkir, söz konusu eseriyle cihadı fıkhî hükümler çerçevesinde sınırlayan yaklaşımdan ayrılarak Dımaşk'ta sünnî cihad ideolojisini canlandırmış ve bu ideolojiyi Haçlılara karşı mücadeleye odaklamıştır.[1251] Bu iddia, eserin telif edildiği dönemin şartları ve içeriği arasındaki ilişkiyi tek yönlü yorumlama riski taşımaktadır. Zira Ali b. Tâhir es-Sülemî'nin toplumu cihada yönlendirmek amacıyla kaleme aldığı eser, İbn Asâkir'in öncesinde de Dımaşk'ta benzer söylemlerin mevcut olduğunu göstermektedir. Ayrıca Mourad ve Lindsay tarafından Haçlılara karşı bir nevi propaganda metni şeklinde lanse edilen eserde belirli bir şahıs ya da topluluğa atıf bulunmamakta bilakis Allah yolunda mücadelenin fazîleti ve gerekliliği vurgulanmaktadır. Dolayısıyla telif edildiği siyâsî bağlam, ezberlenmeye elverişli küçük hacmiyle semâ meclislerinde okutulan kırk hadis türündeki eserin içeriğinin ikinci plana itilmesine sebep olmamalıdır.

Hicri VI. ve VII. asırlarda Dımaşk'ta cihad konusunda telif edilen diğer eserler; Abdülganî el-Makdisî'nin *Tuhfetü't-tâlibîn fi'l-cihâd ve'l-mücâhidîn*[1252]; Kâsım İbn Asâkir'in *Kitâbü'l-cihâd*[1253]; Şemseddin Ahmed b. Abdülvâhid el-Makdisî'nin (ö. 623/1223) *Fazlü'l-cihâd ve'l-mücâhidîn*[1254]; Bahâeddin İbn Şeddâd'ın Selahâddin Eyyûbî için yazdığı *Fezâilü'l-*

[1250] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 318.

[1251] Suleiman A. Mourad ve James E. Lindsay, *The Intensification and Reorientation*, s. 50-51.

[1252] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXII, 138; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn,* I, 579.

[1253] Zehebî, *Siyer*, XXI, 407; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, V, 252.

[1254] Elbânî, *Fihrisü'l-mahtûtâti'z-Zâhiriyye*, s. 310.

cihâd[1255]*;* Nâsıhüddin İbnü'l-Hanbelî'nin *el-İncâd fi'l-cihâd*[1256]; Ziyâeddin el-Makdisî'nin *Fezâilü'l-cihâd*[1257]*;* İzzeddin İbn Abdüsselâm'ın *Ahkâmü'l-cihâd ve fezâilühû*'dur.[1258]

Kâsım İbn Asâkir'in hadisleri farklı isnatlarla zikretme konusundaki titizliği sebebiyle iki ciltten oluşan *Kitâbü'l-cihâd*'ı alanında yazılmış en hacimli eser olarak nitelendirilmiştir.[1259] Müellif, eserini 576/1180 yılında Selâhaddin Eyyûbî'ye sunmuş, sultan da bu eserin tamamını kendisinden sema etmiştir. Ayrıca eserin başlangıcında ve sonunda Kudüs'ün fethi için duada bulunduğunu ve 583/1187'de bizatihi hazır bulunduğu fethin gerçekleşmesiyle de duasının kabul olduğunu belirtmiştir.[1260]

Dımaşk'ta telif eserleriyle toplumu cihada davet eden ulema, hitabet güçleri ve irad ettikleri vaazlar aracılığıyla da bu daveti sürdürmüşlerdir. Bu açıdan hicri VII. asırda dikkat çeken âlimlerin başında Sıbt İbnü'l-Cevzî gelmektedir. Dedesinin vefatından kısa süre sonra (600/1203) Bağdat'tan Dımaşk'a göç eden Sıbt İbnü'l-Cevzî, çoğunlukla Makdisî ve Kudâme ailelerinin yaşadığı Kasiyûn Dağı eteklerine yerleşmiş; kısa sürede Şam'ın vâizi olarak tanınmıştır. Akıcı hitabeti ve etkileyici üslubu sayesinde halkın ve Eyyûbî meliklerinin takdir ve teveccühünü kazanmıştır. Ebû Şâme el-Makdisî, vaazların halk üzerindeki etkisini cumartesi günleri insanların bütün işlerini bırakarak ya da erteleyerek bu vaazlara akın ettikleri şeklinde tasvir etmiştir. Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Emevî Camii'ndeki vaazlarını takip eden ve halk arasında dinleyen el-Melikü'l-Muazzam İsa ile katıldığı bir vaazdan derinden etkilenip köle ve cariyelerini azat eden el-Melikü'l-Eşref Musa onun sultanlar nezdindeki nüfuzunu gösteren örneklerdir.[1261]

Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Haçlıların Kudüs ve çevresine saldırdığı 607/1210 yılında Emevî Camii'nde verdiği vaaz, cihada davetin toplumdaki karşılığını göstermesi açısından kayda

---

[1255] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, V, 251; Safedî, *el-Vâfî*, XXIX, 86.

[1256] İbnü'l-İmâd*, Şezerâtü'z-zeheb*, VII, 290.

[1257] Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 51 (54. dipnot c maddesi).

[1258] Günümüzde matbu hâlde bulunan eser Türkçe'ye de tercüme edilmiştir. *Ahkâmü'l-cihâd ve fezâilühû*, thk. Nezîh Hammâd, Cidde: Mektebetü Dârü'l-Vefâ, 1406/1986; *Cihad Ahkâmı ve Fazileti*, trc. Mansur Koçinkağ, Semere yayınları: İstanbul, 2009.

[1259] Müellifi tarafından *el-Müntekâ min Kitâbi'l-Cihâd ve mâ e'addallâhü li'l-ibâd* adıyla ihtisar edilen eserin yazması Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Ali Rıza Karabulut, Ahmet Turan Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-türasi'l-İslamî fî mektebati'l-âlem*, III, 2378. Ayrıca sonraki yıllarda Ahmed b. İbrahim İbnü'n-Nehhâs ed-Dımaşkî (ö. 814/1411), eseri gözden geçirerek bazı ilâvelerde bulunmuş ve ona *Meşâriu'l-eşvâk* ismini vermiştir. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, V, 252.

[1260] Zehebî, *Siyer*, XXI, 411.

[1261] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, I, 158-162.

değerdir. Zira el-Melikü'l-Muazzam ordusuyla Dımaşk'tan ayrılarak Haçlılara karşı harekete geçtiği o yıl, Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin vaazı sayesinde kalabalık bir grup cihad niyetiyle yola çıkmıştır. Yola çıkan kafileye öncülük eden Sıbt, Nablus'a ulaştığında vaaz vererek cihada çağrısını tekrarlamıştır. Seferin devamında Sıbt ve beraberinde yer alan müslümanların el-Melikü'l-Muazzam'ın ordusuyla buluştuğu ve Akka'da gerçekleşen gazveye katıldığı nakledilmiştir.[1262]

Diğer taraftan Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin sultanlar nezdindeki itibarı, tayin taleplerinin iletilmesinde ve haksız uygulamaların ortadan kaldırılmasında etkili olmuştur. Nitekim İbnü's-Salâh, el-Melikü'l-Muazzam'ın kendisine karşı mesafeli olması sebebiyle müderrislik mansıbı için Sıbt İbnü'l-Cevzî'den aracılık talebinde bulunmuş, bunun üzerine sultanla görüşen Sıbt, sultanın İbnü's-Salâh'a karşı menfî tutumunun değişmesini sağlamıştır.[1263] Mevcut kaynaklarda bu mesafenin sebebi ve İbnü's-Salâh'ın tayin olmak istediği medresenin ismi hakkında açık ve net bilgiye rastlanmamıştır. Ancak bunun muhtemel sebeplerinden biri, 616/1219 yılında Kudüs'te yaşanan olaylardır. Ebû Şâme'nin naklettiğine göre el-Melikü'l-Muazzam, Kudüs'ün Haçlılar tarafından işgal edilmesi endişesiyle şehrin surlarının yıkılmasını emretmesi, halk arasında büyük bir paniğe yol açmış, şehir sakinleri yurtlarını ve mallarını bırakarak farklı bölgelere dağılmışlardır. İslâm tarihinde benzeri az görülmüş bir felaket olarak nitelendirilen bu hâdise sırasında Kudüs'te ikamet eden İbnü's-Salâh da şehri terkederek Dımaşk'a göç etmiştir.[1264] Dolayısıyla bu kargaşa ortamında el-Melikü'l-Muazzam'ı desteklediğine dair kaydın bulunmaması, sultanın İbnü's-Salâh'a yönelik menfî tutum geliştirmesinde etkili olduğu düşünülebilir. Zira el-Melikü'l-Muazzam'ın aynı yıl Dımaşk'ta bulunan Sıbt İbnü'l-Cevzî'ye mektup yazarak halkı cihada teşvik etmesini istemesi ulemanın bu konuda öncülük etmesini beklediğine işaret etmektedir.[1265]

[1262] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 40-42.

[1263] Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XXII, 393.

[1264] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, I, 313.

[1265] Sıbt İbnü'l-Cevzî mektubu alınca Emevî Cami'nde halka okumuş ancak beklediği karşılığı alamamıştır. el-Melikü'l-Muazzam bu durumdan haberdar olunca vergi yükünü arttırmış, Sıbt İbnü'l-Cevzî'ye de ikinci bir mektup göndererek kendisiyle birlikte gazveye iştirak etmesini istemiştir. Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, I, 316.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KURUMLARDA OKUTULAN ESERLER, TEDRİS VE TELİF GELENEĞİ

I. KURUMLARDA OKUTULAN ESERLER VE TEDRİS FAALİYETLERİ

Hicri VI. ve VII. asır Dımaşk'ında hadis tedrisi, dârülhadisler başta olmak üzere medrese, hankâh gibi kurumlar ile muhtelif ilmî mahfillerde yürütülmüştür. Hadis eğitiminin kurumsal bir zemine taşınması semâ meclislerinin süreklilik kazanmasına, tedris faaliyetlerinin belirli merkezlerde yoğunlaşmasına ve hadis metinlerinin farklı ilmî çevreler arasında dolaşıma girmesine imkân sağlamıştır. Bununla birlikte semâ kayıtları, dönemin hadis tedrisinin modern anlamda yeknesak ve merkezî bir müfredat çerçevesinde yürütülmediğini teyit etmektedir. Nitekim hadis derslerinin içeriği ve okutulan eserler çoğu zaman kurumdan ziyade meclisi yürüten muhaddisin ilgili eseri rivayet etme salahiyeti, ilmî birikimi ve hadis alanındaki şöhreti doğrultusunda belirlenmiştir.

Aynı eserlerin farklı dârülhadis ve medreselerde tekrar okutulması, her kurumun kendine mahsus bir eser listesi takip etmediğini aksine belirli eserlerin farklı kurumlarda ortak bir tedris zemini oluşturduğunu göstermektedir. Zira hadis tahsiliyle meşgul olan talebeler, farklı muhaddislerin meclislerine iştirak etmek suretiyle aynı metni farklı isnadlarla semâ edebilmiştir. Bu bölümde tedrise konu olan hadis eserleri muhtelif yönleriyle incelenecek, hangi kurumlarda hangi eserlerin okutulduğu, bu eserlerin türsel özellikleri ve tedris içerisindeki ağırlıkları incelenecektir. Ayrıca okutulan eserlerin müelliflerinin yaşadıkları dönemler ve coğrafî menşeleri değerlendirilerek hangi saiklerle belirli eserlerin tercih edildiği ele alınacak ve nihayet semâ kayıtlarından hareketle dönemin tedris geleneğine dair bazı tespitlerde bulunulacaktır.

A. Hadis Eğitim Kurumlarında Okutulan Eserlerin Niteliği ve Türsel Özellikleri

Hadis eğitim kurumlarında okutulan eserlerin incelenmesi, dönemin tedris anlayışının hangi metinler etrafında şekillendiğini ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir. Bu bağlamda dârülhadis ve medreselerde genellikle hangi tür ve muhtevaya sahip eserlerin okutulduğu, bunların kurumlar arasında nasıl temerküz ettiği ve dağılım farklılıkları üzerinde durularak bu ilişkinin nesnel bir çerçevede ele alınması amaçlanmıştır.

Dımaşk'ta hadis talim ve tedrisinin hangi eserler etrafında şekillendiğini takip edebilmenin en işlevsel yoluysa bu eserleri tür itibariyle sınıflandırmaktır. Yapılan taramalar neticesinde mükerrerler ayıklandığında yüz altmış dokuz farklı eserin tedrisata konu olduğu

anlaşılmış[1266], bu eserlerin cüz, fevâid, emâlî, erbaûn, zühd, fezâil, müsned, tâbakât ve meşyeha türlerinde yoğunlaştığı görülmüştür.

Grafik 8: Okutulan eserlerin tür dağılımı

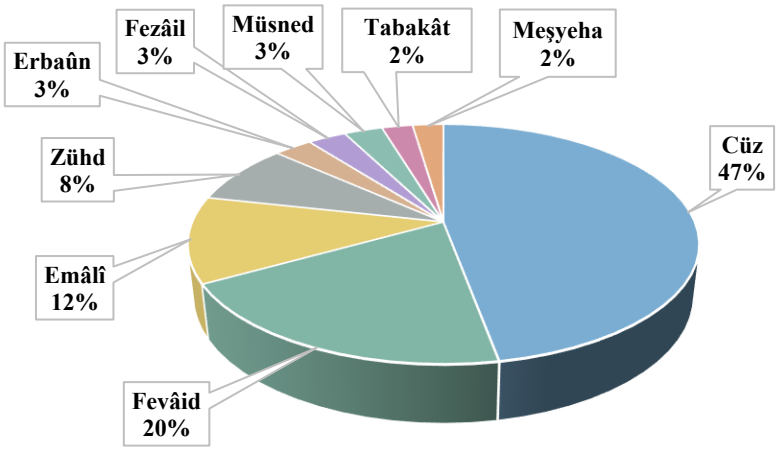

İncelenen veriler, okutulan hadis metinlerinin %47'sinin cüzlerden oluştuğunu dolayısıyla hadis tedrisinde bu türün belirgin bir ağırlık taşıdığını ortaya koymaktadır. Bu oranlar tedrisin birbirinden bağımsız sema meclisleri merkezinde küçük hacimli kitapların isnadla rivayet edildiği bir mahiyet taşıdığını göstermektedir. Zira bir şeyhin rivayet ettiği hadislerin veya belli bir konuya matuf rivayetlerin derlendiği bu cüzler, genellikle tek oturumda okunabilecek hacimdedir. Öte yandan Ebû Abdurrahman Abdullah b. Yezîd (ö. 213/828), Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Ensârî (ö. 215/830), Ebû Osman Affân b. Müslim es-Saffâr (ö. 220/835), Âdem b. Ebî İyâs (ö. 220/835), Ali b. Hucr es-Sa'dî (ö. 244/858), Lüveyn diye meşhur Muhammed b. Süleyman el-Esedî (ö. 246/860) gibi erken dönem muhaddislerine nispet edilen cüzlerin okutulması, bu eserlerin isnad zincilerinin muhafaza edilmesine aynı zamanda âlî isnada ulaşma arzusuna işaret sayılabilir.

Hicri IV. asır müelliflerinden çok sayıda cüzün sema edildiği Dımaşk hadis eğitim kurumlarında Taberânî'ye (ö. 360/971) ait iki cüz dikkat çekmektedir. Onun oğluna bizzat seçerek naklettiği rivayetlerden oluşan *Cüzün fîhi mâ intehabehü't-Taberânî li ibnihî Ebî Zerr*[1267] aile içinde ilmî mirasın intikalini ifade etmektedir. Ancak bu cüzün şahsî ve sınırlı

[1266] Bu eserlerin listesi için bk. *Ek-8* ve *Ek-9*. Bazı eserlerin aynı muhaddis tarafından farklı tarihlerde ve farklı meclislerde tekrar okutulması yahut birden fazla muhaddis tarafından tedris edilmesi sebebiyle toplam meclis sayısı dört yüz otuz üçe ulaşmıştır. Ancak bu sayıya, İbnü's-Salâh'ın Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *es-Sünenü'l-kübrâ* adlı eserini yedi yüz elli yedi ayrı mecliste okutmasına dair rivayet dâhil edilmemiştir. Hâfız, *Dârü'l-hadîs el-Eşrefiyye,* s. 81.

[1267] Bu cüzün Zâhiriyye Kütüphanesi'nde yazma halinde ulaştığı belirtilmiştir. Elbânî, *Fihrisü'l-mahtûtâti'z-Zâhiriyye*, s. 460.

rivayet havzasından çıkarak asırlar sonra Dımaşk ders halkalarında okutulması, ilim merkezleri arasındaki irtibatı teyit ederken Dımaşk özelinde tedrisin yerli muhaddis çevreleriyle sınırlı kalmadığını bilakis bu irtibatın hadis eserleri vasıtasıyla kurumlara da taşındığını göstermektedir. Taberânî'nin *Cüzün fîhi turuku hadîsi "men kezebe aleyye"*[1268] ismini taşıyan diğer cüzü ise hadis rivayetinde adalet ve zabt ilkelerine verilen ehemmiyetin yanı sıra hadis uydurma ihtimallerine karşı nebevî ikazın sema meclislerinde hatırlatıldığını vurgulamaktadır. Zira *"men kezebe aleyye"* hadisi, hadis uydurmanın dinî ve ahlâkî sorumluluğuna dair en temel uyarıdır. Bu durum ders halkalarında isnad ve metin nakliyle birlikte ilmî disiplinin korunması yönündeki sürekliliğin fiilen sürdürüldüğünü gösteren bir örnektir.

Dımaşk'ın kendi ilmî çevresine bağlı muhaddislerin telif ettiği cüzler de ders halkalarında tedavüldedir. Nitekim Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'in *et-Tecrîd* adıyla kaydedilen cüzüyle[1269], Ziyâeddin el-Makdisî'nin *Cüzün fîhi zikrü'l-musâfaha*[1270] isimli derlemesi bunların başında gelir. Bununla birlikte kapsamlı hadis eserlerinin öğretim aşamasında cüzler hâlinde rivayet edildiğine de değinmek gerekir. Bu bağlamda Ziyâeddin el-Makdisî'nin en hacimli ve meşhur eseri *el-Ehâdîsü'l-muhtâre*[1271]*,* belirli cüzler hâlinde sema edilmiş; böylece cüz formu müstakil derlemelerin dışında büyük eserlerin meclis ortamında okutulması kapsamında değerlendirilmiştir.

Niceliksel olarak cüz türünü %20'lik payla fevâid türü takip etmektedir. Muhaddislerin genellikle garîb ve nâdir rivayetlerini derleyerek oluşturduğu fevâid türünün hadis öğretiminin ikinci ağırlık noktasını teşkil etmesi aynı zamanda rivayet farklılığını ilmî bir değer olarak kabul etme; isnad çeşitliliğini koruma ve sürdürme yönündeki temâyülün göstergesi olarak değerlendirilebilir. Ayrıca bu tür eserlerin çoğunlukla *el-Fevâidü'l-müntekât* diye

---

[1268] thk. Ali Hasan Ali, Hişâm b. İsmâil es-Sekkâ, Amman: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1410/1990.

[1269] Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Syrian National Library, 3747/2, 26v, N. 1, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1350, accessed May 25, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[1270] Toplamda on beş hadis rivayet eden cüz neşredilmiştir: thk. Amr Abdülmün'im Süleym, 1424/2003.

[1271] Söz konusu eser on üç cilt olarak neşredilmiştir: thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş, Beyrut: Dâru Hıdr, 1420/2000. Ziyâeddin el-Makdisî'nin hadis ilmindeki yerini özellikle *el-Ehâdîsü'l-muhtâre* adlı eserini tanıtan çalışmalar için bk. Efendioğlu, Mehmet, "Ziyâeddîn el-Makdisî ve el-Ehâdîsü'l-muhtâra İsimli Eseri", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2012/10, s. 59-98; Kalaç, Rıdvan; Gezer, Arif, "Kudâme Ailesinden Ziyauddin el-Makdisî ve Hadis Literatürüne Katkısı", *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, 2020/4, s. 235-280.

adlandırılması, bu metinlerin derleme biçimine ilişkin bilinçli bir telif tavrını ifade eder. Terkibteki *müntekât* ifadesi, rivayetlerin seçilerek bir araya getirildiğini vurgular.[1272]

Dımaşk dârülhadis ve medreselerinde okutulan fevâid literatüründe rivayetlerin seçilme kriterlerinin tekdüze olmaktan ziyade müellifin tercihine ve ilmî birikimine göre çeşitlendiği söylenebilir. Bu çerçevede Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Fevâidü'l-müntehabe es-sıhâh ve'l-garâib*'i[1273] ile Muhammed b. Ahmed İbn Ebi'l-Fevâris'in (ö. 412/1022) *el-Fevâidü'l-müntekâtü'l-avâlî*'si[1274] intikanın iki ayrı yönünü yansıtması açısından zikredilebilir. Hatîb el-Bağdâdî, söz konusu eserinde akranlarından Ebü'l-Kâsım Yûsuf b. Muhammed el-Hemedânî'ye (ö. 468/1075) ait beş cüzde yer alan rivayetleri sıhhat dereceleri bakımından incelemiş; bunları kabul edilebilirlik ölçütlerine göre sınıflandırmıştır.[1275] Buna karşılık İbn Ebi'l-Fevâris eserinde âlî isnadları derlemeye yönelerek râvî zincirinin kısalığını tercih etmiştir.

Fevâid türünü %12'lik payla takip eden emâliler, sema meclisinde şeyhin naklettiği hadisleri talebenin kayda geçirmesi suretiyle teşekkül eden bir derleme çalışmasıdır.[1276] Dımaşk hadis eğitim kurumlarında okutulan emâlî türü içinde Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'ya (ö. 458/1066) nispet edilen meclislerin zikri, Dımaşk hadis çevrelerinin Hanbelî ilmî otoriteyle kurduğu bağın izlenebilir bir örneğidir. Nitekim Bağdatlı Hanbelî fakih Ebû Ya'lâ fıkhın yanında tefsir, kelam ve hadis alanlarında döneminin itibarlı uleması arasında sayılmış; ona ait *Emâlî*'nin[1277] ders halkalarında okutulması da ele alınan dönemde şöhret sahibi muhaddislerin rivayetlerinin icazetini alma yönündeki temâyülün yansıması olarak değerlendirilebilir. Ayrıca hicri VI. asır meşhur hadis hâfızlarından İsfahan asıllı Ebû Tâhir es-Silefî'nin *el-Mecâlisü's-Selemâsiyye* ya da bir diğer adıyla *el-Mecâlisü'l-hamse*[1278] isimli emâlisi de bu minvalde ele alınmalıdır. Bağdat, Hicaz ve Şam hattında talebenin kendisine yoğun rağbet gösterdiği Silefî'nin bu eseri isminden de anlaşılacağı üzere beş sema meclisinin imlâsını içermektedir ve günümüz İran'ının

---

[1272] Kandemir, "Fevâid", *DİA,* XII, 500.

[1273] thk. Halil b. Muhammed el-Arabî, Riyad: Dârü'r-râye, 1419/1998.

[1274] thk. Gâlib b. Muhammed Ebü'l-Kâsım eş-Şerîf, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi ed-Da've ve Usûlü'd-Dîn Fakültesi, Mekke 2001.

[1275] *"Kim Allah'ın kelimesi en yüce olsun diye savaşırsa o Allah yolundadır"* rivayetinin ardından hadisin sahih olduğunu ve Buhârî ile Müslim tarafından tahriç edildiğini vurgulamıştır. Buna mukabil *"İman; dil ile ikrar, kalp ile yakin ve azalarla ameldir"* rivayetini ise garîb olarak nitelendirmiş, hadisin belirli râviler üzerinden tek kaldığına dikkat çekmiştir. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fevâidü'l-müntehabe es-sıhâh ve'l-garâib*, s. 55-56.

[1276] Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 339.

[1277] Elbânî, *Fihrisü'l-mahtûtâti'z-Zâhiriyye*, s. 294.

[1278] thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âl Selmân, Riyad: Dârü's-sumayî', 1414/1994.

Batı Azerbaycan eyaletine bağlı Salmas şehrinde imlâ edilmiştir.[1279] Böylece emâlî geleneğinin rıhleyle taşınan ve şehirlerarası ilmî sirkülasyonu mümkün kılan niteliğini ortaya çıkarmıştır.

Dımaşk hadis ders halkalarında emâlîlerin ardından zühd ve rikak muhtevalı derlemeleri %8'lik payla yer almakta; kırk hadis mecmuaları, fezâil ve menâkıb literatürü ile müsned tertibindeki rivayet derlemeleri %3 oranında temsil edilmektedir. Buna ilaveten tabakât türü biyografik eserler ve meşyeha türündeki eserler %2 gibi daha sınırlı bir paya sahiptir.

Tespit edilen eserlerin muhtevaları dikkate alındığında ağırlık noktasını akâid, fezâil, zühd ve rikak konularını içeren eserler teşkil etmektedir. Öğretim faaliyetinin manevî boyutunu temsil eden zühd, rikak ve fezâil konulu hadisleri içeren eserlerin talebenin hadis bilgisini arttırmanın yanında nefis terbiyesini, takva bilincini ve amelî istikametini güçlendirmesini sağlayan bir işlev gördüğü söylenebilir. Bağdatlı Hanbelî fakihi aynı zamanda mutasavvıf İbn Ebü'd-Dünyâ'nın (ö. 281/894) zühd ve âdâb muhtevalı *el-Ferec ba'de'ş-şidde*[1280], *Kitâbü's-samt*[1281] ile *Kitâbü'l-yakîn*[1282]; Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer el-Harâitî'nin (ö. 327/939) *Mesâviu'l-ahlâk ve mezmûmuhâ*[1283] ile *Mekârimü'l-ahlâk ve me'âliha*[1284] adlı eserlerinin semâ meclislerinde okutulması, hadis tedrisinin talebenin ahlâkî terbiyesi ve manevî istikametinin tahkimine de yöneldiğine işaret etmektedir.

Öte yandan fezâil metinlerinde amellerin, ibadet vakitlerinin ve mukaddes mekânların faziletine odaklanılmış, bu doğrultuda şehirlerin fazileti hakkında yazılmış erken dönem örneklerinden Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) *Risâle fî fazli Mekke*'si[1285]; mübarek aylarla ilgili

---

[1279] Silefî, *el-Mecâlisü'l-hamse*, s. 123-124.

[1280] Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Syrian National Library, 3757/9, 144v, N. 3, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2174, accessed May 26, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[1281] Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Syrian National Library, 3768/1, 30v, N. 2, ed. Said Aljoumani, with contribution by عبد الله باوزير https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4460, accessed May 26, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[1282] Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Syrian National Library, 3764/12, 172v, eds. Said Aljoumani, عبد الله باوزير https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3833, accessed May 26, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[1283] Leder vd., *Mu'cemü's-semââti'd-Dımaşkiyye,* s. 83 (3757:1, 16b, 8. semâ kaydı).

[1284] Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Leiden University Libraries, Or. 122, 9r, N. 4, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4735, accessed May 26, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[1285] Leder vd., *Mu'cemü's-semââti'd-Dımaşkiyye,* s. 107 (3775:11, 130a, 1. semâ kaydı).

Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'in *Meclisân fî fazli Receb*[1286] ve Ebû Muhammed Kâsım b. Ali İbn Asâkir'in *Fazlü Şa'ban*'ı[1287]; hac ibadetinin ve arefe gününün faziletini konu edinen Ebü'l-Hasan Ali b. Mes'ûd el-Mevsılî'nin (ö. 704/1304) *Fazlü yevmi't-terviye ve arefe*'si[1288] okutulmuştur.

Zühd ve rikak literatüründe dünyevî meyillerden arınma ve kalbin tezkiyesine yapılan vurgu, Dımaşk'taki hadis tedrisinin ahlakî yönünü öne çıkarmaktadır. Bu açıdan sema meclislerinde sünnet konusunda yazdığı eser vesilesiyle Esedüssünne diye anılan Esed b. Mûsâ'nın (ö. 212/827), *Kitâbü'z-zühd*'ü[1289] gibi erken dönem telîfatı nakledilmiş; aynı zamanda Alâeddin Ali b. Balabân en-Nâsırî'nin (ö. 684/1285) *Esnâ'l-makâsıd ve a'zebü'l-mevârid*'i[1290] gibi ele alınan döneme göre güncel eserler de okutulmuştur. Buna mukabil akaid konulu hadislerin yer aldığı eserlerin okutulması, özellikle Haçlı savaşları ve iç siyâsî istikrarsızlıkların belirdiği bir ortamda, ehl-i sünnet itikadının muhafazası ve tahkimi yönündeki işlevine delalet etmektedir. Ana hatlarıyla hadis eğitim kurumlarında okutulan ahlak temalı eserlerin ferdî terbiyeyi, akaid merkezli eserlerin ise itikad konularında mezhep bütünlüğünü pekiştirmeye aracılık ettiği söylenebilir.

Eser türü ve muhtevasına dair oluşan tablo, Dımaşk'ta kurumsallaşan hadis eğitiminin mahiyetine dair iki temel sonuca işaret etmektedir. Birincisi, hadis tedrisi bu dönemde henüz tam anlamıyla belirli müfredat çerçevesine oturan sistemli bir yapıya kavuşmamış; hoca-talebe irtibatını merkeze alan isnad temelli anlayış sürdürülmüştür. İkincisiyse okutulan eserlerin yoğunlaştığı türler sayesinde kısa sürede icazet teminiyle eserlerin isnadı muhafaza edilmiş böylece nesiller boyu ilmî silsilenin sürekliliği sağlanmıştır.

Kurumlarda düzenlenen sema meclisleri, bazı eserlerin tekrar okutulması yönüyle dikkat çekicidir. Zira belirli eserlerin farklı yıllarda ve kurumlarda birçok kez okutulması, eserlerin niteliğiyle birlikte tedrisin mahiyetine ilişkin ipuçları sunabilir. Bu çerçevede yirmi bir eserin birden fazla mecliste okutulduğu tespit edilmiştir ki bu toplamın yaklaşık %16'sına tekâbül etmektedir. En sık tekrarlanan Hamza b. Muhammed el-Kinânî'nin (ö. 357/968) *el-*

[1286] Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 291.

[1287] Hâfız, *el-Mehâsinü's-sultâniyye*, s. 139.

[1288] Leder vd., *Mu'cemü's-semââti'd-Dımaşkiyye,* s. 42 (1039:7, 118b, 119a, 7. semâ kaydı).

[1289] Hâfız, *Dûru'l-hadîsi'ş-şerîf bi-Dımaşk*, s. 137.

[1290] Leder vd., *Mu'cemü's-semââti'd-Dımaşkiyye,* s. 40 (1039:5, 61a, 8. semâ kaydı).

Meclisü'l-Bitâka'sı Eşrefiyye Berrâniyye[1291] ve Nâsıriyye Dârülhadisleriyle[1292] Ömeriyye[1293], Ziyâiyye Muhammediyye[1294] ve Sadriyye[1295] Medreselerinde okutulmuş; böylece beş farklı kurumdaki sema meclislerinde yer bulan eser aynı zamanda Nâsıriyye Dârülhadisi'nde iki; Ziyâiyye Muhammediyye Medresesi'nde dört ayrı mecliste yeniden sema edilmiştir.

Kinânî'nin söz konusu eserini Ebû Ya'lâ Muhammed b. Hüseyin el-Ferrâ'nın (ö. 458/1066) *Emâlî*'si takip etmektedir. Bir defa Eşrefiyye Berrâniyye Dârülhadisi'nde[1296], beş defa da Ziyâiyye Muhammediyye Medresesi'nde[1297] sema edilen eser, iki farklı kurumda toplam altı mecliste okutulmuştur. Ayrıca Hanbelî fıkhında müctehid kabul edilen Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'ya ait eserin çoğunlukla Hanbelî çevrelerde okutulması, bunun rastgele bir tercih olmadığını bilakis mezhep geleneğinin kurumlara yansıtıldığını düşündürmektedir.

Nâsıriyye Dârülhadisi'nde beş farklı oturumda cüzler hâlinde okutulan *el-Vahşiyyât* isimli eserin müellifi hicri V. asır muhaddislerinden Belh asıllı Ebû Ali Hasan b. Ali el-Vahşî'dir (ö. 471/1078).[1298] İsfahan'dayken Ebû Nuaym'dan (ö. 430/1038) dinlediği hadislerden seçerek oluşturduğu eserini beş cüz hâlinde telif etmiş, bu eser bazı sema kayıtlarında *el-Fevâidü'l-Vahşiyyât* ismiyle de kaydedilmiştir.[1299]

Hadis eserlerinin sema meclislerinde tekrar okutulması, ilmî rağbetin ötesinde eğitim kurumları arasındaki mezhebî etkileşimin göstergesidir. Nitekim bazı eserler, aynı kurum içinde çok defa sema edilirken bazıları da birden fazla kurumda okutularak mezhebî ve kurumsal sınırları aşan ilmî dolaşımın zeminini hazırlamıştır. Ebü'l-Kâsım Zâhir b. Tâhir eş-Şehhâmî'nin (ö. 533/1138) *Erbaûne hadîsen* adlı eserinin Şâfiîlere tahsis edilen Nâsıriyye Medresesi'yle[1300] Hanbelîlere ait Ziyâiyye Muhammediyye Medresesi'nde[1301] nakledilmesi;

[1291] Leder vd., *Mu'cemü's-semââti'd-Dımaşkiyye,* s. 33 (955:9, 186b, 27. semâ kaydı).

[1292] Leder vd., *Mu'cemü's-semââti'd-Dımaşkiyye,* s. 34-35 (955:9, 189b, 34. semâ kaydı; 190b, 43. semâ kaydı).

[1293] Leder vd., *Mu'cemü's-semââti'd-Dımaşkiyye,* s. 36 (955:9, 192b, 193a, 58. semâ kaydı).

[1294] Leder vd., *Mu'cemü's-semââti'd-Dımaşkiyye,* s. 35 (955:9, 190b, 41. semâ kaydı; 191a, 44. semâ kaydı; 192b, 57. semâ kaydı; 193a, 61. semâ kaydı).

[1295] Leder vd., *Mu'cemü's-semââti'd-Dımaşkiyye,* s. 35 (955:9, 191a, 47. semâ kaydı).

[1296] Leder vd., *Mu'cemü's-semââti'd-Dımaşkiyye,* s. 119 (3817:3, 14a, 3. semâ kaydı).

[1297] Leder vd., *Mu'cemü's-semââti'd-Dımaşkiyye,* s. 119 (3817:3, 14b, 4. semâ kaydı); s. 126 (3817:3, 44b, 17; 45a, 18. semâ kaydı); s. 138 (3828:9, 113b, 2; 114b 5. semâ kaydı)

[1298] Zehebî, *Siyer*, XVIII, 365-366.

[1299] Zikri geçen semâ meclisi 22 Şâban 677 tarihinde Hanbelî âlim Ahmed b. Ebî'l-Hayr b. Selâme el-Haddâd'ın (ö. 678/1279) riyâsetinde gerçekleştirilmiştir. Hâfız, *Dûru'l-hadîsi'ş-şerîf bi-Dımaşk*, s. 183.

[1300] Leder vd., *Mu'cemü's-semââti'd-Dımaşkiyye,* s. 26 (955:2, 28a, 21. semâ kaydı).

[1301] Leder vd., *Mu'cemü's-semââti'd-Dımaşkiyye,* s. 26 (955:2, 28a, 22. semâ kaydı).

aynı şekilde Ebû Tâhir es-Silefî'nin (ö. 576/1180), *el-Mecâlisü'l-hamse*'sinin Hanbelîlerin Ömeriyye Medresesi'yle[1302] Hanefî geleneğe mensup İzziyye Berrâniyye Medresesi'nde[1303] tedrisi bu duruma örnek sayılabilir. Bununla birlikte aynı mezhep çizgisinde yer alan kurumlarda da aynı eserin sema edildiği örnekler mevcut olup Ebü'l-Hasan Ahmed b. Muhammed b. es-Salt el-Bağdâdî'nin (ö. 308/920) *Fevâid*'i Hanbelîlerin Cevziyye[1304] ve Sâhibiyye Medreselerinde[1305] rivayet edilmiştir.

Tekrar olgusu, Dımaşk'taki hadis tedrisi açısından değerlendirildiğinde bunun arkasında bazı ilmî saiklerin bulunduğu düşünülmektedir. Bu minvalde üç muhtemel saikten bahsedilebilir. Birinci ihtimal, sema meclislerinde sıklıkla okutulan bu eserlerin talebenin işitip rivayet etmesi gereken temel eserler kabul edilmesidir. İkincisi, muhaddislerin icazet hakkına sahip oldukları eserleri okutmaları ve böylece eserin isnadıyla birlikte sonraki nesillere nakledilmesini sağlama arzusudur. Sonuncusu da kısa hacimli cüz, fevâid ve kırk hadis derlemelerinden oluşan bu eserlerin istinsahı ve naklinin daha kolay olması sayesinde ders halkalarında yaygınlık kazanmasıdır.

Cüzler başta olmak üzere kısa zamanda sema edilmesi mümkün olan eserlerin nicelik olarak daha fazla okutulması, *Kütüb-i Sitte* gibi çok ciltten oluşan hadis kaynaklarının nakledilmediği şeklinde yorumlanmamalıdır. Nitekim Eşrefiyye Cevvâniyye Dârülhadisi ilk açıldığı dönemlerde Bağdat'ın meşhur hadis âlimi Zebidî Dımaşk'a gelmiş ve kurumun bânisi el-Melikü'l-Eşref Musa'nın aralarında bulunduğu sema meclislerinde sekiz gün boyunca *Sahih-i Buhârî*'yi nakletmiştir.[1306] Aynı şekilde İbnü'l-Attâr, Eşrefiyye'de şeyhu'l-hadîs mansıbını üstlenen hocası Nevevî'den *Sahih-i Buhârî* ve *Sahih-i Müslim*'i ayrıca Ebû Dâvud'un *es-Sünen*'inin bir kısmını dinlediğini ve müzakere ettiğini belirtmiştir. İbnü'l-Attar, söz konusu kurumda Nevevî'nin, mutasavvıf yönü ağır basan çok yönlü âlim Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *er-Risâle*'sini, İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) sûfîler hakkındaki *Sıfatü's-safve*'sini, Şâfiî fakihi ve muhaddis Ebü'l-Feth Nasr b. İbrahim el-Makdisî'nin (ö. 490/1096) *el-Hücce alâ tarîkı'l-mehâcce* ismindeki hadis eserini naklettiğini de eklemiştir.[1307] Nevevî'nin biyografisini

[1302] Leder vd., *Mu'cemü's-semââti'd-Dımaşkiyye,* s. 72 (1178:22, 242b, 19. semâ kaydı).

[1303] Leder vd., *Mu'cemü's-semââti'd-Dımaşkiyye,* s. 72 (1178:22, 243b, 244a, 23. semâ kaydı).

[1304] Leder vd., *Mu'cemü's-semââti'd-Dımaşkiyye,* s. 82 (3755:23, 303a, 9. semâ kaydı).

[1305] Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Syrian National Library, 3755/23, 303v, N. 4, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1934, accessed May 29, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[1306] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 196.

[1307] İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn*, s. 60-61.

müstakil bir eserde kaleme alan Şemseddin es-Sehâvî (ö. 902/1497) bu ders halkalarında Hanefî fıkıh ve hadis âlimi Tahâvî'nin (ö. 321/933) *Şerhu Me'ânî'l-Âsâr*'ının da sema edildiğinden bahsetmiştir.[1308] Diğer yandan Ebû Şâme, pazartesi ve perşembe günleri ikindi namazından sonra Kubbetü'n-nesr'de ilim meclisleri düzenleyen Fahreddin İbn Asâkir'den Beyhakî'nin *Delâilü'n-nübüvve*'si ve diğer eserleri dinlediğini ifade etmiştir.[1309] Hadis derslerinin verildiği eğitim kurumlarında tasavvuf literatürünün yanı sıra Şâfiî ve Hanefî fıkhında temâyüz etmiş hadis âlimlerinin eserlerinin okutulması, bu kurumlarda mezhebî taassubun ya da yalnızca hadis alanında ders verme zorunluluğu gibi katı bir yaklaşımın olmadığını göstermektedir.

Dımaşk'ta iki farklı kurum tipi olan medrese ve dârülhadislerde hadis dersleri birlikte yürütülmüş, her iki kurumda da çoğunlukla benzer eserler okutulmuştur. Bununla birlikte bu kurumların hangisinde ne tür eserlerin ağırlıklı olarak okutulduğuna dair tematik bir dağılımın tespiti de mümkündür.

Grafik 9: Okutulan eser türleri bağlamında dârülhadis ve medreseler

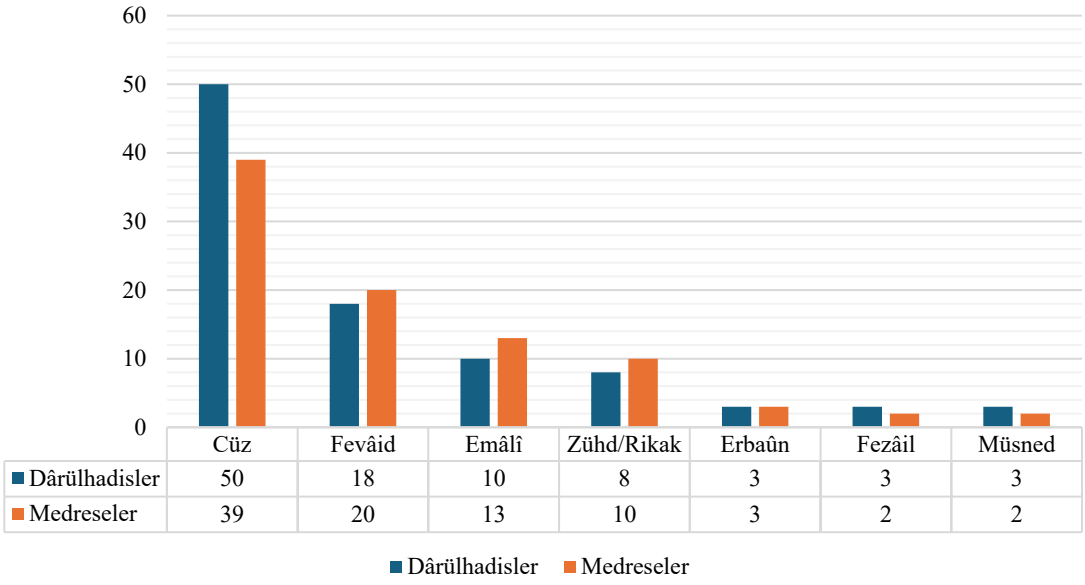

	Cüz	Fevâid	Emâlî	Zühd/Rikak	Erbaûn	Fezâil	Müsned
Dârülhadisler	50	18	10	8	3	3	3
Medreseler	39	20	13	10	3	2	2

Hadis derslerinin yapıldığı medreseler ile dârülhadislerde okutulan eser türlerinin karşılaştırıldığı grafik, iki kurum arasında tedris edilen metinlerin mahiyeti bakımından belirgin bir farklılaşmanın bulunmadığını ortaya koymaktadır. Her iki kurumda da cüzler ilk sırada yer almakta; bunları fevâid, emâlî ve zühd-rikak literatürü takip etmektedir. Erbaûn, fezâil ve müsned türü eserlerin dağılımı da benzer bir görünüm arz etmektedir. Bu durum, hadis tedrisinin belirli eser türleri yahut belirli kurumlarla sınırlandırılmadığını hoca-talebe ilişkileri

[1308] Sehâvî, *el-Menhel*, s. 19.

[1309] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, I, 362.

etrafında şekillenen bir anlayış içerisinde yürütüldüğünü düşündürmektedir. Dolayısıyla kurumsallaşma sürecine rağmen henüz standartlaşmış bir müfredatın teşekkül etmediği, eğitim faaliyetlerinin seyrinin büyük ölçüde muhaddislerin ilmî birikim ve temâyülleri etrafında tayin edildiği söylenebilir.

Dârülhadis ve medreselerde okutulan eser türlerinin dağılımını yansıtan bu grafik, söz konusu kurumların belirli bir ilim dalıyla mahdut yapılar olmayıp farklı ilmî sahaların buluştuğu müşterek tedris mahfilleri olarak faaliyet gösterdiğine işaret etmektedir. Başka bir deyişle ders halkalarında akâid, zühd ve fezâil literatürüne ait eserlerin de yer bulması, eğitim faaliyetlerinin geniş bir ilmî muhteva etrafında yürütüldüğünü teyit etmektedir. Nitekim Nûriyye Dârülhadisi'nde Beyhakî'nin *Delâilü'n-nübüvve*[1310] ve Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'in *Tebyînü kezibi'l-müfterî fîmâ nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*[1311]; Âlime Dârülhadisi'nde İbn Ebî Dâvûd'un (ö. 316/929), *Kitâbü'l-Ba's*'ı[1312] başta olmak üzere akâid konulu eserlerin okutulması bu görüşü destekler niteliktedir. Ayrıca Kaymâziyye Medresesi'nde İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) kâtiplik kültürüne dair *Edebü'l-kâtib*[1313], Eşrefiyye Berrâniyye Dârülhadisi'nde Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ Sa'leb'in (ö. 296/908) Arap dilinin fasih kullanımını konu edinen *Kitâbü'l-fasîh fi'l-luğa*[1314] ve Ziyâiyye Dârülhadisi'nde İbnü's-Sünnî'nin (ö. 364/974) talebenin terbiyesine tahsis ettiği *Kitâbü riyâzeti'l-müteallimîn*[1315] adlı eserinin okutulması, ders halkalarının dil, edeb ve eğitim ahlâkına dair metinleri de ihtiva ettiğini göstermektedir.

Öte yandan hicri VI. ve VII. asırlarda Dımaşk'taki ilim meclislerinde *Sahîh-i Buhârî* ile *Sahîh-i Müslim*'in sema yöntemiyle rivayet edilmesine ehemmiyet atfedildiğini söylemek mümkündür. Emevî Camii'nde ders halkaları kuran Nasr b. İbrahim el-Makdisî'nin (ö.

[1310] Hâfız, *el-Mehâsinü's-sultâniyye*, s. 101-102.

[1311] Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 293.

[1312] Hâfız, *Dûru'l-hadîsi'ş-şerîf bi-Dımaşk*, s. 140.

[1313] Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Süleymaniye Library, HAFIDEFENDI 274, 147v, ed. Said Aljoumani, with contribution by AbdulRahman AlMaiman https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4661, accessed May 31, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[1314] Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Berlin State Library, Wetzstein II 47, 116r, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3512, accessed May 31, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[1315] Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Berlin State Library, Ms. Or. Oct. 3196, 40r, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2752, accessed May 31, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

490/1096) *Sahîh-i Buhârî*'yi muhtelif meclislerde okutması,[1316] Ebû Muhammed Abdülvehhâb b. Cemmâz en-Nümeyrî'nin (ö. 594/1197), Kûsiyye Dârülhadisi'nin vâkıfı Şehâbeddin İsmâil b. Hâmid el-Kûsî'ye bu eseri semâ etmesi[1317] kaynaklarda zikredilen örnekler arasındadır. 568/1172 yılında Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'in *Sahîh-i Buhârî'*yi rivayet ettiğine dair kayıt[1318] ile Zebîdî'nin Dımaşk'a geldiğinde çeşitli ders halkalarında Buhârî rivayet ettiğine dair bilgiler[1319] de eserin şehirdeki farklı meclislere konu olduğunun göstergesidir. Benzer şekilde *Sahîh-i Müslim*'in Ahmed b. Muhammed b. Kudâme, Alemüddin Ali b. Muhammed es-Sehâvî ve Abdülkerîm b. Abdussamed İbnü'l-Harestânî'nin şeyh sıfatıyla hazır bulunduğu meclislerde okutulduğuna değinilmiştir.[1320] Öte yandan Dımaşk'taki ders halkalarında *Kütüb-i Sitte*'nin diğer eserlerinin de konu edildiği anlaşılmakta olup bu meyanda yeğeni ve aynı zamanda Ziyâiyye ile Eşrefiyye Berrâniyye'nin şeyhi olan (Şems) Abdurrahmân b. Muhammed İbn Kudâme'nin (ö. 682/1283) katıldığı bir halkada Muvaffakuddin İbn Kudâme'nin *Sünen-i İbn Mâce*'yi naklettiği kaydedilmektedir.[1321] *Kütüb-i Sitte*'nin Dımaşk'ta hadis tedrisinin yürütüldüğü muhtelif eğitim kurumları bünyesinde de okutulduğu Ebü'l-Feth Ömer b. Muhammed el-Esedî'nin (ö. 692/1292) Zâhiriyye Berrâniyye Medresesi'nde *Sünen-i İbn Mâce* ile *Müsnedü Humeydî*'yi[1322] aynı şekilde Ebû Sâbir Eyyûb b. Ebû Bekir el-Halebî'nin (ö. 699/1299) Kılıciyye Medresesi'nde *Sünen-i Dârekutnî*'yi okutmasından anlaşılmaktadır.[1323]

Dımaşk'ta olağanüstü şartların hâkim olduğu zamanlarda *Sahîh-i Buhârî* okutulduğu tabakâtlarda yer alan kayıtlar üzerinden takip edilebilmektedir. Nitekim Akka şehrinin kuşatma altında olduğu 690/1291 yılında "*Kim Buhârî'yi dinlemek isterse câmiye gelsin*" şeklinde nida edildiği; bu çağrı üzerine büyük bir topluluğun toplandığı ve Nâsıriyye Dârülhadisi'nin şeyhi Şerefeddin Ahmed b. İbrahim el-Fezârî tarafından Emevî Camii'nde Buhârî okutulduğu nakledilmiştir. Söz konusu semâ meclisine dönemin kâdılkudâtı, kadı nâibi gibi yetkililerin katıldığı ve okumanın cemaat huzurunda gerçekleştirildiği belirtilmiştir.[1324]

[1316] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XI, 301; XII, 172.

[1317] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XII, 1018.

[1318] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 623; Sübkî, *Tabakât,* VIII, 301.

[1319] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 175.

[1320] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 404; XII, 136; XV, 826; Safedî, *el-Vâfî*, VIII, 55; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 501.

[1321] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 469, 474; Fâsî, *Zeylü't-Takyîd*, II, 95.

[1322] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 755; İbnü'l-İmâd*, Şezerâtü'z-zeheb,* VII, 737.

[1323] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 902.

[1324] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 433.

695/1295 yılına ait kayıtlarda, kıtlık şartlarının belirgin biçimde ağırlaştığı bir dönemde Dımaşk'ta yaşanan gelişmeler ayrıntılı şekilde tasvir edilmektedir. Buna göre söz konusu yılda geçim imkânlarının son derece daraldığı, yağmurun kesilmesiyle birlikte halkın büyük bir korku ve endişe içine girdiği bu şartlar altında insanların *Sahîh-i Buhârî*'yi dinlemek üzere bir araya geldikleri ve bunun ardından yağmurun yağmasıyla şehirde bir ferahlık hâlinin meydana geldiği kayda geçirilmiştir.[1325]

699/1299 yılında siyâsî gelişmelerle irtibatlı olarak *Sahîh-i Buhârî'*nin okutulması söz konusu olmuş; İlhanlıların Dımaşk'ı istila maksadıyla harekete geçtiği ve askerlerin Gazân Han ile Fırat'ı geçtiklerine dair haberlerin şehirde yayılması üzerine, halk arasında büyük bir endişe hâlinin ortaya çıkmıştır. Zira duaların arttığı, namazlarda kunût okunduğu ve câmilerde hatimler yapıldığı ifade edilmektedir. Bu esnada Dımaşk'ta *Sahîh-i Buhârî*'nin okutulması için halkın bir araya geldiği; meclisin sonunda okutulan nüshanın baş üzerinde taşınarak kadılarla birlikte Emevî Camii'ne götürüldüğü; Kubbetü'n-nesr altında yerleştirildiği ayrıntılı biçimde aktarılmıştır.[1326]

B. Okutulan Eserlerin Müelliflerinin Kronolojik ve Coğrafî Dağılımı

Dımaşk'ta kurumsal hadis eğitimi, ders halkalarında eserlerin nakledilmesinin ötesinde ilmî ve sosyal etkileşimin teşekkül ettiği bir süreçtir. Bu süreçte okutulan eserlerin müelliflerinin vefat tarihleri ve coğrafî menşelerinin incelenmesi, hadis tedrisinde hangi ilim merkezlerinin ve kronolojik dönemin daha baskın bir etkiye sahip olduğunu açıklığa kavuşturacaktır. Zira eserlerin hicri asırlara göre dağılımını yansıtmak, hadis literatürünün rical tabakaları arasında nasıl nakledildiğini ve tedâvülde kaldığını anlamayı mümkün kılmaktadır. Öte yandan hicri VI. ve VII. asırlarda Dımaşk'ın ilim merkezi olarak öne çıkması ve hadis eğitiminin kurumsallaşması, yerli ulemasının katkısıyla birlikte rıhle vesilesiyle dışarıdan gelen ilmî birikimle de ilişkilidir. Dolayısıyla eser müelliflerinin şehir bazındaki dağılımı Dımaşk ulemasının telifâtıyla farklı şehirlerden taşınanlar arasındaki dengeyi kavramaya imkân tanıyacaktır. Müelliflerin hicri asırlara ve şehirlere göre dağılımı yansıtılırken kadınların sema meclislerinde okuttukları eserlerin bu bağlamdaki durumu değerlendirilecektir.

Dımaşk dârülhadisleri ve medreselerinde okutulduğu tespit edilen eserlerin müellifleri vefat tarihine göre kronolojik olarak tasnif edilmiş ve hicri II. asırdan VII. asra kadar zaman içerisinde değişen müellif sayıları aşağıdaki alan grafiğiyle görselleştirilmiştir.

[1325] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 691.

[1326] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 702; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 22.

Grafik 10: Okutulan eserlerin müelliflerinin kronolojik dağılımı

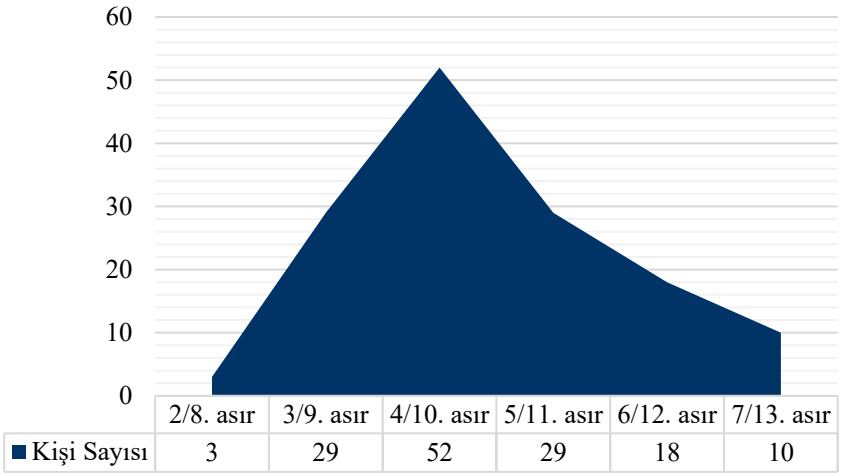

Grafikte sunulan veriler doğrultusunda hicri II. asra nispet edilen Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), İmam Mâlik (ö. 179) ve Abdullah b. Mübârek'in (ö. 181/797) eserlerinin okutulma oranı, genel toplam içerisinde yaklaşık %2'lük sınırlı bir düzeye tekabül etmektedir. Hicri III. asra nispet edilen yirmi dokuz müellif ise %21'lik bir paya karşılık gelmektedir. Bu iki asır birlikte ele alındığında Dımaşk'taki hadis tedrisinin kayda değer ölçüde erken dönem literatürüne dayandığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla semâ meclislerinde söz konusu asırlara mensup muhaddislerin eserlerine yer verilmesi, erken dönemde teşekkül eden hadis literatürüyle irtibatı sürdürme ve bu literatürün isnad yoluyla sonraki nesillere intikalini temin etme anlayışının bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Öte yandan hicri IV. asır müelliflerinin sayısının elli ikiye ulaşarak %37; V. asır müelliflerinin ise yirmi dokuz kişiyle %21'lik bir paya sahip olması dikkat çekicidir. Bu durum, VI. ve VII. asırlarda Dımaşk'ta yürütülen hadis tedrisinde dördüncü ve beşinci asırlarda telif edilen eserlerin belirgin bir ağırlık kazandığını göstermektedir. Nitekim semâ kayıtlarında karşılaşılan cüz, fevâid, emâlî, meşyeha ve avâlî türündeki eserlerin önemli bir kısmı bu döneme mensup muhaddisler tarafından kaleme alınmıştır. Söz konusu yoğunluk, bir taraftan bu asırlarda hadis rivayetlerinin farklı türlerde tasnif edilerek müstakil eserler hâlinde tedavüle girmesiyle, diğer taraftan bu eserlerin semâ meclislerinde okunmaya elverişli mahiyet arz etmesiyle ilişkilendirilebilir. Ayrıca müellifleriyle VI. ve VII. asır muhaddisleri arasındaki rivayet mesafesinin nispeten kısa olması, bu eserlerin âlî isnad elde etme bakımından rağbet görmesine katkı sağlamış olmalıdır.

VI. asra gelindiğinde müellif sayısının ve buna bağlı oranın %13, yedinci asırda %7 olarak tespiti, bu dönemlerde hadis telif faaliyetlerinin zayıfladığı şeklinde yorumlanmamalıdır. Aksine söz konusu tablo, VI. ve VII. asırlarda yürütülen hadis tedrisinin büyük ölçüde önceki

asırlarda ilmî otorite kazanmış eserler üzerine bina edildiği izlenimini vermektedir. Bu sebeple çağdaş veya yakın dönem müelliflerine ait eserler tedris faaliyetlerinde daha sınırlı bir yer bulurken, önceki asırlardan tevarüs edilen hadis literatürü semâ meclislerindeki varlığını muhafaza etmiştir.

Öte yandan müelliflerin mensup olduğu şehirler, Dımaşk'ta okutulan hadis eserlerinin coğrafî menşeinin analizini mümkün kılarak ilmî etkileşimin kapsamını ortaya koymaktadır. Bu minvalde yukarıda hicri asırlarına göre tasnif edilen yüz kırk bir müellif, Dımaşk hadis eğitimine katkıları açısından şehirlerine göre ayrıldığında %40'lik oranla Bağdatlı elli beş müellif öne çıkmaktadır. Neredeyse yarıya yakın müellifin Bağdat asıllı olması, bu şehrin Dımaşk hadis eğitiminde merkezî bir rol oynadığına işaret etmektedir. Bağdat, Abbâsî hilafetinin baş şehri olmasının yanı sıra İslam dünyasında köklü ilmî mirasa sahip merkezlerin başında yer alır. Bağdatlı müelliflerin eserlerinin Dımaşk'a taşınması ve sema meclislerinde okutulması ise bu ilmî geleneğin kurumsallaşma sürecine katkı sağladığını göstermektedir. Bağdat'ı %10 oranıyla Dımaşk'ın yerlisi on dört müellif takip etmektedir. İlmî yolculukları sayesinde elde ettikleri hadisleri kendi şehirlerine dönerek rivayet eden yerli ulema, telif ettikleri eserlerle de ders halkalarına katılmıştır.

Grafik 11: Eser müelliflerinin coğrafî dağılımı

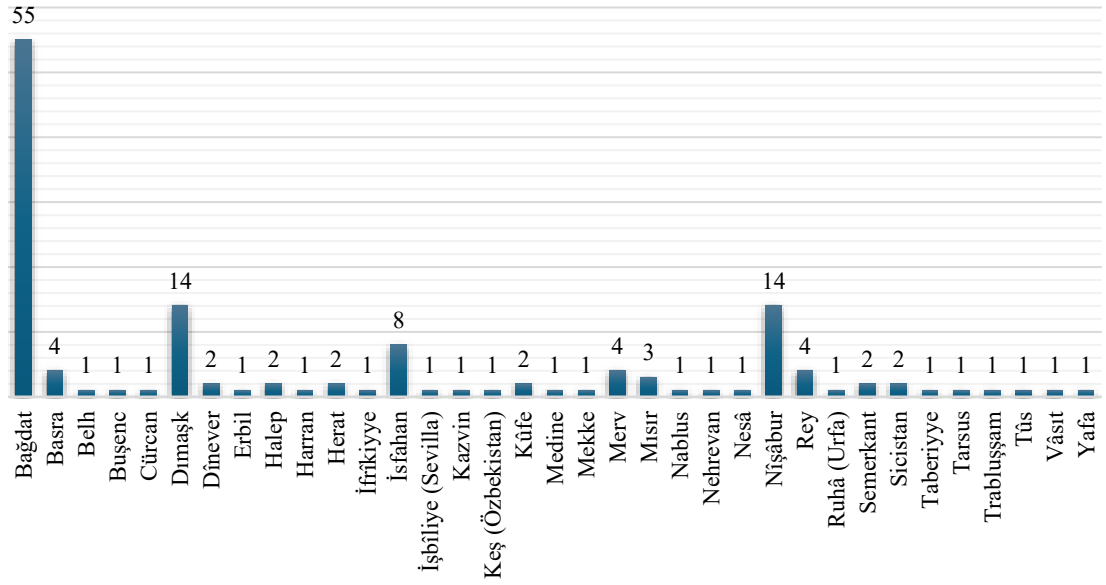

Dımaşk'taki hadis eğitimi üzerinde etkisi bulunan diğer şehir %10'lik pay ve on dört müellifle Nîşâbur'dur. Bağdat, Dımaşk ve Nîşâbur merkezli yoğunlaşmaya rağmen İsfahan'dan Mısır'a, Horasan havzasından Şam ve Cezîre bölgesine kadar uzanan farklı ilmî çevrelere mensup müelliflerin eserlerinin okutulması, Dımaşk'taki hadis tedrisinin muayyen bir bölgeyle

sınırlı kalmadığını aksine çeşitli ilmî havzaların birikimini bünyesinde toplayan bir buluşma noktası hüviyeti kazandığını teyit etmektedir.

Netice itibariyle Dımaşk'taki hadis eğitim kurumlarında okutulan eserlerin coğrafî menşei, şehrin ilmî yapısındaki çeşitliliği ve etkileşimi belirgin hâle getirmektedir. Farklı bölgelerden intikal eden müellefâtın aynı ders halkalarında okunması, şehirdeki hadis eğitimine zenginlik kazandırmış ve Dımaşk'ın rivayet geleneği içerisindeki müstesna konumunu tahkim etmiştir.

Dımaşk'ta kurumlarda sema meclisi kuran kadın muhaddislerin okuttukları eserlerin kronolojik ve coğrafî bağlamda değerlendirilmesi ise ilmî sürekliliğin onlar nezdinde nasıl sürdürüldüğünü anlamak açısından önem arz etmektedir. Bu itibarla Sâlihiyye'de Hanbelî ilim çevresinde doğup büyüyen ve uzun bir ömür sürmüş olan (muammera) Zeynep bint Mekkî el-Harrânî[1327] IV. asır Dımaşk muhaddislerinden Ebü'l-Hüseyin Abdülvehhâb b. Hasan el-Kilâbî'nin hadislerini topladığı cüzü Mismâriyye Medresesi'nde okutmuş[1328]; ders halkalarıyla yerli ulemanın ilmî mirasını taşınmasını sağlamıştır. Tespit edilen bir diğer kadın muhaddise Ümmü Muhammed Sittülehl bint Ulvân ise (ö. 703/1303) Hanbeliyye Medresesi'nde Hanbel b. İshak'a (ö. 273/886) ait *Kitâbü'l-fiten*'i nakletmiştir.[1329] Ba'lebek'ten Sâlihiyye'ye göç eden Ümmü Muhammed'in[1330] Ahmed b. Hanbel'in yakın akrabası olan ve hicri III. asır Bağdat Hanbelî ulemasından Hanbel b. İshak'ın[1331] telifini okutmasıysa Bağdat'taki Hanbelî geleneğin Sâlihiyye'ye taşınması konusunda örnek teşkil etmektedir.

C. Tedris Halkalarının Eser Seçiminde Etkili Kriterler

Dımaşk'taki hadis meclislerinde okutulan eserlerin çeşitliliği, eser seçiminin rastlantısal olmadığını aksine kurumun mahiyeti, müderrisin ilmî yönelişi, talebe ve meclise katılan halk profili, meclisin toplandığı zaman gibi unsurlarla belirlendiğini göstermektedir. Dolayısıyla kurumlarda okutulan eserlerin niçin tercih edildiği sorusu ancak bu unsurların birbirini tamamladığı çerçevede anlam kazanacaktır. Ayrıca eser seçimini tayin eden ilmî, pedagojik ve mezhebî kriterlerin neler olduğu, bu kriterlerin hadis tedris anlayışını ne düzeyde aydınlattığı ve son olarak hicri VI. ve VII. asırlarda Dımaşk şehri özelinde müşterek bir talim metodundan hangi oranda söz edilebileceği bu minvalde cevaplanması gereken sorulardır.

[1327] Birzâlî, *el-Muktefî*, II, 432-433.

[1328] Leder vd., *Mu'cemü's-semââti'd-Dımaşkiyye,* s. 129 (3818:12, 171a, 7. semâ kaydı).

[1329] Leder vd., *Mu'cemü's-semââti'd-Dımaşkiyye,* s. 103 (3775:4, 58b, 11. semâ kaydı).

[1330] İbn Hacer, *ed-Dürer*, II, 258.

[1331] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IX, 217; İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* I, 383.

Kurumsal yapılanmanın ilk merhalesinde kurum statüsünün ve vakıf niyetinin okutulan metin tercihinde etkili olduğu söylenebilir. Mezhebî kimliği açıkça belirtilmiş medreselerde müderrisin aynı zamanda o mezhebin ilmî istikametini temsil eden bir şahsiyet olması sebebiyle okutulan eserler de bu yönelime uyum gösteren bir mahiyet kazanmıştır. Bu durum mezhebî taassuptan ziyade müessesenin ilmî vazifesine sadakat şeklinde tezahür etmektedir. Nitekim yaklaşık bir asır Şâfiî geleneğe bağlı Benî Asâkir ailesinin görev aldığı Nûriyye Dârülhadisi'nin ilk müderrisi Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir, 567/1171 yılında düzenlenen iki ayrı sema meclisinde Beyhakî'nin *Delâilü'n-nübüvve*'sini okutmuştur.[1332] Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'in kendisi gibi Şâfiî-Eş'arî çizgisinde yer alan başka bir müellifin akâid meselelerine dair görüşlerini içeren eserini okutması, tedris edilen metnin aynı zamanda müderrisin mezhebî yönelimini yansıttığını göstermektedir. Bununla birlikte Hanbelîlere vakfedilmiş Eşrefiyye Berrâniyye Dârülhadisi'nin hocalarından Şemseddin Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî, 669/1270 yılında Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın *Emâlî*'sini okutmuş[1333]; Hanbelîlere tahsis edilen Ziyâiyye Muhammediyye Medresesi'ndeyse 680/1281 yılında Hanbel b. İshak eş-Şeybânî'ye ait *Kitâbü'l-fiten*'i sema etmiştir.[1334] Ayrıca Ebû Ya'lâ'nın söz konusu eseri, aynı medresede Fahreddin İbnü'l-Buhârî tarafından 663/1264, 673/1274, 682/1283 ve 689/1290 yıllarında toplanan dört ayrı sema meclisinde nakledilmiştir.[1335] Bu çerçevede *Emâlî* adlı eseri Hanbelî eğitim kurumlarının birçok ders halkasında okutulan Ebû Ya'lâ'ya ayrı bir parantez açmak gerekir.

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ diye meşhur olan Muhammed b. Hüseyin'in tahsili doğup büyüdüğü Bağdat'ın ilmî ortamıyla yakından ilişkilidir. Babasının Hanefî mezhebine mensup bir fakih ve muhaddis olması, ilk eğitim safhasının Hanefî tedris geleneği içinde başlamasını sağlamış ancak on yaşında babasını kaybetmesi ilmî yöneliminin yeniden şekillenmesine zemin hazırlamıştır. Zira bu dönemde Hanbelî çevreleriyle temasının artması, özellikle Ebû Abdullah Hasan b. Hâmid'den (ö. 403/1012) aldığı dersler, fıkhî istikametini tedricen Hanbelî çizgisine yöneltmiştir. Dımaşk Hanbelî muhaddislerinin de eserlerini okutmak suretiyle ilmî otorite olarak benimsedikleri Ebû Ya'lâ'nın katı bir mezhep taraftarlığı yapmadığına değinilmiş[1336]; Ahmed b. Hanbel'in usûlî yaklaşımını benimsediği halde fürû meselelerde Şâfiîler başta olmak üzere diğer mezheplerin görüşlerine de kıymet atfettiği ve elde ettiği deliller doğrultusunda

[1332] Hâfız, *el-Mehâsinü's-sultâniyye*, s. 102.

[1333] Hâfız, *Dûru'l-hadîsi'ş-şerîf bi-Dımaşk*, s. 87-88.

[1334] Leder vd., *Mu'cemü's-semââti'd-Dımaşkiyye,* s. 102 (3775:4, 43a, 1. semâ kaydı).

[1335] Hâfız, *Dârü'l-hadîs ez-Ziyâiyye*, s. 129-130.

[1336] İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* III, 362.

müstakil içtihadlarda bulunduğu da belirtilmiştir.[1337] Bu ilmî tavra sahip bir âlimin eserinin okutulması, Hanbelî kurumlarında mezhep mensubiyetinin korunmasıyla ilmî esnekliğin sürdürülmesi arasındaki dengeyi temsil etmektedir. Öte yandan Eşrefiyye Berrâniyye'de İbn Ebi'l-Fevâris adıyla meşhur Ebü'l-Feth Muhammed b. Ahmed'e ait (ö. 412/1022) *el-Fevâidü'l-müntekâtü'l-avâlî*'nin tedrisi[1338], kurumun erken dönem Bağdat çevreleriyle irtibat kurması bakımından dikkat çekicidir. Zira Bağdat'ın Rusâfe Camii'ndeki sema meclisleri kuran İbn Ebi'l-Fevâris'in eserin isminden de anlaşılacağı üzere âlî isnadlarını derlemesi ayrıca Ebû Ya'lâ'nın hocaları arasında alması Bağdat menşeli Hanbelî isnad zincirinin Dımaşk'a intikalini sağlamıştır.[1339] Bu bağlamda esere ulaşma imkânı, tedris halkalarında eser seçimini etkileyen bir diğer unsur olarak değerlendirilebilir.

Ebû Ya'lâ örneğinde olduğu gibi bir hadis metninin farklı dârülhadis ve medreselerde mükerreren okutulması, o esere ait nüshanın şehir içinde temin edilebildiği anlamına gelir. Bu açıdan tedris edilecek eserin belirlenmesi, müderrisin kendi elinde bulunması ve rivayet hakkını elde etmesiyle yakından ilişkilidir. Zira müderrisler, dârülhadis ve medreselerde kurulan sema meclislerinde bu nüshaların icâzetini vermiş, kimi zaman da kitaplarını bu kurumların kütüphanelerine vakfederek eserlerin şehir içinde tedâvülde kalmasını sağlamıştır. Tedâvülde olan ve icâzeti alınabilecek eserler de hangi eser okutulabilir sorusunun fiilî zeminini oluşturmuştur. Şerefeddin Muhammed b. Urve el-Mevsılî'nin kendi sermayesiyle kurduğu Urviyye Dârülhadisi'ne şahsî kütüphanesini bağışlaması,[1340] Ebû Şâme el-Makdisî'nin ise istinsah ettiği kitapları ve müellefâtını Âdiliyye Kübrâ Medresesi'ne vakfetmesi[1341] bu duruma örnek verilebilir. Ayrıca Ziyâeddin el-Makdisî'nin uzun ilmî yolculuklarında temin ettiği ve kendi eliyle istinsah ettiği çok sayıda eseri Ziyâiyye Medresesi'ne ait kütüphaneye vakfetmesi hem eser çeşitliliğini arttırmış hem de nadir eserlerin burada muhafazasına imkân tanımıştır. İbn Tolun'un naklettiğine göre Ebû Ya'lâ'nın *Kitâbü'l-hilâf* adlı eseri sadece Ziyâiyye'de bulunmaktadır.[1342]

Dımaşk hadis eğitim kurumlarında sema edilen eserlerin seçiminde etkili bir diğer unsur, çok ciltten oluşan eserler tedrici olarak okutulsa da küçük hacimli ve tek mecliste tamamlanabilen eserlerin tercihidir. Bu durum işitilen eserin icâzetini almayı aynı zamanda

[1337] İbn Müflih, *el-Maksadü'l-erşed*, II, 395.

[1338] Hâfız, *Dûru'l-hadîsi'ş-şerîf bi-Dımaşk*, s. 84-85.

[1339] Ebü'l-Ferec, *el-Muntazam*, XV, 150; İbnü'l-İmâd*, Şezerâtü'z-zeheb,* V, 66-67.

[1340] Safedî, *el-Vâfî*, IV, 70.

[1341] İbnü'l-İmâd*, Şezerâtü'z-zeheb,* VII, 554.

[1342] İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye,* s. 138.

hadisleri ezberlemek isteyen talebeye kolaylık sağlamaktadır. Nevevî'nin *Sahîh-i Buhârî ve Sahih-i Müslim'*i müzâkere ederek okutmasıysa kapsamlı hadis eserlerinin okutulduğu bazı ders halkalarında hadislerin tekrar edilmek suretiyle şerhine yer verildiğine işarettir.[1343] Ancak bu mesele ders halkasına katılan kişilerle de bağlantılı olarak değişebilir.

Hadis sema meclislerine ilim tâliplerinin yanı sıra geniş halk kitlelerinin de iştirak etmesi, okutulan eserlerin mâhiyetini belirleyen hususlardandır. Geniş katılımlı meclislerde dinleyici seviyesine uygun olarak âdap, zühd ve va'z muhtevalı metinler tercih edilmiştir. Nitekim Ebû Şâme, Eşrefiyye Cevvâniyye Dârülhadisi'ne şeyh olarak tayin edildiğinde açılış dersinde *Şerhu'l-hadîsi'l-Muktefâ fî meb'asi'n-nebiyyi'l-Mustafâ* adlı eserini okuduğunu; bu derse dönemin Dımaşk kâdılkudâtı İbn Hallikân ve şehrin önde gelen ulemasının bizzat katıldığını kaydetmiş, meclisin sükûnet, vakar ve ilmî ciddiyet içinde icra edildiğini hatta bu açılışın şiirlere konu olduğunu da eklemiştir.[1344]

Ders halkalarında sema edilen eserlerin tercihinde dinî takvimin seyri de belli bir paya sahiptir. Üç aylar, arefe günü ve bayramlar gibi ibadet bakımından müstesna dönemlerde bu günlerin faziletini konu edinen hadis cüzlerinin semâ edilmesi bunu teyit etmektedir. Nûriyye Dârülhadisi'nde Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'in kendi telifi olan *Meclisân fî fazli Recep* adlı eserini Recep ayında nakletmesi, aynı kurumda Ebû Muhammed Kâsım İbn Asâkir'in de bizzat kaleme aldığı *Fazlü Şa'ban* adlı cüzünü Şaban ayında okutması[1345] vakitle seçilen eser arasındaki uyumu gösteren örneklerdendir. Fahreddin Abdurrahman b. Yûsuf el-Ba'lebekkî'nin Urviyye Dârülhadisi'ndeki meclisinde Ebû Bekr Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî'ye ait (ö. 301/913) *Kitâbu'l-Ideyn*'i Ramazan ayında rivayet etmesi[1346] de bu kapsamda değerlendirilebilir.

[1343] İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn*, s. 61.

[1344] Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, II, 195-196.

[1345] Hâfız, *el-Mehâsinü's-sultâniyye*, s. 139-142; *Dûru'l-hadîsi'ş-şerîf bi-Dımaşk*, s. 10.

[1346] Hâfız, *Dûru'l-hadîsi'ş-şerîf bi-Dımaşk*, s. 43.

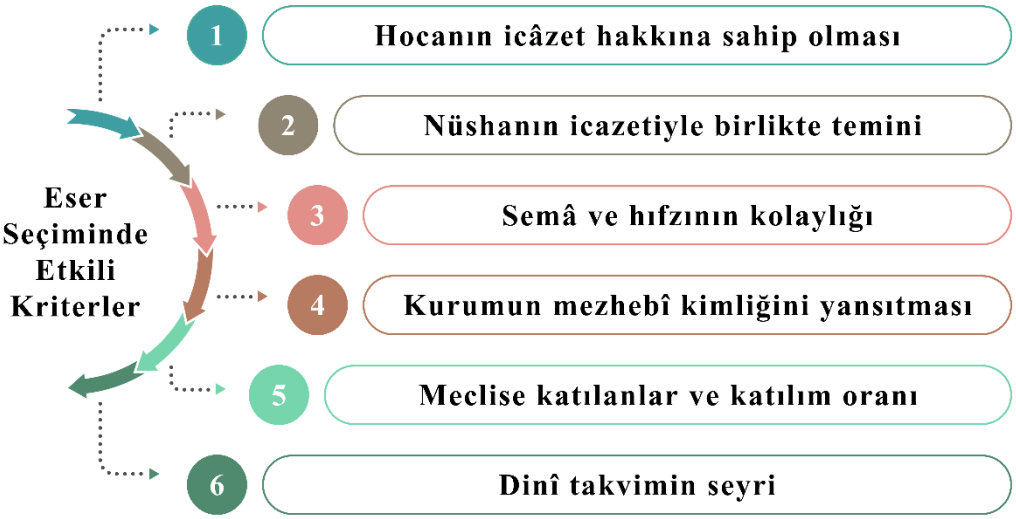

Grafik 12: Eser seçiminde etkili kriterler

Netice itibariyle eser seçiminde belirlenen kriterler birlikte değerlendirildiğinde hicri VI. ve VII. asır Dımaşk'ında yeknesak ve her kuruma aynı şekilde teşmil edilebilecek ortak bir tedris metodundan söz etmek mümkün görünmemektedir. Ancak buna rağmen küçük hacimli eserlerin yüzdelik payı dikkate alındığında sema ve icazetin şehirdeki hadis eğitiminin ortak zeminini oluşturduğu söylenebilir. Başka bir ifadeyle hoca-talebe merkezindeki sema meclislerinde eserlerin icâzet hakkını elde etmeye yönelik ortak payda çerçevesinde birbirinden farklılaşan ders halkalarından söz etmek daha isabetlidir.

D. Semâ Kayıtlarına Göre Tedris Geleneğine Dair Tespitler

Semâ kayıtları, hadis tedrisinin teorik çerçevesi ile fiilî uygulaması arasındaki ilişkiyi takip etmeye imkân veren nadir kaynaklardandır. Bu kayıtlar sayesinde ders halkalarının teşekkülü, okutulan eserlerin niteliği, katılımcı sayısı ve kurumların günlük işleyişine dair ayrıntılar tespit edilebilmektedir.[1347] Nitekim Hirschler, İbn Asâkir'in *Târîhu Medîneti Dımaşk* adlı eseri etrafında teşekkül eden semâ meclislerini inceleyerek bu kayıtların aileler[1348], ilmî çevreler ve toplumsal ilişkiler hakkında da önemli veriler sunduğunu ileri sürmektedir.[1349]

[1347] Semâ kayıtlarının muhtevası, türleri ve düzenlenme esaslarına dair ayrıca bk. Aydın, "Kadîm Yazma Eserlerdeki Semâ' İcâzetleri (Salâhuddîn el-MÜNECCİD)", *Hadis Tetkikleri Dergisi,* 9/2011, 97-98.

[1348] Hirschler'e göre *Târîhu Medîneti Dımaşk*, Benî Asâkir ailesine Dımaşk ilmî çevresinde meşruiyet ve nüfuz sağlayan başlıca araçlardan biri hâline gelmiş, özellikle Emevî Cami ve Nûriyye Dârülhadisi'nde düzenlenen semâ meclisleri bu konumun muhafazasında önemli bir işlev üstlenmiştir. "Reading Certificates (samāāt) as a Prosopographical Source", *Manuscript Notes as Documentary Sources*, 2011, s. 82, 84.

[1349] Hirschler, "Reading Certificates (samāāt) as a Prosopographical Source" *Manuscript Notes as Documentary Sources*, 2011, s. 74-75.

Ayrıca ona göre semâ kayıtlarında katılımcı isimlerinin belirli bir düzen içerisinde zikredilmesi meclislerdeki ilmî ve sosyal hiyerarşiye dair bazı ipuçları sunmaktadır. Zira şeyhe yakın oturan aile mensupları, önde gelen muhaddisler ve şehir eşrafı genellikle kayıtların ilk sıralarında yer alırken daha alt toplumsal tabakalara mensup katılımcılar ise sonraki kısımlarda zikredilmektedir.[1350] Ancak bu tür değerlendirmelerin sema kayıtlarının açık ifadelerinden ziyade araştırmacının yorumuna dayandığı ve ihtiyatla ele alınması gerektiği göz önünde bulundurulmalıdır.

Semâ kayıtlarında yer alan isimlerin sıralanışını doğrudan meclisteki oturma düzeninin veya katılımcılar arasındaki toplumsal hiyerarşinin yansıması olarak değerlendirmek ihtiyat gerektirmektedir. Yazma eserler ve semâ kayıtları üzerine çalışan Said Aljoumani de bu belgelerin sosyal tarih araştırmaları açısından sunduğu zengin malzemeyi kabul etmekle beraber isim tertibinin tek başına fizikî yerleşim düzenini ortaya koyduğu yönündeki yorumlara temkinli yaklaşmaktadır. Ona göre söz konusu sıralama; ilmî kıdem, yaş, akrabalık ilişkileri, mecliste üstlenilen görevler ve kayıtların tutulma usulü gibi birden fazla unsurun etkisiyle şekillenmiş olabilir.[1351] Bu yaklaşım, semâ kayıtlarında yer alan bilgileri tek boyutlu açıklamalarla yorumlamak yerine farklı değişkenlerin müşterek etkisini dikkate alması bakımından daha isabetli gözükmektedir.

Dımaşk'taki dârülhadis ve medreselere ait sema kayıtları birlikte değerlendirildiğinde, dönemin hadis eğitimine yön veren bazı müşterek özellikler belirginleşmektedir. Buna göre öncelikle ders halkalarının yalnızca kurumun resmî şeyhu'l-hadîsi veya müderrisi tarafından yürütülen kapalı oturumlar olmadığı söylenebilir. Nitekim aynı kurum bünyesinde yerli ya da farklı şehirlerden gelen muhaddislerin hadis meclisleri tertip ettiğine dair örnekler mevcuttur. Dımaşk muhaddislerinden İbrahim b. Berekât el-Huşûî (ö. 640/1242), Fâzıliyye Dârülhadisi'nde Ebû Abdullah Muhammed b. Fazl el-Furâvî'nin (ö. 530/1136) *es-Südâsiyyât* adlı eserini okutmuş[1352], Nûriyye Dârülhadisi'nde ise Ebü'l-Kâsım Temmâm b. Muhammed er-

[1350] Hirschler, "Reading Certificates (samāāt) as a Prosopographical Source" *Manuscript Notes as Documentary Sources*, 2011, s. 79-80.

[1351] Aljoumani, "Tavzîfü'l-ulemâi'l-Arab ve'l-müslimîn li-tibaqi's-samâ", *Chapter in: Social Codicology: The Multiple Lives of Manuscripts in Muslim Societies: Vol. 21*, s. 40.

[1352] Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Syrian National Library, 3770/9, 132r, N. 1, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4961, accessed June 1, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

Râzî'ye (ö. 414/1023) ait *Fevâid*'in ikinci cüzüne dair bir semâ meclisi tertip etmiştir.[1353] Buna karşılık Bağdatlı muhaddis Ömer b. Taberzed, Ömeriyye Medresesi'nde Hüseyin b. Harun ed-Dabbî'nin (ö. 398/1007) *Emâlî*'sini okutmuş[1354]; yine Bağdat kökenli Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah İbnü'n-Nenn (ö. 679/1280), Nûriyye Dârülhadisi'nde Hatîb el-Bağdâdî'nin *Emâlî*'sini rivayet etmiştir .[1355]

Semâ kayıtlarının ortaya çıkardığı bir diğer husus, aynı eserlerin farklı dârülhadislerde, medreselerde ve zaman zaman camilerde yeniden okutulmasıdır.[1356] Bu husus, hadis tedrisinde kurumdan ziyade hocanın ön planda bulunduğuna ve icâzet sahibi olduğu eserleri farklı ilmî muhitlerde okutabilme imkânına sahip olduğuna işaret etmektedir. Ebü'l-Kâsım Temmâm b. Muhammed er-Râzî (ö. 414/1023), *Fevâid*'ine ait cüzler, Ebü'l-Kâsım Abdüssamed b. Muhammed İbnü'l-Harestânî ed-Dımaşkî (ö. 614/1217) tarafından Mücâhidiyye[1357], İzziyye Berrâniyye[1358], Azîziyye[1359] Medresesi'yle Emevî Camii'nde[1360] okutulduğu gibi daha sonraki

[1353] Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Leiden University Libraries, Or. 580, 27r, N. 1, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4794, accessed June 1, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[1354] Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Syrian National Library, 3759/11, 138v, N. 2, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2305, accessed June 2, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[1355] Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Syrian National Library, 3764/15, 211r, N. 3, eds. Said Aljoumani, عبد الله باوزير https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3871, accessed June 1, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[1356] Demirci'ye göre hadis tedrisinin farklı mekânlarda sürdürülmesi Zengî, Eyyûbî ve Memlük dönemlerinde toplumun farklı kesimlerinin hadis eğitimine iştirakini mümkün kılmıştır. *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum*, s. 94.

[1357] Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Leiden University Libraries, Or. 580, 84v, N. 4, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4866, accessed June 2, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[1358] Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Leiden University Libraries, Or. 580, 201r, N. 1, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5334, accessed June 2, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[1359] Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Leiden University Libraries, Or. 580, 188r, N. 1, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5312, accessed June 2, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[1360] Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Leiden University Libraries, Or. 580, 12r, N. 1, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4765, accessed June 2, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

yıllarda Nûriyye Dârülhadisi'nde Ebû Hâmid İbnü's-Sâbûnî tarafından birçok mecliste[1361] sema edilmiştir.

Hadis meclislerindeki vaziflerin aynı aileye mensup kişiler tarafından üstlenilebilmesi, sema kayıtlarında dikkat çeken bir diğer husustur. İlmî mirasın nesilden nesile intikal ettiğini gösteren bu hususa örnek olarak Ziyâiyye Dârülhadisi'nde Ziyaeddin el-Makdisî'nin *el-Ehâdîsü'l-muhtâre*'sinin onuncu cüzünün okunduğu meclis verilebilir. Bu mecliste şeyhlik vazifesini müellifin kendisi yürütürken yeğeni Şemseddin Muhammed b. Abdurrahîm el-Makdisî ise kârî ve kâtip olarak yer almıştır.[1362] Aynı şekilde Ziyâiyye Medresesi'nde Hamza b. Muhammed el-Kinânî (ö. 357/698), *Meclisü'l-Bitâka*'sını okuttuğu başka mecliste eserin kıraatini yeğeni Kemâleddin Ahmed b. Abdürrahîm el-Makdisî (ö. 653/1255) üstlenmiştir.[1363] Abdurrahman b. Yûsuf el-Ba'lebekkî'nin Sadriyye Medresesi'nde Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah el-Hâşimî'ye (ö. 415/1024) ait *el-Fevâidü'l-müntekât* adlı eseri okuttuğu meclisin kâri ve kâtiplik vazifesini oğlu Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman el-Ba'lebekkî (ö. 699/1299) yerine getirmiştir.[1364]

Öte yandan Dımaşk dârülhadis ve medreselerindeki semâ meclislerine ihtisas seviyesindeki hadis talebeleriyle fakih, kadı, sûfî ve farklı sosyal çevrelere mensup kişilerin iştirak ettiğine dair örneklere rastlamak mümkündür. Bu yönüyle katılımcı profili semâ meclislerinin toplumun farklı kesimlerini bir araya getiren işlevine işaret etmektedir. Bazı meclislere katılımın yoğun olması da sema meclislerinin daha geniş çevrelere hitap ettiğini teyit eder niteliktedir. 633 yılında Bağdatlı muhaddis Ebü'l-Müneccâ Abdullah b. Ömer İbnü'l-Lettî'nin (ö. 635/1237) Eşrefiyye Cevvâniyye Dârülhadisi'nde Abd b. Humeyd'in *el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd* adlı eserini sema ettiği meclise[1365] katılım sayısı dört yüzün üzerindedir. Katılımcılar arasında dönemin önde gelen muhaddislerinden İbnü's-Salâh ve Zekiyyüddin el-Birzâlî ile kâdılkudât Şemseddin Ahmed b. Halil el-Huveyyî'nin (ö. 637/1239) yanı sıra Sadriyye'nin müderrislerinden İzzeddin Arefe b. Mes'ûd el-Hanefî (ö. 644/1246) ve

---

[1361] Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Leiden University Libraries, Or. 580, 126v, N. 2, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5230, accessed June 2, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[1362] Hâfız, *Dârü'l-hadîs ez-Ziyâiyye*, s. 32.

[1363] Leder vd., *Mu'cemü's-semââti'd-Dımaşkiyye,* s. 36 (955:9, 193a, 61. semâ kaydı).

[1364] Leder vd., *Mu'cemü's-semââti'd-Dımaşkiyye,* s. 50 (3774:10, 114a, 5. semâ kaydı).

[1365] Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Gotha Research Library, Ms. orient. A 590, 101r, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/828, accessed June 1, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

Benî Asâkir ailesinden İmâdüddin Ebû Hâmid Hüseyin b. Ali (ö. 658/1259) gibi fakihler, Şemseddin Ali b. el-Muzaffer en-Nüşbî (ö. 656/1258) gibi kurrâ ile Abdullah b. Muhammed ez-Zerendî (ö. ?) gibi sûfîler de yer almaktadır. Eyyûbî hanedanına mensup kişilerin de iştirak ettiği mecliste el-Melikü'l-Efdal Nûreddin Ebü'l-Hasan Ali b. el-Melikü'l-Muzaffer Şehâbeddin Gâzi (ö. ?) ve henüz dört yaşındaki el-Melikü's-Saîd Abdülmelik (ö. 683/1284) başta olmak üzere bazı emirler ve maiyetlerinde bulunan görevliler de hazır bulunmuştur. Kadın ve çocukların isimlerinin de kaydedildiği bu meclise gelenlerin hangi oturuma katıldıklarının ve hangi bölümleri kaçırdıklarının ayrıntılıyla tespit edilmiş olması, katılımcıların kimlikleri kadar devam durumlarına da önem verildiğinin göstergesidir.

Semâ kayıtlarının dikkat çektiği hususlardan biri, hadis meclislerine gösterilen rağbetin her zaman ilgili kurumun statüsü veya kurumsal itibarıyla izah edilememesidir. Bazı meclislerde katılımcı sayısının olağan seviyenin oldukça üzerine çıkması zaman meclisi yöneten muhaddisin veya okutulan eserin ilmî şöhretiyle irtibatlandırılabilmektedir. Ayrıca Dımaşk dışından şehre gelerek bir süreli ikamet eden muhaddislerin tertip ettiği meclislerin geniş bir dinleyici kitlesini cezbettiği de görülmektedir. Buna örnek olarak Ebü'l-Yümn Zeyd b. Hasan el-Kindî'nin 602 yılında Emevî Camii'nin Hanefî maksûrasında İbn Sa'd'ın *et-Tabakâtü'l-kübrâ* adlı eserinin on ikinci cildini okuttuğu meclis zikredilebilir.[1366] Yaklaşık yüz on dört kişinin katıldığı bu meclis dışında Hüseyin b. Mübârek ez-Zebîdî'nin Fazıliyye Dârülhadisi'nde Muhammed b. Süleyman el-Esedî'nin (ö. 246/860), *Cüzü Lüveyn*'inin okuttuğu elli bir kişilik meclis[1367] de tanınmış bir muhaddisin etrafında oluşan kalabalık ders halkasını yansıtması bakımından kayda değerdir. Dımaşk'ın yerli ulemasından Ebü'l-Kâsım Abdüssamed b. Muhammed İbnü'l-Harestânî'nin Mücâhidiyye Medresesi'nde altmış kişilik bir topluluğa Ebü'l-Hasan Muhammed b. Yezid ed-Dımaşkî'ye (ö. 299/911) ait hadis cüzünü okutması[1368], şehirde ilmî itibara sahip muhaddislerin de benzer ölçüde rağbet gördüğüne işaret sayılabilir.

Bazı meclislerde dinleyici sayısının ötesinde müsmi' sayısının da dikkat çekici ölçüde çok olduğu örnekler mevcuttur. 13 Ramazan 696 tarihinde Muzafferî Camii'ndeki bir semâ meclisinde ekseriyeti Makdisîlere mensup hatta aralarında Ümmü Muhammed Hatîce bint

[1366] Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Gotha Research Library, Ms. orient. A 1749, 121r, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/752, accessed June 2, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[1367] Leder vd., *Mu'cemü's-semââti'd-Dımaşkiyye,* s. 117 (3803:3, 36a, 36b, 16. semâ kaydı).

[1368] Leder vd., *Mu'cemü's-semââti'd-Dımaşkiyye,* s. 54 (1088:14, 231a, 19. semâ kaydı).

Abdurrahman el-Makdisiyye (ö. 702/1302)[1369] ve Zeyneb bint Muzaffer ed-Dımaşkî (ö. 709/1309)[1370] gibi hanımların da bulunduğu on üç muhaddis müsmi‘ sıfatıyla görev almıştır.[1371] Altmış bir kişinin katıldığı bu meclis, aynı çevrede yetişen muhaddislerin kolektif faaliyeti olarak değerlendirilebilir.

Semâ kayıtlarından hareketle tespit edilen bir diğer husus hadis tedrisinde kuşaklar arası devamlılığın takip edilebilmesi başka bir ifadeyle eğitim kurumlarında aynı aileye mensup muhaddislerin ders halkalarının başında yer almasıdır. Nûriyye Dârülhadisi bunun en belirgin örneği olarak kabul edilebilir. Kurumun ilk şeyhu'l-hadîsi Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir[1372], onun akabinde oğlu Ebû Muhammed Kâsım[1373] ve torunu İmâdüddin Ali b. Kâsım[1374] ders halkalarını sürdürmüştür. Benzer bir süreklilik Hâtûniyye Cevvâniyye Medresesi'nde ise Ebû Tâhir Berekât b. İbrahim el-Huşûî (ö. 598/1201)[1375] ve oğlu Ebû İshak İbrahim b. Berekât b. İbrahim el-Huşûî (ö. 640/1242)[1376] arasında da takip edilebilmektedir.

Semâ kayıtlarının satır aralarında mezhebî aidiyetlerin hadis tedrisini belirleyen mutlak bir unsur olmadığı fark edilmektedir. Özellikle mezhebî kimliği belirgin olan medreselerde düzenlenen bazı hadis meclisleri, ders veren muhaddislerin her zaman kurumun mezhebî

[1369] Zehebî, *Mu'cemü'ş-şüyûh*, I, 229.

[1370] Birzâlî, *el-Muktefî*, IV, 397.

[1371] Leder vd., *Mu'cemü's-semââti'd-Dımaşkiyye,* s. 32 (955:9, 184a, 17. semâ kaydı).

[1372] Kendi telifi olan *Meclisân fî fazli Recep* adlı eserine ait Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunan 23 Recep 566 tarihli semâ kaydı için bk. Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 291. *Tecrîdü's-sübâ'iyyât* adıyle bilinen eserini okuttuğu 8 Şaban 570 tarihli sema kaydı için bk. Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Syrian National Library, 3747/2, 26v, N. 1, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1350, accessed May 11, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[1373] 10 Rebîülevvel 575 tarihinde Abdullah b. Mübârek'e (ö. 181/797) ait *el-Müsned*'in ikinci cüzünün kendisine sema edildiği meclis için bk. Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Syrian National Library, 3755/9, 114r, N. 2, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1948, accessed June 2, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[1374] 24 Safer 601 tarihinde Ebû Saîd Muhammed b. Yahyâ en-Nîsâbûrî'nin (ö. 548/1153), *el-Erbaûn* adlı eserini okuttuğuna dair bk. Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Syrian National Library, 3759/4, 54v, N. 2, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2393, accessed June 2, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[1375] Leder vd., *Mu'cemü's-semââti'd-Dımaşkiyye,* s. 120 (3817:7, 71a, 8. semâ kaydı).

[1376] Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Syrian National Library, 3770/9, 132r, N. 2, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4962, accessed June 2, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

aidiyetiyle örtüşmediğini teyit etmektedir. Hanefîler için tesis edilen İzziyye Berrâniyye Medresesi'nde Hanbelî muhaddis Muhammed b. Abdülmün'im'in[1377], Hanefîlere vakfedilen bir diğer medrese Azîziyye'de Hanbelî muhaddis Ömer b. Taberzed'in semâ meclisi tertip etmesi[1378] bu yaklaşımı destekler niteliktedir. Benzer bir tablo dârülhadislerde de karşımıza çıkmaktadır. Hanefî muhaddis Kemâleddin Ebû Muhammed Abdürrahim b. Muhammed'in[1379] 11 Şevval 678 tarihinde Nûriyye Dârülhadisi'nde İbn Ebü'd-Dünyâ'nın *el-Ferec ba'de'ş-şidde* adlı eserini okutması[1380], hadis meclislerinin mezhebî sınırları aşan müşterek bir ilmî zeminde teşekkül ettiğini göstermesi bakımından anlamlıdır. Ayrıca Nûriyye'de okutulan *el-Ferec baʿde'ş-şidde* adlı eserle Nâsıriyye Dârülhadisi'nde 1 Safer 683 tarihinde kurumun şeyhi Cemâleddin eş-Şerîşî tarafından sema edilen *Kitâbü'l-Fasîh fi'l-lüğa*[1381] birlikte düşünüldüğünde dârülhadislerde farklı ilim dallarına ait metinlerin müzakere edildiği değerlendirmesi yapılabilir.

Semâ kayıtları dikkatle takip edildiğinde bazı meclislerin tek bir oturumla sınırlı kalmadığı, belirli günlerde tekrar eden bir ders düzeni içerisinde yürütüldüğüne dair örnekler görülmektedir. Dolayısıyla her ne kadar bu durum bütün hadis meclisleri için genellenemese de bazı ders halkalarının belirli periyotlara sahip olduğu söylenebilir. İzziyye Berrâniyye Medresesi'nde Dımaşk'ın yerli ulemasından Ebû Tâlib Muhammed b. Abdullah İbn Sâbir es-Sülemî (ö. 637/1239) ile Nûriyye şeyhlerinden Zeynüddin en-Nablûsî tarafından ortak

---

[1377] 603/1206 yılında Harran'da doğan Hanbelî muhaddis; Bağdat, Dımaşk, İskenderiye ve Kahire gibi dönemin önemli ilim merkezlerine seyahat ederek çok sayıda hocadan hadis tahsil etmiş, daha sonra Dımaşk'a yerleşmiştir. İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* IV, 106-107. Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Berlin State Library, Wetzstein II 1751, 38r, N. 1, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3489, accessed June 2, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[1378] Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Syrian National Library, 3771/4, 83r, N. 5, ed. Said Aljoumani, with contribution by عبد الله باوزير https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5140, accessed June 2, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[1379] Dımaşk Hanefî kâdılkudâtı Şemseddin Abdullah b. Muhammed'in (ö. 673/1274) kardeşidir. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 373; Birzâlî, *el-Muktefî*, II, 158.

[1380] Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Syrian National Library, 3757/9, 144v, N. 3, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2174, accessed June 2, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[1381] Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Berlin State Library, Wetzstein II 47, 116r, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3512, accessed June 2, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

yürütülen semâ meclisleri 623 yılı Şâban ve Ramazan aylarında ağırlıklı olarak pazartesi[1382] ve perşembe[1383] günleri tertip edilmiştir. Yaklaşık bir buçuk aya yayılan bu okumalara benzer bir durumun Nûriyye Dârülhadisi'nde Ebû Hâmid İbnü's-Sâbûnî'nin 672 yılı Receb ayında çarşamba[1384] ve cumartesi[1385] günlerinde tekrarlanan ders halkalarında mevcudiyeti, hadis tedrisinin zaman zaman haftanın belirli günlerine tahsis edilen düzenli ders halkaları vasıtasıyla da sürdürüldüğünün göstergesidir.

696 yılı Ramazan ayında Eşrefiyye Cevvâniyye Dârülhadisi'nde gerçekleştirilen ve üç mecliste tamamlanan *Sahîh-i Buhârî*'nin 5. cildinin semâsı[1386], eserlere ait isnad zincirlerinin kurumsal tedris faaliyetleri içerisindeki devamlılığını takip etmeye imkân vermektedir. Zira semâ kaydının başında belirtildiğine göre meclis şeyhlerinden Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Süleyman el-Buhârî el-Makdisî (ö. 699/1299)[1387], bu cildi 626/1228'de Harran'da Ebü'l-Hasan Ali b. Ebû Bekir İbn Rûzbe el-Kalânisî'den (ö. 633/1235)[1388]; diğer şeyhler İzzeddin Ebü'l-Fidâ İsmail b. Abdurrahman (ö. 700/1300)[1389] ile Emînüddin Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdullah

[1382] Ebü'l-Kâsım Zâhir b. Tâhir eş-Şehhâmî'nin (ö. 533/1138), *Kitâbu'l-ehâdîsi'l-ilâhiyyât* adlı eserinin okutulduğu 11 Şâban 623 Pazartesi günü tertip edilen bir semâ meclisi için bk. Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Berlin State Library, Wetzstein I 112, 24r, N. 1, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3371, accessed June 2, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[1383] 17 Şaban 623 Perşembe tarihli sema meclisi için bk. Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Berlin State Library, Wetzstein I 112, 29r, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3373, accessed June 2, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[1384] Ebü'l-Kâsım Temmâm b. Muhammed er-Râzî'nin *Fevâid*'ine ait cüzlerin okunduğu 21 Receb 672 Çarşamba tarihli meclis için bk. Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Leiden University Libraries, Or. 580, 126r, N. 4, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5226, accessed June 2, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[1385] 24 Receb 672 Cumartesi tarihli sema meclisi için bk. Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Leiden University Libraries, Or. 580, 140r, N. 3, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5246, accessed June 2, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[1386] Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Berlin State Library, Wetzstein II 1326, 105v, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3396, accessed June 2, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[1387] Müsmi' sıfatıyla yer alan şeyhin biyografisi için bk. Zehebî, *Mu'cemü'ş-şüyûh*, I, 45.

[1388] Münzirî, *et-Tekmile li Vefeyâti'n-nakale*, III, 409.

[1389] Birzâlî, *el-Muktefî*, IV, 34.

el-Ba‘lebekkî (ö. 701/1301)[1390] ise Zebîdî’den semâ etmiştir. Söz konusu rivayet yollarının tamamı Ebü’l-Vakt es-Siczî’de (ö. 553/1158) birleşmektedir. Böylece bu semâ kaydı, Eşrefiyye’de 696 yılında gerçekleştirilen bir ders meclisinin arka planında, yaklaşık yetmiş yıl öncesine uzanan isnad zincirini görünür kılmaktadır.

Bazı semâ kayıtlarının sonunda mecliste hazır bulunanlara okutulan eserle yetinilmeyip şeyhin sahip olduğu rivayetler için genel icâzet verildiği de kaydedilen bilgiler arasındadır. Dımaşk asıllı hadis âlimi Ebü’l-Mehâsin Süleyman b. Fazl İbnü’l-Banyâsî (ö. 614/1217) Âdiliyye (Kübrâ) Medresesi’nde 614 yılı Ramazan ayının ortalarında *Târîhu Medîneti Dımaşk*’ın Hz. Hüseyin’in biyografisini içeren cüzünü okuttuktan sonra orada hazır bulunanlara bütün rivayetleri için genel icâzet vermiş ve bunu sözlü olarak teyit etmiştir.[1391] Bu icâzetin İbnü’l-Banyâsî’nin vefat ettiği yıl içerisinde verilmiş olması da ayrıca kayda değerdir. Ancak sema meclisinin sonunda genel icâzet verilmesi, muhaddislerin hayatlarının son dönemlerine has uygulama olarak değerlendirilmemelidir. Zira Takiyyüddin İbn Teymiyye, Sükkeriyye Dârülhadisi’nde kendi telifi olan *Fetvâ* adlı eserini sema ettiği 21 Cemâziyelâhir 696 tarihinde gerçekleştirilen meclise katılanlara genel icâzet vermiştir.[1392]

II. TELİF TÜRLERİ VE GAYELERİ

Telif faaliyeti, içeriğin tertibi kadar kim tarafından hangi usul ve yöntemlerle okunacağına dair belli bir tasavvuru da yansıtır. Dolayısıyla hitap ettiği ilmî çevrenin niteliğine göre şekillenir. Hicri VI. asırda ilk örnekleri görülen Dımaşk dârülhadislerinin sayılarının artarak VII. asra taşınması da bu minvalde değerlendirilmelidir. Zira dârülhadisler başta olmak üzere medreselerde tespit edilen hadis ders halkalarında mevcut telif türlerinden bir kısmı yaygınlaşmış, bazıları da kurumsal tedrisin ihtiyaçlarına göre yeni işlevler kazanmıştır. Dolayısıyla şeyhu’l-hadîs mansıbını üstlenen muhaddislerin telifâtını, yürüttükleri tedris faaliyetleriyle birlikte değerlendirmek gerekmektedir. Bu yaklaşım söz konusu eserlerin hangi ihtiyaçlara cevap vermek üzere ve hangi ilmî ortamda kaleme alındıkları sorusunu gündeme getirmektedir. Bir önceki başlıkta hicri II. asırdan itibaren yazılmış ve ders halkalarında

[1390] Zehebî, *Mu‘cemü’ş-şüyûh*, I, 55.

[1391] Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Gotha Research Library, Ms. orient. A 1775, 76v, N. 2, ed. Said Aljoumani https://www.audition-certificates-platform.org/ac/788, accessed June 2, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

[1392] Aljoumani/Hirschler: Audition Certificates Platform (version 6), audition certificate Syrian National Library, 3771/19, 220r, N. 1, ed. Said Aljoumani, with contribution by عبد الله باوزير https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5102, accessed June 2, 2026 (DOI: 10.25592/uhhfdm.17611).

nakledilmiş eserlerin niteliği, bunların seçimini belirleyen bazı ölçütler açıklanmıştı. Bu başlıktaysa kurumlarda ders veren muhaddislerin eserleri ele alınarak telifin hangi bağlamda ortaya çıktığı ve tedris içindeki işlevi incelenecektir.

A. Kurumlarda Tedris Faaliyetleri ve Hadis Telifatı

Dârülhadislerin Dımaşk ilmî hayatında yer edindiği dönemde eser telifi, semâ edilen hadislerin derlenmesi veya mevcut hadis eserlerinin ikmâlinden ibaret sanılmamalıdır. Zira telif faaliyetleri, muhaddislerin ilmî birikimlerini kayıt altına almalarının yanı sıra ders halkalarında yürütülen tedris faaliyetleriyle de irtibatlı gelişmiş; müellifin ilmî birikimini yansıtan eserler, ferdî telif mahsulü olmanın ötesine geçerek sema meclislerinde okutulan, nakledilen ve sonraki nesillere intikal ettirilen metinler hâline gelmiştir. Bu yönüyle telif geleneği, ders halkalarında yürütülen rivayet faaliyetleriyle karşılıklı ilişki içerisinde gelişen bir mahiyet kazanmıştır.

Dârülhadislerde yürütülen tedris faaliyetleri, hadis literatüründe öne çıkan telif türlerini ve bu eserlerin işlevlerini anlamayı mümkün kılan çeşitli unsurlar ortaya koymaktadır. Bunlardan biri, hadis öğretimi ve hıfzını kolaylaştırmaya yönelik eserlerin kaleme alınmasıdır. Ders halkalarında kısa sürede okunup sema edilebilen, aynı zamanda ezberlenmeye müsait küçük hacimli eserlerin tercih edilmesi ihtisarlar ve kırk hadis derlemelerinin öne çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu açıdan derslere katılanların ilmî seviyesi de telifi şekillendiren unsurlar arasında zikredilmelidir. Nitekim şerhler de hadislerin talebe seviyesine göre açıklanmasını mümkün kılarak telifin ders halkasının yapısına göre çeşitlendiğini göstermektedir.

Tedris faaliyetleriyle irtibatlı bir diğer husus, şehirdeki ilmî hafızanın ve isnad sürekliliğinin muhafaza edilmesidir. Tarih, tabakât ve meşyeha türü eserler, dârülhadislerde tedris gören ulemayı, onların hocalarını, talebelerini kısaca ilmî silsilelerini kaydederek hadis geleneğinin toplumsal hafızasını oluşturmuştur. Öte yandan belirli konular etrafında şekillenen hadis derlemeleri ile fetâvâ mecmuaları, şehir halkının dinî ve amelî ihtiyaçlarına da hitap eden bir hüviyet kazanmıştır. Ayrıca âlî isnadları bir araya getiren avâlî türü eserler, isnadın muhafazasına katkı sağladığı gibi bu isnatlarla rivayette bulunan muhaddislerin ilmî otoritesinin göstergeleri arasında kabul edilmiştir.

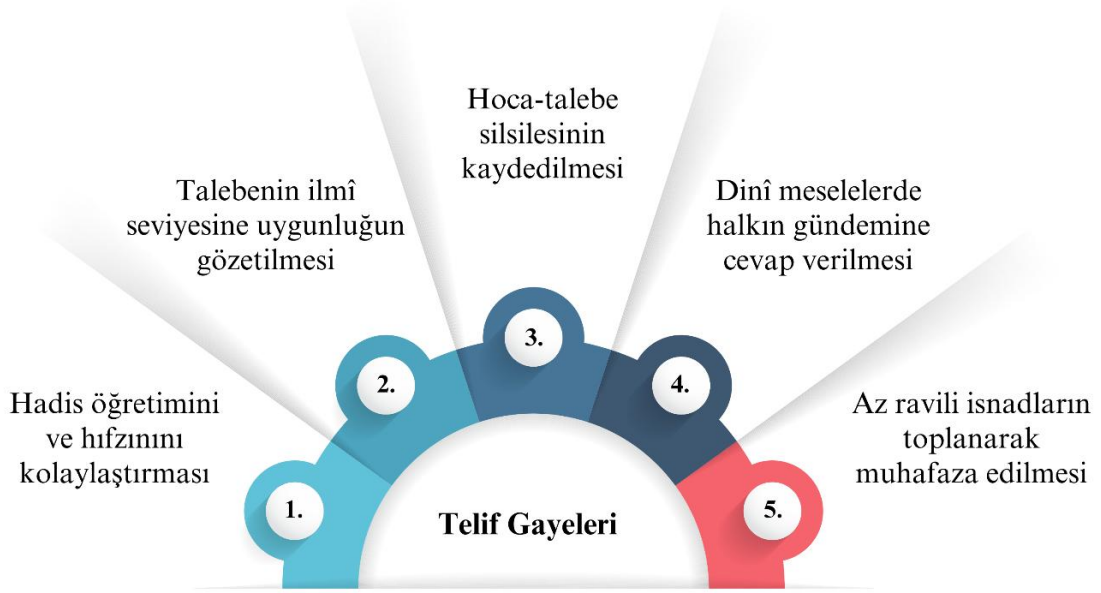

Grafik 13: Tedris faaliyetleriyle irtibatlı telif gayeleri

Bir eserin kıymeti, muhtevasıyla ölçüldüğü gibi hangi mecliste okunduğu, kimlerden semâ edildiği ve kime icâzetle nakledildiği üzerinden belirlenmiştir. Dolayısıyla telif, bir metni kaydetmekten daha fazlası; onu nakleden hoca-talebe silsilesini sürdüren ve Dımaşk'ın hadis geleneğini yaşatan bir faaliyet olarak anlam kazanır. Bu itibarla dârülhadisler hem telifin yönünü hem de telif edilen türlerin işlevini belirlemiş, hadis literatürünün devamlılığını mümkün kılmıştır.

B. Dımaşk Çevresinde Hadis Telif Türleri

Dımaşk'ta şeyhu'l-hadîs mansıbını üstlenen muhaddisler, hadis tedrisinin yanı sıra telif faaliyetleriyle de ilmî ortamın yönünü tayin eden bir konumda yer almıştır. Hadis literatürünün bu dönemde kazandığı türsel çeşitlilik, söz konusu muhaddislerin ilmî tercihlerinin ve eğitim tecrübelerinin metinlere nasıl intikal ettiğini izlemeye imkân tanımaktadır. Dolayısıyla bu başlık altında Dımaşk çevresinde faaliyet gösteren şeyhu'l-hadîslerin telif ettikleri eserler, türleri ve ilmî işlevleri bakımından ele alınacaktır.

1. Râvi Odaklı Telifler

Râviyi merkeze alan eserler, hadis ilminin isnad temelli yapısını muhafaza etmeyi amaçlayan ve ilmî sürekliliği şahıslar üzerinden kuran bir telif geleneğini temsil etmektedir. Bu çerçevede tarih ve tabakât eserleri ile mu'cem ve meşyeha türü çalışmalar muhaddislerin hocalarını, rivayet ağlarını ve ilmî irtibatlarını kayıt altına alma işlevi üstlenmiştir. Dımaşk'ta şeyhu'l-hadîs mansıbında bulunan muhaddislerin bu türlere yönelmesi, hadis telifinin hoca-talebe etrafında yapılandığını göstermektedir. Zira bu telifler, aynı zamanda semâ meclislerinin,

icâzet ilişkilerinin ve ilmî silsilenin yazılı temsilleri olarak hadis eğitim ortamının anlaşılmasına önemli katkılar sunmaktadır.

a. Dımaşk Ulemâsını Kayda Geçiren Tarih ve Tabakât

Tarih toplumların yaşadığı olayları belirli bir zaman ve mekân çerçevesinde ele alarak bunların sebeplerini, sonuçlarını ve birbiriyle ilişkisini inceleyen bir ilmî faaliyet alanıdır. Bu bağlamda şehir tarihleri de yalnızca bir yerleşim alanının geçmişini kaydeden bir anlatı değil bilakis söz konusu şehrin siyâsî yapısının, toplumsal dokusunun ve ilmî birikiminin zaman içerisinde nasıl şekillendiğini ortaya koyan bir tarih yazım türüdür. İslam telif geleneğinde tabakât da ilim mirasını taşıyan şahsiyetleri merkeze alan, onların ilmî silsilelerini, mensup oldukları çevreleri ve faaliyet gösterdikleri alanları kayda geçiren biyografik bir türdür.[1393] Bu tür, ulema silsilelerini kayıt altına alırken aynı zamanda ilmî geleneğin sürdürülmesini sağlayan bağları da görünür kılmaktadır. Dolayısıyla tarih ve tabakât türünün kesişme noktası, şehirleri ilim ve kültür merkezi olarak idrak etmeye imkân tanımaktadır.[1394]

Dımaşk, İslam tarihinin erken dönemlerinden itibaren hadis rivayeti, fıkıh tedrisi, kelam tartışmaları, kıraat ve tasavvûfî geleneklerin iç içe geliştiği bir ilim havzası olarak teşekkül etmiş; talebe ve ulemanın uğrak yeri olmuştur. Bu hareketlilik şehrin ilmî hafızasını muhafaza eden biyografik ve tarihî literatürün yazılmasına zemin hazırlamıştır. Şehri bu minvalde ele alan en muteber ve meşhur eser Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'in *Târîhu Medîneti Dımaşk ve zikru fazlihâ ve tesmiyetü men hallehâ mine'l-emâsil ev ictâze bi-nevâhîhâ min vâridihâ ve ehlihâ* ismini taşıyan fakat yaygın olarak *Târîhu Medîneti Dımaşk* ya da kısaca *Târîhu Dımaşk* diye meşhur eseridir. Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir, ayet ve hadislerle şehrin faziletine değinmiş, coğrafî konumu, topografik özelliklerini ayrıntılarıyla tasvir etmiş; cami, mescid, çarşı, pazar, hamam, su yolları ve şehrin kapıları gibi çeşitli mimari yapılar hakkında bilgi vermiştir. Ancak asıl önemi

[1393] Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 380-381.

[1394] Şehir tarihi ve tabakât literatürünün İslâm tarih yazıcılığındaki konumuna dair çeşitli araştırmalar mevcuttur. Bu minvalde Alman asıllı şarkiyatçı Franz Rosenthal (ö. 2003), *A History of Muslim Historiography* adlı eserinde İslâm tarih yazıcılığının gelişimini ve türlerini ele alırken yerel tarih ve biyografi literatürünü bu geleneğin karakteristik ürünleri arasında değerlendirmiştir. Rosenthal, Franz, *A History of Muslim Historiography*, Leiden: Brill, 1968. Günümüzde İslam tarihi araştırmalarıyle öne çıkan Amerikalı tarihçi Chase F. Robinson, *Islamic Historiography* adlı çalışmasında biyografi, prosopografi ve kronografi türlerinin teşekkül sürecini inceleyerek şehir merkezli tarih yazımı ile biyografik literatürün İslâm toplumundaki ilmî ve toplumsal işlevlerine dikkat çekmiştir. Robinson, Chase F., *Islamic Historiography,* İngiltere: Cambridge University Press, 2004.

Dımaşk'taki ilmî mirası hem şahıslar üzerinden hem de mekânın hafızası üzerinden açığa çıkarmasıdır.

Târîhu Medîneti Dımaşk'ın ilmî değeri, yazıldığı dönemin siyâsî konjonktürüyle de bağlantılıdır. Zira bu dönemde İslam coğrafyası siyâsî bütünlüğünü yitirmiş; Bağdat merkezli Abbâsî hilâfeti meşru kabul edilirken Kahire'deki Fâtımî idaresiyse ayrı bir hilafet iddiasında bulunmuştur. Buna karşılık Nûreddin Zengî Dımaşk'ta siyâsî birliği temin ettikten sonra şehirde eğitim kurumları dâhil olmak üzere kapsamlı bir imar faaliyetine başlamış ayrıca bu eserin telifini haber alınca tamamlanması için İbn Asâkir'i teşvik etmiştir.[1395] İbn Asâkir'in bu eserde biyografik mâlûmâtın yanında sema ve icazet yoluyla öğrendiği hadislere de isnadıyla yer vermesi, onun hadisçilik yönüne işaret ederken bu durum kimi araştırmacılar tarafından arka planda sünnî kimliğin korunmasına yönelik bir çaba olarak da değerlendirilmiştir.[1396]

İbn Asâkir'in *Târîhu Medîneti Dımaşk*'ı ne zaman yazmaya başladığına dair bazı kayıtlar, eserin ilk taslak çalışmalarının Horasan seyahatinden hemen öncesine uzandığına işaret etmektedir. Nitekim Sem'ânî, Nîşâbur'a yakın arkadaşı İbn Asâkir'den bir ay sonra vardığını ve bu esnada onun Dımaşk'a dair büyük bir tarih kitabı telif etmeye başladığını nakletmiştir. Sem'ânî'nin Nîşâbur'a geliş tarihi bazı kaynaklarda 529/1135 olarak verilmiş; İbn Asâkir'in Horasan bölgesini de kapsayan ikinci rıhlesinin ise 529/1135'de başlayıp 533/1138'e kadar sürdüğü ifade edilmiştir.[1397] Bu iki tarih dikkate alındığında İbn Asâkir'in *Târîhu Medîneti Dımaşk*'ı Horasan yolculuğundan hemen önce yaklaşık otuz yaşlarındayken yazmaya başladığı sonucuna ulaşılmaktadır. Ayrıca Nûreddin Zengî'nin eserin tamamlanması ve kendisine takdim edilmesi yönünde İbn Asâkir'i teşvik etmesi, Dımaşk'a dönüş tarihi olan 533/1138 sonrasında telif işine yoğunlaştığına işaret etmektedir.

İbn Asâkir'in oğlu Kâsım, eserin müsveddelerini titizlikle istinsah ederek ve tashihler yaparak *Târîhu Medîneti Dımaşk*'ın nihâî şekline kavuşmasına katkı sağlamıştır. Öyle ki İbn Asâkir'in oğlu hakkında "*Allah ondan razı olsun, (Kâsım) olmasaydı Târîh tamamlanamazdı."* dediği nakledilmiştir.[1398] Ancak bu ifadenin telifin ilerleyişi sırasında babayla oğul arasında bazı ihtilaflar çıkması ve sonrasında yaşananlarla irtibatlı olduğuna dair bilgilere rastlanmıştır. Buna göre Kâsım babasıyla arasındaki soğukluk sebebiyle onun sema meclislerine katılmayı

[1395] İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk,* I, 7. (neşredenin girişi)

[1396] İbn Asâkir'in Dımaşk'ta sünnî cihad ideolojisini canlandırdığına dair iddialar için bk. Mourad, *Ibn 'Asakir of Damascus: Champion of Sunni Islam in the Time of the Crusades*, s. 56-59; Suleiman A. Mourad ve James E. Lindsay, *The Intensification and Reorientation*, s. 50-51.

[1397] Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, IV, 83.

[1398] Zehebî, Siyer, XXI, 410.

bırakmış; daha sonra Emevî Camii'nin doğu tarafındaki Mi'zenetü Îsâ'da babasıyla görüşerek aralarındaki kırgınlığı gidermiştir. Eserin tamamlanmasında Kâsım'ın rolünü vurgulayan İbn Asâkir'e ait bu söz de onun sema meclislerine katılmadığı sırada söylenmiştir.[1399]

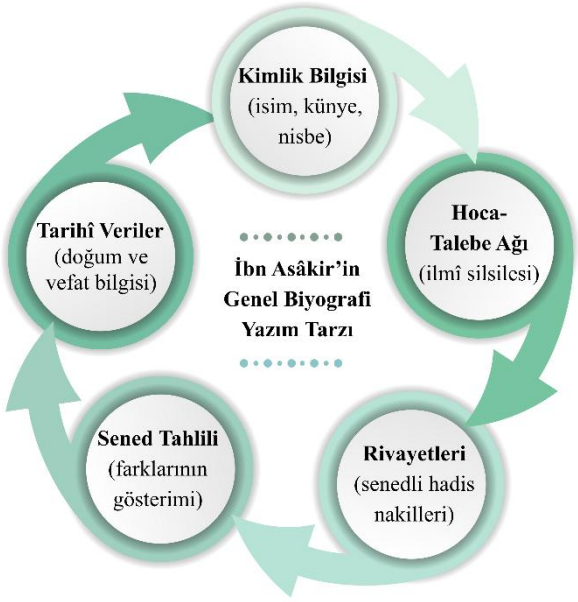

Grafik: 14: İbn Asâkir'in Târih'indeki biyografi telif metodu

Eserin Sem'ânî'den sonra Dımaşk'ta sema yoluyla okunması, tedvin sürecinin metin yazımıyla sınırlı kalmadığını aynı zamanda ders halkaları aracılığıyla sürdürüldüğünü göstermektedir. Tespit edilen ilk meclis, 559/1164 yılının Rebîülevvel ayında İbn Asâkir'in Mi'zenetü Îsâ'nın bitişiğindeki evinde toplanmış ve bu hususi toplantıya Kâsım'la birlikte altı kişilik küçük bir talebe grubu eşlik etmiştir. Bunu takiben 560/1165 yılından itibaren pazartesi, perşembe ve cuma günleri düzenli olarak Emevî Camii'nde sema meclisleri düzenlenmiş; 565/1170 yılına kadar süren bu meclislere katılımcı sayısı yetmiş kişiye kadar ulaşmıştır. Ancak eserin müellifinin bizatihi kendi katılımıyla Nûriyye Dârülhadisi'nde okutulduğuna dair bir kayda rastlanmamış; 20. yüzyılda dârülhadis geleneğini sürdüren Hatîb ailesinden Muhammed Ebü'l-Ferec el-Hatîb (ö. 1986) de bunu teyit etmiştir.[1400]

İbn Asâkir'in eserini Emevî Camii'ndeki meclislerinde nakletmesi, semaın daha geniş ölçekli katılıma imkân tanıyan bir mekânda yapılmasını sağlamış; vefatından sonra ise Nûriyye Dârülhadisi'ne taşınan bu meclisler oğlu Kâsım tarafından yürütülmüştür. Zira 571/1176 yılında başlayan bu meclislerde eser baştan sona okunarak 582/1186'da tamamlanmış; on bir yıl süren bu sema silsilesi 587/1191'de tekrar başlamış ve dokuz yıl sonra 596/1199 yılında sona ermiştir.[1401] *Târîhu Medîneti Dımaşk*'ın şehrin hadis eğitimi açısından itibarlı kurumlarından birinde uzun yıllar süregelen meclislerde okutulması, eserin Dımaşk'ın ilmî kimliğini kayda geçiren bir referans metni ve kurumsal hadis tedrisinin parçası hâline geldiğine delalet etmektedir.

[1399] Hâfız, *el-Hâfız İbn Asâkir*, s. 455-456.

[1400] Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 189-191.

[1401] Hâfız, *el-Hâfız İbn Asâkir: Muhaddisü'ş-Şâm ve Müerrihuha'l-kebîr*, s. 463.

Târîhu Medîneti Dımaşk, ders halkalarında okutulan bir eser olmasının yanında sonraki yıllarda üzerine yapılan ilâvelerle genişletilmiş, muhtelif bölümlerinden seçkiler derlenmiş ve muhtasar hâle getirilmiştir. Bu minvalde öncelikle telif faaliyetine de katkı sağlayan Kâsım'ın *Zeyl 'alâ Târîhi ebîhi* ismiyle anılan ancak tamamlama imkânı bulamadığı bir zeyl yazdığından bahsedilmektedir. Aynı şekilde ona nispet edilen bir diğer eser *Müntehebât min Târîhi Dımaşk* adını taşımakta ve adından anlaşılacağı üzere ana eserden seçilmiş bölümlerden oluşmaktadır. Günümüze ulaşan bu esere ait yazma nüshanın *Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye*'de muhafaza edildiği bildirilmiştir.[1402]

Öte yandan Dımaşk'ta bir süre ikâmet ederek Emevî Camii'ndeki Mâlikî zâviyesinde ders veren Mâlikî fakihi ve dil âlimi İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *Târîhu Medîneti Dımaşk*'a zeyl yazması, eserin mezhepler arasında ortak bir ilmî zemin oluşturduğunu düşündürmektedir. Başka bir zeyl çalışması ise el-Melikü'l-Muazzam döneminde Dımaşk'ta şeyhüşşüyûh mansıbına tayin edilen Sadreddin Hasan b. Muhammed el-Bekrî (ö. 656/1258) tarafından hazırlanmıştır. Müellifin Nîşâbur'a gitmesi ve uzun süre orada ikamet etmesi, *Târîhu Medîneti Dımaşk*'ın Horasan çevresinde tanınmasına vesile olmuştur. Bununla birlikte söz konusu eserin Ebû Şâme tarafından iki defa ihtisar edildiği; bunlardan birinin on beş cilt, diğerinin ise bu muhtasarın beş ciltlik daha kısa bir versiyonu olduğu bilinmektedir.[1403] On beş ciltlik muhtasarın bazı cüzleri günümüzde Princeton Üniversitesi Kütüphanesi kataloğunda kayıtlıdır.[1404]

Hicri VIII. asır ve sonrasında zeyl ve ihtisar çalışmalarına konu olmaya devam eden esere gösterilen ilgi, modern dönemde devam etmiş; 1919'da *el-Mecmau'l-ilmiyyü'l-Arabî*'yi kuran Muhammed Kürd Ali başkanlığında bir komisyon tarafından eserin önemine binâen neşir çalışmaları başlatılmış; ilk cildi Selâhaddin Müneccid tarafından 1951 yılında neşredilmiştir. Ancak bu girişim sınırlı imkânlar nedeniyle yavaş ilerlemiş ve eserin tamamı neşredilememiş; 1996 yılında Beyrut'taki Dârü'l-Fikr tarafından 80 cilt hâlinde tam olarak yayımlanmıştır.[1405]

İbn Asâkir'den sonra Nûriyye Dârülhadisi'nin meşîhatini sürdüren Kâsım, *Târîhu Medîneti Dımaşk*'a yazdığı zeyl ve müntehabât dışında bu alanla irtibatlı müstakil eserler de telif etmiştir. *Cüzün fî ahbâri'l-Hâfız İbn Asâkir* adlı eserinde babasının biyografisini kayda geçirmiş; Yâkut el-Hamevî ile Zehebî'nin İbn Asâkir'le ilgili bu eserden alıntılar yapması bazı

[1402] Elbânî, *Fihrisü'l-mahtûtâti'z-Zâhiriyye*, s. 122.

[1403] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn,* II, 255; Ebû Şâme, *el-Müzeyyel*, I, 10.

[1404] Rudolf Mach, *Catalogue Of Arabıc Manuscrıpts (Yahuda Sectıon)*, s. 430.

[1405] İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk,* I-LXXX, thk. Muhibbüddin Ebû Saîd, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1415/1995.

kısımlarının muhafaza edilmesini sağlamıştır.[1406] Ayrıca Şam bölgesindeki hadis râvilerini konu edinen *Kitâbün fî men haddese bi-medâini'ş-Şâm ve kurâhâ* isimli eser de Kâsım'a nispet edilmiştir.[1407]

Tarih ve tabakât alanında eser veren bir diğer şeyhu'l-hadîs, Hanbelîlerin bu sahadaki velûd muhaddislerinden Ziyâeddin el-Makdisî'dir. Bu eserleri arasında Hz. Peygamber'in hayatını anlattığı *es-Siretü'n-Nebeviyye*[1408]; dayısı Ebû Ömer'in biyografisini konu ettiği *Menâkıbü'ş-şeyh Ebî Ömer el-Makdisî*[1409] ve Makdisîlerin Dımaşk'a hicretiyle onlar arasında yetişen ulemânın faziletine dair *Sebebü hicreti'l-Makâdiseti ve kerâmâti meşâyihihim*[1410] sayılabilir. Ayrıca Ca'fer b. Ebû Tâlib'in fâziletine dair yazdığı eserle[1411] Şam bölgesinin müslümanlar için önemine değindiği *Fezailü'ş-Şam*'ı[1412] hadis merkezli tarih telifini menâkıb ve fezâil türleriyle mezcettiğini göstermektedir.

Eşrefiyye Cevvâniyye şeyhlerinden olup tarih ve tabakât türünde müstakil eserler kaleme alan Ebû Şâme, kendi ifadesine göre, 624/1227 yılında yirmi beş yaşlarındayken döneminin olaylarını kayda geçirmeye karar vermiş, bu kararında 620/1223 yılında meydana gelen ve halk arasında büyük yankı uyandıran iki büyük olayın etki ettiğini belirtmiştir. Bu iki olay, Dımaşk'ın meşhur şâfiî ulemasından Fahreddin İbn Asâkir ile Hanbelîlerin şeyhi Muvaffaküddin İbn Kudâme'nin vefatıdır. Bunu eserinin başında zikreden Ebû Şâme, Nûreddin Zengî ile Selâhaddin Eyyûbî dönemlerinde yaşanan hâdiseleri yıl yıl yazmış; *Kitâbü'r-ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn* adını verdiği eserini tamamladıktan sonra 649/1251 yılında Emevî Camii'ndeki ders halkasında okutmuştur. Diğer yandan Selâhaddin Eyyûbî'nin vefatından sonraki olayları kayda geçirme arzusu, Ebû Şâme'yi altmış yaşına ulaştığı 659/1261 yılında bir zeyl yazmaya teşvik etmiş; *el-Müzeyyel ale'r-ravzateyn* başlığını taşıyan eserine 590/1194'ten itibaren kaydetmediği olayları ayrıca vefatına kadar yaşadığı dönemdeki gelişmeleri eklemiştir.

İbnü'l-Esîr'in *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe* isimli sahâbe biyografisine dair eserine bir ihtisar çalışması yapan Nevevî de tabakat telifi alanında zikredilmesi gereken şeyhlerden biridir. Ancak Nevevî'nin Şâfiî fıkhına dair kaleme aldığı *Minhâcü't-tâlibîn*'i şerheden İbnü'l-

[1406] İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk,* I, 88. (muhakkikin girişi)

[1407] Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 211.

[1408] Yusuf el-Iş, *Fihrisü'l-mahtûtâti dâri'l-kütübi'z-Zâhiriyye*, s. 46.

[1409] nşr. Ebû Yahya Abdullah el-Künderi-Ebû Ahmed Hâdî el-Mürrî, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1418/1997.

[1410] İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl,* III, 520.

[1411] *Min menâkıb Ca'fer b. Ebî Tâlib*, nşr. Muhammed Hasan Âl-i Yâsin, Bağdat, 1389/1969.

[1412] Elbânî, *Fihrisü'l-mahtûtâti'z-Zâhiriyye*, s. 452.

Mülakkin, bu muhtasarın şöhret bulmadığını ve kendisinin de onu görmediğini belirtmiştir.[1413] Nevevî'nin çağdaşı Tâceddin el-Fezârî de tarih sahasında derleme yapan Nûriyye şeyhlerindendir. Zehebî, onun *Târîh*'ini faydalı ve dikkat çekici olarak nitelendirmiş ve bizzat gördüğünden bahsetmiştir.[1414] Netice olarak tarih ve tabakât alanlarında Nûriyye, Eşrefiyye ve Ziyâiyye Dârülhadislerinde görev alan muhaddislerin öne çıktığı görülmektedir. Nitekim ilmî otoriteleriyle temâyüz eden bu muhaddislerin çok sayıda eser telif etmeleri, bu telif faaliyetinin bir yönünün hadis merkezli bakış açılarını korudukları tarih ve tabakât eserlerinden oluşmasını sağlamıştır.[1415]

b. Ulema İrtibatını İsnadlarla Gösteren Mucem/Meşyeha Çalışmaları

Hadis literatüründe mu'cem ve meşyeha, râvilerin birbiriyle ilmî irtibatını ortaya koyan eserlerdir. Mu'cem esas olarak isimlerin alfabetik sıraya göre düzenlendiği, her bir râvinin hadis rivayetlerine dair bilgilerin yer aldığı bir telif türüdür.[1416] Meşyeha ise bir kişinin hadis öğrendiği hocalarını bir araya getirdiği eserlerdir ve bazen kişinin kendisi tarafından bazen de öğrencileri tarafından kaleme alınmıştır.[1417] Bu çerçevede mu'cem ve meşyeha bir muhaddisin hadis rivayetlerinin kaynağını, öğrenme süreçlerini ve bu süreçlerdeki hocaları arasındaki ilişkileri görmeyi sağlamaktadır. Aynı zamanda ilmî yolculukların seyrinin önemli bir göstergesi sayılabilir.[1418]

Hicri VI. ve VII. asırlarda şeyhu'l-hadîs mansıbını üstlenen muhaddislerin kaleme aldıkları mu'cem ve meşyeha türü eserler, isnad zincirlerinin kaydı aynı zamanda kimlerden hadis sema ettiğini veya icazet aldığını topluca göstermesi bakımından ilmî otoritelerinin belgesi niteliğindedir. Ayrıca bu türler, hadis tedrisinin kurumsallaştığı bir aşamada şeyhler etrafında teşekkül eden öğrenci halkalarını, ulemanın hangi güzergâhlar üzerinden Dımaşk'a intikal ettiğini gösteren bir mahiyet kazanmıştır. Bu türden çok sayıda eser telif eden Ebü'l-

---

[1413] İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn*, s. 89; Sehâvî, *el-Menhel*, s. 9.

[1414] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 253.

[1415] Eserlerin listesine ilişkin ayrıntılar için bk. *Ek-8* ve *Ek-9*.

[1416] Hatiboğlu, "Mu'cem", *DİA*, XXX, 343; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 245.

[1417] Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 221.

[1418] Bu tür eserler üzerine Türkçe literatürde bk. Eren, Mehmet, "Hadis Edebiyatında Mu'cem-Meşyaha Türü Kitaplar (Muhaddislerin Kaynak Eserlerin Korunmasına Yönelik Çalışmaları)", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]*, 20/2005, s. 19-28; Eşer, Ahmet, *Hadis İlminde Fehrese Literatürü,* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2025. Bu tür eserlerin kapsamlı bibliyografyası için bk. Yusuf Abdurrahman el-Mer'aşlî, *Mu'cemü'l-meâcim ve'l-meşîhât ve'l-fehâris ve'l-berâmic ve'l-esbât*, I-IV, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2002.

Kâsım İbn Asâkir'in günümüze ulaşan ve neşredilen iki mu'cemi söz konusu literatürün mahiyetini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Zira onun *el-Mu'cemü'l-müştemil 'alâ zikri esmâ'i şüyûhi'l-eimmeti'n-nübel* isimli eseri, alfabetik tertibe dayalı bir hoca listesidir. İbn Asâkir, bu eserini *Kütüb-i Sitte*'ye yönelik etraf çalışması *el-İşraf*'tan sonra kaleme almıştır.[1419]

Söz konusu iki eserin telifi, İbn Asâkir'in ikinci rıhlesi dönemine rastlamaktadır. Müellif bu seyahati sırasında Hemedan'a uğrayarak Ebü'l-'Alâ el-Makdisî'yle görüşmüş; hocası ona Muhammed b. Tâhir el-Makdisî'nin yazdığı etraf kitabını göstermiştir. İbn Asâkir, bu eseri ilk gördüğünde kendi çalışmalarına ayırdığı zamanın boşa gitmiş olabileceğini düşünmüş ancak dikkatle inceleyince eserin tertibindeki dağınıklık, rivayetlerdeki hatalar ve ilmî titizlikten yoksunluk gibi çeşitli kusurlar taşıdığını fark etmiştir. Bunun üzerine kendi etraf çalışmasını tamamlamaya yönelmiş; etrafın telifinden sonra ortaya çıkan bu birikimi mu'cem türüne göre düzenlemiştir.

İbn Asâkir, *el-Mu'cemü'l-müştemil*'in mukaddimesinde *Kütüb-i Sitte*'ye yönelik etraf çalışması *el-İşraf*'tan sonra bu eserini kaleme aldığını bildirmiş; hamdele ve salvelenin akabinde eserin telif gerekçesini ve tertip yöntemini şu ifadelerle anlatmıştır:

> "İlk dönem imamlarının sünen kitaplarında yer alan hadislerin etraflarını derleyip bunları okuyanın zihnini yormayacak, ona bıkkınlık vermeyecek bir tertib içerisinde düzenledikten sonra bu imamların güvenilir ve seçkin hocalarının isimlerini bir araya getirmeyi uygun gördüm. Bu çalışmaya Buhârî ile Müslim'in hocalarını da dahil ettim ve eseri *el-Mu'cemü'l-müştemil* diye adlandırdım. İsimleri harf sırasına göre düzenledim; zira bu tertip, hem en kolay hem de yaygın biçimde kullanılan yöntemdir. Her bir şahsı zikrettikten sonra vefat tarihini tespit edebildiklerimin ölüm yılını nisbesinin hemen ardından kaydettim. Çünkü etraf kitaplarının faydası, hadisin muvâfık veya bedel olanını bilmek, illetli rivayetlerle sağlam olanları birbirinden ayırmak ve imamların hocalarını tanımaktır. İşte bu eser de söz konusu amaca açılan bir kapı ve giriş mesabesindedir. İmamların isimlerini her seferinde tekrar etmek yerine yazanı yormamak için işaret mahiyetindeki rumuzlar kullanacağım: Buhârî için (خ), Müslim için (م), Ebû Dâvûd için (د), Tirmizî için (ت), Nesâî için (ن) ve Kazvînî için (ق)."[1420]

İbn Asâkir'in mukaddimede yaptığı açıklamalar, *el-Mu'cemü'l-müştemil*'in alfabetik bir şüyûh listesinden ziyade etraf türünün tamamlayıcı unsuru olduğunu göstermektedir. Matbu hâlinde 1199 hocanın yer aldığı eser, isimlerin harf sırasına göre tertip edilmesiyle klasik mu'cem geleneğini sürdürmekte ve kolay müracaat edilebilir bir yapıya kavuşmaktadır. Müellifin *Kütüb-i Sitte* imamlarının adlarını sürekli tekrar etmek yerine her biri için özel rumuzlar belirlemesi de istinsah açısından pratiklik sağlayan bilinçli bir yöntemdir. Bununla

[1419] İbn Asâkir, *el-Mu'cemü'l-müştemil*, s. 36.

[1420] İbn Asâkir, *el-Mu'cemü'l-müştemil*, s. 35-36.

birlikte isim, künye ve nisbe bilgisi verildikten sonra vefat tarihlerinin kaydedilmesi, ricâlin tabakât içindeki konumunu tayin etmeye ve isnadın ulüv-nüzûl derecesini belirlemeye imkân vermektedir. *el-Mu'cemü'l-müştemil*'de dikkat çeken bir başka husus, müellifin kendisine ulaşan isnadların durumunu ayrıca belirtmesidir. Bir şeyhin isnadında yer aldığı rivayet, İbn Asâkir'e ulüv derecesinde ulaşmışsa "**وقَعَ إليَّ حديثُه بعلوّ**"[1421]; isnad bakımından kendisine denk bir tarikle gelmişse "**وقع إليَّ من موافقته**"[1422] ve benzeri ifadelerle kayıt düşmüştür. Dolayısıyla bütün bu hususlar eseri, sonraki muhaddisler nezdinde hem müracaat edilen hem de tashih ve tenkit edilen bir çalışma hâline getirmiştir. Bu bağlamda *el-Mu'cemü'l-müştemil*'e yönelik tespit edilen ilk kapsamlı istidrak çalışması bir başka şeyhu'l-hadîs Ziyâeddin el-Makdisî tarafından hazırlanmıştır. *el-Evhâm fî meşâyihi'n-nübel* adını taşıyan bu eser, İbn Asâkir'in mu'ceminde hatalı veya eksik görülen kısımları belirleme ve bunları tashih etme amacıyla kaleme alınmıştır. Nitekim Ziyâeddin el-Makdisî, mu'cemi kendi eliyle yazarken bazı yerlerde müellifin sehven hata yaptığını belirtmiş; Şam'ın tarihçisi ve Şâfiî fakihi olarak nitelendirdiği İbn Asâkir'e yönelik bu değerlendirmesini ilmî nezaket çerçevesinde ifade etmiştir.[1423]

Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'in neşredilmiş mu'cem teliflerinden diğeri, *Mu'cemü'ş-şuyûh* isimli eseridir. Eserin mukaddimesinde çeşitli beldelere yaptığı ilmî yolculuklar sırasında kendilerinden hadis işittiği şeyhlerle, uzak bölgelerde bulunup kendisine icâzet veren âlimlerin isimlerini bir araya getirdiğini ifade eden müellif, hocalarının isimlerini babaları ve dedeleriyle birlikte kaydetmiştir. Eserin tertibinde alfabetik sıra esas alınmış; Peygamberimizin ismine duyduğu tazimin bir nişanesi olarak "Ahmed" adını taşıyan şeyhleri elif bâbının başında zikretmiştir. İbn Asâkir, hakkında malzeme bulabildiği her bir şeyh için hadis, kıssa yahut beyit nakletmeye özen göstermiş; hakkında o anda herhangi bir rivayet nakletme imkânı bulamadığı kimselerin ise sadece isimlerini zikretmiştir. Bunu, okuyanın söz konusu şeyhten kendisinde semâ veya icâzet bulunduğunu bilmesi ve ileride onlar hakkında bir rivayete ulaşabileceği ümidiyle yaptığını ifade etmiştir.

Kaynaklarda İbn Asâkir'e nispet edilen ancak günümüze ulaşmayan iki ayrı mu'cemden daha bahsedilmektedir. Bu eserlerin muhtevalarına dair değerlendirmeler, başlıklarının işaret ettiği çerçeveden hareketle yapılmaktadır. Buna göre *Mu'cemu esmâi'l-kurâ ve'l-emsâr elletî semia bihâ* müellifin rıhleleri sırasında hadis işittiği şehir ve beldelere dair alfabetik bir liste mahiyetinde olup coğrafî yönü ağır basan bir mu'cem olarak değerlendirilebilir. *Mu'cem men*

[1421] İbn Asâkir, *el-Mu'cemü'l-müştemil*, s. 42, 57, 62 vd.

[1422] İbn Asâkir, *el-Mu'cemü'l-müştemil*, s. 46, 48, 52, 56 vd.

[1423] İbn Asâkir, *el-Mu'cemü'l-müştemil*, s. 15.

semi'a minhü mine'n-nisvân ismiyle kaydedilen diğer eseriyse İbn Asâkir'e rivayette bulunan kadın muhaddislerin isimlerini ihtiva eden hususî bir mu'cem türünü temsil etmektedir.[1424] Ayrıca meşyeha türünde eserler de kaleme alan İbn Asakir'in bu alanda iki ayrı eserinden söz edilmektedir. Hocalarından Bağdatlı Hanbelî muhaddis Ebû Gâlib Ahmed b. Hasan el-Bennâ (ö. 527/1132)[1425] ile Merv'e yerleşerek ribat vakfeden Ebü'l-Meâlî Abdullah b. Ahmed el-Hulvânî (ö. 539/1144)[1426] için telif ettiği bu meşyehalar, büyük ihtimalle müellifin şeyhlerinden öğrendiği rivayetleri ve eserleri ihtiva etmektedir. Ancak ne yazık ki bu çalışmalar günümüze ulaşmamıştır.[1427]

Öte yandan Fâzıliyye şeyhlerinden Yeldânî'nin bir meşyeha yazdığına ve bu eserin üç ciltten oluştuğuna değinilmiştir.[1428] Günümüze ulaşmayan bu eserin hacmi, onun rivayet aldığı şeyhlerin sayısının çokluğuna işaret kabul edilebilir.[1429] Buna karşılık Ziyâiyye'nin şeyhlerinden Fahreddin İbnü'l-Buhârî'nin öğrencisi Hanefî hadis âlimi Cemâleddin Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbnü'z-Zâhirî (ö. 696/1296) tarafından hocası için bir meşyeha telif edilmiştir.[1430] Ancak onun telif yönteminin İbn Asâkir'den daha farklı bir yapı arz ettiğini belirtmek gerekir. Nitekim Cemâleddin İbnü'z-Zâhirî, hocası Fahreddin İbnü'l-Buhârî'nin hadis aldığı şeyhleri *"eş-şeyhu'l-evvel, eş-şeyhu's-sânî, eş-şeyhu's-sâlis,..."* şeklinde numaralandırılmış başlıklar altında tasnif etmiş[1431]; bu başlıklarda her şeyhin kimlik bilgilerini kaydetmiştir. Ardından ilgili şeyhe ait hadisleri aktarmış ve bu rivayetleri İbnü'l-Buhârî'nin kimden, hangi şehirde ve hangi usûlle (semâ, kıraat veya imlâ) aldığını yazmıştır. Aynı hadis farklı isnadlarla gelmişse bu rivayet yollarını birlikte zikrederek aralarındaki farkları ortaya koymuş, özellikle de isnadın kısalığına işaret eden ulûv meselesine dikkat çekmiştir.[1432]

[1424] Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 196, 199.

[1425] Zehebî, *Târihu'l-İslam*, XI, 456.

[1426] Zehebî, *Siyer*, XX, 114-115.

[1427] Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 199.

[1428] İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XVII, 350; Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 70.

[1429] Hüseynî, *Sılatü't-Tekmile li-Vefeyâti'n-nakale*, I, 345-46.

[1430] Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 221.

[1431] Eserde şeyhu'l-evvel olarak bahsedilen hoca, Şemseddin Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdülvâhid el-Makdisî (ö. 623/1226), Fahreddin İbnü'l-Buhârî'nin babasıdır. İbnü'z-Zâhirî, *Meşyehatü İbnü'l-Buhârî*, I, 133.

[1432] Örneğin *"(İnsanlar arasında) laf taşıyan kişi cennete giremez."* hadisi isnadları derlenen hadislerden biridir. bk. İbnü'z-Zâhirî, *Meşyehatü İbnü'l-Buhârî*, I, 160-163.

2. Rivayet Odaklı Telifler

Rivayet odaklı telifler, hadis metnini merkeze alan ve rivayetlerin seçimi, tertibi ve sunumu üzerinden ilmî bir işlev icra eden eserleri kapsamaktadır. Dımaşk'ta hicri VI. ve VII. asırlarda kaleme alınan bu tür çalışmalar, hadis eğitiminin ihtiyaçları, tedris ortamlarının yapısı ve muhatap kitlenin çeşitliliğiyle yakından irtibatlı bir telif anlayışını yansıtmaktadır. Belirli konular etrafında derlenen hadis mecmuaları, âlî isnada verilen ilmî değeri görünür kılan avâlîler, hıfz ve irşadı önceleyen kırk hadis derlemeleri ile bilginin dolaşımını genişletmeyi hedefleyen isnadsız hadis eserleri, rivayet merkezli bu yaklaşımın farklı tezahürlerini ortaya koymaktadır. Söz konusu telifler, hadis metninin eğitimdeki kullanım biçimlerini ve dönemin ilmî önceliklerini metinler üzerinden takip etmeye imkân sağlamaktadır.

a. Belirli Konular Üzerine Yapılan Hadis Derlemeleri

Dımaşk merkezli hadis literatüründe hicri VI. ve VII. asırlarda telif edilen tematik hadis derlemeleri, konu çeşitliliği bakımından dikkate değer bir zenginlik sergilemektedir. Bu derlemeler, akâid meseleleri, itikadî mezhep savunuları, ibadet konuları, faziletler, toplumsal hadiseler, İslam ahlâk ve âdâbını kapsayan geniş bir yelpazede şekillenmiştir. Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir ve oğlu Kâsım, Ziyâeddin el-Makdisî, Yeldânî, Ebû Şâme, Nevevî ve Ebû Hâmid İbnü's-Sâbûnî şeyhu'l-hadîsler arasında derlemeleriyle öne çıkmıştır. Onların telifleri, çeşitli konularda hadis rivayetlerini bir araya getirmenin ötesinde, dönemin dinî ve toplumsal ihtiyaçlarına yönelik rehberlik sunmuş ve hadis geleneğinin şekillenmesine önemli ölçüde katkı sağlamıştır.

Yapılan incelemeler neticesinde toplamda otuz iki farklı telif tespit edilmiştir. Bu eserlerden on yedisi neşredilmiş, diğer on beşi yazma ve kaynaklarda adı geçen derlemelerdir. Tespit edilen eserler, dönemin hadis derlemelerinin tamamını temsil etmemekte; şeyhu'l-hadîslerin telif faaliyetlerine dair ulaşılabilen örnekleri içermektedir. Zira bu başlık altında amaç, kapsamlı bir bibliyografya sunmaktan ziyade şeyhu'l-hadîslerin hadis tedrisiyle bağlantılı telif temâyüllerini ortaya koymaktır. muhteva ve konu çeşitliliğini ortaya koymak amacıyla hadis derlemeleri müellif, eser adı ve muhteva bilgileriyle birlikte tablo hâlinde sunulacaktır.

Müellif	Eserin Adı	Eserin Muhtevası
Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir	**Tebyînü kezibi'l-müfterî fîmâ nüsibe ile'l-İmam Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*[1433]**	Ebû Ali Hasan b. Ali el-Ehvâzî'nin (ö. 446/1055) Eş'arî hakkında ileri sürdüğü iddialara reddiye

[1433] İbn Asâkir, *Tebyînü kezibi'l-müfterî fîmâ nüsibe ile'l-İmam Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1404/1983.

	Ahbâru li hıfzi'l-Kur'ân*[1434]	Kur'ân hıfzı üzerine küçük risale
	İ'zâzü'l-hicre inde i'vâzi'n-nasra[1435]	Hicretin faziletine dair cüz
	el-İktidâ' bi's-sâdık fî hufri'l-hanâdik[1436]	Peygamber Efendimizin hendek kazma örneğini takip etmenin fazileti
	el-İnzâr fî hudûsi'z-zilzâl[1437]	Depremlerle ilgili uyarılara dair üç ciltlik eser
	Tebyînü'l-imtinân bi'l-emri'l-ihtinân*[1438]	Müellifin ilmî faaliyetlerine dair cüzler
	Takviyetü'l-minne 'alâ inşâi dârü's-sünne[1439]	Nûriyye Dârülhadisi'nin tesisine dair eser
	et-Tekmîlü'l-insâf ve'l-'adl bi ta'cîli'l-is'âf bi'l-'adl[1440]	Adaletin temini ve yöneticilerin görevden alınmasına dair cüz
	Sevâbü's-sabr 'alâ el-mesâbi bi'l-veled[1441]	Çocuk kaybı üzerine sabır göstermenin sevapları hakkında iki ciltlik eser
	Defü't-tesrîb 'alâ men fessera ma'ne't-tesvîb[1442]	Tesvîb[1443] konusunu açıklayan bir ciltlik eser
	Keşfu'l-mugattâ fî fazli'l-Muvatta'*[1444]	Muvatta'nın değerini konu alan eser
Bahâeddin Kâsım	Kitâbü'l-cihâd[1445]	Cihadın faziletine dair eser
	el-Câmiu'l-müstaksâ fî fezâili'l-Mescidi'l-aksâ[1446]	Mescid-i Aksâ'nın faziletlerini konu alan bir ciltlik eser
	el-Enbâü'l-mübîne fî fazli'l-Medîne[1447]	Medine'nin faziletleri üzerine yazılmış bir eser.

[1434] İbn Asâkir, *Ahbâru li hıfzi'l-Kur'ân*, thk. Hayrullah eş-Şerîf, Dımaşk: Dârü'l-Fevâid, 1996.

[1435] Zehebî, *Siyer*, XX, 560.

[1436] Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, IV, 1699; Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 194.

[1437] Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, IV, 1699; Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 194.

[1438] İbn Asâkir, *Tebyînü'l-imtinân bi'l-emri'l-ihtinân*, thk. Mecdî Fethî es-Seyyid, Tanta (Mısır): Dârü's-Sahâbe, 1410/1989.

[1439] Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, IV, 1699; Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 194.

[1440] Safedî, *el-Vâfî*, XX, 219.

[1441] Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, IV, 1699; Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 194.

[1442] Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, IV, 1699; Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 194.

[1443] Sabah namazı için okunan ezanda es-salâtü hayrün mine'n-nevm sözünün iki kere tekrarlanması anlamındadır. Çetin, "Ezan", *DİA*, XII, 36.

[1444] İbn Asâkir, *Keşfu'l-mugattâ fî fazli'l-Muvatta'*, thk. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garame el-Amrî, Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.

[1445] İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-müfehres*, s. 74.

[1446] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, III, 193. Müellif, bu kitabın bir nüshasını kendi hattıyla istinsah etmiştir. Eserin dünyanın çeşitli kütüphanelerinde birçok yazma nüshası bulunmaktadır. Bunlar arasında Ezher Kütüphanesi ve Bağdat Evkaf Kütüphanesi nüshaları zikredilebilir. Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 210.

[1447] Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, VIII, 106; Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 210.

Ziyâeddin el-Makdisî	**el-Ehâdisü'l-muhtara*[1448]**	*Sahîhayn* dışındaki müsned, sünen, tabakat, cüz türü eserlerde yer alan sahih hadislere dair kapsamlı derleme
	es-Sünen ve'l-ahkâm ani'l-Mustafâ aleyhi efdalü's-salâti ve's-selam*[1449]	Ahkam hadislerine dair eser (tamamlanmamış)
	en-Nehyü an sebbi'l-ashâb vemâ fîhi mine'l-ismi ve'l-'ikâb*[1450]	Sahabeye saygısızlık yapanlara dair reddiye
	el-Cüz fî zikri'l-musâfaha*[1451]	Tokalaşma hakkında cüz
	Sıfatü'l-cenne*[1452]	Cennet nimetleri hakkında cüz
	Fezâilü'l-a'mal*[1453]	İbadetlerin faziletine dair eser
	el-Udde li'l-kerbi ve'ş-şidde*[1454]	Üzüntü ve sıkıntı zamanlarında okunacak dualara dair eser
	el-Emru bi't-tibâi's-sünen ve'ctinâbi'l-bida'*[1455]	Bidatlara karşı sünnete dayalı davranışlara yönlendirmeye dair eser
	Fazlu'l-hadis ve ehlüh[1456]	Hadis ilminin ve muhaddislerin fazileti
	Kitabü'l-îmân ve mebâni'l-İslam[1457]	İman ve islam konularına dair derleme
	Kitabü'l-ilm[1458]	İlmin önemi ve fazileti
	Sıfatü'n-nebî ve cemîlü ahlâkihi ve edebihi*[1459]	Hz. Peygamber'in şemaili
	el-Emrâd ve'l-keffârât ve't-tıb ve'r-rukayyât*[1460]	Tıbb-ı nebevîye ilişkin derleme
Yeldânî	Cüzün fîhi mine'l-fevâidi'l-müntekâ ve'l-garâib[1461]	Müellifin kendisine ulaşan garip rivayetlerine dair fevaid türü eser
Ebû Şâme	**el-Bâ'is alâ inkâri'l-bida ve'l-havâdis*[1462]**	Sünnete ittibanın gerekliliğine dair eser
Nevevî	**Riyâzü''s-sâlihîn*[1463]**	Bir müslümanın günlük yaşamında İslam adabına dair

[1448] Ziyâeddin el-Makdisî, *el-Ehâdisü'l-muhtara mimmâ lem yuhrichü'l-Buhârî ve Müslim fî Sahîhayhimâ*, I-XIII, thk. Dr. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş, Beyrut: Dârü'l-Hadr, 1420/2000.

[1449] I-VI, thk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ukaşe, Cidde: Dâru Mâcid Asîrî, 1425/2004.

[1450] thk. Muhammed Ahmed Âşûr, Cemâl Abdülmun'im el-Kûmî, Kahire: Dârü'z-Zehebîyye, 1994.

[1451] thk. Amr Abdülmun'im Süleym, Tanta (Mısır), 1424/2003.

[1452] thk. Sabri b. Selâme Şahin, Riyad, 1423/2002.

[1453] Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, ts.

[1454] thk. Yasir b. İbrahim b. Muhammed, Kahire: Dârü'l-Mişkât, 1414/1994.

[1455] thk. Muhammed Bedreddin el-Kahvecî, Muhammed el-Arnaût, Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1407/1987.

[1456] *Hizânetü't-türâs: Fihrisü'l-mahtûtât*, LXIX, 938.

[1457] *Hizânetü't-türâs: Fihrisü'l-mahtûtât*, LXIX, 176.

[1458] Ali Rıza Karabulut, Ahmet Turan Karabulut, *Mu'cemü't-Târîhi't-Türasi'l-İslamî,* IV, 2885.

[1459] thk. Ahmed Fevvaz Zemerli, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1425/2004.

[1460] thk. Ebû İshak el-Huveynî, Kahire: Dâru İbn Affân, 1415/1994.

[1461] Elbânî, *Fihrisü'l-mahtûtâti'z-Zâhiriyye*, s. 579.

[1462] thk. Osman Ahmed Kanber, Kahire: Dârü'l-Hüdâ, 1398/1978.

[1463] thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1419/1998.

	el-Ezkâr*[1464]	Zikir ve dua hakkında İbn Mâce dışında *Kütüb-i Sitte*'den yapılan derleme
Ebû Hâmid İbnü's-Sabûnî	et-Tuhfe fi'l-hadîs[1465]	Hadisle ilgili temel bilgileri içeren eser

**** 'lı eserler matbudur.***

Tablodan görüldüğü üzere, hadis derlemelerinden oluşan eserlerin muhtevaları farklı temalar altında toplanmıştır. Bu temalar arasında, itikadla ilgili konulara da yer verilmiş olup, reddiyelerden İslam'ın temel inançlarının korunmasına kadar çeşitli perspektifler sunulmaktadır. Örneğin Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'in *Tebyînü kezibi'l-müfterî fîmâ nüsibe ile'l-İmam Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* adlı eseri, Eş'arî'ye yöneltilen iddialara yönelik bir reddiye niteliği taşırken; Ziyaeddin el-Makdisî'nin *el-Emru bi't-tibâi's-sünen ve'ctinâbi'l-bida* adlı eseri, bidatlere karşı sünnete bağlılık vurgusu yapmaktadır. İman ve İslam'ın temel konularına dair hadisleri içeren *Kitabü'l-îmân ve mebâni'l-İslam* adlı eseriyse inanç esaslarını öğreten ve pekiştiren yaklaşım sunmaktadır.

Derlemelerin yoğunlaştığı diğer tema fıkhî meseleler ve ahkâm hadisleridir. Bahâeddin Kâsım'ın hac ibadetine dair hadisleri topladığı *Kitâbü'l-Menâsik* adındaki cüzü ve Ziyaeddin el-Makdisî'nin ahkâm hadislerini topladığı *es-Sünen ve'l-ahkâm*'ıyla şek günü orucun hükmüyle ilgili yazdığı *Risâle fî hükmi sıyâmi yevmi'ş-şekk* bu kapsamda telif edilen eserlerdir. İbadetlerin hükümlerinin ele alındığı eserlerin yanı sıra faziletlerine değinilen birçok çalışma bulunmaktadır. Ayrıca hicretin, Peygamber Efendimizin bazı uygulamalarının, hadis eserlerinin, İslam'ın önemli mekânlarının, hadis ilmi ve muhaddislerin faziletiyle ilgili yapılan derlemeler ele alınan dönemde çeşitli konuları içeren geniş bir fezâil literatürü oluşturmuştur.

Öte yandan, Dımaşk'ta zaman zaman yaşanan doğal afetlere karşı uyarılar yapılan ve çeşitli sıkıntılarla başa çıkmaya yönelik sabrı tavsiye eden hadis derlemeleri de kaleme alınmıştır. Bu minvalde İbn Asâkir'in depreme dair üç ciltlik *el-İnzâr fî hudûsi'z-zilzâl*'i, çocuk kaybı üzerine sabır göstermenin sevapları hakkında iki ciltlik *Sevâbü's-sabr 'alâ el-mesâbi bi'l-veled* isimli eseri zikredilmelidir. Aynı şekilde Ziyaeddin el-Makdisî'nin *el-Udde li'l-kerbi ve'ş-şidde* adlı eseri üzüntü ve sıkıntı zamanlarında okunacak dualara dair rehberlik ederken, *el-Emrâd ve'l-keffârât ve't-tıb ve'r-rukayyât* adlı derlemesi ise tıbb-ı nebevî konusunda bilgi vermiştir. Bu eserler, muhaddislerin toplumun manevi ve pratik ihtiyaçlarını gözeten yaklaşımlarının göstergeleri olarak değerlendirilmelidir.

[1464] *el-Ezkâr*, thk. Abdülkâdir el-Arnaût, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1414/1994.

[1465] Bağdatlı İsmail Paşa, İzâhu'l-meknûn, II, 280.

Toplumun ihtiyaçlarının yanı sıra ahlâkî değerleri kapsayan eserler bir başka temayı oluşturmaktadır. Bu çerçevede Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'in adaletin temini ve yöneticinin üstlendiği görevi yerine getirmediği takdirde görevden alınmasının lüzumu üzerine odaklanan *et-Tekmîlü'l-insâf ve'l-'adl bi ta'cîli'l-is'âf bi'l-'adl* adlı cüzü zikredilmelidir. Ayrıca Nevevî'nin yaptığı derlemelerin yöneticiler ve halk nezdinde rehber işlevi gördüğünü belirtmek gerekir. İslam adabına uygun davranışları teşvik eden ayet ve hadislere yer verdiği *Riyâzü's-sâlihîn*'iyle[1466] zikir ve dua üzerine yazdığı *el-Ezkâr*'ı[1467] günümüze kadar etkisini sürdürmüş; bu eserler tercüme ve şerh çalışmalarına konu olmuştur. Bu tercüme ve şerhlerin İslam'ın ahlâkî değerlerini günümüz toplumlarına taşımada köprü işlevi gördüğü söylenebilir.

b. Âlî İsnada Verilen İlmî Değeri Gösteren Avâlîler

Âlî isnadlı rivayetlerin toplandığı eserleri tanımlamak için kullanılan avâlîlerin[1468] telif tarzları, bu isnadları muhafaza etmek ve ilmî gayelerle sınıflandırmak amacıyla çeşitlendirilmiştir. Bu çeşitlilik, âlî isnadlı hadis rivayetlerinin toplanmasında izlenen farklı yaklaşımları yansıtmaktadır. Bazı avâlîler, belirli bir hadis âlimini referans alıp onun âlî isnadlı rivayetlerini bir araya getirmiştir. Bu minvalde Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'e nispet edilen *Avâlî Şu'be*, *Avâlî hadîsi Süfyân es-Sevrî*[1469] *ve haberihî, Tehzîbü'l-mütelemmis min avâlî Mâlik b. Enes*[1470] ile *Ahbâru Ebû Muhammed Sa'îd b. Abdülazîz ve avâlîhi*[1471] zikredilebilir. Kaynaklarda günümüze ulaşmadığı belirtilen bu eserlerin isimlendirmesinden hareketle Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ve Mâlik b. Enes (ö. 179/795) gibi ilmî otoritelerle Dımaşk asıllı hadis râvilerinden Ebû Muhammed Sa'îd b. Abdülazîz'in (ö. 197) âlî rivayetlerini toplama amacı taşıdığı söylenebilir. Ayrıca zikri geçen hadis âlimlerinin hicri II. asırdan olması, İbn Asâkir'in âlî isnadı elde konusundaki gayretine delalet etmektedir.

Avâlilerin telif tarzlarından bir diğeri herhangi bir isme bağlı kalmaksızın farklı hocalardan derlemeler yapılmasıdır. Buna örnek olarak İbn Asâkir'in *Cüzün fîhi avâlî hısân*[1472];

[1466] Nevevî, *Riyâzü's-Sâlihîn: Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*, I-VIII, trc. ve şerh: M. Yaşar Kandemir, İsmail L. Çakan, Raşit Küçük, İstanbul: Erkam Yayınları, 2010.

[1467] Nevevî, *el-Ezkâr Duâlar-Zikirler Dinî Bilgiler*, I-II, trc. ve şerh: M. Yaşar Kandemir, İstanbul: Tahlil Yayınları, 2020.

[1468] Yücel, "Avâlî", *DİA*, IV, 105.

[1469] Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, IV, 83.

[1470] Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, IV, 1698-1699; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, VII, 69.

[1471] Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, IV, 1700.

[1472] İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-müfehres*, s. 267.

Ziyâeddin el-Makdisî'nin *Avâli'l-esânîd*'iyle[1473] *Cüzün fîhi ehâdîsü avâlin ve hikâyat ve eş'ar*[1474] isimli eserleri verilebilir. Ziyâeddin el-Makdisî'nin günümüzde neşredilmiş eserlerinden biri olan *Avâli'l-esânîd*, müellifle Hz. Peygamber arasında uzun bir zaman aralığı bulunmasına rağmen kendisine ulaşan yedi râvili isnadları derlemesi bakımından dikkat çekicidir. Eserde on dört sahâbîden nakledilen toplam elli iki hadis bir araya getirilmiştir. Aynı şekilde matbu hâle getirilen *Cüzün fîhi ehâdîsü avâlin ve hikâyat ve eş'ar*, müellife âlî isnadla ulaşan bir grup rivayeti ihtiva eden küçük hacimli bir derleme olup sonunda bazı hikâye ve şiirlere yer verilmiştir.

Âlî isnadları bir araya getirme hususunda izlenen bir diğer yöntem, nisbî ulüvvün muvâfakat, müsâvat, musâfaha ve bedel olmak üzere dört farklı türü üzerinden yapılan sınıflandırmadır. Hicri VI. ve VII. asırlarda bu sınıflandırmaya göre eser telifinde bulunduğu tespit edilen hadis şeyhlerinin bunu kırk hadis geleneğiyle birleştirdiği görülmektedir. Hadis usulünde nisbî ulüvvün bir çeşidi sayılan bedel, *Kütüb-i Sitte* müelliflerinden birine veya benzeri otoritelere ulaşan isnad zincirlerinde aynı ilmî silsileyi daha az râvili alternatif bir isnad üzerinden elde etmektir.[1475] Kaynaklarda İbn Asâkir'e ait olduğu ifade edilen *el-Erbaûne'l-ebdâli'l-avâlî*[1476] bu türden kırk âlî isnadı bir araya getiren müstakil bir derlemedir.

Bedelin ardından isnad zincirlerinin karşılaştırılması bağlamında ele alınan diğer tür müsâvâttır. Meşhur bir muhaddisin rivayet ettiği hadisin senedindeki râvi sayısıyla aynı hadisin başka bir isnadındaki râvi sayısının eşit olmasını ifade eden müsâvât türü[1477] ulüvvün İbn Asâkir'in teliflerinde uygulama örnekleri bulunmaktadır. Nitekim *Erbaûne hadîsen müsâvâten*[1478] isimli eseri, bu ulüvv türünü esas alan kırk hadis derlemesidir ve hâlihazırda matbu bulunan eser incelendiğinde İbn Asâkir'in yöntemi hakkında bilgi edinilebilir. Buna göre

---

[1473] nşr. Muhammed Mutî' el-hâfız, Dımaşk: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2011.

[1474] nşr. Muhammed b. Nâsır el-Acemî, Dımaşk: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1429/2008.

[1475] İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 258-259.

[1476] thk. Muhammed b. Nâsır el-Acemî, Dımaşk: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1425/2004.

[1477] İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 259; Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî,* II, 611.

[1478] Bu eserle ilgili nispet meselesi kaynaklarda tam olarak açıklığa kavuşmuş değildir. Zira Yâkut el-Hamevî, bu eseri İbn Asâkir'e nispet ederken Zehebî ise *el-Erbâune'l-müsâvât* ve *Tahrîcü'l-erbaîni'l-müsâvât li şeyhihi Ebî Abdillah el-Furâvî* başlığını taşıyan iki eser kaydetmiştir. Zehebî'nin kayıtları aynı esere mi yoksa iki farklı telife mi işaret ettiğini netleştirmemiş; Rûdânî ise bu eserlerden ilkinin İbn Asâkir'e diğerini ise onun hocası Ebû Abdullah Muhammed b. Fazl el-Furâvî'ye (ö. 530/1136) ait olduğunu belirtmiştir. Ancak matbu nüshadaki hadislerin sonunda yer alan bazı tahriclerin Furâvî'ye ait olması, İbn Asâkir'in hocasının rivayetlerini derleyip sistemleştiren ve aynı zamanda eseri telif eden kişi olduğunu düşündürmektedir. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 1701; Zehebî, *Siyer,* XIX, 619; Rûdânî, *Sıla*, s. 76, 88.

müellif, her hadise numara vermiş ardından sened itibariyle hangi muhaddisle müsâvî olduğunu açıkça belirtmiştir. Nitekim Resûlullah'ın Hira'da inziva dönemi ve Müddessir suresinin ilk ayetlerinin nüzulüyla ilgili hadis buna örnek verilebilir. Müellif kendisine ulaşan Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed el-Fakîh → Muhammed b. Ahmed el-Mukrî → Ahmed b. Ali et-Temîmî → Hüdbe b. Hâlid → Ebân b. Yezîd → Yahyâ b. Ebî Kesîr → Ebû Seleme isnadını hadisin metniyle kaydetmiş; daha sonra Buhârî'nin Sa'îd b. Mervân → Muhammed b. Abdülazîz b. Ebî Rizme → Ebû Sâlih Selmûye → Abdullah b. Mübârek → Yûnus b. Yezîd → İbn Şihâb ez-Zührî → Ebû Seleme'den oluşan isnadını zikretmiştir.[1479] Her iki isnadın da yedi râviden oluşması, İbn Asâkir'in bu rivayette Buhârî'yle müsâvâtını ortaya koymaktadır.

Konuya farklı bir zaviyeden bakıldığında İbn Asâkir'in söz konusu eserinde Müslim, Tirmizî, Ebû Dâvud ve Nesâî'nin senedleriyle müsâvi olan rivayetlerine yer vermesi[1480]; buna karşılık İbn Mâce'nin isnatlarıyla herhangi bir müsâvât örneği sunmaması dikkat çekicidir. Bu durum, İbn Asâkir'in yaşadığı dönemde İbn Mâce'nin *es-Sünen*'inin aynı derecede merkezî bir konuma kavuşmadığına ve dolayısıyla *Kütüb-i Sitte* tabirinin hicri VI. asır Dımaşk ilmî muhitinde yerleşmediğine işaret eden dolaylı bir veri olarak değerlendirilebilir.

Nisbî ulüvvün bir diğer çeşidi musâfaha ise isnad zincirindeki eşitliğin bir üst tabakada sağlanması sonucu oluşmaktadır.[1481] Kaynaklarda günümüze ulaşan bir nüshasından bahsedilmemekle birlikte İbn Asâkir'e atfedilen *Erbaûne hadîsen musâfahaten li Ebî Sa'd*[1482] adlı derleme bu türün örnekleri arasında zikredilebilir. Zira İbn Asâkir'in muasırı ve yakın arkadaşı Sem'ânî'ye musâfaha ettiği kırk rivayete yer verdiği anlaşılmaktadır.[1483] Bununla birlikte meşhur bir hadis müellifinin naklettiği hadise o müellifin şeyhinde buluşan farklı bir isnadla ulaşmak anlamına gelen muvâfakat da nisbî ulüvvün bir türüdür.[1484] Nûriyye şeyhlerinden Yûsuf b. Hasan en-Nablûsî'ye nispet edilen *el-Muvâfakât*[1485] isimli eserin mahiyeti hakkında bilgiye rastlanmamıştır.

Hicri VI. ve VII. asırlarda Dımaşk'ta isnaddaki râvi sayısının esas alındığı teliflerden de söz edilmelidir. Bu çerçevede İbn Asâkir'e nispet edilen bazı cüzler, doğrudan isnadın kaç halkadan oluştuğunu merkeze alan derlemeler niteliğindedir. Müellifin kendi semâ

[1479] Buhârî, Tefsîr (Alak), 1; İbn Asâkir, *Erbaûne hadîsen müsâvâten*, s. 117-118.

[1480] İbn Asâkir, *Erbaûne hadîsen müsâvâten*, s. 45, 57, 63.

[1481] İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 259; Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî,* II, 614.

[1482] Muhammed Ebü'l-Ferec, *Dârü's-sünne*, s. 198.

[1483] Zehebî, *Siyer*, XII, 496.

[1484] İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 258; Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî,* II, 611.

[1485] Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, IV, 169; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefayât*, IV, 340.

kayıtlarından hareketle oluşturduğu *Zikru mâ vecedtü fî semâî mimmâ yeltahiku bi'l-cüzi'r-rubâî*[1486] isimli eseri dört râvili senedlerle ilişkili malzemeyi tespit etmeye yöneliktir. *el-Ehâdîsü'l-hümâsiyyât ve ahbârü İbn Ebi'd-Dünyâ*[1487] beş râviden oluşan; *es-Südâsiyyât*[1488] adıyla anılan cüzüyse altı râvili isnadları bir araya getiren çalışmalar mahiyetindedir. Benzer şekilde *Buğyetü'l-müstefîd fî ehâdîsi's-sübâiyyâti'l-esânîd*[1489] ile *Tecrîdü's-sübâiyyât*[1490] yedi halkalı isnadlardan örnekler sunmaktadır.

İbn Asâkir'in âlî isnad türündeki eserlerde belirgin bir maharet sergilemesi, onun rıhle tecrübesinin ve farklı ilim merkezlerinde katıldığı ders halkalarının bir neticesi olarak değerlendirilebilir. Çok sayıda hocadan rivayet alabilmesi, farklı isnatlara ulaşmasını aynı zamanda bu isnadları karşılaştırabilecek bir birikim kazanmasını sağlamış; böylece telif faaliyetlerindeki sistematik yaklaşımı sayesinde âlî isnadın ilmî kıymetini fark ederek bu literatürde temâyüz eden isimlerden biri hâline gelmiştir.

c. Hıfz ve İrşadı Hedefleyen Kırk Hadis Derlemeleri

Kırk hadis derlemeleri, hadis literatüründe muhteva ve telif gayesi bakımından özgün bir tür olarak temâyüz etmektedir. Arapça'da erba'ûn, Farsça'da çihl, Türkçe'de kırk hadis diye anılan küçük hacimli eserler, hicri II. asırdan itibaren Müslüman toplumlarda irşad ve tedris vasıtası hâline gelmiştir.[1491] Kırk hadis teliflerini teşvik eden birtakım rivayetler tarih boyunca önemli bir zemin oluşturmuş; bu rivayetlerde kırk hadis ezberleyip aktaran kimsenin fakih olarak yazılacağı, kıyamet günü âlimler zümresiyle haşredileceği[1492], Hz. Peygamber'in şefaatine nail olacağı ve cennet kapılarından dilediğinden girebileceği[1493] şeklindeki ifadeler, birçok muhaddisi bu alanda eser kaleme almaya yöneltmiştir. Bu rivayetlerin ilmî değeri tartışmalı olmakla birlikte telif motivasyonlarını açıklamada belirleyici bir arka plan sunduğu açıktır. Nitekim Nevevî kırk hadis derlemeye teşvik eden bu rivayetlerin çok farklı tariklerden

[1486] Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, IV, 1701.

[1487] Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, IV, 1699; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 701.

[1488] Zehebî, *Siyer*, XX, 560.

[1489] Alâî, *İsâratü'l-fevâid*, I, 396.

[1490] Elbânî, *Fihrisü'l-mahtûtâti'z-Zâhiriyye*, s. 119.

[1491] Yıldız, "İslâmî İlimler, Divan Edebiyatı ve Tasavvuf Geleneğindeki Yeriyle Tarihten Günümüze Popüler Hadis Kitapları: Kırk Hadisler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 21/2013, s. 415.

[1492] İbn Asâkir, *el-Erbaûne'l-büldâniyye*, s. 22.

[1493] İbn Asâkir, *el-Erbaûne'l-büldâniyye*, s. 23-24.

nakledilse de hadis hâfızları nezdinde zayıf kabul edildiğini açıkça belirtmiş ancak buna rağmen kendisi de kırk hadis türünde eser telif etmekten geri durmamıştır.[1494]

Söz konusu hadis derlemelerinin kırk veya kırka yakın bir sayı etrafında şekillenmesi ise ayrıca dikkat çekicidir. Zira rivayetlerin sahih olmadığı hususunda geniş bir kabul varken niçin bu sayı muhafaza edilmiştir? Literatürde kırk rakamının nicelikten ziyade nitelik ifade eden örfî bir ölçüt olduğundan bahsedilmekle birlikte[1495] derlemelerin belli bir sayıya bağlı kalması ve erbaûn diye isimlendirilmesi, bu sayının sembolik bir değer taşıdığına işaret etmektedir. Ayrıca muhaddislerin rivayetlerde zikredilen sevabın hakikat payının bulunabileceğini düşünmeleri, dolayısıyla vaat edilen ecirden mahrum kalmama arzularının kırk sayısına bağlılığı güçlendirdiği söylenebilir. Kırk hadisin tedriste hafızayı zorlamayan ama tematik bütünlük kurmaya imkân veren bir kompozisyon sunması bu durumu açıklayan başka bir unsur olarak düşünülebilir.

Hicri VI. asırda kırk hadis derlemeleri, siyâsî ve askerî gelişmelerle irtibatlı irşad işlevi üstlenmiştir. Bu türün söz konusu dönemde kazandığı yeni nitelik, Nûreddin Zengî'nin talebi üzerine Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir tarafından yazılan *Erbaûne hadîsen fi'l-hass ale'l-cihâd*[1496] isimli eserde görülmektedir. İbn Asâkir eserinin mukaddimesinde cihada teşvik eden kırk hadisin neden derlendiğini, hangi toplumsal-siyâsî motivasyonlarla seçildiğini ve Nûreddin Zengî'nin bu telifteki payını açıklamıştır:

> "Adalet sahibi, zâhid ve mücahid; ribât ehlinden olup Allah'ın isabetli hükümler vermeye muvaffak kıldığı; kulların maslahatlarını gözetme hususunda kendisine yardım ettiği; lütfundan güzel tevfiklerle desteklediği, ordusuyla izzetini tahkim edip askerleriyle kudretini artırdığı Melik, benden kırk hadis derlememi istedi. Bu kırk hadisin lafızları açık, isnadları muttasıl olsun; himmet sahipleri ve yiğit savaşçılar için cihada teşvik mahiyeti taşısın; karşılaşma ve çarpışma anında doğruluğa yöneltsin, kendilerinde küfür ve inat ehli düşmanı bertaraf etmeye yönelik bir gayret ortaya çıkarsın. Çünkü onlar küfürleriyle beldelerde fesat çıkarmış, orada haddi aşarak bozgunculuğu çoğaltmışlardı. Rabbimiz onların üzerine azap kamçısını indirdi; şüphesiz O, gözetleyip hesap edendir."[1497]

İbn Asâkir'in seçtiği kırk hadisin cihada, sebat ve cesarete, düşmana karşı mukavemete teşviki konu edinmesi, Nûreddin Zengî'nin Haçlı tehdidi karşısında ortaya koyduğu siyâsî-askerî stratejiyle örtüşmektedir. Öte yandan İbn Asâkir'in kırk hadis literatürüne dair

---

[1494] Nevevi, *el-Erbaûn*, s. 38.

[1495] Yıldız, "Nevevî'nin el-Erbaûn'u ve Kırk Hadis Literatüründeki Yeri", *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*, ed. Nail Okuyucu (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2022, s. 585-587.

[1496] İbn Asâkir, *Erbaûne hadîsen fi'l-hass ale'l-cihâd*, thk. Abdullah b. Yusuf, Kuveyt: Dârü'l-hülefâ, 1404/1983.

[1497] İbn Asâkir, *Erbaûne hadîsen fi'l-hass ale'l-cihâd*, s. 47-48.

değerlendirmeleri, bu telif türünün farklı saikler etrafında şekillendiğine işaret etmektedir. Nitekim ona göre telif gayeleriyle tertip tarzlarının çeşitlenen kırk hadis eserlerinin bazıları tevhid ve ilâhî sıfatların ispatına dair rivayetleri toplamayı esas alırken, bir kısmı helal-haramı belirlemeye yarayan ahkâm hadislerini derlemeyi hedeflemiş; başka bir grup ibadetlere dair rivayetlerin itaate vesile olacağı düşüncesiyle bu sahada kırk hadis bir araya getirmiş; bazısı zühd ve vaaz alanına yönelmiştir. Bu derlemeler yapılırken kimileri sahih hadisleri kimileriyse daha çok âlî isnadlı rivayetleri toplamaya gayret göstermiştir. Bunların ötesinde de farklı niyet ve hedeflerle kaleme alınmış kırk hadislerin mevcudiyetine değinen İbn Asâkir, bütün bu çalışmaların ortak paydasının sevaba ulaşma arzusu olduğunu vurgulamış; bu değerlendirmelerinin ardından kırk hadis derleyen on sekiz kadar âlimin adını sıralamış ancak isimlerini vermediği erken dönem muhaddisleriyle sonraki nesillerin bu sahadaki gayretlerinin kendisi için yeterli bir birikim oluşturduğunu da eklemiştir. Kendisinden önce yapılan kırk hadis eserlerinden yaklaşık otuz tanesine ulaştığını ve metnin uzamasına sebep olacağı için isnadlarına yer vermediğini ifade etmiştir. Daha sonra bu türe yönelik özgün katkısına değinerek *Erbaʿûne hadîsen fi'l-hass ale'l-cihâd*'ı dışında günümüze ulaşmayan *el-Erbaûne't-tıvâl*'iyle *el-Erbaûne'l-büldâniyye* isimli eserlerini zikretmiştir.[1498]

İbn Asâkir'in *el-Erbaûne'l-büldâniyye*'yi telif etme düşüncesi, Ebû Tâhir es-Silefî'nin kırk şehirde kırk farklı şeyhten rivayet edilen kırk hadis tertibini görmesi üzerine şekillenmiştir. Silefî'nin bu özgün yöntemini etkileyici bulan İbn Asâkir, onun izlediği yolu takip etmekle birlikte tertibe kendi katkısını da eklediğini belirtmiştir. Buna göre eserini hadisi kırk sahâbîden nakledilmiş kırk rivayet hâlinde düzenlemiş; böylece Silefî'nin şehir ve şüyûh çeşitliliğine dayalı tertibini, sahâbî çeşitliliği üzerinden yeniden yorumlayarak ilmî incelik kazandırmıştır. *el-Erbaûne'l-büldâniyye* ismini taşıyan bu eserinde ayrıca sahih rivayetleri illetli olandan ayırmış, râvileri tanıtmış böylece eserini hem isnad tenkidine hem de talebenin istifadeye en üst düzeyde ulaşmasına imkân veren bir yapıya kavuşturmuştur.[1499] Ayrıca kırk hadisleri derlemeye başlarken rivayet aldığı şehirleri belli bir öncelik sırasına göre zikretmiştir. Buna göre tertipte ilk sıraları Mekke ve Medine almış; ardından Dımaşk, Kûfe, Bağdat, İsfahan ve Horasan'ın şehirleri gelmiştir. Böylece eser, hadis derleme sürecinde müellifin rıhle güzergâhının genişliğini yansıtan ilmî tanıklık niteliği kazanmıştır.[1500]

[1498] İbn Asâkir, *el-Erbaûne'l-büldâniyye*, s. 15-18.

[1499] İbn Asâkir, *el-Erbaûne'l-büldâniyye*, s. 19.

[1500] Altıntaş, Seyahatten Telifata: Rihlelerin Semeresi Olarak Büldâniyyeler, *Bilimname*, s. 81-82.

Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'den kırk hadis ezberleyene cennetin müjdelendiği hadisini sema eden yeğeni aynı zamanda Nûriyye şeyhlerinden Fahreddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Asâkir, vaad edilen mükâfata nail olma arzusunun kendisini kırk hadis derlemeye sevk ettiğini söylemiştir.[1501] Böyle bir telife niyetlendiği sırada Selâhaddin Eyyûbî'nin Halep'i fethetmesi üzerine tebrikte bulunmak amacıyla sarayına yöneldiğini ve bu vesileyle ona hediye sunmak istediğini belirten Fahreddin İbn Asâkir, kendisinden önce hiçbir âlim tarafından müstakil olarak ele alınmamış olan Hz. Peygamber'in eşlerinin faziletlerine dair kırk hadis derlemesi hazırladığını belirtmiştir.[1502] *Erbaûn fî menâkıbi ümmehâti'l-mü'minîn*[1503] ismiyle bilinen bu eserde aynı zamanda nikah ve talak konusunda Peygamber Efendimiz'e has hükümlere yer vererek fıkhî birikimini yansıtmış, her bir hanım için terceme yazmış ve bu tercemeleri Hz. Peygamber'in hanımlarıyla evlilik sırasına göre tertip etmiştir.

Ele alınan dönemde telif edilmiş kırk hadis literatürünün en yaygın ve etkili örneklerinden biri Nevevî'nin derlemesidir ve bu literatür zamanla müellifin ismiyle neredeyse özdeşleşmiştir. Nevevî bu çalışmayı oluştururken İbnü's-Salâh'ın dinin temel hükümlerini özetleyen yirmi altı hadislik *el-Ehâdîsü'l-külliyye* adlı risalesini esas almış; buna çoğu *Sahîhayn*'da yer alan on altı rivayeti ekleyerek eseri tamamlamıştır.[1504]

Nevevî, meşhur kırk hadis derlemesinin mukaddimesinde kırk hadis türünün tek bir çerçeve içinde şekillenmediğini bilakis farklı ilmî hedeflerle çeşitlendiğini ifade etmiş; buna göre akaid, amelî hükümler, cihad, zühd, ahlâk ve âdâb temalı rivayetlerin tercih edildiği eserlerin varlığına atıfta bulunmuş, bazılarının hutbelerde kullanılabilecek rivayetlere yöneldiğini eklemiştir. 668/1269 yılında telifini tamamladığı *el-Erbaûne'n-Neveviyye* ismiyle tanınan derlemesini, İslam'a dair temel ilkeleri kuşatan bir metin olarak nitelendirmiş ve âhireti arzulayan herkesin bu hadisleri bilmesi gerektiğini vurgulamıştır.[1505]

d. Bilginin Yaygınlaşması Amacıyla İsnâdı Hazfeden Hadis Eserleri

Hicri VI. ve VII. asırlarda Dımaşk dârülhadislerinde şeyhu'l-hadîs mansıbını üstlenen muhaddislerin telif faaliyetleri incelendiğinde bilginin daha geniş bir çevreye intikalini temin etmek amacıyla sahâbe râvisi dışında isnadın zikredilmediği rivayet üslubunun benimsendiği

[1501] Fahreddin İbn Asâkir, *Erbaûn fî menâkıbi ümmehâti'l-mü'minîn*, s. 33.

[1502] Fahreddin İbn Asâkir, *Erbaûn fî menâkıbi ümmehâti'l-mü'minîn*, s. 34.

[1503] Fahreddin İbn Asâkir, *Erbaûn fî menâkıbi ümmehâti'l-mü'minîn*, thk. Muhammed Mutî' el-Hâfız, Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1406/1985.

[1504] Nevevi, *el-Erbaûn*, s. 38.

[1505] Nevevi, *el-Erbaûn*, s. 45; İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn*, s. 72.

örnekler görülmektedir. Bu doğrultuda "isnadı hazfeden" tabiriyle kastedilen husus, rivayetin isnad bilgisinden tamamen tecrit edilmesi değil aksine müellif ile sahâbî arasındaki uzun isnad zincirinin telif metnine alınmamasıdır.

İsnadın sahâbe râvisi dışında hazfedilmesi, özellikle eğitim ve öğretim sürecinde kolaylaştırıcı işlevler üstlenmiştir. Zira uzun isnad zincirlerinin metinden çıkarılması, hadislerin ezberlenmesini ve ders halkalarında süratle okunmasını mümkün kılmış; böylece rivayetler, yalnızca muhaddisler arasında dolaşan teknik bir bilgi olmaktan çıkarak daha geniş ilmî ve toplumsal çevreye hitap eder hâle gelmiştir. Bu yönüyle isnadın hazfine dayalı rivayet üslubu, hadis eğitiminde metnin muhtevasını öne çıkaran, irşad ve tedris amaçlı didaktik yaklaşımı yansıtmakta, vakıf temelli kurumların inşa edildiği ilmî bir ortamda bilginin yaygınlaşmasına hizmet eden işlevsel bir dönüşüme işaret etmektedir.[1506]

Rivayetlerin sahâbî râvî merkezli olarak sunulduğu ve isnadın telif metni içinde hazfedildiği eserlerin Dımaşk'taki en erken örneği tespit edilebildiği kadarıyla Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir'in *el-İşrâf alâ ma'rifeti'l-etrâf* adlı eseridir.[1507] Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce'nin *Sünen*'lerinde yer alan rivayetleri esas alan bu eser, hadisleri sahâbî râvîlere göre alfabetik biçimde tasnif eden bir etrâf kitabı mahiyetindedir ve Süleymaniye Kütüphanesi'ne kayıtlı iki ciltlik yazma nüsha hâlinde günümüze ulaşmıştır.[1508] Eserin birinci cildinin başında yer alan mukaddime, müellifin telif amacını, kullandığı yöntemi ve hadis rivayetinde benimsediği yaklaşımı bizzat kendi ifadeleriyle ortaya koyması bakımından ayrıca önem taşımaktadır. İbn Asâkir, söz konusu mukaddimede hadis ilmini dinin temel unsurlarından biri olarak tanımlamakta; Resûlullah'dan nakledilen rivayetlerin muhafazasının ancak isnad sayesinde mümkün olduğunu açıkça vurgulamaktadır. Bu bağlamda isnadı, ümmete mahsus bir hususiyet olarak nitelendirmekte ve sahih ile sakîmin ayırt edilmesindeki belirleyici rolüne dikkat çekmektedir. Bununla birlikte müellif, *Sahîhayn* başta olmak üzere temel hadis kitaplarının ilmî değerinin herkesçe malum olduğunu, ancak zamanla bu eserlerde yer alan

---

[1506] Dârülhadislerde şeyhu'l-hadîs mansıbı üstlenmemiş olsa da Abdülgani el-Makdisî'nin *Sahîhayn*'da ittifakla rivayet edilen ahkâm hadislerini derlediği *Umdetü'l-ahkâm* adlı eserinde isnadları sahâbe râvisi dışında hazfetmiştir. Bu tercih, metnin öğretim sürecinde talebenin istifadelerini kolaylaştıracak şekilde düzenlendiğini ve dinin amelî boyutuna tekabül eden hadis derlemelerinde eğitici fonksiyonun ön planda tutulduğunu göstermektedir. Abdülganî el-Makdisî, Abdülganî b. Abdülvâhid b. Ali b. Sürûr, *el-Umde fi'l-ahkâm fî meâlimi'l-helâl ve'l-harâm,* Suudi Arabistan: Mektebetü'l-Maârif, 1419/1998.

[1507] Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 371.

[1508] İbn Asâkir, *el-İşrâf alâ ma'rifeti'l-etrâf*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 455, 279 vr., İstinsah tarihi: 688. https://portal.yek.gov.tr/works/detail/199460 (Erişim tarihi: 31.05.2026)

hadislerin tamamını ezberlemenin ve rivayet yollarına vâkıf olmanın zorlaştığını belirtmektedir. Zira ona göre hadislerin çoğalması, tariklerin çeşitlenmesi ve telif edilen eserlerin hacimce genişlemesi, özellikle talebenin istifadesini kolaylaştıracak yeni tertip ve tasniflere duyulan ihtiyacı belirgin hâle getirmiştir.[1509]

İbn Asâkir, bu ihtiyacın erken dönemde fark edildiğini ve Ebû Muhammed Halef b. Muhammed el-Vâsıtî (ö. 274/887) ile Ebû Mes'ûd İbrahim b. Muhammed ed-Dımaşkî'nin (ö. 400/1009) *Sahîhayn*'daki hadislerin etrâfını bir araya getiren çalışmalar kaleme aldıklarını ifade etmiş; kendisi de bu iki eseri karşılaştırmalı biçimde inceleyerek müelliflerin ihtilaf ettiği noktalarda sahih olanı tespit etmiştir. *Sahîhayn*'dan sonra itimat edilen Tirmizî, Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce'nin sünenlerindeki rivayetlerin de benzer bir ihtiyaca cevap verecek şekilde etrâfını toplamaya yönelmiş; bu eserleri isnadsız ve sahâbe râvisine göre alfabetik düzenleyerek arayan kimsenin hadise daha hızlı ulaşmasını hedeflemiştir.[1510]

Bilginin isnadıyla rivayet edilmesi, ilmî meşrûiyetini korumaya devam ederken eğitim-öğretim sürecinde metnin dolaşımını ve talebenin istifadesini önceleyen isnadsız yaklaşım, hadis usûlü literatüründe de karşılık bulmuştur. Bu bağlamda İbnü's-Salâh'ın *Ulûmü'l-hadîs* adlı eseri dikkat çekici bir örnek teşkil etmektedir. Zira bu eser, Râmhürmüzî (ö. 360/971), Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014) ve Hatîb el-Bağdâdî'nin usûl literatüründe yaygın biçimde benimsedikleri isnadlı telif geleneğinden ayrılarak isnadsız bir üslupla kaleme alınmıştır.[1511]

Müellif tarafından imlâ meclislerinde talebeye yazdırılan *Ulûmü'l-hadîs*'de isnadın metnin dışında bırakılması, öğretim sürecini sistematik hâle getirmeyi, kavramsal çerçeveyi berraklaştırmayı ve talebenin usûl meselelerine yoğunlaşmasını hedefleyen bilinçli bir tercih olarak okunabilir. Bu çerçevede eser, pedagojik kaygılarla şekillenen isnadsız telif anlayışının örneklerinden biri olarak temâyüz etmektedir.

Öte yandan isnadsız telif anlayışı, âdâb, ahlâk ve zühd eksenli eserlerde de takip edilmektedir. Nitekim bu tür teliflerde hedeflenen kitle, isnad yapısını çözümlemeye yönelik mütehassıs ulemadan ziyade hadis metinlerini öğrenerek amelî hayata aktarmayı amaçlayan daha geniş bir okuyucu ve talebe çevresidir. Bu anlayışın en sistematik ve etkili örnekleri, Nevevî'nin teliflerinde açık biçimde izlenebilmektedir.

[1509] İbn Asâkir, *el-İşrâf alâ ma'rifeti'l-etrâf*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 455, vr. 3.

[1510] İbn Asâkir, *el-İşrâf alâ ma'rifeti'l-etrâf*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 455, vr. 4.

[1511] Örneğin hasen hadisin tanımını verirken Ebû Süleyman el-Hattâbî'nin (ö. 388/998) görüşüne doğrudan atıfta bulunmakta; Hattâbî'nin bu tasnifi hangi isnadla aktardığını zikretmemekte, yalnızca ilmî otoritesini esas alarak adını anmakla yetinmektedir. İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, s. 29.

Nevevî, zikir ve dualara dair *el-Ezkâr*'ında kendisinden önce kaleme alınan eserlerin senedlerin uzunluğu ve tekrarlar sebebiyle hacimce genişlediğini; buna karşılık yaşadığı dönemde insanların bu tür metinlerle uzun süre meşgul olmalarını sağlayacak dikkat ve gayretlerinin azaldığını ifade etmektedir. Bu durumu dikkate alarak eserlerini, zikir ve dualarla ilgilenen kimseler için istifadeyi kolaylaştıracak şekilde tertip ettiğini belirtmiştir. Ona göre asıl gaye, zikir ve dualaların bilinmesi, ezberlenmesi ve hayata tatbik edilmesidir. Bu sebeple isnadları metin içinde zikretmek yerine hadislerin sıhhat derecelerine dair bilgilere yer vermeyi daha uygun ve geniş çaplı fayda sağlayan bir yöntem olarak görmüştür. Böylece isnad bilgisi tamamen dışlanmadan uygulamaya dönük muhteva merkeze alınmıştır.[1512]

Benzer bir telif anlayışı, Nevevî'nin *Riyâzü's-sâlihîn* isimli eserinde de görülmektedir. Zira mukaddimesinde müellifin ifade ettiğine göre bu eser, insanı âhirete hazırlayan, iç ve dış dünyasını ıslah eden, ahlâkî ilkeleri yerleştiren ve zühd anlayışını besleyen sahih hadisleri bir araya getirmeyi hedeflemiştir. Bu maksatla hadislerin isnadlarını zikretmek yerine rivayetlerin kaynak durumunu kısaca belirten teknik ifadelerle yetinmiştir. Ayrıca her konuya ayetlerle başlamayı ve anlamı kapalı olan lafızları kısa açıklamalarla izah etmeyi gerekli görerek metnin hem anlaşılabilirliğini hem de irşad edici yönünü güçlendirmiştir.[1513] Bu tercihler, hadis metinlerinin ahlâkî muhtevasının okuyucuya doğrudan ve etkili biçimde ulaşmasını hedefleyen pedagojik bir yaklaşımı yansıtmaktadır.

Aynı telif çizgisi, Nevevî'nin kırk hadis derlemesinde daha da belirginleşmektedir. Müellif, bu eserde hadislerin sahih olmasını temel şart olarak belirlemiş; rivayetlerin büyük kısmını Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinden seçmiştir. Hadisleri isnadlarıyla birlikte vermek yerine, metni sadeleştirerek ezberi kolaylaştırmayı ve istifadeyi yaygınlaştırmayı amaçlamıştır. Bununla birlikte, yanlış anlaşılmaya müsait lafızlara dair kısa açıklamalar ekleyerek öğretim sürecini desteklemiştir. Nevevî'ye göre bu hadisler, dinin temel meselelerini ihtiva etmekte ve âhireti talep eden herkes için bilinmesi gereken esasları barındırmaktadır.[1514]

3. Teorik–Metodolojik Literatür

Teorik–metodolojik literatür, hadis ilminin kavramlarını, öğretim çerçevesini ve uygulama alanlarını belirleyen metinleri içermektedir. Usul eserleri, muhtasarlar, şerhler ve

[1512] Nevevî, *el-Ezkâr*, s. 3-4. (müellifin mukaddimesi)

[1513] Nevevî, *Riyâzü's-sâlihîn*, s. 28.

[1514] Nevevi, *el-Erbaûn*, s. 44-45.

fetvâ âdâbına dair çalışmalar, Dımaşk'taki hadis tedrisinin teorik zeminini ve yöntem anlayışını yansıtmaktadır.

a. Hadis Istılahlarını Tanımlayan Usul Metinleri

Hicri VII. asırda hadis tedrisinin kurumsal çerçevesinin belirginleştiği Eyyûbîler döneminde faaliyet gösteren İbnü's-Salâh'ın, Eşrefiyye Dârülhadisi'nde müderrislik ve idarecilik yaptığı yıllarda kaleme aldığı eseri, hadis ilminin kavramsal ve metodolojik çerçevesini belirleyen kurucu bir metin olarak temâyüz etmiştir. İbnü's-Salâh, eserini tertip ederken konuları neviler hâlinde sınıflandırmış, her bir nev'i hadis ilminin alt başlığı olarak ele almış ve böylece toplam 65 nevilik geniş bir tasnif yapmıştır. Bu yaklaşımın büyük ölçüde Hâkim en-Nîsâbûrî'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'inde görülen tasnif modelinin izlerini taşıdığı anlaşılmaktadır. Müellif, eserinin mukaddimesinde nevilere ayırma yönteme atıfta bulunarak kitabını *Ma'rifetü envâi ilmi'l-hadîs* diye isimlendirmiştir. Nitekim Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan, müellifin huzurunda okunmuş nüshadaki semâ kaydı da aynı isimlendirmeyi doğrulamaktadır.[1515] Bununla birlikte eser hem ulema hem de talebe çevrelerinde zamanla *Ulûmu'l-hadîs* yahut daha çok *Mukaddime* adıyla meşhur olmuştur. *Mukaddime* ismiyle tanınması, metnin hadis ilmine giriş özelliği taşımasından ve başlangıç düzeyindeki okuyucuya yönelik bir rehber niteliği kazanmasından kaynaklanmış görünmektedir. Zira İbnü's-Salâh da yirmi sekizinci nevin sonunda eserinin bir tür konuya giriş işlevi gördüğünü belirtmiştir. Bu isimlendirme aynı zamanda eserin telif amacını ve hedeflenen okuyucu kitlesini anlamayı kolaylaştıran önemli bir ipucu sunmaktadır.

İbnü's-Salâh *Ulûmü'l-hadîs*'i Eşrefiyye Dârülhadisi'ndeki imlâ meclislerinde 630-634/1232-1236 yılları arasında talebelerine yazdırmak suretiyle oluşturmuştur.[1516] Metnin bir ders halkasının olağan akışı içerisinde konuların ihtiyaç hâsıl oldukça ele alındığı meclisler boyunca şekillenmiş olması, eserin tertibinin tam anlamıyla ideal bir bütünlük sunmamasının başlıca sebebidir. İmlâ yöntemiyle yazılan metinlerin doğası gereği, müellifin sonradan metne müdahale etme imkânı sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla İbnü's-Salâh'ın farklı nüshalarda ihtilaf oluşmaması için esere herhangi bir redaksiyonda bulunmadığı söylenebilir.

Ulûmü'l-hadîs'in metnindeki kısmi dağınıklığın, imlâ yönteminin ötesinde muhtevanın kendisinden de kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Zira İbnü's-Salâh öncesinde hadis usûlü

[1515] İbnü's-Salâh, *Ma'rifetü envâi ilmi'l-hadîs*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Koleksiyonu, nr. 351, vr.2. https://portal.yek.gov.tr/works/detail/327388 (Erişim tarihi: 31.05.2026)

[1516] İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs,* s. 17-18 (muhakkikin girişi); Gökçe, "Memlükler Dönemi Hadis Literatürü Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *İslam Tetkikleri Dergisi*, 2021/11 (2), s. 446.

konuları, ıstılahî açıklamalar, tahammül ve eda yollarına dair bahisler ile cerh-ta'dîl ilkeleri farklı eserlerde dağılmış vaziyettedir. Nitekim o, Hâkim en-Nîsâbûrî ve Hatîb el-Bağdâdî'nin usûl malzemesinden yoğun biçimde yararlanmış, bunun yanında Râmehürmüzî, İbn Abdülberr, Ebû Ya'lâ el-Halîlî ve Kadı İyâz'ın eserlerinden de yer yer iktibaslarda bulunmuştur.[1517] Böylece İbnü's-Salâh, önceki eserlerde yer alan muhtevayı bir çerçevede toplamayı amaçlamış; ancak bunu tedris ortamının ritmine bağlı olarak gerçekleştirdiğinden konuların sıralanışı pedagojik akışa göre şekillenmiştir. Ayrıca müellifin dârülhadisin müderrisliğinin yanında nâzırlığını da üstlenmesi ve imlâ meclislerinin dört yıl sürmesi de eserin nihai tertibini belirleyen unsurlar arasında yer almıştır. Bu şartlar altında ortaya çıkan metin, sistematik açıdan tam bir ideal düzen sunmasa da hadis ilmine dair dağınık birikimi toparlayan ve usûl literatüründe müşterek bir kavramsal çerçeve oluşturan kurucu bir eser niteliği kazanmıştır.

İbnü's-Salâh'ın *Ulûmü'l-hadîs*'ini hadis usûlünün gelişimi bağlamında inceleyen Gümüş, eserin önceki müelliflerin ele aldığı meseleleri derlemekle yetinmeyip hadis usulünde ele alınmamış veya muğlak bırakılmış konulara açıklığa kavuşturan yönüne dikkat çekmektedir. Zira müellif, birçok meselede selefin tanımlarını gözden geçirerek onları daha kısa ve açık bir forma dönüştürmüş; muttasıl, müdelles, müdrec, münker, semâ, kıraat, i'lâm, vasiyet ve vicâde gibi terimleri tanımlarken bu yaklaşımını yansıtmıştır. Ayrıca şâz, mu'allel, mu'dal ve icâzet kavramlarının anlam alanlarını genişletmiş; muallak, şâz münker, muhtelak, şibhü'l-vaz', arzü'l-münâvele ve mükâtebe gibi daha önce ıstılah hâline gelmemiş olan ifadeleri de hadis usulüne kazandırmıştır. Bu süreçte kendi değerlendirmelerini ve muhalefet ettiği noktaları "*Ben derim ki*" ibaresiyle belirtmiş; ele aldığı konuları somutlaştırmak için örnekler zikretmiş ve nevileri çoğu zaman kısa tutmaya gayret etmiştir. Bütün bu özelliklerle, *Ulûmü'l-hadîs*'te hadis ıstılahlarının sınırları belirginleşmiş, önceki literatürdeki anlam karmaşası giderilmiştir. Bu çerçevede hasen teriminin net bir şekilde tanımlanması, eserin hadis usulünün gelişimindeki işlevini yansıtan örneklerden biridir.[1518] Öte yandan İbnü's-Salâh'ın hadis usûlüne dair meseleleri ele alış tarzı, ihtiyaç duyduğu durumlarda hadis dışındaki disiplinlere de yöneldiğini göstermektedir. Özellikle mürsel rivayetler ile "zâhir adalet-bâtın adalet" ayrımında görüldüğü üzere bazı kavramların açıklığa kavuşturulması için fıkıh usûlü literatürüne başvurmuş, böylece hadis usûlünde daha önce yer almayan bazı terimleri bu kaynaklardan istifade ederek tanımlamıştır. Ancak İbnü's-Salâh'ın metodolojisi, mezhebî aidiyetinin farkında olmakla birlikte meseleleri yalnızca Şâfiî görüşleri üzerinden yürütmeyen

[1517] İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs,* s. 19. (muhakkikin girişi)

[1518] Gümüş, *Hadis Usulünün Gelişimi -İbnü's-Salâh'ın Mukkaddime'si Özelinde-*, s. 270-271.

aksine farklı ilim havzalarından gelen tanımları ve ilkeleri usûl yapısına dâhil eden bir esnekliğe sahiptir.[1519]

Telifinden sonra yoğun bir rağbetle karşılanan *Ulûmü'l-hadîs*'in üzerine şerh, hâşiye ve nazım çalışmalarının yapılması, ders halkalarında ve telif faaliyetlerinde referans kabul edilmesine zemin hazırlamıştır. Bu çerçevede telif edilen ilk eserler Nevevî'nin ihtisarlarıdır ve bu eserler bir sonraki başlık altında ele alınacaktır. Nevevî dışında VII. asırda *Ulûmü'l-hadîs*'e dair nazım türünde hazırlanan bir çalışma dikkat çekmektedir. Bu minvalde İbnü's-Salâh'ın öğrencilerinden Dımaşk kâdılkudâtı Ebû Abdullah Şehâbeddin Muhammed b. Ahmed b. Halîl el-Huveyyî'nin (ö. 693/1293)[1520] kaleme aldığı *Aksâ'l-emel ve's-sûl fi Ulûmi hadîsi'r-Resûl*[1521] isimli urcûzeden bahsetmek gerekmektedir. Netice itibariyle *Ulûmü'l-hadîs*'in ihtisar edilmesi ve nazma dönüştürülmesi hem metnin didaktik yönünün hem de talebenin kolay ezberleyebileceği bir forma büründürme ihtiyacının bir yansıması olarak düşünülebilir.

b. Talebe Odaklı ve Öğretimi Kolaylaştıran Muhtasarlar

İhtisar, bir eserin aslî muhtevasını koruyarak metnini daha kısa, öz ve kolay okunabilir hâle getirme ameliyesidir.[1522] Bu çerçevede bazı muhtasarların talebeye yönelik pedagojik hedefleri ve tedris ihtiyaçlarını karşılamak üzere teşekkül ettiği söylenebilir.[1523] Zira ders vermeyi kolaylaştırması, talebenin daha süratle kavramasını sağlaması, metni ezber ve müzakereye elverişli hâle getirmesi bu türün eğitim kurumlarında tercih edilmesini sağlamıştır. Dârülhadislerin sayısının arttığı hicri VII. asırda ihtisar faaliyetleri daha görünür bir mahiyet kazanmış; bu geleneğin dikkat çekici örnekleriyse Nevevî tarafından kaleme alınmıştır. Nitekim İbnü's-Salâh'ın *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'ini ihtisar ederek meydana getirdiği *İrşâdü tullâbi'l-hakâik* isimli eserini ders halkalarında okutmuş; eserin mukaddimesinde hem ihtisara yönelmesinin ilmî gerekçelerini hem de dârülhadislerde bu tür bir düzenlemeye teşvik eden talebe ihtiyaçlarını açıklamıştır.

Nevevî, *İrşâd*'ın mukaddimesinde hadis ilminin faziletine, fıkhın temel kaynaklarından biri olmasına ve diğer disiplinlerle irtibatına değinmiş; hadis birikiminden mahrum fıkıh

---

[1519] Gümüş, *Hadis Usulünün Gelişimi -İbnü's-Salâh'ın Mukkaddime'si Özelinde-*, s. 272.

[1520] İbn Kesîr, *Tabakâtü fukahâi'ş-Şâfi'iyye*, s. 945-946.

[1521] *Hizânetü't-türâs: Fihrisü'l-mahtûtât*, LIII, 201.

[1522] Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 149.

[1523] Demirci'ye göre medrese ve dârülhadislerde yürütülen tedris faaliyetleri, ezberlenmeye ve ders halkalarında müzakere edilmeye elverişli ihtisar metinlerinin yaygınlaşmasını beraberinde getirmiştir. Bu metinlerin anlaşılması ve açıklanmasına duyulan ihtiyaç ise şerh geleneğinin gelişmesinde etkili olmuştur. *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum*, s. 121.

müellifleri arasında hataların çoğaldığını ifade etmiştir. Buna karşılık önceki asırlarda hadis ilmine gösterilen yoğun ilgiyi ve huffâzın kıymetini hatırlatarak kendi zamanında bu ihtimamın zayıfladığını belirtmiştir.[1524] Bu değerlendirmelerinden sonra İbnü's-Salâh'ın ilmî otoritesini ve ihtisar ettiği eserinin önemini vurgulamış ve *İrşâd*'ı yazma amacını izah etmiştir. Buna göre *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'in yoğun içeriği, talebenin onu ezberlenmesini zorlaştırmış ve dolayısıyla ders halkalarında zaman içinde ihmal edilmesine yol açmıştır. Bu nedenle eseri ihtisar etmeyi gerekli gören Nevevî'nin amacı metni ihya etmek, ezberlenebilir hâle getirmek, meclislere tekrar kazandırmak ve ondan istifadeyi artırmaktır. *İrşâd*'ı yazarken takip ettiği usulü de açıklayan Nevevî, İbnü's-Salâh'ın ifadelerini mümkün olduğunca korumayı, gerekli yerlerde açıklayıcı ilaveler yapmayı, anlaşılır bir dille meseleyi izah etmeyi ve bazı bölümlere örnekler eklemeyi hedeflemiştir.

İrşâd'ın ne zaman tamamlandığına ve Eşrefiyye Cevvâniyye'de okutulduğuna dair bazı tahminlerde bulunmak mümkündür. Ebû Şâme'nin vefatıyla 665/1267 yılında Eşrefiyye'ye tayin edilen Nevevî, büyük ihtimalle öğrencilerin *Ulûmü'l-hadîs*'le ilgili tutumunu gözlemlemiş ve ihtisarını telif etmeye karar vermiştir. Zira Mısır'daki *Ma'hedü'l-mahtûtâti'l-Arabiyye*'de muhafaza edilen *İrşâd* nüshasının sonunda tespit edilmiş kayıt da bunu destekler niteliktedir. Bu kayda göre İbrahim b. Muhammed el-Kureşî el-Mağribî, bu *İrşâd* nüshasına ta'lîkât düştüğünü ve istinsahın 21 Şaban 668 Pazartesi günü Eşrefiyye Dârülhadisi'nde tamamlandığını ifade etmiştir.[1525] İstinsahın 668/1269'da tamamlanması, Nevevî'nin Eşrefiyye'de şeyhlik mansıbını üstlendiği dönemle örtüşmesi açısından telif sürecini anlamlandıran bir karine teşkil etmektedir. Nitekim Topgül, *İrşâd*'ın mukaddimesindeki ifadelerden hareketle eserin talebe merkezli bir yaklaşımla kaleme alındığını dolayısıyla İbnü's-Salâh'ın *Ulûmü'l-hadîs*'ini talebe için daha kolay ezberlenebilir ve işlevsel hâle getirme amacı taşıdığını belirtmektedir.[1526]

Nevevî, *İrşâd*'ı telif ettikten sonra bu metnini de *et-Takrîb ve't-Teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr* adıyla ihtisar etmiştir.[1527] Kaynaklarda zaman zaman *et-Teysîr fî muhtasari'l-İrşâd fî ulûmi'l-hadîs* diye de kayıtlı bulunan eserin mukaddimesinde çalışmanın mahiyeti, dayandığı kaynaklar ve ihtisar yöntemine dair bilgiler vermektedir. Bu bilgilere

[1524] Nevevî, *İrşad*, I, 107.

[1525] Nevevî, *İrşad*, I, 84. (muhakkikin girişi)

[1526] Topgül, "Nevevî'nin Hadis Usûlü Alanındaki Eserleri ve Literatüre Katkısı", *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*, s. 423-424.

[1527] *et-Takrîb*'in telif amacı ve muhtevasına dair bk. Topgül, "Nevevî'nin Hadis Usûlü Alanındaki Eserleri ve Literatüre Katkısı", *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*, s. 438-441.

dayanarak Nevevî'nin herhangi bir meseleyi ihmal etmeden metnin üslubunu mümkün olduğunca berraklaştırmayı amaçladığı anlaşılmaktadır. Bu mukaddimede eserin kimler için hazırlandığı açıkça zikredilmese de *İrşâd*'da olduğu gibi hadis talebesi için sistematik bir biçimde düzenlendiği söylenebilir. *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'in *İrşâd*'da; *İrşâd*'ın *Takrîb*'te özetlenmesi, talebelerin istifadesine daha elverişli bir yapıya kavuşturulmak istendiğini göstermektedir. Nitekim Topgül, eserin giderek daha muhtasar bir forma kavuşturulmasını, talebelerin metni kolayca ezberleyebilmesine yönelik bir tercih olarak değerlendirmekte ve bu çerçevede *Takrîb*'in farklı dönemlerde ders halkalarında okutulmuş olabileceğine dikkat çekmektedir. İbnü'l-Attâr'ın hocası Nevevî'ye okuduğu ve tashihini yaptırdığı metni tanımlarken küçük *Muhtasaru Ulûmi'l-hadîs* diye nitelendirmesi, *Takrîb*'in tedris sürecine dair doğrudan bir tanıklık sunmaktadır.[1528]

İhtisar eğiliminin görüldüğü dârülhadis şeyhlerinden Tâceddin el-Fezârî, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) hadis olduğu iddiasıyla uydurulan rivayetleri topladığı *el-Mevzûât* isimli eserini ihtisar etmiş; onun hakkında bilgi veren İbn Kesîr, *İhtisâru'l-Mevzûât* adını taşıyan bu muhtasarın müellif hattıyla yazılmış nüshasına sahip olduğunu belirtmiştir.[1529] Tâceddin el-Fezârî'nin *el-Mevzûât*'ı ihtisar etmesi, bu eseri Irâkî, İbn Hacer ve Süyûtî'den çok daha önce tenkit süzgecinden geçirdiğine işaret etmektedir. Zira bir metni ihtisar etmek, bütün rivayetleri olduğu tekrarlamak değil bilakis seçerek, ayıklayarak ve müellifin kanaatine göre yeniden düzenleyerek aktarmak demektir.[1530] Dolayısıyla Fezârî'nin *el-Mevzûât*'ta yer alan rivayetlerin tamamının mevzu olduğu kanaatini paylaşmadığı ve eser üzerinde bir tür tashih faaliyeti yürüttüğü söylenebilir.

c. Ders Halkalarında Şekillenen Şerh Geleneği

Hicri VI. ve VII. asırlarda Dımaşk'ta teşekkül eden ilmî canlılık, semâ meclisleri ve ders halkalarıyla sınırlı olmayıp tedris ortamlarında gelişen şerh faaliyetleriyle[1531] de kendisini göstermiştir. Bu minvalde dârülhadisler, metin tahliline yönelik açıklamaların yapıldığı ve ders sırasında gelişen ilmî birikimin kayda geçirildiği tedris mahfilleri olarak da işlev görmüştür.

[1528] İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn,* s. 154; Topgül, "Nevevî'nin Hadis Usûlü Alanındaki Eserleri ve Literatüre Katkısı", *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*, s. 438.

[1529] İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 554.

[1530] Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-ayn*, I, 26 (neşredenin girişi).

[1531] Hadis şerh literatürünün teşekkülü ve gelişim süreci için ayrıca bk. Karagözoğlu, "Hadis Şerhine Panaromik Bir Bakış", *Hadis Şerh Literatürü I*, s. 23-26.

Dolayısıyla şerh, bu dönemde bir metni izah etmenin yanında ders halkalarında olgunlaşan ilmî birikimin kalıcı hâle getirilmesini mümkün kılan bir telif alanı olmuştur.[1532]

Dımaşk şeyhu'l-hadîsleri özelinde yapılan tarama neticesinde şerh türünde eser telif eden üç isim tespit edilmiştir. Devlet himayesinde kurulmuş muteber dârülhadislerde hocalık yapan bu üç ismin, üzerine şerh yazdıkları eserlerin ilmî alan bakımından çeşitliliği dikkat çekicidir. Bunlar arasında hadis kaynaklarına dair şerh yazan Nevevî'nin eserleri ön plana çıkmaktadır.

Nevevî'nin talebelik yıllarından itibaren okuduğu metni anlamaya yönelik sergilediği ilmî gayret hadis şerhçiliğindeki konumunu mümeyyiz kılan hususlardan biridir. Nitekim İbnü'l-Attâr'ın naklettiğine göre Nevevî talebelik yıllarında okuduğu kitaplarda geçen kelimelerin doğru telaffuzu, ibarelerin açıklanması ve müşkillerin çözümüne dair notlar tutmuştur.[1533] Nevevî'nin daha sonra kaleme aldığı şerh çalışmalarının bizzat hocalarından sema ettiği hadis kitaplarına dayanması da bunu teyit eder niteliktedir. Şerhlerinin esasını teşkil eden Buhârî ve Müslim'in *Sahîh'*leri ile Ebû Dâvûd'un *Sünen'*i tahsil sürecinde sema ettiği aynı zamanda kendi talebesine de okuttuğu eserlerdir. Zira öğrencisi Ahmed b. Ferah el-İşbîlî, Nevevî'nin her salı ve cumartesi haftada iki gün *Sahîhayn* okuma takvimi oluşturduğunu, günlerden birini Buhârî'yi, diğerini Müslim'i okutmaya tahsis ettiğini ve kendisinin de her iki halkaya düzenli olarak katıldığını belirtmiştir.[1534] İbnü'l-Attâr da hocasının Eşrefiyye Dârülhadisi'nde *Sahîh-i Buhârî*'yi "semâ ve bahs" üzere okuttuğunu; başka bir deyişle hadisleri açıklayarak sened ve metin düzeyinde inceleyerek ders işlediğini belirtmiştir.[1535] Söz konusu rivayetleri değerlendiren Beyler, Nevevî'nin hocalarından semâ yoluyla tahsil edip icâzetini

[1532] Demirci'ye göre medrese ve dârülhadislerde yürütülen tedris faaliyetleri, hadis telif geleneğinin mahiyetini etkileyen unsurlardan biri olmuştur. Bu kurumlarda derslerin belirli metinler üzerinden yürütülmesi, öğrencilerin ezberleyebileceği muhtasar eserlerin hazırlanmasını, mevcut eserlerin ihtisar edilmesini ve okutulan metinleri açıklamaya yönelik şerh, hâşiye ve ta'lîk gibi telif türlerinin yaygınlaşmasını teşvik etmiştir. Aynı şekilde derslerde yapılan izahların zamanla yazıya geçirilmesi de yeni eserlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu yönüyle şerh ve hâşiyeler, kurumsal hadis eğitiminin doğurduğu ihtiyaçlar doğrultusunda gelişen telif türleri arasında yerini almıştır. Demirci, *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum*, s. 50-51.

[1533] İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn,* s. 64-65.

[1534] İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn,* s. 113.

[1535] İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn,* s. 61; Karagözoğlu, "Müslim'in el-Müsnedü's-Sahîh'i Üzerine Yazılmış Şerhler", *Hadis Şerh Literatürü I*, s. s. 352.

aldığı *Sahîhayn*'ı açıklama, müzakere etme ve ilmî değerlendirmeye tâbi tutma eksenli bir yöntemle talebelerine naklettiğini ifade etmektedir.[1536]

Nevevî'nin günümüzde *et-Telhîs*[1537] adıyla tanınan Buhârî şerhi, uzun süre tek bir eser olarak değerlendirilmişse de yazma nüshalar üzerine yapılan incelemeler, müellifin aslında Buhârî'ye dair iki ayrı şerh kaleme aldığını ortaya koymaktadır.[1538] Buna göre Nevevî, ilk olarak orta hacimli bir şerh yazmaya başlamış ve bu çalışmasında Kitâbü'l-ilim bölümüne kadar ilerleyebilmiştir.[1539] Nitekim bu eserini muhtasarlar ile mufassal şerhler arasında yer alan, ne aşırı kısa ne de okuyucuyu usandıracak kadar uzun bir çalışma olarak tasarladığını belirtmiş, hatta geniş hacimli eserlere rağbetin azalmasından yakınarak şartlar elverseydi bu şerhin yüz ciltten fazla bir hacme ulaşabileceğini ifade etmiştir.[1540] Dolayısıyla Nevevî önce daha geniş olan şerhe başlamış; ancak bunun ilmî bakımdan seviyesi yüksek talebe kesimine hitap ettiğini fark ederek daha erişilebilir bir muhtasar hazırlamayı gerekli görmüş olmalıdır. Zira hadis ilmine yönelik ilginin azalmasından ve talebelerin uzun hacimli eserlere rağbet göstermemesinden söz etmesi, bu tercihin arka planını açıklayan önemli ipuçları sunmaktadır.[1541] Bu sebeple müellif, bir taraftan ilmî meseleleri daha geniş biçimde ele alan ilk şerhi sürdürürken diğer taraftan daha geniş bir talebe kitlesinin istifadesine uygun ikinci bir çalışma kaleme almış ve bu eserde Kitâbü'l-vudû'un ortalarına kadar ulaşabilmiştir.[1542]

Beyler'in ulaştığı yazma kayıtları, Nevevî'nin bu iki şerhe de vefatından yaklaşık on iki yıl önce başladığını, bir dönem her ikisinin telifini eş zamanlı olarak sürdürdüğünü ve ikinci şerhin tamamlanmaya daha yakın bir safhaya ulaştığını göstermektedir. Bununla birlikte zamanla muhtevası daha kapsamlı olan ilk şerh yaygınlık kazanırken özet mahiyetteki ikinci şerhin gölgede kaldığı söylenebilir. Ancak bu durum, iki şerhin birbirine karıştırılmasına ve

[1536] Beyler, "Nevevî'nin Sahîh-i Buhârî Üzerindeki Mesaisi", *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*, ed. Nail Okuyucu (İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2022, s. 539-540.

[1537] Nevevî, *et-Telhîs Şerhu'l-Câmii's-sahîh li'l-Buhârî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî, I-II, Riyad: Dâru Taybe, 1429/2008.

[1538] Beyler, "Nevevî'nin Sahîh-i Buhârî Üzerindeki Mesaisi", *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*, s. 541.

[1539] Nevevî, *Telhîs,* s. 145 (neşredenin girişi).

[1540] Nevevî, *Telhîs,* s. 150.

[1541] Nevevî, *Telhîs,* s. 150.

[1542] Beyler, "Nevevî'nin Sahîh-i Buhârî Üzerindeki Mesaisi", *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*, s. 560.

yazma nüshaları günümüze ulaşmış aynı zamanda neşredilmiş ilk şerhe, ikincisine ait olan *Telhîs* adının nispet edilmesine sebep olmuştur.[1543]

Öte yandan Nevevî, Buhârî şerhinin mukaddimesinde hadis ilminin faziletine temas ettikten sonra kendi döneminde bu ilme karşı ilgi ve rağbetin azaldığını dile getirmiştir. Böyle bir ortamda sünneti ihyâ etmenin gerekliliğini vurgulayan Nevevî'ye göre hadisleri istinsah etmek ve semâ meclislerinde dinlemek tek başına kâfi değildir. Zira hadis ilmi, sened ve metindeki inceliklerin doğru şekilde kavranmasıyla gerçek amacına ulaşabilir.[1544] Bu fikri arka planda o, *Sahîhayn* üzerine şerh yazmayı hadis ilmine hizmet etmenin önemli bir yolu olarak görmüş; yarım kalan *Sahih-i Buhârî* şerhi dışında *Sahih-i Müslim* üzerine kapsamlı bir şerh yazmıştır.

Nevevî'nin Müslim şerhine dair kaynaklarda farklı isimler zikredilmiş olmakla birlikte *Minhâc* isminin bazı yazma nüshalarda ve klasik kaynaklarda yer almaması şerhin gerçek adı konusunda tereddütlerin doğmasına yol açmıştır. Nitekim Karagözoğlu, Müslim üzerine kaleme alınan şerhleri tanıttığı çalışmasında, eserin adı etrafında yakın zamana kadar süregelen belirsizliğe dikkat çekmektedir. Bu meseleyi muhtelif yazma nüshalar üzerinden yeniden ele alan son muhakkiklerden Mâzin b. Muhammed es-Sirsâvî ise şerhin tam adının *Minhâcü'l-muhaddisîn ve sebîlü tâlibi'l-muhakkıkîn fî şerhi Sahîhi Ebi'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî*[1545] olduğunu ileri sürmüş ve bu görüşünü yazma nüshalardan hareketle temellendirmiştir. Karagözoğlu'nun da işaret ettiği üzere, Sirsâvî'nin ortaya koyduğu deliller, eserin adıyla ilgili tereddütleri büyük ölçüde gidermiş görünmektedir.[1546]

Telif süreciyle ilgili yapılan incelemeler, Nevevî'nin bu çalışmasını yaklaşık on bir yıllık bir zaman diliminde tamamladığına işaret etmektedir. Buna göre müellif telife 664/1265 yılında başlamış, ilk cildi 666/1267'de, son ciltleri ise 675/1276 yılında kaleme almıştır.[1547]

[1543] Okuyucu, "İslâmî İlimlerin Dönüşüm Çağında Bir Fıkıh, Hadis ve Âdâb Âlimi Olarak İmam Nevevî", *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*, s. 150; Beyler, "Nevevî'nin Sahîh-i Buhârî Üzerindeki Mesaisi", *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*, s. 559.

[1544] Nevevî, *Telhîs,* s. 183.

[1545] I-XV, thk. Mâzin b. Muhammed es-Sirsâvî, Dımaşk: Dârü'l-minhâci'l-kavîm, 1441/2020. Diğer bazı neşirleri için bk. Nevevî, *Minhâcü't-tâlibîn*, I-III, thk. Dr. Ahmed b. Abdülazîz el-Haddâd, Beyrut: Dârü'ş-Beşâir, 1421/2000; Nevevî, *Minhâcü't-tâlibîn ve umdetül-müftîn fi'l-fıkh*, thk. Avd Kasım Ahmed Avd, Dârü'l-Fikr, 1425/2005.

[1546] Karagözoğlu, "Müslim'in el-Müsnedü's-Sahîh'i Üzerine Yazılmış Şerhler", *Hadis Şerh Literatürü I*, s. 351.

[1547] Karagözoğlu, "Müslim'in el-Müsnedü's-Sahîh'i Üzerine Yazılmış Şerhler", *Hadis Şerh Literatürü I*, s. 353; Acet, "Nevevî ve Müslim Şerhi Minhâcü'l-muhaddisîn", *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*, s. 474.

Eserin telif edildiği dönem, Dımaşk'ta vakıf temelli eğitim kurumlarının yaygınlaştığı, hadis tedrisinin kurumsal bir hüviyet kazandığı ve bu kurumların gerek devlet erkânı gerekse halk nezdinde büyük itibar gördüğü yıllara rastlamaktadır. Nevevî'nin Eşrefiyye Dârülhadisi'ndeki müderrisliği de bu döneme tekabül etmektedir. Bu nedenle *Minhâc* hadis şerh literatüründe kurumsallaşmanın telife yansımasını gösteren örneklerden biri olarak değerlendirilebilir.

Nevevî'nin bir diğer şerh çalışması, Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'i üzerine kaleme aldığı *el-İcâz* başlığını taşıyan metindir.[1548] *Kitâbü'l-vudû*'un bir kısmını içeren bu şerh çalışması, nispeten daha küçük hacimli olup nüshalarından biri Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1549] Diğer taraftan Nevevî'nin şerhçiliği hadis kaynaklarıyla sınırlı kalmamış, talebelik yıllarında ezberlediği Ebû İshak eş-Şirâzî'ye ait (ö. 476/1083) Şâfiî fıkhının ana metinlerinden *el-Mühezzeb* üzerine şerh yazmaya niyetlenmiştir.[1550] Benzer şekilde Nevevî'nin muasırı aynı zamanda Nuriyye Dârülhadisi'nin şeyhi Fezârî de aynı müellifin Şâfiî fıkhına dair bir diğer önemli eseri *et-Tenbîh*'e şerh yazmak istemiştir.[1551] Ne var ki Nevevî ve Fezârî, başladıkları bu şerh çalışmalarını tamamlamaya imkân bulamadan vefat etmiş böylece şerh çalışmaları da yarım kalmıştır. Fezârî'nin Şâfiî fıkhıyla ilgili günümüze ulaşmayan başka şerhleri de bulunmaktadır. Ancak İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin (ö. 478/1085) *el-Varakât* isimli fıkıh usulü cüzlerine, mezhebin temel metinlerinden Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *el-Vecîz*'ine ve Tâceddin İbn Yûnus'un *et-Ta'cîz fî muhtasari'l-Vecîz* isimli ihtisarına yazdığı şerhler, kaynaklarda zikredilmekle birlikte günümüze intikal etmemiştir.[1552]

Fezârî'nin bu ilmî yönelişi, aynı dönemde Eşrefiyye Dârülhadisi'nde şerh çalışmalarını sürdüren Nevevî'yle beraber ele alındığında Dımaşk'taki şerh geleneğinin farklı disiplinlerde eş zamanlı bir gelişim gösterdiğine delalet etmektedir. Nitekim Eşrefiyye şeyhlerinden Ebû Şâme, Dımaşk'taki şerh geleneğinin edebî metin merkezli boyutunu temsil etmektedir. Onun

---

[1548] Okuyucu, "İslâmî İlimlerin Dönüşüm Çağında Bir Fıkıh, Hadis ve Âdâb Âlimi Olarak İmam Nevevî", *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*, s. 150.

[1549] Nevevî, *el-İcâz fî Şerhi Süneni Ebî Dâvûd*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa Koleksiyonu, nr. 200, vr.139. https://portal.yek.gov.tr/works/detail/274617 (Erişim tarihi: 01.06.2026)

[1550] İbnü'l-Attâr'ın aktardığına göre Nevevî, talebelik yıllarında takip ettiği günlük dersler arasında *el-Mühezzeb* de yer vermiş, okuduğu metinlerde karşılaştığı müşkil meseleleri ve hocalarından işittiği açıklamaları kaydetmiştir. Günlük dersleri arasında bu esere yer veren Nevevî, okuma sürecinde elde ettiği notları ilerleyen yıllarda telif faaliyetlerine taşımış görünmektedir. Nitekim ömrünün sonlarına doğru, yarım kalan *Şerhu'l-Mühezzeb*'in tamamlanabilmesi için müracaat ettiği kaynakları talebesi İbnü'l-Attâr'a emanet etmiştir. İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü't-tâlibîn*, s. 29; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 326.

[1551] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, III, 19.

[1552] Sübkî, *Tabakât,* VIII, 163.

el-Makâsıdü's-seniyye fî şerhi'l-Kasâidi'n-nebeviyye adlı şerhi, Ebû Muhammed Abdullah b. Yahyâ eş-Şakrâtîsî'nin (ö. 466/1073) kasidesiyle Alemüddin es-Sehâvî'nin (ö. 643/1245) *el-Kasâidü'n-nebeviyye* adıyla bilinen yedi kasidesinin açıklamasıdır.[1553] Ebû Şâme'nin şerhi bu yönüyle Eşrefiyye'deki hadis tedrîsinin Kur'an ve hadis merkezli açıklamaların yanı sıra edebî metinlerin yorumlanmasına imkân tanıyan geniş bir ilmî çerçeveye sahip olduğunu ifade etmektedir.

d. Dinî Meselelerde Hadisleri Kaynak Gösteren Fetvâ Âdâbı

İslam ilim geleneğinde ortaya çıkan meselelere sağlam ve güvenilir çözümler bulma gayesiyle şekillenen fetvâ ve âdâbına dair eserlerde hadislerin kaynak olarak kullanılması, hadislerin fıkhî meselelerdeki yönlendirici işlevini göstermektedir. Arapça **الفتى** kelimesinin "güçlü ve sağlam olan" anlamını taşıması, bu kökten gelen fetvâ kavramının mahiyetine dair etimolojik işaret sunmaktadır. Zira bir meselenin hükmünü açıklayan ilmî cevap niteliğindeki fetvâ, müftünün verdiği cevabın meseleyi "takviye etmesi" yani delile dayalı bir çerçevede ele alması sebebiyle bu şekilde isimlendirilmiştir.[1554] Kelimenin çoğulu olan fetâvâ, bireysel sorulara verilen cevapları ve müftülerin farklı konulardaki hükümlerini bir araya getiren kapsamlı derlemeleri ifade eden bir literatüre dönüşmüştür.[1555] Bu bağlamda İbnü's-Salâh ile Nevevî, Dımaşk dârülhadislerinde üstlendikleri görevleri ve şehirdeki ilmî nüfuzları sayesinde hadis ve fıkıh alanındaki otoritelerini yansıtan fetvâ türü eserler telif etmişlerdir. Bu durum hadis eğitim kurumlarında görev alan muhaddislerin dinî meseleleri ilmî ölçüler çerçevesinde çözüme kavuşturan bir rol üstlendiklerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

İbnü's-Salâh'ın fetvâ kitabı, kaynaklarda farklı isimlerle zikredilmiştir. Bu eseri Tâceddin es-Sübkî *Edebü'l-fütyâ*, İbn Kesîr *Edebü'l-müftî* başlığıyla kaydetmiş; İbn Kâdî Şühbe'nin tercih ettiği *Edebü'l-müftî ve'l-müsteftî* ismi, İbnü'l-İmâd ve Kâtip Çelebi tarafından benimsenerek literatürde yerleşik hale gelmiştir.[1556] Buna karşılık yazma nüshalarda zikredilen isimler daha çeşitlidir. Zira Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshalardan birinde *Fetâvâ*

[1553] Bağdatlı İsmail Paşa, İzâhu'l-meknûn, II, 231.

[1554] İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, XV, 146-148.

[1555] Hanefî mezhebinde müstakil fetva usulü risaleleri nispeten geç bir dönemde ortaya çıkmış olmakla birlikte fetva usulüne dair meseleler IV./X. yüzyıldan itibaren kaleme alınan fetâvâ literatürü içerisinde yer almaktadır. Bu literatürün teşekkülü ve gelişimi hakkında bk. Bayder, "Hanefî Fetva Usulü Literatürü ve Bedreddin eş-Şuhâvî'nin *et-Tırâzü'l-Müzheb* Adlı Fetva Usulünün Değerlendirilmesi", *bilimname*, XXIX, 2/2015, s. 211-229.

[1556] Sübkî, *Tabakât,* IV, 200; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 87; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyye*, II, 115; İbnü'l-İmâd*, Şezerâtü'z-zeheb,* VII, 385; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 300.

İbnü's-Salâh ve şurûtü'l-müftî ve evsâfuhu ve ahkâmuhu ve sıfatü'l-Müsteftî ve ahkâmuhu ve keyfiyyetü'l-fetvâ ve'l-istiftâ ve âdâbühimâ[1557] şeklinde geniş bir başlık altında kayıtlıdır. Bazı nüshalarda *Fetâvâ İbnü's-Salâh 'alâ mezhebi'ş-şâfiî*[1558] ifadesi kullanılırken bir başka nüshada *Cevâhirü'l-fetâvâ ve âdâbü'l-müftî ve'l-müsteftî*[1559] başlığı yer almaktadır. Bu çeşitlilik müellifin mukaddimesinde eserini ele alma niyetine işaret eden ifadeleriyle şu ifadeleriyle ilişkilendirilebilir:

> "... zamanın ihtiyacına uygun bir fetvâ kitabı telif etmeye karar verdim. Bu eserde müftînin şartlarını, vasıflarını ve hükümlerini; müsteftînin niteliklerini ve ona dair hükümleri; fetvâ ve istiftâ usulünü ve ikisine ilişkin âdâbı açıklayacağım."[1560]

İbnü's-Salâh eserinin mukaddimesinde fetvâ kurumunun dindeki merkezi konumuna ve müftülük makamının tarih boyunca sahip olduğu itibara dikkat çekmiştir. Zira ona göre, geçmişte toplumun güven duyduğu ve ilmî otorite kabul ettiği müftüler dinî hayatın huzur kaynağı iken kendi döneminde bu makam zayıflamış, ehil kimseler azalmış ve fetvâ işi liyakatsiz kişilerin eline geçme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu şartlar altında fetvâ meclislerinin giderek seyrekleşmesi, makamın izzet ve vakarının sarsılması ve bilgisiz kimselerin fetvâ vermeye kalkışması, İbnü's-Salâh'ı bu alanda bir eser kaleme almaya sevk etmiştir. Müellif müftünün nitelikleri, şartları ve görev alanıyla müsteftînin soruyu yöneltme adabı gibi hususlarda yanlışları gidermeyi, fetvâ verme ve fetvâ sorma usulüne dair ilmî kâideler sunmayı hedeflemiştir.[1561] Bu bağlamda eserin fetvâ makamının değerini yeniden hatırlatmak ve dinî hüküm istinbatının ilmî ölçüler içerisinde yürütülmesini sağlamak amacıyla kaleme alınmış bir rehber niteliği taşıdığı söylenebilir.[1562]

İbnü's-Salâh'ın söz konusu eserinde hadis alanındaki birikimini fıkhî meseleleri ele alış tarzına yansıttığına dair örneklere rastlamak mümkündür. *Beyânü şerefi mertebeti'l-fetvâ ve*

[1557] İbnü's-Salâh, *Fetâvâ İbnü's-Salâh*, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye Koleksiyonu, nr. 650/1, vr.2. https://portal.yek.gov.tr/works/detail/143801 (Erişim tarihi: 01.06.2026)

[1558] *er-Reddü alâ men İ'taraza alâ Fetâvâ İbni's-Salâh,* Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Koleksiyonu, nr. 2347/2, vr.1. https://portal.yek.gov.tr/works/detail/240119 (Erişim tarihi: 01.06.2026)

[1559] Rükneddin el-Kirmânî, *Cevâhiru'l-Fetâvâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Çorlulu Ali Paşa Koleksiyonu, nr. 266/2, vr. 3. https://portal.yek.gov.tr/works/detail/231272 (Erişim tarihi: 01.06.2026)

[1560] İbnü's-Salâh, *Fetâvâ*, I, 6.

[1561] İbnü's-Salâh, *Fetâvâ*, I, 5-7.

[1562] İbnü's-Salâh, fetva usûlü alanında önceki birikimi sistemleştirmiş; müftünün ehliyeti, ictihad dereceleri ve fetva verme usulüne ilişkin geliştirdiği tasniflerle bu alanın sonraki literatürünü önemli ölçüde etkilemiştir. Çinar, "İbnü's-Salâh'ın Fetva Usûlünün Bazı Temel Meselelerine Dair Değerlendirmeleri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2020/20, s. 478-479.

hatarihâ ve gararihâ başlığını taşıyan bölümde yer verdiği görüşleri senedleriyle nakletmesi, müftî ve müsteftîye ilişkin bahislerde Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Fakîh ve'l-mütefakkih*'iyle İbn Abdülber'in (ö. 463/1071) *Câmi'u beyâni'l-ilm* isimli eserlerinden faydalanması onun hadisçi yaklaşımını fıkhî değerlendirmelere taşıdığını göstermektedir.[1563]Zira Hatîb el-Bağdâdî ve İbn Abdülber'in meseleyi aktarırken fakihlerin ve usûlcülerin uzun tartışmalarını teferruata girmeden çoğunlukla isnadlı rivayetlerle desteklemeleri; hükmü sahih hadisler, sahâbe ve tâbiîn uygulamaları yahut muteber imamların görüşleri üzerinden temellendirmeleri İbnü's-Salâh'ın yöntemini etkilemiştir. Zikri geçen bölüm de ağırlıklı olarak bu iki kaynaktan yaptığı iktibaslar çerçevesinde yazılmıştır.[1564]

İbnü's-Salah, bahsi geçen bölümün başlangıcında *"Âlimler peygamberlerin vârisleridir."* hadisini zikretmiş; bu hadisin Ebû Dâvûd, Tirmizî ve İbn Mâce'nin *Sünen*'lerinde yer aldığını belirterek sahabi râvisini söylemekle yetinmiştir. Bu hadisin âlimlere ümmetin geri kalanını aşan bir hususiyet atfettiğini dolayısıyla fetva meselesiyle meşguliyetlerinin bunun göstergelerinden sayıldığını ifade etmiştir. Ardından kendisine ulaşan senedle Muhammed b. el-Münkedir (ö. 131/748) ve Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'den (ö. 283/896) fetva verme konusunda temkinli yaklaşım sergileyen âlim tutumlarını açıklamış; Abdurrahman b. Ebî Leylâ'dan yüz yirmi ensarın fetva verme konusundaki yaklaşımını rivayet etmiştir. Buna göre içlerinden birine fetva sorulduğunda o kişi meselenin cevabını başka birine havale eder, o da bir diğerine yönlendirir ve nihayetinde mesele ilk sorulana geri dönerdi. Keza İbn Mes'ûd, İbn Abbâs, Hasan el-Basrî ve Şa'bî'den benzer ifadelerin nakledildiğine değinen müellif, fetvâ soranlara hemen cevap vermek yerine "Bilmiyorum" demeyi teşvik eden tabiîn neslinden fıkıh hadis ve fıkıh âlimi Muhammed b. Aclân'ın (ö. 148/765) sözünü isnadıyla zikretmiş; İmam Mâlik, İmam Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'in yer aldığı bu isnadın mezhep imamlarından üçünü bir araya getirmesi sebebiyle önemini vurgulamıştır. İbn Abdülber ve Hatîb'ten uzun iktibaslar yapmış ayrıca Şâfiî fakihi Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdî'nin (ö. 450/1058) konuya dair görüşünü açıklamıştır.[1565] Bu noktada, İbnü's-Salâh'ın Şâfiî mezhebine bağlı olduğunu ve zikrettiği fıkhî değerlendirmelerde mezhebin sınırları dışına çıkmadığını hatırlatmak gerekir.

[1563] İbnü's-Salâh, *Fetâvâ*, I, 11, 18.

[1564] İbn Abdülber'den naklettiği rivayetlerle sahâbe ve tâbiîn neslinin fetva karşısındaki ihtiyatını, "lâ edrî" demekten çekinmeyen tavrını ve yanlış fetva verme korkusunu vurgulamıştır. İbn Abdülber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, II, 837; İbnü's-Salâh, *Fetâvâ*, I, 11. Hatîb el-Bağdâdî'den aktardığı değerlendirmelerle ise müftünün ahlâkî vasıflarına, fetva makamına talip olmanın sakıncalarına ve ilim ehlinin bu göreve karşı mesafeli durması gerektiğine dikkat çekmiştir. Hatîb el-Bağdâdî, *Fakîh ve'l-mütefakkih*, II, 350; İbnü's-Salâh, *Fetâvâ*, I, 18.

[1565] İbnü's-Salâh, *Fetâvâ*, I, 7-20.

Hatta bazı yerlerde Şâfiîliği diğer mezheplerden üstün tutan İbnü's-Salâh bu tercihini şu sözlerle temellendirmiştir:

> "Şâfiî, bu (Ebû Hanîfe ve İmam Mâlik) âlimlerden sonra yaşamış ve onların mezheplerini incelemiş, değerlendirmiş ve en doğru olanı seçmiştir. Önceki âlimler, ilmin temellerini atma işini zaten başarmışlardı. Bu sebeple Şâfiî, daha çok tercih yapma, inceleme ve tamamlamaya odaklanmıştır. Bu konuda, ilmî metotları ve derinliğiyle en üst seviyeye ulaşmış ve kendisinden önceki âlimlere kıyasla daha mükemmel bir yöntem geliştirmiştir. Ondan sonra gelen hiçbir âlim bu seviyeye ulaşamamıştır. İşte bu sebeple Şâfiî'nin mezhebi, takip edilmesi ve benimsenmesi gereken mezhep olarak öne çıkmaktadır."[1566]

İbnü's-Salâh bu tutumunun diğer mezhep imamlarını küçümseme veya onları kötüleme amacı taşımadığını ise şu ifadelerle belirtir:

> "Bu söz, herahangi bir âlime yönelik eleştiriden ve bir imamın itibarını zedelemekten uzak, insaflı ve mutedil bir değerlendirmedir. Halktan birisi bu durumu göz önüne alırsa bu onu Şâfiî mezhebini seçmeye ve bu mezhebi takip etmeye yönlendirecektir."[1567]

İbnü's-Salâh'ın eseri, fetva verme ve isteme adabına dair önemli bir kaynak olarak kabul edilmektedir. Zira aynı alanda eser telif eden Nevevî de bu konuyu ele alırken İbnü's-Salâh'ın eserine atıfta bulunmuş; başta Hatîb el-Bağdâdî ve İbn Abdülber'de dâhil olmak bu konuda eser veren ulemanın farklı açılardan önemli bilgiler sunduğunu ifade etmiştir. Bu eserleri inceleyen Nevevî, İbnü's-Salâh'ın eserinden geniş ölçüde faydalandığını belirtmiştir.[1568] Bu iktibas, İbnü's-Salâh'ın fetva adabıyla ilgili eserinin ne denli etkili bir kaynak olduğunu ve Nevevî tarafından nasıl bir referans kabul edildiğini göstermektedir.

Mesâilü'l-mensûre adıyla bilinen Nevevî'nin söz konusu eseri günümüze öğrencisi Alâeddin İbnü'l-Attâr'ın tertibiyle ulaşmıştır.[1569] İbnü'l-Attâr, hocası ve örneği olan Nevevî'nin fetvâlarını fıkıh bablarına göre tertip etmeyi hedeflediğini belirtmiş; bu tertiple okuyucuların meseleleri delilleriyle kolayca bulmalarını amaçladığını belirtmiş, Nevevî'nin fetvâlarında çoğunlukla mezhep içerisinde sahih kabul edilen görüşleri zikretmekle yetindiğine, ihtilaflı meselelere ise ancak ihtiyaç hâlinde ve sınırlı ölçüde temas ettiğine değinmiştir. Eserde yer alan fetvâların bir kısmı, İbnü'l-Attâr'ın Nevevî'nin meclislerinde bizzat kaydettiği cevaplardan oluşmaktadır. Bunlar, kendisine yöneltilen ancak müstakil eserlerinde yer vermediği meseleleri

[1566] İbnü's-Salâh, *Fetâvâ*, I, 88.

[1567] İbnü's-Salâh, *Fetâvâ*, I, 89.

[1568] Nevevî, *el-Mecmu' şerhu'l-Mühezzeb*, I, 40.

[1569] Nevevî, *Fetâvâ*, s. 8 (neşredenin girişi).

ihtiva etmektedir. Fıkıhla doğrudan irtibatı bulunmayan konular ise kitabın sonunda müstakil başlıklar altında bir araya getirilmiştir.[1570]

Sonuç olarak Eşrefiyye Dârülḥadisi'nde görev alan ve aynı zamanda Şâfiî fıkıh otoritesi olarak tanınan iki âlim İbnü's-Salâh ve Nevevî, fetvâ verme adabını ve bu alandaki kuralları titizlikle ele alırken halkın doğru bir dinî anlayışa sahip olmasına katkı sağlamışlardır. Ayrıca İbnü's-Salâh'ın Dımaşk'a yerleştikten sonra 630/1232 yılında Eşrefiyye'ye tayin edilmesiyle İbn Hallikân'ın 632/1234 yılında bir yıl süreyle ders halkalarına iştirak ettiğini ve bu süreçte fetvâlarını bir cilt hâlinde derlediğini belirtmesi[1571] birlikte düşünüldüğünde söz konusu fetvâların ders ve fetvâ meclisleriyle irtibatlı bir ortamda tedavüle girdiği söylenebilir. Benzer İbnü'l-Attâr'ın Nevevî'ye ait fetvâları onun ders halkasında kaydettiğini ifade etmesi[1572] de bu ihtimali güçlendirmektedir. Dolayısıyla dârülhadislerde düzenlenen sema meclislerinin toplumun güncel meselelerine dair farklı konuları da muhtevi olduğu anlaşılmaktadır.

[1570] Nevevî, *Fetâvâ*, s. 9-10.

[1571] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 455-456.

[1572] Nevevî, *Fetâvâ*, s. 9.

SONUÇ

Hicri VI. ve VII. asırlarda Dımaşk, siyâsî hâkimiyet değişimlerine, Haçlı ve Moğol tehditlerine rağmen büyük ölçüde korunabilen güvenli yapısı, vakıf temelli imar faaliyetleri ve çok yönlü göç hareketleri sayesinde ilmî ve kültürel canlılığını muhafaza eden başlıca şehirlerden biri olmuştur. Böri, Zengî ve Eyyûbî idareleri altında şehirde cami, medrese, dârülhadis ve hankâh gibi kurumların inşa edilmesi; ulemanın şehre yönelmesini teşvik eden zemin oluşturmuştur.

Araştırma neticesinde, ilk dârülhadisin Dımaşk'ta kurulmasının ardından hicri VI. ve VII. asırlarda dârülhadislerin sayısının giderek arttığı ve şehrin bu kurumların gelişiminde öncü merkezlerden biri hâline geldiği tespit edilmiştir. Bu dönemde Dımaşk'ta faaliyet gösteren on beş dârülhadisin vâkıfları dikkate alındığında bunların altısının doğrudan devlet yetkililerinin emriyle, üçünün hadis ilmiyle iştigal eden ve maddî imkân sahibi şahsiyetler tarafından, altısının ise hayır sahiplerinin vasiyetleri doğrultusunda meskenlerin hadis tedrisine tahsis edilmesi suretiyle kurulduğu görülmektedir. Bu tablo, hadis eğitiminin siyasal otoritenin himayesi kadar sivil teşebbüsler vasıtasıyla da kurumsallaştığını göstermektedir. Nitekim şahsî girişimlerle kurulan dârülhadisler de vakıf esasına bağlı olarak belirli bir mekâna, eğitim faaliyetine ve şeyhu'l-hadîs mansıbına sahip olmaları sayesinde ferdî bir teşebbüs olmanın ötesine geçerek kurumsal bir nitelik kazanmıştır.

Dımaşk'taki hadis tedrisinin dârülhadislerle sınırlı olmadığı; medreseler, camiler ve hankâhların da hadis öğretiminin yürütüldüğü kurumlar arasında yer aldığı görülmüştür. Hadis dersleri verildiği tespit edilen yirmi altı medresenin mezhebî dağılımı, hadis eğitiminin şehir genelinde dört sünnî mezhep çerçevesinde kurumsal bir karşılık bulduğunu ifade etmektedir. Öte yandan kurumsallaşmanın artmasına rağmen hadis tedrisinin temel belirleyicisi kurumdan ziyade muhaddisler olmuştur. Zira aynı muhaddislerin farklı eğitim mekânlarında ders vermeleri ve hadis halkalarının çeşitli kurumlarda teşekkül etmesi, Dımaşk'taki eğitim hayatında hoca-talebe ilişkisinin belirleyici vasfını muhafaza ettiğini göstermektedir. Bu sebeple hadis tedrisi belirli kurumlarla sınırlandırılabilecek bir faaliyet olmaktan ziyade, farklı eğitim ortamları arasında devamlılık arz eden bir mahiyet kazanmıştır. Bu çerçevede camiler, hadis halkalarının en görünür ve en geniş katılımlı şekilde icra edildiği mekânlar arasında öne çıkmıştır. Emevî Camii ile Sâlihiyye'deki Muzafferî Camii etrafında teşekkül eden hadis halkaları, camilerin şehirdeki ilmî hayat içerisindeki yerini açık biçimde yansıtmaktadır. Özellikle Emevî Camii'nde hadis meclislerinin caminin farklı bölümlerinde düzenlenmiş olması, tedris faaliyetlerinin ihtiyaçlara göre şekillenen esnek bir mekânsal düzen içerisinde

sürdürüldüğünü düşündürmektedir. Bunun yanında Nâsıriyye ve bilhassa Sümeysâtiyye'de teşekkül eden hadis halkaları, hankâhların da hadis tedrisinin yürütüldüğü mekânlar arasında yer aldığını teyit etmektedir. Her ne kadar camiler ve hankâhlar hadis öğretimine tahsis edilmiş müstakil kurumlar olmasa da belirli hocalar etrafında süreklilik arz eden ders halkalarına ev sahipliği yapmaları ve bu faaliyetlerin semâ kayıtlarıyla takip edilebilmesi sebebiyle araştırmada kurumsal hadis eğitiminin yürütüldüğü başlıca mekânlar arasında değerlendirilmiştir.

Dımaşk'ta hadis eğitim-öğretim faaliyetlerini canlandıran unsurlar arasında muhaddislerin ilmî yolculukları yer almaktadır. Bu yolculuklar aynı zamanda Dımaşk'ın hicri VI-VII. asırlarda hadis öğrenimi için başlıca merkezlerden biri hâline geldiğini göstermektedir. Şehrin siyâsî istikrarını büyük ölçüde muhafaza etmesi, ilmî kurumların yaygınlığı ve hadis sahasında temâyüz eden muhaddisleri bünyesinde barındırması, İslam dünyasının farklı bölgelerinden gelen ulema ve hadis talebelerini Dımaşk'a çekmiştir. Bununla birlikte ilmî hareketlilik tek yönlü seyretmemiş; Dımaşk'ta yetişen veya burada ilmî faaliyetlerde bulunan birçok muhaddis hayatlarının sonraki safhalarında Bağdat, Mısır, Mekke gibi merkezlere yönelmiştir. Böylece şehir, hadis talep edilen bir merkez olmasının yanı sıra yetiştirdiği âlimler vasıtasıyla farklı ilim havzalarını besleyen bir konum kazanmıştır. Bu süreçte semâ meclisleri, hadis tedrisinin şehir hayatındaki en canlı tezahürlerinden biri olmuştur. Bu meclisler, hadis talebelerinin yanı sıra toplumun farklı kesimlerini de bir araya getirmiş; hadis ilminin daha geniş çevrelere ulaşmasına ve şehir hayatında görünürlük kazanmasına katkı sağlamıştır. Devlet erkânının zaman zaman bu meclislere iştirak etmesi, hadis ilminin şehir hayatındaki karşılığını daha da belirgin hâle getirmiştir. İmlâ meclisleri de benzer şekilde öğretim faaliyeti ile telif geleneğini buluşturan mahfiller olarak temâyüz etmiş; emâlî literatürünün yaygınlaşması bu ilişkinin hadis ilmine yansıyan neticelerinden biri olmuştur.

Dımaşk'ın hadis eğitiminde, diğer pek çok bölge ve dönemde olduğu gibi semâ ve kıraatin yanı sıra icâzet de önemli bir yer tutmuştur. Uzun yolculuklar, zaman ve sağlıkla ilgili güçlükler yahut rivayet hakkını muhafaza etme arzusu, icâzet yönteminin hadis tedrisinin önemli unsurlarından biri hâline gelmesinde etkili olmuştur. Çocukların erken yaşlardan itibaren semâ meclislerine dâhil edilmesi ve icâzet almaları, bu tedris geleneğinin aile çevresinde de sürdürüldüğünü göstermektedir. Mektupla verilen icâzetler ise şehirler arasındaki ilmî irtibatın mesafeye rağmen devam ettiğine işaret etmektedir.

Dımaşk'ta hadis eğitiminin kurumsal boyutu, dârülhadislerde teşekkül eden mansıplar aracılığıyla daha belirgin bir hüviyet kazanmıştır. Şeyhu'l-hadîslik mansıbının ihdası ve bazı kurumlarda bu görevin idarî sorumluluklarla birlikte yürütülmesi, hadis tedrisinde ilmî otorite

ile kurumsal işleyiş arasındaki irtibatın yansımasıdır. Benzer şekilde semâ ve imlâ meclislerinde metinlerin okunmasından sorumlu kâriu'l-hadislik mansıbının varlığı, hadis tedrisinde görev paylaşımının ve uzmanlaşmanın kurumsal bir çerçeve kazandığına işaret etmektedir.

Mansıpların dağılımı incelendiğinde Dımaşk dârülhadislerinde görev yapan muhaddislerin ağırlıklı olarak Şâfiî mezhebine mensup olduğu görülmektedir. Bununla birlikte farklı mezheplere mensup âlimlerin de dârülhadislerde çeşitli görevlere getirilebilmesi, hadis eğitiminde mezhebî mensubiyetin mutlak bir belirleyicilik taşımadığını göstermektedir. Dolayısıyla mansıp tevcihinde muhaddislerin ilmî birikimi, rivayet ehliyeti ve hadis sahasındaki itibarı daha belirgin bir rol oynamıştır. Öte yandan aynı aileye mensup âlimlerin hadis eğitim kurumlarında ardışık biçimde görev üstlenmeleri, bazı mansıpların kuşaktan kuşağa intikal ettiğini göstermektedir. Bu süreklilik, hadis ilmine dair birikimin aile içerisinde muhafaza edilmesine ve sonraki nesillere aktarılmasına katkı sağlamıştır.

Kadın muhaddisler, hicri VI-VII. asırlarda Dımaşk'taki hadis tedrisinin ihmal edilemeyecek bir parçasını teşkil etmektedir. Biyografik kaynaklarda kadın muhaddislere dair kayıtlar, onların hadis tahammül ve eda faaliyetlerine iştirak ettiklerini ortaya koymaktadır. Bu süreçte ulemâ ailelerine mensubiyet ve aile içerisinde sürdürülen ilmî faaliyetler önemli bir tesire sahip olmuştur. Nitekim kadın muhaddislerin önemli bir kısmının hadisle iştigal eden aile çevrelerinde yetişmiş olması, ilmî birikimin aile içerisinde kadınlara da intikal ettiğini göstermektedir.

Araştırma kapsamında ulaşılan bir diğer sonuç, siyasal otorite ile hadis âlimleri arasındaki ilişkinin karşılıklı etkileşim temelinde şekillenmiş olmasıdır. Ulemâ, ilmî faaliyetlerini sürdürebilecekleri güvenli ortam ve kurumsal imkânlara ihtiyaç duyarken siyasal idare de toplumla kurduğu ilişkiyi büyük ölçüde ulemâ üzerinden tesis etmiştir. Dârülhadislerin kuruluşu, hadis mansıplarının ihdası ve ilmî meclislere verilen destek bu ilişkinin kurumsal tezahürleri arasında yer almaktadır. Özellikle Haçlılar'a karşı yürütülen mücadele sürecinde kırk hadis literatürü etrafında şekillenen cihad söylemi, hadis ilminin dönemin toplumsal ve siyâsî meseleleriyle irtibatının göstergelerindendir.

Hadis eğitim kurumlarında okutulan eserler birlikte değerlendirildiğinde Dımaşk'taki tedris faaliyetlerinin belirli ve standart bir müfredata bağlı olarak yürütülmediği anlaşılmaktadır. Ders halkalarının içeriği büyük ölçüde muhaddislerin rivayet hakkına sahip oldukları eserler, ilmî birikimleri ve hadis sahasındaki temâyülleri doğrultusunda şekillenmiştir. Ayrıca okutulan eserlerin türsel dağılımı, ders halkalarının ağırlıklı olarak kısa hacimli, tek mecliste tamamlanabilen ve isnad merkezli metinler etrafında yoğunlaştığına işaret etmektedir.

Özellikle cüz, fevâid ve emâlî türündeki eserlerin niceliksel üstünlüğü, semâ ve imla meclislerinin temel pedagojik zemini oluşturduğunun ifadesidir.

Okutulan eserlerin müelliflerinin kronolojik ve coğrafî dağılımı, Dımaşk hadis çevrelerinin farklı ilmî havzalarla kurduğu ilişkiyi yansıtmaktadır. Müelliflerin kronolojik dağılımı dikkate alındığında hicri IV. asır müelliflerinin belirgin ağırlığı, bu dönemde telif edilen eserlerin sonraki asırlarda da semâ meclislerinin temel metinleri arasında yer almaya devam ettiğine işaret sayılabilir. Ayrıca ders halkalarında hicri II. ve III. asırlara mensup muhaddislerin eserlerinin de okutulmaya devam etmesi, hadis tedrisinin erken dönemde teşekkül eden ilmî birikimle irtibatını muhafaza ettiğinin göstergelerindendir. Okutulan eserlerin telif edildiği coğrafî dağılım bakımından ise Bağdat ve Nîşâbur öne çıkmakla birlikte İsfahan'dan Mısır'a, Horasan havzasından Şam ve Cezîre bölgesine kadar uzanan geniş bir coğrafyaya mensup müelliflerin eserlerinin varlığı dikkat çeker. Bu durum Dımaşk'taki hadis tedrisinin belirli bir bölgenin telifâtına bağlı kalmadığını göstermektedir. Bu yönüyle Dımaşk, farklı ilmî havzalardan taşınan hadis mirasının tedris edildiği ve sonraki nesillere nakledildiği başlıca merkezlerden biri olarak temâyüz etmiştir.

Tedris halkalarında okutulan eserlerin seçimi, muhaddislerin ilmî ve mezhebî yönelimleri, meclislere katılan dinleyici kitlesi ve yıl içerisindeki dinî takvim gibi çeşitli unsurlarla ilişkilidir. Mezhebî kimliği belirgin kurumlarda aynı geleneği temsil eden eserlerin tercih edilmesi, kurumların ilmî kimliğini muhafaza etme arzusuyla bağlantılı görünmektedir. Bununla birlikte aynı eserlerin farklı kurumlarda tedris edilmesi, hadis meclislerini ortak bir tedris geleneği etrafında buluşturmuştur.

Dımaşk dârülhadislerinde şeyhu'l-hadîslerin müellefâtı incelendiğinde tedris faaliyetleri ile telif geleneği arasında yakın bir ilişkinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Muhaddisler bir taraftan ders halkalarında hadis rivayetini sürdürürken diğer taraftan kaleme aldıkları eserlerle bu birikimi farklı yönleriyle kayıt altına almışlardır. Râvî merkezli çalışmalar, tarih ve tabakât eserleri, mu'cemler, meşyehalar, kırk hadis mecmuaları, avâlîler ve usûl metinleri bu telif faaliyetinin başlıca örneklerini teşkil etmektedir. Eserlerin konu ve tür bakımından çeşitliliği, Dımaşk'taki hadis çevrelerinin isnadın muhafazasından muhaddis biyografilerine, hadis usûlünden dinî ve ahlâkî rehberliğe kadar uzanan ilgisini yansıtmaktadır. Bunun yanında bazı teliflerin ders halkalarında takip edilen metinleri açıklamak, hadis öğrenimini kolaylaştırmak ve talebelerin ihtiyaçlarına cevap vermek amacıyla kaleme alınmış olması, telif faaliyetinin tedris hayatıyla olan yakın bağını ortaya çıkarmaktadır. Bu yönüyle telif faaliyeti, hadis tedrisinden ayrı bir alan hâlinde gelişmemiş; ders halkalarında yürütülen eğitim faaliyetlerini tamamlayan ve destekleyen bir mahiyet kazanmıştır.

Netice itibariyle bu çalışma, hicri VI. ve VII. asırlarda Dımaşk'taki hadis tedrisini kurumlar, muhaddisler, okutulan eserler ve tedris faaliyetlerini birlikte dikkate alarak incelemesi bakımından hadis eğitim tarihi çalışmalarına katkı sağlamaktadır. Böylece daha önce çoğunlukla birbirinden bağımsız ele alınan bu unsurlar arasındaki ilişki aynı çerçevede değerlendirilmiş; hadis tedrisinin eğitim kurumlarının tarihinden ibaret olmadığı, bu kurumlarda yürütülen fiilî eğitim faaliyetleriyle birlikte ele alınması gerektiği ortaya çıkmıştır.

Her araştırmada olduğu gibi bu çalışma da bazı sorulara cevap ararken yeni araştırma alanlarına işaret etmiştir. Zira kaynaklar, Dımaşk'ta hangi eserlerin okutulduğunu, hangi muhaddislerin öne çıktığını ve hadis tedrisinin hangi kurumlar etrafında yürütüldüğünü büyük ölçüde takip etmeyi mümkün kılmakla birlikte vakıf temelli ders halkalarının tespiti, bu halkaların işleyişi ve zaman içerisindeki devamlılığı gibi birçok husus hâlen ayrıntılı araştırmalara ihtiyaç duymaktadır. Ayrıca Dımaşk ile aynı dönemde öne çıkan diğer ilim merkezlerinin hadis eğitimi bakımından karşılaştırmalı olarak incelenmesi, bu merkezlerle Dımaşk arasındaki hoca-talebe hareketliliğinin mahiyetinin ortaya konulması ve şehirde teşekkül eden hadis tedris geleneğinin sonraki asırlara nasıl intikal ettiğinin takip edilmesi de araştırılmayı bekleyen konular arasında yer almaktadır. Bu araştırma sürecinde dikkat çeken bazı meselelerin ise mevcut çalışmanın kapsamını aşması sebebiyle müstakil incelemelere bırakılması uygun görülmüştür. Özellikle semâ kayıtlarının müstakil bir kaynak grubu olarak şekil, içerik ve işlev bakımından incelenmesi, tek tek dârülhadislerin kuruluşundan gündelik tedris faaliyetlerine kadar uzanan süreçlerinin mikro tarih yöntemiyle ele alınması ve günümüze ulaşan Eşrefiyye Cevvâniyye Dârülhadisi vakfiyesinde yer alan şartlarla aynı kurumdaki semâ kayıtlarının ortaya koyduğu fiilî uygulamaların karşılaştırılması bu çalışmanın tabiî devamı niteliğinde görülen araştırma konuları arasında yer almaktadır.

KAYNAKÇA

Abdülganî el-Makdisî, Abdülganî b. Abdülvâhid b. Ali b. Sürûr, *el-Umde fi'l-ahkâm fî meâlimi'l-helâl ve'l-harâm,* Suudi Arabistan: Mektebetü'l-Maârif, 1419/1998.

Ahmed Teymur Paşa, *el-Âsârü'n-Nebeviyye*, Kahire, 1971.

Akpınar, Cemil "İcâzet", *DİA*, XXI, 393-400.

Aksakal, Recep Tolga Yüksel, *Zengîler Dönemi Dımaşk'ta Hadis* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi SBE, Ankara 2023.

Aksoy, Abdulvahap, İbn Asâkir'in Hayatı ve Tarihu Medineti Dımaşk Adlı Eserinde Hadis Kullanma Yöntemi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Şırnak Üniversitesi SBE, 2018.

Alâî, Ebû Saîd Selâhaddin Halil b. Keykeldî, *İsâratü'l-fevâidi'l-mecmûa fi'l-işâreti ile'l-ferâidi'l-mesmûa*, I-II, Mektebetü'l-ulûm, 1425/2004.

Aljoumani, Said, "Tavzîfü'l-ulemâi'l-Arab ve'l-müslimîn li-tibâki's-semâ", Chapter in: Social Codicology: The Multiple Lives of Manuscripts in Muslim Societies, Vol. 21, 35-74, Leiden: Brill.

Aljoumani, Said; Krimsti, Feras, "Târîhu Medîneti Dımaşk: el-İbrâzetü'l-ûlâ li-veledi'l-müellif: Rihletün fi'z-zamân ve'l-mekân", *al-Usul*, Vol. 2, 160-216.

Alptekin, Coşkun, "Böri", *DİA*, VI, 326-327.

Alsehail, Marzoug, *Ḥadīth-Amālī Sessions: Historical Study of A Forgotten Tradition in Classical Islam* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Leeds, İngiltere, 2014.

Altıntaş, Fatma Betül, Seyahatten Telifata: Rihlelerin Semeresi Olarak Büldâniyyeler, *Bilimname*, 50/2023, s. 61-99.

Atan, Abdullah Hikmet, *Dâru'l-hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve İlk Dönem Dımaşk Dâru'l-hadisleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 1993.

----------, Daru'l-Hadislerin Ortaya Çıkışı ve Hadis Öğretimine Katkısı, *Uluslararası Katılımlı Sempozyum: Anadolu'da Hadis Geleneği ve Daru'l-Hadisler 30 Nisan-1 Mayıs 2011*, 2011, s. 109-117.

Atar, Fahrettin "Noter", *DİA*, XXXIII, 210-213.

Ayaz, Kadir, "Hadis İlimlerinin Tedrîsâtı Açısından Osmanlı Dârulhadisleri", *Osmanlı Araştırmaları*, 47/2016, s. 39-68.

Ayaz, Fatih Yahya, *Memlükler (1250-1517)*, İstanbul; Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM); Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.

Aydın, Arafat, "Kadîm Yazma Eserlerdeki Semâ' İcâzetleri (Salâhuddîn el-MÜNECCİD), *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 9/2011, s. 95-116.

Aydoğdu Demir, Rukiye, *Hadis Kültür Tarihinde İmlâ Meclisleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2026.

Aynî, Bedreddin Mahmud b. Ahmed, *İkdü'l-cümân fî târîhi ehli'z-zamân*, I-V, thk. Muhammed Muhammed Emîn, Kahire: Dârü'l-kütüb ve'l-vesâikü'l-kavmiyye, 1431/2010.

Azzûz, Muhammed, *el-Haserât fîmen rehale li's-semâ' alâ muhaddisin fe-vecedehû kad mât*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005.

Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, I-II, İstanbul: Vekâletü'l-meârif bi-İstanbûl, 1951-1955.

----------, *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, I-II, thk. Muhammed Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, İstanbul: Vekâletü'l-meârif bi-İstanbul, 1947-1945.

Başdemir, İbrahim Enes, *Hadis rivayetinde zorunlu rihleler (100-330/718-941)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2025.

Bayder, Osman, "Hanefî Fetva Usulü Literatürü ve Bedreddin eş-Şuhâvî'nin et-Tırâzü'l-Müzheb Adlı Fetva Usulünün Değerlendirilmesi", *bilimname*, XXIX (2015), s. 211-229.

Bedreddin İbn Kâdî Şühbe, *el-Kevâkibü'd-dürriyye fi's-sîreti'n-Nûriyye,* thk. Mahmûd Zâyid, Beyrut, 1971.

Berkey, Jonathan, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, çev. İsmail Eriş, İstanbul: Klasik yayınları, 2015.

Bikâî, Ebü'l-Hasen Burhâneddin İbrahim b. Ömer el-Bikâî, *en-Nüketü'l-vefiyye*, I-II, thk. Mâhir Yâsîn el-Fahl, Mektebetü'r-Rüşd Nâşirûn, 1428/2007.

Birzâlî, Ebû Muhammed Alemüddin Kâsım b. Muhammed, *el-Muktefî 'alâ Kitâbi'r-Ravzateyn,* I-V, thk. Muhammed b. Sâlih el-Useymîn, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1440/2019.

----------, *Meşyehatü İbn Cemâ'a*, I-II, thk. Muvaffak b. Abdülkâdir, Beyrut: Dârü'l-Garb el-İslamiyye, 1408/1988.

Bogdan C. Smarandache, "The Ḥanbalī Emigration of 551–569 AH/1156–1173 AD in the Context of the Legal Discourse on Muslims under Non-Muslim Rule", *The Muslim World* 108/3, 2018, s. 437-465.

Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâil el-Buhâri, *el-Câmiu's-sahîh,* thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır, I-IX, Lübnan, 1422/2001.

Chamberlain, Michael, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik*, çev. Büşra Kaya, İstanbul: Klasik yayınları, 2014.

Çelebi, Ahmed, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi,* trc. Ali Yardım, İstanbul: Damla Yayınevi, 1983.

Çelik, Abdullah, Şam Emevî Camii ve 17. Yüzyıldan Günümüze Nesr Kubbesi Altında Hadis Halkaları, *Diyanet İlmi Dergi*, LIX (2023), 167-192.

Çetin, Abdurrahman, "Ezan", *DİA*, XII, 36-38.

Çinar, Fatih, "İbnü's-Salâh'ın Fetva Usûlünün Bazı Temel Meselelerine Dair Değerlendirmeleri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2020/20, s. 460-485.

Dabbî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Fudayl el-Kûfî, *Kitâbü'd-duâ,* thk. Abdülazîz b. Süleyman, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1999.

Davidson, Garrett, *Carrying on the tradition: a social and intellectual history of Hadith transmission across a thousand years*, Leiden: Brill, 2020.

----------, "Where Was Hadith Read in Damascus?: Audition Notices and the Loci of Hadith Transmission in Medieval Damascus", *Beyond Authenticity: Alternative Approaches to Hadith Narrations and Collections*, ed. Mohammad Gharaibeh, Leiden: Brill, 2023, s. 316-357.

Demir, Abdulalim, "Bir Hadis İhtisas Medresesi Olarak Eşrefiyye el-Cevânîyye Dârü'l-Hadis'i ve İhtisaslaşmaya Katkısı", *6. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı,* 4/2017, s. 59-72.

Demirci, Selim, *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum Haçlı ve Moğol Saldırıları Gölgesinde Hadis Âlimleri*, İstanbul: İLEM Yayınları, 2020.

Demirkent, Işın, "Haçlılar", *DİA*, XIV, 525-546.

Dündar, Mahmut, "Eyyûbîler Dönemi Dımaşk Medreseleri", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018/9, s. 113-147.

Düzenli, Muhittin, Hadis Alma Yöntemi Olarak İcazet ve Münavele, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, 2002.

Dorothée, Sack, *Dımaşk: tatavvur ve bünyân medîne meşrikiyye İslâmiyye*, Dımaşk: el-Ma'hedü'l-Fransi li'ş-Şarki'l-Edna, 2005.

Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş‘as es-Sicistânî, *es-Sünen* (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), I-IV, Beyrut, ts.

Ebû Şâme, Abdurrahman b. İsmâîl el-Makdisî, *el-Müzeyyel ale’r-Ravzateyn*, I-II, thk. İbrahim ez-Zeybek, Beyrut: Dârü’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1431/2010.

----------, *Kitabü’r-ravzateyn fi ahbari’d-devleteyn*, I-V, thk. İbrahim ez-Zeybek, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1418/1997.

Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, Cemâleddin Abdurrahman b. Ali el-Bağdâdî, *el-Muntazam fî târîhi’l-mülûk ve’l-ümem*, I-XIX, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1412/1992.

Ebü’l-Kâsım el-Halebî, İsmâil b. Kâsım b. İsmâil el-Halebî, *Hadîs*, İslam Web Sitesi’ne (eş-Şebeketü’l-İslâmiyye) bağlı Cevâmiu’l-Kelim programında yayımlanan yazma eser, 2004.

Ebyad, Melike, “Tanzîmu’t-ta‘lîm fi’l-mescidi’l-cami‘ bi-Dımaşk”, *et-Türâsü’l-Arabî,* XXII (1986), s. 198-210.

Efendioğlu, Mehmet, “Şihâbü’l-Ahbâr”, DİA, XXXIX, 143-144.

----------, “Ziyâeddîn el-Makdisî ve el-Ehâdîsü’l-muhtâra İsimli Eseri”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2012/10, s. 59-98.

el-Bahnessî, Afîf, “Dımaşk akdemu medîne fi’l-âlem”, *et-Türâsü’l-Arabî,* XLV (1994), s. 232-246.

Elbânî, Muhammed Nâsırüddin el-Elbânî, *Fihrisü’l-mahtûtâti’z-Zâhiriyye fî ilmi’l-hadîs*, Riyad: Mektebetü’l-Meârif, 1422/2001.

Elbeyli, Ömer, *Şam Havzası: 10. Yüzyılda Dımaşk’ta Ulema ve İlmi Hayat*, İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2021.

el-Mektebetü’ş-şâmile, *Hizânetü’t-türâs*, Suudi Arabistan: Merkezü’l-Meliki’l-Faysal, 1431/2010.

Emiroğlu, Nagihan, “Kadınların Hadis Okuttuğu Mekânlar: el-Câmiu’l-Muzafferî Örneği”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 37/2017, s. 33-70.

Emiroğlu, Nagihan, *Türk (Bahrî) Memlükler döneminde hadis ilmi (Hicri VII-VIII. asır)*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2023.

Erdoğan Marsak, Emine, “Türkiye’de Hadis İlminde Kadın Konulu Çalışmaların Meta-Sentez Analizi”, Hadith, 4/2020, s. 51-88.

Eren, Mehmet, “Kadınların Hadis İlmine Katkıları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 44/2003, 83-110.

----------, “Hadis Edebiyatında Mu‘cem-Meşyaha Türü Kitaplar (Muhaddislerin Kaynak Eserlerin Korunmasına Yönelik Çalışmaları)”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]*, 20/2005, s. 19-28.

----------, “Ziyâiyye Dâru’l-Hadis’inde Birden Fazla Hocanın Katılımıyla Yapılan Dersler”, *Anadolu’nun İslamlaşma Sürecinde Dârü’l-Hadisler* (08-09 Eylül 2012): Sempozyum Kitabı, Samsun: Ceylan Ofset, 2013, s. 281-98.

Erkoç, Murat, “15. Yüzyıl Dımaşk’ında Yerel Güç ve Aile Ağları: Benû Müzellîk Örneği”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 24/2025, s. 208-228.

er-Reddü alâ men İ‘taraza alâ Fetâvâ İbni’s-Salâh, Fatih, nr. 2347/2. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi.

ez-Zeybek, İbrahim, *Ebû Şâme Müerrihu Dımaşk fî asri’l-Eyyûbîn*, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1431/2010.

Fahreddin İbn Asâkir, Ebû Mansûr Abdurrahman b. Muhammed, *Erbaûn fî menâkıbi ümmehâti’l-mü’minîn*, thk. Muhammed Mutî‘ el-Hâfız, Gazve Büdeyr, Şam: Dârü’l-Fikr, 1406/1986.

Fâsî, Takiyyüddin Muhammed b. Ahmed el-Hasenî, *Zeylü’t-Takyîd fî ruvâti’s-sünen ve’l-mesânid*, I-II, th. Kemâl Yûsuf el-Hût, Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1410/1990.

Gilbert, Joan E., “Ortaçağ’da Şam’da İslami İlimlerin Kurumsallaşması ve İlmin Meslek Haline Gelişi” (çev. Harun Yılmaz), *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37/2014, s. 171-193.

Gilbert, Joan E., *The Ulama of Medieval Damascus and the International World of Islamic Scholarship, 600–850 A.H./1200–1450 A.D.* (Yayımlanmamış doktora tezi), University of California, Berkeley, 1978.

Google Earth, “Damascus, Syria”. https://earth.google.com/web/ (Erişim tarihi: 16.06.2026)

Gökçe, Ferhat, “Memlükler Dönemi Hadis Literatürü Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *İslam Tetkikleri Dergisi*, 2021/11 (2), s. 439-475.

Gümüş, Fatih, *Hadis Usulünün Gelişimi -İbnü’s-Salâh’ın Mukaddime’si Özelinde-*, Ankara: Fecr Yayınları, 2021.

Günaydın, Tuğçe, *Hadis Rivayetinde Âlî İsnadlar*, İstanbul: İFAV, 2026.

Ğazzî, Necmeddin Muhammed b. Muhammed el-Âmirî, *el-Kevâkibu’s-sâire bi-menâkıbi a‘yâni’l-mieti’l-âşire,* I-III, thk. Halil el-Mansur, Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1418/1997.

Hadiye Dücânî Şekil, *el-Kadı el-Fazıl Abdürrahim el-Beysani el-Askalani (526-596h /1131-1199m): devruhü't-tahtiti fi devleti Selahaddin ve fütuhatih*, Beyrut: Müessesetü'd-Dirasati'l-Filistiniyye [Institute for Palestine Studies], 1993.

Hâfız, Muhammed Mutî', *et-Tenvîh ve't-tebyîn fî sireti muhaddis eş-Şam el-hafız Ziyaeddin*, Beyrut: Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1420/1999.

----------, *el-Medresetü'l-Ömeriyye bi-Dımaşk*, Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1421/2000.

----------, *Dârü'l-hadîs el-Eşrefiyye bi-Dımaşk,* Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1421/2001.

----------, *Câmiu'l-Hanâbile el-Muzâfferî bi-Sâlihiyyeti Cebeli Kâsiyûn,* Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002.

----------, *el-Hâfız İbn Asâkir: Muhaddisü'ş-Şâm ve müerrihuha'l-kebîr*, Dımaşk, Beyrut: Dârü'l-Kalem; Darü'ş-Şâmiyye, 1424/2003.

----------, *Dârü'l-hadîs ez-Ziyâiyye ve mektebetuhâ bi-Sâlihiyyeti Dımaşk*, Dımaşk: Dârü'l-Beyrûtî, 1427/2006.

----------, *el-Mehâsinü's-sultâniyye fi Dâri'l-hadîsi'n-Nûriyye*, Dımaşk: Dârü'l-Beyrûtî, 1427/2006.

----------, *el-Hankâhü's-Sümeysâtiyye bi-Dımaşk el-medresetü's-sûfiyye: dâru emiri'l-mü'minîn Ömer b. Abdülazîz*, Beyrut: Darü'l-Beyrûtî, 1427/2006.

----------, *Dûrü'l-hadîsi'ş-şerîf bi-Dımaşk*, Dımaşk: Dârü'l-Mektebî, 1431/2010.

----------, *A'lâmü'n-nisâ'i'd-Dımaşkiyyât*, Dımaşk, Kahire: Dârü'l-Mektebî, 1434/2013.

Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, Ebû Abdurrahman Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî el-Basrî, *Kitâbü'l-'Ayn*, I-VIII, thk. Dr. Mehdî el-Mahzûmî, Dr. İbrâhim es-Sâmerrâî, Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali, *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, I-II, thk. Mahmud et-Tahhân, Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1403/1983.

----------, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, Haydarâbâd: Cem'iyyetü Dâireti'l-Me'ârif, 1357/1938.

----------, *er-Rıhle fî talebi'l-hadîs,* thk. Nûreddin Itr, Beyrut, 1395/1975.

----------, *el-Fakîh ve'l-mütefakkih*, I-II, thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Yûsuf, Suudi Arabistan: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1421/2000.

----------, *Târîhu Bağdâd*, I-XVII, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dârü'l-Garb el-İslâmiyye, 1422/2002.

----------, *el-Fevâidü'l-müntehabe es-sıhâh ve'l-garâib*, I-III, nşr. Suûd b. 'Îd b. Umeyr, Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1422/2002.

Hatiboğlu, İbrahim, "Mu'cem", *DİA*, XXX, 343-345.

Hirschler, Konrad, "Reading Certificates (samāāt) as a Prosopographical Source: Cultural and Social Practices of an Elite Family in Zangid and Ayyubid Damascus", Chapter in: Manuscript notes as documentary sources, 2011, s. 73-92.

Hizânetü't-türâs: Fihrisü'l-mahtûtât, Riyad: Kral Faysal Araştırma ve İslâmî Çalışmalar Merkezi, ts.

Humphreys, R. Stephen, "Women as Patrons of Religious Architecture in Ayyubid Damascus", *Muqarnas*, 11/1994, s. 35-54.

Hüseynî, İzzeddin Ahmed b. Muhammed, *Sılatü't-Tekmile li-Vefeyâti'n-nakale,* I-II, Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dârü'l-Garb el-İslâmiyye, 1428/2007.

Irâkî, Zeynüddîn Abdürrahîm b. Hüseyin, *et-Takyîd ve'l-îzâh şerhu Mukaddimeti'bni's-Salâh,* thk. Abdurrahman Muhammed Osman, Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1389/1969.

İbn Abdülber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah el-Kurtubî, *Câmi'u beyâni'l-'ilm ve fazlihî*, I-II, thk. Ebü'l-Eşbâl ez-Züheyrî, Suudi Arabistan: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1414/1994.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan ed-Dımaşkî, *el-Erbaûne'l-büldâniyye,* thk. Mustafa Âşûr, Kahire: Dârü'l-Kurân, 1431/2010.

----------, *el-Mu'cemü'l-müştemil alâ zikri esmâi şüyûhi'l-eimmeti'n-nübel*, thk. Sükeyne eş-Şihâbî, Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1401/1981.

----------, *Erbaûne hadîsen müsâvâten*, thk. Ebû Ali Tâha, 1414/1993.

----------, *Mu'cemü'ş-şüyûh,* I-II, thk. Vefâ Takiyyüddin, Dımaşk: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1421/2000.

----------, *Târîhu medîneti Dımaşk*, I-LXXX, thk. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garame el-Amrî, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1996/1416.

----------, *el-İşrâf alâ ma'rifeti'l-etrâf*, Ayasofya, nr. 456, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi.

İbn Azzûz, Muhammed*, Medresetü'l-hadîs fî bilâdi'ş-Şâm hilâle'l-karni's-sâmin el-hicrî asri'l-eimme İbn Teymiyye ve'l Mizzî ve'z-Zehebî ve'l-Birzâlî*, Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1421/2000.

İbn Battûta, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah, *Rıhletü İbn Battûta,* I-V, Ribat: Akademiyyetü'l-Memleketi'l-Mağribiyye, 1417/1996.

İbn Bedrân, Abdülkâdir b. Ahmed b. Mustafa ed-Dûmî, *Münâdemetü'l-atlâl ve müsâmeretü'l-hayâl*, I-II, thk. Züheyr eş-Şâvîş, Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1985.

İbn Cemâa, Bedreddin Muhammed b. İbrahim el-Kinânî, *Tezkiretü's-sâmi' ve'l-mütekellim fî edebi'l-âlim ve'l-müteallim,* Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1354/1935.

İbn Cübeyr, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed, *Rıhletü İbn Cübeyr*, Beyrut: Dâru Beyrut, 1431/2010.

İbn Dehmân, Muhammed b. Ahmed b. Hâlid Dehmân ed-Dımaşkî, "Dârü'l-hadîs es-Sükkeriyye", *Mecelletü'l-mecma'i'l-ilmî el-Arabî*, XIX (1944), 442-447.

İbn Ebû Ya'lâ, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed el-Bağdâdî, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, I-III, thk. Dr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn, Dâretü'l-Melik Abdülazîz, 1419/1999.

İbn Fazlullah el-Ömerî, Şehâbeddin Ahmed b. Yahyâ, *Mesâliku'l-ebsâr fî memâliki'l-emsâr,* I-XXVII, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-miet's-sâmine*, I-VI, Haydârabâd: Dâiretü'l-Meârifi'l-Osmâniyye, 1392/1972.

----------, *İnbâ'ü'l-gumr bi-enbâi'l-'umr*, I-IV, thk. Dr. Hasan Habeşî, Mısır: el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1389-1392/1969-1972.

----------, *el-Mecma'u'l-müesses li-Mu'cemi'l-müfehres*, thk. Yusuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1413-1415/1992-1994.

----------, *el-Mu'cemu'l-müfehres: Tecrîdü esânîdi'l-kütübi'l-meşhûre,* Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1998.

----------, *Lisânü'l-Mîzân,* I-X, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, Halep: Mektebetü'-matbûâti'l-İslâmiyye, 1423/2002.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Bermekî, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, I-VII, thk. İhsan Abbâs, Beyrut: Dârü Sâdır, 1431/2010.

İbn Kâdî Şühbe, Takiyyüddin Ebû Bekir b. Ahmed el-Esedî, *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyye*, I-IV, thk. el-Hâfız Abdülalîm Hân, Beyrut: Âlimü'l-kütüb, 1407/1986.

----------, *Târîhu İbn Kâdî Şühbe,* I-IV, thk. Adnân Dervîş, Dımaşk: el-Ma'hedü'l-Fransî li'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, 1994.

İbn Kennân, Muhammed b. İsa, *el-Mürûcü's-sündüsiyyetü'l-fesîha fî telhîsi Târîhi's-Sâlihiyye*, thk. Muhammed Ahmed Dehmân, Dımaşk: Müdiriyyetü'l-âsâr, 1366/1947.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XVII, thk. Muhyiddîn Deyb Misto, Ali Ebû Zeyd vd., Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1434/2013.

----------, *İhtisaru Ulûmi'l-hadîs,* thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

----------, *Tabakâtü fukahâi'ş-Şâfi'iyye,* thk. Ahmed Ömer Hâşim vd., Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1413/1993.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd b. Mâce, *es-Sünen* (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki), I- II, Beyrut, 1395/1975.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem, *Lisânü'l-'Arab*, I-XV, Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1998.

İbn Müflih, Burhâneddin İbrahim b. Muhammed, *el-Maksadü'l-erşed fî zikri ashâbi'l-İmâm Ahmed*, I-III, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1410/1990.

İbn Nâsırüddin, Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah el-Kaysî, *Tavzîhu'l-Müştebih fî zabtı esmâ'i'r-ruvât ve ensâbihim ve elkâbihim ve künâhüm*, I-X, thk. Muhammed Naîm el-Araksûsî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993.

İbn Nukta, Ebû Bekir Muhammed b. Abdülganî, *et-Takyîd li-ma'rifeti ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd*, thk. Kemal Yusuf Hût, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1988.

İbn Receb el-Hanbelî, Abdurrahman b. Ahmed, *ez-Zeyl alâ Tabakâti'l- Hanâbile,* I-V, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn, Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1425/2005.

İbn Şeddâd, Bahaeddin Yusuf b. Râfi' b. Temîm el-Mevsılî el-Halebî, *en-Nevâdirü's-sultâniyye ve'l-mehâsinü'l-Yûsufiyye*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl, Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1415/1994

İbn Şeddâd, İzzeddin Muhammed b. Ali b. el-Ensârî el-Halebî, *el-A'lâku'l-hatîre fî zikri ümerâi'ş-Şâm ve'l-Cezîre*, thk. Sami ed-Dehhân, Dımaşk: el-Ma'hedü'l-Fransî li'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, 1375/1956.

İbn Tolun, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ali, *el-Kalâidü'l-cevheriyye fî târîhi's-Sâlihiyye*, I-II, thk. Muhammed Ahmed Dehmân, Dımaşk: Mecma'u'l-Lüğati'l-Arabiyye, 1980.

İbn Useymîn, Sâlih b. Abdülazîz b. Ali, *Teshîlü's-sâbile li müridi ma'rifeti'l-Hanâbile*, I-III, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2001.

İbn Vâsıl, Muhammed b. Sâlim b. Nasrullah, *Müferricü'l-kürûb fî ahbâri Benî Eyyûb*, I-V, thk. Hasaneyn Muhammed Rebi', Saîd Abdülfettâh Âşûr, Kahire: Dârü'l-kütüb ve'l-vesâik, 1377/1957.

İbnü'd-Dimyâtî, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Aybek, *el-Müstefâd min zeyli Târîhi Bağdâd*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004.

İbnü'l-Adîm, Ömer b. Ahmed b. Hibetullah el-Ukaylî, *Buğyetü't-taleb fî târihi Halep*, I-XII, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut: Darü'l-Fikr, 1431/2010.

İbnü'l-Attâr, Alâüddin Ali b. İbrahim b. Dâvûd, *Tuhfetü't-tâlibîn fî tercemeti'l-İmam en-Nevevî*, Ammân: ed-Dârü'l-Eseriyye, 1428/2007.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed el-Cezerî, *et-Târîhu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye*, thk. Abdülkâdir Ahmed Tuleymât, Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-hadîsiyye; Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1382/1963.

----------, *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, Beyrut: Dâru Sâdır, 1400/1980.

----------, *el-Kâmil fi't-târîh,* I-X, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1417/1997.

İbnü'l-İmâd*,* Abdülhay b. Ahmed es-Sâlihî, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb,* I-XI, thk. Mahmûd el-Arnaût, Abdülkâdir el-Arnaût, Dımaşk: Dârü İbn Kesîr, 1406/1986.

İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâceddin Ömer b. Ali el-Ensârî, *Tabakâtü'l-evliyâ,* Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1415/1994.

İbnü's-Sâbûnî, Ebû Hâmid Muhammed b. Ali el-Mahmûdî, *Tekmiletü İkmâli'l-İkmâl,* thk. Mustafa Cevâd, Matba'atü Mecma'i'l-İlmî, 1377/1957.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Selâhaddin, *Tabakâtü'l-fukahâi'ş-Şâfiiyye,* I-II, thk. Muhyiddin Ali Necîb, Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1992.

----------, *Fetâvâ*, I-II, thk. Muvaffak Abdullah, Beyrut: Mektebetü'l-Ulûm, 1407/1986.

----------, *Ulûmü'l-hadîs*, thk. Nûreddin Itr, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1406/1986.

----------, *Fetâvâ İbnü's-Salâh*, Süleymaniye, nr. 650/1, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi.

----------, *Maʿrifetü envâʿi ʿilmi'l-hadîs*, Şehid Ali Paşa, nr. 351, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi.

İbnü'z-Zâhirî, Cemâleddin Ahmed b. Muhammed, *Meşyehatü İbnü'l-Buhârî*, I-III, Mekke: Dârü Âlemi'l-Fevâid, 1419/1998.

İdrisî, Muhammed b. Muhammed et-Tâlibî, *Nüzhetü'l-müştâk fî ihtirâki'l-âfâk,* I-II, Beyrut, 1409/1988.

İleri, Merve, *Hadis Kaynaklarında Kadın Muhaddislerin Eğitim-Öğretim Faaliyetleri (Hicrî V.-VII. Asır)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2025.

İstek, Emrah, "Batılı Seyyahların Gözüyle Şam (Dımaşk) Şehri (XVI ve XVII. Yüzyıllar)", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2020/9, s. 117-42.

Kalaç, Rıdvan "Bir Hadis İhtisas Kurumu Olarak Nûriyye ve Eşrefiyye Dârülhadisi", *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 9/2020, s. 67-82.

----------, *Eyyûbî ve Memlûk Dımaşk'ında Hadis Kudâme Ailesi Bağlamında Bir İnceleme*, Ankara: Fecr Yayınları, 2023.

Kalaç, Rıdvan; Gezer, Arif, "Kudâme Ailesinden Ziyauddin el-Makdisî ve Hadis Literatürüne Katkısı", *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, 2020/4, s. 235-280.

Kami, Gürzat vd. (ed.), *Memlükler Dönemi İlim Geleneği – II*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 2024.

Kandemir, M. Yaşar, "Fevâid", DİA, XII, 500-501.

Karagözoğlu, M. Macit (ed), *Hadis Şerh Literatürü I*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2020.

----------, "Yeni Dijital Veri Tabanlarından Audition Certificates Platform ve Hadis Araştırmalarına Muhtemel Katkısı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 69/2025, s. 415-424.

Kâsım Muhammed Abdullah, "İdâât alâ Kitâbi Târîhi Dımaşk li'bni Asâkir", el-Maʿrife, 57/2019, s. 137-148.

Kara, Mustafa, "Tekke", *DİA*, XL, 368-370.

Karabulut Ali Rıza, Karabulut Ahmet Turan, *Mu'cemü't-târîhi't-türasi'l-İslamî fî mektebati'l-âlem,* I-VI, Dârü'l-Akabe: Kayseri, 1422/2001.

Karakuş, Nadir, "Miladî XII. ve XIII. Asırda Dımaşk ve Haçlılar", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 2018/22, s. 189-213.

Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah Hacı Halîfe, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn,* I-X, thk. Londra: Müessesetü'l-Furkân, 1443-2021.

Kazıcı, Ziya, *Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995.

Kazvînî, Zekeriyyâ b. Muhammed b. Mahmûd, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, Beyrut: Dâru Sâdır, 1380/1960.

Kehhâle, Ömer Rızâ, *A'lâmü'n-nisâ fî âlemeyi'l-Arab ve'l-İslâm*, I-V, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982.

----------, *Mu'cemü'l-müellifîn: Terâcimü musannifî'l-kütübi'l-'arabiyye*, I-XV, Dımaşk: el-Mektebetü'l-Arabiyye, 1376-1381/1957-1961.

Kepenek, Muhammed Yakup, *Memlük Kahire'sinde Hanefî Âlimler ve Hadis İlmi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2026.

Kettânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs, *Hadis Literatürü*, çev. Yusuf Özbek, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.

Khader Eid al-Sarhan, *Dımaşk min hilâli kütübi'r-rıhlât fi'l-asreyni'l-Eyyûbî ve'l-Memlûkî,* Amman, 2013.

Kılıç, Mustafa, "Âlim ve Devlet Adamı Olarak Eyyubî Meliki: el-Melikü'l-Muazzam (576-624/1180-1227)", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/2006, s. 337-355.

Kök, Bahattin, "Nûreddin Zengî, Mahmud", DİA, XXXIII, 259-262.

Kûsî, Şehâbeddin İsmail b. Hâmid, *Tâcü'l-mecâmi' ve'l-meâcim*, thk. İbrahim Sâlih, Dımaşk: Matbûâtü Mecma'i'l-lügati'l-Arabiyye, 1433/2012.

Kurt, Abdurrahman, *Eyyûbîler Devrinde Hadis: Dımaşk (570–658/1174–1260),* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi SBE, Kahramanmaraş 2019.

Kuteybe eş-Şihâbî, *Mu'cemü Dımaşk et-târîhî*, I-III, Dımaşk: Menşûrâtu Vizâreti's-Sekâfe, 1999.

Küçük, Raşit, "İsnad", DİA, XXIII, 154-159.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri; Tomar, Cengiz, "İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım", DİA, XIX, 321-324.

Kümillâî, Muhammed Hıfzurrahmân, *el-Büdûru'l-mudıyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, I-XXIII, Kahire: Dârü's-Sâlih, Bangladeş: Mektebetü Şeyhü'l-İslâm, 1439/2018.

Kürd Ali, Muhammed, *Hıtâtu'ş-Şâm*, I-VI, Dımaşk: Mektebetü'n-Nûrî, 1403/1983.

Kütübî, Selâhaddin Muhammed b. Şâkir b. Ahmed, *Fevâtü'l-Vefayât*, I-IV, thk. İhsân Abbâs, Beyrut: Dâru Sâdır, 1973-1974.

Leder, Stefan vd., *Mu'cemü's-semâ'âti'd-Dımaşkiyye*, Dımaşk: el-Ma'hedü'l-Fransî, 1996.

Leknevî, *Zaferu'l-Emânî bi-şerhi Muhtasari Seyyidi'ş-Şerif el-Cürcânî fi mustalahi'l-hadîs*, thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde, Halep, 1416/1995.

Mahamid, Hatim, "Memlükler Dönemi Suriye'de Yüksek Öğretim Müesseseleri Olarak Camiler", çev. Harun Yılmaz, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014/41, s. 253-274.

Makdisi, George M., *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, Tuncay Başoğlu, İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.

Makrizî, Ebû Muhammed Ahmed b. Ali b. Abdülkadir, *el-Mukaffa'l-kebîr,* I-VIII, thk. Muhammed el-Ya'lâvî, Beyrut: Dârü'l-ğarb, 1427/2006.

----------, *el-Mevâ'iz ve'l-itibâr bi zikri'l-hıtât ve'l-âsâr,* I-IV, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1998.

Manstetten, Paula, *Ibn 'Asākir's History of Damascus and the Institutionalisation of Education in the Medieval Islamic World* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), London: University of London School of Oriental and African Studies, 2018.

Ma'rûf, Nâcî, "Dûrü hadîsin kable dâri'l-hadîsi'n-Nûriyye", *Mecma'ü'l-'İlmiyyi'l-'Irâkî*, 27/1976, s. 177-194.

Mâzin el-Mübarek, "Medresetü Dâri'l-Hadîsi'l-Eşrefiyye İ'dâdiyyetü Dâri'l-Hadîsi'n-Nebeviyyi'ş-Şerʿiyye li'l-Benîn", *Mecelletü Mecma'i'l-Lügati'l-Arabiyye bi Dımaşk*, cilt 94, 3-4/2021, s. 455-459.

Midilli, Muhammet Enes, "Memlükler Döneminde Bir İlim Kurumu: İbn Tolun Camii ve Ulemaya Sunduğu Mansıplar", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 44/2020, s. 37-73.

----------, *Memlük Kudüs'ünde Alimler ve Eğitim Kurumları*, İstanbul; Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM); Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2024.

----------, "Dımaşk Eğitim Kurumları Tipolojisi (11.-16. Yüzyıl): Geleneksel Tanımlar ve Değişen İşlevler", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 68/2025, s. 103-135.

----------, "Dımaşk Eğitim Kurumlarının Hâmileri (11.-16. Yüzyıl): Vâkıf Tipolojisi ve Mekânsal Analiz", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27/2025, s. 54-75.

Miura, Toru, *Dynamism in the Urban Society of Damascus: The Sālihiyya Quarter from the Twelfth to the Twentieth Centuries*, Leiden-Boston: Brill, 2015.

Mottahedeh, Roy P, *In the Shadow of the Prophet: Essays in Islamic History,* New York City: Brill, 2023.

Motzki, Harald, "The Intensification and Reorientation of Sunni Jihad Ideology in the Crusader Period: Ibn 'Asākir of Damascus (1105-1176) and His Age, With an Edition and Translation of Ibn 'Asākir's The Forty Hadiths for Inciting Jihad, by Suleiman A. Mourad and James E. Lindsay", *Ilahiyat Studies* 4/1, s. 110–114.

Mourad Suleiman A., Lindsay James, *The Intensification and Reorientation of Sunni Jihad Ideology in the Crusader Period*, Leiden: Brill, 2013.

Mourad, Suleiman A., *Ibn ‘Asakir of Damascus: Champion of Sunni Islam in the Time of the Crusades*, Oxford, UK: Oneworld, 2021.

Muhammed b. İbrâhim el-Cezerî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim el-Kureşî, *Havâdisü’z-zamân ve enbâihi ve vefeyâtü’l-ekâbir ve’l-a‘yân ve ebnâihi,* I-II, Beyrut, 1419/1998.

Muhammed Ebü’l-Ferec Hatîb, *Dârü’s-sünne*: Dârü’l-hadîsi’n-Nûriyye bi-Dımaşk târîhuha ve terâcimu şüyûhiha, Dımaşk: Dârü’l-Beşâir, 1423/2002.

Muhammed Şerif, Muhammed Şerif Adnan es-Savvâf, *Mevsûatü’l-üseri’d-Dımaşkiyye*, I-III, Dımaşk, 1431/2010.

Muhibbî, Muhammed Emîn b. Fadl el-Hamevî ed-Dımaşkî, *Hulâsatü’l-eser fî a‘yâni’l-karni’l-hâdî aşer*, I-IV, Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

Murâdî, Ebü’l-Fazl Muhammed Halîl b. Ali, *Silkü’d-dürer fî a‘yâni’l-karni’s’sânî aşer*, I-IV, Beyrut: Dârü’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, Dâru İbn Hazm, 1408/1988.

Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü’l-Arûs min cevâhiri’l-kâmus*, I-XL, Kuveyt: Vizâretü’l-İrşâd, 1965-2001.

Müneccid, Selâhaddin, “Dârü’l-hadîsi’l-Urviyye”, *Mecelletü Mecma‘i’l-‘İlmiyyi’l-‘Arabî bi-Dımaşk*, XXIX (1954), s. 215-218.

----------, Mukaddime (*Târîhu medîneti Dımaşk*’ın içinde), Dımaşk: Matbûâtü mecmai’l-lugati’l-Arabiyye bi-Dımaşk, 1952, s. 5-55.

Münzirî, Zekiyyüddin Ebû Muhammed Abdülazîm b. Abdülkavî, *et-Tekmile li-Vefeyâti’n-nakale*, I-IV, thk. Beşşâr Avvâd Ma‘rûf, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1401/1981.

Müslim, Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu’s-sahîh* (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki), I-V, Beyrut, 1374/1955.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref, *el-İrşâd tullâbi’l-hakâik ilâ marifeti süneni hayri’l-halâik*, thk. Abdülbârî es-Selefî, Medine: Mektebetü’l-Îman, 1408/1987.

----------, *el-Ezkâr*, thk. Abdülkâdir el-Arnaût, Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1414/1994.

----------, *Fetâvâ’l-İmâm en-Nevevî el-müsemmât bi’l-mesâ’ili’l-menşûre*, thk. Muhammed el-Haccâr, Beyrut: Dârü’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1417/1996.

----------, *Riyâzü’s-sâlihîn*, thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1419/1998.

----------, *et-Telhîs Şerhu’l-Câmii’s-sahîh li’l-Buhârî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî, I-II, Riyad: Dâru Taybe, 1429/2008.

----------, *el-Erbaûn*, Beyrut: Dârü’l-Minhâc, 1430/2009.

----------, *el-Mecmu‘ şerhu’l-Mühezzeb*, I-IX, Kahire, 1344-1347/1928-1931.

----------, *et-Takrîb ve’t-teysîr li-ma‘rifeti süneni’l-beşîri’n-nezîr*, thk. Muhammed Osman el-Haşt, Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 1405/1985.

----------, *el-Îcâz fî Şerhi Süneni Ebî Dâvûd*, Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 200, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi.

Nuaymî, Abdülkâdir b. Muhammed en-Nuaymî, *ed-Dâris fî târîhi’l-medâris,* I-II, thk. İbrahim Şemseddin, Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1410/1990.

Okuyucu, Nail (ed), *İslam İlim Geleneğinde Nevevî*, İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2022.

Onuş, Muhammed Üsame, *Dımaşk Hanbelîliği: Mezhebin Tarihsel ve Doktriner Gelişimi (5-7./11-13. Asırlar)*, İstanbul; Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM); Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2025.

Özalp, Mehmet Sıddık, Hicri ve VI ve VII. Yüzyıllarda Dımaşk’ın Siyasi Durumu, *Doğu Akdeniz’in Geleceği ve Türkiye Uluslararası Sempozyumu 03-05 Haziran 2022*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2025, s. 223-233.

Özkan, Halit, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.

Özşenel, Mehmet , “Bir Kriz Dönemi Âlimi Olarak İbnu’s-Salâh ve Eseri Ulûmü’l-Hadis”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/2007, s. 55-68.

Kaya, Vural (ed), *İslam Tarihçiliğinde Bir Uluçınar Mustafa Fayda II*, Konya; İstanbul: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları; İFAV, 2025.

Polat, Ziya, “Nureddin Zengi’nin Dımaşk Hâkimiyeti ve Bilâdüşşâm’da Birliğin Sağlanması”, *Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2019/3, s. 1-15.

Polat, Ziya; Çekiç, Ayşe (ed), *Eyyûbîler: Kültür ve Medeniyet*, Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2022.

Robinson, Chase F., *Islamic Historiography,* İngiltere: Cambridge University Press, 2004.

Rosenthal, Franz, *A History of Muslim Historiography*, Leiden: Brill, 1968.

Rûdânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed, *Sılatü’l-halef bi-mevsûli’s-selef,* Beyrut: Dârü’l-ğarbi’l-İslâmî, 1408/1988.

Ruded, Ruth, *Women in Islamic Biographical Collections: From Ibn Sa‘d to Who’s Who*, USA: Gorgias Press LLC, 2018.

Rudolf Mach, Robert D. McChesney, *Catalogue of Arabic Manuscripts (Yahuda Section)*, New Jersey: Princeton University Press, 1977.

Runciman, Steven, *Haçlı seferleri tarihi: Birinci Haçlı Seferi ve Kudüs Krallığının kuruluşu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 1989.

Rükneddin el-Kirmânî, *Cevâhiru'l-Fetâvâ*, Çorlulu Ali Paşa, nr. 266/2, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi.

Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, I-XXIX, thk. Ahmed el-Arnaût-Türkî Mustafa, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420/2000.

----------, Halil b. Aybeg es-Safedî, A*'yanu'l-'asr ve ve a'vânü'n-nasr*, I-VI, thk. Ali Ebû Zeyd vd., Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1418/1998.

Sauvaget, Jean, *Répertoire chronologique d'épigraphie arabe*, Le Caire: Imprimerie de Institut Français d'Archéologie Orientale, XIII (1944).

Sayeed, Asma, *Women and the Transmission of Religious Knowledge in Islam*, New York: Cambridge University Press, 2013.

Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Abdurrahmân, *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs*, I-IV, thk. Ali Hüseyin Ali, Kahire: Mektebetü's-Sünne, 1424/2003.

----------, *el-Menhelü'l-azbü'r-revî fî tercemeti kutbi'l-evliyâ en-Nevevî*, ts.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed, *el-Ensâb*, I-XII, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî vd., Beyrut, Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1396-1405/1976-1984.

----------, *et-Tahbîr fi'l-Mu'cemi'l-kebîr,* I-II, thk. Münîre Nâcî Sâlim, Bağdat, 1395/1975.

----------, *Edebü'l-imlâ' ve'l-istimlâ'*, thk. Max Weisweiler, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1401/1981.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Yusuf b. Kızoğlu, *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân,* I-XXII, thk. Muhammed Berekât vd., Dımaşk: Dârü'r-Risâleti'l-İlmiyye, 1434/2013.

Sıddîk Hasan Han, Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân, *et-Tâcü'l-mükellel min cevâhiri meâsiri't-tırazi'l-âhiri ve'l-evvel,* Katar: Vizâratü'l-evkâf, 1428/2007.

Silefî, Ebû Tâhir Sadreddin Ahmed b. Muhammed b. Silefe, *el-Mecâlisü'l-hamse*, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âl Selmân, Riyad: Dârü's-Sumey'î, 1414/1994.

Sübkî, Tâceddin Abdülvehhâb b. Ali, *Tabakâtü'ş-Şafi'iyyeti'l-kübrâ,* I-X, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî vd., Kahire, 1413/1992.

----------, *Mu'îdü'n-ni'am ve mübîdü'n-nikam,* çev. Harun Yılmaz, Muhammet Enes Midilli, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.

Sübkî, Takıyyüddin Ali b. Abdülkâfî, *Fetâva's-Sübkî*, I-II, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâleddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.

----------, *Tedrîbü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, I-II, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed, Riyad: Dârü'-Tayyibe, 1427/2006.

Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Mısır, 1357/1938.

Şahyar, Ayşe Esra, Hadis Tarihindeki Anlamı ve Kullanımı Bakımından Yedi Hâfız Kavramı ve Dönemi, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2013/11, s. 27-51.

Takiyüddin el-Âdemî, Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Bağdâdî, *Kitabü'l-münevver fî râcihi'l-muharrer*, thk. Velîd Abdullah, Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1424/2003.

Tomar, Cengiz, "Şam", *DİA*, XXXVIII, 311-315.

Topaloğlu, Nuri, "İbn Ebü'l-Fevâris", DİA, XIX, 463.

Touati, Houarı, *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat: Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*, çev. Ali Berktay, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.

Ulebî, Ekrem Hasan, *Hıtatu Dımaşk*, Dımaşk: Dârü't-Tıbâa, 1989.

Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.

Uleymi, Ebü'l-Yümn Mücirüddin Abdurrahman, *el-Ünsü'l-celîl fî târihi'l-Kuds ve'l-Halîl,* I-II, thk. Adnân Yûnus Abdülmecîd vd., Filistin, Amman, 1420/1999.

Uludağ, Süleyman, "Hankah", *DİA*, XVI, 42-43.

Uysal, Fatih, İbn Asâkir'in Târîhu Medîneti Dımaşk'ında Sahâbe Bilgisi Başlangıçtan "Şın" Harfine Kadar (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi SBE, 2022.

Uulu, Zhanuzak Turan, "İbn Asâkir'in Târîhu Dımaşk'ında Hicrî Üçüncü Asra Ait Hadis Kaynakları", *İlahiyat* Araştırmaları Dergisi, XIX (2023), s. 87-131.

----------, Târîhu Dımaşk Özelinde Hicrî Üçüncü Asra Ait Hadis Kaynakları (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi SBE, 2021.

Waardenburg, "Some Institutional Aspects of Muslim Higher Education and Their Relation to Islam", *Nvmen*, XII (1965), 96-138.

Yâfiî, Ebû Muhammed Abdullah b. Es'ad, *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân,* I-IV, thk. Halil Mansûr, Beyrut: DârÜ'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997.

Yakût el-Hamevî, Ebû Abdullah Yakût b. Abdullah, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I-VII, thk. İhsân Abbâs, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmiyye, 1414/1993.

----------, *Mu'cemü'l-büldân*, I-VI, Beyrut: Dâru Sâdır, 1431/2010.

Yardım, Ali, Temel Kültür Müesseselerimizden Dârülhadisler, *Ekrem Hakkı Ayverdi Hâtıra Kitabı*, 1995, s. 59-119.

Yaşaroğlu, M. Kâmil, "İbn Zekiyyüddin", *DİA*, XX, 458-459.

Yazıcı, Tahsin, "Çârdarb", *DİA*, VIII, 226-227.

Yıldız, Fahreddin, "İslâmî İlimler, Divan Edebiyatı ve Tasavvuf Geleneğindeki Yeriyle Tarihten Günümüze Popüler Hadis Kitapları: Kırk Hadisler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 21/2013, s. 407-455.

Yılmaz, Halil İbrahim, "İslam'ın Erken Döneminde Şam Bölgesindeki Askerî-İdarî Bölgelerin (Cünd/Ecnâd) Oluşumu ve Bizans (Doğu Roma) Toprak Sisteminin Etkisi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2021/45, s. 69-102.

Yılmaz, Harun, *el-Melikü'l-Muazzam ve Döneminde Dımaşk'ta Kurulan Medreseler (615-624/1218-1227)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi SBE, 2008.

----------, "Medrese Nedir? XII. ve XIII. Yüzyıllarda Dımaşk Medreseleri Üzerine Bir İnceleme", 21/2016, s. 33-70.

----------, *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese*, İstanbul: Klasik yayınları, 2017.

----------, "Dımaşk'ın En Zor Yılı: Şehrin Moğollar Tarafından İşgali (658/1260)", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 37/2017, s. 71-99.

----------, "Medrese-Mezhep İlişkisi: Nuaymî'nin ed-Dâris'inde Dımaşk Medreselerinin Mekânsal Dağılımı ve Tipolojileri", *İslâm Tetkikleri Dergisi*, 15/2025, s. 43-68.

----------, "Cami, Vakıf ve Eğitim: V.-X. (XI.-XVI.) Yüzyıllarda Dımaşk Emeviyye Camii'nde Vakıf Temelli Eğitim Kurumları", *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 60/2026, s. 175-209.

----------, "Selçuklular'dan Osmanlılar'a Dımaşk'ta Eğitim Kurumları Tipolojileri: Nuaymî'nin Medrese Tarihi (1079-1516)", TÜBİTAK 1002 Hızlı Destek Programı Projesi, Aralık 2022-Aralık 2023.

Yiğit, İsmail, "Ribât", *DİA*, XXXV, 76-79.

Yûnînî, Ebü'l-Feth Kutbüddin Musa b. Muhammed, *Zeylü Mir'âti'z-zamân,* I-IV, Kahire: Dârü'l-Kitâb el-İslâmiyye, 1413/1992.

Yusuf Abdurrahman el-Mer'aşlî, *Mu'cemü'l-meâcim ve'l-meşîhât ve'l-fehâris ve'l-berâmic ve'l-esbât*, I-IV, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2002.

Yusuf el-Iş, Yûsuf b. Reşîd el-Iş, *Fihrisü'l-mahtûtâti dâri'l-kütübi'z-Zâhiriyye*, Dımaşk: Matbuâtü Mecmai'l-lügati'l-Arabiyye, 1366/1947.

Yücel, Ahmet, "Avâlî", DİA, IV, 105.

----------, *Hadis Tarihi*, İstanbul: İFAV, 2011.

Yücel, Ekrem, "Dâru'l-Hadîslerin Doğuşunu Hazırlayan Sebepler", Hadis Tetkikleri Dergisi, XIII/1 (2015), s. 95-115.

----------, "Nûriyye Dâru'l-Hadisi ve İlkliği Meselesi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22/2017, s. 77-103.

Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Beyânü zeğali'l-ilm ve't-taleb,* thk. Muhammed b. Nâsır el-Acmî, Kuveyt: Mektebetü's-sahve, 1404/1983.

----------, *el-İber fi haberi men gaber,* I-V, thk. M. Saîd Zağlûl, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985.

----------, *el-Mûkıza*, thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde, Halep: Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1412/1991.

----------, *et-Temessük bi's-sünen ve't-tahzîr mine'l-bida'* thk. Muhammed Bâkerîm b. Muhammed Bâabdullâh, Medine, 1996-1997.

----------, *Mîzânü'l-i'tidâl*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, I-IV, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1382/1963.

----------, *Mu'cemü'ş-şüyûh,* thk. Muhammed el-Habîb el-Hîlâ, Suudi Arabistan: Mektebetü's-Sıddîk, 1408/1988.

----------, *Mu'cemü'l-muhtas bi'l-muhaddisîn*, thk. Dr. Muhammed el-Habîb el-Hîle, Tâif: Mektebetü's-Sıddîk, 1408/1988.

----------, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, I-XXIII, thk. Şuayb el-Arnaût vd., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401-1405/1981-1985.

----------, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, I-LIII, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1418/1997.

----------, *Tezhîbü Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, I-XI, thk. Guneym Abbas Guneym, Mecdî Seyyid Emîn, 1425/2004.

----------, *Tezkiretü'l-huffâz*, I-IV, thk. Zekeriyya Ümeyrât, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.

Ziyâeddin el-Makdisî, *el-Ehâdisü'l-muhtara mimmâ lem yuhrichü'l-Buhârî ve Müslim fî Sahîhayhimâ*, I-XIII, thk. Dr. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş, Beyrut: Dârü'l-Hadr, 1420/2000.

----------, Ebû Abdullah Ziyâeddîn Muhammed b. Abdilvâhid el-Makdisî, *Sebetü Mesmû'âti'l-İmâm el-Hâfız Ziyâeddîn el-Makdisî*, thk. Muhammed Mutî' el-Hâfız, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, ts.

Ziriklî, el-A'lâm, thk. Hayruddin b. Mahmûd b. Muhammed ed-Dımaşkî, I-VIII, 2002.

https://www.audition-certificates-platform.org/ (Erişim tarihi: 30.06.2026).

https://www.geonames.org/169897/harasta.html (Erişim tarihi: 30.06.2026).

https://arab-ency.com.sy/archeology/details/166206 (Erişim tarihi: 30.06.2026)

Ek-1 ile *Ek-6* arasında yer alan tablolar, Ebû Şâme'nin *el-Müzeyyel* (I-II), Zehebî'nin *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (XIX, 228 - XXIII, 383), *Târîhu'l-İslâm* (XI, 23 - XV, 937) ve İbn Kesîr'in *el-Bidâye* (XIV, 5 - XV, 618) adlı eserlerinde yer alan biyografik kayıtların taranması neticesinde hazırlanmıştır.

Ek-1: Dımaşk'ın Yerlisi Muhaddislerin Listesi

	Muhaddisin Adı		Muhaddisin Adı
1	Ebü'l-Kâsım Ali b. İbrahim el-Hüseynî (ö. 508/1114)	**24**	Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Hasan el-Esedî (ö. 551/1156)
2	Ebü'l-Ferec Gays b. Ali (ö. 509/1115)	**25**	Ebû Tâlib Ali b. Haydere el-Hüseynî (ö. 551/1156)
3	Ebû Tâhir Muhammed b. Hüseyin el-Hinnâî (ö. 510/1116)	**26**	Hamza b. Ali es-Sa'lebî (ö. 555/1160)
4	Ebû Muhammad İbn Sâbir Abdurrahman b. Ahmed (ö. 511/1117)	**27**	Hamza b. Esed et-Temîmî (ö. 555/1160)
5	Ebü'l-Fadl Muhammed b. Hasan İbnü'l-Mevâzînî (ö. 513/1119)	**28**	Hamza b. Ahmed b. Fâris es-Sülemî (ö. 557/1161)
6	Ebü'l-Hasan Ali b. Hasan İbnü'l-Mevâzînî (ö. 514/1120)	**29**	Abdurrahman b. Ebü'l-Hasan el-Kinânî ed-Dârânî (ö. 558/1162)
7	Ebü'l-Berekât Abdülmun'im b. Huffâz ed-Dımaşkî (ö. 517/1123)	**30**	Hassân b. Temîm b. Nasr (ö. 560/1164)
8	Ebû Muhammed Hasan b. Hibetullah ed-Dımaşkî (ö. 519/1125)	**31**	Ebü'l-Fadl Abdülvâhid b. İbrahim ed-Dımaşkî (ö. 560/1164)
9	Hibetullah b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Ekfânî (ö. 524/1129)	**32**	Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Kureşî el-Harestânî (ö. 561/1165)
10	Veliyyüddevle Ca'fer b. Hasan ed-Dımaşkî (ö. 525/1130)	**33**	Ali b. Mehdî el-Hilâlî (ö. 562/1166)
11	Abdülkerîm b. Hamza es-Sülemî (ö. 526/1131)	**34**	Hızır b. Şibl el-Hârisî (ö. 562/1166)
12	Ebü'l-Meâlî Abdülbâkî b. Abdullah ed-Dımaşkî (ö. 527/1132)	**35**	(Sâin) Ebü'l-Hüseyin Hibetullah b. Hasan İbn Asâkir (ö. 563/1167)
13	Ebü'l-Mecd Meâlî b. Hibetullah ed-Dımaşkî (ö. 528/1133)	**36**	Ebü'l-Ganâim Hibetullah b. Mahfûz et-Tağlibî (ö. 563/1167)
14	Ali b. Ahmed b. Mansûr İbn Kubeys el-Ğassânî (ö. 530/1135)	**37**	Ebü'l-Mekârim Abdülvâhid b. Muhammed el-Ezdî (ö. 565/1169)
15	Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Ahmed et-Temîmî (ö. 531/1136)	**38**	Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Mekkî (ö. 565/1169)
16	Cemâlü'l-İslam Ali b. el-Müsellem İbn Şehrezûrî es-Sülemî (ö. 533/1138)	**39**	Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir (ö. 571/1176)
17	Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Muhammed el-Hâşimî (ö. 534/1139)	**40**	Ebü'l-Hattâb Ömer b. Muhammed el-Uleymî (ö. 574/1178)
18	Ebü'l-Hasan Ali b. Hasan es-Sülemî (ö. 535/1140)	**41**	Abdullah b. Abdurrahman İbn Sâbir es-Sülemî (ö. 576/1180)
19	Ebû Muhammed Hibetullah b. Ahmed İbnü'l-Ekfânî ed-Dımaşkî (ö. 536/1141)	**42**	Abdurrahman b. Abdülazîz el-Ezdî (ö. 576/1180)
20	Ebü'l-Meâlî Muhammed b. Yahya el-Kureşî (ö. 537/1142)	**43**	Muhammed b. Hamza İbn Ebi's-Sakr el-Kureşî (ö. 580/1184)
21	Ebü'l-Kâsım Yahya b. Ali es-Sülemî (ö. 542/1147)	**44**	Abdülvehhâb b. Ali İbnü'l-Habakbak el-Esedî ez-Zübeyrî (ö. 590/1193)
22	Hızır b. Hüseyin el-Ezdî (ö. 543/1148)	**45**	Berekât b. İbrahim el-Huşûî el-Enmâtî (ö. 598/1201)
23	Ebü'l-Berekât Mahfûz b. Hasan et-Tağlibî (ö. 545/1150)	**46**	Bahâeddin Kâsım b. Ali İbn Asâkir (ö. 600/1203)

47	Muhammed b. el-Hüseyin İbnü'l-Hasîb el-Kureşî (ö. 601/1204)	**74**	Sadreddin Es'ad b. Osman İbnü'l-Müneccâ et-Tenûhî (ö. 657/1259)
48	Ali b. Muhammed b. Cemâlü'l-İslam es-Sülemî (ö. 602/1205)	**75**	(Necm) Muzaffer b. Muhammed (ö. 657/1259)
49	Muhammed b. Vehb İbnü'z-Zenf es-Sülemî (ö. 606/1209)	**76**	Necîb Ebû İshak İbrahim b. Halil (ö. 658/1260)
50	Hızır b. Kâmil b. Sâlim es-Serûcî (ö. 608/1211)	**77**	Afîf Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyya (ö. 658/1260)
51	Ebü'l-Kâsım Abdüssamed b. Muhammed İbnü'l-Harestânî (ö. 614/1217)	**78**	Ebü'l-Feth Nasrullah b. Muzaffer en-Nüşbî (ö. 660/1261)
52	(İmâd) Ebü'l-Kâsım Ali b. Kâsım İbn Asâkir (ö. 616/1219)	**79**	Tâceddin Abdülvehhâb b. Hasan İbn Asâkir (ö. 660/1261)
53	Ahmed b. Muhammed b. Seyyidihim el-Ensârî (ö. 616/1219)	**80**	(İmâd) Abdülkerîm b. Abdussamed İbnü'l-Harestânî (ö. 662/1263)
54	(Fahr) Abdurrahman b. Muhammed İbn Asâkir (ö. 620/1223)	**81**	(Ziyâ) Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Bâlisî (ö 662/1263)
55	Muhammed b. es-Seyyid b. Fâris el-Ensârî (ö. 623/1226)	**82**	(Muîn) Ebû İshak İbrahim b. Ömer el-Kureşî (ö. 663/1264)
56	Hasan b. Ali b. İbnü'l-Bünn el-Esedî (ö. 625/1227)	**83**	(Bahâ) Hasan b. Sâlim İbn Sasrâ (ö. 664/1265)
57	Hüseyin b. Hibetullah b. Mahfûz et-Tağlibî (ö. 626/1228)	**84**	(Şehâb) Abdurrahman b. İsmail Ebû Şâme (ö. 665/1267)
58	Zeynülümenâ Hasan b. Muhammed İbn Asâkir (ö. 627/1229)	**85**	(Mecd) Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdullah (666/1267)
59	Ömer b. Muhammed İbnü'l-Hâcib el-Cündî (ö. 630/1232)	**86**	(Şems) Muhammed b. Ebü'l-Feth Hasan b. Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir (ö. 668/1269)
60	Ebü'l-Ganâim Müsellem b. Ahmed el-Mâzinî (ö. 631/1233)	**87**	(Mecd) Muhammed b. İsmâil b. Osman İbn Asâkir (ö. 669/1270)
61	Sâlim b. Hasan b. Hibetullah et-Tağlibî (ö. 633/1235)	**88**	(Şehâb) Ebû Hafs Ömer b. Eyyûb ed-Dımaşkî (ö. 670/1271)
62	Abdurrahman b. Necm b. Abdülvehhâb İbnü'l-Hanbelî (ö. 634/1236)	**89**	Ebü'l-Mufaddal Yahya b. Muhammed el-Kureşî (ö. 671/1272)
63	Cemâlülislam Muhammed b. Hibetullâh İbnü'ş-Şîrâzî (ö. 635/1237)	**90**	Ebû Zekeriyya Yahya b. Abdurrahman İbnü'l-Hanbelî (ö. 672/1273)
64	Ebü'l-Mufaddal Mükrem b. Muhammed el-Kureşî (ö. 635/1237)	**91**	(Tâc) Abdurrahman b. Ahmed İbnü'ş-Şîrâzî (ö. 673/1274)
65	Es'ad b. Müsellem b. Mekkî İbn Allân ed-Dımaşkî (ö. 636/1238)	**92**	Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. Ahmed el-Esedî (ö. 673/1274)
66	İbrahim b. Berekât İbnü'l-Huşûî ed-Dımaşkî (ö. 640/1242)	**93**	Yahya b. Şeref en-Nevevî (ö. 676/1277)
67	Abdülhak b. Halef es-Sâlihî (ö. 641/1243)	**94**	(Zeyn) İbrahim b. Ahmed İbnü's-Sedîd (ö. 677/1278)
68	Ahmed b. Mahmûd İbnü'l-Cevherî (ö. 643/1245)	**95**	Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebü'l-Hayr el-Haddâd (ö. 678/1279)
69	Muhammed b. Hassân el-Âmirî (ö. 644/1246)	**96**	Cemâleddin İbnü's-Sâbûnî (ö. 680/1281)
70	Ömer b. Abdülvehhâb el-Kureşî (ö. 647/1249)	**97**	(Şeref) Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kureşî (ö. 680/1281)
71	Ebü'l-Abbâs Ahmed b. el-Müferrec (ö. 650/1252)	**98**	Ebü'l-Ganâim Müsellem b. Muhammed (ö 680/1281)
72	Mekkî b. Müslim İbn Allân el-Kaysî (ö. 652/1254)	**99**	(Reşîd) Muhammed b. Ebû Bekir el-Âmirî (ö. 682/1283)
73	(Takiy) Abdurrahman b. Ebi'l-Fehm el-Yeldânî (ö. 655/1257)	**100**	(Şems) Muhammed b. Muhammed el-Kilâbî (ö. 683/1284)

101	(Zeyn) Abdullah b. Abdurrahman İbnü'l-Hanbelî (ö. 684/1285)	**111**	Ebü'l-Hasan Ali b. Ebû Bekir İbn Sasrâ (ö. 691/1291)
102	Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Abbâs (ö. 684/1285)	**112**	Muhyiddin Yahya b. Ahmed ed-Dımaşkî (ö. 691/1291)
103	Alâeddin Ali b. Muhammed el-Bekrî (ö. 684/1285)	**113**	(Cemâl) İbrahim b. Dâvud el-Fâzılî (ö. 692/1292)
104	(Bedr) Ahmed b. Şeybân el-Attâr (ö. 685/1286)	**114**	Ebü'l-Fehm b. Ahmed es-Sülemî (ö. 694/1294)
105	(Emîn) Ebü'l-Yümn Abdüssamed (ö. 686/1287)	**115**	Ahmed b. Osman b. Kaymâz et-Türmânî (ö. 697/1297)
106	Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed İbnü'l-Hubûbî es-Sa'lebî (ö. 686/1287)	**116**	Ebû Hafs Ömer b. Abdülmun'im et-Tâî (ö. 698/1298)
107	(Şems) Muzaffer b. Abdussamed (ö. 688/1289)	**117**	(Şeref) Ahmed b. Hibetullah b. Tâcülümenâ İbn Asâkir (ö. 699/1299)
108	Ebü'l-Hasan Ali b. Abdülkerîm (ö. 689/1290)	**118**	(Fahr) Ebü'l-Fadl Süleyman b. Muhammed İbnü'ş-Şirâcî (ö. 699/1299)
109	(Bedr) Muhammed b. Ahmed İbnü'n-Necîb (ö. 689/1290)	**119**	(Bahâ) Muhammed b. Yûsuf el-Birzâlî (ö. 699/1299)
110	(Nâsır) Abdülveliy b. Abdurrahmân (ö. 690/1291)		

Ek-2: Dımaşk'ın Yerlisi Muhaddislerin Rıhleleri

	Muhaddisin Adı	**Rıhleleri**
1	Ebü'l-Ferec Gays b. Ali (ö. 509/1115)	Sûr (Lübnan), Kudüs, Kahire, İskenderiye
2	Abdülkerîm b. Hamza es-Sülemî (ö. 526/1131)	Bağdat, Vâsıt
3	Ebü'l-Meâlî Muhammed b. Yahya el-Kureşî (ö. 537/1142)	Mısır, Akka
4	(Sâin) Ebü'l-Hüseyin Hibetullah b. Hasan İbn Asâkir (ö. 563/1167)	Bağdat
5	Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Mekkî (ö. 565/1169)	Bağdat, Mekke, Medine
6	Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir (ö. 571/1176)	Bağdat, Mekke, Medine, Musul, Rahbe, Cizre Diyarbakır, Mardin, İsfahan, Merv, Nîsâbûr, Herat, Azerbaycan, Rakka, Tebriz, Kuhistan, Ebher, Zencan, Belh, Talukan, Nesâ, Ebiverd, Serahs, Ba'lebek vd.
7	Ebü'l-Hattâb Ömer b. Muhammed el-Uleymî (ö. 574/1178)	Horasan, Irak, Mısır, Şam
8	Abdullah b. Abdurrahman İbn Sâbir es-Sülemî (ö. 576/1180)	Bağdat
9	Muhammed b. Hamza İbn Ebi's-Sakr el-Kureşî (ö. 580/1184)	Bağdat
10	Bahâeddin Kâsım b. Ali İbn Asâkir (ö. 600/1203)	Mekke, Medine, Mısır
11	Ali b. Muhammed b. Cemâlü'l-İslam es-Sülemî (ö. 602/1205)	Bağdat, Mısır, Humus
12	Ebü'l-Kâsım Abdüssamed b. Muhammed İbnü'l-Harestânî (ö. 614/1217)	Halep
13	(İmâd) Ebü'l-Kâsım Ali b. Kâsım İbn Asâkir (ö. 616/1219)	Mekke, Halep, Cezîre
14	(Fahr) Abdurrahman b. Muhammed İbn Asâkir (ö. 620/1223)	Kudüs
15	Hüseyin b. Hibetullah b. Mahfûz et-Tağlibî (ö. 626/1228)	Bağdat, Dımaşk, Halep, Mekke

16	Sâlim b. Hasan b. Hibetullah et-Tağlibî (ö. 633/1235)	Bağdat
17	Abdurrahman b. Necm b. Abdülvehhâb İbnü'l-Hanbelî (ö. 634/1236)	Bağdat, İsfahan, Mısır
18	Cemâlülislam Muhammed b. Hibetullâh İbnü'ş-Şîrâzî (ö. 635/1237)	Kudüs
19	Ebü'l-Mufaddal Mükrem b. Muhammed el-Kureşî (ö. 635/1237)	Mısır, Halep, Bağdat
20	Es'ad b. Müsellem b. Mekkî İbn Allân ed-Dımaşkî (ö. 636/1238)	Mısır
21	(Takiy) Abdurrahman b. Ebi'l-Fehm el-Yeldânî (ö. 655/1257)	Mekke, Bağdat ve Musul
22	Necîb Ebû İshak İbrahim b. Halil (ö. 658/1260)	Halep
23	Ebü'l-Feth Nasrullah b. Muzaffer en-Nüşbî (ö. 660/1261)	Halep, Mısır
24	Tâceddin Abdülvehhâb b. Hasan İbn Asâkir (ö. 660/1261)	Mekke, Medine
25	(Ziyâ) Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Bâlisî (ö 662/1263)	Mekke
26	(Şehâb) Abdurrahman b. İsmail Ebû Şâme (ö. 665/1267)	Mekke, Kahire, Dimyat, İskenderiye
27	(Mecd) Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdullah (666/1267)	Bağdat, Mısır, İskenderiye
28	(Şems) Muhammed b. Ebü'l-Feth Hasan b. Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir (ö. 668/1269)	Mısır
29	(Mecd) Muhammed b. İsmâil b. Osman İbn Asâkir (ö. 669/1270)	Mısır
30	(Şehâb) Ebû Hafs Ömer b. Eyyûb ed-Dımaşkî (ö. 670/1271)	Mısır
31	Ebû Zekeriyya Yahya b. Abdurrahman İbnü'l-Hanbelî (ö. 672/1273)	Musul
32	Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. Ahmed el-Esedî (ö. 673/1274)	Musul, Mısır, İskenderiye
33	Yahya b. Şeref en-Nevevî (ö. 676/1277)	Mekke, Medine, Kudüs
34	Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebü'l-Hayr el-Haddâd (ö. 678/1279)	Humus
35	Cemâleddin İbnü's-Sâbûnî (ö. 680/1281)	Halep, Kudüs ve Mısır
36	(Şeref) Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kureşî (ö. 680/1281)	Bağdat, Mısır, Halep
37	Ebü'l-Ganâim Müsellem b. Muhammed (ö 680/1281)	Ba'lebek
38	(Zeyn) Abdullah b. Abdurrahman İbnü'l-Hanbelî (ö. 684/1285)	Musul, Bağdat
39	(Emîn) Ebü'l-Yümn Abdüssamed (ö. 686/1287)	Mekke, Medine
40	(Şems) Muzaffer b. Abdussamed (ö. 688/1289)	Bağdat
41	(Bedr) Muhammed b. Ahmed İbnü'n-Necîb (ö. 689/1290)	Ba'lebek
42	Ebü'l-Fehm b. Ahmed es-Sülemî (ö. 694/1294)	Kahire
43	Ahmed b. Osman b. Kaymâz et-Türmânî (ö. 697/1297)	Ba'lebek, Akka, Mekke
44	Ebû Hafs Ömer b. Abdülmun'im et-Tâî (ö. 698/1298)	Mekke, Medine
45	(Bahâ) Muhammed b. Yûsuf el-Birzâlî (ö. 699/1299)	Bağdat, Mısır, Hicaz

Ek-3: Dımaşk'a Yerleşenler ve Menşeleri

Tablo hazırlanırken tabakât kaynaklarında Dımaşk'a yerleştiği nezele (**نزل**), sekene (**سكن**), istavtane (**استوطن**) gibi ifadelerle belirtilen veya Dımaşk'ta uzun süre tedris, meşîhat yahut

imamlık gibi süreklilik arz eden ilmî görevler üstlendiği tespit edilen muhaddisler esas alınmıştır. Geçici ziyaret veya rıhle amacıyla Dımaşk'a gelen, ancak şehirde kalıcı bir ilmî faaliyet yürüttüğü belirlenemeyen kişiler ise tabloya dâhil edilmemiştir.

n.	Muhaddisin Adı	Menşei
1	Ebû Muhammed Tâhir b. Sehl el-İsferâyînî (ö. 531/1136)	İsferâyin
2	Ali b. Asâkir b. Sürûr el-Makdisî (ö. 533/1138)	Kudüs
3	Ebü'l-Kâsım Abdülvehhâb b. Abdülvâhid eş-Şîrâzî (ö. 536/1141)	Şîraz
4	Ebû Tâlib Ali b. Abdurrahman es-Sûrî (ö. 537/1142)	Sûr
5	Ebü'l-Feth Nasrullah b. Muhammed el-Missîsî (ö. 542/1147)	Lazkiye
6	Bahâeddin Abdülmelik b. Abdülvehhâb eş-Şîrâzî (ö. 545/1150)	Şîraz
7	Nasr b. Ahmed b. Mukâtil es-Sûsî (ö. 548/1153)	Sûs
8	(Burhân) Ali b. Hasan el-Belhî (ö. 548/1153)	Belh
9	Yahya b. İbrahim es-Selemâsî (ö. 548/1153)	Salmas
10	Ebü'l-Hasan Ali b. Asâkir b. Sürûr (ö. 553/1158)	Kudüs
11	Ebû Musa İsa b. Hârûn el-Mağribî el-Mâlikî (ö. 553/1158)	Mağrib
12	Ebü'l-Muzaffer Saîd b. Sehl en-Nîsâbûrî (ö. 560/1164)	Nîşâbur
13	Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed es-Sûsî (ö. 560/1164)	Sûs
14	Ebû Ya 'kûb Yûsuf b. Âdem el-Merâgî (ö. 560/1164)	Merâga
15	Abdülhâlik b. Esed b. Sâbit (ö. 564/1168)	Trablus
16	Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed el-Mes'ûdî (ö. 584/1188)	Horasan
17	Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Harrânî (ö. 584/1188)	Harran
18	Ahmed b. Ali b. Atîk el-Kurtubî el-Fenekî (ö. 596/1199)	Kurtuba
19	Abdülmelik b. Zeyd b. Yâsin ed-Devlaî es-Sa'lebî (ö. 598/1201)	Musul
20	Muhammed b. Kâmil b. Ahmed et-Tenûhî el-Maarrî (ö. 603/1206)	Maarretünnu'mân
21	Es'ad b. el-Müneccâ b. Berekât et-Tenûhî el-Maarrî (ö. 606/1209)	Maarretünnu'mân
22	Ahmed b. Abdullah es-Sülemî el-Bağdâdî (ö. 615/1218)	Bağdat
23	Dâvûd b. Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 616/1219)	Bağdat
24	Musa b. Abdülkâdir b. Ebû Sâlih el-Cîlî (ö. 618/1221)	Bağdat (Cîl kasabası)
25	Hibetullâh b. Ebû Tâlib el-Bağdâdî (ö. 618/1221)	Bağdat
26	İsmail b. Abdullah İbnü'l-Enmâtî el-Mısrî (ö. 619/1222)	Mısır
27	Ömer b. Bedr b. Saîd el-Mevsılî (ö. 622/1225)	Musul
28	Ebû Muhammed Abdurrahman b. İbrâhim el-Makdisî (ö. 624/1226)	Nablus
29	İshâk b. Muhammed el-Hemedânî (ö. 623/1226)	Hemedan
30	Muhammed b. Gassân b. Gâfil (ö. 632/1234)	Humus
31	(Zekî) Muhammed b. Yûsuf el-Birzâlî (ö. 636/1238)	İşbilîye
32	Mahmûd b. Ahmed b. Abdüsselâm el-Buhârî el-Hasîrî (ö. 636/1238)	Buhara
33	Ebü'l-Fazl Ca'fer b. Ali el-Hemdanî (ö. 636/1238)	Hemedan
34	Ahmed b. Muhammed b. Halef İbn Râcih el-Makdisî (ö. 638/1240)	Kudüs
35	Ebû Tâhir İsmail b. Zafer el-Makdisî (ö. 639/1241)	Kudüs
36	İbrahim b. Muhammed es-Sarîfînî (ö. 641/1243)	Bağdat
37	Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Kurtubî (ö. 643/1245)	Kurtuba
38	Alemüddin Ali b. Muhammed b. Abdüssamed es-Sehâvî (ö. 643/1245)	Mısır
39	(Ziyâ) Muhammed b. Abdülvâhid el-Makdisî (ö. 643/1245)	Kudüs
40	(Takiy) Ahmed b. Muhammed el-Makdisî (ö. 643/1245)	Kudüs
41	(Takiy) Osman b. (Salâh) (ö. 643/1245)	Şehrezûr
42	Dâvud b. Ömer b. Yusuf ez-Zübeydî (ö. 656/1258)	Kudüs
43	Muhammed b. Yûsuf Fahr el-Kencî (ö. 658/1260)	-
44	(Şems) Ebû Abdullah Muhammed b. Süleyman (ö. 660/1262)	Sıkılliye
45	(Cemâl) Ebû Muhammed Abdurrahman b. Sâlim (ö. 661/1262)	Enbâr
46	Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâil b. İbrâhim Makdisli (ö. 661/1262)	Kudüs
47	Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. Ya'kûb el-İrbilî (ö. 662/1263)	Erbil

48	(Zeyn) Hâlid b. Yûsuf en-Nablûsî (ö. 663/1264)	Nablus
49	(Cemâl) Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülcelîl (ö. 664/1265)	Kudüs
50	(Bedr) Ebû Hafs Ömer b. Muhammed el-Kirmânî (ö. 668/1269)	Kirman
51	(Kemâl) Ahmed b. Ebü'l-Fedâil el-Hamevî (ö. 671/1272)	Hama
52	Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülmun'im el-Harrânî (ö. 671/1272)	Harran
53	(Muvaffak) Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer el-Makdisî (ö. 671/1272)	Kudüs
54	(Şeref) Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. Hasan en-Nablûsî (ö. 671/1272)	Nablus
55	Şerefülfüdelâ Ebû Muhammed İsmail b. İbrahim et-Tenûhî (ö. 672/1273)	Maarretünnu'mân
56	Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Mevsılî (ö. 675/1276)	Musul
57	Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekir el-Hâşimî (ö. 679/1280)	Kudüs
58	(Necîb) Mikdâd b. Ebü'l-Kâsım Hibetullah el-Kaysî (ö. 681/1282)	Sıkılliye
59	(Cemâl) Ebû Muhammed Abdullah b. Yahyâ el-Gassânî (ö. 682/1283)	Cezâir
60	Abdülhalîm b. Abdüsselâm Şehâbeddin İbn Teymiyye (ö. 682/1283)	Harran
61	(Şems) Abdurrahman b. Muhammed İbn Kudâme (ö. 682/1283)	Kudüs
62	Alâeddin Ali b. Balabân el-Makdisî (ö. 684/1285)	Kudüs
63	Ebû Muhammed Abdülvâhid b. Ebû Bekir el-Hamevî (ö. 658/1260)	Hama
64	(Cemâl) Muhammed b. Ahmed eş-Şerîşî (ö. 685/1286)	Endülüs
65	(Mecd) Yûsuf b. Muhammed İbnü'l-Mihtâr el-Mısrî (ö. 685/1286)	Mısır
66	Ebû İshak İbrahim b. Osman el-Merâkeşî (ö. 687/1288)	Merâkeş
67	Ebü'l-Fadl Abdurrahîm b. Yûsuf el-Mevsılî (ö. 687/1288)	Musul
68	(Fahr) Abdurrahman b. Yûsuf el- Ba'lebekî (ö. 688/1289)	Ba'lebek
69	(Şems) Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî (ö. 688/1289)	Kudüs
70	(Fahr) Ali b. Ahmed İbnü'l-Buhârî (ö. 690/1291)	Kudüs
71	(Tâc) Abdurrahman b. İbrahim el-Fezârî (ö. 690/1291)	Mısır
72	(Şems) Abdülvâsi' b. Abdülkâfî el-Ebherî (ö. 690/1291)	Ebher
73	Ebü'l-Hasan Ali b. Osman el-Mağribî (ö. 694/1294)	Mağrib
74	Ebû Bekir Mahfûz b. Ma'tûk el-Bağdâdî (ö. 694/1294)	Bağdat
75	(Şeref) Ahmed b. Ahmed b. Ni'me (ö. 694/1294)	Nablus
76	(Mecd) Ebû Bekir b. Abdurrahman el-Kinânî (ö. 695/1295)	Musul
77	(Kemâl) Abdullah b. Muhammed er-Rusâfî (ö. 695/1295)	Rusâfe (Belensiye)
78	Ebû Bekir b. Muhammed en-Nablûsî (ö. 695/1295)	Nablus
79	Nefîsüddin İsmail b. Muhammed el-Harrânî (ö. 696/1296)	Harran
80	(Ziyâ) Ebü'l-Hüdâ İsa b. Yahyâ es-Sebtî (ö. 696/1296)	Sebte (Fas)
81	(Şeref) Muhammed b. Ahmed el-Endülüsî (ö. 696/1296)	Endülüs
82	(Müeyyed) Ebü'l-Hasan Ali b. İbrahim el-Makdisî (ö. 699/1299)	Kudüs

Ek-4: Dımaşk'ın Yerlisi ve Dımaşk'a Yerleşen Ulemanın Resmi Görev ve Meslekleri

	Muhaddisin Adı	**Resmi Görevleri**
1	Ebü'l-Kâsım Ali b. İbrahim el-Hüseynî (ö. 508/1114)	Hatîb (Dımaşk)
2	Ebü'l-Ferec Gays b. Ali (ö. 509/1115)	Hatîb (Sûr)
3	Ebû Muhammad İbn Sâbir Abdurrahman b. Ahmed (ö. 511/1117)	Kâriu'l-hadîs
4	Ebü'l-Fadl Muhammed b. Hasan İbnü'l-Mevâzînî (ö. 513/1119)	Muabbir
5	Ebü'l-Berekât Abdülmun'im b. Huffâz ed-Dımaşkî (ö. 517/1123)	Vezir
6	Hibetullah b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Ekfânî (ö. 524/1129)	Kadı Nakîbi
7	Abdülkerîm b. Hamza es-Sülemî (ö. 526/1131)	Demirci, Vekîlü'l-mukriîn
8	Ebü'l-Mecd Meâlî b. Hibetullah ed-Dımaşkî (ö. 528/1133)	Mülakkin
9	Ebû Muhammed Tâhir b. Sehl el-İsferâyînî (ö. 531/1136)	Kuyumcu
10	Ali b. Asâkir b. Sürûr el-Makdisî (ö. 533/1138)	Haşşâb (oduncu)
11	Cemâlü'l-İslam Ali b. el-Müsellem İbn Şehrezûrî es-Sülemî (ö. 533/1138)	Muîd, Müderris

12	Ebû Muhammed Hibetullah b. Ahmed İbnü'l-Ekfânî ed-Dımaşkî (ö. 536/1141)	Şuhûd, nâzır
13	Ebü'l-Kâsım Abdülvehhâb b. Abdülvâhid eş-Şîrâzî (ö. 536/1141)	Vâiz
14	Ebû Tâlib Ali b. Abdurrahman es-Sûrî (ö. 537/1142)	Şehir eşrafı/a'yan
15	Ebü'l-Meâlî Muhammed b. Yahya el-Kureşî (ö. 537/1142)	Kadı Nâibi, Kadı
16	Ebü'l-Feth Nasrullah b. Muhammed el-Missîsî (ö. 542/1147)	Müderris (Gazzâliyye)
17	Ebü'l-Kâsım Yahya b. Ali es-Sülemî (ö. 542/1147)	Muhtesib
18	Hızır b. Hüseyin el-Ezdî (ö. 543/1148)	es-Saffâr (Bakırcı)
19	Ebü'l-Berekât Mahfûz b. Hasan et-Tağlibî (ö. 545/1150)	Şehir ayan ve eşrafı
20	Bahâeddin Abdülmelik b. Abdülvehhâb eş-Şîrâzî (ö. 545/1150)	Kadı
21	(Burhân) Ali b. Hasan el-Belhî (ö. 548/1153)	Müderrris, Vâiz
22	Yahya b. İbrahim es-Selemâsî (ö. 548/1153)	Vaiz
23	Ebû Tâlib Ali b. Haydere el-Hüseynî (ö. 551/1156)	Nakîb
24	Ebü'l-Hasan Ali b. Asâkir b. Sürûr (ö. 553/1158)	Haşşâb (oduncu)
25	Ebû Musa İsa b. Hârûn el-Mağribî el-Mâlikî (ö. 553/1158)	Müderris (Mâlikî halkası)
26	Hamza b. Ali es-Sa'lebî (ö. 555/1160)	Bezzâz (kumaş tüccarı)
27	Hamza b. Esed et-Temîmî (ö. 555/1160)	Neşşâr (Bıçkıcı)
28	Hassân b. Temîm b. Nasr (ö. 560/1164)	ez-Zeyyât (yağ tüccarı)
29	Ebü'l-Muzaffer Saîd b. Sehl en-Nîsâbûrî (ö. 560/1164)	Vezir, Nâzır
30	Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed es-Sûsî (ö. 560/1164)	Vergi ve gelir tahsildarı
31	Ali b. Mehdî el-Hilâlî (ö. 562/1166)	Bîmaristan'da görev yapan tabîp
32	Hızır b. Şibl el-Hârisî (ö. 562/1166)	Müderris, Hatîb (Dımaşk)
33	(Sâin) Ebü'l-Hüseyin Hibetullah b. Hasan İbn Asâkir (ö. 563/1167)	Muîd, Müderris
34	Abdülhâlik b. Esed b. Sâbit (ö. 564/1168)	Müderris, vaiz
35	Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Mekkî (ö. 565/1169)	İmam (Emevî Camii)
36	Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir (ö. 571/1176)	Şeyhu'l-hadîs
37	Muhammed b. Hamza İbn Ebi's-Sakr el-Kureşî (ö. 580/1184)	Şurûtî
38	Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed el-Mes'ûdî (ö. 584/1188)	Mümlî
39	Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Harrânî (ö. 584/1188)	Tüccar, medrese vâkıfı
40	Abdülvehhâb b. Ali İbnü'l-Habakbak el-Esedî ez-Zübeyrî (ö. 590/1193)	Şurûtî
41	Ahmed b. Ali b. Atîk el-Kurtubî el-Fenekî (ö. 596/1199)	İmam (Kellâse)
42	Abdülmelik b. Zeyd b. Yâsin ed-Devlaî es-Sa'lebî (ö. 598/1201)	Hatîb (Dımaşk)
43	Bahâeddin Kâsım b. Ali İbn Asâkir (ö. 600/1203)	Şeyhu'l-hadîs
44	Ali b. Muhammed b. Cemâlü'l-İslam es-Sülemî (ö. 602/1205)	Müderris
45	Es'ad b. el-Müneccâ b. Berekât et-Tenûhî el-Maarrî (ö. 606/1209)	Müderrris, Kadı
46	Hızır b. Kâmil b. Sâlim es-Serûcî (ö. 608/1211)	ed-Dellâl, el-Müabbir
47	Ebü'l-Kâsım Abdüssamed b. Muhammed İbnü'l-Harestânî (ö. 614/1217)	Kâdı Nâibi, Dımaşk Kâdılkudâtı
48	Ahmed b. Abdullah es-Sülemî el-Bağdâdî (ö. 615/1218)	Attâr
49	Ahmed b. Muhammed b. Seyyidihim el-Ensârî (ö. 616/1219)	Câbî (vergi toplayan)
50	(Fahr) Abdurrahman b. Muhammed İbn Asâkir (ö. 620/1223)	Müderris, Şeyhu'l-hadîs
51	İshâk b. Muhammed el-Hemedânî (ö. 623/1226)	Kadı
52	Muhammed b. es-Seyyid b. Fâris el-Ensârî (ö. 623/1226)	es-Saffâr (kalaycı) ve en-Nahhas (bakırcı)
53	Hasan b. Ali b. İbnü'l-Bünn el-Esedî (ö. 625/1227)	el-Haşşâb (marangoz)
54	Hüseyin b. Hibetullah b. Mahfûz et-Tağlibî (ö. 626/1228)	Kadı
55	Zeynülümenâ Hasan b. Muhammed İbn Asâkir (ö. 627/1229)	Şeyhu'l-hadîs
56	Ebü'l-Ganâim Müsellem b. Ahmed el-Mâzinî (ö. 631/1233)	Gümrükçü
57	Sâlim b. Hasan b. Hibetullah et-Tağlibî (ö. 633/1235)	Şuhûd
58	Abdurrahman b. Necm b. Abdülvehhâb İbnü'l-Hanbelî (ö. 634/1236)	Vâiz

59	Cemâlülislam Muhammed b. Hibetullâh İbnü'ş-Şîrâzî (ö. 635/1237)	Kadı (Kudüs), Müderris
60	Ebü'l-Mufaddal Mükrem b. Muhammed el-Kureşî (ö. 635/1237)	Tâcir, Seffâr (ticaret amacıyla sık seyahat eden kimse)
61	Es'ad b. Müsellem b. Mekkî İbn Allân ed-Dımaşkî (ö. 636/1238)	Şuhûd
62	(Zekî) Muhammed b. Yûsuf el-Birzâlî (ö. 636/1238)	İmam (Fülûs Mescidi), Şeyhu'l-hadîs
63	Mahmûd b. Ahmed b. Abdüsselâm el-Buhârî el-Hasîrî (ö. 636/1238)	Müderris
64	Ebü'l-Fazl Ca'fer b. Ali el-Hemdanî (ö. 636/1238)	İmam (Nahle Mescidi)
65	Ahmed b. Muhammed b. Halef İbn Râcih el-Makdisî (ö. 638/1240)	Kadı, Kadı Nâibi, Müderris
66	İbrahim b. Muhammed es-Sarîfînî (ö. 641/1243)	Şeyhu'l-hadîs (Menbic)
67	Abdülhak b. Halef es-Sâlihî (ö. 641/1243)	İmam
68	Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Kurtubî (ö. 643/1245)	İmam (Kellâse)
69	Alemüddin Ali b. Muhammed b. Abdüssamed es-Sehâvî (ö. 643/1245)	Müderris
70	(Ziyâ) Muhammed b. Abdülvâhid el-Makdisî (ö. 643/1245)	Müderris, Şeyhu'l-hadîs
71	(Takiy) Osman b. (Salâh) (ö. 643/1245)	Müderris, Şeyhu'l-hadîs
72	Muhammed b. Hassân el-Âmirî (ö. 644/1246)	Hatîb
73	Ebü'l-Abbâs Ahmed b. el-Müferrec (ö. 650/1252)	Nâzıru'l-eytâm
74	(Takiy) Abdurrahman b. Ebi'l-Fehm el-Yeldânî (ö. 655/1257)	Şeyhu'l-hadîs
75	Dâvud b. Ömer b. Yusuf ez-Zübeydî (ö. 656/1258)	Hatip, vaiz
76	Sadreddin Es'ad b. Osman İbnü'l-Müneccâ et-Tenûhî (ö. 657/1259)	Kadı, Müderris, Nâzır (Emevî Camii)
77	(Necm) Muzaffer b. Muhammed (ö. 657/1259)	Şeyhu'l-hadîs, Muhtesib, Nâzır (Emevî Camii)
78	Necîb Ebû İshak İbrahim b. Halil (ö. 658/1260)	Ayakkabı imâlatı
79	Afîf Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyya (ö. 658/1260)	terzi (hayyât)
80	(Şems) Ebû Abdullah Muhammed b. Süleyman (ö. 660/1262)	Dellâl (emlak)
81	Tâceddin Abdülvehhâb b. Hasan İbn Asâkir (ö. 660/1261)	Şeyhu'l-hadîs
82	(İmâd) Abdülkerîm b. Abdussamed İbnü'l-Harestânî (ö. 662/1263)	Şeyhu'l-hadîs, Hatîb (Dımaşk), Kadı, Müderris
83	(Ziyâ) Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Bâlisî (ö 662/1263)	Hatîb
84	(Zeyn) Hâlid b. Yûsuf en-Nablûsî (ö. 663/1264)	Şeyhu'l-hadîs
85	(Şehâb) Abdurrahman b. İsmail Ebû Şâme (ö. 665/1267)	Şeyhu'l-hadîs, müderris
86	(Mecd) Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdullah (666/1267)	Tâcir
87	(Kemâl) Ahmed b. Ebü'l-Fedâil el-Hamevî (ö. 671/1272)	Tâcir
88	Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülmun'im el-Harrânî (ö. 671/1272)	Şeyhu'l-hadîs
89	(Muvaffak) Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer el-Makdisî (ö. 671/1272)	Hatîb (Beytülâbar)
90	Ebü'l-Mufaddal Yahya b. Muhammed el-Kureşî (ö. 671/1272)	Muhtesib
91	(Şeref) Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. Hasan en-Nablûsî (ö. 671/1272)	Şeyhu'l-hadîs
92	Şerefülfüdelâ Ebû Muhammed İsmail b. İbrahim et-Tenûhî (ö. 672/1273)	Şeyhu'l-hadîs
93	Ebû Zekeriyya Yahya b. Abdurrahman İbnü'l-Hanbelî (ö. 672/1273)	Müderris
94	(Tâc) Abdurrahman b. Ahmed İbnü'ş-Şîrâzî (ö. 673/1274)	Şuhûd
95	Yahya b. Şeref en-Nevevî (ö. 676/1277)	Şeyhu'l-hadîs, Müderris
96	(Zeyn) İbrahim b. Ahmed İbnü's-Sedîd (ö. 677/1278)	İmam (Hanefîlerin Maksûresi)
97	Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebü'l-Hayr el-Haddâd (ö. 678/1279)	Mukri, Hayyât, Dellâl

98	Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekir el-Hâşimî (ö. 679/1280)	İmam
99	Cemâleddin İbnü's-Sâbûnî (ö. 680/1281)	Şeyhu'l-hadîs
100	(Şeref) Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kureşî (ö. 680/1281)	Müstensih
101	Ebü'l-Ganâim Müsellem b. Muhammed (ö 680/1281)	Kadı, Nâzır, Eşrefiyye Dârülhadisi'nde müsmi‘
102	(Necîb) Mikdâd b. Ebü'l-Kâsım Hibetullah el-Kaysî (ö. 681/1282)	Tâcir
103	Abdülhalîm b. Abdüsselâm Şehâbeddin İbn Teymiyye (ö. 682/1283)	Hatîb
104	(Şems) Abdurrahman b. Muhammed İbn Kudâme (ö. 682/1283)	Şeyhu'l-hadîs
105	(Reşîd) Muhammed b. Ebû Bekir el-Âmirî (ö. 682/1283)	Mücâhidiyye'de ferrâş
106	Alâeddin Ali b. Balabân el-Makdisî (ö. 684/1285)	Asker, Müşrif (Emevî Camii), İmam
107	Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Abbâs (ö. 684/1285)	Fırıncı
108	Alâeddin Ali b. Muhammed el-Bekrî (ö. 684/1285)	Nûrîyye Bîmâristanı'nın nâzırı
109	(Cemâl) Muhammed b. Ahmed eş-Şerîşî (ö. 685/1286)	Şeyhu'l-hadîs, Müderris
110	(Mecd) Yûsuf b. Muhammed İbnü'l-Mihtâr el-Mısrî (ö. 685/1286)	Şeyhu'l-hadîs, kâriu'l-hadis, İmam
111	(Bedr) Ahmed b. Şeybân el-Attâr (ö. 685/1286)	Hayyat, Attâr
112	(Emîn) Ebü'l-Yümn Abdüssamed (ö. 686/1287)	Şeyhu'l-hadîs
113	Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed İbnü'l-Hubûbî es-Sa‘lebî (ö. 686/1287)	Şuhûd
114	Ebû İshak İbrahim b. Osman el-Merâkeşî (ö. 687/1288)	Esnaf
115	(Fahr) Abdurrahman b. Yûsuf el- Ba‘lebekî (ö. 688/1289)	Şeyhu'l-hadîs, Müderris nâibi, İmam
116	(Şems) Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî (ö. 688/1289)	Şeyhu'l-hadîs, Müderris
117	(Nâsır) Abdülveliy b. Abdurrahmân (ö. 690/1291)	Müeddib (küttâb hocası) ve Nûriyye Medresesi imamı
118	(Fahr) Ali b. Ahmed İbnü'l-Buhârî (ö. 690/1291)	Şeyhu'l-hadîs, Müderris, Tüccâr
119	(Tâc) Abdurrahman b. İbrahim el-Fezârî (ö. 690/1291)	Muîd, Müderris, Şeyhu'l-hadîs
120	(Şems) Abdülvâsi‘ b. Abdülkâfî el-Ebherî (ö. 690/1291)	Kadı, kadı nâibi
121	(Cemâl) İbrahim b. Dâvud el-Fâzılî (ö. 692/1292)	Kâriu'l-hadîs, Şeyhu'l-hadîs
122	Ebü'l-Hasan Ali b. Osman el-Mağribî (ö. 694/1294)	Emînü'l-kudât
123	Ebû Bekir Mahfûz b. Ma‘tûk el-Bağdâdî (ö. 694/1294)	Tüccâr
124	(Şeref) Ahmed b. Ahmed b. Ni‘me (ö. 694/1294)	Kâdılkudât, Hatîb
125	(Mecd) Ebû Bekir b. Abdurrahman el-Kinânî (ö. 695/1295)	İmam, Şeyhu'l-hadîs
126	(Kemâl) Abdullah b. Muhammed er-Rusâfî (ö. 695/1295)	Şuhûd
127	Ebû Bekir b. Muhammed en-Nablûsî (ö. 695/1295)	Zâviye şeyhi
128	Nefîsüddin İsmail b. Muhammed el-Harrânî (ö. 696/1296)	Nâzırü'l-eytâm
129	Ahmed b. Osman b. Kaymâz et-Türmânî (ö. 697/1297)	Altın varak ustası
130	(Fahr) Ebü'l-Fadl Süleyman b. Muhammed İbnü'ş-Şirâcî (ö. 699/1299)	Kâtip, Dîvân-ı Kebîr Nâzırı, İlhanlı işgali sırasında vezirlik görevi
131	(Müeyyed) Ebü'l-Hasan Ali b. İbrahim el-Makdisî (ö. 699/1299)	Mahzenü'l-eytâm, Nâzır (Emevî Camii)
132	(Bahâ) Muhammed b. Yûsuf el-Birzâlî (ö. 699/1299)	Şurût kâtibi, müstensih

Ek-5: Dımaşk'tan Taşınanlar ve Yerleştikleri Yerler

n.	Muhaddisin Adı	Taşındığı Yer
1	Abdullah b. Ahmed b. Ömer İbnü's-Semerkandî (ö. 516/1122)	Bağdat
2	Ebü'l-Mufaddal Yahya b. Ali el-Kureşî (ö. 534/1139)	Bağdat
3	İsmâil b. Ahmed b. Ömer İbnü's-Semerkandî (ö. 536/1141)	Bağdat
4	İbnü'l-Vezîr Hasan b. Mes'ud (ö. 543/1148)	Merv
5	Ebü'l-Aşâir Muhammed b. Halil el-Kaysî (ö. 549/1154)	Ba'lebek
6	Ömer b. Ali el-Kureşî ez-Zübeyrî (ö. 575/1179)	Bağdat
7	Ebû Muhammed Abdülvehhâb b. Ali el-Habkabak (ö. 590/1193)	Bağdat
8	Ali b. İbrahim b. Necâ el-Ensârî (ö. 599/1202)	Mısır
9	Ebû Yakub Yûsuf b. Hibetullah ed-Dımaşkî (ö. 599/1202)	Kahire
10	Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer el-Osmânî (ö. 618/1221)	Medine
11	Ebü'l-Hasan Ali b. Yusuf b. Abdullah (ö. 622/1225)	Kahire
12	Ebü'l-Feth Muhammed b. Yûsuf (ö. 633/1235)	Bağdat
13	Abdürrahîm b. Yûsuf İbnü't-Tufeyl ed-Dımaşkî (ö. 637/1239)	Mısır
14	(Bahâ) Ömer b. Ali b. Ebü'l-Mekârim ed-Dımaşkî (ö. 646/1248)	Mısır
15	Yûsuf b. Mahmûd b. Hüseyin es-Sâvî (ö. 647/1249)	Mısır
16	Yûsuf b. Halil b. Karaca (ö. 648/1250)	Halep
17	(Muvaffak) Muhammed b. Hârûn es-Sa'lebî (ö. 656/1258)	Kahire
18	Tâceddin Abdülvehhâb b. Hasan İbn Asâkir (ö. 660/1261)	Mekke
19	(Necm) Ebû Bekir b. Ali el-Ensârî ed-Dımaşkî (ö. 660/1261)	Mısır
20	(Vecîh) Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Sârim ed-Dımaşkî (ö. 667/1268)	Kahire
21	(Muîn) Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali ed-Dımaşkî (ö. 670/1271)	Mısır
22	Ebû İshak İbrahim b. Muhammed b. Abdülganî (ö. 673/1274)	Mısır
23	Ebû Amr Osman b. Muhammed b. el-Hâcib (ö. 673/1274)	Kahire
24	(Bedr) Melikşah b. Ebü'l-Hasan b. Mahmûd (ö. 680/1281)	Ba'lebek
25	(Emîn) Ebü'l-Yümn Abdüssamed İbn Asâkir (ö. 686/1287)	Mekke
26	Abdüllatîf b. Abdülazîz İbn Teymiyye (ö. 695/1295)	Harran
27	(Tâc) Abdülkâdir b. Muhammed el-Ukaylî (ö. 696/1296)	Halep

Ek-6: Dımaşk'a Uğrayan Ulema

	Muhaddisin Adı		Muhaddisin Adı
1	Ebû Muhammed Ca'fer b. Ahmed es-Serrâc (ö. 500/1106)	15	Yusuf b. Âdem b. Muhammed el-Merağî (ö. 569/1173)
2	Ebü'l-Vefâ Alî b. Akîl b. Muhammed b. Akîl el-Bağdâdî (ö. 513/1119)	16	Ebû Süleyman Dâvud b. Muhammed el-İrbilî (ö. 573/1177)
3	Hüseyin b. Muhammed es-Sadefî (ö. 514/1120)	17	Ahmed b. Muhammed b. Ahmed es-Silefî (ö. 576/1180)
4	Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan el-Endülüsî (ö. 515/1121)	18	Abdülmuğîs b. Züheyr b. Züheyr b. Alevî el-Harbî (ö. 583/1187)
5	Ebû Mansûr Muhammed b. Abdülbâkî el-Becelî (ö. 515/1121)	19	Yahyâ b. Mahmûd b. Sa'd es-Sekafî (ö. 584/1188)
6	Ebü'l-Hasan Muhammed b. Merzûk el-Bağdâdî (ö. 517/1123)	20	Yusuf b. Ahmed b. İbrahim (ö. 585/1189)
7	Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed İbn Gazzâl el-Mısrî (ö. 524/1129)	21	Ahmed b. Târık b. Sinân el-Kerkî (ö. 592/1195)
8	Ebû Mervân Abdülmelik b. Abdülazîz el-Mursî (ö. 524/1129)	22	Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Meâlî el-Kettânî (ö. 592/1195)
9	Ebû Âmir Muhammed b. Sa'dûn el-Mağribî (ö. 524/1129)	23	Mahmûd b. el-Mübârek b. Ali el-Vâsitî (ö. 592/1195)

10	Ebû Bekir Muhammed b. Kâsım İbnü'ş-Şehrezûrî (ö. 538/1143)	**24**	Hanbel b. Abdullah b. Ferec b. Saâde el-Vâsıtî (ö. 604/1207)
11	Ebü'l-Berekât Ömer b. İbrahim el-Hüseynî (ö. 539/1144)	**25**	Ömer b. Muhammed İbn Taberzed el-Bağdâdî (ö. 607/1210)
12	Ebü'l-Hasan Ali b. Süleyman el-Endülüsî (ö. 544/1149)	**26**	Abdülvehhâb b. Ali b. Ali el-Bağdâdî (ö. 607/1210)
13	Ebû Abdullah Muhammed b. Yahya el-Kureşî ez-Zebidî (ö. 555/1160)	**27**	Rebîa b. Hasan b. Ali el-Hadramî es-San'ânî (ö. 609/1212)
14	Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî (ö. 562/1166)	**28**	Abdullah b. Süleyman el-Endelüsî (ö. 612/1215)

29	Abdülkâdir b. Abdullah er-Ruhâvî (ö. 612/1215)	**45**	Abdülhâlik b. el-Enceb b. Muammer el-Irâkî (ö. 649/1251)
30	Muhammed b. Abdurrahmân el-Vâsıtî (ö. 618/1221)	**46**	(Zekiy)Abdülazîm b. Abdülkavî el-Münzirî (ö. 656/1258)
31	Muhammed b. Ahmed b. el-Endülüsî (ö. 621/1224)	**47**	Cemâleddin Muhammed b. Mufaddal el-Hamevî (ö. 657/1258)
32	Muhammed b. Hüseyin b. Ahmed el-Kazvînî (ö. 622/1225)	**48**	Şemseddin Muhammed b. Abdülhâdî el-Makdisî (ö. 658/1260)
33	Abdurrahmân b. Abdullah b. Ulvân el-Esedî el-Halebî (ö. 623/1226)	**49**	(İmâd) Mufaddal b. Ebü'l-Feth Nasrullah (ö. 659/1260)
34	Hüseyin b. Mübarek b. Muhammed ez-Zebîdî (ö. 631/1233)	**50**	Abdürrezzâk b. Rızkullah el-Hanbelî (ö. 661/1262)
35	Yûsuf b. Râfi' b. Temîm el-Halebî (ö. 632/1234)	**51**	(Ziyâ) Ahmed b. Muhammed b. Sâbir el-Kaysî el-Endelüsî (ö. 662/1263)
36	İsa b. Süleymân el-Endelüsî (ö. 632/1234)	**52**	(Reşîd) Ebü'l-Hüseyin Yahyâ b. Ali en-Nablusî (ö. 662/1263)
37	Ali b. Hüseyin b. Ali el-Bağdâdî (ö. 632/1234)	**53**	(Radiy) İbrahim b. Ömer el-Vâsıtî (ö. 664/1265)
38	Ali b. Ebû Bekr b. Ruzbe el-Bağdâdî el-Kalânîsî (ö. 633/1235)	**54**	(Bedr) Ebû Hafs Ömer b. Muhammed el-Kirmânî (ö. 668/1269)
39	Muhammed b. Ahmed el-Katîî el-Bağdâdî (ö. 634/1236)	**55**	Ali b. Yûsuf el-Harrânî (ö. 683/1284)
40	Abdürrezzâk b. Abdülvehhâb el-Bağdâdî (ö. 635/1237)	**56**	(Emîn) Cibrîl b. Ebü'l-Hasan el-Askalânî (ö. 695/1295)
41	Ebü'l-Müneccâ Abdullah b. Ömer el-Bağdâdî (ö. 635/1237)	**57**	(Tâc) Abdülhâlik b. Abdüsselâm el-Ba'lebekkî (ö. 696/1296)
42	Muhammed b. Mahmûd b. Hasan el-Bağdâdî (ö. 643/1245)	**58**	(Şehâb) Ahmed b. Abdurrahmân el-Makdisî (ö. 697/1297)
43	Abdurrahman b. Fütûh el-Mekkî (ö. 645/1247)	**59**	(İmâd) Abdülhâfız b. Bedrân en-Nablûsî (ö. 698/1298)
44	Abdurrahman b. Ali b. Osman el-Mahzûmî el-Mısrî (ö. 646/1248)	**60**	(Şehâb)Ahmed b. Farah el-İşbilî (ö. 699/1299)

Ek-7: Hadisle İştigal Eden Kadınların Listesi

Aşağıdaki tablo, Zehebî'nin *Târîhu'l-İslâm* (XI, 104 - XV, 913); Birzâlî'nin *el-Muktefî 'alâ Kitâbi'r-Ravzateyn* (I, 306 – III, 496) ve Muhammed Mutî' el-Hâfız'ın *A'lamü'n-nisai'd-Dımaşkiyyât* (s. 64-287) adlı eserlerinde yer alan biyografik kayıtların taranması neticesinde hazırlanmıştır.

	Kadın Muhaddisin Adı		Kadın Muhaddisin Adı
1	Melike bint. Dâvud b. Muhammed es-Sûfiyye el-Âlime (ö. 507/1113)	**6**	Fâtıma bint. Ali el-Gassâniyye (ö. 567/1171)
2	Emetülazîz Şükr bint. Sehl b. el-İsferâyînî (ö. 551/1156)	**7**	İsmetüddin Hâtun bint. Muînüddin (ö. 581/1185)
3	Sittülaşîre? bint. Abdullah b. Ebü'l-Hadîd es-Sülemiyye (ö. 556/1160)	**8**	Esmâ bint. Muhammed b. Hasan el-Kureşiyye (ö. 594/1197)
4	Zümrüd Hâtun bint. Emîr Çavlı (ö. 557/1161)	**9**	Âmine bint. Muhammed b. Hasan el-Kureşiyye (ö. 595/1198)
5	Ümmü Abdullah Âişe bint. Ali es-Sülemiyye (ö. 564/1168)	**10**	Sittülketebe Ni'me bint. Ali b. et-Tarrâh (ö. 604/1207)

11	Ümmü Abdülazîz Sükeyne bint. Muhammed el-Makdisiyye (ö. 607/1210)	**38**	Mü'mine bint. Abdüddâim b. Ni'me el-Makdisiyye (ö. 643/1245)
12	Ümmü'l-Fadl Zeyneb bint. İbrahim el-Kaysî (ö. 610/1213)	**39**	Nâ'ime bint. Abdüddâim b. Ni'me el-Makdisiyye (ö. 643/1245)
13	Ümmü İsa Meryem bint. Ebû Bekir b. Müflih el-Makdisiyye (ö. 612/1215)	**40**	Ümmü Ahmed Safiyye bint. Muvaffakuddin Abdullah el-Makdisiyye (ö. 643/1245)
14	Dühnü'l-Levz? el-Âlime (ö. 615/1218)	**41**	Ümmü Muhammed Safiyye bint. Nâsıhüddin Muhammed el-Makdisiyye (ö. 643/1245)
15	Ümmü Abdurrahman Behiyye bint. Tarhân es-Sülemiyye es-Sâlihiyye (ö. 618/1221)	**42**	Zeyneb bint. Ahmed b. Ömer el-Makdisiyye (ö. 643/1245)
16	Lü'lü' bint. Abdullah Atîka Sâinüddin İbn Asâkir (ö. 619/1222)	**43**	Âmine bint. Hamza b. Ahmed el-Makdisiyye (ö. 643/1245)
17	Râbia bint. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Makdisiyye (ö. 621/1224)	**44**	Ümmü'l-Hayr Cehme bint. Hibetullah es-Sülemiyye (ö. 643/1245)
18	Rukıyye bint. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Makdisiyye (ö. 621/1224)	**45**	Fâtıma bint. Muvaffakuddin Abdullah el-Makdisiyye (ö. 643/1245)
19	Hatîce bint. Hassân es-Sahrâvî es-Sâlihiyye (ö. 623/1226)	**46**	Safiyye bint. Abdülvehhâb el-Kureşiyye ez-Zübeyriyye (ö. 646/1248)
20	Âmine bint. Ebû Ömer Muhammed el-Makdisî (ö. 631/1233)	**47**	Ümmü Abdurrahîm Sâre bint. Muhammed ed-Dımaşkiyye (ö. 651/1253)
21	Hatîce bint. Ebû Ömer Muhammed el-Makdisî (ö. 631/1233)	**48**	Ümmü'l-Bedr Bedre bint. Muhammed İbn Teymiyye (ö. 652/1254)
22	Ümmü Mun'im Sittü'l-İzz bint. Hibetullah İbn Sasrâ (ö. 632/1234)	**49**	Ümmü'l-Hayr Halîme bint. Ali es-Sülemîyye (ö. 653/1255)
23	Âsiye bint. Muhammed b. Halef el-Makdisiyye (ö. 633/1235)	**50**	Emetüllatîf bint. Abdurrahman İbnü'l-Hanbelî (ö. 653/1255)
24	Ümmü Ahmed Meryem bint. Halef el-Makdisiyye (ö. 633/1235)	**51**	Behiyye bint. Ebü'l-Feth b. İbrahim b. Bedrân el-Attâr (ö. 655/1257)
25	Râbia bint. Ali b. Muhammed İbn Sasrâ et-Tağlibiyye (ö. 633/1235)	**52**	Ümmü'l-Hayr İzziyye bint. Muhammed es-Sâlihiyye (ö. 656/1258)
26	Cehme bint. Müferric b. Mesleme ed-Dımaşkî (ö. 638/1240)	**53**	Ümmü Muhammed Fâtıma bint. Yûnus el-Fârikiyye (ö. 657/1259)
27	Ümmü Ahmed Âsiye bint. Abdülvâhid el-Makdisiyye (ö. 640/1242)	**54**	Sittüddâr bint. Mekki b. Ali el-Harrânî (ö. 661/1262)
28	Ümmü Ahmed Sa'îde bint. Abdülmelik el-Makdisiyye (ö. 640/1242)	**55**	Ümmü Ahmed İzziyye bint. Muhammed İbn Müflih es-Sâlihiyye (ö. 661/1262)
29	Sittülacem bint. İbrahim b. Berekât el-Huşûî (ö. 640/1242)	**56**	Ümmü Fâris Hatîce bint. Ebû Bekir et-Türkmâniyye (ö. 669/1270)
30	Kerîme bint. Abdülvehhâb el-Kureşiyye ez-Zübeyriyye (ö. 641/1243)	**57**	Ümmü İsmâil Müdellele bint. Muhammed eş-Şîracî (ö. 670/1271)
31	Ümmü'l-Bekâ Hatîce bint. Hasan el-Kureşîyye (ö. 641/1243)	**58**	Ümmü Mücâhid Sittü'l-Acem bint. Muhammed el-Herevî (ö. 671/1272)

32	Fahrünnisâ Kerîme bint. Abdurrahman ed-Dımaşkiyye (ö. 641/1243)	**59**	Sittülarab bint. Abdurrahman b. Ebû Ömer el-Makdisiyye (ö. 672/1273)
33	Ümmü Muhammed Zeyneb bint. Abdülvâhid el-Makdisiyye (ö. 643/1245)	**60**	Fâtıma bint. Abdurrahman es-Sûrî (ö. 672/1273)
34	Ümmü Dâvud Fâtıma bint. Muhammed Ali el-Kureşîyye (ö. 643/1245)	**61**	Ümmü Ahmed Habîbe bint. Ebû Ömer Muhammed el-Makdisiyye (ö. 674/1275)
35	Safiyye bint. İshâk es-Sâlihiyye (ö. 643/1245)	**62**	Sittülarab bint. Abdülmecîd İbnü'l-Acemî (ö. 675/1276)
36	Hatîce bint. İbrahim b. Abdülvâhid el-Makdisiyye (ö. 643/1245)	**63**	Ümmü Ömer İzziyye bint. Muhammed el-Makdisiyye (ö. 676/1277)
37	Ümmü Hamza Sâre bint. Ubeydullah el-Makdisiyye (ö. 643/1245)	**64**	Rukıyye bint. İsmail el-Enmâtî (ö. 676/1277)

65	Ümmü Abdürrahîm Âsiye bint. Hassân el-Âmirî (ö. 676/1277)	**92**	Ümmü Muhammed Behce bint. Rıdvân ed-Dımaşkiyye (ö. 688/1289)
66	Sittü'l-Arab bint. Abdullah el-Makdisiyye (ö. 676/1277)	**93**	Zeyneb bint. Mekkî el-Harrânî (ö. 688/1289)
67	Zeyneb bint. Ömer İbnü'l-Adîm (ö. 677/1278)	**94**	Ümmü'l-Hayr bint. Temmâm es-Sülemî (ö. 689/1290)
68	Sittülizz Fâtıma bint. Muhammed el-Makdisiyye (ö. 677/1278)	**95**	Sittülümenâ bint. Abdurrahîm b. Muhammed İbn Asâkir (ö. 689/1290)
69	Ümmü Süleyman Hatîce bint. Muhammed b. Halef el-Makdisiyye (ö. 677/1278)	**96**	Ümmü Muhammed Âmine bint. Muhammed el-Belhî (ö. 690/1291)
70	Ümmü'l-Hasan Fâtıma Hâtûn bint. el-Melikü'l-Muhsin Ahmed el-Eyyûbî (ö. 678/1279)	**97**	Ümmü Muhammed Mü'nise bint. Ömer İbnü'l-Adîm (ö. 690/1291)
71	Âişe bint. Cemâleddin eş-Şerîşî (ö. 679/1280)	**98**	Ümmü Fâtıma Azîze bint. Abdülazîm el-Makdisiyye (ö. 690/1291)
72	Ümmü Ahmed Zeyneb bint. Hamza b. Ahmed el-Makdisiyye (ö. 679/1280)	**99**	Dünyâ bint. Muhammed İbnü'l-Kalânisî (ö. 690/1291)
73	Emetülkerîm bint. Abdurrahman İbnü'l-Hanbelî (ö. 679/1280)	**100**	Esmâ bint. Ebû Bekir b. Yûnus İbnü'l-Hallâl (ö. 691/1291)
74	Safiyye bint. Mes'ûd İbn Allân el-Makdisiyye (ö. 679/1280)	**101**	Zeyneb bint. Fahreddin İbnü'l-Buhârî el-Makdisiyye (ö. 691/1291)
75	Esmâ bint. Zeynülümenâ Hasan İbn Asâkir (ö. 680/1281)	**102**	Ümmü Muhammed Fâtıma bint. Muhammed el-Makdisiyye (ö. 691/1291)
76	Ümmü Muhammed Zeyneb bint. Temmâm el-Himyerî (ö. 681/1282)	**103**	Ümmü Ahmed Fâtıma bint. Ahmed el-Makdisiyye (ö. 691/1291)
77	Ümmü Muhammed Safiyye bint. Muhammed el-Makdisiyye (ö. 682 h.)	**104**	Ümmü Ahmed Haremiyye? bint. Temmâm es-Sülemiyye (ö. 691/1291)
78	Zeynülharemeyn bint. Ömer İbnü'l-Adîm (ö. 682/1283)	**105**	Zeyneb bint. Şehâbeddin b. el-Huveyyî' (ö. 692/1292)
79	Ümmü'l-Hasan Mevhûbe bint. Abdülvehhâb İbn Asâkir (ö. 683/1284)	**106**	Ümmü Muhammed Safiyye bint. Ali el-Vâsıtî (ö. 692/1292)
80	Ümmü'l-Arab Fâtıma bint. İmâdüddin Ali İbn Asâkir (ö. 683/1284)	**107**	Hasene bint. Yahyâ b. Muhammed el-Kureşî (ö. 693/1293)
81	Ümmü Muhammed Halîme bint. Ahmed es-Sâlihiyye (ö. 683/1284)	**108**	Ümmü Abdullah Âişe bint. Abdullah b. Abdülmelik el-Makdisiyye (ö. 693/1293)
82	Nûrülhüdâ Fâtıma bint. Muhammed b. Câmi' et-Temîmiyye (ö. 683/1284)	**109**	Mü'nise bint. el-Melikü'l-Âdil Muhammed b. Eyyûb el-Eyyûbiyye (ö. 693/1293)
83	Ümmü Yahyâ Sittülarab bint. Yahyâ el-Kindiyye (ö. 684/1285)	**110**	Zeyneb bint. Ahmed b. Ubeydullah el-Makdisiyye (ö. 693/1293)
84	Ümmü Muhammed Hediyye bint. İbrahim el-Kureşiyye (ö. 684/1285)	**111**	Ümmü Muhammed Âmine bint. Muhammed el-Makdisiyye (ö. 693/1293)

85	Ümmü Ahmed Hatîce bint. Ahmed b. Abdüddâim el-Makdisiyye (ö. 685/1286)	**112**	Zeynülarab bint. Nasrullah İbn Seniyyüddevle (ö. 693/1293)
86	Ümmü Ahmed Fâtıma bint. Abdurrahman b. Ebû Ömer el-Makdisiyye (ö. 685/1286)	**113**	Ümmü Ya'kûb Sittülehl bint. Abdülmuhsin et-Tenûhî (ö. 694/1294)
87	Sittüddâr bint. Mecdüddin Abdüsselâm İbn Teymiyye (ö. 686/1287)	**114**	Âmine bint. Muhammed İbn Zekiyyüddin el-Kureşî (ö. 694/1294)
88	Ümmü Abdullah Âsiye bint. Ahmed el-Makdisiyye (ö. 687/1288)	**115**	Ümmü Muhammed Zeyneb bint. Ali el-Vâsıtî (ö. 695/1295)
89	Zeyneb bint. Ahmed b. Kâmil el-Makdisiyye (ö. 687/1288)	**116**	Ümmü Mûsa Âişe bint. Muhammed ez-Zâhirî (ö. 695/1295)
90	Fâtıma bint. İbrahim el-Harîriyye (ö. 688/1289)	**117**	Ümmü'l-Hayr Âişe bint. İbrahim el-Kureşî (ö. 695/1295)
91	Sittülfukahâ bint. Ahmed b. Abdülmelik el-Makdisiyye (ö. 688/1289)	**118**	Hatîce bint. Muhammed b. İbrahim el-Makdisiyye (ö. 695/1295)
119	Sittülfukahâ bint. Abdürrezzâk el-Hanbelî (ö. 695/1295)	**132**	Zeyneb bint. İsmâil b. Muhammed el-Harrânî (ö. 699/1299)
120	Âişe bint. Abdurrahman b. Abdûs el-Harrânî (ö. 695/1295)	**133**	Ümmü Muhammed Hediyye bint. Abdülhamîd el-Merdâvî (ö. 699/1299)
121	Ümmü Abdullah Habbûne? bint. İbrahim el-Endelüsiyye (ö. 695/1295)	**134**	Fâtıma bint. Ahmed b. Ahmed b. Ubeydullah el-Makdisiyye (ö. 699/1299)
122	Âmine bint. Ukayl eş-Şeybânî es-Saffâr (ö. 695/1295)	**135**	Emetülazîz Hatîce bint. Yûsuf el-Bağdâdiyye ed-Dımaşkıyye (ö. 699/1299)
123	Ümmü Ahmed Âişe bint. İsa b. Muvaffakkuddin el-Makdisiyye (ö. 697/1297)	**136**	Ümmü Muhammed Fâtıma bint. Abdullah b. Abdurrahman el-Makdisiyye (ö. 699/1299)
124	Emetürrahmân Şühde bint. Muhammed b. Hassân el-Âmirî (ö. 697/1297)	**137**	Fâtıma bint. Abdurrahman b. Sâlim İbn Sasrâ (ö. 699/1299)
125	Neseb Hâtun bint. el-Melikü'l-Cevâd Yûnus el-Eyyûbî (ö. 697/1297)	**138**	Âmine bint. Muhammed el-Merâtibî (ö. 699/1299)
126	Ümmü Muhammed Fâtıma bint. Hüseyin el-Âmidî (ö. 698/1298)	**139**	Ümmü Muhammed Safiyye bint. Abdurrahman b. Amr es-Sâlihiyye (ö. 699/1299)
127	Esmâ bint. Hasan b. Abdullah el-Makdisiyye (ö. 699/1299)	**140**	Habîbe bint. Ahmed b. Abdurrahîm el-Makdisiyye (ö. 699/1299)
128	Hatîce bint. Ahmed b. Ömer b. Şükr el-Makdisiyye (ö. 699/1299)	**141**	Ümmü'l-Hayr Halîme bint. Ali b. Hasan İbn Asâkir (ö. ?)
129	Ümmü Abdullah Meryem bint. Ahmed b. Muhammed el-Makdisiyye (ö. 699/1299)	**142**	Safiyye bint. Muhammed b. Mahfûz Sasrâ (ö. ?)
130	Hatîce bint. Muhammed el-Merâtibî (ö. 699/1299)	**143**	Sittülacem Fâtıma bint. Sehl el-İsferâyîniyye (ö. ?)
131	Ümmü Muhammed Zeyneb bint. Ömer b. Kindî ed-Dımaşkî (ö. 699/1299)	**144**	Fâtıma bint Ali el-Ukberî (ö. ?)

Ek-8 ile *Ek-9* başlığını taşıyan tablolar, Stefan Leder'in editörlüğünde hazırlanan *Mu'cemü's-semâ'âti'd-Dımaşkiyye*; Said Aljoumani ve Konrad Hirschler'in proje yürütücüsü olduğu Audition Certificates Platform (version 6), Muhammed Ebü'l-Ferec Hatîb'in *Dârü's-sünne*: *Dârü'l-hadîsi'n-Nûriyye* ile Muhammed Mutî' Hâfız'ın *Dûrü'l-hadîsi'ş-şerîf bi-Dımaşk*, *et-Tenvîh ve't-tebyîn*, *el-Mehâsinü's-sultâniyye fi Dâri'l-hadîsi'n-Nûriyye* isimli eserlerinden yapılan tarama neticesinde oluşturulmuştur.

Ek-8: Dımaşk Dârülhadislerinde Okutulan Eserler

Nûriyye Dârülhadisi			
	Dersin Hocası	**Okutulan Eser ve Müellifi**	**Dersin Tarihi**
1	Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir (ö. 571/1176)	Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), el-*Fevâidü'l-müntehabe es-sıhâh ve'l-garâib* (4. cüz)	3 Safer 539
2	Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir	Ebü'l-Kâsım el-Halebî (ö. 370/980), *Hadîs*	552
3	Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir	Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Meclisân fî fazli Recep*	22 Recep 566 23 Recep 566
4	Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir	Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Keşfü'l-mugattâ fî fazli'l-Muvatta'*	28 Recep 566
5	Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir	Ebû Muhammed Yahya b. Muhammed b. Sâi'd el-Bağdâdî (ö. 318/930), *Meclisân mine'l-emâlî*	9 Safer 567
6	Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir	el-Beyhakî (ö. 458/1066), *Delâilü'n-nübüvve* (1. cilt)	13 Rebîülevvel 567 7 Cemâziyelevvel 567
7	Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir	Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir, *et-Tecrîd* (4. cüz)	18 Şaban 570[1573] 25 Zilkâde 570[1574]
8	Ebû Muhammed Kâsım b. Ali İbn Asâkir	Ebû Muhammed Kâsım b. Ali İbn Asâkir, *Fazlü Şa'ban*	20 Şaban 572
9	Ebû Muhammed Kâsım b. Ali İbn Asâkir (ö. 600/1203)	Ebü'l-Kâsım el-Halebî (ö. 370/980), *Hadîs*	17 Rebîülevvel 575 Çarşamba[1575]
10	Ebû Muhammed Kâsım b. Ali İbn Asâkir	Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), *el-Müsned* (2. ve 3. cüz)	10 Rebîülevvel 575 (ikinci cüz)[1576] 12 Rebîülevvel 575 (üçüncü cüz)[1577] 24 Muharrem 599 (ikinci cüz)
11	Ebû Muhammed Kâsım b. Ali İbn Asâkir	Ebû Ahmed Muhammed b. Ahmed el-Gıtrîfî el-Cürcânî (ö. 377/987), *Cüzü'l-hadîs*	13 Rebîülâhir 579[1578]
12	Ebû Muhammed Kâsım b. Ali İbn Asâkir	Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk* (Hz. Osman'ın biyografisini içeren cüz)	14 Recep 581 Recep ayının son on günü 581 4 Zilkâde 593
13	Ebû Muhammed Kâsım b. Ali İbn Asâkir	Hayseme b. Süleymân (ö. 343/955), *er-Rekâik ve'l-hikâyât* (10. cüz)	25 Recep 590
14	İbrahim b. Berekât el-Huşûî (ö. 640/1242)	Ebü'l-Kâsım Temmâm b. Muhammed er-Râzî (ö. 414/1023), *Fevâid* (2. cüz)	13 Rebîülevvel 594[1579]
15	Ebû Muhammed Kâsım b. Ali İbn Asâkir	Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Tebyînü kezibi'l-müfterî fîmâ nüsibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eşʿarî*	21 Cemâziyelâhir 594
16	Ebû Muhammed Kâsım b. Ali İbn Asâkir	Ebû Bekir b. Hallâd (ö. 359/969), *Hadîs* (8. cüz)	13 Zilhicce 594
17	Ebû Muhammed Kâsım b. Ali İbn Asâkir	Ebû Bekir Muhammed b. İsmail en-Nasîbî (ö. 420/1029) *Cüz*	13 Zilhicce 594 Pazar[1580]

[1573] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1350
[1574] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1351
[1575] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3553
[1576] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1948
[1577] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1952
[1578] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1530
[1579] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4794
[1580] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3722

18	Ebû Muhammed Kâsım b. Ali İbn Asâkir	Ebû Bekir Muhammed b. İsmail en-Nasîbî (ö. 420/1029) *Cüz* (2. cüz)	23 Zilhicce 594
19	Ebû Muhammed Kâsım b. Ali İbn Asâkir	Ebû Ali Muhammed b. Muhammed el-Fezârî (ö. 357/967) *Cüz*	25 Safer 595
20	(İmâd) Ali b. Kâsım İbn Asâkir (ö. 616/1219)	Ebû Saîd Muhammed b. Yahyâ en-Nîsâbûrî (ö. 548/1153), *el-Erbaûn*	Şaban ayı son perşembe 588 24 Safer 601[1581]
21	Ebû Muhammed Kâsım b. Ali İbn Asâkir	Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), *el-Müsned*'den bir cüz	24 Muharrem 599 Pazar[1582]
22	(İmâd) Ali b. Kâsım İbn Asâkir	Ebû Ahmed Muhammed b. Ahmed el-Gıtrîfî el-Cürcânî (ö. 377/987), *Cüzü'l-hadîs*	21 Safer 601[1583]
23	Zeynülümenâ Hasan b. Muhammed	Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*'ın 63. cüzü	1 Cemâziyelevvel 614 Pazartesi[1584]
24	Ebû Muhammed Abdülmün'im b. Ali b. Sadaka el-Harrânî ed-Dımaşkî (ö. 623/1226)	Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*'tan cüz	12 Ramazan 614[1585]
25	Ebû Muhammed Abdülmün'im b. Ali b. Sadaka el-Harrânî ed-Dımaşkî (ö. 623/1226)	Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*'tan cüz	16 Ramazan 614 Cuma[1586]
26	(Zeyn) Hâlid b. Yûsuf en-Nablûsî (ö. 663/1265)	Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066), *el-Emâlî* (*Mecâlisü's-Sünne* bölümü)	2 Cemâziyelevvel 662
27	Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. Hasan en-Nablûsî (ö. 671/1273)	Ebû Süleyman Muhammed b. Abdullah er-Rebaî (ö. 379/989), *Vesâya'l-ulemâ inde hudûri'l-mevt*	17 Cemâziyelâhir 667
28	Ebû Muhammed İsmail b. İbrahim b. Şâkir et-Tenûhî (ö. 672/1273)	Ebû Bekir Muhammed b. İsmail en-Nasîbî (ö. 420/1029) *Hadîs*	12 Zilkâde 668 Perşembe[1587]
29	Ebû Hâmid İbnü's-Sâbûnî (ö. 680/1281)	Ebü'l-Hasan Ali b. İbrahim es-Semerkandî (ö. 441/1049), *el-Fevâidü'l-müntekât*	22 Rebîülevvel 624 19 Muharrem 673
30	Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. Hasan en-Nablûsî	Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. Hasan en-Nablûsî, *el-Hadîsü'l-müselsel*	10 Şaban 669[1588]
31	Ebû Hâmid İbnü's-Sâbûnî	Ebü'l-Kâsım Temmâm b. Muhammed er-Râzî (ö. 414/1023), *Fevâid* (9. ve 10. cüzler)	13 Ramazan 669 Cumartesi[1589] 14 Receb 672 Çarşamba[1590] 21 Receb 672 Çarşamba[1591] 24 Receb 672 Cumartesi[1592]
32	Ebû Hâmid İbnü's-Sâbûnî	Ebû Tâhir es-Silefî (ö. 576/1180), *Kasîde fî medhi's-sünne ve't-tibâ'i akideti's-selef*	27 Safer 673

[1581] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2393
[1582] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1949
[1583] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1532
[1584] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/782
[1585] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/767
[1586] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/774
[1587] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3741
[1588] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3696
[1589] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5230
[1590] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4870
[1591] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5226
[1592] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5246

33	Ebû Hâmid İbnü’s-Sâbûnî	Ebü’l-Kâsım Temmâm b. Muhammed er-Râzî (ö. 414/1023), *Fevâid* (10. ve 12. cüzler)	1 Cemâziyelâhir 673 Pazar[1593] 17[1594], 21 Receb 673[1595] 27 Receb 673 Cuma[1596] 13 Rebîülevvel 674[1597]
34	Ebû Hâmid İbnü’s-Sâbûnî	Ali b. Abdurrahman b. Aleyk en-Nîsâbûrî (ö. 468/1075), *Cüzün fîhi min fevâidi Ebî Kâsım Ali b. Aleyk*	18 Rebîülevvel 674
35	Ebû Hâmid İbnü’s-Sâbûnî	Ebü’l-Kâsım Temmâm b. Muhammed er-Râzî (ö. 414/1023), *Fevâid* (3., 4, 5 ve 6., 8. ve 10. cüzler)	11 Rebîülevvel 675[1598] 18 Rebîülevvel 675[1599] 16 Rebîülâhir 675[1600] 19 Rebîülâhir 675[1601] 18 Cemâziyelevvel 675[1602] 14 Cemâziyelâhir 675[1603] 16 Zilkâde 675[1604] 19 Zilkâde 675[1605] 17 Zilkâde 678[1606]
36	(Şems) Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah İbnü’n-nen el-Bağdâdî (ö. 679/1280)	Hatîb el-Bağdâdî, *Emâlî bi Câmii Dımaşk*	12 Cemâziyelâhir 675 Pazartesi[1607]
37	(Şems) Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah İbnü’n-nen el-Bağdâdî (ö. 679/1280)	Hatîb el-Bağdâdî, *Emâlî bi Câmii Dımaşk*	19 Cemâziyelâhir 675 Cumartesi[1608]
38	Ebû Hâmid İbnü’s-Sâbûnî	Ebü’l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Hadîsi ehli Hurdân*	18 Muharrem 676 Salı[1609]
39	(Necm) İsmail b. İbrahim b. Habbâz (ö. 703/1303)	Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim el-İsfahânî (ö. 381/991), *er-Ruhsa fî takbîli’l-yed*	676 yılı Receb ayı[1610]
40	Ebû Hâmid İbnü’s-Sâbûnî	Silefî, *Hadîsü’l-musâfaha*	19 Cemâziyelâhir 677 Pazartesi gecesi[1611]

1593 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4844
1594 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5206
1595 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5227
1596 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5235
1597 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5271
1598 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4805
1599 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4845
1600 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4851
1601 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4850
1602 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5207
1603 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5247
1604 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5208
1605 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4852
1606 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5350
1607 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3871
1608 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3870
1609 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5052
1610 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5000
1611 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1047

			14 Şevval 678 Perşembe[1612]
41	(Kemâl) Ebû Muhammed Abdürrahim b. Muhammed el-Hanefî (679/1280)	İbn Ebü'd-Dünyâ el-Bağdâdî (ö. 281/894), *el-Ferec ba'de'ş-şidde*	11 Şevval 678 Cumartesi[1613]
42	(Mecd) Yusuf b. Muhammed İbnü'l-Mihtâr el-Mısrî (ö. 685/1287)	Hatîb el-Bağdâdî, *Emâlî bi Câmii Dımaşk*	14 Rebîülâhir 679[1614]
43	Ebû Hâmid İbnü's-Sâbûnî	*Sahîh-i Müslim*'den bir cüz	679 yılı Rebîülâhir ayının son günü Çarşamba[1615]
44	Ebû Hâmid İbnü's-Sâbûnî	Silefî, *Hadîsü'l-musâfaha*	11 Muharrem 680 Cuma[1616]
45	Ebû Ali Hasan b. Ali İbnü'l-Hallâl ed-Dımaşkî (ö 702/1302)	Abdülkâdir b. Abdullah er-Ruhâvî el-Hanbelî (ö. 612/1215), *Fevâid hısân*	16 Muharrem 683 Cuma[1617]
46	Fahreddin İbnü'l-Buhârî	Ebû Tâlib Muhammed b. Ali İbnü'l-Uşârî el-Harbî (ö. 451/1059), *Cüzün fîhi selâse ve selâsun hadîsen*	14 Zilhicce 684 Pazar akşamı[1618]
47	(Necm) İsmail b. İbrahim b. Habbâz (ö. 703/1303)	Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim el-İsfahânî (ö. 381/991), *er-Ruhsa fî takbîli'l-yed*	697 yılı Safer ayı[1619]
Fâzıliyye Dârülhadisi			
48	Ca'fer b. Ali el-Hemedânî (ö. 636/1238)	Ali b. Abdurrahman b. Aleyk en-Nîsâbûrî, *Cüzün fîhi min fevâidi Ebî Kâsım Ali b. Aleyk*	19 Rebiülâhir 630 Çarşamba
49	Hüseyin b. Mübarek ez-Zebîdî (ö. 631/1233)	(Lüveyn) Muhammed b. Süleyman el-Esedî (ö. 246/860), *Cüzü Lüveyn*	631 yılı Muharrem ayının başı Cuma
50	İbrahim b. Berekât el-Huşûî (ö. 640/1242)	Ebû Abdullah Muhammed b. Fazl el-Furâvî (ö. 530/1136), *es-Südâsiyyât*	18 Cemâziyelâhir 631 Pazartesi[1620]
51	İbrahim b. Berekât el-Huşûî (ö. 640/1242), Muhammed b. Ebî Ca'fer el-Kurtubî (ö. 643/1245)	İbn Asâkir, *Zemmu zi'l-vecheyn ve'l-lisâneyn*	9 Rebîülevvel 634 Pazartesi
52	İbrahim b. Berekât el-Huşûî, Muhammed b. Ebî Ca'fer el-Kurtubî, Abdülazîz b. Osman el-İrbilî	İmam Şâfiî (ö. 204/820), *er-Risâle*	635
Eşrefiyye Cevvâniyye Dârülhadisi			
53	İbnü's-Salâh	İbnü's-Salâh, *Kitâbu ulûmi'l-hadîs*	27 Ramazan 630 Cuma / Muharrem ayının son Cuması 634 (telifi) 28 Ramazan 636 5 Şevval 640 9 Cemâziyelevvel 641
54	Hüseyin b. el-Mübârek ez-Zebîdî	*Sahîh-i Buhârî*	24 Şevval 630 Salı (son meclis)[1621]
55	Ebü'l-Müneccâ Abdullah b. Ömer İbnü'l-Lettî el-Bağdâdî (ö. 635/1237)	Ebû Muhammed Abd b. Humeyd b. Nasr el-Keşşî (ö. 249/863), *el-*	10 Zilkâde 633 Çarşamba[1622]

[1612] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1048
[1613] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2174
[1614] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4110
[1615] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1043
[1616] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1049
[1617] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4164
[1618] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3471
[1619] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5007
[1620] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4961
[1621] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3398
[1622] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/828

		Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd	
56	Ebü'l-Müneccâ Abdullah b. Ömer İbnü'l-Lettî el-Bağdâdî (ö. 635/1237)	Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Şüreyh el-Ensârî (ö. 392/1001), *el-Mietü'ş-Şüreyhiyye*	11 Zilkâde 633 Perşembe
57	İbnü's-Salâh	el-Beyhakî (ö. 458/1066), *es-Sünenü'l-kübrâ*	757 ayrı meclis
58	İbnü's-Salâh	Ebû Bekir Ömer b. Ravh en-Nehrevânî (ö. 404/1014), *Hadîs*	12 Şevval 641 Cumartesi[1623]
59	Ebü'l-Muzaffer Yusuf b. Yakub el-İrbilî (ö. 662/1263)	Ebû Bekir Muhammed b. Abdülganî İbn Nukta el-Bağdâdî (ö. 629/1231), *el-Fevâidü'l-avâlî'l-müntekât min hadîsi Mâlik b. Enes*	18 Zilkâde 661[1624]
60	Ebû Şâme el-Makdisî	Ebû Şâme el-Makdisî, *Şerhu'l-hadîsi'l-Muktefâ fî meb'asi'n-nebiyyi'l-Mustafâ*	Cemaziyelevvel 662
61	Nevevî	Nevevî, *el-Ezkâr*	3 Rebîülevvel 668 Perşembe[1625]
62	(Bedr) Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Şeybân es-Sâlihî (ö. 685/1286)	Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer es- Sükkerî (ö. 386/996), *Hadîsu Ebî'l-Hasan es-Sükkerî ve emâlîhi*	19 Şaban 684 Çarşamba[1626]
63	(Bedr) Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Şeybân es-Sâlihî (ö. 685/1286)	Hüseyin b. Harun ed-Dabbî (ö. 398/1007), *Emâlî (50. meclis)*	19 Şaban 684 Çarşamba[1627]
64	(Bedr) Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Şeybân es-Sâlihî (ö. 685/1286)	Hüseyin b. İsmail el-Mehâmilî (ö. 330/942), *Hadîs*	12 Ramazan 684 Pazartesi[1628]
Eşrefiyye Berrâniyye Dârülhadisi			
65	Ebü'l-Müneccâ Abdullah b. Ömer İbnü'l-Lettî el-Bağdâdî (ö. 635/1237)	Ebû Muhammed Abd b. Humeyd b. Nasr el-Keşşî (ö. 249/863), *el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd*	24 Zilkâde 633[1629]
66	Abdullah b. Muhammed b. Kudâme (ö. 643/1245)	Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed İbn Mîle el-İsfahânî (ö. 414/1023), *Cüzün fîhi erbau mecâlis min Emâlî*	21 Şevval 634 Pazartesi[1630]
67	Abdullah b. Muhammed b. Kudâme (ö. 643/1245)	Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer es-Sükkerî el-Harbî (ö. 386/996), *Cüzün min hadîsi'l-Harbî*	6 Rebîülâhir 635
68	Ebû Süleyman Abdurrahman b. Abdülganî (ö. 643/1245)	Hüseyin b. İsmail el-Mehâmilî (ö. 330/942), *Hadîs*	26 Şevval 636 Çarşamba[1631]
69	Ahmed b. Muhammed b. Abdülganî el-Makdisî (ö. 643/1245)	Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer es-Sükkerî el-Harbî, *Cüzün min hadîsi'l-Harbî*	4 Zilhicce 639
70	Ahmed b. Muhammed b. Abdülganî el-Makdisî (ö. 643/1245)	Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer es- Sükkerî (ö. 386/996), *Hadîsu Ebî'l-Hasan es-Sükkerî ve emâlîhi*	23 Şevval 640 Çarşamba[1632]
71	Ahmed b. Muhammed b. Abdülganî el-Makdisî (ö. 643/1245)	Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah el-Bezzâz (ö. 354/965), *el-Fevâidü'l-müntekât*	18 Muharrem 642 Perşembe[1633]

[1623] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4125
[1624] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4309
[1625] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3
[1626] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1859
[1627] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2299
[1628] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2329
[1629] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/829
[1630] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/718
[1631] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2323
[1632] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1854
[1633] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1308

72	Ziyâeddin el-Makdisî	Ziyâeddin el-Makdisî, *Zikru salâti'l-Mustafâ halfe Ebî Bekir es-Sıddîk*	29 Rebîülâhir 642 (Pazartesi)[1634]
73	Ebû Süleyman Abdurrahman b. Abdülganî (ö. 643/1245)	Hüseyin b. İsmail el-Mehâmilî (ö. 330/942), *Hadîs*	6 Receb 642 Çarşamba[1635]
74	Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdüddâim el-Makdisî (ö. 668/1269)	Ebû İshak İsmail b. İshak (ö. 282/895), *Ehâdîs Eyyûb es-Sahtiyânî*	14 Cemâziyelâhir 648 Pazartesi[1636]
75	(Muhib) Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed el-Makdisî el-Hanbelî (ö. 658/1259)	Ebû Abdullah Muhammed b. Fazl el-Furâvî (ö. 530/1136), *el-Avâilü'l-mie min mesmûat*	16 Cemâziyelâhir 651 Pazar[1637]
76	Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdüddâim el-Makdisî (ö. 668/1269)	Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038), *Tesmiyetü mâ intehâ ileynâ mine'r-ruvât an Ebî Nuaym Fadl b. Dükeyn*	13 Şevval 657 Perşembe akşamı[1638]
77	Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdüddâim el-Makdisî (ö. 668/1269)	Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Hemâmî (ö. 417/1026), *el-Cüzü'l-erbaûn mine'l-fevâidi's-sıhâh ve'l-garâibi'l-efrâd*	1 Safer 659
78	(Şems) Muhammed b. Abdurrahîm el-Makdisî (ö. 688/1289)	el-Berrecânî (ö. ?), *el-Emâlî* (dokuzuncu meclis)	13 Zilkâde 663
79	(Şems) Muhammed b. Abdurrahîm el-Makdisî	Ali b. Harb el-Mevsılî et-Tâî (ö. 264/877), *Cüzün min hadîsi Süfyân b. Uyeyne*	666 yılı Zilkâde ayının ilk on günü[1639]
80	(Şems) Muhammed b. Abdurrahîm el-Makdisî	Muhammed b. Ahmed İbn Ebi'l-Fevâris (ö. 412/1022), *el-Fevâidü'l-müntekâtü'l-avâlî* (9. cüz)	9 Zilkâde 667
81	(Şems) Muhammed b. Abdurrahîm el-Makdisî	Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr İbnü'l-Bahterî (ö. 330/941), *el-Müntekâ*	667 yılı Rebîülevvel ayı[1640]
82	(Şems) Muhammed b. Abdurrahîm el-Makdisî	Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066), *Cüzün min Emâlî Ebî Ya'lâ el-Ferrâ*	28 Cemâziyelevvel 669
83	(Şems) Muhammed b. Abdurrahîm el-Makdisî	Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah el-Bezzâz (ö. 354/965), *el-Fevâidü'l-müntekât*	10 Safer 670
84	(İmâd) Ahmed b. İbrahim b. Abdülvâhid b. Ali b. Sürûr el-Makdisî (ö. 688/1289)	Ali b. Harb el-Mevsılî et-Tâî (ö. 264/877), *Cüzün min hadîsi Süfyân b. Uyeyne*	14 Safer 670 Cuma[1641]
85	(Şems) Muhammed b. Abdurrahîm el-Makdisî	Ebû Sehl Ahmed b. Muhammed el-Kattân (ö. 350/960), *Hadîs* (11. cüz)	671 yılı Zilhicce ayının ilk on günü[1642]
86	(Şems) Muhammed b. Abdurrahîm el-Makdisî	Ebû Sehl Ahmed b. Muhammed el-Kattân (ö. 350/960), *Hadîs* (11. cüz)	672 yılı Safer ayı[1643]
87	Ebû Abdullah Muhammed b. Hâzim b. Hâmid el-Makdisî (ö. 696/1296) ve oğlu Ahmed	Muhammed b. Ali el-Vâsıtî el-Cüllâbî (ö. 464/1071), *Ehâdîs*	14 Cemâziyelevvel 672 Perşembe[1644]
88	(Şems) Muhammed b. Abdurrahîm el-Makdisî	Afîf b. Muhammed el-Bûşencî (ö. ?), *Cüzün fîhi'l-manzûm ve'l-mensûr mine'l-hadîsi'n-Nebevî*	672 yılı Cemâziyelevvel ayının ortası

1634 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/355
1635 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2325
1636 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1118
1637 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4638
1638 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3601
1639 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2405
1640 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4541
1641 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2406
1642 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2935
1643 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2939
1644 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3952

89	Ebû Abdullah Muhammed b. Hâzim b. Hâmid el-Makdisî (ö. 696/1296)	Ziyâeddin el-Makdisî, *Müntekâ mine'l-ahâdîsi'l-hisân ve'l-hikâyât*	29 Ramazan 672 Çarşamba[1645]
90	(Şems) Muhammed b. Abdurrahîm el-Makdisî, Muhammed b. Hâzim, Dâvûd b. Hamza el Makdisî (ö. 701/1301), Süleymân b. Hamza el Makdisî (ö. 715/1315)	Ziyâeddin el-Makdisî, *Sıfatü'l-cenne* (3. cüz)	11 Safer 673
91	(Şems) Muhammed b. Abdurrahîm el-Makdisî	*el-Müntekâ min semââti Muhammed b. Abdirrahîm* (9. cüz)	673 yılı Cemâziyelevvel ayının ortası
92	(Şems) Muhammed b. Abdurrahîm el-Makdisî, Muhammed b. Hâzim, Dâvûd b. Hamza el Makdisî, Süleymân b. Hamza el Makdisî	Ziyâeddin el-Makdisî, *Cüzün fîhi zikrü'l-musâfaha*	28 Cemâziyelevvel 673
93	(Şems) Muhammed b. Abdurrahîm el-Makdisî	Hamza b. Muhammed el-Kinânî (ö. 357/698), *Meclisü'l-Bitâka*	10 Muharrem 673
94	(Şems) Muhammed b. Abdurrahîm el-Makdisî	İbn Ebü'd-Dünyâ el-Bağdâdî (ö. 281/894), *Kitâbü's-samt*	675 yılı Rebîülâhir ayının ilk on günü Perşembe[1646]
95	(Şems) Muhammed b. Abdurrahîm el-Makdisî	İbn Şâzân el-Bağdâdî (ö. 425/1034) *el-Fevâidü'l-müntekât ani'ş-şuyûhi'l-avâlî* (2. cüz)	675 yılı Cemâziyelevvel ayının ilk on günü Perşembe[1647]
96	(Şems) Muhammed b. Abdurrahîm el-Makdisî	Ziyâeddin el-Makdisî, *Fevâid* (3. cüz)	13 Muharrrem 676 Perşembe akşamı[1648]
97	(Şems) Muhammed b. Abdurrahîm el-Makdisî	Ziyâeddin el-Makdisî, *Zikru salâti'l-Mustafâ halfe Ebî Bekir es-Sıddîk*	16 Safer 681 (Perşembe)[1649]
98	(Şems) Muhammed b. Abdurrahîm el-Makdisî	Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî (ö. 385/995), *el-Efrâd*	10 Cemâziyelevvel 682[1650]
99	(Şems) Muhammed b. Abdurrahîm el-Makdisî	Ebû Tâhir Muhallis Muhammed b. Abdurrahman (ö. 393/1003), *el-Muhallis* (10. cüz)	6 Muharrem 684 685 Safer ayının ortaları[1651]
100	(Şems) Muhammed b. Abdurrahîm el-Makdisî	İbn Ebü'd-Dünyâ el-Bağdâdî (ö. 281/894), *Kitâbü's-samt*	19 Rebîülevvel 685 Pazartesi[1652]
101	Ziyaeddin el-Makdisî	Ziyâeddin el-Makdisî, *Fevâid* (3. cüz)	685 yılı Cemâziyelâhir ayının son on günü Pazartesi[1653]
102	(Şems) Muhammed b. Abdurrahîm el-Makdisî	Ebü'd-Dahdâh Ahmed b. Muhammed et-Temîmî (ö. 328/939), *el-Müntekâ* (2. cüz)	13 Zilkâde 687
103	Süleymân b. Hamza el Makdisî (ö. 715/1315)	Ebû Yahya Zekeriyya b. Yahya el-Mervezî (ö. 270/883), *Ehâdîsu Süfyân b. Uyeyne*	15 Zilkâde 689 Pazartesi[1654]
104	Ebû Abdullah Muhammed b. Hâzim el-Makdisî (ö. 696/1296)	Ebû Yahya Zekeriyya b. Yahya el-Mervezî (ö. 270/883), *Ehâdîsu Süfyân b. Uyeyne*	1 Cemâziyelâhir 694 Pazartesi[1655]

1645 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/331
1646 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4460
1647 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4549
1648 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/730
1649 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/366
1650 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5404
1651 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2292
1652 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4440
1653 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/739
1654 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1902
1655 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1899

105	Ebû Abdullah Muhammed b. Hâzim el-Makdisî (ö. 696/1296)	Ebû Ümeyye Muhammed b. İbrâhîm et-Tarsûsî, *el-Müsned*	26 Muharrem 696
106	Ebû Abdullah Muhammed b. Hâzim el-Makdisî (ö. 696/1296)	Abdullah b. Muhammed İbnü'n-Nekûr el-Bağdâdî (ö. 565/1169), *Meşîha* (1. cüz)	26 Şaban 696
107	(İzz) Ebü'l-Fidâ İsmail b. Abdurrahman (ö. 700/1300), (Emîn) Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdullah el-Ba'lebekkî (ö. 701/1301)	*Sahîh-i Buhârî* (5.cilt)	22 Ramazan 696 Cumartesi[1656]
108	Ebû Abdullah Muhammed b. Hâzim el-Makdisî (ö. 696/1296), (Şehâb) Ahmed b. Süleyman el-Makdisî (ö. 699/1299)	*Sahîh-i Buhârî* (Kitâbü'r-rikaktan belli bir baba kadar)	696 yılı Zilkade ayının bitimine beş gece kala Cumartesi[1657]
Nâsıriyye Dârülhadisi			
109	Ahmed b. Ebi'l-Hayr b. Selâme el-Haddâd el-Hanbelî (ö. 678/1279)	Hamza b. Muhammed el-Kinânî, *Meclisü'l-Bitâka*	22 Ramazan 669 4 Zilkâde 672
110	Ahmed b. Ebi'l-Hayr	Ebû Saîd Muhammed b. Yahyâ en-Nîsâbûrî (ö. 548/1153), *el-Erbaûn*	17 Zilkâde 669
111	Ahmed b. Ebi'l-Hayr	Ebû Ali Hasan b. Ali el-Belhî el-Vahşî (ö. 471/1078), *el-Vahşiyyât* (2. ve 5. cüz)	1 Zilhicce 669 (beşinci cüz) 10 Zilhicce 669 (ikinci cüz)
112	Ahmed b. Ebi'l-Hayr	Abdülmun'im b. Abdülvehhâb el-Âcurrî (ö. 596/1199), *Cüzün fîhi ehâdîsü ani'n-Nebî*	5 Receb 670 8 Zilkâde 676
113	Ahmed b. Ebi'l-Hayr	*el-Vahşiyyât* (birinci, ikinci, beşinci cüzler, dördüncü cüzün bir kısmı)	22 Şaban 677
114	Ahmed b. Ebi'l-Hayr	*el-Vahşiyyât* (birinci, ikinci, beşinci cüzler, dördüncü cüzün üç varakı)	12 Şaban 677
115	Ebû İshâk İbrahim b. İshak İbnü'd-Derecî (ö. 681/1282)	*el-Vahşiyyât* (üçüncü ve dördüncü cüzler)	27 Ramazan 677
116	Cemâleddin eş-Şerîşî	Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ Sa'leb (ö. 296/908), *Kitâbü'l-fasîh fi'l-lüğa*	1 Safer 683 Çarşamba[1658]
117	Cemâleddin eş-Şerîşî	Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ Sa'leb (ö. 296/908), *Kitâbü'l-fasîh fi'l-lüğa*	-[1659]
Urviyye Dârülhadisi			
118	Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin İbnü'l-Mukayyer el-Bağdâdî (ö. 643/1245)	Ebû Bekir Yûsuf b. Ya'kub İbnü'l-Behlûl el-Enbârî (ö. 322/933), *Cüz*	8 Ramazan 632
119	Muhammed b. Ali b. Muzaffer el-Büstî (ö. 670/1271)	İbn Şâzân el-Bağdâdî (ö. 425/1034) *el-Fevâidü'l-müntekât ani'ş-şuyûhi'l-avâlî*	9 Rebîülâhir 668
120	Ebû Abdullah Muhammed b. Es'ad el-Hemedânî (ö. 669/1270)	Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Attâr (ö. 338/949), *Cüzü İbn Ebî Sâbit*	25 Cemâziyelevvel 668
121	(Fahr) Abdurrahman b. Yûsuf el-Ba'lebekkî (ö. 688/1289)	Ebû İshak İbrahim b. Abdullah el-Huttelî (ö. 270/884), *el-Mahabbetü li'llâh sübhânehû ve teâlâ*	17 Ramazan 671
122	(Fahr) Abdurrahman b. Yûsuf el-Ba'lebekkî	Hüseyin b. İsmail el-Mehâmilî (ö. 330/942), *Hadîs* (2. cüz)	25 Şaban 671
123	(Fahr) Abdurrahman b. Yûsuf el-Ba'lebekkî	Ebû Bekr Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî (ö. 301/913), *Kitâbu'l-Ideyn*	24 Ramazan 671
Ziyâiyye Dârülhadisi			

[1656] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3396
[1657] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3433
[1658] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3512
[1659] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3511

124	Ziyaeddin el-Makdisî	Ziyaeddin el-Makdisî, *Sıfatü'l-cenne*	626 Şevval ayının son cuması
125	Ziyaeddin el-Makdisî	Ziyaeddin el-Makdisî, *el-Cüzü fî zikri'l-musâfaha*	627 Rebîülevvel ayı ortası, 24 Zilkâde 630 28 Zilkâde 636 7 Zilhicce 641
126	Ziyaeddin el-Makdisî	Ziyâeddin el-Makdisî, *Fevâid* (3. cüz)	11 Rebîülevvel 630 Cumartesi[1660]
127	Ziyaeddin el-Makdisî	Ali b. Hucr es-Sa'dî el-Mervezî (ö. 244/858), *Cüzü's-sâlis*	631 Recep ayı ortası
128	Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülmun'im el-Harrânî (ö. 671/1272)	Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el-Hinnâî (ö. 459/1066), *el-Hinnâiyyât (Tahrîcü Abdülazîz en-Nahşebî*	19 Receb 631 Perşembe[1661]
129	Ziyâeddin el-Makdisî	Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el-Hinnâî (ö. 459/1066), *el-Hinnâiyyât (Tahrîcü Abdülazîz en-Nahşebî*	631 yılı Şaban ayının ilk on günü Cumartesi[1662]
130	Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülmun'im el-Harrânî (ö. 671/1272)	Ziyâeddin el-Makdisî, *Ehâdîs ve hikâyât ve eş'âr*	21 Ramazan 631 Salı[1663]
131	Ziyaeddin el-Makdisî	Ebû Osman Affân b. Müslim es-Saffâr (ö. 220/835), *Cüz*	632 Muharrem ayı son on günü
132	Ziyaeddin el-Makdisî	Taberânî (ö. 360/971), *Cüzün fîhi mâ intehabehü't-Taberânî li ibnihî Ebî Zerr*	633 Şaban ayı son on günü
133	(Kemâl) Ahmed b. Abdürrahîm el-Makdisî, (İzz) Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah b. Abdülganî	Muhammed b. Abdullah el-Ensârî (ö. 215/869) ve Ebû Muhammed Abdullah b. İbrahim el-Bezzâz (ö. 369/979), *Cüzün müntekâ mine'l-ehâdîs*	15 Cemâziyelevvel 633 (Cuma gecesi)[1664]
134	Ziyaeddin el-Makdisî	Taberânî, *Cüzün fîhi turuku hadîsi "men kezebe aleyye"*	633, 639, 641, 642
135	Ziyaeddin el-Makdisî	Ebû Ali Hasan b. Musa el-Eşyeb el-Bağdâdî (ö. 209/864), *Ehâdîs*	18 Rebîülevvel 634 Cuma[1665]
136	Ziyaeddin el-Makdisî	Ziyâeddin el-Makdisî, *Avâlî*	Rebîulâhir 634[1666]
137	Ziyaeddin el-Makdisî	Ebû Muhammed Rızkullah b. Abdulvehhâb et-Temîmî (ö. 488/1095), *Mesmû'ât*	19 Safer 635 Perşembe[1667]
138	Ziyaeddin el-Makdisî	Ebû Ali Hasan b. Musa el-Eşyeb el-Bağdâdî (ö. 209/864), *Ehâdîs*	28 Receb 641 Pazartesi[1668]
139	Ziyaeddin el-Makdisî	Ziyâeddin el-Makdisî, *Fevâid* (3. cüz)	635 yılı Rebîülevvel ayının son on günü[1669]
140	Ziyaeddin el-Makdisî	Ziyaeddin el-Makdisî, *el-Ehâdîsü'l-muhtâre* (3. ve 10. cüzler)	635 Zilkâde ayının sonu, 14 Şevval 642 (onuncu cüz) 19 Cemâziyelâhir 639, 640 Muharrem

1660 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/736
1661 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1635
1662 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1636
1663 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1655
1664 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/461
1665 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2095
1666 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1607
1667 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3593
1668 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2110
1669 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/732

			ayı son on günü, 5 Rebîülevvel 641 (üçüncü cüz)
141	Ziyaeddin el-Makdisî	Ebû Bekir Muhammed b. Ömer İbnü'l-Ci'âbî el-Bağdâdî (ö. 355/965), *Cüzün fîhi zikru men haddese ani'n-nebî hüve ve ebûh*	15 Rebîülevvel 636 (Perşembe)[1670]
142	Ziyaeddin el-Makdisî	Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan es-Saffâr (ö. 522/1128), *el-Erbaîn fî şuabi'l-îman*	11 Zilhicce 640
143	Ziyaeddin el-Makdisî	Ebû Bekir Muhammed b. Ömer İbnü'l-Ci'âbî el-Bağdâdî (ö. 355/965), *Cüzün fîhi zikru men haddese ani'n-nebî hüve ve ebûh*	5 Muharrem 642 (Pazartesi)[1671]
144	Ziyâeddin el-Makdisî	İbn Ebü'd-Dünyâ el-Bağdâdî (ö. 281/894), *Kitâbü'l-yakîn*	21 Cemâziyelevvel 642 Pazartesi[1672]
145	Ziyâeddin el-Makdisî	Ebü'l-Hasan Ahmed b. İbrahim el-Abdûyî (ö. 385/995), *el-Müntekâ*	9 Cemâziyelâhir 642
146	Ziyâeddin el-Makdisî	Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el-Hinnâî (ö. 459/1066), *el-Hinnâiyyât (Tahrîcü Abdülazîz en-Nahşebî*	25 Cemâziyelâhir 642[1673]
147	Şemseddin Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî	Ziyâeddin el-Makdisî, *Zikru salâti'l-Mustafâ halfe Ebî Bekir es-Sıddîk*	20 Şaban 651 (Çarşamba)[1674]
148	Fahreddin İbnü'l-Buhârî	*Cüzün fîhi ehâdîsün müntehabetün min Müsnedi Enes b. Mâlik*	14 Safer 659
149	(Safiy) Abdülvelî b. Cübâre el-Makdisî (ö. ?)	Ahmed b. Muhammed İbnü's-Sünnî (ö. 364/974), *Kitâbü riyâzeti'l-müteallimîn* (3. ve 4. cüzler)	661 yılı Zilkade ayının son on günü Cumartesi[1675]
150	(Şems) Muhammed b. Abdurrahîm el-Makdisî	Ebû Tâhir Muhallis Muhammed b. Abdurrahman (ö. 393/1003), *el-Muhallis*'ten bir cüz	19 Zilkâde 667 Perşembe[1676]
151	(Şems) Muhammed b. Abdurrahîm el-Makdisî	Ebû Ümeyye Muhammed b. İbrâhîm et-Tarsûsî, *el-Müsned*	22 Zilhicce 671
152	(Şems) Muhammed b. Abdurrahîm el-Makdisî	Ebû Tâhir Muhallis Muhammed b. Abdurrahman (ö. 393/1003), *el-Muhallis* (9. cüz)	8 Zilkâde 672
153	Fahreddin İbnü'l-Buhârî	Ebû Tâhir Muhallis Muhammed b. Abdurrahman (ö. 393/1003), *el-Muhallis*'ten bir cüz	12 Cemâziyelâhir 676 Çarşamba[1677]
154	(Şems) Abdurrahman b. Ebû Ömer (ö. 682/1283), Fahreddin İbnü'l-Buhârî	Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el-Hinnâî (ö. 459/1066), *el-Hinnâiyyât (Tahrîcü Abdülazîz en-Nahşebî)*	677
155	(Şems) Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî	Ziyaeddin el-Makdisî, *el-Cüzü fî zikri'l-musâfaha*	20 Muharrem 677
156	Fahreddin İbnü'l-Buhârî	*Cüzün fihi kıssatü'l-imam Ca'fer es-Sâdık*	8 Recep 678
157	(Şems) Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî	Ebû Bekir Yûsuf b. Ya'kub İbnü'l-Behlûl el-Ezrak (ö. ?), *el-Emâlî*	25 Cemâziyelâhir 679
158	Fahreddin İbnü'l-Buhârî	İbnü'l-Cevzî (ö. (ö. 597/1201), *el-Hassü ala hıfzi'l-'ilm ve zikru kibâri'l-huffâz*	8 Rebîülevvel 679

[1670] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/394
[1671] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/397
[1672] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3833
[1673] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1618
[1674] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/365
[1675] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2752
[1676] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2271
[1677] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2259

159	(Şems) Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî	Ziyaeddin el-Makdisî, *el-Ehâdîsü'l-muhtâre*'den bir cüz	28 Zilkâde 682 Perşembe[1678]
160	Fahreddin İbnü'l-Buhârî	Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah el-Bezzâz (ö. 354/965), *el-Fevâidü'l-müntekât*	12 Safer 683 Pazar[1679]
Âlime Dârülhadisi			
161	Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülmun'im el-Harrânî (ö. 671/1272)	Muhammed b. Abdülmun'im, *Cüz*	662 yılı Muharrem ayının son on günü[1680]
162	Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülmun'im el-Harrânî (ö. 671/1272)	Muhammed b. Abdülmun'im, *Cüz*	10 Receb 663 Salı[1681]
163	Muhammed b. Abdülmun'im	Abdullah b. Muhammed el-Muharrimî (ö. 265/878) ile Zekeriyya b. Yahya el-Mervezî'nin (ö. 270/883) hadislerinin yer aldığı *Cüz*	664 yılı Rebîülâhir ayının ortası
164	Muhammed b. Abdülmun'im	İbn Şâzân el-Bağdâdî, *Cüzün fîhi min hadîsi İbn Şâzân*	665 Muharrem ayının ortası
165	(Cemâl) Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ebî Mansûr es-Sayrafî el-Harrânî (ö. 678/1279)	Ebü'l-Fazl Ahmed b. Mülâ'ib el-Bağdâdî (ö. 275/888), *Hadîs*	15 Zilkâde 665[1682]
166	Muhammed b. Abdülmun'im	Silefî, *el-Mecâlisü's-Selemâsiyye (Hamse)*	666 Safer ayının ortası
167	Muhammed b. Abdülmun'im	Ebü'l-Hasan Ali b. el-Esvârî (ö. ?), *Cüzün fîhi meclisü'l-Esvârî*	666 Rebîülâhir ayı son on günü
168	Muhammed b. Abdülmun'im	Esed b. Mûsâ (ö. 212/827), *Kitâbü'z-zühd*	666 Receb ayı son on günü
169	Muhammed b. Abdülmun'im	İbn Hibbân (ö. 354/965), *Kitâbü'l-akrân*	666 yılı Zilkâde
170	Ziyaeddin el-Makdisî	Ziyâeddin el-Makdisî, *Avâlî*	667 yılı Muharrem ayının ilk on günü Cumartesi[1683]
171	Muhammed b. Abdülmun'im	Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Ubeydullah el-Hurfî (ö. 423/1031), *Cüzün fîhi fevâidü'l-Hurfî*	667 Safer ayının ortası
172	Muhammed b. Abdülmun'im	İbn Ebî Dâvûd (ö. 316/929), *Kitâbü'l-Ba's*	667 Cemâziyelâhir ayı ilk on günü
173	Muhammed b. Abdülmun'im	Hasan b. Süfyân el-Fesevî (ö. 303/916), *el-Erbaûn*	667 Cemâziyelâhir ayı ortası
174	Muhammed b. Abdülmun'im	Hüseyin b. Hasan el-Gadâirî (ö. 414/1023), *Cüzün fîhi hadîsi'l-Gadâirî*	667 Receb ayı ortası
175	Muhammed b. Abdülmun'im	Ebû Abdurrahman Abdullah b. Yezîd (ö. 213/828), *Cüz*	667 Zilhicce ayı ilk on günü
Sükkeriyye Dârülhadisi			
176	Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalîm İbn Teymiyye (ö. 728/1328)	Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalîm İbn Teymiyye, *Fetvâ*	21 Cemâziyelâhir 696[1684]
Kerevvesiyye Dârülhadisi			
177	Ebû İshâk İbrahim b. İshak İbnü'd-Derecî	Ebü'l-Hasan Ahmed b. İbrahim el-Abdûyî (ö. 385/995) ve Ebû Nuaym Ahmed b. Muhammed el-Ezherî (ö.	26 Muharrem 677

[1678] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2211
[1679] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1312
[1680] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3487
[1681] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3499
[1682] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1023
[1683] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1608
[1684] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5102

		394/1003), *Cüzün fîhi'l-müntekâ min hadîsi'l-Abdûyî ve'l-Ezherî*	
178	Ebû İshâk İbrahim b. İshak İbnü'd-Derecî	Ebü'l-Hasan Ali b. el-Esvârî (ö. ?), *Cüzün fîhi meclisü'l-Esvârî*	8 Rebîülevvel 679

Ek-9: Dımaşk Medreselerinde Okutulan Eserler

Ziyâiyye Muhammediyye Medresesi (Hanbelî)			
Dersin Hocası		**Okutulan Eser ve Müellifi**	**Dersin Tarihi**
1	Ömer b. Taberzed el-Bağdâdî	Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Muzaffer el-Bağdâdî (ö. 379/989), *el-Fevâidü'l-müntekât ani'ş-şüyûhi'l-avâlî*	10 Cemâziyelevvel 603 Perşembe[1685]
2	Ziyâeddin el-Makdisî	Ziyâeddin el-Makdisî, *Fevâid* (3. cüz)	11 Muharrem 604 Perşembe[1686] 11 Rebîülevvel 630 Cumartesi[1687] 635 yılı Rebîülevvel ayının son on günü Cuma[1688]
3	(Mecd) İsa b. Muvaffak (ö. 615/1218), (Radiy) Abdurrahman b. Muhammed el-Makdisî (ö. 635/1237), Ziyâeddin el-Makdisî, Abdurrahman b. Abdülganî el-Makdisî (ö. 643/1245)	Hamza b. Muhammed el-Kinânî (ö. 357/968), *Meclisü'l-bitâka*	614
4	Ziyâeddin el-Makdisî	Ebû Ali Hasan b. Musa el-Eşyeb el-Bağdâdî (ö. 209/864), *Ehâdîs*	625 yılı Safer ayı[1689]
5	(Şems) Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî	Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Ensârî (ö. 215/830), *Cüzün müntekâ mine'l-ehâdîs*	25 Zilkâde 629 Salı[1690]
6	Ziyâeddin el-Makdisî	Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer el-Kazvînî (ö. 442/1050), *Emâlî*	634 yılı Şaban ortası Pazar[1691]
7	Ziyâeddin el-Makdisî	Kinânî, *Meclisü'l-bitâka*	630, 635, 637
8	Ziyâeddin el-Makdisî	Âdem b. Ebî İyâs (ö. 220/835), *Cüzün fîhi hadîsun vâhidun*	27 Zilkâde 639 Perşembe[1692]
9	Ziyâeddin el-Makdisî	Ebü'l-Hüseyin Abdülvehhâb b. Hasan el-Kilâbî (ö. 396/1005), *Hadîs*	640
10	Ziyâeddin el-Makdisî	Ziyâeddin el-Makdisî, *el-Ehâdîs ve'l-hikâyât ve'l-ilel ve'l-müselselât*	640 yılı Rebîülevvel ayının başı[1693]
11	Ziyâeddin el-Makdisî	İbn Ebü'd-Dünyâ el-Bağdâdî (ö. 281/894), *Kitâbü'l-yakîn*	Zilkâde 640[1694]
12	Ziyâeddin el-Makdisî	Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el-Hinnâî (ö. 459/1066), *Fevâid* (1,2 ve 6. cüzler)	10 Şevval 642 Pazartesi[1695]

[1685] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1307
[1686] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/745
[1687] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/736
[1688] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/732
[1689] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2121
[1690] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/446
[1691] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2344
[1692] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2020
[1693] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1580
[1694] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3830
[1695] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1624

13	(Şems) Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî	Ebû Tâhir Muhallis Muhammed b. Abdurrahman (ö. 393/1003), *el-Muhallis*	10 Cemâziyelevvel 655 Cumartesi[1696]
14	(Şems) Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî	*Sahîh-i Buhârî* (5.cilt)	10 Zilkâde 655 Pazar[1697]
15	Fahreddin İbnü'l-Buhârî	İbn Ebü'd-Dünyâ el-Bağdâdî (ö. 281/894), *Kitâbü'l-yakîn*	27 Şevval 658 Salı[1698] 24 Receb 676 Çarşamba[1699]
16	(Safiy) Abdülvelî b. Cübâre el-Makdisî (ö. ?)	Ahmed b. Muhammed İbnü's-Sünnî (ö. 364/974), *Kitâbü riyâzeti'l-müteallimîn* (3. ve 4. cüzler)	661 yılı Zilkâde ayının son on günü Cumartesi[1700]
17	Fahreddin İbnü'l-Buhârî (ö. 690/1291)	Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *Emâlî*	663, 673
18	Ebû Hâmid İbnü's-Sâbûnî, (Şems) Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî	Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zübeyr el-Humeydî (ö. 219/834), *el-Müsned* (2. cüz)	668 yılı Şevval ayının orta on gününde[1701]
19	(Şems) Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî, Zeynüddin Ebû Bekir b. Muhammed es-Sâlihî (ö. 679/1280)	(Muvaffak) Abdullah b. Ahmed İbn Kudâme, *Fazlü yevmi't-terviye ve arefe*	668, 673
20	(Şems) Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî	Ziyâeddin el-Makdisî, *Fevâid* (5. cüz)	10 Cemâziyelâhir 670 Perşembe[1702] 17 Rebîülevvel 676 Perşembe[1703]
21	Fahreddin İbnü'l-Buhârî	Ebü'l-Heysem Hâlid b. Mirdâs es-Serrâc (ö. 231/845), *Hadîs*	3 Zilkâde 670 Çarşamba[1704]
22	Fahreddin İbnü'l-Buhârî	Hüseyin b. Harun ed-Dabbî (ö. 398/1007), *Emâlî*	670 yılı Zilhicce ayının başı Çarşamba[1705]
23	(Şems) Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî	Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zübeyr el-Humeydî (ö. 219/834), *el-Müsned*	20 Cemâziyelevvel 671 (6 meclis)[1706]
24	(Şems) Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî	İbn Ebî Şurayh Abdurrahman b. Ahmed el-Ensârî (ö. 392/1002), *el-Ehâdîsu'l-mie*	671 yılı Zilkâde ayının ortası Cumartesi 27 Rebîülevvel Salı 675
25	Zeynüddin Ebû Bekir b. Muhammed es-Sâlihî, (Şems) Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî	Ali b. Harb el-Mevsılî et-Tâî (ö. 264/877), *Cüzün min hadîsi Süfyân b. Uyeyne*	27 Safer 672 Pazartesi[1707]
26	Fahreddin İbnü'l-Buhârî	Ebû Amr Osman b. Muhammed el-Mahmî en-Nîsâbûrî (ö. 481/1088), *Cüz*	3 Rebîülevvel 672 Pazar[1708] 21 Rebîülevvel 672 Perşembe[1709]

[1696] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2288
[1697] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3418
[1698] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3836
[1699] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3834
[1700] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2752
[1701] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4059
[1702] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/670
[1703] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/684
[1704] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3661
[1705] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2308
[1706] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4061
[1707] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2407
[1708] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/713
[1709] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/698

27	Fahreddin İbnü'l-Buhârî	Ebû Saîd Muhammed b. Yahyâ en-Nîsâbûrî (ö. 548/1153), *el-Erbaûn*	18 Rebîülevvel 672 Pazartesi[1710]
28	Fahreddin İbnü'l-Buhârî	Ebü'l-Abbâs Muhammed b. İshak b. İbrahim es-Sekafî (ö. 312/924), *el-Müntekâ min Müsnedi's-Sekafî*	672 yılı Rebîülevvel ayının son on günü Pazar[1711]
29	Zeyn Ebû Bekir b. Muhammed b. Tarhân es-Sâlihî (ö. 679/1280), (Şems) Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî	Ebû Tâhir Muhallis Muhammed b. Abdurrahman (ö. 393/1003), *el-Muhallis*	8 Zilkâde 672 Perşembe[1712]
30	Zeyn Ebû Bekir b. Muhammed b. Tarhân es-Sâlihî (ö. 679/1280)	Ebû Zür'a ed-Dımaşkî (ö. 281/894), *Hadîs* (2. cüz)	14 Zilhicce 672 Perşembe[1713]
31	(Şems) Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî	Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Talha en-Ni'âlî (ö. 413/1022), *Fevâid*	21 Zilhicce 672 Perşembe[1714]
32	Fahreddin İbnü'l-Buhârî	Kâdi'l-Mâristân Muhammed b. Abdülbâkî (ö. 535/1140), *Hadîs* (1. ve 2. cüzler)	673
33	(Şems) Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî	Hatîb el-Bağdâdî, *Mes'eletü'l-kelâm fi's-sıfât*	24 Muharrem 673 Pazartesi[1715]
34	Fahreddin İbnü'l-Buhârî	Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Ahmed es-Saydelânî (ö. 398/1007), *Hadîs*	14 Safer 673 Pazar[1716] 19 Rebîülâhir 682 Cuma[1717]
35	(Kemâl) Ebû Muhammed Abdürrahîm b. Abdülmelik el-Makdisî (ö. 680/1281)	Ebû Bekir Muhammed b. Ömer İbnü'l-Ci'âbî el-Bağdâdî (ö. 355/965), *Cüzün fîhi zikru men haddese ani'n-nebî hüve ve ebûh*	10 Zilhicce 673[1718]
36	Fahreddin İbnü'l-Buhârî	İbn Şâzân el-Bağdâdî (ö. 425/1034) *el-Fevâidü'l-müntekât ani'ş-şuyûhi'l-avâlî*	13 Cemâziyelevvel 673 Çarşamba[1719]
37	Fahreddin İbnü'l-Buhârî	Hatîb el-Bağdâdî, *Emâlî bi Câmii Dımaşk* (dört meclis)	14 Muharrem 674 Çarşamba[1720]
38	Fahreddin İbnü'l-Buhârî	Ebü'l-Kâsım İsmail b. Ahmed es-Semerkandî ed-Dımaşkî (ö. 536/1141), *Meclis min Emâlî*	28 Muharrem 674 Perşembe[1721]
39	Zeyn Ebû Bekir b. Muhammed b. Tarhân es-Sâlihî (ö. 679/1280), (Şems) Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî	Ebû Abdullah Hüseyin b. Yahya el-Kattân el-Bağdâdî (ö. 334/945), *Cüz*	18 Şaban 675 Pazartesi[1722]
40	Zeyn Ebû Bekir b. Muhammed b. Tarhân es-Sâlihî (ö. 679/1280), (Şems) Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî	Ebû Mutî' Muhammed b. Abdülvâhid el-Mısrî (ö. 497/1103), *Emâlî*	6 Zilhicce 675 Pazartesi[1723]

[1710] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2396
[1711] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1030
[1712] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2272
[1713] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1582
[1714] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2227
[1715] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1654
[1716] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/490
[1717] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/495
[1718] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/384
[1719] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1835
[1720] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3856
[1721] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/723
[1722] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4346
[1723] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4286

41	Fahreddin İbnü'l-Buhârî	Ebû Tâhir Muhallis Muhammed b. Abdurrahman (ö. 393/1003), *el-Muhallis*	Cemâziyelevvel 661[1724] 9 Cemâziyelâhir 676 Pazar[1725] 12 Cemâziyelâhir 676 Çarşamba[1726]
42	Zeynüddin Ebû Bekir b. Muhammed es-Sâlihî	İbn Kuteybe (ö. 276/889), *Garîbü'l-hadîs* (1. cüz)	677
43	Fahreddin İbnü'l-Buhârî	Ebû Müslim Muhammed b. Ahmed el-Bağdâdî (ö. 399/1008), *el-Fevâidü'l-müntekât ve'l-hikâyâtü'l-müntehabe*	677
44	Fahreddin İbnü'l-Buhârî	Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer el-Kazvînî (ö. 442/1050), *Emâlî*	678 yılı Muharrem ayının son günü Pazartesi[1727]
45	Zeyn Ebû Bekir b. Muhammed b. Tarhân es-Sâlihî (ö. 679/1280), (Şems) Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî	Ebû Bekir Muhammed b. İsmail en-Nasîbî (ö. 420/1029) *Hadîs*	16 Şevval 678 Pazartesi[1728]
46	(Şems) Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî	Ebû Bekir Yûsuf b. Ya'kub İbnü'l-Behlûl el-Enbârî, *el-Emâlî*	679
47	(Şems) Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî	Ebü'l-Hasan Muhammed b. Eslem el-Kindî (ö. 242/856), *Kitâbü'l-erbaîn*	679
48	Fahreddin İbnü'l-Buhârî	Hüseyin b. Harun ed-Dabbî (ö. 398/1007), *Emâlî*	8 Rebîülâhir 679 Çarşamba[1729]
49	(Şems) Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî	Hanbel b. İshak eş-Şeybânî (ö. 273/886), *Kitâbü'l-fiten*	680
50	(Şems) Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî	Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *Emâlî*	681
51	Fahreddin İbnü'l-Buhârî	Ebü'l-Kâsım Zâhir b. Tâhir eş-Şehhâmî (ö. 533/1138), *el-Ehâdîsü'l-elfi's-sübâiyyât*	681 yılı Safer ayının ortası[1730]
52	Fahreddin İbnü'l-Buhârî	Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Muzaffer el-Bağdâdî (ö. 379/989), *el-Fevâidü'l-müntekât ani'ş-şüyûhi'l-avâlî*	16 Şevval 681 Pazar[1731]
53	Fahreddin İbnü'l-Buhârî	Ebû Muhammed Abdullah b. Ali el-İsfahânî (ö. 550/1155), *Fevâid*	4 Muharrem 682 Pazar[1732]
54	Fahreddin İbnü'l-Buhârî	Ziyâeddin el-Makdisî, *Fevâid* (5. cüz)	18 Receb 682 Salı[1733]
55	Fahreddin İbnü'l-Buhârî	Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *Emâlî*	682, 689
56	Fahreddin İbnü'l-Buhârî	Alâeddin Ali b. Balabân en-Nâsırî (ö. 684/1285), *Esnâ'l-makâsıd ve a'zebü'l-mevârid*	682
57	Fahreddin İbnü'l-Buhârî	Ebû Amr Osman b. Ahmed es-Semerkandî (ö. 333/944), *Fevâid*	7 Muharrem 671 Çarşamba[1734]

[1724] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2285
[1725] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2254
[1726] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2259
[1727] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2347
[1728] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3734
[1729] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2326
[1730] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2004
[1731] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1296
[1732] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1563
[1733] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/690
[1734] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1387

			14 Şevval 683 Pazar[1735]
58	Fahreddin İbnü'l-Buhârî	Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer es- Sükkerî (ö. 386/996), *Hadîsu Ebî'l-Hasan es-Sükkerî ve emâlîhi*	11 Ramazan 683 Salı[1736] 684 yılı Ramazan ayının başı Perşembe[1737] 684 Zilhicce'nin ortası[1738]
59	Fahreddin İbnü'l-Buhârî	Ömer b. Muhammed (ö. 375/985), *Min Hadîsi'l-Haffâf ani'z-Zührî*	684
60	Fahreddin İbnü'l-Buhârî	Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed er-Râzî (ö. 525/1130), *Hadîsu Kus b. Sâide*	684
61	Fahreddin İbnü'l-Buhârî	Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed İbn Sem'ûn el-Bağdâdî (ö. 387/997), *Emâlî* (20. meclis)	11 Ramazan 684 Pazar[1739]
62	(Şems) Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî	Ebû Sehl Ahmed b. Muhammed el-Kattân (ö. 350/960), *Hadîs* (11. cüz)	4 Zilhicce 684 Perşembe[1740]
63	Zeynüddin Ebû Bekir b. Muhammed es-Sâlihî, (Şems) Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî	Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed er-Râzî, *Hadîsu Kus b. Sâide*	685
64	Fahreddin İbnü'l-Buhârî	Ebû Saîd Muhammed b. Ali en-Nakkâş (ö. 414/1023), *el-Emâlî*	685
65	(Şems) Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî	Ebû Abdullah Ahmed b. İbrahim ed-Devrakî (ö. 246/860), *Müsnedü Sa'd b. Ebî Vakkâs*	687
66	(Şems) Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî	*Sahîh-i Buhârî* (5 farklı cilt)	Son meclis: 2 Cemâziyelâhir 687 Pazar[1741]
67	Fahreddin İbnü'l-Buhârî	Ebü'l-Kâsım İsa b. Ali el-Bağdâdî'nin (ö. 391/1000) *el-Kırâatu aleyhi* (1. ve 2. cüzler)	689
68	Ebü'l-Hasan Ali b. Mes'ûd el-Mevsılî (ö. 704/1304)	Şehhâmî, *Erbaûne hadîsen*	691
69	Dâvud b. Hamza İbn Kudâme (ö. 701/1301)	Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed er-Râzî, *Hadîsu Kus b. Sâide*	692
70	Dâvud b. Hamza İbn Kudâme	Ebü'l-Hasan Muhammed b. Eslem el-Kindî (ö. 242/856), *Kitâbü'l-erbaîn*	692
71	Dâvud b. Hamza İbn Kudâme	Ziyâeddin el-Makdisî, *Cüzü mine'l-muvafakât fî meşâyihi Ebî Dâvûd ve't-Tirmizî*	3 Ramazan 694 Pazar[1742]
72	(Şehâb) Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdurrahman b. Abdülmun'im el-Makdisî (ö. 697/1297)	Ebû Yahya Zekeriyya b. Yahya el-Mervezî (ö. 270/883), *Ehâdîsu Süfyân b. Uyeyne*	11 Receb 695 Cuma[1743]
Ömeriyye Medresesi (Hanbelî)			

[1735] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1390
[1736] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1860
[1737] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1861
[1738] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1862
[1739] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1788
[1740] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2937
[1741] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3401
[1742] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/345
[1743] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1905

73	Muvaffakuddin İbn Kudâme	Ebû Muhammed Ca‘fer b. Ahmed b. Hüseyin es-Serrâc (ö. 500/1106) , *Fevâid*	Şaban 597[1744]
74	Muvaffakuddin İbn Kudâme	Ebü’l-Abbâs Muhammed b. Yakub el-Esam en-Nîsâbûrî (ö. 346/957), *el-Evvel ve’s-sânî min hadîs*	598 yılı Zilhicce ayının sonu[1745]
75	Ömer b. Taberzed el-Bağdâdî	Hüseyin b. Harun ed-Dabbî (ö. 398/1007), *Emâlî (50. meclis)*	604 yılı Şaban ayının son on günündeki bir Perşembe[1746]
76	Muvaffakuddin İbn Kudâme	Hüseyin b. İsmail el-Mehâmilî (ö. 330/942), *Emâlî* (4. cüz)	22 Şevval 606 Pazar[1747]
77	Muvaffakuddin İbn Kudâme	Ebû Ca‘fer Muhammed b. Amr İbnü’l-Bahterî (ö. 330/941), *el-Müntekâ*	26 Muharrem 608 Cumartesi[1748]
78	Muvaffakuddin İbn Kudâme	İbn Ebü’d-Dünyâ el-Bağdâdî (ö. 281/894), *Kitâbü’s-samt*	27 Muharrem 608 Pazar[1749]
79	Muvaffakuddin İbn Kudâme	İbn Ebü’d-Dünyâ el-Bağdâdî (ö. 281/894), *Kitâbü’s-samt* (4. cüz), Hüseyin b. İsmail el-Mehâmilî (ö. 330/942), *Emâlî* (2 ve 4. cüzler)	3 Safer 608 Cumartesi[1750]
80	(Rebîb) Ebü’l-Berakât Dâvûd b. Ahmed İbn Mülâ‘ib el-Bağdâdî (ö. 616/1219)	Ebü’l-Kâsım Abdullah b. Muhammed el-Begavî (ö. 317/929), *Fevâid* (10. cüz)	8 Receb 613 Cumartesi[1751]
81	Ziyâeddin el-Makdisî, Abdurrahman b. Abdülganî el-Makdisî	Kinânî, *Meclisü’l-bitâka*	631
82	Ziyâeddin el-Makdisî	Hasan b. Musa el-Eşyeb el-Bağdâdî (ö. 209/824), *Ehâdîs*	3 Cemâziyelevvel 631 Cumartesi[1752]
83	(Necîb) İbrahim b. Halil ed-Dımaşkî (ö. 658/1259)	Ebû Bekir Muhammed b. Ca‘fer el-Harâitî’nin (ö. 327/939) *Mesâviu’l-ahlâk ve mezmûmuhâ*	10 Ramazan 652 Cumartesi
84	Hatîbu Merdâ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Makdisî en-Nablûsî (ö. 656/1258)	Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Muaddil er-Râzî (ö. 482/1089), *el-Meşyeha*	8 Cemâziyelevvel 653 Perşembe[1753]
85	Muhammed b. Abdülmun‘im	Silefî, *el-Mecâlisü’l-hamse*	664
86	Muhammed b. Abdülmun‘im	Abdullah b. Muhammed el-Muharrimî’nin (ö. 265/878) *Hadîs*	665
Sâhibiyye Medresesi (Hanbelî)			
87	Hatîbu Merdâ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Makdisî en-Nablûsî (ö. 656/1258)	Ebû İshak İsmail b. İshak (ö. 282/895), *Ehâdîs Eyyûb es-Sahtiyânî*	16 Cemâziyelâhir 653 Cuma[1754]
88	(Seyf) Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Abdurrahman b. Necm İbnü’l-Hanbelî (ö. 672/1273)	Ahmed b. Muhammed b. es-Salt el-Bağdâdî (ö. 308/920), *Fevâid*	6 Muharrem 671[1755]

[1744] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4387
[1745] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4574
[1746] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2305
[1747] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4501
[1748] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4535
[1749] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4456
[1750] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4473
[1751] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3228
[1752] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2088
[1753] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4897
[1754] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1116
[1755] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1934

89	(Seyf) Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Abdurrahman b. Necm İbnü'l-Hanbelî (ö. 672/1273)	Ebü'l-Heysem Hâlid b. Mirdâs es-Serrâc (ö. 231/845), *Hadîs*	6 Muharrem 671[1756]
90	Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed b. Abdülmelik el-Makdisî (ö. 689/1290)	Muhammed b. Sinân el-Kazzâz el-Basrî (ö. 341/952), *Cüz*	19 Safer 679 Cumartesi[1757]
91	(Zeyn) Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Necm İbnü'l-Hanbelî (ö. 684/1285), (Şems) Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed b. Abdülmelik el-Makdisî (ö. 689/1290)	Muhammed b. Abdülmun'im, *Cüzün fîhi min hadîsi İbn Kerâme ve Tâhir b. Hâlid*	Rebîülevvel 679[1758]
92	(Şems) Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed b. Abdülmelik el-Makdisî (ö. 689/1290)	Muhammed b. Mende b. Mansûr b. el-Heysem el-İsfahânî (ö. 280/893), *9. cüz*	15 Cemâziyelevvel 679 Perşembe[1759]
93	(Şems) Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed b. Abdülmelik el-Makdisî (ö. 689/1290)	Hâris b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî (ö. 282/895), *Hadîs*	15 Cemâziyelevvel 679 Perşembe[1760]
94	(Şems) Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed b. Abdülmelik el-Makdisî (ö. 689/1290)	Muhammed b. Ali el-Vâsıtî el-Cüllâbî (ö. 464/1071), *Ehâdîs*	17 Receb 682 Pazartesi[1761]
95	(Şehâb) Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Nasr (ö. ?), ile hatip (Afîf) Abdurrahman b. Muhammed el-Merdâvî (ö. 712/1312)	Ebû İshak İsmail b. İshak (ö. 282/895), *Ehâdîs Eyyûb es-Sahtiyânî*	9 Muharrem 699 Salı[1762]
Sadriyye Medresesi (Hanbelî)			
96	Şerefeddin Abdullah b. Hasan el-Makdisî (ö. 732/1331)	Kinânî, *Meclisü'l-bitâka*	623
97	Abdurrahman b. Yûsuf el-Ba'lebekkî (ö. 688/1289)	Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah el-Hâşimî (ö. 415/1024), *el-Fevâidü'l-müntekât ve'l-garâibü'l-hisân ve'l-avâlî*	666
98	Abdurrahman b. Yûsuf el-Ba'lebekkî (ö. 688/1289)	İbn Ebü'd-Dünyâ el-Bağdâdî (ö. 281/894), *Kitâbü't-tevekkül alallâh*	1 Cemâziyelâhir 675 Salı[1763]
Cevziyye Medresesi (Hanbelî)			
99	Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Hüseyin İbn Revâha el-Ensârî (ö. 646/1248)	Ebü'l-Kâsım Hibetullah b. Hasan el-Lâlekâî et-Taberî er-Râzî (ö. 418/1027), *el-Fevâidü'l-hısâni'l-avâlî*	628 yılı Rebîülâhir ayının ilk on günü[1764]
100	Hatîbu Merdâ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Makdisî en-Nablûsî (ö. 656/1258)	Ebü'l-Kâsım İsmail b. Muhammed b. el-Fadl et-Teymî el-İsfahânî (ö. 535/1140), *Cüzün fîhi ehâdisün müselselâtün*	12 Receb 653 Perşembe[1765]
101	Ebû Muhammed Abdurrahman b. Süleyman el-Harrânî (ö. 670/1271)	Ahmed b. Muhammed b. es-Salt el-Bağdâdî (ö. 308/920), *Fevâid*	1 Receb 666
Hanbeliyye Medresesi (Hanbelî)			
102	Ebü'l-Yümn Zeyd b. Hasan el-Kindî (ö. 613/1217)	-, *Cüzün fîhi fazlu Receb*	600 yılı Şaban ayının son beş günü Salı[1766]

1756 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3662
1757 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4342
1758 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3502
1759 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4612
1760 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4592
1761 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3945
1762 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1144
1763 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5433
1764 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1908
1765 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4972
1766 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1488

103	(Nâsih) Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Necm İbnü'l-Hanbelî (ö. 634/1236)	İbn Ebü'd-Dünyâ el-Bağdâdî (ö. 281/894), *el-Ferec ba'de'ş-şidde*	3 Safer 626[1767]
104	(Bahâ) Ebû Muhammed Abdurrahman b. İbrâhim el-Makdisî (ö. 624/1226)	Ebû Ali İsmâil b. Muhammed es-Saffâr el-Belhî (ö. 341/952), *Hadîsu Muhammed b. Sinan el-Kazzâz*	27 Rebîüelâhir 667 Cuma[1768]
105	Ümmü Muhammed Sittülehl bint Ulvân el-Ba'lebekkî (ö. 703/1303)	Hanbel b. İshak eş-Şeybânî (ö. 273/886), *Kitâbü'l-fiten*	699
İbnü'l-Müneccâ Medresesi (Hanbelî)			
106	Fahreddin Abdurrahman b. Yûsuf el-Ba'lebekkî (ö. 688/1289)	Dârimî, *el-Müsned*	13 Muharrem 667[1769]
107	Fahreddin Abdurrahman b. Yûsuf el-Ba'lebekkî (ö. 688/1289)	Ebû Ali İsmâil b. Muhammed es-Saffâr el-Belhî (ö. 341/952), *Hadîsu Muhammed b. Sinan el-Kazzâz*	667 yılı Cemâziyelâhir ayının son on günü[1770]
108	(Cemâl) Ebû Zekeriyya Yahya b. Ebî Mansûr İbnü's-Sayrâfî el-Harrânî (ö. 678/1279)	(İbn Mülâ'ib) Ebü'l-Berekât Dâvud b. Ahmed el-Bağdâdî (ö. 616/1219), *es-Sübâiyyât*	9 Cemâziyelâhir 669 Pazartesi[1771]
Mismâriyye Medresesi (Hanbelî)			
109	Zeynep bint Mekki el-Harrânî (ö. 688/1289)	Ebû Yahya Bekir b. Ahmed eş-Şirâzî'nin (ö. ~4. asır), *Hadîs*	688
110	Zeynep bint Mekki el-Harrânî	Ebü'l-Hüseyin Abdülvehhâb b. Hasan el-Kilâbî'nin (ö. 396/1005) *Hadîs*	688
Mücâhidiyye Cevvâniyye Medresesi (Şâfiî)			
111	Ebü'l-Kâsım Abdüssamed b. Muhammed İbnü'l-Harestânî ed-Dımaşkî (ö. 614/1217)	Ebü'l-Kâsım Temmâm b. Muhammed er-Râzî (ö. 414/1023), *Fevâid*	6 Cemâziyelevvel 611 Cumartesi[1772] 7 Cemâziyelevvel 611[1773] 10 Cemâziyelevvel 611 Çarşamba[1774] 13 Cemâziyelevvel 611 Cumartesi[1775] 14 Cemâziyelevvel 611 Pazar[1776] 17 Cemâziyelevvel 611 Çarşamba[1777] 2 Cemâziyelâhir 611[1778] 611 yılı Cemâziyelâhir son günleri[1779] 11 Ramazan 612 Pazar[1780]

[1767] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2173
[1768] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1878
[1769] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4749
[1770] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1879
[1771] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1014
[1772] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4866
[1773] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5369
[1774] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5200
[1775] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5238
[1776] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5253
[1777] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5272
[1778] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4830
[1779] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4772
[1780] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5243

			25 Ramazan 612 Pazar[1781] 7 Zilkâde 612 Pazar[1782] 21 Zilkâde 612 Cumartesi[1783] 6 Zilkâde 613 Salı[1784]
112	Ebü'l-Kâsım Abdüssamed b. Muhammed İbnü'l-Harestânî ed-Dımaşkî (ö. 614/1217)	Ebü'l-Kâsım Zâhir b. Tâhir eş-Şehhâmî (ö. 533/1138), *Tuhfetü 'îdi'l-fitr*	613
113	Ebü'l-Kâsım Abdüssamed b. Muhammed İbnü'l-Harestânî ed-Dımaşkî (ö. 614/1217)	Ebü'l-Hasan Muhammed b. Yezid ed-Dımaşkî (ö. 299/911), *Hadîs*	614
114	Ebü'l-Kâsım Abdüssamed b. Muhammed İbnü'l-Harestânî ed-Dımaşkî (ö. 614/1217)	Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. İshak el-Halebî (ö. 396/1005), *Fevâid*	4 Zilhicce 613 Salı[1785] 12 Safer 614 Cumartesi[1786]
115	Ebü'l-Kâsım Abdüssamed b. Muhammed İbnü'l-Harestânî ed-Dımaşkî (ö. 614/1217)	Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer el-Harâitî'nin (ö. 327/939) *Mekârimü'l-ahlâk ve me'âliha*	614[1787] 16 Muharrem 614 Salı[1788] 614 yılı Safer ayının ortasındaki Salı[1789]
Âdiliyye (Kübrâ) Medresesi (Şâfiî)			
116	Ebü'l-Mehâsin Süleyman b. Fazl İbnü'l-Banyâsî ed-Dımaşkî (ö. 614/1217)	Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk* (Hz. Hüseyin'in biyografisini içeren cüz)	614 yılı Ramazan ayının ortası[1790]
117	(Şehâb) Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Huveyyî (ö. 693/1293), Ahmed b. İbrahim el-Fârûsî (ö. 694/1294)	Ebû Muhammed Abd b. Humeyd b. Nasr el-Keşşî (ö. 249/863), *el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd*	İlk meclis 4 Ramazan Perşembe 690'da başlamak üzere 9 meclis[1791]
118	Ebû Ali Hasan b. Ali İbnü'l-Hallâl ed-Dımaşkî (ö 702/1302)	*Sahîh-i Buhârî* (Kitâbü'd-deavât)	8 Rebîülevvel 688 Cumartesi[1792]
Takviyye Medresesi (Şâfiî)			
119	(Bedr) Ebû Muhammed Abdüllatîf b. Muhammed el-Abdî el-Hamevî (ö. 690/1291)	İbn Ebü'd-Dünyâ el-Bağdâdî (ö. 281/894), *el-Ferec ba'de'ş-şidde*	16 Ramazan 679 Pazar[1793]
120	(Bedr) Ebû Muhammed Abdüllatîf b. Muhammed el-Abdî el-Hamevî (ö. 690/1291)	es-Silefî (ö. 576/1180), *Fevâidün hısân*	14 Receb 679 Cumartesi[1794]
121	(Cemâl) Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Bekir el-Hamevî (ö. 687/1288)	İmam Mâlik, *el-Muvatta'*	16 Safer 682 Salı[1795] 15 Receb 682 Salı[1796]

[1781] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5280
[1782] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4773
[1783] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4799
[1784] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4871
[1785] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2958
[1786] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2877
[1787] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4705
[1788] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4735
[1789] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4712
[1790] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/788
[1791] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/834
[1792] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3397
[1793] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2180
[1794] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4179
[1795] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5640
[1796] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5659

Asrûniyye Medresesi (Şâfiî)			
122	Ebü'l-Meâlî Ahmed b. Abdusselam İbn Ebî Asrûn (ö. 675/1276)	Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. İshak el-Halebî (ö. 396/1005), *Fevâid*	13 Muharrem 672 Pazar[1797]
Atabekiyye Medresesi (Şâfiî)			
123	(Bedr) Ebü'z-Ziyâ Bedr b. Abdullah el-Atâbekî (ö. 687/1288)	Ebû Muhammed Rızkullah b. Abdulvehhâb et-Temîmî (ö. 488/1095), *Mesmû'ât*	673 yılı Ramazan ayının son dokuz günü Perşembe[1798]
Emîniyye Medresesi (Şâfiî)			
124	Cemâlü'l-İslâm Ali b. el-Müsellem es-Sülemî (ö. 533/1138)	-	602
Nâsıriyye Medresesi (Şâfiî)			
125	(Bedr) Ebû Hafs Ömer b. Muhammed el-Kirmânî (ö. 668/1269)	Abdülhâlik b. Zâhir eş-Şehhâmî (ö. 549/1154), *Erbaûne hadîsen*	666
Âdiliyye Suğrâ Medresesi (Şâfiî)			
126	Ebû Ali Hasan b. Ali İbnü'l-Hallâl ed-Dımaşkî (ö 702/1302)	Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), *Risâle fî fazli Mekke*	16 Zilhicce 694 Perşembe
İzziyye Berrâniyye Medresesi (Hanefî)			
127	Ebü'l-Kâsım Abdüssamed b. Muhammed İbnü'l-Harestânî ed-Dımaşkî (ö. 614/1217)	İmam Mâlik, *el-Muvatta'*	Son meclis 13 Cemâziyelâhir 606 Pazar[1799]
128	Ebü'l-Kâsım Abdüssamed b. Muhammed İbnü'l-Harestânî ed-Dımaşkî (ö. 614/1217)	Ebü'l-Kâsım Temmâm b. Muhammed er-Râzî (ö. 414/1023), *Fevâid* (15. cüz)	1 Zilkâde 612 Pazar[1800]
129	Ebû Tâlib Muhammed b. Abdullah İbn Sâbir es-Sülemî ed-Dımaşkî (ö. 637/1239), (Zeyn) Hâlid b. Yûsuf en-Nablûsî (ö. 663/1265)	Ebü'l-Kâsım Zâhir b. Tâhir eş-Şehhâmî (ö. 533/1138), *Kitâbu'l-ehâdîsi'l-ilâhiyyât*	11 Şaban 623 Pazartesi[1801] 14 Şaban 623[1802] 17 Şaban 623 Perşembe[1803] 18 Şaban 623 Pazartesi[1804] 1 Ramazan 623 Perşembe[1805] 5 Ramazan 623 Pazartesi[1806] 8 Ramazan 623 Perşembe[1807] 12 Ramazan 623 Pazartesi[1808] 15 Ramazan 623 Perşembe[1809] 19 Ramazan 623 Pazartesi[1810]

[1797] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2871
[1798] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3595
[1799] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5658
[1800] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5334
[1801] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3371
[1802] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3374
[1803] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3373
[1804] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3376
[1805] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3377
[1806] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3380
[1807] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3363
[1808] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3365
[1809] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3366
[1810] https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3368

130	Muhammed b. Abdülmun‘im	Muhammed b. Abdülmun‘im, *Cüzün fîhi min hadîsi İbn Kerâme ve Tâhir b. Hâlid*	663 yılı Cemâziyelâhir ayının son on günü[1811]
131	Muhammed b. Abdülmun‘im	(Zeki) Muhammed b. Yûsuf el-Birzâlî (ö. 636/1238), *Sülûkü tarîki’s-selef*	664 yılı Safer ayının son on günü Perşembe[1812]
132	Muhammed b. Abdülmun‘im	Silefî, *el-Mecâlisü’l-hamse*	671
Azîziyye Medresesi (Hanefî)			
133	Sittülketebe Ni‘me b. et-Tarrâh (ö. 604/1207)	Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye* (4, 5, 8 ve 9, 10 ve 11 ve 12. cüzler)	6 Ramazan 602 Pazar[1813] 8 Ramazan 602 Salı[1814] 9 Ramazan 602 Çarşamba[1815] 10 Ramazan 602 Perşembe[1816]
134	Ömer b. Taberzed el-Bağdâdî	Ebü’l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed İbnü’n-Nekkûr el-Bezzâz (ö. 470/1077), *Cüzün fîhi hadîsü Nîl-i Mışr*	13 Muharrem 604 Pazar[1817]
135	Ebü’l-Kâsım Abdüssamed b. Muhammed İbnü'l-Harestânî ed-Dımaşkî (ö. 614/1217)	Ebü’l-Kâsım Temmâm b. Muhammed er-Râzî (ö. 414/1023), *Fevâid* (14. cüz)	10 Şevval 612 Pazar[1818]
Hâtuniyye Cevvâniyye Medresesi (Hanefî)			
136	Ebû Tâhir Berekât b. İbrahim el-Huşûî (ö. 598/1201)	İbnü’l-Ekfânî Hibetullah b. Ahmed ed-Dımaşkî (ö. 524/1129), *Hadîs*	595
137	Ebû Tâhir Berekât b. İbrahim el-Huşûî (ö. 598/1201)	Ebü’l-Kâsım Temmâm b. Muhammed er-Râzî (ö. 414/1023), *Fevâid*	27 Şaban 594[1819] 24 Zilhicce 595 Pazar[1820] 16 Cemâziyelâhir 596 Çarşamba[1821] 19 Cemâziyelâhir 596[1822] 3 Receb 596 Salı[1823] 13 Cemâziyelâhir 597[1824]
138	Ebû İshak İbrahim b. Berekât b. İbrahim el-Huşûî (ö. 640/1242)	Ebû Abdullah Muhammed b. Fazl el-Furâvî (ö. 530/1136), *es-Südâsiyyât*	4 Şevval 633 Çarşamba[1825]
Kılıcıyye Medresesi (Hanefî)			
139	(Bahâ) Ebû Sâbir Eyyûb b. Ebû Bekir İbnü’n-Nehhâs el-Halebî (ö. 699/1299)	Abdullah b. Muhammed el-Muharrimî (ö. 265/878), *Hadîs*	694

1811 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3489
1812 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1760
1813 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2646
1814 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2662
1815 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2668
1816 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2654
1817 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5140
1818 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5312
1819 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5197
1820 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5291
1821 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5220
1822 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4764
1823 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5331
1824 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/5357
1825 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4962

140	Eyyûb b. Ebû Bekir İbnü'n-Nehhâs el-Halebî	Hatîb el-Bağdâdî, *Müntehab mine'l-fevâidi's-sıhâhi'l-avâlî* (5. cüz)	20 Rebîülâhir 698 Cumartesi[1826] 17 Receb 699 Cuma[1827]
Kaymâziyye Medresesi (Hanefî)			
141	(Şeref) Ebû Abdullah Hüseyin b. İbrahim el-İrbilî (ö. 656/1258)	Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 286/899), *Edebü'l-kâtib*	655 yılı Safer ayının son beş günü Salı[1828]
142	(Zeyn) Hâlid b. Yûsuf en-Nablûsî (ö. 663/1265)	Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Ensârî (ö. 215/830), *Ehâdîsu bi'l-ebyad (Cüzü'l-Ensârî)*	657
Alemiyye Medresesi (Hanefî)			
143	-	(İbn Mülâ'ib) Ebü'l-Berekât Dâvud b. Ahmed el-Bağdâdî (ö. 616/1219), *es-Sübâiyyât*	-
Mâridâniyye Medresesi (Hanefî)			
144	Ebû Hâmid İbnü's-Sâbûnî	Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir, *el-Emâlî fî zemmi zi'l-vecheyn ve'l-lisâneyn*	13 Şevval 668[1829]
Mukaddemiyye Cevvâniyye Medresesi (Hanefî)			
145	(Şems) Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan (ö. 668/1269)	Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed İbn Sem'ûn el-Bağdâdî (ö. 387/997), *Emâlî*	665 yılı Şevval ayının başı[1830]
Zâhiriyye Cevvâniyye Medresesi (Hanefî-Şâfiî)			
146	(Reşîd) Ebû Hafs Ömer b. İsmâil el-Fârikî (ö. 689/1290)	Ebû Yahya Zekeriyya b. Yahya el-Mervezî (ö. 270/883), *Ehâdîsu Süfyân b. Uyeyne*	14 Ramazan 686 Cuma[1831] 16 Cemâziyelâhir 687 Pazar[1832]
147	Ebû İshak İbrahim b. Abdülazîz el-İşbîlî (ö. 687/1288), Ebû İshak İbrahim b. Ali el-Vâsıtî (ö. 692/1292), Ahmed b. İbrahim el-Fârûsî (ö. 694/1294)	-	687
148	(İzz) Ebü'l-Fidâ İsmail b. Abdurrahman (ö. 700/1300)	*Sahîh-i Buhârî* (bir cild)	1 Receb 690 Pazar[1833]
Salâhiyye Medresesi (Mâlikî)			
149	Ebü'l-Müneccâ Abdullah b. Ömer İbnü'l-Lettî el-Bağdâdî (ö. 635/1237)	Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed el-Begavî (ö. 317/929), *Hikayât*	4 Zilhicce 633 Pazar[1834]
150	Ebû İshak İbrahim b. Abdülazîz el-Endelüsî (ö. 687/1288)	Ebü'l-Hasan Ali b. İbrahim es-Semerkandî (ö. 441/1049), *el-Fevâid*	674

1826 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3928
1827 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3934
1828 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/4661
1829 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2297
1830 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1809
1831 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1895
1832 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/1898
1833 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/3428
1834 https://www.audition-certificates-platform.org/ac/2362